

ISSN 2074-1847

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ПАЁМИ ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ
ТОҶИКИСТОН
(мачаллаи илмӣ)

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
(научный журнал)

7(63)

БАХШИ «ФИЛОЛОГИЯ»
(қисми I)

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЯ»
(часть I)

ДУШАНБЕ: «СИНО»

2010

**ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ СОЛИ 1990 ТАЪСИС ЁФТААСТ.
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ОСНОВАН В 1990 ГОДУ.**

**Ҳайати таҳририя:
Редакционная коллегия:**

Саидов Н.С. – гл. редактор, доктор философских наук, профессор
Каримов М.Б. – зам. гл. редактора, доктор химических наук, профессор
Мирбобоев Р.М.- зам. гл. редактора, кандидат экономических наук, доцент
Исматов С.М. - зам. гл. редактора, кандидат филологических наук, доцент

**Аъзои ҳайати таҳририя:
Члены редколлегии:**

Касымова М.Н. - доктор филологических наук, профессор
Кабиров Ш. - кандидат филологических наук, доцент
Низомов М. - кандидат филологических наук, доцент

Маҷалла бо забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.
Журнал печатається на таджикском, русском и английском языках.

© Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2010
Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Вестник Таджикского национального университета

ЗАБОНШИНОСӢ

ТАФСИРИ МАФҲУМИ «ИСТИЛОҲ» ДАР ПАРТАВИ ПАЖҶҶИШҶОИ МУҶАДДАДИ ИЛМӢ

Ширин Ҷайтова
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар адабиёти илмӣ таърифи ягонаи ҳамачониба мукамал ва барои ҳамаи муҳаққиқон мақбули мафҳуми «истилоҳ» вучуд надорад. Ин масъала ҳанӯз дар замони шӯравӣ диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда буд. Масалан Б. Н. Головин дар як мақолааш, ки соли 1970 чоп шудааст, ҳафт навъи таърифи мафҳуми «истилоҳ»-ро зикр намуда, сипас ҳамаи он таърифҳоро барои дар онҳо ба истилоҳ насб карда шудани як қатор аломату хусусиятҳои ба табиати нутқиву забони худӣ истилоҳ номувофиқу бегона яке паси дигар шадидан танқид мекунад (4;18-19). Дар соли 1977 муҳаққиқи дигари шӯравӣ В. П. Даниленко 19 навъи таърифи истилоҳро баён кардааст (5; 63).

Аввалин таърифҳои истилоҳ дар охири асри XIX ибтидои асри XX пайдо шудаанд. Аз ҷумлаи нахустин таърифҳои нисбатан мукаммали истилоҳ таърифи ду нафар олими англис - Киттрич ва Гринафро зикр кардан мумкин аст. Ин олимони истилоҳро ба формулаҳои риёзӣ айният меоданд. Ба ақидаи онҳо истилоҳ танҳо барои ифодаи мафҳуми махсус истифода бурда мешавад. Ҳамин маҳдудияти функционалии истилоҳро ба назар гирифта, олимони номбурда меғуфтанд, ки барои ба таркиби луғавии забон ворид намудани истилоҳ ҳеҷ гуна зарурати ноғузир вучуд надорад. Ин ақидаро олимони дигари он давра – Э. Жилбер ва Т. Сейвори тақвият бахшида, яке истилоҳро бо формулаҳои риёзӣ кимиёвӣ, дуввумӣ бошад онро ба вожаҳои умумистеъмолий шабоҳат меоданд. Ба ақидаи олими дигари забоншинос Л. Олшки истилоҳ мисли иероглиф як «тамсил ё образи мурдаву бечонест», ки танҳо барои ифода кардани далоили ақлонӣ ба кор бурда мешавад. О. Есперсон ва Ф. Бруно низ ҳамин ақидаро пайравӣ кардаанд. Бархе аз муҳаққиқон, масалан Вандриес ва Л. Смит, истилоҳро бо жаргон киёс кардаанд, олими олмонӣ А. Ширмер онро бо профессионализмҳо, яъне вожаҳои марбути касбу кор муқобала намудааст. Х. Эггерхейт ва Л. Гармунд истилоҳро ҳамчун як олат ё абзори комилан илмӣ шарҳу тарҷеҳ меоданд. Илова бар ин, Л. Гармунд таъкид мекунад, ки низомии истилоҳотии ҳар як илми ҷудогона ҳангоми андешаву муҳокимаронии илмӣ барои қонеъ намудани сохтори дохилии забони он илм мусоидат менамояд. Ф. А. Брокгауз ва А. Ефрон истилоҳро ҳамчун як вожаи махсусе маънидод мекарданд, ки он вожа дар таркиби муҳокима барои ифодаи як мафҳуми муайяни алоҳида хизмат мекунад. Забоншиноси англис О. Найбеккен дар муқобили мафҳуми «забони умумии англисӣ» мафҳуми «забони техникаи англисӣ»-ро ба кор бурдааст. Ӯ таҳти мафҳуми «забони техникаи англисӣ» забони илм, яъне забонero мефаҳмад, ки он забон барои расидан ба ҳадафҳои вижаву махсус (ифодаи мазмуну мундариҷа ва моҳияти ҳамаи он донишҷое, ки тавассути илм андӯхта шудаанд ва мешаванд) хизмат мекунад. Ин олим қайд мекунад, ки забони техникаи англисӣ чор хусусияти вижа дорад: ифодаи комилан дақиқи мазмун; маҳдудиятнокии доираи истифодабарӣ танҳо дар ин ё он соҳаи муайян ва ё якҷанд соҳаҳои бо ҳам алоқаманди илмӣ; худвижагӣ; мутобикат бо меъёрҳои забони табиӣ (миллӣ) (15; 30).

Дар ин мувоҳисаҳои илмӣ дар боби таҳқиқу таъриф намудани моҳият ва вазифаҳои истилоҳ олимони шӯравӣ ва бархе муҳаққиқони тоҷик низ фаъолона ширкат варзида, дар ин мавзӯ фикру мулоҳизаҳои худро баён кардаанд (6; 12; 51).

Сабаби асосии пайдоиши чунин таърифҳои гуногуни мафҳуми истилоҳ дар он аст, ки ин мафҳум мавзӯи таҳқиқи на як илм, балки чандин илмҳо, мисли фалсафа (маърифатшиносӣ, мантиқ), забоншиносӣ, семиотика, информатика, истилоҳшиносӣ ва дигар илмҳо буда, ҳар кадоми ин илмҳо ҳамон аломату хусусиятҳои истилоҳро меомӯзанд, ки дар маърази пажӯҳиши онҳо намоён мебошанд. Дар натиҷаи чунин пажӯҳишҳо дар доираи ҳар қадом аз илмҳои номбурда як ё якҷанд таърифи вижаи истилоҳ матраҳ гардидааст: таърифи фалсафӣ – маърифатии истилоҳ; таърифи фалсафӣ – мантиқии истилоҳ, таърифи семиотикӣ истилоҳ, таърифи информатикӣ истилоҳ ва ғ.

Зербинои таърифи фалсафӣ-маърифатии мафҳуми истилоҳ дар заминаи аз тарафи файласуфону маърифатшиносон асоснок карда шудани назарияи аломатнокии истилоҳ ба вучуд оварда шудааст. Бояд тазаққур дод, ки ин назария дар натиҷаи кашфу таҳқиқи бевоситаи нишонаву аломатҳои истилоҳ матраҳ гардидааст. Тибқи таърифи фалсафӣ-маърифатшиносӣ, ҳамаи воситаҳои моддӣ, ки барои таҳқиму тақвияти натиҷаву дастовардҳои илмӣ хизмат менамоянд, бо кумаки

истилохот ба вучуд оварда мешаванд. Аз ҳамин нуктаи назар, дар таърифи мазкур истилоҳ дар қатори дигар воситаҳои маърифат¹ ҳамчун як унсури таркибии дастгоҳи илмӣ назарияҳо ва концепсияҳои мухталифи илмӣ шарҳу тавзеҳ дода мешавад. Назарияҳо ва концепсияҳои илмӣ бошанд, дар навбати худ, соҳаҳои гуногуни фаъолияти маърифат – илм, истехсолот, иқтисодиёт, маданият, варзиш ва ғайраро тасвиру тафсир менамоянд. Ҳамин тавр, истилоҳот, аз тариқи ифода кардани мафҳуми мақолаҳо, донишҳои бадастомадаи аллакай ҳосилшуда мавҷудро тақвият мебахшанд ва дар якҷоягӣ бо соири воситаҳои дигари аломатнок барои кашфу тасвиби роҳи қонунҳои рушди соҳаҳои гуногуни илм мусоидат менамоянд. Аз тарафи дигар, истилоҳот ва дигар воситаҳои забонӣ барои кашфу омӯзиши донишҳои нав низ роҳ мекушоянд.

Дар натиҷаи инкишофи илму техника, ки махсусан дар ду садсолаи охир хеле босуръат чараён гирифт, шохҳои истилоҳшиносии илми забоншиносӣ низ тадриҷан таҳаввул ёфта, низоми торафт мураккабшавандаро ба худ гирифта истодааст. Чунин раванд бо қонуниятҳои инкишофи ҳар як соҳаи илм мубокиқ буда, аз доманаи фароҳу нопайдоканори имкониятҳои таҳаввули илмиву техникаи ҷомеа шаҳодат медиҳад. Ҳамчун самарайи чунин рушд, дар баъди илмҳои нисбатан қадим шохаву пайвандҳои нав пайдо мешаванд, ба камол мерасанд ва тадриҷан ба илмҳои мустақил табдил меёбанд. Ин раванди такрорёбанда дар таърихи илм бетанаффус идома ёфта, ҳар як илми ҷадидро фаро мегирад ва онро мисли ҳар як илми пешина босамар намуда, дар баъди тухмаи илмҳои навини ояндаро меафканад. Намунаи равшани чунин илмҳои тозабунёду мустақил – илми истилоҳшиносии когнитивӣ (фалсафӣ-маърифатӣ) мебошад, ки дар заминаи рушди умумии соири улум дар ҳамроҳангӣ бо илмҳои фалсафӣ ва забоншиносӣ сабзида ба камол расидааст. Пайдоишу рушди ин илми тозабунёд барои боз ҳам мукамалтару пурратар карда шудани таърифи фалсафӣ- маърифатии мафҳуми истилоҳ шароит фароҳам овард. Омӯзишу тадқиқотҳои когнитивии мафҳуми истилоҳ собит менамояд, ки истилоҳ як падидаи таҳаввулпазир буда, дар рафти фаъолияти маърифатӣ, қоркарди назарияву концепсияҳои мансуби соҳаҳои гуногуни илму истехсолот ташаккул ва тақомул меёбад.

Ҳамин тариқ, тибқи дастоварҳои навтарини истилоҳшиносии когнитивӣ (фалсафӣ- маърифатӣ) истилоҳ аломати шифохии ифодакунандаи мафҳуми илм, муҳимтарин ва сермаҳсултарин воҳиди забонии кулли илмҳо мебошад. Ҳам истилоҳоти илмӣ ва ҳам забони илм дар қолаби ин ё он забони миллӣ ташаккулу тақомул меёбад. Истилоҳ метавонад мубокиқи талаботи вижагӣҳои баёни мавзӯ, масоил ва донишу назарияҳои илмӣ матраҳшаванда ба тағйирот дучор шавад ва чунин тағйирот бештар дар шакли дигаргуншавии тарзи талаффузи истилоҳ зоҳир мегардад (9;22).

Аз нуктаи назари таърифи мантиқии истилоҳ бошад, ҳар як истилоҳ бо як мафҳуми ҷудоғонаву мушаххас алоқаманд буда, онро ифода мекунад. Инсон, дар рафти фаъолияти моддиву маънавий дар объекти амали худ хусусиятҳо, унсурҳои падидаҳои наву қаблан шинохтанашударо кашфу мушоҳида намуда, маҷбур мешавад, ки онҳоро бо истифода аз вожаҳо ва дигар воситаҳои забонӣ таҷассуму тасхир ва таҳқиқу тафсир намояд. Мушоҳидаи ҳолати зикршуда барои таърифи мантиқии мафҳуми истилоҳ ҳамчун замина хизмат намудааст. Хулосаи таърифи мазкур чунин аст: истилоҳот таҷассумкунандаи абстраксияҳо ё унсурҳои алоҳида мебошанд, ки дар раванди пажӯҳиш ё фаъолияти илмиву истехсолӣ дар соҳаи мавзӯ кашфу мушоҳида карда мешаванд. Амалияи таҷассум, ё худ шаклдиҳӣ ба унсурҳои таҷрибӣ, аз тариқи ифода кардани онҳо бо воҳидҳои луғавии забони миллӣ анҷом дода мешавад.

Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, аз миёни ҳамаи воҳидҳои луғавии забони миллӣ танҳо истилоҳот хусусияти тафсиркунандагӣ (дефинитивӣ) доранд. Чунончи Л. В. Морозова менависад, ки аломати муҳими истилоҳ – тафсири илмӣ мебошад, ки дар мазмуни он ғунҷонида шудааст (13;5), вале аксарияти муҳаққиқон ин ақидаро рад намуда, чунин нуктаи назарро собит менамоянд, ки на танҳо истилоҳот, балки ҳар як вожаву ибораи маъмулӣ низ метавонад тафсир дошта бошад. Илова бар ин, бояд таъкид кард, ки дар баъзе соҳаҳои махсуси илму истехсолот бисёр мафҳумҳои вучуд доранд, ки бо воситаҳои забонӣ, аммо бе тафсири лафзӣ, ифода карда мешаванд. Маънои истилоҳоте, ки чунин мафҳумҳои бо сухан тафсирнашавандаро ифода мекунанд, на ба воситаи тафсири лафзӣ, балки бо дигар воситаи усулҳо баён карда мешаванд. Ҳолатҳои зикршударо ба назар гирифта, бархе муҳаққиқон шакли нисбатан дақиқи таърифи мантиқии истилоҳро ба таври зерин баён кардаанд: истилоҳ воҳиди луғавӣ мебошад, ки тафсир (дефинитсия) меҳояд (5;15, 9;24-25).

Аз нуктаи назари семиотика (илм ё маҷмуи назарияҳои илмӣ, ки хосияти аломатҳои гуногунро тадқиқ мекунад), истилоҳ – аломати аз воҳиди луғавӣ сохташуда мебошад, ки ба сифати унсури таркибии тамсилаи аломатӣ дар ин ё он соҳаи муайяни илму фаъолият истифода бурда мешавад.

* Ба маҷмуи воситаҳои маърифат, умуман, дар баробари истилоҳот боз як қатор воситаҳои дигари аломатӣ – олату абзори илмӣ, номвожаҳо, исмҳои хос, рамзҳо, индексҳо, формулаҳои рамзӣ ва ғ. шомил мешаванд.

Истилоҳот ҳамчун аломатҳо дар ҳамаи муносибатҳои семиотикӣ – муносибати аломат бо аломат (синтактика), муносибати аломат бо маъно ва моҳият (семантика), муносибати аломат бо инсон (прагматика), - иштирок мекунанд. Онҳо дар таркиби низоми истилоҳотӣ ба воситаи низоми мафҳумҳо таърифи маъноӣ ё порае аз воқеияти айниро таҷассум менамоянд, ки донишмандон он дар равиши таърифи аломат аз ҳақиқати аломат зарур мебошад. Дар таърифи семиотикӣ фарқи байни истилоҳот ва дигар унсурҳои луғавии забони миллии, ки дар забони илм ба сифати вожаҳои ғайриистилоҳӣ ба кор бурда мешаванд ба таври воқеӣ равшан ифода ёфта, ҳар кадоми ин гурӯҳҳои воқеӣҳои луғавӣ дар алоҳидагӣ омӯхта мешаванд.

Олимоне, ки табиати иттилоотии истилоҳро таҳқиқ ва тасвир намудаанд, тасдиқ мекунанд, ки барои сохтани истилоҳоти илмӣ танҳо воқеӣҳои луғавии забони миллии ба кор бурда мешаванд. Мутобиқи таърифи мазкур, яъне таърифи информатикӣ (иттилоотӣ), истилоҳот, ки аслан воқеӣҳои луғавии забони миллии (табиӣ) мебошанд, дар забони информатика ҳамчун маводи аввалиндараҷаи сохтмони барои сохтани низоми воқеаҳои иттилоотиву ҳақиқатии истилоҳот бурда мешаванд. Аз нуқтаи назари таърифи информатикӣ, истилоҳот вазифаҳои иттилоотии худро дар ҳамбастагӣ ва алоқамандии зич бо дигар воқеаҳои аломатии касбу наشري ахбори вижа ё илмӣ (ҳарфӣ рақамӣ, аломатҳои гуногуни рамзӣ, таъриҳҳо ва ғ.) иҷро мекунанд (3;60).

Ҳамаи муҳаққиқонро, ки истилоҳро аз диди илмӣ забоншиносӣ таҳқиқ кардаанд, шартан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Гурӯҳи якуми олимони забоншинос тасдиқ мекунанд, ки истилоҳот вожаҳои махсуси шомили таркиби луғавии забони миллии (табиӣ) мебошанд. Гурӯҳи дуввум бошад ин ақидаҳо рад карда, менависанд, ки истилоҳот вожаҳои махсус нестанд, фақат вожаҳои махсуси мебошанд, ки дар забони соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсонӣ маъноҳои махсусро касб мекунанд ё вазифаҳои махсус (ифодаи мафҳумҳои махсуси илмиву соҳавӣ)-ро ба субот мерасонанд.

Дар таърифи махсус, ки истилоҳ ҳамчун вожаи махсус шинохта мешавад, қайд карда шудааст, ки истилоҳот, дар фарқи аз вожаҳои маъмулӣ, мафҳумҳои қомилан муайян ва ба таври раднопазир таъриҳшудаҳо ифода мекунанд (11, 14; 46-54). Барои ҳамин қонибдорони ақидаи мазкур дар мавриди истилоҳсозӣ роҳи қардани як қатор меъёри талаботҳо зарур шуморидаанд. Масалан, Д. С. Лотте навиштааст, ки истилоҳ бояд қӯтоҳу фаҳмо, аз сермаъноӣ, ҳаммаъноӣ, ҳамшакли ва ҳамаи дигар ҳодисаҳои забонӣ, ки ба маъноӣ махсусаш лакнат ворид карданишон мумкин аст, тамоман ори бошад (11; 72-79). Бояд таъкиқ кард, ки ин назарияи истилоҳшиносии Д. С. Лотте минбаъд аз тарафи шогирдону пайравонаш боз ҳам тақвият дода шуд ва онҳо понздаҳ талаботи барои истилоҳсозӣ ҳақиқатан пешниҳод карданд. Ин талаботҳо дар як қатор ҳуҷҷатҳои маъмулӣ методии замони шӯравӣ инъикос ва тасдиқ ёфтаанд. Дар ҳуҷҷатҳои мазкур ҳафт нави «нуқсонҳои истилоҳот» ё ин ки ҳафт ҳолати ба меъёри талаботҳои ба тасвиб расида ҷавобгӯ набудани истилоҳот зикр гардида, пешниҳод карда шудааст, ки барои бартараф кардани он «нуқсонҳо» чораҳои зарурӣ андешида шаванд (11; 7-10).

Нави дуввуми таърифи забоншиносии истилоҳ, ки назарияи Д. С. Лотте ва пайравонашро дар бораи вожаи махсус будани истилоҳ рад карда, танҳо вазифаи махсус доштани онро исбот менамояд, дар партави ақидаи дар солҳои 30-уми асри гузашта эрод кардаи Г. О. Винокур тарроҳӣ шудааст. Ин олимони машҳур чунин ақида дошт, ки на танҳо калимаҳои ихчаму хушоҳанг, балки ҳамаи калимаҳо, ҳатто калимаҳои қабелӣ низ истилоҳ шуда метавонанд (2;5). Воқеан ҳам, чӣ тавре ки аз мазмуни ин таъриф хувайдост, ин таъриф ҳеҷ гуна талабот нисбат ба истилоҳро эътироф накарда, зидди қорӣ қардани онҳо ниғаронида шудааст.

Ин ақидаи Г. О. Винокур, алаҳусус, дар солҳои 70-уми асри сипари- шуда, дар байни муҳаққиқон қонибдорони зиёдеро пайдо карда буд (10;68-71), имруз шумораи асарҳои махсус, ки дар онҳо ақидаи нисбат ба истилоҳ қорӣ қардани талаботҳо рад ва танқид карда мешавад, боз ҳам афзуда, даҳҳо ҷилдро таъриҳ медиҳад. Пайравони ин ақида иҷронопазирӣ талабот нисбат ба истилоҳро исбот намуда, бо ҳамин воқеа ақидаи вожаи махсус будани истилоҳро низ рад мекунанд ва зимнан тасдиқ менамоянд, ки истилоҳ низ мисли дигар вожаҳои забон як вожаи маъмулӣ буда, аз онҳо фақат бо вазифаи махсуси худ фарқ мекунанд. Ҳамин аст мазмуни муҳтасаари ду нави таърифи мафҳуми истилоҳ, ки аз мавқеи илмӣ забоншиносӣ матраҳ шудаанд. Зикр қардан қоида аст, ки дар замони қорӣ қардани истилоҳ нисбат ба нави истилоҳшиносон нодуруст будани ақидаи С. Д. Лотте ва пайравонашро, ки тибқи он истилоҳ вожаи махсус шуморида мешавад, қомилан собит намуда истодаанд. Ба андешаи аксарияти муҳаққиқони муосир, истилоҳ – вожаи махсуси мебошад, ки барои ифода қардани як маъноӣ мушаххасу вижа ва иҷро қардани як вазифаи махсус истилоҳот бурда мешавад (9;28).

Таҳлили маводи забони соҳаҳои гуногуни илму фаъолият дар ҳақиқат собит менамояд, ки зимни таҳқиқи таърифи истилоҳоти илмиву соҳавӣ бо онҳо аз нуқтаи назари истилоҳшиносии функсионалӣ, яъне ҳамон ақидае ки онро Г. О. Винокур ва пайравонаш тарроҳӣ кардаанд, муносибат қардан лозим аст. Аксарияти воқеӣҳои луғавӣ, ки дар забони соҳаҳои муҳталифи илму фаъолият ба сифати истилоҳ ба кор бурда мешаванд, бевосита аз ҳазинаи луғавии умумиестемоли ин ё он забони

миллӣ гирифта шудаанд. Ҳатто имитарин вожаҳо низ морфемаҳои доранд, ки қаблан хусусияти умумиестемолшавандагӣ доштаанд. Масалан, морфемаи – *фикатсия*, ки дар таркиби бисёр истилоҳоти ифодакунандаи номи равандҳои гуногуни техникии вучуд дорад, аз феъли умумиестемолшавандаи латинии *facere* «кардан» гирифта шудааст. Ба ҳамин тариқ, таҳлили ҳамачонибаи мафҳуми истилоҳи нишон медиҳад, ки истилоҳот дар аксари ҳолатҳо бо ҳамин дигар воҳидҳои луғавии забони миллӣ (табӣӣ) айниятун монандии том доранд. Хуллас, натиҷаҳои ки дар таҳқиқотҳои навини истилоҳшиносӣ ба даст оварда шудаанд, ба таври умумӣ собит менамоянд, ки ҳар як вожа, ҳар як воҳиди луғавии забони миллӣ имконият ё «ҳуқуқи» истилоҳ шуданро дорад.

АДАБИЁТ

1. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С. 7; Кузькин Н. П. К вопросу о сущности термина // Вестник ЛГУ, серии истории, языка и литературы, вып. 4, 1962.
2. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. – Т. V: Сборник статей по языковедению. – М., 1939.
3. Володина М. Н. Термин как средство специальной информации. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1966; Зайцева Н. Ю. Информационно-семиотическая природа термина и типология знаков. – СПб.: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2002.
4. Головин Б. Н. О некоторых задачах и тематике исследования научной и научно-технической терминологии // Учен. записки. Вып. 114. Сер. лингвистическая. – Горький: Издательство Горьковского университета, 1970.
5. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 83-86.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика, морфология (Дар зери таҳрири Б. Ниёзмухаммадов). – Душанбе: Ирфон, 1973
7. Квитко И. С., Лейчик В. М., Кабанцев Г. Г. Терминоведческие проблемы редактирования. – Львов: Вища школа, 1976.
8. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1979.
9. Лейчик В. М. Терминоведение: Предмет, методы, структура.
10. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. Научный симпозиум «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики». Материалы симпозиума – рефераты и аннотации. В 2 ч. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1971, ч. 1, с. 68–71; ч. 2, с. 311–315, 333–335, 436–442
11. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М.: Издательство АН СССР, 1961; Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968.
12. Мухаммадиев М., Талбакова Х., Нурмухаммадов Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1997. – С. 125; Энциклопедияи Советии Тоҷик. – Ч. III. – Душанбе, 1981.
13. Морозова Л. В. Опыт дефиниционного описания терминополья: На базе терминов ядерной физики и техники. Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. филол. наук. – Калинин, 1970.
14. Реформацкий А. А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. – М., 1961.
15. Хаюпин А. Д. Термин, терминология, номенклатура. – Самарканд: Изд. Государственного Университета им. А. Навои, 1972; Развитие терминологии на языках союзных республик / Отв. Ред. К. М. Мусаев. – Т. I. – М.: Наука, 1986. – Т. II. – М.: Наука. 1987.

ТОЛКОВАНИЕ ПОНЯТИЯ «ТЕРМИН» С УЧЕТОМ НОВЕЙШИХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В научной литературе не существует единого всесторонне совершенного определения, понятия «термин», который был бы приемлем для всех исследователей. Это проблема привлекала внимание ученых и исследователей ещё в 60-70-е годы прошлого столетия. Например, Б.Н. Головин в одной своей статье, которая была напечатана в 1970 году, подчеркнул 7 видов определения «термин». В 1977 году другой советский исследователь Д.П. Даниленко изложил 19 определений данного понятия.

Данная статья посвящена исследованию и рассмотрению понятия «термин» с учетом новейших научных исследований.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: понятие, «термин», определение понятия «термин», философско-культурологическое определение, языкознание, информатика, логическое определение.

INTERPRETATION OF CONCEPT "TERM" TAKING INTO ACCOUNT THE NEWEST SCIENTIFIC RESEARCHES

In scientific to the literature there is no uniform comprehensively perfect means "term" definition which would be comprehensible to all researchers. It is a problem drew attention of scientists and researchers in 60-70th years of last century. For example, B.N. Golovin in one article which has been printed in 1970, has underlined 7 kinds of definition "term". In 1977 other Soviet researcher D.P. Danilenko has stated 19 definitions of the given concept.

Given article is devoted research and consideration of concept "term" taking into account the newest scientific researches.

KEY WORDS: concept, "term", definition of concept "term", philosophic and cutlery definition, linguistics, computer science, logic definition.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Ширин Хаитова* – кандидат филологических наук, начальник Управления научно-исследовательских работ Таджикского национального университета. **Телефоны:** 221-71-87 (раб.), 907-70-77-44 (моб.)

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ С МОДАЛЬНЫМИ ГЛАГОЛАМИ *ХОСТАН* *WILL* В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Исмоилзода Эрадж
Таджикский национальный университет

Глагол **хостан** входит в группу модальных глаголов, выражающих возможность, которая в сочетании с основными глаголами означает отношение возможности совершения действия, основанного на волеизъявлении.

Е.И. Беляева дает следующее определение: “Модальность волеизъявления выражает волю говорящего, направленную на осуществление связи между объектом и его признаком. Такая связь не является фактом объективной реальности, возможное существование ее обусловлено волеизъявлением говорящего: говорящий выражает пожелание или требование, чтобы связь между объектом и признаком стала действительной” (4,74).

О семантике глагола В. В. Виноградов отмечает: “Семантическая структура глагола более емка и гибка, чем всех других грамматических категорий. Это свойство глагола зависит от особенностей грамматического строя глагола” (5,425). Далее он подчеркивает: “Глагольное слово с богатством и разнообразием значений сочетает богатство и разнообразие форм” (5,428). По своей лексической значимости модальный глагол **хостан** является многозначным, выражает большой диапазон различных модальных значений и реализуется с помощью грамматических форм глагольных конструкций. По этому поводу Т.А. Барабаш отмечает: “Различные значения модальных глаголов ассоциируются с грамматическими их формами и формами основных глаголов, сочетаемых с ними” (2,200).

Аналогом модального глагола **хостан** в английском языке является модальный глагол **will**, который выражает возможность совершения действия основного глагола, основанного на волеизъявлении говорящего. Модальные глаголы **хостан** и **will** своими лексическими значениями выражают разные оттенки значения, которые происходят между субъектом и действием субъекта, такие как согласие, готовность, решимость, упорство, просьба, намерения, желание. Однако следует отметить, что модальный глагол **хостан** в семантическом плане является более полнозначным, чем модальный глагол **will**. В некоторых значениях, модальный глагол **хостан** ближе к полнозначному английскому глаголу **to want** - хотеть.

Разные оттенки значения модальных глаголов **хостан** и **will** реализовываются в грамматических формах системы глагола.

Парадигма модального глагола **хостан** отражена в спрягаемых и неспрягаемых формах глагола. В отличие от модального глагола **хостан** дефектность модального глагола **will** проявляется в отсутствии неличных форм глагола, т.е. он не имеет формы Infinitive, Participle I, Participle II и Gerund (см.:12,67).

Модальный глагол **хостан** имеет начальную форму глагола, т.е. форму инфинитива, но он не употребляется в глагольных конструкциях в таджикском языке, ее функциональность заключается в начальной форме слова для словаря.

В английском языке формальным признаком формы инфинитива является частица **to** (см.:7,240), например, **to go** - рафт**ан**, **to write** - навишт**ан**. Одним из первых признаков различия модальных глаголов **хостан** и **will** заключается в отсутствии данной формы, но функционально они исполняют одну и ту же функцию, т.е. служат для начальной формы словарей.

Единственной неспрягаемой формой модального глагола **хостан** является форма причастия прошедшего времени. Она сочетается только с инфинитивом основного глагола, представляя глагольную конструкцию в составе открыто-глагольных конструкций. В.С. Расторгуева, говоря о причастии прошедшего времени, отмечает: “Эта форма по значению связана с действием, длившимся одновременно с каким-либо другим событием, отмеченным в предложении” (9,158).

Вай рӯйроғ бо мудар чанг карда, рӯза доштан нахоста аз мактаб баромада рафт (2.1,298). (He plainly fought with head, didn't want to keep fast and went out of the school).

Наққош занашро оташин кардан нахоста хомуш мемонад (2.3,18). (Naqqosh did not want to make angry his wife became silent).

Модальный глагол **will** не имеет форму Participle II, которая соответствует причастию прошедшего времени модального глагола **хостан**. В данном случае модальный глагол **will** заменяется синонимичным глаголом **to want**.

Спрягаемые формы модальных глаголов **хостан** и **will** отражены во временных формах наклонений, которые представляя модально-глагольную конструкцию, выполняют роль составного модального сказуемого в предложениях.

Грамматические формы модального глагола **хостан** выражаются в двух наклонениях: изъявительном и условно-составительном наклонении. Наличие грамматических форм модального глагола **хостан** в изъявительном наклонении отражено в 10 модально-глагольных конструкциях, относящихся к настояще-будущему, простому прошедшему, прошедшему длительному и прошедшему перфектно-длительному времени.

В условно-составительном наклонении модальный глагол **хостан** имеет три модально-глагольных конструкции, образованные его аористом, которые выражают возможность, основанная на намерении, желательности совершения действия основного глагола. Предметом споров и разногласий между лингвистами является форма аориста модального глагола **хостан**, по которому высказываются различные мнения, например, Б. С. Сиёев подчеркивает, что аориста модального глагола **хостан** является формальным признаком будущего времени и, в то же время, употребляется в модальных значениях, выражая отношение волеизъявления к совершению действия (см.:11,94). А также в грамматике таджикского языка, говоря о модальных глаголах, подчеркивается следующая грамматическая структура: *хоҳем кард, хоҳам монд* (см.:6,249). Однако на странице 309 этой же книги также о формировании сложно-будущем времени в изъявительном наклонении дается та же структура, т.е. *хоҳем кард, хоҳам гуфт*. О модальных значениях глагола **хостан** не уместно анализировать в изъявительном наклонении, как и о сложно будущее время, поскольку, во-первых, он функционировал бы как вспомогательный глагол в образовании формы сложно-будущего времени, выражая только действие, которое будет происходить в будущем и, во-вторых, некоторые выявленные модальные значения модального глагола **хостан** остались бы за темой. Данные определения дают возможность рассматривать модальный глагол **хостан** в условно-составительном наклонении, как форма настояще-будущего времени. Следует также отметить, что аорист является формой условно-составительного наклонения.

В. В. Виноградов отмечает, что аорист собственно выражает будущее время, однако в контекстах он может употребиться в качестве прошедшего и настоящего времен (см.:5,544). Развивая эту теорию, А. С. Семенов определяет его как выражение неопределенного наклонения в русском языке (см.:10,10).

С. Д. Арзуманов дает широкое определение: “Аорист – временная форма глагола, отличающегося от настояще-будущего времени лишь отсутствием приставки *ме-...*” (1,186). Далее он подчеркивает: “Аорист самостоятельного употребления не имеет и обычно выступает, как вспомогательная форма при образовании некоторых наклонений” (1,187).

Исходя из этих высказываний, ученые утверждают, что форма аориста с точки зрения относительности ко времени также может относиться и к настоящему времени.

Временные формы Indicative Mood модального глагола **will** соответствуют изъявительному и условно-составительному наклонениям в таджикском языке, которые представлены формами Present Indefinite Tense и Past Indefinite Tense.

В изъявительном наклонении модальный глагол **will** употребляется с инфинитивом основного глагола без частицы *to* для выражения возможности совершения действия, основанной на воле и желании говорящего.

В. А. Плоткин отмечает: “Модальные глаголы, обозначающие желания не обусловлены объективными потребностями или давлениями объективных обстоятельств. Желание представляется говорящему, как побуждения чисто субъективного свойства, вытекающие из его собственного эмоционально-психического состояния” (8,67-68).

а) Сильное желание – когда говорящий выражает сильное желание к совершению действия основного глагола.

Занак бо як тир ду нишон задан мехоҳад... (2.1,371). (A woman will shoot with one arrow at two targets).

I will get back to my work (2.7,171). (Ман ба корам баргаштан мехоҳам).

б) Согласие – когда говорящий выражает свое одобрение к осуществлению действия основного глагола.

Баръакс, онҳо бозамирашонро овардан мехоҳанд! (2.1, 76). (Conversely, they will return their king).

I will tell them everything, I say simply, and the aunts look at me with doubtful faces (2.4,31). (Ман ба онҳо ҳамаи чизҳоро хоҳам гуфт, одди карда гуфтам, ки холаҳо шубҳаомез ба ман нигаристанд).

в) Готовность – когда говорящий выражает свою склонность к осуществлению действия основного глагола.

Рафиқ Куйбешев шуморо **дидаи мехоҳанд** (2.1,157). (*Comrade Kuybeshov, you will be see.*
I will go east, and I will make for Rivendell (2.8,68). (*Ман ба ғарб хоҳам рафт танҳо барои Ривендел.*)

г) **Упорное нежелание** – противоположное значение сильному желанию. Для выражения данного значения модальные глаголы **хостан** и **will** употребляются в отрицательных формах.

Асо дониш, ки ҷавон ё аз вай ҳазар мекунад ва ё дарду ғамаш хеле зӯр аст, ки ҳоло дар айни ҷӯшиши он **намехоҳад гап занад** (2.1,281). (*Also knew that young man kept away from him or his pain is very hard that he did not want say anything in its heat.*)

If he says he won't tell anyone else, he won't (2.10,128). (*Агар ӯ гӯяд, ки дигар ҳеч чиз гуфтан намехоҳад, яъне намехоҳад.*)

д) **Просьба** - когда говорящий предлагает возможность совершения действия, основанного на желании.

Рафтан намехоҳӣ? (2.1,419). (*Won't you go?*)

Will you come inside with me for a moment, Minister? (2.8,67). (*Бо ман як дақиқа ба дарун намехоҳед дароед, вазир?*)

г) **Приказ, рекомендация или совет** - когда говорящий выражает побуждение к осуществлению действия, которое обращено ко второму или третьему лицам.

Истгоҳҳои электр то аз нав тоза шудани наҳр **танаффус хоҳанд кард** (2.4,121). (*The electric stations will be shut-down to cleaning of channel.*)

But Harry will be perfectly safe at Hogwarts (2.9,53). (*Аммо Гарриро хуб муҳофизат хоҳанд кард.*)

д) **Твердая решимость** - когда говорящий выражает свою настоятельность к осуществлению действия основного глагола.

Комитетсозиро ба ӯ нишон хоҳад дод! (2.2,269). (*He will show the making committee.*)

She will break it (2.6,260). (*Ӯ онро хоҳад шикаст.*)

Subjunctive Mood модального глагола **will** является **would**, который выражает малую степень вероятности (см.:2,202). В рассматриваемых примерах из таджикской художественной литературы, не было выявлено наличие грамматических форм модального глагола **хостан** в предположительном наклонении, который соответствует Subjunctive Mood в английском языке. Однако значению конструкции с модальным глаголом **will** в сослагательном наклонении в таджикском языке соответствуют временные формы предположительного наклонения, которые выражают гипотетическое действие. Сочетание формы Subjunctive Mood модального глагола **will** с Indefinite Infinitive основного глагола употребляется для выражения малой вероятности, относящейся к настоящему времени.

I would never do your sayings (2.5,56). (*Ман гуфтаҳои шуморо намекардагистам.*)

Сочетание формы Subjunctive Mood модального глагола **will** в сочетании с Perfect Infinitive основного глагола употребляется для выражения малой вероятности, относящейся к прошедшему времени.

He would have been dead before the Ministry found him (2.9,53). (*Ӯ, пеш аз он ки вазир ӯро ёфтааст, мурдагист.*)

Категория лица и числа выражается флективным образом в модальном глаголе **хостан**. В конструкциях носителем грамматической характеристики выступает модальный глагол **хостан**.

Ба гумонам, хабари инқилоби Руссияро пурсидан мехоҳад (2.1,119). (*I guess he will ask the news about Russian revolution.*)

Сложное модальное сказуемое с модальным глаголом **will** не является показателем ни лица, ни числа, т. е. не согласуется с подлежащим. У него одна форма для всех лиц и чисел. Т. А. Бархударов подчеркивает: “У модального глагола **will** отсутствие окончания в 3-м лице ед. ч. настоящего времени изъявительного наклонения объясняется тем, что по происхождению это бывшая форма конъюнктива, который также не имеет флексии в третьем лице ед. ч.” (3,314).

I will tell her that at eighteen the prettiness drained from my cheek (2.3,281). (*Ман ба ӯ хоҳам гуфт, ки дар синни ҳаҷдаҳсолагӣ зебой аз рухсораам рафтааст.*)

Другая грамматическая особенность модального глагола **will** заключается в вопросительных и отрицательных формах, которые образуются без вспомогательного глагола **to do** относительно других глаголов. Также место модального глагола **will** фиксировано в глагольных конструкциях, он употребляется всегда в препозиции к основному глаголу. В вопросительных предложениях **will** стоит в начале предложения, а основной глагол употребляется в постпозиции к подлежащему. Но в таджикском языке образование вопросительных и отрицательных форм модального глагола **хостан** не является его отличительной грамматической особенностью относительно других глаголов.

Why won't you consent to let me divorce you? (2.6,72). (*Барои чӣ ту ба чудо шудан розӣ нахоҳӣ шуд?*)

Отрицательная форма модального глагола **will** образуется с помощью отрицательной частицы **not**, которая следует за ним перед основным глаголом, без вспомогательного глагола. Этот способ является его грамматической особенностью. Для образования отрицательных форм полнзначные глаголы в английском языке употребляются с помощью вспомогательных глаголов (to do, to have, to be) с отрицательной частицей **not**.

I hope the thinning process will not go on indefinitely, or I shall become a wraith (2.8,197). (Ман умедворам, ки рафти муайяншавӣ то беохирӣ давом нахоҳад кард, вагарна ман рӯҳ хоҳам шуд).

Модальный глагол **will** в современном литературном английском языке имеет сокращенные формы, которые не свойственны модальному глаголу **хостан**. Широко употребляются его следующие сокращенные формы:

а) Форма настоящего времени сокращается на **'ll**, которая сливается с подлежащим, **I'll, You'll, We'll, He'll**. Отрицательная его форма **will + not** сокращается на **won't**.

I won't you let down (2.6,58). (Ман шуморо дил хунук шудан нахоҳам гузошт).

б) Форма прошедшего времени сокращается на **'d**, которая также сливается с подлежащим, **I'd, You'd, We'd, He'd**. Ее отрицательная форма **would+not** сокращается на **wouldn't**.

I suppose this should have been my first clue that things weren't going to happen just the way I'd imagine (2.4,84). (Ман гумон мекардам, ки ин фарзи аввалинам аст, ки чизҳо гунае, ки ман мехостам, рух наметоданд).

Таким образом, функционально модальные глаголы **хостан** и **will** являются служебными. В модально-глагольных конструкциях носителем основного лексического значения выступает основной глагол, а сам модальный глагол, выражая модальные отношения, характеризуется как глагол - модификатор, в силу своих значений они являются многозначными глаголами, синтаксически не функционируют как самостоятельный член предложения, входя в состав составного модального сказуемого. Отличительные грамматические особенности заключаются в следующем: модальный глагол **хостан** спрягается по лицам и числам;

- модальный глагол **хостан** может употребляться в препозиции и в постпозиции к основному глаголу;
- отрицательные и вопросительные формы являются привилегией для модального глагола **will**;
- модальный глагол **хостан** имеет глагольные конструкции с неличными формами;
- модальный глагол **хостан** имеет также конструкцию двойного согласования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арзуманов С. Д. Забони тоҷикӣ. – Сталинабад, 1951. – 189 с.
2. Барабаш Т. А. Грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1983. – 240 с.
3. Бархударов Л. С. Очерки по морфологии современного английского языка. – М., 1975. – 156 с.
4. Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 180 с.
5. Виноградов В. В. Исследование в русском языке. – М., 1975. – 784 с.
6. Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
7. Качалова К. Н., Израилевич Е. Е. Практическая грамматика английского языка. – М.: ЮНВЕС, 2003. – 718 с.
8. Плоткин В. Я. Грамматические системы в английском языке. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 127 с.
9. Растирогуева В. С. К вопросу о неочевидных или повествовательных формах таджикского глагола. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1953. – 28 с.
10. Семенов А. А. Краткий грамматический очерк таджикского языка с хрестоматией и словарем. – Ташкент, 1927. – 10 с.
11. Сиёв Б. С. Очеркҳо доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1968. – 167 с.
12. Шахобова М. Б. Опыт сопоставительного исследования строя таджикского и английского языков. – Душанбе: Дониш, 1985. – 252 с.
- 2.1. Икромӣ Ҷ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 432 с.
- 2.2. Муҳаммадиев Ф. Куллиёт. Ҷилди 3. Роман ва қисса. – Душанбе: Адиб, 1991. – 384 с.
- 2.3. Муҳаммадиев Ф. Шаби саввум. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 288 с.
- 2.4. Amy Tan. The Joy Luck Club. – New York: IVY Books, 1990. – 339 p.
- 2.5. Arthur Golden. Memoirs of A Geisha. – London: IVY BOOKS, 2002. – 213 p.
- 2.6. Ian Fleming. The Man with the Golden Gun. – New York: IVY BOOKS, 2004. – 234 p.
- 2.7. Maughan W. S. The Painted Veil. – М.: Manager, 2004. – 272 p.
- 2.8. Michael Crichton. Disclosure. – New York: Ballantine Publishing Group, 1993. – 193 p.
- 2.9. Rowling J. K. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban. – London: Bloomsbury, 1999. – 318 p.
- 2.10. Tolkien J. R. Fellowship of Ring. – London: IVY BOOKS, 2002. – 213 p.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ С МОДАЛЬНЫМИ ГЛАГОЛАМИ ХОСТАН И WILL В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье анализируются в сопоставительном плане грамматические особенности модальных глаголов *хостан* и *will* в таджикском и английском языках. Особое внимание уделено наличию грамматических форм глагольных конструкций с указанными модальными глаголами, выявленных из художественной литературы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: модальный глагол, открыто-глагольные конструкции, модально-составное сказуемое, сходство, парадигма, спрягаемые и неспрягаемые формы, наклонение.

THE GRAMMATICAL FEATURES OF THE CONSTRUCTIONS WITH MODAL VERBS ШОЯД AND MAY IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

This article is considered the grammatical comparison of a modal verb *хостан* in Tajik and *will* in English languages. The special question devoted in having the grammatical forms of the constructions with modal verbs, which is discovered from the belletristic literature.

KEY WORDS: modal verb, open verbal constructions, similarity, finite and nonfinite forms, modal compound predicate, paradigm, mood.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Эрадж Исмоилов* - аспирант кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОН: 918-31-03-88.

МАТН, БАНДИ СИНТАКСИСӢ ВА ДИСКУРС

Зайнидин Мухторов
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Масоили таҳқиқи матн дар забоншиносии муосири ҷаҳон мавриди тавачҷӯҳ қарор гирифта, ҳамзамон мавзӯи мувоҳисаҳои тӯлонии пургиреҳи олимону мутахассисони соҳаҳои гуногун, аз қабилҳои сотсиология, психология, мантиқ, фалсафа гардидааст. Воқеан, матн чун воҳиди мукамал ва мураккаби забон чи аз нигоҳи мазмун ва чи аз нигоҳи мундариҷа муаммоҳои зиёдеро фаро мегирад, ки таҳқиқи басо густурдаву амиқро тақозо мекунад. Бешак, гуфтан метавон, ки матн нисбат ба дигар воҳидҳои забон (ибора, ҷумла, банди синтаксисӣ, абзатс) мукамалтар буда, ҷиғунагии забон ва дигар хусусиятҳои пушидаю мубрами онро беҳтару бештар ошкор мекунад.

Зикр қардан бамаврид аст, ки мутаносибан ба матн овоз, калима, ибора ва ҷумла ҷузъҳои таркибии он буда, маҷмӯи ба ҳам алоқаманди онҳо матнро созон медиҳад, яъне матн кулли ҷузъҳои зикршуда ба шумор меравад. Дар баробари ин дар гузоришҳои забон ва ҳамзамон дар таҳқиқи хусусиятҳои умдаи он воҳидҳои таркибии зикршуда мавқеъ ва нақши ба худ хосро доранд. Он хусусиятҳои забоние, ки мо тавассути овозу калима ва ибораю ҷумла таҳқиқи ташхис менамоем вазифаю нақши махсуси забонро нишон медиҳад. Аз рӯи таҳлилу таҳқиқи матн ҳаргиз мо хусусиятҳои зикршударо ошкор қарда наметавонем. Таҳқиқи воҳидҳои зикршуда як навъ ташхиси марҳила бар марҳилаи ҳодисаҳои забон аст. Матн бошад нисбат ба воҳидҳои таркибии худ марҳилаи нисбатан мукамали гузоришҳои забонро муаррифӣ намуда, дорои шаклу мазмуни нисбатан мураккаб аст. Хамин тавр, агар овоз ва ҳиҷо натиҷаи ангиши аз таъсири ашӯ ва ҳодисот дар раванди шинохти онҳо бошад, калима номи мафҳумест, ки аз тарафи инсон шинохта шудааст. Ибора мафҳумҳои мураккаб, алоқамандӣ ва робитаи онҳоро ифода менамояд, ҷумла бошад маҳсули фикрронӣ, хулосабарорӣ ва қобилияти баёни андешаро нишон медиҳад, ки дар он ҷанбаи психикӣ, ҳиссиёт, эътимод ва ё шубҳа, инкор ва ё ризоият зоҳир мегардад. Марҳилаи минбаъда марҳилаест, ки дар он матн гузориш меёбад. Матн дар баробари маҷмӯи хусусиятҳои мазкурро ба мартабат фаро гирифта, нақши инсонро дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва мавқеи ӯро дар низоми муҳити табиат ва раванди таърих баръало нишон медиҳад. Матн қобилияти муносибати инсонро бо атроф инъикос мекунад. Яъне як ҷузъи ҳаёти иҷтимоӣ ва табиат будани инсон, пайвандии ӯ бо кулли ҳастӣ маҳз дар матн инъикос мегардад. Матн далолат бар он мекунад, ки забони инсон маҳсули муносибатҳои ӯ дар ҷомеаи башарӣ буда, имконоти чунин мӯъҷизаро офаридан аз қобилияти фитриаш бармеояд (ниг.: Ахманов А., 1957, 168).

Яъне агар овоз баровардан аз қобилияти муайяни физиологияи ҳолатҳои психикии инсон далолат кунад (ангишиш), калима аз дарку шинохти мафҳумҳо далолат мекунад (фаҳмиш), ибора бошад аз қобилияти таҳлил қарда тавонистани алоқамандии мафҳумҳо (анализ) шаҳодат медиҳад. Ҷумла дар ин сисила аз қобилияти интеллектуалии таркибу ташхис қарда тавонистан шаҳодат медиҳад (синтез). Дар ин таснифот, ё худ таксономия матн зинаи аз ҳама болотарро ишғол мекунад, ки он зинаи муқоиса ва баҳодихӣ аст (қиёсу баҳо) ва он бидуни малақаҳои иҷтимоӣ сурат нахоҳад гирифт.

Яъне матн натиҷаи муносибат ва малакаҳои нисбатан мукаммалӣ иҷтимоӣ инсон аст (ниг.: Аҳманов А., 1957, 180).

Аз ин нуқтаи назар таҳлили матн танҳо аз нигоҳи сирф забонӣ ва ё худ синтаксисӣ самарани дилхоҳ дода наметавонад ва ба ин хотир дар забоншиносии муосири ҷаҳон таҳлили матн дар шакли таҳлили дискурсивӣ (фаронсагӣ – discours, англисӣ – discourse аз латинии discourses – пешу пас давидан, ҳаракат кардан, давр гаштан, гирдгардон, мусоҳиба, сӯҳбат) маъмулу мустаъмал аст, ки ин дар шинохту таҳқиқи матн имконоти кофиро муҳайё месозад. Мафҳуми дискурс дар забоншиносии тоҷик мафҳуми нисбатан нав аст, ҳарчанд ки он дар забоншиносии ҷаҳонӣ аз нимаи дуоми асри гузашта мустаъмал буд (З. Харрис. Дискурс – анализ, 1952). Ин мафҳум солҳои 70-ум бештар мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтааст, ки ба таъбири Н.Д. Арупонова «дискурс – ин нутқа, ки фарогири зиндагист» (ниг.: <http://www.krugosvet.ru/> Энциклопедия: Кругосвет//дискурс). Дар даврони гуногуни таърихӣ мазмуну мундариҷаи матнҳо чун маводи муҳими забонӣ аз пешрафти сатҳи ҳаёти иҷтимоӣ ва вазъи муносибатҳои иҷтимоӣ, тарзи зиндагӣ, фарҳангу ахлоқ ва дигар арзишҳои башарӣ шаҳодат медиҳанд. Масалан, гимнҳо ва сурудаҳои авастоиро ҳаргиз дар шакли ибороти ҷумлаҳои ҷудогона барои шарҳу тавзеҳи арзишҳои волеи оини маздопарастӣ муаррифӣ карда наметавонем. Онҳо одатан дар шакли матнҳо ва ҳатто маҷмӯи матнҳо муаррифӣ мешаванд ва мазмуну мундариҷаи онҳо аз муносибатҳои басо пешрафтаи иҷтимоӣ, ташаккулёбии арзишҳои волеи башарӣ иттилоъ медиҳанд. Ҳамчунин катибаҳои Дорошоҳи Бузург низ маҷмӯаи матнҳое мебошад, ки аз рӯи онҳо дар бораи фарҳанг, сиёсат, соҳти давлатдорӣ, вазъи иқтисодӣ ва дигар бахшҳои ҳаёти иҷтимоӣ дар аҳди Ҳахоманишиён иттилооти ҷолиб гирифта метавонем. Чунончи, матни 11-уми катибаи Дорошоҳ чунин мазмун ва мундариҷа дорад:

«Меғӯяд Доро шох: Пас як мард муғ буд Гаумата ном, вай аз Пайшияхувада ном ҷой аз кӯҳи Арақдри, аз ҳамон ҷо бархост. Аз моҳи Вияхна 14 рӯз гузашта буд, вақте ки вай бархост. Вай ба халқ бардурӯғ гуфт: ман Бардия ҳастам, Курушро писар, бародари Камбучия. Пас халқ дар ҳама ҷо аз Камбучия рӯй гардонд, ба сӯи вай рафт – ҳам Порс, ҳам Мод, ҳам кишварҳои дигар. Вай ҳокимиятро гирифт, аз моҳи Гармапада 9 рӯз гузашта буд, ки ҳокимиятро гирифт. Пас Камбучия худкушӣ кард» (Каримов А., 1980, 27).

Дар ин матн тасвири як масъалаи нисбатан мураккаби иҷтимоӣ оварда шудааст, ки он, маъмулан аз нигоҳи имконоти забонӣ танҳо ҳоси матн аст ва он воситаҳои муайяни алоқамандӣ ва тарзҳои алоқаро муаррифӣ мекунад. Доир ба масоили воситаҳо ва тарзи алоқаи синтаксисӣ дар матн ба таври ҷудогона муҳокимаронӣ карда мумкин аст. Дар ин ҷо танҳо зикри як нуктаро муҳим мешуморем, ки ҳамагуна матн дорои се хусусияти атрибутивӣ, ё худ ҷавҳарӣ аст: шакл, таносуб (мантик) ва қонуниятҳои забонӣ (синтаксисӣ). Умуман, Агар ҷоиз бошад, метавон гуфт, ки фалсафаи матн аз қоида ва қавонини грамматикӣ фаротар меравад. Бо тақия ба таъбири маҷозии И. Кант матнро воҳиди қомил номидан мумкин аст, ки ӯ меғӯяд: «Ҷаҳон матн аст» (ниг.: <http://www.krugosvet.ru/> Энциклопедия: Кругосвет//текст).

Доир ба масоили назарии матн чун воҳиди забонӣ баҳсу мунозираҳои гуногун вучуд дорад. Дар забоншиносии рус онро бо истилоҳоти таъбироти гуногун аз қабилӣ «сложное синтаксическое целое - ССЦ», «сверхфразовая единица», «языковая единица», прозаическая строфа» (А. Пешковский, Н. Поспелов, О. Нечаева, Г. Солганик, А. Рохлин ва дигарон) гуфта, дар забони тоҷикӣ он дар шакли «банди синтаксисӣ» (Б. Турсунов, С. Облокулова, С. Шарипова) ифода ёфтааст. Андешаҳои низ дар бораи аз ҳам фарқ доштани мафҳуми матн ва «банди синтаксисӣ» (яъне ССЦ) ва абзатс ҷой доранд (Долгова О.В., 1980, 144). Албатта, тадқиқоти минбаъдаи олимони тоҷик то ҷӣ андоза мувофиқ будани ин истилоҳро ба мафҳуми мавриди тадқиқ бояд собат созад ва аз эҳтимол дур нест, ки истилоҳи дигари мувофиқтаре низ пешниҳод шавад. Зеро ибораро ҳам банди синтаксисӣ гуфтан мумкин аст, зеро дар он низ басташавии ду ва зиёдтар калима ва ё маҷмӯъаҳои калимаҳо дида мешавад ва ба ин низом қавонини ҷумла низ мувофиқ аст. [амчунин калимаи «банд» дар забоншиносии тоҷик чун истилоҳ дар шакли «бандак» истифода мешавад, ки танҳо бо зам шудани пасванди шаклсози «-ак» (на калимасоз!) аз ҷузъи номии истилоҳи «банди синтаксисӣ» фарқият пайдо мекунад. Бар замми ин калимаи «банд» ба маънии худ ифодагари восита аст, на шакл. Бинобар ин ба назари мо истифодаи ин истилоҳ барои ифодаи чунин мафҳуми мукаммалӣ забонӣ ҷоиз нест ва илова бар ин матн на танҳо воҳиди ҳолисан синтаксисӣ аст, ки ин низ касро ба андеша водор мекунад. Ба андешаи мо истилоҳоти «муфрадаи синтаксисӣ», «воҳиди муфрадаи синтаксисӣ», «воҳиди яқлукти синтаксисӣ», «воҳиди мусалсали синтаксисӣ», «воҳиди мусалсали забонӣ», «воҳиди мураккаби синтаксисӣ» дар идомаи худ истилоҳи нисбатан мувофиқро пайдо кунад. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки мафҳуми банди синтаксисӣ, матн ва дискурс аз ҳам бо хусусияти ҷудогона фарқ мекунанд. Имрӯз дар забоншиносии муосир ва махсусан дар забоншиносии тоҷик мафҳум ва ё худ истилоҳи «дискурс» мавриди ҳар ҷӣ бештари таҳқиқу омӯзиш қарор мегирад. Банди синтаксисӣ Аслан як ҷузъи таркибии матн аст ва дар ин миён матн чун

воҳиди нисбатан мукаммали забон аст, ки сохтори он аз маҷмӯи ҷумлаҳои ба ҳам алоқаманд, аз банди синтаксисӣ ва абзатс иборат аст. Дар мавриди андозаи матн, сарҳади ниҳоии он чун воҳиди мурағаб ва мураккаби забон то имрӯз бахусу андешарониҳо зиёданд. Дар мавриди дискурс ва матн ҳаминро бояд қайд кард, ки ин мафҳум бештар ба раванди муошарат далолат мекунад ва бештар хусусияти амалқарди (функционалии) забонро фаро мегирад. Яъне дискурс шабеҳи нутқ раванди муошарат аст, ки дар ахбор интиқол меёбад аз гуянда ба шунаванда ва дар мавриди китобат шудан дискурс ба муодили устувору тағйирнаёбандаи худ – матн бадал мешавад. Фарқи дискурс аз матн дар он аст, ки он хусусияти ҳамзамонӣ (синхронӣ) дорад ва матн бошад хусусияти диахронӣ дошта вазифаи матн, қабл аз ҳама нигоҳдорӣ ва интиқоли ахбор дар тӯли замон ва макон аст. Яъне бани башар ахборро тавассути матн аз ҷое ба ҷои дигар интиқол медиҳад ва ҳамчунин аз замони қадим ба ояндагон ба мерос мегузорад. Дар муқобили чунин хусусиятҳои матн дискурс дар замону макони муайян сурат мегирад ва онро дар шакли китобатшуда, ё худ ба матн баргардонидашуда нигоҳ доштан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Ахманов А.С. Логические формы и их выражении в языке//Мышление и язык. - М., 1957. С. 166–212.
2. Долгова О. В. Синтаксис как наука о построении речи. – М., 1980.
3. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты.- М., 1981.
4. Каримов А. Таҷлили лексикӣ-грамматикӣи матнҳои тохикӣи қадим. - Душанбе, 1986. 100 с.
5. Облокулова С. Структурно-синтаксические особенности сложного синтаксического целого//Труды Самаркандского университета, 1975.С. 93-95.
6. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - М., 1956.
7. Поспелов Н.С. Проблема ССЦ в современном русском языке. - М., 1978.
8. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973.
9. Турсунов Б., Облокулова С. Библиографический указатель по вопросам сложного синтаксического целого, присоединения, парцеллирования. – Самарканд, 1982.
10. Шарипова С. Совершенствование монологической речи студентов национальных групп языкового ВУЗ-а: дисс. канд. пед. наук. - Душанбе, 1978.
11. <http://www.krugosvet.ru/> Энциклопедия: Кругосвет. 2003.

ТЕКСТ, СЛОЖНОЕ СИНТАКСИЧЕСКОЕ ЦЕЛОЕ И ДИСКУРС

В статье речь идет о научно-теоретических проблемах текста, сложного синтаксического целого, а также дискурса. По мнению автора статьи вопросы дефиниции текста, сложного синтаксического целого, а также дискурса и по настоящее время остается открытым, хотя достаточно много говорилось об этом в научных и научно-популярных изданиях. Для современного таджикского языкознания проблемы текста, сложного синтаксического целого и дискурса являются новыми направлениями исследования и научных открытий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: текст, сложное синтаксическое целое, дискурс, синтаксис, структура, средства связи.

THE TEXT, COMPLEX SYNTACTIC WHOLE AND DISCOURSE

In article the question is scientific-theoretical problems of the text, the complex syntactic whole, and also discourse. In opinion of the author of article questions definition the text, the complex syntactic whole, and also discourse and on present time remains open though it was much enough spoken about it in scientific and popular scientific editions. For modern Tajik linguistics of a problem of the text, the complex syntactic whole and discourse are new directions of research and discoveries.

KEY WORDS: text, complex syntactic whole, syntax, structure, a connection tools.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Мухторов Зайнидин* – доцент кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОН: 951825658; Email: mukhtorov67@gmail.com

МУРОДИФОТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА ЗАБОНИ АРАБӢ

З. Шарипова

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз хусусиятҳои фразеологизмҳо муносибатҳои муродифии байниҳамдигарии онҳо мебошад, ки ин хусусият ба монанди антонимика ва омонимика бо ҳодисаи бисёрмаъноӣ зич алоқаманд аст. Азбаски ҳодисаи муродифӣ бештар дучор мешавад ва маҳз ҳамин синонимика чи дар лексика ва чи дар фразеология боиси бойшавии забон мегардад, барои таҷқиқ манбаи пурбаҳое ҳисоб меёбад. Дар ин мақола бошад, ҳоло фақат синонимикаи фразеологӣ объекти муҳокима қарор мегирад.

Ду ва зиёда воҳидҳои фразеологӣ аз бобати маъноӣ фразеологӣ ба ҳам наздик ва соҳти якхела дошта, ки бо обу ранги бадеӣ ва мавқеи истеъмоли аз ҳам фарқ мекунанд, синонимҳои (муродифҳои) фразеологӣ номӣ мешаванд. Фразеологизмҳои изофии «нури дида»; «тоҷи сар», «болои чашм», «ҷони ширин», «гули сари сабад»- шахси азиз, ибораҳои феълӣ «дӯст доштан», «дил додан», «меҳр бастан», «дил бохтан», «дил рабудан», «ишқ варзидан» ва ғ. ба маъноӣ умумии нағз дидан муродифҳои фразеологиро ташкил медиҳанд. (3, 55)

Воҳидҳои фразеологӣ муродифӣ аз рӯи сохт бояд бо ҳам мутобиқат кунанд. Бояд таркиб бо таркиб, ибора бо ибора ва ҷумлаҳо низ бо ҳамин гуна ҷумлаҳои дигари устувор муродиф (синоним) шаванд. Муродифҳои фразеологӣ аз ҷиҳати таркиби луғавӣ худ низ бо ҳам мутобиқат мекунанд. Аз ин рӯ, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ муродифӣ, одатан чунин калимаҳои дохил мешаванд, ки ба як гурӯҳи муродифӣ мансубанд.

Муродифҳои фразеологӣ мисли муродифҳои лексикӣ дар тамоми услубҳои нутқ хеле фаровон истифода бурда мешаванд. Аксарияти фразеологизмҳо бинобар ба ин ё он ҳиссаи нутқ тааллуқ доштанишон ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд, масалан номӣ, феълӣ, зарфӣ ва ғайраҳо. Дар забони тоҷикӣ муродифҳои фразеологӣ номӣ ба монанди фразеологизмҳои феълӣ сермаҳсуланд. (8, 159)

Ҳар як фразеологизми муродифӣ дар навбати худ, бо тобишҳои нозуки маъноӣ худ аз ҳалқаҳои дигари ин силсила фарқ карда меистанд. Аксар фразеологизмҳои муродифӣ ба ягон ҷиҳати мафҳуми ифодашаванда ишора мекунанд. Он мафҳумро фразеологизми силсилаи муродифӣ (синонимӣ) ҳама вақт пурра ифода карда наметавонад. Аз ин рӯ, мавриди истеъмол барои равшан кушода додани моҳияти мафҳум ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологӣ муродифиро истифода бурдан лозим мешавад. (3, 57)

Монанди: аз об арғамчин бофтан, ба шамол фарёд кардагӣ барин, ба гӯши хар танбӯр навохтан, ба гӯши мурда азон хондан, пари мурғи хуморо ҷустан ва ғ. Ҳамаи ин фразеологизмҳои муродифӣ як маъноро ифода мекунанд, яъне қору кӯшиши бефоида кардан.

Дар забони арабӣ, бошад ин маъноҳо бо чунин фразеологизмҳои муродифӣ ифода меёбанд: برد (лафз. Оҳани сард кӯфтан) والليلين (лафз. Бо ғалбер об кашидан, об дар ҳован кӯбидан), (لا) هو يرقم على الماء (лафз. Дар рӯи об хат кашидан), بحث عن ليرة في جرن مفعم (лафз. Дар ҳавзи пур аз об сӯзан ҷустан), (лафз. Зиёнкоргар аз касе, ки обро бо чангол мегирад).

Барои ифода кардани мафҳуми «сухан оғоз кардан» муродифҳои фразеологӣ: ба гап даромадан, гиреҳи забони касе кушода шудан, ба гап сар карданро истифода мебаранд. Дар забони арабӣ низ фразеологизмҳои синонимӣ, ки ин маъноро ифода мекунанд, инҳоянд: فتح بلب الكلام (лафз. дари сухан кушодан), المناقشة (лафз. дари баҳсро боз кардан), إنحلت غدة لسنة (лафз. Гиреҳи забони касе кушода шудан), қариб бо фразеологизмҳои забони тоҷикӣ монанданд.

Фразеологизмҳои муродифӣ ҷои нишаст наёфттан, ба дили касе оташ афтодан, дили касеро гургон тала кардан маъноӣ хавотир, безобита, беқарор шуданро дорад. Ин маъно дар забони арабӣ бо чунин фразеологизмҳо ифода шудааст: جمر كنه جالس على (лафз. Гӯё болои ахгар нишаста буд الجمر من الفلق) (лафз. Ӯ чун дар болои лаҳчаи сӯзон беқарор буд).

Ибораҳои фразеологӣ ба хар дег кафлес шудан, ба хар ош қайла шудан, ба хар ош қайлаю ба хар нон ҷазза шудан, ба оши хар кас қатик шудан, фуқи худро тикондан, ба хар таом пашша шудан муродифӣ яқдигар буда, маъноӣ ба қори дигар кас даҳлат карданро дорад. (6, 592) Варианти арабии ин ибораҳо чунин аст: يرح في كل وكر (лафз. ба хар лона хазидан), حشر أفه في (бин), (лафз. биниро ба чизе тикондан).

Маъноӣ харобу лоғар буданро чунин фразеологизмҳои синонимӣ ифода мекунанд: пӯст болои устухон, ба дандонков мубаддал гаштан, аз гӯшпу пӯст фуромадан, пӯсту устухон шудан. Фразеологизмҳои, ки дар забони арабӣ ин маъноро ифода мекунанд, монанданд. Мисли: برى الدهر عظمه (лафз. биниашро гиред ҷонаш мебарояд, пӯст болои устухон), (لا) على عود (лафз. мисли кирме дар танаи дарахт), جلد على عظم (лафз. пӯст болои устухон), إنها كرزعة (лафз. вай харобу лоғар аст, вай чун тароша аст, вай ҷуби қок аст). (2, 134) Воҳидҳои фразеологӣ оташ гирифттан, оташи ғзаби касе дар ҷӯш будан, пой дар рикоби асти ҷаҳл ниҳодан, пӯстини худро ҷапа пӯшидан, аланга гирифттан, ба асти ҷаҳл савор шудан маъноӣ саҳт дар ғзаб буданро дорад.

Дар забони арабӣ бошад, ин маъноро чунин ибораҳо ташкил медиҳанд: رعد و برق (лафз. Раъду барқ задан), تتحرق سائل سخطه (лафз. Аз хашм ҷӯшидан, аз ғзаб ларзидан), شرفط (лафз. Аланга гирифттан).

Дар забон оид ба хурд будан, ба қамол нарасидан, бетачриба будан бо фразеологизмҳои аз даҳони касе бӯи шир омадан ва дирӯз аз тухм баромадан ифода шудааст. Ибораҳои, ки дар забони арабӣ ин маъноро медиҳанд чунинанд: لا يزال يرضع من ثدى (лафз. аз даҳонаш бӯи шир меояд); أمه على فمه (лафз. Шири модараш дар даҳонаш); لا يزال يحبو (лафз. Ӯ ҳанӯз қудак аст, қорғов меравад).

Фразеологизмҳои кафшро монда патакро пӯшида давидан, кафшро зер бағал карда (гирифта) давидан, думи худро ҳода карда гурехтан, пой сӯхта давидан, пойро монда ба сар давидан муродифӣ

якдигар буда, маънои тез, саросема давидан, бо тарсу хавли чон гурехтанро дорад. Ин маъно дар забони арабӣ чунин садо медиҳад: *خل واحد و سنين* - думро хода карда бо сар давидан (лафз. шасту як гуфтан); *خط نيله في لسنه* - думро хода кардан (лафз. думро ба дандон гирифтан).

Воҳидҳои фразеологӣи **чанголи бешавкати мӯхтоҷӣ дар гиребон будан, тихидаст мондан, бечорагӣ дари касеро кӯфтан** ба ҳамдигар муродиф буда, синонимҳои фразеологиро ташкил дода, маънои бечора, камбағал буданро ифода мекунанд.(5, 71) Ин фразеологизмҳо хоси забони адабӣ - китобианд, чунки онҳо дар забони гуфтугӯӣ нестанд, барои омма ношиносанд. Онҳоро фақат дар асарҳои бадеӣ мушоҳида мекунем.

Ибораҳои, ки дар забони арабӣ ин маъноро ифода мекунанд, чунинанд: *ما له تاغ و راغ* - нохуни хориданӣ надоштан ё нохуне надорад, ки сар бихорад, шабушки газиданӣ надорад (лафз. на гӯсфанде доштан на шутуре); *ما عنده خل و لا خمره* - шабушки газиданӣ надоштан (лафз. на сирко доштан, на шароб); *لا يملك شروي تغير* - як пули сиёҳ ҳам надоштан; *ما له سلخة ولا زلحة* - Гурам кучо бошад, то кафанам шавад (лафз. Чорпое надоштан, ки бомдод ба чаро раваду шом баргардад), *لا يملك لبيض ولا لاسود* - дар бисоташ чизе надорад (лафз. на сафедие доштан ва на сиёҳие).(4, 196)

Барои ифода кардани маънои ногувор, миёни ду қувва, ду кас овора мондан, фразеологизмҳои зеринро ба кор мебаранд: **дар миёни обу оташ мондан, дар миёнаи (мобайни) ду оташ мондан, аз пеш чар аз пушт табар**. Дар забони арабӣ бошад ибораҳои, ки чунин маъноро медиҳанд инҳоянд: *والسندان* (лафз. миёни чакуш ва сандон будан); *كن بين مناو حنا* (лафз. миёни Ханаву Мана будан (Ханаву Мана номҳои занона буда, барои образнок ифода намудани маънои миёни ду зиддият будан ҳамин ифодаро истифода мебаранд); *بين شفي الرحي*.

Ифодаи маънои фиребгар, қаллоб, дузд бо чунин ибораҳо ифода ёфтаанд: бе нордбон ситораи осмонро гирифтан; дасти касе қач будан; ба об афтад тар намешавад; ба оташ афтад намесӯзад, шайтони бе кафшу маҳси, аз чашм сурма, аз даҳон сақич мезанад. Дар забони арабӣ бо ин ибораҳо ифода мешаванд: *يسرق الكحل من العين* - аз чашм сурма мезанад; *يده خفية* - дасти касе қалб будан (лафз. дасти касе сабук будан)/

Ба тарикқи хулоса метавон гуфт, ки забони тоҷикӣ ва забони арабӣ, аз фразеологизмҳо ба дараҷае бой аст, ки тамоми ҷиҳатҳои ҳаёти модӣ ва маънавии инсонро ҳаматарафа тасвир ва ифода карда метавонад. Онҳо барои пуртаъсир баромадани нутқи гуянда ва фасохати сухан ёрӣ мерасонанд.

АДАБИЁТ

1. Авалиани Ю.Ю., Мирсаидов Ч. Дар бораи фарқи муродифот ва вариантҳои ибораҳои фразеологӣ/Масъалаҳои филологияи тоҷик/. Душанбе, 1967. с. 134-139.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, 1996., т 1. –с. 134.
3. Маҷидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. –Душанбе: Маориф, 1982.
4. Саидрахмон Сулаймонӣ. Фарҳанги арабӣ- тоҷикӣ. Душанбе, 2005., ҷ 1-с. 196.
5. С.Улуғзода. Фирдавӣ. –Душанбе: Адиб., 1997. с. 71.
6. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1964., ҷ 2 с. 592.
7. Чалилов Х. Муродифоти воҳидҳои фразеологӣ//Мақтаби советӣ., 1969, №6. –с. 20-22.
8. Юсупова М.Синонимикаи фразеологизмҳо//Армуғони олимони ҷавон.-Душанбе, 1966, с.159- 170.

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ ТАДЖИКСКОГО И АРАБСКОГО ЯЗЫКОВ

Не всегда и не всё можно перевести с одного языка на другой. Поэтому основная задача, решаемая при сопоставлении фразеологических систем разных языков и при обучении иностранным языкам - проблема перевода. В статье рассматриваются фразеологические синонимы в таджикском и арабском языках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фразеологизмы, синоним, структура, словосочетание, понятие, значение, язык, фразеологическая единица, речь.

COMPARATIVE RESEARCH OF PHRASEOLOGICAL SYNONYMS OF TAJIK AND ARABIC LANGUAGES

Not always and everything can be translated from one language into another. That is why the main target which can be solved with juxtaposition of phraseological systems of different languages and during the studying of the foreign languages is the problem of translation. Phraseological synonyms in Tajik and Arabic languages get examined in article.

KEY WORDS: phraseology, synonym, structure, word combination, conception, meaning, language, phraseological unit, speech.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *З. Шарипова* – аспирант кафедры современного таджикского языка факультета таджикской филологии Таджикского национального университета. **Телефон:** 905-05-03-03

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ПОДТЕКСТ ТОПОНИМИКИ ХУДЖАНДА

Г.Х. Ибрагимова

Худжандский государственный университет им. Б.Гафурова

Социальная и культурная жизнь, история любого географического пространства, региона, города, его кварталов и улиц, культурно-просветительских учреждений связаны с их природными ресурсами, архитектурными сооружениями, которые играют весомую роль в представлении истории, национальной социо – духовности, архитектуры определенного населенного пространства, являясь лапидарным (кратким, но отчетливым и ясным) отражением, «лазерным» прибором для получения концентрированных световых пучков исторических сведений о смысловом содержании конструкций соотносительных с предметным значением опорных объектов. Названия улиц, кварталов, площадей, зданий и других внутригородских объектов составляют своеобразную и сложную историко-культурную понятийную систему.

В длительной истории Худжанда по мере изменения внутригородских объектов, подвергавшихся различным перестройкам, преобразовывались и их названия. Вся совокупность названий внутригородских объектов принято называть урбанонимы от лат. *urbs, urbis* «город» *urbanus* «городской»+ онимы «имя». [1-с.142].

Современность ныне невозможно представить себе без знания истории. Исследования показывают, что в прошлом в Худжанде не было понятия «улица». Улицы появились позднее, а до этого в обиходе существовали слова «*махалла*», «*чакар*», «*кӯй*». Махалля – арабское слово, означающее «место, местность, квартал города». Арабское завоевание стало причиной проникновения в таджикский язык множества арабских элементов как: *махалла* (квартал), *мадраса* (религиозное учебное заведение), *масҷид* (культовое учреждение), *мазор* (гробница, мавзолей) и т.д.

В Худжанде «махаллой» обозначали кварталы, расположенные внутри города, а внутриквартальные переулки назывались «чакар». В Худжанде был известен и термин «кӯй», который означал в прошлом улицу или же проезжую часть дороги.

Махалли именовались по определенным принципам: рельефу и растительности, профессии и роду занятий, проживавших в этих кварталах людей, именам и прозвищам, различным приметам и признакам и т.д.

Внутригородские названия – топонимы и, естественно, им характерны те признаки, которые присущи географическим именам: какой бы в целом ни была мотивировка названия, основным в нем остается выделение наиболее примечательной черты объекта. Такая отличительная черта не позволяла названию какого – либо объекта затеряться, а наоборот, выделяла в ряду наименований однотипных ему объектов. Как отмечает А.П. Дульзон «Существуют общие семантические закономерности топонимики, как, например, преобладание в названиях особенностей местности, растительного и животного мира, хозяйства, культуры, значительный процент антропонимических, этнонимических по происхождению названий». [2-с.46].

Исследователь В.А. Никонов считал, что сортировать названия «от растений», «от животных», «от почвы», «от истории» ошибочными и вредными. [3-с.59]. Тем не менее, большинство топонимистов классифицируют названия географических объектов по каким-нибудь тематическим группам.

Несмотря на возражения некоторых лингвистов, выступающих против описания лексики по понятиям и тем более по обозначающим предметам, большинство исследователей, стоящих на позициях более тесного сближения языкознания с общественными науками, являются сторонниками тематической группировки слов.

Группировка общеизвестных топонимов по тематическому принципу, как нам представляется, может осуществляться по двум линиям: а) по денотативному значению, т.е. по характеру обозначаемых объектов (названия особенностей рельефа, гидронимы, ойконимы, урбанонимы.) б) по коннотациям, ассоциирующимся с историческими событиями, особенностями экономики страны, ее культуры.

«Определяющее место топонима в фоновых знаниях носителей языка и культуры, наиболее плодотворным в лингвострановедении, видимо станет принцип ассоциативности – классификация топонимов по их культурно-историческим ассоциациям». [4-с.89].

Так, многие кварталы Худжанда отличались друг от друга по рельефу, растительности. Отличительной чертой могло быть и местонахождение квартала или улицы поблизости от мечети. Определенная часть города, квартала могла иметь связь с какими - либо ремеслами, именно здесь распространенными. О былом значении этих ремесел и сегодня напоминают старые названия городских кварталов Худжанда: *Пиллакшмон* (шелкомотальщики), *Заргарон* (ювелиры), *Сангбуррон* (каменотесы) и мн.др. Дома по улице и кварталу могли принадлежать тому или иному владельцу. Квартал или улица, могла иметь некую связь с биографией известных личностей, религиозных служителей, меценатов и т.д. Именно эти черты позволяли отличить один квартал от другого и могли послужить объективной основой для возникновения ее названия. Важной чертой географических названий, их характерным признаком является историчность топонимов. «Справедливо утверждение о том, что каждое название исторично, а топонимиию

можно назвать зеркалом истории: практически все топонимы несут в себе информацию о времени и месте их создания». [5-с.24].

Некоторые ученые считают, что внутригородские названия являются важнейшим элементом микротопонимии, а микротопонимия - самая подвижная часть топонимии. «Мало найдется лексических пластов, которые были бы такими подвижными, такими неустойчивыми, как подавляющее большинство собственных географических названий». [6-с.24].

Суперанская А.В. считает, что целесообразно выделять внутригородские названия в самостоятельную топонимическую, а не микротопонимическую группу, поскольку в самом термине «микротопонимия» заложена идея малой величины объектов. [7-с.86].

Возможно, это касается крупных мегаполисов, где улицы протягиваются на десятки километров, и на каждой из них в свою очередь могут быть свои микрообъекты.

Внутригородские объекты – названия улиц, кварталов, площадей, переулков, включают в себе множество «онимов» - гидронимов, ойконимов, оронимов, антропонимов, так как они принимали участие в наименованиях всех этих объектов. И естественно, поэтому урбанонимы разнотипны и разнообразны по характеру и мотивировке.

В этом плане урбанонимия Худжанда, с его длительной и богатой событиями историей, представляет большой интерес для исследователей, интересующихся историей, родным языком и стремящихся лучше и глубже познать его прошлое и настоящее, поскольку первые известия о городе приходят к нам через его название. Для нас город, как правило, познаваем с того момента, когда мы слышим его название или видим написанным это название, хотя он существовал задолго до того, как мы о нём узнали.

Худжанд – один из древнейших городов мира, прошедший долгий, тернистый, но славный путь развития, измеряемый почти тридцатью веками, имеющий богатую историю и культуру, играющий большую роль в экономической, политической и культурной истории Средней Азии в течение многих веков.

Основание архаического Худжанда историки приписывают сакским племенам. Как утверждают географы, город был основан на очень удобном, во всех отношениях, месте, так как с севера Худжанд огибала полноводная река Сир, а с правого берега окружали горы. Город имел все предпосылки роста и естественно превращался в центр культуры и экономики.

Письменных источников о названии города на реке Танаис (Сырдарья) до македонского нашествия не сохранилось. Историки считают, что город как форпост был основан великим полководцем Александром Македонским. Об этом свидетельствуют высказывания античных авторов (Арриана, Квинт Курция Руфа и др.). [8-с.73].

По другим гипотезам Александр никогда не строил город на пустынном месте, а возводил сооружения типа крепости на определенном обжитом населенном пространстве. Возможно, недалеко от древнего Худжанда или в окрестностях города, или в самом городе Александр решил построить свою резиденцию, форпост на реке, назвав, таким образом, населенный пункт (в нашем случае уже сложившееся городское поселение с неизвестным для нас названием) своим именем Александрией Эсхата.

Название Худжанд появляется несколько позднее. В арабо – персоязычных письменных источниках во второй половине VII века н.э. встречается название «Худжанда» (у историка ал – Белазури) [9-с.82], а в форме Гайчжанпи упомянуто также в китайской хронике Таншу при описании событий, происходивших в первой половине VIII века н.э. [10-с.8].

По данным арабоязычных географов Худжанд был единственным большим городом на левом берегу Сырдарьи; по их описанию город был очень красив и славился своеобразным климатом.

В XIX-XX вв. Худжанд окружали крепостные стены, что подтверждает и исследователь Е.К. Мейендорф, который в первой половине XIX в. отмечал, что Худжанд представляет собой крепость.

О названии крепости и внутрикрепостных объектов не существуют никакие сведения. Крепость (калья) была известна под названием «кальяи Хучанд» - «Крепость Худжанда». Известно, что внутри худжандской крепости были сооружены различные постройки, башни, названия которых тоже, к сожалению, история до нас не донесла. Возможно, этим объектам и не давали собственные наименования. Их просто называли нарицательными словами калья, манора и т.д. Иначе как объяснить, что не сохранилось никаких письменных источников, в которых были бы зафиксированы эти названия. Возможно, это было и не принято в среднеазиатской топонимии, хотя существуют названия других объектов – ворот. Ворота, как и башни, тоже выполняли определенную функцию, тем не менее, названия ворот сохранились, в отличие от названия других внутрикрепостных сооружений, которые, к сожалению, утрачены.

В микротопонимике Худжанда не отмечены сведения и о бывших воротах (дарвоза) крепости, хотя в нем их было несколько, которые несли о себе этно – историческую информацию. *Дарвозаи Қалъаи Нав* – «ворота новой крепости», *дарвозаи Қозӣ* – «ворота судьбы», они названы так, потому что находились в одноименной махалле; *дарвозаи Қўқанд или Мулло Ибод* – Кокандские ворота – эти ворота выходили на дорогу, ведущую в город Коканд, второе название по кварталу, находившемуся у ворот. *Дарвозаи Черобек* –

по версии акад. Н. Негматова это слово, искаженное в произношении Чорбоғ, означающее понятие – «четыре сада», однако по другому воззрению ученых (Н.Турсунов, А.Мирбабаев) Черобек – это собственное имя родственника правителя города Окбуты, который принимал активное участие в сооружении стен крепости; *дарвозаи Чўянчї* – «ворота чугунщика»; *дарвозаи Ура* – *тетпа или Масҷиди Сарв*. Само название свидетельствует о том, что Уратобинские ворота выходили на трассу, ведущую в город Ура-тобе. Второе название Масҷиди Сарв свидетельствует о том, что ворота находились у мечети, возле которой рос кипарис. Последние ворота появились чуть позже около старого моста на Сырдарье и назывались они *Янги Дарвоза* (тюрк сл. янги – «новые» ворота).

Неотъемлемой частью квартальной жизни являлись культовые учреждения – масҷиды (мечети), мазары (мавзолеи). Еще Арминий Вамбери в 60-х годах XIX века писал, что в Ходженте много медресе и мечетей. Самыми древними из них были: мечеть Дари шикоф- «дверь с трещиной», мечеть Хазрати Бобо, мечеть Шайх Маслихатдина (собст. имена). Главные городские мечети действовали при мазаре Шейха Маслихатдина и в квартале Намозгоҳ- «молельня» вблизи цитадели.

Шейх Маслихатдин, живший в конце XII- в начале XIII вв., считался главным святым Худжанда и его покровителем. Его настоящее имя - Бадеуддин Нурї. Он был известен и как поэт. [11 - с.22].

К числу культовых учреждений Худжанда относились, так называемые, «хонако и каландархона» - обители суфиев и дервишей. По этим культовым заведениям были названы кварталы Хонако и Каландархона (буквально «дом отшельника»).

В Худжанде распространены урбанонимы, образованные от названий мечетей, мазаров. Их появление было связано с арабскими завоеваниями и распространением ислама, когда каждый квартал имел свою квартальную мечеть, а иногда даже на территории квартала находился мазар (мавзолей).

В старом Худжанде мечети, в силу своего назначения, становились весьма важными объектами в жизни горожан, и каждая из них имела своё собственное название, а некоторые обозначения культовых объектов отражали тот или иной их признак. Например: махалля Масҷиди Сурх – «красная мечеть». Историки (Н.Турсунов, А. Мирбабаев) считают, что квартал назван по находившейся на его территории мечети, отделанной орнаментальной росписью преимущественно красного цвета. По другой версии красный цвет можно связать и с революционным движением. Возможно, квартал «Красная мечеть» получила своё название после вышеуказанных событий, поскольку красный цвет считался символом революции.

Одной из главных соборных мечетей города являлась *масҷиди Намозгоҳ*. Махалля получила своё название Намозгоҳ – «молельня» по находившейся на её территории соборной мечети, где совершались массовые молебны в дни праздников Рамазан и Курбан.

Часто духовный сан почтеннейшего горожанина приписывали к названию мечети и одноименной махалле. Например: *махалля Шайх Тохир* – «шайх» - формант + собст. имя Тохир – «чистый, непорочный». Квартал назван именем влиятельного и мудрого духовника, на средства которого была построена приходская мечеть; *махалля Шайх Ислом* – названа по мечети Шейх Ислом – «шейх» формант + собст. имя Ислом – духовный сановник, внесший большой вклад в благоустройство квартала; *махалля Хуфрия Тура* «тайный духовный сановник».

Иногда отличительная черта того или иного духовного лица могла стать составной частью наименования культовых объектов, а значит и одноименной с ними махалли. Например: *махалля Ходжаи Мохруй* – «луноликий ходжа». Возможно, Ходжа был красив лицом, лицом схожим с луной. Существует версия, что это имя или прозвище тесно связано с Храмом огня и его внутренними церемониями. По словарю слово «мохруй» обозначает священную палочку барсума, которая вырезалась особым способом из ветвей айвы, граната и использовалась для поддержания священного огня в церемониях зороастрийцев. Эти данные соответствуют началу IV в. – времени наибольшего расцвета зороастрийской религии и активного возведения Храмов огня в Чаче и Фергане. Возможно, один из таких храмов Худжанда находился в районе квартала и мазара Ходжаи Мохруй, к которому в период господства ислама добавили прозвище «ходжа». [12-с.11]. В Худжанде до сих пор существует обряд зажигания священной палочки для снятия порчи. Обычно эпитет «лунолика» подошел бы к особе женского пола. Возможно, в данной ситуации речь идет не о красивом ходже, а, действительно, имеется в виду, священная палочка «барсума».

В Худжанде много кварталов, названных по прозвищам людей, проживавших в той или иной махалле, одним из которых является *махалля Ходжаи Побел* – «плоскостопный ходжа», название квартала и одноименного мазара, который располагался на его территории, происходит от прозвища основателя поселения в данной местности.

Существовала в Худжанде и *махалля масҷиди Оллохберди* – «богом данный» (второй компонент тюрк. сл), в которой по преданию, находились мечеть и мазар Оллохберди.

Другой достопримечательностью Худжанда была *махалля Хотун масҷид* (хотун от тюрк. сл. - женщина), дословно женская мечеть. Существует версия, что данная мечеть была возведена на средства жены правителя города Окбуты – Иззатойим. О том, что женщины могли принимать участие в благоустройстве

культовых объектов, говорит и другое название *махалля Масчиди Уғул* (уғул от тюрк. сл.- мальчик). Раньше такое имя давали и девочкам, когда в семье рождались только девочки. Последнюю девочку называли Уғул, чтобы впредь рождались мальчики. По преданию, приходская мечеть была построена на средства богатой женщины Биби Уғул. Таким образом, эти женщины увековечили свои имена, как в названиях культовых объектов, так и в названиях кварталов.

Важными топоформирующими элементами на Востоке являются базары, названия которых переносились на наименования кварталов, улиц и перекрестков. В Худжанде самый большой и знаменитый базар – базар Пянджанбе, означающий «четверг», названный так по дню недели, когда на этом базаре происходил большой торг. Название самого большого базара распространялось на близлежащий квартал – *махалля Пянджанбе*. Вторым рынком города был базар Чоршанбе, означающий «среду», в которой обычно состоялись большие, оживленные торги. Естественно, что и махалля, где находился базар, называлась *махалля Чоршанбе*. Помимо этих двух указанных больших базаров в Худжанде функционировало много торгово-ремесленных центров, названия которых отразились при наименованиях следующих кварталов: *махалля Бозори асп* – квартал «лошадиный базар», где шла торговля лошадьми; *махалля Бозори Калон* – квартал «большой базар»; *махалля Бозори Фуза* – квартал «базар хлопчатника».

Малые базары из нескольких торговых лавок, которые обычно размещались на месте скрещения трех дорог «сераха» и на перекрестках – «чорраха», в Худжанде назывались «гузар», в отличие от Самарканда и Ура-тубе, где термином «гузар» называли квартал-махаллю, под словом «гузар» понимали общественный, торговый и культовый центр, расположенный преимущественно на пересечении главных городских и межквартальных магистралей. [13-с.136].

В Худжанде в начале XX в. насчитывалось более 30 гузаров. Наиболее известными были: *Гузари Охунд*, *Гузари Қози*, *Гузари маддоҳон*, *Гузари Сари баланди*, *Гузари Кўпрукӣ баланд* и др. Если обратиться к схематическому плану Худжанда конца XIX в., то можно легко убедиться, что все названные гузары располагались на пересечении основных магистралей, ведущих за городские ворота и на главные рынки города. [12-с.35].

Названия гузаров переносились на кварталы, на территории которых они размещались. Например: *махалля Гузари Қозӣ* – перекресток Судьи, который находился на окраине города, идущего от Пянджанбе к воротам Қозӣ.

Махалля Гузари Охунд – «перекресток Охунд»; название квартала происходит от духовного сана некоего преподавателя, имевшего духовное звание Охунд. По другой версии, от имени главного Казия города и поэта XVIII в. Кози Самеи Охунда.

Гузари Замон – перекресток Замона (собст. имя), который происходит от имени Замон (кассоба – мясника Замона), основателя большого базара в квартале. [14-с.254].

Подводя итог, отметим, что наименования улиц – это слова, входящие в систему языка микропонимки, так как понятие улица не только слово, но и один из основных знаков, представляющих внутригородские объекты, историю возникновения названий улиц, неся в себе лингвострановедческую информацию. Изучение этих названий дает много уникальных и интересных сведений не только об истории самого города, но и об основных принципах номинации в урбанонимии городов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Подольская Н.В. Сулеранская А.В. Терминология ономастики. «АН СССР». ВЯ. 1969, №4.
2. Дульзон А.П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения. ВЯ. 1959, №4.
3. Никонов В.А. Введение в топонимику. М., 1965.
4. Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры. «АН СССР» ВЯ. М., 1984, №4.
5. Сулеранская А.В. Имя и эпоха. // Историческая ономастика М., 1971.
6. Карпенко Ю.А. Топонимия Буквины. Автореф. докт. дис. Киев. 1967.
7. Сулеранская А.В. Наименования и переименования в городах. // Изучение географических названий. М., 1966.
8. Пьянков И.В. Александрия Крайняя в известиях античных авторов. Исследования по истории и культуре Ленинабада. 1986.
9. Беязева Т.В. Архаический, античный и раннесредневековый Ходжент по данным письменных и археологических источников // Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе. «Дониш». 1986.
10. Негматов Н.Н. Ходжент. Основные этапы истории. // Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе. 1986.
11. Яхёзда О. Хучанднома. Худжанд. 1994.
12. Мирбабаев А.К. Историческое наследие Худжанда. Душанбе. 1995.
13. Мухтаров А. Гузары города Ура-тубе // Материалы по истории городов Таджикистана. Душанбе. 1975.
14. Турсунов Н.О., Мирбабаев А.К. Худжанд. Энциклопедия. 1999.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ПОДТЕКСТ ТОПОНИМИКИ ХУДЖАНДА

В статье рассматриваются урбанонимы города Худжанда. Наименования кварталов – это слова, входящие в систему языка микротопонимики, так как понятие «квартал» не только слово, но и один из основных знаков, несущий в себе лингвострановедческую информацию. Внутригородские названия – топонимы и, естественно, для них характерны признаки, присущие географическим названиям: какой бы в целом ни была мотивировка названия, основным в нем остается выделение наиболее примечательной черты объекта. Изучение микротопонимики Худжанда дает много уникальных и интересных сведений не только об истории самого города, но и об основных принципах номинации в урбанонимии городов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: топонимика, микротопонимика, урбанонимы, номинация, основные принципы.

HISTORICO-CULTURAL ASPECT OF KHUJAND TOPONYMY

The article dwells on the urbanonyms attached to the town of Khujand. Quarter nominations are the words included into the system of microtoponymy glossary, as the notion of «quarter» is not only a word, but one of the main signs bearing information on the linguistic pattern of the country. Interurban names are toponyms and, it stands to reason, the tokens inherent in geographical names are transferred to them as well: whatever a motivation of a name may be, it is a distinction of the most characteristic feature of an object that remains the principle orientation. The study of Khujand microtoponymy provides a lot of interesting unique information not only as to the history of the town itself, but as to the basic principles of nomination concerned with urbanonymy of cities and towns either.

KEY WORDS: toponymy, microtoponymy, urbanonyms, nomination, basic principles.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: Г.Х. *Ибрагимова* – доцент кафедры современного русского языка и общего языкознания Худжандского государственного университета им. Б. Гафурова.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Н. Имомъёрова

Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни

Демократическое общество, к которому стремится современное человечество, будет иметь свой присущий ему моральный кодекс. В нем, однако, сохранятся некоторые общечеловеческие элементы нравственности. Трудно представить человека будущего пренебрегающим требованиям такта, предупредительности к окружающим, разумными приличиями, продиктованными правилами человеческого совместного проживания. В силу этого эвфемистические процессы будут носить активный характер, прежде всего в сферах физиологии и половых отношений. Эвфемия будет, очевидно, затрагивать и такие ЛСР (лексико-семантические разряды), как наименования умственных и физических недостатков, болезней, смерти. В обозримом будущем невозможно представить исчезновение из жизни людей предметов и явлений, вызывающих чувство страха, отвращения и стыда и, следовательно, негативного к ним отношения, диктующего необходимость их переименования. Вместе с тем, бесспорно, могут сузить рамки табу и эвфемии за счет таких предметно-понятийных областей, как человеческие пороки, бедность, лишения, так как хотелось бы чтобы стимулирующие их реалии ушли в прошлое. Это время, однако, не близко, и эвфемистический словарь настоящего, даже с учетом этой тенденции к сокращению, представляет собой заметный лексический пласт, постоянно пополняющий сложный состав языка и являющийся достойным объектом внимания языковедения. Изучение же самого явления эвфемии должно в известной мере способствовать продвижению в сопредельных с ней областях, где уживается действие моральных факторов, тем самым, в более широком взаимоотношении морали и языка.

Эвфемизмы являются особым способом выражения оттенков мысли в языке и его описательным средством, употребляемыми в случаях, когда говорящий в своей речи старается избежать слов и выражений неприятных, грубых, неудобных, нежелательных и т.п. Отсюда рождается необходимость употребления слов и выражений, заменяющих их. Чтобы удовлетворить эту потребность, вместо них употребляются вежливые, приятные, мягкие слова и выражения. На ранних ступенях развития общества в появлении эвфемизмов определенную роль играло явление табу, свойственное народам всех частей света и всех времен.

Наиболее типичным семантическим способом эвфемизации является генерализация значения. Этот способ иллюстрируется лексикой большого семантического потенциала: личными и указательными местоимениями типа *he, she, this* и их аналогами в русском языке, используемые как эвфемизмы для обозначения людей, сверхъестественного, смерти, болезней и т.д., существительными широкой семантики типа *this business, this event*, также имеющими широкий диапазон эвфемистического использования, многозначными глаголами и существительными типа *to take* в значении *'воровать'* и *end* в значении *"смерть"*, тадж. «дуздидан, ба яғмо бурдан» и «мурдан, фавтидан, вафот кардан».

Довольно интенсивно во всех языках используется метафоризация.

Английское выражение *"to hop off the twig"* в значении *"умереть"* «мурдан» буквально означает *"спрыгнуть с ветки"*. В русском *"деревянный тулун"* в просторечии означает *"гроб"*.

В перечисленных примерах семантический сдвиг основан на более или менее очевидном сходстве между предметом или понятием в сфере табу и соответствующим денотатом за пределами этой сферы /прыжок с ветки - смерть, высохший водоем - пустой карман и т.д. В таджикском языке можно употреблять это выражение, как «кисаи холӣ», «чоӣбаи холӣ»: Например:

Ба ӯлойбам даст андозам, ба муштам бод меояд

Характерной для всех языков является также метонимизация, основанная на ассоциативных связях между денотатом в сфере табу и безобидным денотатом.

Русские используют выражение *"часто заглядывать в рюмочку"*, т.е. *"пьянствовать"*, англичане - *to get the pink slip* /получить розовый листок/, т.е. *"быть уволенным"*; тадж.: «хамшини шиша», «майпарафт», «майхора», «ошиқи паймона». В отличие от английского и русского языка в таджикском языке безобидных слов для выражения этого смысла очень мало, потому что это запрещено.

Поляризация значений занимает несколько меньший удельный вес в сравнении с другими способами эвфемизации в группе семантических сдвигов в современных языках. Она обнаруживается в двух видах: полной антонимичности денотата и ассоциата типа *coward / трус/* в значении *"герой"* или - что случается гораздо чаще - в частичном семантическом контрасте, т.е. контрасте лишь коннотативных /оценочных/ компонентов денотата и ассоциата. Проиллюстрируем частичный семантический контраст несколькими примерами: русск. *"жрица любви"* тадж. «фидои ишк», т.е. *"проститутка"* и англ. *glorious* /славный/, т.е. *"пьяный"*, тадж. *сархуш, масту аласт, додаи шароб, ба шароб дода шудан*.

В приведенных примерах отдельные компоненты жрица и glorious, имеют явно позитивную коннотацию противопоставленную негативной коннотации замененных слов-табу.

В отличие от Э1(древняя эвфемия) в словообразовании современных эвфемизмов известную роль играют различные способы изменения формы слова и прежде всего звуковая аналогия, негативная префиксация и сокращение.

При звуковой аналогии происходит изменение формы слова - табу, что способствует эффекту отвлечения от денотата в сфере табу: англ. *Gad* вместо *God*.

При негативной префиксации типичной является модель: негативный префикс + существительное и прилагательное, антонимичное по смыслу слову-табу. Это такие образования, как *untrue, not clever, not quite healthy* и их эквиваленты в русском языке: **не+правда, не+умный, совершенно не+здоров**, а в таджикском языке: **бе+завол, бе+озор**.

Сокращение слов, словосочетаний или отдельных высказываний может также иметь своим последствием маскировку предмета или понятия. Естественно, что этот способ эвфемизации присущ всем языкам. Например: русск. «*сидеть*» от «*сидеть в тюрьме*»; тадж.: «*ашишта баромадан*», «*меҳмони дорулахлоқ шудан*» и англ. *TB* от *tuberculosis, prost* от *prostitute*.

ЛИТЕРАТУРА

1. Варбот ЖЖ. Табу. - В кн.: Русский язык. Энциклопедия. - М.: Высшая школа, 1979.
2. Видляк С. Проблема эвфемизма на фоне теорий языкового поля. - В кн.: Этимология. 1965. - М.: Высшая школа, 1967.
3. Маджидов Х. Фразеологияи забони хозираи тоҷик. - Душанбе: «Маориф», 1983.
4. Максудов Т., Зикриев Ф., Джалилов Х. Оид ба фразеология ва вазифаҳои синтаксисии онҳо. - Душанбе: Маориф, 1984.
5. Ульман С.С. Семантические универсалии. - В кн.: Новое в лингвистике, выпуск №5. - М.: Высшая школа, 1970.
6. Patridge E. Slang Today and Yesterday. - N.Y.: Language, 1934.
7. Patridge E. Slang and Unconventional English. - London, 1979.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Демократическое общество, к которому стремится современное человечество, будет иметь свой присущий ему моральный кодекс. В силу этого эвфемистические процессы будут носить активный. Трудно представить человека будущего пренебрегающим требованиям такта, предупредительности к окружающим, разумными приличиями, продиктованными правилами человеческого совместного проживания. В силу этого эвфемистические процессы будут носить активный характер, прежде всего в сферах физиологии и половых отношений. Эвфемия будет, очевидно, затрагивать и такие лексико-семантические разряды, как наименования умственных и физических недостатков, болезней, смерти. В обозримом будущем невозможно представить исчезновение из жизни людей предметов и явлений, вызывающих чувство страха, отвращения и стыда и, следовательно, негативного к ним отношения, диктующего необходимость их переименования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: эвфемизмы, семантический способ, поляризация значений, структурно семантический аспект.

STRUCTURAL-SEMANTIC ASPECT TABOO AND EUPHEMISMS IN VARIOUS SYSTEM LANGUAGES

The democratic society, which the modern mankind aspires, will have the moral code inherent in it. In it some universal elements of morals, however, will remain. It is difficult to present the person of the future to neglecting requirements of a step, courtesy to associates, the reasonable decencies dictated by rules of human joint residing. Owing to it euphemistic processes will have active character, first of all in spheres of physiology and sexual the relation. Euphemistics will mention, obviously, and such LSC (lexico-semantic categories), as names intellectual and physical defects, illnesses, death. In the foreseeable future it is impossible to present disappearance from a life of people of subjects and the phenomena causing feeling of fear, disgust and shame and, hence, the negative relation to them, their renaming dictating necessity.

KEYWORDS: euphemisms, a semantic way, polarization of values, structurally semantic aspect.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Н. Имомӣёрова* – старший преподаватель кафедры типологии английского языка Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни. **ТЕЛЕФОН:** 95-154-14-34

ШАРҲИ ИЗОФАТ ДАР ФАРҲАНГҲОИ ТАФСИРӢ

Фирдавс Мирзоёров
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шарҳи воситаҳои грамматикӣ дар фарҳангҳои тафсири яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Дар ин мақола мо шарҳи грамматикӣ гардидани яке аз воситаҳои муҳимми иборасоз «изофат»-ро дар фарҳангҳои тафсирии пешин ба баррасӣ гирифтаем.

Изофат – иловакардашуда, бандаки изофӣ, яке аз воситаҳои асосии грамматикӣ алоқаи калима, чӯзҳои ибора (маҳсусан иборайи изофӣ) мебошад. Изофат таърихан аз ҷонишини ишоратӣ нисбии «фӯа» пайдо шудааст ва садонокест, ки шартан ба калима якҷоя навишта шуда, маъноӣ луғавӣ надорад ва задаи калимагӣ низ қабул намекунад. Ҳамчунин изофат ду ва ё зиёда калимаҳоро ба ҳам алоқаманд карда, иборайи изофиеро ташкил медиҳад, ки аслан хусусияти муайянқунандагӣ дорад. Дар доираи ибораҳои озод (нисбат ба фразеологӣ) вазифаи асосии изофат алоқаманд кардани калимаҳо ва ифодаи муносибати грамматикӣ мебошад, ки дар натиҷаи алоқаи синтаксисии ин калимаҳо пайдо шудааст. Изофат инчунин пешоянди муғлақро ба ҳиссаи номии нутқ мебандад ва дар ташкили воҳидҳои фразеологиву сохтани калимаҳои мураккабу таркибӣ ва барои алоқаманд кардани ҳоли назди хабар бо чӯзӣ номии он истифода мешавад. Дар ибораҳои изофӣ калимаи изофатдор қариб ҳамеша чӯзӣ асосӣ буда, дар аксар мавридҳо дар аввали ибора меояд. Аломати хаттии изофат бошад садоноки «й» аст.

Бандаки изофӣ, ки дар забони адабии тоҷик дорои як қатор вазифаҳои грамматикӣ мебошад ва чи дар калимасозӣ ва чи дар ибораорой мавқеи муайянеро ишғол мекунад, дар гузашта низ вазифаҳои маҳсули лексикиву грамматикиро соҳиб буд. Дар хусуси ин бандак мурағибони фарҳангҳои тафсирии асрҳои XVI-XIX назари хос доштаанд, ки мо ин масъаларо дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор додаем.

Дар байни фарҳангнависони пешини форсу тоҷик муаллифи «Ғиёсуллуғот» яке аз он луғатнигорон аст, ки оид ба хусусиятҳои изофат дар забони адабии форсии тоҷикӣ нисбат ба дигар фарҳангнависон маълумоти муфассал ва ҳаматарафа додааст. Гуфтаи ҷои аст, ки доир ба ин масъала муаллифи «Ғиёсуллуғот» аз маълумоти дигар сарчашмаҳои истифода накардааст. Қайдҳои худ муаллиф бар он далелат мекунад, ки ӯ дар таъйин ва тафсири қоидаву қонунҳои забонӣ аввал ба сарчашмаҳои истифоданамудааш истинод мекунад, сипас ҳулосаҳои худро тавзеҳ медиҳад. Вале ба ҳар ҳол гузориши масъала ва ҳалли он нисбат ба ин ё он қоидаи грамматикӣ, ё ҳодисаи лексикӣ, аз ҷумла изофат, дар «Ғиёсуллуғот» нисбат ба сарчашмаҳои дигар муфассалтар аст.

Муҳаммад Ғиёсиддин дар мақолаи луғавии «изофат» тобишҳои грамматикӣ байни муайянқунанда ва муайяншавандаро, ки ба воситаи изофат сурат мегирад, номбар намуда онҳоро ба гурӯҳҳо тақсим мекунад. Ӯ изофатро чунин таъриф додааст: «Изофат - нисбат кардан чизеро ба сӯйи чизе; ва маҳфӣ намонад, ки изофат ба истилоҳи наҳвиён нисбатест, ки миёни ду исм воқеъ шавад бар вачҳи тақйид. Исми аввалро музоф (яъне муайяншаванда-Ф.М.) ва исми сониро музофилайҳ (яъне муайянқунанда-Ф.М.) гӯянд[1]

Дар фарҳанги мазкур даҳ хусусияти изофат нишон дода шудааст, ки нӯҳ хусусияти аввали он оид ба муайяншаванда мебошад:

1.Тамликӣ - бандаки изофие, ки ду исмро алоқаманд кардааст, молик будан ба чизе ва соҳибиятро мефаҳмонад: *асли Зайд, ганҷи Қорун, қасри султон* (яъне, асл аз они Зайд, ганҷ аз они Қорун, қаср аз они султон).

2.Тахсисӣ - бандаки изофие, ки ду исмро ба ҳам алоқаманд мекунад, аз рӯйи маъно ин ду исм чузбӣ якдигаранд: решаи дарахт, пӯсти анор, барги дарахт. Ба ин қатор гузаштагон изофати ибниро ҳам дохил кардаанд, ки ному насаб ва лақабро ҳам ифода менамояд.

3.Тавзеҳӣ - бандаки изофие, ки ду исмро ба ҳам алоқаманд мекунад ва онро тавзеҳ медиҳад ва ба истилоҳи забоншиносии муосир баёниҳои изофӣ аст: *шаҳри Басра, рӯди Омӯ* ва ғайраҳо

4.Табйинӣ - бандаки изофие, ки ду исмро ба ҳам алоқаманд намуда, аз чӣ сохта, бофта ва дӯхта шудани ашёро мефаҳмонад: *хотами тилло, гӯшвори тилло, косаи булӯр, деги мис, куртаи ҷит.*

5.Ташбеҳӣ ё маҷозӣ - бандаки изофие, ки дар ибораҳои маҷозӣ, ибораҳои устувор барои алоқамандии чузбҳои ибора меояд (аз ду исм иборат аст): *гулшани давлат, сунбули зулф , ҷаллоди аҷал, наргиши ҷашм, сандуқи сина.*

6.Тавсифӣ - бандаки изофие, ки исм ва сифати аслиро алоқаманд месозад: *марди шучоь, гули сурх, сухани нағз, корди кунд, духтари зебо.*

7.Маҷозӣ - ибораҳое, ки истиораро фаҳмонида бо ёрии бандаки изофӣ чузбҳои алоқаманд шудаанд: дасти ақл қадами фикр , атрии ақл, тири оҳ.

8.Зарфӣ - ибораҳои исму исми мансуби ашё: *сандуқи китоб, оби дарё, шишаи гулоб.*

9.Иқтиронӣ - муайяншаванда ва муайянкунанда бояд қаринӣ, наздикии маъноӣ дошта бошанд: *номаи иноят, дасти адаб, сари иродат, ҷашми ақидат.*

Қисми даҳум ба бандаки изофӣ бахшида шудааст, ки мавқеи пас аз садонокҳо ва ҳамсадоҳо навишта шудан ё навишта нашудани изофат ифода ёфтааст. Ғайр аз ин, дар ҳамин қисм доир ба факки изофат, ки аз афтода мондани бандаки изофӣ калимаҳои мураккаб ҳосил мегардад-аврангзеб (зеби авранг), начҷорписар (писари начҷор), некмард (марди нек) низ сухан ронда шудааст.

Дар фарҳанги тафсирии «Мунтахабуллуғот», ки онро Абдуррашид Ат таттовӣ мураттаб намудааст оид ба изофат чунин навишта шудааст: «изофат-...ва музоф қардани калима ба калима; ва тарсидан; ва ҳазар қардан; ва афзун қардан бар чизе; ва нисбат қардан; ва гирд фуру гирифтани; ва малҷо қардан (паноҳ бурдан-Ф.М.) касеро ба коре; ва вогузоштан кори худро ба худо; ва паноҳ додан»[2]

Аз маълумоти овардаи мураттиби фарҳанги мазкур маълум мешавад, ки пайваст қардани як калима ба калимаи дигар ба воситаи изофат аст.

Дар «Фарҳанги Амид», таълифи Ҳасани Амид, доир ба ин мавзӯ ғайр аз изофа, ки таърифи он бо «нисбат додан», «афзудан» ва шарҳи калимаи «фаю», яъне «ҷудо қардани ду чизи ба ҳам даршуда аз якдигар ва халос намудан, озод қардан маҳдуд мегардад, дигар маълумоте нест.[3]

Бандаки изофӣ (-и) дар забони тоҷикӣ дорои як қатор вазифаҳои грамматикӣ буда, пеш аз ҳама воситаи алоқии муайянкунандагӣ ба шумор меравад.

Аз гуфтаҳои боло ба хулоса омадан мумкин аст, ки бандак яке аз воситаҳои муҳим барои сохтани ибораҳо буда, барои ташаккули сохтори грамматикӣ забони форсии тоҷикӣ нақши босазо дорад.

АДАБИЁТ

1. Ғиёсиддин Муҳаммад. «Ғиёсуллуғот» иборат аз 3 ҷилд, Душанбе: Ҷ 1. 1987. С67-71
2. «Мунтахабуллуғот».Таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. Душанбе-2003.С.25.
3. Фарҳанги Амид, Техрон, 1334 хитрӣ С.80

КОММЕНТАРИИ ИЗАФЕТ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

В статье рассматриваются авторские указания на комментарии изафет в некоторых толковых словарях. При обсуждении особое внимание обращается на комментарии автора к толковым словарям «Ғиёсуллуғот», «Мунтахабуллуғот» и «Фарҳанги Амид», в сравнении с современным таджикским языком.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: автор, комментарий, изафет, толковые словари, таджикский язык.

COMMENT OF CONNECTION (IZOFAT) IN EXPLANATORY DICTIONARIES

In article author's indication on the comment in tajiki connection (izofat) some explanatory dictionaries are considered. At discussion the special attention addresses on comment the author explanatory dictionaries "Qhiyos-ul-luqhot", "Muntakhab-ul-luqhot" and "Farhangi Amid" in comparison with modern the Tajik language.

KEY WORDS: the author, the comment, connection, explanatory dictionaries, the Tajik language.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Мирзоёров Фирдавс* – соискатель кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета. Телефон.: 985584710. Email: firdavs_79@mail.ru

**ТАРКИБУ ИБОРАҶОИ РЕХТАИ ФЕЪЛИИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА
ИФОДАИ ОНҶО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ**
(дар асоси маводи рӯзномаҳои «*The Times*» ва «*International Herald Tribune*»)

Б. Наврузшоев
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ибораҳои фразеологӣ як ҳиссаи бойгари забонро ташкил дода, аз ҷиҳати маъно, ифода ва таркиб хеле гуногун буда, дар забон вазифаҳои мухталифи лексикӣ ва семантикӣ ва услубиро адо мекунанд. Воҳидҳои фразеологӣ бо ифодаи маъно, мавқеи истемол ва вазифаҳои синтаксисӣ ба калимаҳо наздик бошанд ҳам, бо сохту таркиби худ аз онҳо фарқ карда, ба ибора ва ҷумлаҳои озод монанданд. Бо вучуди ин, воҳидҳои рехтаи забонро бо калима ва воҳидҳои синтаксисӣ омехта намудан мумкин нест.

«Воҳидҳои фразеологӣ бо воҳидҳои синтаксисӣ низ робитаи қавӣ доранд. Воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои синтаксисӣ ба вучуд меоянд. Дар асоси фразеологизмҳо қолабҳои муайяни синтаксисии забон, ки дар тӯли асрҳо шакл гирифтаанд, меистанд» (ниг.:1.1. с. 9).

Онҳо чун воҳидҳои мустақили забон аломатҳои хос доранд. Қобили қайд аст, ки таъбирҳои рехта барои ҳамаи забонҳои дунё сарвати умумии забон ба ҳисоб меёбанд. Бесабаб нест, ки қисми бештари ибораҳои фразеологӣ дар забонҳои хиндуаврупоӣ ифодаҳои ҳамсохт, ҳаммаъно ва ҳамвазнро доранд.

Таркибу ибораҳои рехтаи феълӣ дар забони матбуоти англисӣ ба мақсад ва тақозои услуби жанрҳои гуногуни публицистика истифода бурда мешаванд.

Ҳоло мо доир ба тарз ва мавқеи истифодаи воҳидҳои рехтаи феълӣ забони матбуоти англисӣ (*The Times*, *International Herald Tribune*) баъзе мулоҳизаҳои худро баён мекунем:

Because of the need *to keep* her flight *secret* from the Japanese, no one had thought to tell Chiang kai - sheik where she was landing (*The Times*. 2010,10/03).

Ибораи рехтаи **to keep smth. secret** хоси услуби бадеӣ ва публицистӣ буда, дар забони матбуоти англисӣ забон маъмул аст. Дар мисоли боло он ба маънои *чизеро махфӣ нигоҳ доштан* истифода шудааст. Дар фарҳанг ҳам ба маънои *рози пинҳон доштан; чизеро махфӣ нигоҳ доштан* корбаст мешавад. Инчунин ибораи дигар **keep a secret** бо маънои *чизеро пинҳон доштан, сирро фош кардан* зикр шудааст (ниг.:2.2. с.802). Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» бо ин маъни ибораҳои рехтаи **сир надодан- сирро пинҳон кардан, ба ҳеч касе сирри худро нагуфтан** ва **сирри касеро пушидан- айб ва гуноҳи касеро пинҳон доштан, кори ношоистиаи касеро фош накардан** (ниг.:2.5. с.102) ва **забони худро нигоҳ доштан аз гуфтани чизе худдорӣ намудан, сирро ошкор накардан** (ниг.: с.453) шарҳ ёфтааст.

Қайд намудан зарур аст, ки дар забони англисӣ як гурӯҳ таъбирҳо ба шакли феълҳои мураккаби номӣ кор фармуда мешаванд. Онҳо аслан ба гурӯҳи феълҳои мураккаб дохил шаванд ҳам, ба воситаи маънои маҷозиашон хусусияти идиоматикӣ пайдо мекунанд. Онҳо дар нуқ хеле серистемоланд. Таркиби феълӣ «**warn smb.**» ва ё **warn smb. about/against smth.** низ аз ҳамин қабил феълҳои муодили он дар забони тоҷикӣ таркиби **гӯши касеро тофтан** аст.

Мисол: I had even received a phone call from a sympathetic hard – line source, who *warned me* (*The Times*. 2010, 10.03).

Таъбири **warn smb. about/against smth.** дар саҳифаҳои рӯзномаҳои англисӣ серистемол шуда истодааст. Он дар «*Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*» бо маънои *касеро пешакӣ огоҳонидан; ба касе пешакӣ аз чизе хабар додан, огоҳ кардан* (ниг.:2.7. сах.358) тафсир шудааст. Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ибораи **warn smb. about / against smth.** таъбирҳои **гӯши касеро кашидан мондан, гӯши касеро тоб додан, гӯши касеро тофтан** *касеро танбеҳ додан, гӯшмол додан, хотиррасон кардан* (ниг.: 2.5. сах.263) мавҷуданд.

Historically, a large turnout meant that reformist candidates *had the upper hand* (*The Times*. 2010, 10.03).

Ибораи **have (gain, get) the upper hand on smb/ smth.** чи дар забони адабӣ ва чи дар гуфтугӯи англисӣ маъмул буда, дар саҳифаҳои матбуотсеристемол аст. Он дар фарҳанг чунин тафсир шудааст: *зафар кардан, муваффақ (комёб)шудан, ноил гардидан, ба дасти худ гирифттан, эри иттиҳоди худ гирифттан* (ниг.:2.2. с.419).

Муодили он дар забони тоҷикӣ ибораи рехтаи **дасти касе боло гардид- голиб шудан, муваффақият ҳосил кардан, галаба кардан** (ниг.: 2.5. с.300) мебошад. Қайд намудан лозим аст, ки онҳо дар маъни баробаранд.

For thirty years Afghanistan *has cast* a long dark *shadow over* world events (*International Herald Tribune*. 2008, 25.09).

Таъбири рехтаи феълӣ **cast a shadow on/ upon/over smth.** дар забони матбуоти англисӣ маъмул буда, хоси услуби публицистӣ аст. Воҳиди фразеологӣ мазкур обурани хисси манфӣ дошта, дар

фарханг *хира* (*торик, тира, кунд*) *шудан; сард шудан, ба сарди овардан* (ниг.: 2.2. с.811) маънидод шудааст. Гарчанде дар фарханги фразеологӣ тоҷикӣ бо ин маънӣ иборое қайд нашудааст, дар саҳифаи рӯзномаҳои тоҷикӣ таркиби феълӣ **соя афкандан** мушоҳида мешавад. Он тарҷумай таҳтуллафзии иборай рехтаи *бросить тень*-и русӣ буда, дар «Фарханги русӣ – тоҷикӣ» маъниҳои зерини он ташреҳ шудаанд: *чизеро торик, тира, хира ва муғлақ кардан* (ниг.:2.3. с. 15):

Ҳадафи асосии Эмомалӣ Раҳмон даҳолати СММ ба ин мавзӯи ҳассос аст, ки далели ғиреҳ хӯрдан ба ҳадафҳо ва ғаразҳои сиёсӣ, дар равобитии кишварҳои Осиёи Марказӣ *соя афкандаст* (Тоҷ., 2008, №41).

Мисоли дигар: He describes how the ISI extended its roots deep into Afghanistan like a cancer *puts down roots* in the human body (The Times. 2010, 10.03). In the last two decades it *has put down deep roots* in the corporate world as well (International Herald Tribune. 2008, 25.09).

Таркиби феълӣ **to put down root in smth.** Дар луғатномаҳои фразеологӣ бо маънои *реша давондан* (ниг.:2.7. с.1049) зикр ёфтааст. Ҳангоми таҳлилу баррасии таркиби мазкур дар луғатномаҳо, мо иборай дигар **take (a) root -po** мушоҳида намудем, ки бо маъниҳои *реша давондан, реша гирифттан, паҳн шудан (гаштан)* (ниг.: 2.6. с. 534) қорбасти мешавад. Инчунин дар вақти тадқиқи ин таъбир, дар луғатномаҳои англисӣ мо бо варианти дигари он - иборай **strike (take) root реша давондан, реша гирифттан; омӯхта шудан, одат кардан, хӯ (унс) гирифттан** (ниг.:2.2. с.772) вохӯрдём.

Дар «Фарханги забони тоҷикӣ» бо маъниҳои он таркиби феълӣ **реша давондан мустақкам ҷойгир шудан** низ (ниг.:2.4.с.889) зикр шудааст. Дар «Standart Tajik- English Dictionary» таркиби феълӣ **реша давондан take (strike) root** (ниг.:2.8.с. 307) маънидод шудааст.

Мисоли дигар: President Obama's pugnacious lunch time address from the White House represented a clear attempt *to strike fear into the hearts* of some of the world's most powerful financiers (The Times. 2010, 10.03).

Воҳиди фразеологӣ феълӣ **to strike fear into the hearts of smb.** ҳоси услубӣ бадеӣ буда, дар забони матбуот камистеъмол аст. Дар мисоли мазкур бо маънои *ба дили касе воҳима (даҳшат) андохтан* истифода шудааст. Дар фарханг он дар шакли **put fear in smb's hearts ба дили касе воҳима андохтан, касеро ё чизеро тарсондан, таҳдид кардан** (ниг.:2.2.с.316) зикр шудааст. Дар «Фарханги иборҳои рехта»-и тоҷикӣ ба ин маънӣ наздик таъбири **ба дили касе воҳима (даҳшат) андохтан - касеро тарсондан, ба дили касе ваҳму ҳарос андохтан** (ниг.:2.5.с.365) тафсир шудааст, ки ба иборай мазкур муодили пурра ба ҳисоб меравад.

There was serious concern that what really happened in the case would never *come to light* (The Times. 2010, 10.03). The investigations *come to light* yesterday at the Oxford Media Convention (International Herald Tribune. 2008, 25.09).

Дар саҳифаҳои матбуоти англисзабон таркиби феълӣ **come to light** серистеъмол буда, ба маънои *ба ҷизе рӯшанӣ андохтан, чизеро ошкор кардан* қорбасти мешавад. Иборай **come to light** дар ягон фарханг зикр нашуда бошад ҳам, дар мисоли боло маъниро равшан ифода намудааст. Дар «Фарханги фразеологӣ англисӣ-и русӣ» иборай **cast (shed, throw, turn) light on (upon) smth.** бо маъниҳои *ба ҷизе рӯшанӣ андохтан, чизеро ошкор кардан* (ниг.: 2.2.саҳ.553) зикр шудааст.

Таркиби **ҷизе ба касе равшан шудан** дар «Фарханги забони тоҷикӣ» бо маъниҳои *возеҳ шудан, ошкор шудан* (ниг.: 2.4. с.113) маънидод шудааст. Таркиби **ба ҷизе рӯшанӣ андохтан** тарҷумай таҳтуллафзии иборай *внести ясность*-и русӣ буда, барои забони адабии тоҷик бегона аст. Дар луғатномаҳо таркиби феълӣ **«внести ясность»** бо маъниҳои *шарҳ додан, равшан кардан, тавзеҳ додан, аниқ кардан, дақиқ кардан* омадааст. (ниг.: 2.3.с.22).

Аз таҳлили мисолҳои овардашуда маълум мегардад, ки таркиби **ба ҷизе рӯшанӣ андохтан** аз забони англисӣ ба русӣ ба василаи тарҷумай таҳтуллафзӣ ба забони тоҷикӣ омадааст.

People who were tired of being bulled and losing their land *took* the law *into their own hands* (International Herald Tribune. 2008, 25.09). Воҳиди фразеологӣ **take smth. in hands** дар забони матбуоти англисӣ умумистеъмол буда, бо маънои *ба тасарруфи худ даровардан* (ниг.:2.2.с.237) истифода мешавад.

Муодили ин иборай фразеологӣ дар забони тоҷикӣ **чизеро ба даст гирифттан буда**, дар луғат бо маъноҳои *ба итоати худ даровардан, фаомонбардор, гапдаро намудан, зердаст кардан, мутеъ кардан, ба ихтиёри худ гирифттан* (ниг.: 2.5. с.302) тавзеҳ мешавад. Аз мисоли боло бармеояд, ки воҳиди фразеологӣ забони англисӣ **take smth. in hands** ва забони тоҷикӣ **чизеро ба даст гирифттан** дар соҳт ва маънӣ баробаранд.

Хулоса, аз таҳлилу баррасии воҳидҳои рехтаи феълӣ матбуоти англисӣ бармеояд, ки муодилҳои онҳо дар забони тоҷикӣ мавҷуданд ва истифодаи бамавриди онҳо дар тарҷума ба равшан ба равшан ифода кардани матни хабар мусоидат мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Мачидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе: ДДТ, 1982. 104 с.
2. Маъсумӣ М. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: 1959, – 145-159 с.
3. Арзуманов С.Д., Ахрорӣ Х.А., Бехбудӣ М. и др.; Русско-таджикский словарь. - М.: Русский язык, 1985. -1280 с.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Советская энциклопедия. Ч.1-2. 1984. 942 с.
5. Молоткова А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Рус. Яз., 1986. –543 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская Энциклопедия, 1969. Ч-1. –951 с.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963. 1964. Ч-1, Ч-2.
8. Oxford Russian-English, English - Russian Dictionary. – New York. Oxford University Press, 2000. – 1293 с.
9. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. – Hong Kong. Oxford University Press, 1991. – 686 pg.
10. Randall B. Olson Rochelle A. Olson. Standard Tajik-English Dictionary. – Б.: Аль Сатам, 2001. – 624 с.

ГЛАГОЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ ВЫРАЖЕНИЕ НА ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена сопоставительно – типологическому исследованию фразеологической системы английского и таджикского языков, что является актуальным для научного анализа богатого фонда фразеологизмов двух генетически родственных языков. Детальному научному анализу подвергается как структурное построение фразеологических единиц, так и их семантические особенности, обеспечивающее ее актуальность, и необходимость комплексного исследования. На основе богатого фразеологического материала обосновывается теория сопоставительно – типологического исследования фразеологической системы языков в целом и в языковой структуре таджикского и английского языков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: глагольные фразеологические словосочетания, сопоставительно– типологическое исследование, фразеологические единицы, генетически родственные языки, фразеологическая система.

VERBAL PHRASE LOGICAL PHRASE IN ENGLISH AND THEIR TURN OF PHRASE IN TAJIK

The present article devote to one of the important problem of modern linguistics, particularly phraseological system of English and Tajik languages, which is actual for research analysis of reach fond of phraseological system of two genetic relative languages. The author gives a wide range of idiomatic expressions and shows their use in context, and explained the way of their translation into Tajik. Finally, it is important for the user to keep in mind the way of using and translation idiomatic expressions from English into Tajik.

KEY WORDS: verbal phrase logical phrase, typological research, phraseological units, genetic relative languages, idiomatic expressions, modern linguistics, research analysis

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Б. Х. Наврузшоев* – старший преподаватель кафедры иностранного языка факультета журналистики Таджикского национального университета.

ТАШАККУЛИ ТОПОНИМҶО БО ВОЖАИ ОБ ВА МУРОДИФҶОИ ОН

Д. Ҳомидов
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони тоҷикӣ дорои таркиби луғавии устувору пурғановат мебошад, ки яке аз қабатҳои луғавии онро номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) ташкил медиҳанд. Дар ташаккулу таҳаввули топонимҳои мавзъ ва сарзамини паҳновари Осиёи Марказӣ вожаи таркибҳои рехтаву суфтаи аслан тоҷикӣ нақши муайян доранд. Яке аз вожаҳое, ки дар ташаккули номҳои ҷуғрофӣ ин сарзамин нақши муайян дорад, вожаи **об** аст. Ин вожа аслан тоҷикӣ буда, дар луғату фарҳангҳои тоҷикӣ чунин шарҳ ёфтааст: «об-дарё, чизи моеъи шаффоф ё ба маънои моеъи маъруф, ки аз омезиши обзо ва туршизо иборат аст, мебошад»[1]

Ҳамчунин, ин вожа ба маънои дарё, рӯд (фақат дар таркибҳои изофӣ, ки номи дарё низ зикр мешавад) низ далолат мекунад.

Дар забоншиносии тоҷик доир ба вожаи **об** чун калимаи серистеъмол корҳои тадқиқотиву рисолаҳои илмӣ то кунун аз ҷониби муҳаққиқону забоншиносон таълиф гардидааст, ки дар онҳо хусусияти калимасозиву луғатофарии вожаи **об** нишон дода шудааст. Яке аз рисолаҳои пурмухтаво дар забоншиносии тоҷик таълифоти профессор Д. Тоҷиев «Слово об «вода» в современном таджикском языке» мебошад, ки соли 1952 (дар фаслномаи Труды Института языкознания АН СССР, том 1, Москва) нашр гардидааст. Дар ин рисола доир ба мавқеи калимаи **об** дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, нақши ин вожа дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ, қобилияти ғаёли калимасозӣ доштани ин калима ва амсоли инҳо сухан меравад ва муаллиф дар охир феҳрасти калимаҳои бо **об** сохта шударо меорад, ки хеле ҷолиб аст. Аз рӯи тасвири муаллиф маълум мегардад, ки калимаи **об** дар

калимасозӣ хеле ғаълол мебошад ва бо ин унсур калимаҳои зиёде сохта шудаанд, ки чанде аз онҳо номи ҷуғрофӣ мебошанд: **Пастоб, Поёнб, Шохоб, Яҳоб, Гулоб, Дулоб, Селоб, Сароб, Сероб**... [2]

Ҳамчунин, дар навиштаҳои забоншиносон М.Мухаммадиев, Ҳ.Маҷидов, Ҳ.Талбакова ва чанде дигарон, ки доир ба воҳидҳои фразеологии забони адабии тоҷик мақолаву рисолаҳои илмӣ таълиф намудаанд, мавқеи вожаи **об** дар рушди забони адабии тоҷик нишон дода шудааст. Дар фарҳангу луғатҳои қадимаву муосири ба забони тоҷикӣ таълифгардида низ нақши вожаи **об** дар калимасозӣ ва сермаъноӣ нишон дода шуда, мисолҳои фаровон доир ба он оварда мешавад.

Бо назардошти ҳамин хусусиятҳои вожаи **об** мо тасмим гирифтаем, ки доир ба ташаккули топонимҳо бо вожаи **об** ташаккул ёфтаанд. Дар ташаккули ин қабил номҳои ҷуғрофӣ вожаи **об** чун анҷомаи топонимсоз хидмат намудааст, ки чанде аз он номҳои ҷуғрофӣ ё топонимҳоро дар поён зикр менамоем: **Анзоб, Варзоб, Лучоб, Тақоб, Фароб, Панҷоб, Сероб, Хуталоб, Андароб (Тоҷикистон), Сайроб, Қитоб, Сиёҳтоб, Шероб, Сентоб, Гирдоб, Лойоб, Кантоб, Қифтиоб (Ўзбекистон)**.

Ғайр аз ин, дар байни номҳои ҷуғрофӣ, ки дар таркибашон ҷузъи **об** дида мешавад, **об** дар шакли **ов** чун анҷомаи топонимсоз қорбаст гардидааст. Дар шакли **ов** ифода ёфтани ҷузъи **об** ҳамчун анҷомаи топонимсоз дар натиҷаи таъсири забони гуфтугӯӣ ё лаҳҷавӣ ё гӯйишҳои маҳаллӣ сурат гирифтааст. Чунончи, Шыгнов, Сърхов, Камаров ва ғайра;

Дар ташаккули номҳои ҷуғрофӣ вожаи **об** дар аввали калимаҳои ифодагари номҳои ҷуғрофӣ дар шакли ибора- топоним дучор мешавад: **Обиборик, Обилурд, Оби ширин, Оби Зуллол, Оби Раҳмат, Обиканда, Обканда, Обчувоз Обисайёд, Обмурӣ, Оби Рукнобод** ва ғайра;

Дар фарҳангу луғатҳои тафсирии вожаи **об** ба маънои васеъ ташреҳ ёфтааст, ки яке аз маънояш барои ифодаи дарё, рӯд аст. Ба ҳамин хотир дар ташаккули бисёр номҳои ҷуғрофӣ калимаҳои дарё, рӯд, наҳр чун муродифи **об** қорбаст гардидааст, ки мо доир ба ин андеша чанд мисол меоварем: **Ҳафтрӯд, Ниҳомрӯд, Мовароуннаҳр, Ҷағонрӯд, Сағонрӯд, Кешрӯд, Қашқадарё, Сурхондарё, Сирдарё, Амударё** ва монанди инҳо. Ҳамчунин, дар номгузории маҳалҳо мо шакли айнан тарҷумашудаи номҳои ҷуғрофӣ бо **об** иртиботдоштаро мебинем, ки ин номҳои ҷуғрофӣ далолат ба таърихи тӯлонӣ доштани қавму халқҳои эроннажоду туркнажодро дар сарзамини Осиёи Миёна ифода мекунад: **Сафедоб-Оҳсу, Сурхоб Қизилсу, Сиёҳоб-Қорасув, Ҳафтрӯд, Ҷетису** ва монанди инҳо.

Унсуре **об** вожаи қадима буда, дар забонҳои умумиэронӣ **ар** – порсии қадим **ар** «об», хиндӣ қадим **ар**, авастӣ **ар** «об» порсии миёна **ар**, **ав** форсии классикӣ, форсии тоҷикӣ, **ав**, **ав**, **ав** – об чунин шаклҳоро доро гаштааст. **Об** вожаи умумитоҷикӣ буда, ба маънои моеи маъруф, ки аз омезиши **об** ва туршизо иборат аст, омадааст. [3] Ҳамчунин, ин вожа ба маънои дарё, рӯд (фақат дар таркиби изофӣ, ки номи дарё низ зикр мешавад) низ далолат мекунад. [3]

Номҳои ҷуғрофӣ бо ҷузъи **об** ва гунаву муродифҳои он ташаккулёфта, аз нигоҳи сохт мураккаб ва ибора- топоним мебошанд.

Аз нигоҳи баромади этимологӣ ҳар ду ҷузъ мутааллиқи забони тоҷикӣ мебошанд. Ҳоло номҳои ҷуғрофӣ бо вожаи **об** ташаккулёфтара дар поён ба тариқи алоҳида меоварем ва вижагиҳои онҳоро дар асоси маълумоти луғату фарҳангӣ ва мушоҳидаву мулоҳизаҳои илмӣ таҳлил менамоем.

а) Вожаи **об** анҷомаи топонимсоз. Вожаи **об** чун анҷомаи топонимсоз хеле ғаълол мебошад, ки мо дар поён тақрибан панҷоҳ адад номгӯӣ ҷуғрофиро меоварем ва таҳлил менамоем, ки бо ҷузъи **об** созон ёфтааст.

Ин топонимҳо бо **об**, дарё, рӯд ва дар атрофу канори он воқеъ будани маҳалҳоро ифода мекунад:

Анзоб – номи мавзъ ва номи дарё дар ноҳияи Айни. Ин топоним аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **анз-anzr-nzr** ба маънои сарду зулол, тоза ва ҷузъи **об** таркиб ёфтааст, ки маънояш дарёе, ки обаш тозаву сард аст, мебошад. Ҷузъи **anzr** мутааллиқи забони суғдӣ буда, ҳоло ин ҷузъ дар забони ягнобӣ (суғдӣ нав) ба маънои хунук, сард қорбаст мегардад.

Анҷироб – номи мавзъ дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз ҷузъҳои **анҷир** – меваи ширини гӯштдори мулоим, ки зард ё сиёҳранг аст ва **об** – чизи моеъ таркиб ёфтааст. Ҳар ду ҷузъ мутааллиқи забони тоҷикӣ аст;

Андароб – номи мавзъ дар деҳшӯрои Ғорони ноҳияи Ишкошими ВМКБ. Ин топоним аз ҷузъҳои **андар** – дарун ва **об** чизи моеъ ташаккул ёфтааст, ки маънояш дар ихотаи **об** будани мавзъро далолат мекунад. Ин ҷузъҳо ба забони тоҷикӣ тааллуқдоранд ва аз нигоҳи сохт мураккаб аст;

Болооб – номи мавзъ дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз ҷузъҳои **боло** – баланди ва **об** – чизи моеъ шакл гирифта, аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ба забони тоҷикӣ мансуб аст. Маънояш дар сароб, яъне дар сарғаҳ ё оғозҳои дарё зиндагӣ намуданро ифода мекунад;

Вандоб – номи мавзъ дар водии Кешрӯд. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ҷузъи **ванд** – банд ва **об** – дарё аст, ки маънояш пешбанди дарё мебошад;

Варзоб- номҳои дара, дарё, мавзё дар қисмати шимоли-ғарбии шаҳри Душанбе. Ин топоним аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **варз** – тоҷикӣ ба маънои замини баланд ва **об**- дарё таркиб ёфта, маънояш дарёе, ки аз боло ё баландӣ ҷорӣ мегардад, мебошад.

Вешоб- номи мавзё дар ноҳияи Айний. Ин топоним чузъҳои **веш**\\вишт-боло, баландӣ ва **об** таркиб ёфта, маънояш дарёе, ки аз боло ҷорист, мебошад. Чузъи **vist** мутааллиқи забони порсии қадим буда, ин калима дар шаклҳои Виштосп(аспсавор), болишт (баланд аз рахти хоб), войич (ҷойлоби тоқ) дучор мешаванд, ки дар ин калимаҳо маънои қадимаи калима маҳфуз мондааст.

Гирдоб-номи мавзё дар водии Кешрӯд (Қашқадарёи ҳозира) ва номи резишгоҳи дарёи Кофарниҳон. Ин номи мавзё аз **гирд**-тоҷикӣ, гардиш, тобхӯрӣ, печутоб хӯрдани об дар ягон қисми дарё мебошад. Ин вожа ба маънои маҷозӣ низ дар шакли гирдоби зиндагӣ, рӯзгор истифода мегардад, ки маънояш пастиву баландии рӯзгор ё зиндагӣ аст. Ин топоним аз нигоҳи сохт мураккаб аст;

Дуоб- номи мавзё дар водии Кешрӯд (Қашқадарёи ҳозира).Ин топоним аз чузъҳои ду-шумора ва **об** дарё таркиб ёфтааст ва барои ифодаи ҷойи пайвастишавии ду дарё меояд. Аз нигоҳи сохт ин топоним мураккаб аст;

Дуобал **Дува**- номи мавзё дар ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё, ноҳияи Узуни вилояти Сурхондарё ва шимолии Кӯлоб.

Ин топоним шакли дигари **Дуоб** аст ва ба илова шудани пасванди калимасози-а шакли **Дуобал**/**Дуваро** гирифтааст. Аз нигоҳи сохт ин топоним **ду**-шумора, **об**-исм ва **а**- пасванди калимасоз таркиб ёфтааст ва мураккаб мебошад.

Дуғоб- номи мавзё дар ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё. Ин топоним шакли тағйирёфтаи **Дуоба** аст (ниг. ба: Дуоба). Аз нигоҳи сохт мураккаб аст;

Камароб- номи дарё ва мавзё дар ноҳияи Рашт. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **камар**- ба маънои миёни кӯҳ, тангнои кӯҳ, ағба ва **об**- дарё таркиб ёфтааст, ки маънояш ҷорӣ гардидани дарё аз тангнои кӯҳ мебошад. Чузъҳои ин калимаи мураккаб тоҷикӣ аст. Лекин таҳлили зохирии ин топоним чунин аст. Аслан чузъҳои **камароб**// кимер мутааллиқи забони яғнобӣ аст. Дар забони яғнобӣ (суғдӣ) калимаи кимер ба маънои ранги сурх меояд ва хусусияти ранги замини маҳалли мазкур низ ба он далолат мекунад. Замини худуди қисмати болооби Камаров сурхчаранг ва обе, ки аз он ҷо ба поён ҷорӣ мешавад, ранги сурхча дорад. Танҳо ин калима бо гузашти вақт ва дар натиҷаи аз байн рафтани забонҳои бостонӣ барои мардум шакли кимер// кимар ба вожаи ба мардум фаҳмои забони тоҷикии камар табиқ ёфтааст.[4]

Кантоб- номи мавзё дар ноҳияи Китоб ва шакли қадимаи шаҳри Китоб. Ин топоним аз чузъҳои **кант**-хона, деҳа, шаҳр ва **об**- дарё таркиб ёфта, маънояш хона ё деҳае, ки дар канори дарёст, мебошад;

Чузъи **кант**-аслан тоҷикӣ буда, шакли қадимаи ин чузъ **кант** аст, ки дар забонҳои эронӣ дар шаклҳои **кат**, **кант**, **қанд**, **кент**, **кенд** дида мешавад. Шаклҳои **кент** ва **кенд** гунаҳои русиву туркӣ шудаи вожаи **кат**, **кант**, **қанд** аст;

Кешоб-номи мавзё дар водии Кешрӯд ва номҳои қадимаи шаҳрҳои Китобу Шаҳрисабзи имрӯза. Чузъи **Кеш** асосан шакли тағйирёфтаи каш мебошад ва маънояш канор аст ва **об** дарё мебошад. Маънои луғавии ин топоним аз оғӯши кӯҳсор ҷорӣ шудани дарёст.[5]

Китоб-номи шаҳр дар вилояти Қашқадарё. Ин топоним аз чузъҳои **кит**//каш-деҳа, шаҳр, канор ва **об**- дарё таркиб ёфтааст ва маънояш дарёе, ки аз оғӯши кӯҳ ҷорӣ мегардад, мебошад. Маънои дигараш деҳае, ки дар канори дарёст. Ин топоним мутааллиқи забони тоҷикӣ ва аз нигоҳи сохт мураккаб аст.

Кишоб//**Кешоб**-номи мавзё дар водии Кешрӯд. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **кеш**//**каш**-оғӯш, бағал, канор ва **об** дарё таркиб ёфтааст ва дар айни ҳол ин калима рехта шудааст. Маънои луғавии ин топоним аз оғӯши кӯҳсор омадани он дарё мебошад.

Кӯлоб-номи шаҳр ва дарё дар вилояти Хатлон. Ин вожаи ифодагари номи шаҳр таърихи хеле қадима дорад. Дар ҳамин шакл дар сарчашмаҳои таърихию ҷуғрофӣ фақат аз нимаи дуюми садаи XVII маълум аст. Шакли қадимаи ин номи ҷуғрофӣ Хуталон (Хаталон, Хаттал, Хатлий) буд. Бояд гуфт, ки аксари ойқонимҳо (нуқоти маскунии одамон) аз номи дарёҳо пайдо мешаванд, ки дар масофаи наздик ба онҳо ҷорианд. Ва баъдан Хулов ва Хуталоб-Хулоб-Кӯлоб.[6] Пас ин номи ҷуғрофӣ аз чузъҳои **кӯл** ва **об** тақриб ёфтааст, ки ҳар ду чузъ тоҷикист ва маънои луғавиаш мавзё дар назди дарёст;

Қади об-номи мавзё дар дараи Ромит. Маънои луғавиаш дар қад-қади дарё сукунат доштани одамон дар ин мавзё аст. Ин топоним аз нигоҳи сохт ибора-топоним мебошад;

Лойоб-номи мавзё дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз чузъҳои **лой**-гили бо об шӯрида ва **об**-дарё иборат аст, ки маънояш дарёи ҷорӣ тира ё лойолуд аст. Аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, мутааллиқи забони тоҷикӣ аст;

Лучоб- номҳои дарё ва деҳа дар ноҳияи Варзоб. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **луч**-урён, боз, кушода, сабзор ва **об**-дарё таркиб ёфтааст, ки маънояш қорӣ гардидани дарё аз самти кушоду сабзор ба самти поён мебошад;

Мироб- номи дара дар ноҳияи Китоб. Аз чузъҳои **мир**- марғзор, сабзор ва **об**- дарё иборат аст, ки маънояш аз марғзор ё сабзор қорӣ гардидани дарё мебошад. Дар забони тоҷикӣ инчунин **мироб** ба маънои хоҷаи об низ қорбаст мегардад, ки ин калимаи мураккаб бештар барои ифодаи қасбу қор меояд ва чузъи **мир**-аз амири арабӣ маншаъ мегирад, ки ин мувофиқ нест ба ин топоним;

Меҳроб-номи тоқи даруни масҷид, ки дар тарафи қибла воқеъ аст, ҷои истодани имом вақти намози ҷамоа.[7]

Мурғоб- номи ноҳия ва деҳа дар ВМКБ. Ин топоним аз чузъҳои **мурғ**//**марғ**- чаман, сабза, алаф[8] ва **об**-рӯд, дарё таркиб ёфтааст ва ба маънои сабзозоре, ки дар қадимӣ дарё воқеъ гардидааст, далолат мекунад;

Поёноб-номи мавзё дар ноҳияи Китоб. Ин топоним аз чузъҳои поён- пасти ва **об**- дарё таркиб ёфтааст;

Панҷоб- номи мавзё дар Самарқанд ва Афғонистон;

Патқуноб- номи деҳа дар ноҳияи Дарвози ВМКБ. Маънои луавии ин топоним деҳае, ки воқеъ дар болооб аст, мебошад.[9]

Титоп-номи деҳа дар ноҳияи Шугнони ВМКБ. Ин топоним аз чузъҳои **п**fm(pit//pati) ё пупи- боло, баландӣ ва **об**- дарё таркиб ёфтааст, ки маънояш деҳае дар баландӣ аст.[10]

Савноб- номи деҳа дар ноҳияи Рӯшони ВМКБ. Ин топоним аз нигоҳи сохт мураккаб аст ва чузъҳои **савн** ва **об** таркиб ёфтааст.

Санғоб- номи деҳа дар ноҳияи Шугнони ВМКБ. Ин топоним аз чузъҳои санҷ- ҷисми саҳти табиат, кӯҳ ва **об** – дарё таркиб ёфтааст, ки маънояш дарёи кӯҳӣ аст. Номи мавзё низ дар асоси ҳамин гидроним ташаққул ёфтааст;

Сароб- номи шохоби дарёи Сурхоб. Ин гидроним аз чузъҳои **сар**-оғоз, ибтидо ва **об**- дарё иборат аст, ки маънояш оғози дарё мебошад. Антоними ин топоним **поёноб** аст;

Сафедоб-номи дарё дар минтақаи Қӯлоб ва дар ноҳияи Китоб. Ин топоним аз чузъҳои **сафед**-ранг ва **об**- дарё таркиб ёфта, ба маънои дарёе, ки обаш соф аст, далолат мекунад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ҳар ду чузъ мутааллиқи забони тоҷикӣ аст;

Сайр-номҳои мавзё ва дарёча дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхандарё. Аз чузъҳои **сайр**-гардиш, гашту гузор, ҳаракат ва **об**- дарё ба ҳаракат меояд, мебошад. Мухити ҷуғрофии ин мавзё ба номи мавзё мувофиқ аст ва дар ин деҳа тоҷикон зиндагӣ доранд. Номи мавзё мансуби забони тоҷикӣ аст. Чузъи **сайр** арабӣ буда, бо иловаи шудани **об** калимаи тоҷикӣ сохта шудааст;

Сентоб- номи мавзё дар ноҳияи Ғазалкат// Ғазалкенти вилояти Тошканд. Вожаи мазкур дар ҳамин шакл калимаи рехта аст. Зеро ин калимаро ба чузъҳо тасниф намоем, чунин аст: Сент+ об. Чузъи **сент** дар лугатҳо шарҳ наёфтааст. Шояд ин чузъи шакли тағйирёфтаи **канти-кент** бошад, ки ба маънои деҳа, шаҳр далолат мекунад, яъне маънои деҳае, ки дар қанори дарё аст, мебошад. Чунки дар мавзёи номбурда ва гирду атрофии он аз давраи қадим инчунин эронинажодон-сӯғдҳо ва ҳоло тоҷикон сукунат доранд;

Сероб- номи мавзёи вилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин топоним аз чузъҳои сер-пур, лаболаб ва **об**-дарё таркиб ёфтааст, ки маънояш дарёи пуроб ё оби зиёддошта мебошад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, мутааллиқи забони тоҷикӣ аст;

Сиёҳоб-номи мавзё ва номи шохоби дарёи Кешрӯд дар ноҳияи Китоб вилояти Қашқадарё. Ин топоним аз чузъҳои **сиёҳ**-ранг ва **об**- дарё ташаққул ёфта, ба маънои дарёе, ки обаш тира, хира аст, маънидод мешавад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, мутааллиқи забони тоҷикӣ аст.[11]

Сурхоб- номи дарё дар мавзёи Рашт. Аз чузъҳои сурх-гулгун, қирмизранг, ба ранги хун ва **об**-дарё иборат аст. Маънои луғавии ин топоним бо ранги сатҳизамини соҳилҳои дарё вобаста аст, ки хоку гили он сурхранг буда, ба дарёи ранги сурхчатоб бахшидааст. Номи дигари ин дарё камароб аст (ниг. Ба Камароб).

Ғайр аз ин, номи дигари ин дарё Раштрӯд аст, ки чузъи аввал мансуб ба номи мавзёи Рашт мебошад.[12]

Фароб- номи деҳаи ноҳияи Китоб, маънояш болооб аст. Зеро чузъи **фар**, **пар**-боло, баландӣ ва чузъи **об**- дарёро ифода мекунад. Ин вожа тоҷикӣ буда, аз нигоҳи сохт мураккаб аст.[13]

Тағноб-номи мавзёи минтақаи Қӯлоб. Ин топоним аслан дар шакли **тағоб**//**тақоб** бояд бошад, ки маънии ҷойи пасти обгузари байни ду кӯҳ, ҷойи обқанда, дара аст. Топоними мазкур аз чузъҳои тағ//тақ-поён ба маънои обгузар таркиб ёфта, мансуби забони тоҷикӣ аст;

Тағоб- номи деҳаи Варзоб ва номи умумии деҳаҳои шимолу шарқии ноҳияи Китоб. Ин мавзёҳо дар доманаи кӯҳ воқеъ гардида, аслан дар шакли **Тақоб** аст ва вожаи тоҷикӣ мебошад.

Маънои луғавии ин топоним ҷойи пасти обгузари баёни кӯх, ҷойи обканда ва дараро дорад.[14] Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб аст: таг-об ба маънои тезоб ҳам меояд;

Хингоб-номи дарё дар минтақаи Раштзамин. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **хинг**-асп, аспии сафеду хокистаранг ва **об**-дарё таркиб ёфтааст. Ба ҳамин маъно ҷузъи хинг дар забони адабиёти классикӣ хеле фаровон корбаст гардида, дар ғуёиши маҳаллӣ ба маънои хира, тира корбаст мегардад.[15] Пас маънои луғавии дарёи Хингоб дарёе, ки обаш тира, хира буда, ба дарёи Вахш ҷоришаванда аст. Ин дарё дар қисмати ҷанубӣ-шарқии Тоҷикистон воқеъ гардида, аз пирияхҳои кӯҳии азимҷусса маншаъ мегирад;

Хуталоб-номи дарёи Ёхсу дар шаҳри Кӯлоб. Ин топоним дар айни ҳол шакли Кӯлобро гирифтааст. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои хутал об таркиб ёфтааст ва ҳар ду ҷузъ тоҷикӣ аст. Аз ҳамин номи дарё дертар номи мавзёе бо унвони **Хуталон//Хатлон** шакл мегирад, ки дар айни ҳол номи вилояти асосии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Шугноб- номи мавзёе дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз ҷузъҳои **шугн** ва **об** таркиб ёфтааст. Ҷузъи **шугн** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар шакли **шугун**- ба маънои фоли нек, муборак шумурдани чизе, чизеро аломати хушбахтӣ шуморидан омадааст.[16] Аз ҳамин нигоҳ, калимаи шугнобро таҳлил намоем, маънояш дарёе, ки барои фоли нек, муборакбодии чизе ҷорист, мебошад;

Шӯроб-номи мавзёе дар Кӯлоб, Исфараи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар ноҳияи Дехқонободи Ҷумҳурии Ўзбекистон. Топоними мазкур аз ҷузъҳои шӯр-ҳаяҷон, изтироб, ғулгула фарёд, ғиғон ва 2:намакин, намақдор, сернамақ[17] ва ҷузъи **об** дарё таркиб ёфтааст. Маънои луғавии ин топоним бештар ба маънои ба шӯр омадан, изтироб ғулгула, фарёд задани дарё далолат мекунад;

Яғноб- номи мавзёе, дара ва шохоби дарёи Зарафшон дар ноҳияи Айни Ҷумҳурии Тоҷикистон. Калимаи мазкур аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **яғд**-и сӯғдӣ ба маънои васеъ ва **нов**-дара таркиб ёфтааст, ки ба маънои дараи васеъ далолат мекунад. Ин шарҳи вожа ба муҳити ҷуғрофӣ Яғноб мувофиқат мекунад[18]

Ярғоб-номи мавзёе дар водии Қаротегини Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ин топоним таърихан аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ мутааалиқ аст. Ҳоло дар шакли рехта чун ифодагари номи мавзёе истифода мешавад. Маънои луғавии ин топоним дар канори дарёе, ки аз кӯҳи яҳин меояд, мебошад.[19]

Қатраоб- номи мавзёе дар деҳаи Варғонзаи ноҳияи Китоб. Ин топоним аз ҷузъҳои қатра-чакра-рашҳа[20] ва об-чизии моеъ таркиб ёфтааст. Ин мавзёе ба хотири ба тариқи чакраи об обёрӣ кунонидани даште номгузори гардидааст. Яъне шакли тоҷикӣ шудаи капильный-и русӣ мебошад.

Хишироб- номи мавзёе ва дарё дар дараи Яғноби ноҳияи Айни. Аз ҷузъҳои **хиширт**-хунук, хушк ва об-дарё таркиб ёфтааст, ки маънояш оби дарёи хунук, сард аст;

Фарқоб-номи мавзёе дар водии Кешруд. Ин топоним шакли тағйирёфтаи Фароб буда, маънояш аз боло омадани об, дарё мебошад. Ҳар ду ҷузъ тоҷикӣ буда, калима дар шакли вожаи рехта то кунун дар истеъмол аст;

б) вожаи ов (ow)- анҷоми топонимсоз

Бояд гуфт, ки дар ғуёиши ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ фонемаи ҳамсадои **б** дар охири бисёр калимаҳо дар шакли **в** талаффуз меёбад. Вобаста ба ҳамин хусусият дар топонимҳои қисмати ҷанубии Тоҷикистон тағйироти овозӣ ба назар мерасад. Яъне ба ҷойи вожаи **об** истифода шудани шакли лаҳҷавиаш-**ов (ow)**, чанде мисол меоварем:

Болоов-номи мавзёе дар минтақаҳои Кӯлоб. Ин топоним шакли тағйирёфтаи болооб аст, ки маънояш ибтидо ё оғози дарё мебошад. Ин топоним тоҷикӣ аст ва аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад;

Гаров- номи мавзёе ва гидрон дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз ҷузъҳои гар-(аслан-**гар**)-сӯғдӣ, маънояш кӯх ва об дарё шакл гирифтааст ва маънояш дарёи кӯҳӣ аст. Аз ҷиҳати сохт мураккаб мебошад ва ҷузъҳои топоним мутааллиқи забони тоҷикӣ аст;

Гъров- номи мавзёи оби дар минтақаи Кӯлоб. Ин гидроним шакли тағйирёфтаи гирдоб аст, ки маънояш печуб хӯрдани об дар ягон дарё мебошад. Дар воқеъ, ин мавзёе дар соҳили дарёи Сурҳоб воқеъ аст ва ҳамин хусусиятро дорост;

Кулроб- номи мавзёе дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз ҷузъҳои кул, ҳавз, кӯл ва **ow**// тоб-печидан таркиб ёфтааст, ки ба маънои обе, ки печуб дорад ва дар атрофии он маҳалли зисти мардум воқеъ аст;

Мъргов- номи мавзёе дар минтақаи Кӯлоб. Ин номи мавзёе шакли тағйирёфтаи Мурғоб аст, ки маънои луғавии вожаи мазкур мавзёи сарсабз дар анбӯҳи ях мебошад;

Муров-номи мавзёе дар минтақаи Кӯлоб. Ин номи мавзёе шакли ихтисоршудаи Мурғоб ё Мурғов аст, ки ба маънои мавзёи сарсабзе, ки дар анбӯҳи ях мебошад, далолат менамоянд;

Пойнов- номи мавзёе дар дараи Ромит. Ба маънои поёноб далолат мекунад, яъне мавзёе дар поёноб воқеъ аст. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз **поён** тоҷикӣ ва **ов**-тоҷикӣ таркиб ёфтааст.

Съфедов- номи гидроним дар минтақаи Кӯлоб. Шакли тағйирёфтаи лаҳчавии сафедоб буда, маънояш дарёе, ки обаш соф аст, мебошад. Калима аз нигоҳи сохт мураккаб буда, муталлиқи забони тоҷикӣ аст;

Сақов- номи мавзё дар минтақаи Кӯлоб. Ба маънои деҳае, ки дар назди дарё бунёд гардидааст. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб аст;

Сийиов- номи гидроним дар минтақаи Кӯлоб. Ин мавзеи чуғрофӣ шакли тағйирёфтаи лаҳчавии Сиёҳоб аст. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб аст;

Сърхоб- номи гидрони дар минтақаи Кӯлоб. Аз чузъҳои **сурх-ранг**, ва **ow//об-** дарё шакл гирифтааст ва шакли тағйирёфтаи лаҳчавии сурхоб мебошад. Аз нигоҳи сохт ин вожа мураккаб аст;

Хашов- номи мавзё дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз чузъҳои **хаш//каш-** канор, оғӯш ва **ow//об-** дарё, рӯд таркиб ёфтааст. Маънои луғавии ин мавзё дарёе, ки аз баландӣ ва аз оғӯши дара меояд, мебошад(2,92);

Хиров- номи мавзё дар минтақаи Кӯлоб. Ин топоним аз чузъҳои **хир//хар-** калон, васеъ ва **ow//об** таркиб ёфта, ба маънои дараи васеъ дар канори дарё мебошад;

в) Вожаи рӯд – анҷоми топонимсоз. Рӯд вожаи забонамон буда, мансуби забони тоҷикӣ аст. Ин калима муродифи вожаи дарё аст. Вожаи дарё дар давраи қадим ба маънои баҳри имрӯза ва рӯд барои ифодаи дарёи имрӯза қорбаст мегардид. Вожаи рӯд муродифи вожаи об аст ва дар забон барои ифодаи зиёди номҳои чуғрофӣ қорбаст гардидааст: Зимрӯд, Кешрӯд, Осрӯд, Пачрӯд, Раштрӯд, Хафтрӯд, Ҷаҳонрӯд ва амсоли инҳо. Ҳоло чанде аз ин номҳои чуғрофиро дар поён аз нигоҳи маъно ва сохтор таҳлил менамоем:

Зимрӯд- номи мавзё ва шохоби дарё дар ноҳияи Варзоб. Ин номи чуғрофӣ аз чузъҳои **зим//зимча-** доруворӣ ва аз забони сугдӣ гирифта шуда, ба маънои сард, хунук далолат намуда ва рӯд-дарё иборат мебошад, ки маънояш дарёи хунуқ аст. Дар воқеъ, як шохоби дарёест, ки хеле сард аст ва аз пиряхҳои Тағоб меояд ва ба дарёи Варзоб қорӣ мешавад, ки дарёи сарди Варзобро боз сардтар месозад;

Кешрӯд- аз нигоҳи сохт калимаи мураккаб буда, аз чузъҳои **кеш//каш** бо рӯд таркиб ёфта, ҳар ду чузъ мансуби забони тоҷикӣ аст, Чузъи **кеш//каш** ба маънои бағал, оғӯш, баландӣ далолат менамояд ва дар ин маврид баландӣ ба маънои кӯҳ мебошад, ки омадани обро аз кӯҳҳои баланд ифода менамояд. Калимаи мазкур дар забони мардуми ин сарзамин ба тағйироти шаклӣ дучор гардидааст. Яъне Кешрӯд, Кешдарё, Кашдарё, Қашқадарё. Ҳоло ба қойи вожаи Кешрӯд Қашқадарё дар имтёмоли аст ва ин топоним ифодагари ҳам номи дарё ва ҳам номи вилоят дар Ҷумҳурии Ёзбекистон аст.[21]

Осрӯд- чун гидроним вожаи хеле қадимаи забони тоҷикӣ мебошад ва дар қадим ба маънои «олиҳаи об» Худо, фариштаи обро дошт. Зеро чузъи **ос** бо калимаҳои **ёхсу//ёхс** умумият доранд ва дар замони қадим рӯд маънои об, дарёро меод.[22] Ғайр аз ин, чузъи **ос** дар забонамон ба маънои сафедӣ низ меояд ва аз ин чузъ вожаи осие созмон ёфтааст. Маънои дигари луғавии калимаи **Осрӯд//Асрӯд** дарёе мебошад, ки аз назди осие мегузарад. Ҳамин сафедиро ба инобат гирифта дертар ин номи дарё гунаи туркӣ пайдо намуд ва Осрӯд ба Оксув таъдил ёфт. Дар айни замон низ ин дарё ба ҳамин ном ёд мешавад. Ба номи **Оксув//Оқсу** дар минтақаи Осиёи Миёна дарёву қулҳои бисёре ёд мешаванд. Таърихан ин вожа ба қавли топонимшинос Ҷ.Алимӣ, вожаи туркӣ набуда, дар забонамон тибқи навиштаҳои асари хаттӣ чинӣ дар давраи қадим дар шаклҳои **Уху, Ху-Ху-Шу, Бу-ху, По-тсу, фо-сту** зикр гардидаанд, ки бо номҳои мазкур муқоисашаванда буда, аз як решаи умумӣ сарчашма гирифта, маънои «олиҳаи об» (Худо, фариштаи обҳо)-ро дорад. Дар китоби муқаддаси «Авсато» яшти 5 ба олиҳаи обҳо (Ардсиура, Аноҳита) бахшида шудааст ва «Ардсиура» Яшт ё «Обон-яшт» ном дорад. Олиҳаи обҳо дар Яшти мазкур ба ду сурат, ба шакли рӯди бузурге, ки сарчашмаи ҳамаи обҳо ва баҳрҳои дунё аст ва сипас тасвири худӣ олиҳа (зани зебо) омадааст.[23]

Панҷрӯд- номи деҳа дар ноҳияи Панҷакенти вилояти Сугди Тоҷикистон. Ин вожа дар забонамон чун гидроним барои ифодаи деҳаки қадима қорбаст мегардад. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, панҷ-адад, шумора ва рӯд-дарё, об таркиб ёфта, ки ҳар ду чузъ тоҷикӣ аст. Маънои луғавии ин вожа далолат ба пайвастшавии панҷ дарё ё рӯд мекунад, ё оғози панҷ дарёст;

г) вожаи дарё – анҷоми топонимсоз:

Дарё аз қабилҳои вожаҳои қадимии забони модариамон буда, дар се давраи инкишофи таърихи забони тоҷикӣ ба тағйироти шаклӣ дучор гардидааст. Шакли қадимаи ин калима **dayan-** баҳр (аз хиндуаврупоӣ +drei-рафтани, дарафтандан, ҳамла қардан- фақат дар забонҳои хиндуаврупоӣ, хиндӣ қадим **dayas-**давидан, чараён, авестой **zdayan-** баҳр)-порсии миёна **dzaaya(б)** тоҷикӣ **dahay-**дарё буда, ба маънои давидан, чараёнӣ об меояд. Маънои аслии дарё баҳр, укёнусе аст, ки дар забони тоҷикӣ ба маънои нахрҳо ва рӯдҳои қалон низ меояд ва хоси забони тоҷикӣ аст. Ин вожа чун муродифи вожаи об дар шаклҳои чандин номҳои чуғрофӣ Осиёи Марказӣ нақш дорад.

Чунончи, Танхосдарё, Яккабоғдарё, Осдарё, Окдарё, Қашқадарё, Амударё, Чиннидарё, Хусодарё, Фондарё, Сурхондарё, Сирдарё ва монанди инҳо мебошад, ки дар поён ба таври алоҳидагӣ онҳоро таҳлили сохторӣ ва луғавӣ менамоем:

Амударё – аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **аму//Ому** ва дарё иборат аст. Мувофиқи навиштаҳои муаллифони қадим аз номи деҳае гирифта шудааст, ки деҳаи мазкур дар канори ҳамин рӯд бузург воқеъ будааст. Маъноӣ луғавӣи вожаи **аму//Ому** деҳаест, ки дар канори ҳамин рӯди бузург воқеъ будааст. Маъноӣ луғавӣи вожаи **аму//Ому** деҳаест, ки дар канори дарёи лаболаб, ки далел аз бисёр доштани оби дарё мебошад.[24] Номи қадимаи юнонии ин вожа дар сарчашмаҳои таърихӣ дар шакли **Окс** ва шакли арабиаш **Чайхун** мебошад. **Ому** тоҷикӣ ва аму шакли ифодаи турки **Ому//омуй//омул**-и тоҷикӣ аст;

Қашқадарё- номи дарё ва вилоят дар Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин вожа аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аслан аз баландӣ ва оғуши кӯҳ омадани об аст. Ҳар ду чузъи ин калима тоҷикӣ аст. Вожаи Кешрӯд дар забони мардуми ин сарзамин ба тағйироти шаклӣ дучор гардидааст. Яъне Кешрӯд-Кешдарё-Қашдарё-Қашқадарё.[25]

Окдарё –шоҳоби дарёи Қашқадарё аст ва аз чузъҳои **ок//ос**-сафедӣ ва дарё таркиб ёфта, шакли тағйирёфтаи вожаи **Осрӯд//Асрӯд** аст. Ин вожа дар натиҷаи таъсири забонҳои туркӣ шакли Окдарёро гирифтааст, маъноӣ луғавӣи ин вожа аз назди осие гузаштани дарё аст.[26]

Осдарё-шоҳоби дарёи Кешрӯд ва ҳоло дар шакли Окдарё шоҳоби дарёи Қашқадарё мебошад. **Осдарё//Осрӯд** вожаи тоҷикӣ буда, аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад ва аз чузъҳои **ас//ос** ва қадимаи забони тоҷикӣ мебошад ва дар қадим ба маъноӣ «олиҳаи об» (Худо фариштаи об)-ро дошт. Зеро чузъи **ос** бо калимаҳои **ехсу//йохс** умумият доранд ва дар замони қадим **рӯд** маъноӣ об, дарёро меод.[27]

Сирдарё-номи яке аз дарёҳои калонтарин Осиёи Миёна мебошад. Аз нигоҳи сохт аз чузъҳои **сир//сер**-пур, лаболаб ва дарё-об таркиб ёфтааст, ки маъноӣ луғавӣи ин вожа дарёи дар шакли Рокс (дар сарчашмаҳои юнонии) ва Сайхун (арабӣ) истифода мегардид, ки маъноӣ дарёи пур, лаболаб мебошад;

Сурхандарё-номи дарё ва вилоят дар қисмати ҷанубии Ҷумҳурии Ёзбекистон. Аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои сурхон, чағон ва дарё, рӯд таркиб ёфта, шакли тағйирёфтаи Чағонрӯд мебошад. Чузъи чағон ба номи қабила ва сулола далолат мекунад (Чағонийён);

Танхосдарё-номи шоҳоби дарёи Қашқадарё (Кешрӯд). Ин гидроним аз чузъҳои танг-сифат ва хос- исм таркиб ёфта, маъноӣ дарёи камбар, тангро дорад. Зеро чузъи хос тибқи нигоштаи А.Л.Хромов, вожаи суғдӣ, ҳоразмӣ буда, маънояш чашма, наҳр, дарёро дорад.[28]

Фондарё-номи дарё ва мавзеъ дар ноҳияи Айнӣ, вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ин номи ҷуғрофӣ аз чузъҳои фон-суғдӣ, ки асосан шакли тағйирёфтаи фар-боло ва дарё-оби равон гирифта шудааст, ки маънояш дарёи аз боло чорист, мебошад

Хусордарё-номи дарё дар ноҳияи Ғузори вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин дарё ба номи ноҳия гузошта шудааст. Маъноӣ луғавӣи вожаи Хусор макони сабзор дар Бойсун оғоз гардида, дар ҳудуди ноҳия ҷорӣ мегардад ва дар тобистон мардум аз рӯи навбат замини қорами худро обшор менамоёнд.[29]

Чиннидарё-шоҳоби дарёи Қашқадарё буда, дар ҳудуди ноҳияи Китоб ҷорӣ мешавад. Дар фасли баҳор дар натиҷаи бориши зиёд сохили ин дарёча бисёр пуроб мешавад ва дар канори дарё чизе ҳаст, бо худ фуру мебарад. Аз ин хотир мардум бо ин дарёча номи девона (чиндӣ)-ро гузоштанд. Яъне дарёи девона аз нигоҳи маъноӣ зоҳирӣ аст.

Каттадарё-номи шоҳобчаи дарёи Қашқадарё дар ҳудуди Ғузори вилояти Қашқадарё. Номи ин дарё аз сабаби аз дигар дарёчаҳо ё ҷуйбор нисбатан калон будан бо ҳамин шакл номгузорӣ гардидааст. Маъноӣ чузъи ката-калон аст, ки шакли вайроншудаи вожаи калони тоҷикӣ мебошад;

Кумдарё-номи дарё дар ҳудуди ноҳияи Ғузори вилояти Қашқадарё ва яке аз шоҳабҳои дарёи Қашқадарё аст. Ин вожа аз чузъҳои кум-рег ва дарё таркиб ёфтааст;

Кичикдарё-номи рӯдаки Ғузордарё дар ҳудуди ноҳияи Ғузори вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон. Ин дарё муқобили маъноӣ Каттадарё ба маъноӣ хурдӣ далолат мекунад.

Ҳамин тарик, дар ташаккули номҳои ҷуғрофӣ чузъи дарё чун анҷомаи топонимсоз нақши муассир гузоштааст ва асосан номҳои шакл гирифтаанд, ки бо ин унсур ифодагари номи дарё ва мавзеъ мебошад, ки ба об иртибот доранд. Ғайр аз ин, бо ин анҷомаи номҳои асосан ҷуғрофӣи тоҷикӣ- тоҷикӣ (Сурхон-дарё, Хусор-дарё) ё шаклан тағйирёфтаи тоҷикӣ (Ос-дарё, Ок-дарё) ва амсоли инҳо созмон ёфтаанд.

Вожаи су//сув анҷомаи топонимсоз: Вожаи **су** туркӣ буда, шакли тарҷумашудаи вожаи оби тоҷикӣ мебошад. Дар байни номҳои ҷуғрофӣи Осиёи Марказӣ чандин топониме мавҷуд аст, ки шакли тарҷумаи талаффузи вожаи об, дарё, рӯди тоҷикӣ ба забони туркӣ-ӯзбекӣ мебошад. Ин топонимҳо

инҳоянд: Ёхсу, Қорасув, Қизилсу, Оксу, Четису ва монанди инҳо мебошанд, ки дар поён мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад:

Ёхсу-номи дарё дар ҷануби Тоҷикистон.

Қизилсу-номи дарё дар минтақаи Кӯлоби Тоҷикистон

Қорасу-дарёчае дар Помири Шарқии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Қорасув-номи дарё дар Шаҳрсабзи Ўзбекистон

Маргансу//Марқонсу-воқеъ дар ҳудуди минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқсу—яке аз шохобчаи дарёи Вахш дар ҳудуди минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Оқсу-номи дарё дар Китоби Ҷумҳурии Ўзбекистон

Четису-номи дарё дар Қазоқистон ва шакли тағйирёфтаи Ҳафтрӯд аст.

Ҳамин тариқ, вожаи об ва муродифҳои он дар ташаккули номи номҳои маҳаллӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян дорад.

АДАБИЁТ

1. ФЗТ.,М.,СЭ,1969.-ҷ.1.-с.873.
2. ФЗТ.,М.,СЭ,1969.-ҷ.2.-с.180.
3. Олимҷони Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик.-Душанбе,2004.-с.19.
4. Ҳомидов Д.Топонимияи водии Кушрӯд.-Душанбе,2002.с.91.
5. Алимӣ Ҷ.Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб.-Душанбе,1995.-с.82.
6. ФЗТ.-М.СЭ,1969.-ҷ.1.-с.685.
7. ФЗТ.-М.,СЭ,1969.-ҷ.1.-с.645.
8. Офаридов Н.,Ойконимияи вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон.-Душанбе,2001.-125.
9. Ҳамон ҷо.-с.125.
10. Айнӣ С., Кулӣёт.ҷ.11.-Душанбе,Ирфон,1976.-с.112.
11. Девонақулов А.Асрори номҳои кишвар.-Душанбе,Ирфон,1989.-с.112.
12. ФЗТ,ҷ.2.-с.309.
13. ФЗТ,ҷ.2.-с.479.
14. ФЗт.-с.602.
15. ФЗТ.-с.609.
16. Тураев Б.,Забон-рукни тоат.-Душанбе,2004.-с.36.
17. Исмоилов Ш.Таҳлили лингвистии топонимҳо.-Душанбе,1994.-с.28.
18. ФЗТ.-с.680.
19. Алимӣ Ҷ.Ташаккул ва тах. . .с.92.
20. Ҳомидов Д.Топонимияи водии . . .с.23.
21. Айнӣ С.Кулӣёт.с.110.
22. Айнӣ С.Кулӣёт. . .с.110; Девонақулов. . .с.48.
23. Лившиц В.А.Согдийские слова в таджикском языке.-Душанбе.
24. Ҳомидов Д. . .1967.-с.68.
25. Ҳомидов Д. . .с.47.
26. Ҳомидов Д. . .с.48.
27. Алимӣ Ҷ. . .с.110.
28. Хромов А.Л.Очерки по топонимике и микротопонимике.Таджикистан.-Душанбе,1979.-с.39.
29. Ҳомидов Д.Топонимияи водии Кушрӯд.-Душанбе,2002.с.91.
30. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микротопонимияи минтақаи Кӯлоб.-Душанбе,1995-с.82-110.
31. Айнӣ С. Кулӣёт, ҷ.11.-Душанбе, Ирфон, 1976.-с.11-120.
32. Девонақулов А. Асрори номҳои кишвар.-Душанбе, Ирфон, 1989.-с.48-112.
33. Исмоилов Ш., Таҳлили лингвистии топонимҳо.-Душанбе, 1994.-с.28.
34. Лившиц В.А., Согдийские слова в таджикском языке.-Душанбе, 1967.-с.68.
35. Олимҷони Муҳаммадҷон,-Баррасиҳо дар номашиносии тоҷик.-Душанбе, 2004.-с.19.
36. Офаридов Н., Ойконимияи вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон.-Душанбе, 2001.-с.125.
37. Тоҷиев Д.Т., Осори мунтахаб.-Душанбе, 2006.-с.132.
38. Тураев Б., Забон-рукни тоат.-Душанбе, 2004.-с.36.
39. Фарҳанги забони тоҷикӣ.-М., СЭ, 1969.-ҷ.1.-908с.
40. Фарҳанги забони тоҷикӣ.-М., СЭ, 1969.-ҷ.2.-910с.
41. Хромов А.Л., Очерки по топонимике и микротопонимике Таджикистан.-Душанбе, 1978.-с.39.
42. Ҳомидов Д., Топонимияи водии Кешрӯд.-Душанбе,2002.-104с.

ФОРМИРОВАНИЕ ТОПОНИМОВ С ЛЕКСЕМОЙ «ОБ 'ВОДА» И ЕЕ СИНОНИМЫ

В формировании топонимов важную роль играют исконно таджикские слова. С лексемой *об 'вода'* и её синонимами *руд, дарё, наър* 'речка, река, су 'вода, река' образован целый ряд топонимов в Центральной Азии. Автор статьи стремится показать именно эту особенность лексемы *об 'вода'* и подвергать научному анализу географические названия с лексемой *об 'вода'* и её синонимы

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: топонимы, лексема, синонимы, исконно таджикские слова, особенность лексемы «об» («вода»), географические названия с лексемой «об» («вода»), научный анализ.

FORMATION TOPONIMS WITH THE LEXEME "WATER" AND ITS SYNONYMS

In decoration of toponims tagik words play an important role. The word «voda»-«water» has a a synonym «nuol» «claty» naht «a river» has a lot of toponims in Central Asia. The autor of the article tries to show the particularity of the word and analyze the meaning of geographical names and their synanims.

KEY WORDS: toponims, a lexeme about "water", synonyms, feature of a lexeme, place names with a lexeme about "water".

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Д. Хомидов* – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета. Телефон: 918-19-23-80.

ЛЕКСИКАИ ИФОДАГАРИ УЗВИ БАДАН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Н. Туйғунов

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Вожаҳои ифодагари узви бадани инсон аз қабилӣ лексикаи ғайри таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо ба хусус дар ҳазинаи луғавӣ (фонди луғавӣ) ворид гардида, дар сомон додани калимаву таркибҳои гуворо, хонданбоб гардидани матни асар ҳамеша мусоидат мекунад. Аз ин нукта, мо тасмим гирифтаем, ки дар мисоли вожаи «**даст**» вижаҳои ифодагари узви бадани инсонро дар асари «*Ёддоштҳо*» ва тарҷумаи англисии он нишон диҳем.

Калимаи **даст-hand** ҳамчун исми конкретӣ ифодакунандаи узви бадани инсон дар забон англисӣ ниҳоят серистеъмоли аст. Дар фарҳангҳои забони англисӣ онро бо тарзҳои гуногун шарҳу тафсир намудаанд. Масалан, дар луғати В.Генри [11. 333] овардааст: узви бадани инсон буда, қисми поён аз оринҷ, ки аз каф ва ангуштон иборат мебошад [11. 333]. Калимаи **даст-hand** дар калимасозии забони англисӣ ниҳоят ғайри буда, он ҳам дар доираи калимаҳои синонимӣ, ҳам дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ва ибораҳои маҷозиву тасвирий вохӯрад. Ин калима яке аз ҷузъҳои серистеъмоли ибораҳои рехта мебошад. [4.78]. Ҷумла ва ибораҳои *аз қор даст кашидан, даст ёфтаан, аз дасти касе ба ҷон омадан, чизро ба даст даровардан* дар забони тоҷикӣ ниҳоят зиёд ба ҷаҳи мерасанд ва онҳо дар асарҳои нависандагону адибон фаровон истифода шудаанд. Махсусан, истифодаи онҳоро дар асарҳои С.Айнӣ зиёдтар мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ҳамин монанд ибораҳо ва ҷумлаҳо дар забони англисӣ низ вучуд доранд, ва онҳо дараҷа ва доираи истеъмоли хоси худро доранд.

Дар фарҳангҳои синонимии забони англисӣ [12.171] калимаи **даст-hand**-ро ҳамчун вожаи сермаъно шарҳу тафсир намуда, дорои муродифоти ба худ хос номидаанд. Яъне, муродифоти он дар маънои маҷозиаш дар фарҳангҳо ҷой дода шудаанд. Масалан фарҳанги мазкур [12.172] вожаи **даст**-ро чунин шарҳ медиҳад: Калимаи **hand-даст** дар маънои *кӯмак, ёрӣ, дастгирӣ, ёрдамчӣ, кӯмакрасон*-метавонад бо калимаҳои *helper, assistant, farmhand, supporter, aid* муродиф бошад;

Hand- n. кӯмакрасон, ёрдамчӣ - 1. helper, farmhand, assistant, laborer: *We have three hired hands at the farm. Дар ферма мо се ёрдамчӣ (коргар) дорем.* [12.171]

2. aid, help, support,- кӯмак, дастгирӣ, ёрдам : *Can someone please give me a hand with this piano? Касе ба ман дар бардоштани ин пианино кӯмак мерасонад?* [12.171]

Калимаи **hand-даст** дар забони англисӣ асосан ба гурӯҳи калимаҳои сермаъно дохил мешавад. Дар ҷаҳи маъно истифода шудани он дар луғат ва фарҳангҳои англисӣ вобаста аз доираи истеъмоли онҳо шарҳ ёфтаанд. Масалан, дар фарҳанги профессор Мюллер В.К. [5.351] ин калима бо чунин маъноҳои оварда шудааст:

Ҳамчун исм-1. **hand-** даст, 2- коргар, ёрдамчӣ, 3. ақрабаки соат, 4. маҳорат, қобилият, 5. гурӯҳ, даста (дар шакли ҷамъ), 6. иҷрокунанда, 7. самт, тараф, ҳолат, 8. сарчашма (маълумот ва ғ) 9. имзо, соядаст, 10. қанот, бол, 11. бозингар (дар қимор), 12. чизе, ки бо даст сохта шудааст ва ё идора мешавад (масалан, ибораҳои on the one hand- аз як тараф; on the other hand- аз тарафи дигар), 13. дар наздиқӣ (вожаи амриқӣ) ва ғайра.

Ҳамчун феъл-verb: 1. **to hand-** додан, дароз кардан, аз даст ба даст додан. 2. **to hand-** фиристодан, равон кардан. [5. 351]

Калимаи **даст-hand** чи тавре ки дар боло зикр кардем, дар дохили ҷумла ва ибораҳо ниҳоят зиёд воমেҳурад. Истифодаи ин гуна ибораҳо бештар дар нутқи китобӣ ва гуфтугӯи омада, ҳамеша боиси хушобуранг баён ёфтани фикр мегарданд. Ҳамин гуна ибораҳо махсусан дар асарҳои бадеӣ, дар тарҷумаи асарҳои тарҷумашуда зиёд ба ҷашм мерасанд. Яъне, вожаи **даст-hand** дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ва ибораҳои маҷозиву тасвирӣ низ меояд:

Hand in hand- *даст ба даст*, **in hand-** *дар дасти., дар зери дасти., дар зери ҳукумати;* **to keep in hand-** *дар даст нигоҳ доштан, дар зери ҳукмронӣ нигоҳ доштан;* **to get out of hand-** *аз даст баромадан, аз зери назорат баромадан,* **a hand for smth-** *маҳорати кореро доштан, аз иҷрои коре баромадан,* **a good hand at smth-** *дар коре лаёқат доштан,* **at first hand-** *дасти аввал,* **at second hand-** *дасти дуввум,* **under ones hand and seal-** *зери мӯҳр ва имзои касе;* **on the one hand-** *аз як тараф,* **on the other hand-** *аз тарафи дигар,* **on the one's hands-** *зери ўҳдадорин (ҷавобгарии) касе,* **off hand-** *бе тайёрӣ (вожаи амрикоӣ);* **out of hand-** *бе тайёрӣ, зуд, дарҳол,* **hand and foot-** *сидқан, аз тахти дил,* **hand and glove with smb-** *алоқаи хуб доштан, бо касе муносибати хуб доштан,* **hands down-** *осон, бе мушкили,* **to come to hand-** *омадан, омада расидан,* **to suffer at smb's hands-** *аз касе зарар дидан, зиён дидан;* **at any hand-** *ба ҳар ҳолат, дар ҳар сурат,* **to have (take) a hand in smth-** *дар коре иштирок кардан,* **to bear (give) hand-** *қўмак расондан, дастирӣ кардан,* **to bind hand and foot-** *дасту по баста будан;* **to send by hand-** *бо почта нафиристодан (яъне бо касе фиристодан);* **to keep one's hand in smth-** *иҷрои кореро (шуғлеро) давом додан,* **to put (set) one's hands-** *ба қароре омадан,* **with a heavy hand-** *вазнин, саҳт, дасти вазнин,* **with a high hand-** *назарбаландона, худбинона,* **to have (get) the upper hand-** *афзалият доштан, бартарӣ доштан.* [5. 352]

Тавре ки аз намуна ва мисолҳо бармеояд, вожаи **hand-даст** дар таркиби ибораҳои маҷозиву тасвирӣ хеле фаровон ба ҷашм мерасанд. Ин вожа ҳамчун феъл дар маънои *додан, дароз кардан* омада, ҳамзамон дар таркиби ибораҳои феълӣ воМЕХУРАД: **hand down-** *аз боло ба поён дароз кардан, барои ба поён фармадан қўмак расонидан;* **hand in –** *додан, ариза додан,* **to hand in ones resignation-** *барои истеъфо ариза додан,* **to hand into-** *барои нишастан (ба киштӣ) қўмак расонидан,* **to hand on-** *дароз кардан, фиристодан;* **to hand out-** *тақсим кардан, додан, б) барои даромадан ва баромадан қўмак расонидан, в) пулро харҷ кардан,* **to hand over-** *ба каси дигар додан, б) (ҳарбӣ)- таслим шудан,* **to hand up-** *аз поён ба боло додан,* **to hand in one's cheeks-** *реҳлат кардан, аз дунё рафтан,* **to hand it to smb-** *афзалияти касеро эътироф кардан.* [11. 333]

Дар забони англисӣ як қатор ибораҳо, ки аз вожаи **даст-hand** ба вучуд омадаанд дорои калимаҳои синонимӣ мебошанд ва онҳо дар фарҳангҳои синонимӣ шарҳ дода шудаанд. Масалан, ибораи «**at hand**» дар маънои *наздиқ* дорои муродифоти зерин аст: –near, nearby, close.: *The boy's tenth birthday was at hand. Даҳумин содрӯзи кӯдак наздиқ буд.* [12.171]

2. by hand –дастӣ, бо даст-manually: *This desk was made entirely by hand. Ин миз комилан бо даст(дастӣ) сохта шудааст.*

3. on hand- дастрас, мувофиқ, қулай- available, ready, convenient, in stock: *We always keep spare parts for the engine on hand. Мо ҳамеша қисмҳои эҳтиётӣи мошинро дар ҷои дастрас мегузорем.*

Ибораҳои феълӣ **1. hand down-** додан, дароз кардан- pass on, bequeath, give: *We handed in our compositions yesterday. Мо иншоюмонро дирӯз (додем) супоридем.*

3. hand out- тақсим кардан, додан- distribute, pass out: *A man in the street was handing out these leaflets. Ин китобчаҳоро марде дар кӯча тақсим мекард.* [12. 171]

Аслан ҷуноне ки дар боло зикр шуд калимаи **даст-hand** ба гурӯҳи калимаҳои сермаъно дохил мешавад ва аз он калимаҳои нав низ дар маъноҳои гуногун ба вучуд меоянд: **handbag-** *ҷуздонии занона,* **handball-** *туби дастӣ,* **hand-bell-** *зангӯла,* **hand-book-** *китоби роҳнамо,* **handcart-** *аробаи дастӣ,* **handcuff-** *кишани даст,* **завлонан даст, **дастбанд,** **handglass-** *оинаи дастӣ,* **handgrip-** *дастфишорӣ,* **handicraft-** *кори дастӣ,* **касб,** **handicraftsman-** *қосиб,* **handiwork-** *кори дастӣ* **handout-** *аризаи расмӣ барои пресси,* **hand-play-** *занозанӣ, лату қуб,* **handsaw-** *арраи дастӣ,* **handshake-** *дастфишорӣ,* **handsome-** *зебо, соҳибҷамол,* **hand to hand-** *тан ба тан,* **handwork-** *қорон дастӣ,* **handwriting-** *дастнавис,* **handy-** *қулай, барои истифода мувофиқ, боб, соз,* **handy man-** *марди панҷ панҷаш хунар.* **hand-light,** **handcirchief,** **hand-knitted,** **handle,** **handmaid,** **handmill** ва ғайраҳо [10. 333]**

Истифодаи вожаи **даст-hand** дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ва ибораҳои маҷозиву тасвирӣ дар асарҳои бадеиву илмӣ забони тоҷикӣ ва чи англисӣ фаровон истифода шудааст. Адибон онҳоро бо мақсаде қор фармудаанд, ки нутқ саҳеҳ, ҷолиб ва аниқ фаҳмида шавад. Истифодаи онҳо махсусан дар асарҳои С.Айни зиёд ба ҷашм мерасанд. Дар асари «Ёддоштҳо»-и С. Айни ва ҳикояҳои «Аҳмади девбанд», «Мақтаби кӯҳна» вожаи **даст-hand** чун ифодагари мафҳуми узви бадан хеле зиёд ва бо вижагиҳои ба худ хос қорбаст гардидааст. С. Айни барои тасвири манзара, ҳолату вазъи персонажҳо ва тасвири ҳаҷраҳои таърихию фарҳангӣ, касбу хунар, кишоварзӣ, дуредгарӣ ва монанди инҳо вожаи

мазкурро корбаст намуда, мазмуну мӯхтавои асарро чолибу хонданбоб гардондааст. Олими забардасти тоҷик Абдуллозода Р. дар асари худ роҷеъ ба фаъолияти адабии устод С. Айни баҳо дода, аз ҷумла чунин менигорад: «С. Айни устои бузурги забон мебошад. Асарҳои ӯ ҳазинаи дурдонаҳои суҳананд. Дар онҳо гӯё сарвати беинтиҳои луғавӣ, фразеологӣ, грамматикӣ, ва бадеии забони ҳазорсолаи мо бо ҳамаи зебӣ, фасоҳат ва иқтидори худ фароҳам омадааст». [1.25]. Аз ин нуқтаи назар, асарҳои ӯро қариб ба ҳама забонҳои дунё аз он ҷумла бо забони англисӣ тарҷума кардаанд.

Бояд гуфт, ки «тамоми забонҳои дунё байни ҳамдигар робитаи ногусатанӣ доранд. Ин алоқаҳо тавассути адабиёти бадеӣ ва тарҷумаи он густариш меёбанд, зисту зиндагӣ, урфу одат, таърих ва тамаддуни башариат дар адабиёти бадеӣ акс меёбад ва бо роҳи тарҷумаи бадеӣ халқҳои гуногунзабон ба он ошно мешаванд. Яъне, нақши тарҷума дар ғановати халқҳо ва адабиётҳо ниҳоят калон аст». [4.5]

Аз нигоҳи тарҷума ва илми тарҷума мутарҷим хангоми тарҷумаи асари бадеӣ бояд тамоми хусусиятҳои ибораҳои рехта, воҳидҳои фразеологӣ ва дигар воситаҳои лексикиро ба инобат гирад. Дар як маврид мутарҷим бояд ҳамчуноне тарҷима кунад ки ин унсурҳо ба забони тарҷумашаванда гузаранд. Вожаи **даст** чун ифодагари мафҳуми узви бадан ба қатори калимаҳои аслии тоҷикӣ шомил гардида, дар калимасозӣ хеле фаъол мебошад ва ҷиҳати ғаний гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муҳим дорад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» роҷеъ ба ин вожа чунин маълумот оварда шудааст: **даст** - 1 узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон; каф ва панҷаи даст; 2. маҷозан- паҳлӯ, самт, тараф; 3. маҷ. бартарӣ; забардастӣ; ғалаба; 4. маҷ. мансаб, амал, рутба; 5. бор, мартаба, қарат, дафъа; 6. навбат (дар қиморбозӣ); 7. маҷ. қабил, тавр, ҳел, навъ; 8. маҷ. ҳолу аҳвол, вазъ; 9. нумератив маҷмуи чизҳои якҷинса, масалан, як даст либос ва ғайра. Вожаи даст дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ва ибораҳои маҷозиву тасвирӣ низ меояд: **дасти кушод**, киноя аз саховатмандӣ; **дасти Мӯсо** киноя аз офтоб; **дасти расо** киноя аз имконият, тавоноӣ, қудрат; **дасти танг** тангдастӣ, нодорӣ, фақирӣ, бечорагӣ; **дасти хуш** а) зердаст, забун; б) бозича; **дасти чарб** имдод, ёри, лутфу марҳамат; **дасти чинор** киноя аз барги чинор, ки ба панҷаи инсон монанд аст ва ғайра [б. 340-342].

Аз нигоҳи тарҷума ва илми тарҷума мутарҷим хангоми тарҷумаи асари бадеӣ бояд тамоми хусусиятҳои ибораҳои рехта, воҳидҳои фразеологӣ ва дигар воситаҳои лексикиро ба инобат гирад. Маълум аст, ки усулҳои гуногуни тарҷумаи ҷумлаҳо вобаста аз мутарҷимон истифода мешаванд. Дар аксар маврид мушоҳида кардан мумкин аст, ки усулҳои конкретикунонӣ, куллагӣ, васеъ намудани маъно хангоми тарҷума, истифодабарии инверсия, истифодаи шакли фоил ба ҷои шакли мафъул, компрессия, тарҷумаи антонимӣ ва дигар роҳҳои маъмул қор фармуда мешаванд. Аз ин нуқтаи ибораҳои фразеологӣ, ибораҳои рехта, вожаҳои гуногуни забон, ки дар тарҷума эквивалент надоранд, қолабҳои муайяни тарҷумаро доранд. Яъне, онҳоро дар тарҷума бо роҳи қолабҳои муайян тарҷума кардан мумкин аст. Дар як маврид мутарҷим бояд ҳамчуноне тарҷима кунад, ки ин унсурҳо ба забони тарҷумашаванда гузаранд.

Вожаҳои ифодагари узвҳои бадани инсон аз руи таҳлилҳои боло дар асарҳои бадеӣ фаровон истифода шуда, дар асар ба ғайр аз маънои аслии дар маънои маҷозии худ, махсусан дар таркиби ҷумла, воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳо тез-тез вомехӯранд ва онҳо дар аксар маврид хангоми тарҷума бо усулҳои ки болотар муайян қардем фаровон тарҷума мешаванд. Ибораҳои **даст дароз кардан**, **камари ҳиммат бастан**, **сар фуруд овардан**, **лаб кушодан**, **дил бохтан**, **дил сӯхтан**, **дил аз даст додан**, **чапм дӯхтан**, **чапм нақандан**, **даст фишурдан**, аз таҳти дил қоре кардан, **лаб накушодан**, **чапм об додан**, **дил дуздидан**, **сар фаровардан**, **сар боло кардан**, **гӯш андохтан**, **гӯш ба қимор шудан**, **чапм пӯшидан**, **лаб накушодан**, **рӯи турш кардан**, **рангу рӯ паридан**, аз даст додан, **ба даст даровардан**, **дар сар доштан**, **ба забон овардан**, **то гӯш қарздор шудан**, **ба сар афтодан**, **дар дил доштан**, **сар ба осмон шудан**, **дилтанг шудан**, **дилу гурда кардан**, **дилтангӣ кардан**, аз ёд кардан, **дилгарм шудан** ва монанди инҳо аз қабилҳои ибораҳоеанд, ки дар таркиби худ аз вожаҳои ифодагари узвҳои бадан истифода намудаанд.

Ба забони англисӣ ифода кардани ибораҳои фразеологӣ вазифаи мушқил дар назди мутарҷимон мебошад. Хангоми тарҷумаи ибораҳои фразеологӣ ба тарҷумон зарур аст, ки ҳам маъно ва ҳам фасоҳати онро тасвир карда тавонад ва дар айни замон набояд функцияи услубии ибораҳои фразеологиро аз мадди назар дур монад. Бояд гуфт ки дар тарҷумаи чунин ибораҳо ҳолатҳои мешаванд, ки онҳо дар забон эквивалент надоранд. Дар ин сурат истифодаи методи тарҷумаи озод қобили қабул аст. Аслан, аз рӯи пешниҳоди сарчашмаҳои илмии гуногун ду роҳи тарҷумаи озоди ибораҳои рехтаро имконпазир меҳисобанд: тарҷумаи таҳтуллафзӣ кардан ва ё аз методи тасвирӣ истифода бурдан. Барои тақвияти фикрҳои гуфташуда чанде аз ин паҳлуҳоро бо вожаи **даст-hand** аз лиҳози тарҷума, истифодаи усулҳои тарҷумаи дар боло зикршуда, дараҷаи истифодаи онҳо дар мисоли тарҷумаи асарҳои С.Айни («Ёддоштҳо»), дар маънои аслии ва маҷозӣ омадани ҳамин лексикаи забон дида мебароем:

Бояд гуфт, ки вожаи **даст-hand** дар забони англисӣ метавонад ҳамчун исм ва ҳамчун феъл истифода шавад. Ҳамчун исм он бо артикл меояд ва ҳамчун феъл бошад он бо ҳиссаҷаи «to» дар алоҳидагӣ

меояд. Ҳамчун феъл ин вожа маъноӣ – «додан, дароз кардан, ба дасти касе додан»-ро мегирад, Дар ҳамин маънӣ ин вожа ба маъноӣ англисии он метавонад пурра мувофиқат кунад:

... He **handed me** a sealed letter, saying, "Give this to Habiba and bring me her reply." [p.104] – Ӯ ба дастам як мактуби сарбаста дода гуфт: - Ин хатро ба Хабиба деҳ ва ҷавобашро гирифта биёр [1].

Дар калимасозии забон низ вожаи **даст-hand** хеле ғаёл аст. Яъне, ҳамин вожа дар таркиби калимаҳои дигар омада, бо маъноҳои гуногун дар ҳарду забон (тоҷикӣ-англисӣ) истифода мешавад. Илова бар ин, дар забони англисӣ ин вожа ибораҳои низ сохтааст, ки дар ифодаи фикрҳои дигар кумак мерасонад. Масалан, дар тарҷумай асарҳои С. Айни иборай «poorhand» дар ифодаи калимаи «бадхат» кумак расонидааст ва маъноро пурра ифода сохтааст, агарчанде дар мисолҳои дигар ҳамин калима бо тарзҳои гуногун «poor penman» тарҷума шудааст, ки то дараҷае ин калимаҳои бавучудомада ба ҳамдигар наздикӣ (синонимият) пайдо кардаанд:

"My own handwriting is not good- if you copy me, you will develop a poor hand" [p.117] – Хати ман бад аст, агар дар пеши ман хат машқ кунӣ, бадхат мешавӣ. [с.98]

Мисоли дигар: I am still an extremely poor penman. [p.121] - То ҳол ман бадхати гузаро ҳастам.[с.102]

Аслан, ҳамон тавре ки бисёрҳо мегӯянд, тарҷума як навъи санъати суҳан аст ва тарҷумон бояд ҳамин санъатро мохирона, устодона ба кор барад, то ин ки маъноӣ асл дар асари тарҷумашуда коста нагардад. Дар тарҷумай бисёр асарҳои бадеӣ ҳолатҳои низ вохӯрдан мумкин аст, ки тарҷумай матни асл тағири маъно кардааст. Масалан, дар ифодаи англисии «to get hired hands» ки мутарҷим барои ифодаи «ятимон ва хизматгори» дар тарҷума истифода намудааст, андаке маъно тағйир ёфтааст. Яъне мутарҷим ё ба маъноӣ ҷумлаи тоҷикӣ пурра сарфаҳм нарафтааст ва ё ба иштибоҳ роҳ додаст. Аз рӯи матн дар ҷумлаи тоҷикӣ муаллиф «ятимону хизматгори худӣ бойро» дар назар дорад, на коргарони кироӣро:

He always managed to get hired hands to work for him for free.[p.62] – Ӯ ҳамеша ятимону хизматгори худро муфт кор мефармудааст.[с.40]

Дар забони англисӣ иборай «to put arms round smb's neck» хеле маъмул аст ва серистеъмом ҳам хаст. Ин ибора дар таркиби худ аз вожаҳои ифодагари узви бадан «arms-оринҷ, neck-гардан» истифода намудааст. Агар онро тарҷумай тахтлафзӣ кунем, чунин шакл мегирад: «дастони ба гардани касе гузоштан». Дар ҷумлаи поён ҳамин ибора дар маъноӣ «оғӯш кардан, ба оғӯш гирифтани» омадааст, ки ифода сахт аст:

-when the girl heard this she threw her arms around the orphan's neck and kissed him for the first time... [p.65] – Духтар бо шунидани ин гап дастони худро ба гардани ятим партофта нахустин бор ӯро бӯсида, гуфтааст... [с.44]

Сермаъногии вожаи **hand-даст** ва пурра оғақ набудан аз матни асл дар бисёр ҳолатҳо метавонад сабаби нодуруст тарҷума шудани фикр гардад. Дар намунаи дигар ифодаи «my hand did improve somewhat» - «дастам рост шуд» дар алоҳидагӣ метавонад, паҳлӯҳои гуногунро ифода созад. Аммо, ин ҷо аз рӯи контекст аён аст, ки гап сари хусни хат аст. Аз ин рӯ, хонандаи англисзабон чунин фаҳмиданаш мумкин аст: «дастам як андоза ба навиштан рост шуда бошад ҳам...». Яъне, усули васеъ намудани маъно барои пурра аён сохтани фикри муаллифи асар кумак расонидааст:

Although on course of time, by dint of much writing, my hand did improve somewhat, I am still an extremely poor penman.[p.121]- Ҳарчанд бо гузаштани вақтҳои бисёр дар натиҷаи бисёр навиштан хатам як андоза дуруст шуда бошад ҳам, то ҳол ман бадхати гузаро ҳастам.[с.102]

Иборай «аз коре, чизе даст нақашидан» аслан дар маъноӣ аз ҳаракате боз наистодан, аз баҳри касе, чизе набаромадан, аз коре худро бознадоштан меояд, яъне дар маъноӣ муқобили иборай «даст кашидан» истифода мешавад. Дар тарҷумай англисӣ мебинем, ки мутарҷим паи ҷустуҷӯи муродиф нагаштааст, яъне як вожаи оддӣ забон «to persist- ба коре, чизе истодагари кардан» тавонистааст, ки ҳамин маъноро ифода созад:

...бо ин қадар модарам аз ман даст нақашид [с.103]- ...nevertheless my mother persisted, and tried to persuade me... [p.122].

Умуман, аз рӯи таҳлили мисолҳои асари С.Айни «Ёддоштҳо» ва тарҷумай англисии он ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки вожаи **даст** чун ифодагари мафҳуми узви бадан дар ҷумлабандии забони англисӣ низ хеле ғаёл буда, ибора ва ҷумлаҳои, ки аз он дар забони тоҷикӣ истифода шудаанд, дар забони англисӣ то дараҷае тарҷума шуда, маъноӣ комил ва сахтҳо ифода намудаанд. Бояд зикр кард, ки вожаи **даст-hand** дар маъноӣ маҷозии худ дар забони англисӣ дорои муродиф мебошад ва он дар тарҷума вобаста аз паҳлӯҳои маъноии худ қорбаст мегардад. Паҳлӯҳои мухталифи маъноӣ маҷозии он дар асар қорбаст гардида, маъноҳои навро ба худ гирифтаанд.

Ин вожа дорои маъноҳои асли ва маҷозӣ буда, дар сомонбӯии чандин ифодаҳои маҷозӣ қорбаст гардидааст. Дар баъзе ҳолат мушоҳида кардан мумкин аст, ки мутарҷим ҳангоми тарҷумай баъзе ибораҳои рехта, воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи **даст-hand** дури аз тарҷумай ҳарф ба ҳарф ҷуста

ба тарҷумаи маъноӣ кушидаст. Аслан тарҷумаи таҳтуллафзиро ҳангоми ифода наёфтани баъзе воҳидҳои забонӣ калима ба калима бармегардонанд, то ин ки мақсади нависандаи асарро ифода карда тавонанд. Умуман, вожаи мазкур дар асар унсурҳои гуногуни грамматикиро қабул намуда, муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода намудааст.

АДАБИЁТ

1. Айни С. Ёддоштҳо. - Душанбе. «Адиб», 1990.-352с.
2. Айни С. Тарҷумаи англисии «Ёддоштҳо». John Perry, Rachel Lehr -The sands of Oxus (Reminiscences). Costa Mesa, California. 1998, pp.275. Минбаъд саҳифаҳои ҳамин асарҳо дар қавсайн оварда мешаванд.
3. Абдуллозода Р. Зарбулмасал ва мақолҳо дар асарҳои С.Айни.-Сталинобод; Нашрдавтоҷ, 1958.-102с.
4. Мамадназаров А. Фарҳанги англисӣ- тоҷикӣ. – Душанбе, 2003.-500с.
5. Маҷидов Х. Фразеологияи забони ҳовираи тоҷик.- Душанбе, 1982.-104с
6. Мирзоева М.М. Воҳидҳои фразеологияи асарҳои С.Айни ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ.- Душанбе: Матбуот, 2008.-159с.
7. Мюллер В.К. English - Russian dictionary.- Москва, 1969,-912с.
8. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ.-Душанбе:Нашрдавтоҷ,1963.-Ҷ.1.-952с.
9. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ. –Душанбе: Ирфон, 1964.-Ҷ.2.-802с.
10. Фёдоров А.В. Искусство перевода и жизнь литературы.-Л.: Советский писатель, 1983 -352с.
11. Чамшедов П. Фарҳанги тоҷикӣ ба англисӣ, Душанбе, 2008. 1002с.
12. Franklin J., W. Michailic. Webster's encyclopedic Dictionary. Chicago.-1942,pp.333.
13. Henry wyld. The Universal Dictionary of the English language. London.-1934,pp.
14. Laurance Urdang. Dictionary of synonyms and antonyms. USA.- 1985, pp. 441.
15. J. Perry., Rachel Lehr. The sands of Oxus (Reminiscences). –Mazda publisher, Costa Mesa, California. 1998, pp.275.

ЛЕКСИКА ОБОЗНОЧАЮЩЕY ЧАСТИ ТЕЛА В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается анализ лексики обозначающей части тела на примере слова «рука-hand», основные значения, переносные значения, их употребление в словосочетании сопоставляемых языков, а также показаны приёмы перевода фразеологических единиц данной лексики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексика, таджикский язык, английский язык, сопоставляемые языки, фразеологические единицы, лексика обозначающая часть тела.

THE WORDS DENOTING THE PARTS OF THE BODY IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The article deals with the lexical analysis of the words denoting the parts of the body in the example of the word «рука-hand», the direct meaning, the figurative sense, as well as their use in word combinations. In addition to the methods of translation of the mentioned vocabulary and phraseology are discussed.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексика, таджикский язык, английский язык, сопоставляемые языки, фразеологические единицы, лексика обозначающая часть тела.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Н. Туйгунов* – старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка Таджикского национального университета. **Телефон:** 93-555-13-04

ПЕРЕВОД КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ СЕМАНТИЗАЦИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ДВУЯЗЫЧНОМ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ

Г.М.Ходжиматова

Таджикский национальный университет

В настоящее время находят широкое признание и применение переводные, главным образом, двуязычные словари.

Двуязычные терминологические словари, как и другие терминологические, лексикографически обеспечивают изучение специальных терминологий при обучении студентов национальных групп. Создание двуязычных словарей терминов очень сложное и трудное дело. Сопоставительное изучение терминологий стало последние годы актуальным в связи с потребностями информационного поиска, созданием двуязычных терминологических банков и научно обоснованных методик преподавания иностранных языков специалистам различных профилей. «До сих пор нет полного сопоставительного описания структуры терминологической лексики даже английского и русского языков- наиболее популярной для исследователей языковой пары- если не считать толковыми двуязычные словари, имеющие лишь косвенное отношение к

сопоставительной лингвистике».[1] Сопоставительный анализ терминологий двух языков идет одновременно с подготовкой двуязычных терминологических словарей, с разработкой проблем перевода и сопоставительной лингвистики. Что касается физической терминологии, то в таджикском языке, пожалуй, можно найти довольно полные её аналоги русским физическим терминам.

Перевод – это передача информации, изложенной средствами одного языка на другой, т.е. средствами другого языка. Перевод можно понимать и как преодоление языкового барьера в передаче и получении информации.

В нашем случае о переводе как о способе семантизации можно говорить лишь весьма ограниченно. Перевод, как и другие способы семантизации не является универсальным способом раскрытия значения того или иного термина, так как в русском языке есть группа слов, не имеющих точного эквивалента в других языках, в том числе в таджикском. Однако, следует отметить, что данный способ является одним из проверенных способов семантизации терминологических единиц в том случае, когда адресант знаком с данными терминами-понятиями, когда он имеет определенный опыт употребления терминов и терминологических сочетаний в родном языке. В ситуации, о которой идет речь, студент ещё такого опыта не имеет, так как обучение русскому языку начинается на первом курсе, где студенты только начинают знакомиться с основами науки, когда некоторые термины им еще неизвестны по родному языку. Привлекать данный способ целесообразно как вспомогательный, который способствует приобретению новых знаний и формированию умений, переносу выработанного навыка из родного языка в русский. Сходную точку зрения отмечают Н.М.Шанский и М. Б. Успенский: «Наименее трудоемкий и наиболее экономный прием семантизации – перевод на родной язык. Целесообразность обращения к этому приему зависит от семантических и стилистических соотношений эквивалентов в родном и русском языке, а также от возраста учащихся и от типа школы (от модели обучения), от этапа обучения».[2]

Отказаться от перевода, конечно же, не стоит. В.В. Ревизкий полагает, что прямой беспереводный способ семантизации имеет ограниченное применение, так как его нельзя использовать для объяснения (толкования) новых слов с абстрактным значением. Беспереводная семантизация слов предполагает довольно высокий уровень владения языком. На начальном этапе «... требование обходиться без родного языка учащихся при осмыслении тех или других слов иностранного языка вызывает зачастую большую затрату энергии и изобретательности – затрату, которая в большинстве случаев оказывается непроизводительной, так как полное понимание наступает обыкновенно только тогда, когда учащиеся находят соответственный эквивалент на родном языке; кроме того, это требование делает совершенно невозможным объяснить учащимся более тонкие языковые явления»[3].

Ограниченность использования перевода при введении физической терминологии объясняется еще тем, что термины, в основном, имеют интернациональный характер и на таджикский язык не переводятся. Например, такие термины как *антиатом, кислород, лазер, литр, магнит, радон* и др. переданы способом транслитерации. Некоторые другие термины требуют фонетическую и грамматическую расшифровку: *радиус инерции-радиус инерсия, акклиматизироваться-акклиматизация шудан* и др.

В таджикском языке в усеченной форме употребляются также терминологические словосочетания: *рентгеновское излучение- нурхои рентгени, атомная бомба- бомбаи атоми* и др. К переводу можно прибегнуть также в целях проверки понимания введенных новых терминологических слов и контроля за усвоением новой терминологической лексики. «На перевод возлагаются и роль средства контроля понимания текста и роль средства семантизации, и средства закрепления знаний. Посредством перевода осуществляется глубокое осознание и понимание обучающимися родного и изучаемого языков»[4].

Как показывает опыт переводческой работы, в научных и технических текстах наиболее труднопереводимой является специальная терминология. В силу этого составление переводных терминологических словарей является делом весьма трудным. Даже при переводе физической лексики (казалось бы достаточно установившейся в современном русском и таджикском языках) часто приходится прибегать к частичному толкованию терминов дополнительно к переводу. Факт дополнительного толкования к переводу слова широко известен. Толкование значения слова обычно применяется в переводных словарях в тех случаях, когда надо объяснять те значения слов, которым в языке перевода нет точных семантических аналогов, когда переводится слово с совершенно различным «внутренним членением» (внутренней формой) семантики, когда надо передать стилистическое значение слова как в функциональном, так и в эмоционально-экспрессивном плане, когда надо передать широту употребления слова в определенном значении и т.п. В.П.Берков по этому вопросу пишет: «Любой словарь (двуязычный) — это не просто пособие для перевода, а «основной учебник иностранного языка», который не может быть чисто переводным и не может быть чисто толковым, а должен быть толково-переводным».[5]

К разработке основ перевода уделяется большое внимание в связи с усиливающимися на современном этапе развития науки и техники, обмена информацией в области науки и техники, ростом

потребностей в информационном поиске, в связи с разработкой научно - обоснованной методики преподавания русского языка нерусским в сфере различных специальностей.

В методике преподавания русского языка существуют разные взгляды по отношению к переводу. Ряд ученых – методистов считают перевод как один из основных приемов овладения неродным языком, другие же, напротив, отвергают его, указывая на отрицательное влияние перевода на развитие навыков говорения. Так, например, А.Е.Супрун считает, что «учебный одноязычный словарь обладает большими возможностями активизации восприятия слова по сравнению с переводным. Переводной словарь имеет скорее справочный, а не обучающий характер»[6]. Как отмечает А.Н. Леонтьев, перевод можно вводить в обучение речи на иностранном языке как главный путь выражения и понимания мысли на этом языке и закреплять этот путь; но можно вводить перевод как переходной вспомогательный прием.[7] А.Т.Базиев и Е.С Троянская, напротив, отмечают, что «...перевод является также очень экономным и точным способом контроля, имеющим вследствие этого значительные преимущества по сравнению с другими способами проверки понимания, особенно потому, что речь идет о научном контексте, где «неважного» очень мало, и где чрезвычайно возрастают требования к точности и полноте понимания, что становится еще более очевидной роль перевода в процессе обучения»[8].

На наш взгляд, в практике преподавания русского языка таджикским студентам необходимо использовать перевод на любом этапе обучения. Сущность перевода состоит в том, что « учащиеся получают возможность видеть изучаемое явление неродного языка под другим углом зрения – в плане сравнения, сопоставления их с родным языком, а не только в рамках языковой структуры изучаемого языка- знания учащихся обогащаются, таким образом, новыми признаками, дополнительными ассоциациями, что, безусловно, служит более углубленному изучению».[9] Если преподаватель применяя другие средства семантизации не достигает своей цели, если того требует материал, объясняемый студентам, необходимо применять перевод. Однородность национальной аудитории способствует применению перевода как ценного методического приема. При переводе с русского языка на таджикский студент имеет перед собой русскую языковую форму, содержащую определенную мысль. Чтобы понять мысль, студент должен, прежде всего, определить и осознать значение отдельных слов и выражений, осознать их грамматические формы и суть этих форм.

Как известно, не все слова могут иметь точные эквиваленты на родном языке. Сложность и многообразие этих отношений объясняется тем, что системы понятий, которые выражаются отдельными словами одного языка, оказываются далеко не идентичными, вследствие чего и наблюдаются самые различные расхождения в их значениях. В результате, объем значения какого-либо иноязычного слова оказывается более широким или более узким по сравнению с объемом значения слов родного языка. С психологической точки зрения это объясняется тем, что у разных народов имеются различные системы тех понятий, которые выражаются отдельными словами их языка[10].

Если понятие и присуща определенная специфика, то она присуща им в несравненно меньшей мере, чем значению слова, потому что слово носит отпечаток национальной специфики языка благодаря своему функционированию в определенной языковой системе. Многие термины, особенно интернациональные, не переводятся на родной язык. Например, термины *атом, барометр, вектор, вольт, герц, джоуль, инерция, нейтрон, эбонит* и др. не переводятся на таджикский язык. Поэтому в нашем словаре мы предлагаем семантизацию соответствующего термина на родном языке при помощи расширенного толкования. Такой способ семантизации терминологической лексики приводит к образованию в сознании студентов соответствующего понятия, которое связывается с изучаемым новым словом- термином.

В учебном двуязычном толковом словаре физической терминологии перевод, в известной степени, реализует две функции: информативную и учебную. Через перевод студенты получают информацию о значении русской физической специальной лексики, а также учатся к применению данных слов в профессиональной русской речи.

По-разному понимают адекватность перевода. Адекватный перевод допускает использование таких языковых средств, которые далеко не всегда формально совпадают с отдельными элементами языка, подлинника, но вместе с тем точно передают смысл всего текста и соответствуют нормам перевода. В целом, перевод, равноценный оригиналу, принято называть адекватным.[11]

В учебном двуязычном толковом словаре физической лексики объектом перевода являются слова- термины. Главное при этом - передача информативного содержания терминов, передача терминологических значений. Здесь не приходится говорить о передаче «ресурсов образности, колорита, ритма» и т.п.. Поэтому можно сказать, что, в целом, в условиях терминологического словаря можно добиться адекватного перевода физической терминологии с русского на таджикский. Правда, понятие адекватности (полноценности) перевода в нашем случае надо связать с «понятием точности функциональной»[12].

Таким образом, перевод в учебном двуязычном словаре физической лексики является одним из основных способов семантизации. Использование верного и точного перевода при введении новой

терминологической лексики содействует развитию самостоятельности студентов, побуждает их к активной мыслительной работе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Циткина Ф.А. Сопоставительное терминоведение: теоретические вопросы и приложения. // Вопросы языкознания, 1987, №4. - С.114.
2. Шанский Н.М., Успенский М.Б. Русский язык как учебный предмет в национальной школе. // Русский язык в национальной школе, 1973, №3. - С.21
3. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. Изд. 2-е. М., 1974. - С.28
4. Имнадзе Б.Л. Основы методики преподавания русского языка в неязыковых вузах. - Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1977. - С.191
5. Берков В.П. Слово в двуязычном словаре. - Таллин: Валгус, 1977. - С.123
6. Супрун Е.С. Некоторые особенности учебного словаря и словаря для обучающего. // Проблемы учебной лексикографии и обучение лексике - М.: Русский язык, 1978. - С.47
7. Леонтьев А.Н. Некоторые вопросы психологии обучения речи на иностранном языке // Психолингвистические основы обучения неродному языку: Хрестоматия \ Составитель А.А. Леонтьев. - М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. - С.31
8. Базиев А.Т., Троянская Е.С. Перевод как один из эффективных способов обучения чтению и пониманию научной и технической литературы. // Обучение чтению научных текстов на иностранном языке. - М.: Наука, 1975. - С. 90
9. Хрестоматия по методике преподавания русского языка как иностранного / Составитель Л.В. Московкин, А.Н. Щукин. - М.: Русский язык. Курсы, 2010. - С.358.
10. Хрестоматия по методике преподавания русского языка как иностранного / Составитель Л.В. Московкин, А.Н. Щукин. - М.: Русский язык. Курсы, 2010. - С.359.
11. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. - М.: Международное отношение, 1974.
12. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. Изд. 2-е. М., 1974.

ПЕРЕВОД КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ СЕМАНТИЗАЦИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ДВУЯЗЫЧНОМ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ

В статье рассматривается перевод как один из способов семантизации в двуязычном терминологическом словаре физической специальности. Значительное внимание уделено сущности перевода, раскрываются его положительные и отрицательные стороны в раскрытии значения термина.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: перевод, семантизация, термин, двуязычный, толкование, словарь, обучение, родной язык.

TRANSLATION AS ONE OF THE WAYS SEMANTIZATION TERMINOLOGICAL UNITS IN A BILINGUAL TERMINOLOGICAL DICTIONARY

The article discusses how to translate one of the ways semantization in bilingual terminological dictionary of physical profession. Considerable attention is paid to the nature of translation, reveals its positive and negative aspects of the disclosure of the term.

KEY WORDS: translation, semantization, the term bilingual, interpretation, vocabulary, learning, native language.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Г.М. Ходжиматова* - кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры «Методика преподавания русского языка и литературы» Таджикского национального университета

НАХУСТИН ФАРҶАНГНОМАҶОИ АРАБӢ БО ТАРТИБИ АЛИФБОӢ

М. Иброҳимов

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Фафуров

Ҳақиқатан, асри миёна шоҳиди ҳазорон қаҳрамононе гардидааст, ки бо Ҳиммати волои хеш ба саҳнаи маърифат ворид гашта, дар баланд бардоштани тамаддуну фарҳанги хеш саҳми босазое гузоштаанд.

Бешак, миллати араб низ дар таъсиси тамаддун нақши азим бозиданд. Онон ба тамоми ҷаҳониён фикри нав ва андешаҳои тозаеро тақдим сохтаанд, ки ҳатто манҷачи илмӣ низ бар асолату таҷдид ва дурии онҳо аз таассубу хоҳишоти нафсонӣ шаҳодат додааст.[1] Яқинан донишмандони форсиабон низ аз ин фарҳанге, ки баъди қудуми ислом арабҳо бино сохтаанд, бебаҳра намонданд,

балки онҳо низ дар он нахзати илмиву фарҳангӣ имдодҳои хешро дарег намедоштанд. Мероси забоние, ки аз он родмардони арабу аҷам бар мо армуғон омад, чузье аз он фарҳанги исломист, ки тамоми сарзаминҳои Шарку Ғарбро нуру зиё бахшидааст. Зумрае аз эшон дар қуруни вусто фарҳангномаҳое бузурге нигоштаанд, ки он худ ба боризтарин падидаи забонии онон ва ғановати он далолат мекунад. Албатта, дар ин саҳифаҳои андак таъбири ҳама пахлӯҳои ин масъала амри муҳол аст ва мо тасмим гирифтаем, ки ба қадри имкон перомунӣ нахустин фарҳангномаҳои забони арабие, ки бо тартиби алифбой нигошта шудаанд, чанд калимоте иншо намуда бошем.

Луғатномаҳои арабие, ки бо тартиби алифбой таълиф ёфтаанд, дар ду маҷмӯа шакл гирифтанд, ки маҷмӯаи аввал бо «Китобулхуруф» ё «Китобулҷим»-и Шайбонӣ (ваф. 204 х.к.) оғоз мешавад ва тартиби калимаҳо дар он тибқи ҳарфи аввал аз ҳарфҳои аслии он тартиббандӣ ёфтааст. Аммо маҷмӯаи дуюм бо «Девонулаба»-и Форобӣ (ваф. 350 х.к.) ва «ас-Сихоҳ»-и Чавҳарӣ (ваф. 393 х.к.) шуруъ мешаванд ва тартиби калимаҳо дар он тибқи ҳарфи охир аз ҳарфҳои аслии он ҷобачогузорӣ гаштааст. Луғатномаҳое, ки бо тартиби алифбой навишта шудаанд, аз сабки Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ баҳра бурдаанд. Ҳамаи ин фарҳангҳо дар зикри калимаҳо ба эътибори ҳарфҳои аслии онҳо ба дунболи ӯ ҳаракат карданд. Ин асл дар тамоми фарҳангҳои оми арабӣ қабл аз асри ҷадид мунташир буд, ки ҳам луғатномаҳои овозӣ ва ҳам ҳичоӣ ба он пойбанд буданд.

Аммо фарҳангномаҳои алифбой ба тартиби ҳарфҳои маъруфи асосӣ мутааллиқ гардидааст. Тартиби ҳарфҳо назди ағрағатоҳ, финикиҳо, ибриҳо ва оромӣҳо ба ин шакл аст: а,б,жд,ь,в,з,ь,т,е,к,л,м,н,с,ь, а,ф,с,ь,р,шт.

Вақте ки ин тартиби абҷадӣ тавассути араб ба қор гирифта шуд, ҳарфҳои арабии онро, ки дар он наомада буд, дар идомаи он тартиб қарор доданд: со, хо, зол, зод, зо, шайн. Наср ибни Осим (ваф. 89 х.к.) тартиби ҳарфҳоро бар бинои шакли онҳо қарор дод ва дар қанори «бо» «то» ва «со» ва дар қанори «ҷим» «ҳо» ва «ҳо»-ро бигузошт ва ҳамчунин дигар ҳарфҳое, ки шабеҳи ҳамдигар буданд, дар пахлӯи ҳамдигар ҷой гирифтанд. Бар ин сурат тартиби алифбоии ҳарфҳои арабӣ ба вучуд омад, яъне ҳамон тартибе, ки луғатномаҳои алифбоии феълӣ бар он бино ёфтаанд.[2]

«Китобулҷим» ё «Китобулхуруф» (ваф. 204 х.к.) қадимтарин фарҳангномаи алифбой ба шумор меравад. Шайбонӣ калимаҳоро бар асоси ҳарфи аввал аз ҳарфҳои аслии мурағаб кард. Бешубҳа, ӯ калимаҳоро дар қорҷубаи як реша бар асоси тартиби дохилӣ он гуна ки Замаҳшарӣ луғатномаи «Асосулбалоға»-ро бар ин сабқ нигошт, иншо намудааст, пас «Китобулҷим» ва «Асосулбалоға» бо ҳам ҳамоханг ҳастанд.

Агарчи луғатномаҳои алифбоие, ки дар асри даҳуми мелодӣ таълиф шудаанд, дар бар гирифтани тартиби алифбой ба унвони асоси тартиби оми решаҳо ва сипас риояти онҳо дар сохтҳо ба эътибори ин ки асоси тартиби дохилӣ бошад, бо ҳам ҳамоханг ҳастанд, аммо бо ин ҳама дар байни луғатномаҳо ихтилофҳое низ вучуд дорад. Ин фарҳангномаҳо иборатанд аз: «Ҷамҳаратуллуға»-и Ибни Дурайд (ваф. 321 х.к.), «Муъҷаму мақойисиллуға» ва «ал-Мучмал»-и Ибни Форс (ваф. 375 х.к.).

«Ҷамҳаратуллуға»-и Ибни Дурайд, ки аз назари замонӣ ба рӯзгори Халил ибни Аҳмад наздиктар аст, дар низоми овардани калима ва шабеҳҳои он наздиктарин мавзӯро хифз карда аст, яъне Ибни Дурайд аз чанд қанба аз Халил баҳра бурдааст, вале аз сабки ӯ рӯй гардонида буд.

«Муъҷаму мақойисиллуға»-и Ибни Форс решаҳоро тибқи низоми доиравӣ мурағаб кард. Масалан вақте калимаҳое, ки бо ҳарфи «бе» шуруъ мешуданд, решаҳояшон ба тартиби зер аст: бе-бе, бе-те, бе-се... ва поёни ин хуруф бе-а будааст. Яъне Ибни Форс аз худӣ ҳарф оғоз мекунад ва сипас ин ҳарф бо ҳарфи баъд аз он бо тартиби ҳичоӣ бо ҳам меоянд, то ин ки ҳарфҳои тартиби ҳичоӣ поён мегиранд ва баъд ҳарфҳои дигар қабл аз он ҳарф дар тартиби алифбой меоянд.

Фарҳангномаҳои алифбоие, ки дар он тартиби решаҳо тибқи ҳарфи охир меояд, бо «Девонулараб»-и Форобӣ (м. 350 х.к.) ва «ал-Сихоҳ»-и Чавҳарӣ (м. 393 х.к.) оғоз мешавад. Форобӣ фарҳанги худро бар асоси тақсими калимаҳои арабӣ тибқи сохтҳои онҳо мурағаб кардааст ва тартиби дохилӣ дар ҳар як бахшҳои «Девонулараб» бар асли тартиби алифбой бино ёфтааст. «Девонулараб» қомуси сохториест, ки тартиби дохилии он бар асоси тартиби алифбоии ҳарфҳо бино ёфтааст.[3]

Аммо дар «ас-Сихоҳ»-и Чавҳарӣ тартиби калимаҳо бо риояти ҳарфҳои аслии он тибқи ҳарфи охир меояд ва он гоҳ решаҳои монанд дар ҳарфи охир тибқи ҳарфи аввал мурағаб мешаванд. Ин низом дар луғатномаҳои зиёди арабӣ равшан ба ҷашм мерасанд ва хусусан дар асрҳои баъдӣ ин услуб ҳеле интишор ёфта буд, ки машхуртарини онҳо иборатанд аз «ал-Убоб»-и Соғонӣ (ваф. 577 х.к.), «Лисонулараб»-и Ибни Манзур (ваф. 711 х.к.), «ал-Қомусулмуҳит»-и Фирӯзободӣ (ваф. 711 х.к.), ва «Точуларус»-и Зубайдӣ (м. 1205 х.к.) Се фарҳанги охир машхуртарин ва роиҷатарин фарҳангҳои арабӣ ҳастанд.

«Лисонулараб»-и Ибни Манзур (ваф. 711 х.к.) аввалин фарҳанги бузурги энциклопедӣ ба шумор меравад. Фарҳангнависон қабл аз «Лисонулараб» ба интиҳоби вожагони забонӣ омада, дар сарҷашмаҳояшон гароиш доштанд. Бо ҳамин ҷиҳат ин фарҳангҳо номҳое доранд, ки баёнгари ин

чараён ва гароиш ҳастанд. Нависандагони «Чамхаратуллуға», «Тахзибуллуға» ва «Сихоҳуллуға» дар муқаддимаҳои фарҳангашон онро баён кардаанд. Дар ин миён Ибни Манзур ба фикри нигориши фарҳанги бузурги энциклопедӣ афтод, вале ба таври мустақим ба гирдоварии вожагон он гуна ки забоншиносон дар асри VIII ва Азҳарӣ дар қарни X анҷом доданд, рӯй наовард, балки ба 5 фарҳанг тақя кард. Ӯ калимаҳои фаровонеро ихтиёр намуда, дар китобаш онро гирд овард. Ибни Манзур мегӯяд: «Ман ҳеч иддаое дар он надорам ва намегӯям: Рӯ дар рӯ сухан гуфтам, шундаам, анҷом додаам, омодаи сафар шудам, ҳичрат кардам ва ё аз араб ҳолис нақл кардам... Зеро Азҳарӣ ва Ибни Сида барои ҳеч гӯяндае чунин маҷолеро нагузоштанд».[4]

Дар идома Ибни Манзур аз манбаҳои мавриди истифодаи худ сарехан ёд карда, онҳоро чунин муаррифӣ мекунад:

1. «Тахзибуллуға»-и Азҳарӣ (ваф. 370 х.к.); 2. «ал-Мухкам»-и Ибни Сида (ваф. 458 х.к.); 3. «ал-Сихоҳ»-и Ҷавҳарӣ (ваф. 393 х.к.); 4. «Ҷавошӣ»-и Ибни Барӣ бар «Сихоҳ» (ваф. 583 х.к.); 5. «ан-Ниҳоя фӣ ғариби-л-ҳадис»-и Ибни Асири Ҷазарӣ (ваф. 404 х.к.)

Ибни Манзур он чи ки дар ин фарҳангҳо ёфт бо худ гирифт ва онро дар китоби худ низ ба хубӣ нақл кард. Ӯ худ мегӯяд: «Дар ин китоб фазилате бар ман нест, ки худро ба он мансуб кунам ва на ибросе аз он ки ба асбоби он мутавассил шавам, чун ин ки ман улуми парокандаи он китобхоро гирдоварӣ намудам ва аз ҳар асле мазмуни онро нақл кардам ва чизе аз онро тағйир наводам, балки дар нақли усул дар матн риояти амонат намудам ва бо чизе ғайр аз матолиби матн дар он дахл ва тасарруфе нанамудам»[5]. Бинобар ин, Ибни Манзур ба сарчашмаҳои тақя кард, ки бештари онҳо дар қарни VIII гирдоварӣ шудаанд, ба изофаи нақл аз вожагони мавҷуд ӯ ба фарҳанги хос низ мисли «ал-Ниҳоя фӣ ғарибилҳадис»-и Ибни Асир тақя кардааст. Қалонҳаҷм будани «Лисонулараб» заминаеро барои «Қомусулмуҳит»-и Фирӯзободӣ (ваф. 716 х.к.) омодаи интишор намуд ва баъдҳо унвони он исми хоси ҳар қомуси ҷадиди арабӣ шуд.

Калимаи «қомус», ки Фирӯзободӣ онро ба дарёи бузург тафсир карда, дар баробари калимаи юнонии «Oceanos» ва лотинии «Oceanus» яъне укёнус аст. Фирӯзободӣ калимаи «қомус»-ро ба ин маъно дар муҳити Эрон, ки парвариш ёфт, муаррифӣ кард.[6] Фирӯзободӣ дар нигориши фарҳангномаи хеш бар ду фарҳанги донишномавӣ, яъне «ал-Мухкам»-и Ибни Сида ва дигаре «ал-Убоб»-и Соғонӣ тақя дошт ва ин ду ҳам бар фарҳангҳои қабл аз худ эътимод кардаанд. «ал-Мухкам» шомили матлабҳои «Китобулайн», «Чамхаратуллуға», «ал-Борӣ» ва «Ал-убоб» ҳам шомили вожагони «Мақоисуллуғат», ва «ал-Сихоҳ» мебошанд.[7] Бинобар ин, қори Фирӯзободӣ бар ин талошҳо тақя дорад, аммо вай он чи аз он манбаҳо бар худ гирифта, бознависӣ накардааст, балки ҳулосаи онҳоро омӯхта, далелхоро ҳазф кард ва ба ин вожагон иттилооти ҷадида дар бораи намоёндагони машҳур ва гиёҳонро афзуд. Бинобар ин, «Қомусулмуҳит» шомили калимоти гуногун аст, ки он шарҳи соддаи ҳамвор бо ҳазфи далелҳо ва тарки зиёдгӯихоро дорад.

АДАБИЁТ

1. Аллом Абдулазиз Аҳмад. Фӣ илми-л-луғати-л-омми. -Ҷидда: Дору кунузи-л-маърифат, 2004, с.87.
2. Аднон Хатиб. ал-Муъҷаму-л-арабию байна-л-мозӣ ва-л-ҳозирӣ». –Қоҳира, 1946-47 с.22-24.
3. Умар Аҳмад Мухтор. ал-Баҳсу-л-луғавию инда-л-араби. –Қоҳира, 1971, с. 191.
4. Ибни Манзур. Лисону-л-араб. -Булоқ, 1307, ҷилди 1, с.1-3.
5. Ибни Манзур. Лисону-л-араб. -Булоқ, 1307, ҷилди 1, с.4.
6. Ҳижозӣ Маъмуд Фаҳмӣ. Забоншиносии араби. Тарҷумаи Саййид Хусайни Саййидӣ. –Техрон: Созмони мутолаъа ва тадвини кутуби улуми инсонии донишгоҳҳо, 1379ш.с. 106.
7. Ҳичозӣ Маъмуд Фаҳмӣ. Ҳамон асар, с. 107.

ПЕРВЫЕ АРАБСКИЕ ТОЛКОВЫЕ СЛОВАРИ В АЛФАВИТНОМ ПОРЯДКЕ

Данная статья посвящена изучению истории создания первых арабских толковых словарей, которые были составлены в алфавитном порядке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: словарь, толковые словари, арабские толковые словари, алфавитный порядок.

THE FIRST ARABIAN EXPLANATORY DICTIONARIES IN ALPHABETIC ORDER

Given article is devoted studying of history of creation of the first Arabian explanatory dictionaries which have been made in alphabetic order.

KEY WORDS: the dictionary, explanatory dictionaries, the Arabian explanatory dictionaries, an alphabetic order.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М.Иброҳимов* – соискатель Худжандского государственного университета им. Б. Гафурова

КИНОЯ ДАР ФРАЗЕОЛОГИЗМҲОИ СОМАТИКИИ «ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ»

М.А. Собирова

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафуров

Таъбирот дар тамоми забон хусусиятҳои зиёд дорад ва ба тӯфайли серистеъмолиаш ҳамчун моли тайёр дар шакли тайёру дастовард истифода шуда, ҳатто мавриди корбасташ аниқ шудааст (1;3-11;16;20;21). Масалан, таъбири «ба даҳон мӯй баромадан» дар забони адабии ҳозираи тоҷик танҳо дар ҳамин шакл кор фармуда шуда, киноя аз чизе, таъиноту супорише ӯ илтимосеро бисёру батакрор гуфтан, бенатича мондани он аст. Агар хоҳиши касе иҷро нагардад, мегӯяд: аз гуфтани ба забонам мӯй баромад ӯ забонам ба мӯй баромад. Бояд қайд кард, ки дар асл низ ба забон мӯй мебаромадасту он як навъи бемории камсодире будааст, ки забон варамид, дар он тори мӯй пайдо мешудааст ва он кам андар кам рух меодаст. Соҳибсухане, ки бо ин таъбирот киноя мезанад, гуфтанист, ки хоҳишро гаштаву баргашта таъкид кардааст. Таҳлили таъбироти «Ғиёсуллуғот» (12;13) собит намуд, ки он гунаи дигар низ доштааст, ки аз кафи даст мӯй баромадан мебошад. Кафи даст ҳам мисли забон аз ҷумлаи серхаракаттарин узвҳои инсон аст ва баромадани мӯй аз он ғайриимкон аст. Лекин гуянда чунин тасаввур кардааст, ки гӯё чунин шудааст. Дар луғат омадааст: аз кафи даст мӯй баромадан – киноя аз вучуд гирифтани амри мумтанеъулвукӯъ дар мақоми таъмиқи муҳол бил муҳол (аз Мусталаҳот): Аммо дар забони тоҷикии муосир гунаи аввал мустаъмал буда, дар «Зарбулмасал ва мақолҳо» (18) низ қаринаи дуном ҷой дода нашудааст.

Яке аз хусусиятҳои таъбирот низ маҳз дар ҳамин аст, ки гуянда иғрок мекунад. Дар таъбири боло сухан ба тариқи эътироз ифода мегардад, ки хеле бадеию олий ва нишонрас маънои «бисёр гуфтан», бисёру аз ҳад зиёд иҷрои чизеро ирор карданро ифода мекунад.

Дар забони тоҷикӣ ибораи «Аз даҳони мор кашада гирифтани» ба маънои хеле хушрӯй, зебо, дилкаш, нозук нафисии чизе кор фармуда мешавад. Дар «Ғиёсуллуғот» ибораи «Аз даҳони мор беруномада» ҷой дода шудааст, ки шарҳаш ин аст: киноя аз чизест, ки камоли рост бошад, ки қач ва қачӣ дар ӯ набошад» (аз «Рашидӣ» ва «Бурҳон») ва дар шарҳе ба маънои чизе камоли латиф ва нафис бошад бо сафо ва равшанӣ (12-53). Ҳоло маънии охири серистеъмолтар аст. Ҳарчанд ки худ мор дар адабиёт таҷассумгари ақидаю омили манфист, даҳони мор бо хурдию нозуки ва ҷолиби диққати созандаи таъбирро ба худ кашадааст. Қаринаҳои аз даҳони мор гирифтагӣ, кашада гирифтагӣ низ маълум аст, яъне ҷузъи хабарии ибора таъғйир меёбад.

Ибораи фразеологии «Ба пӯст нағунчидан», «Аз шодӣ ба пӯст нағунчидан» дар забони муосири тоҷикӣ серистеъмол аст ва дараҷаи таъсири шодию фараҳмандӣ, гоҷи фараҳату сурурро мефаҳмонад, ки шахс аз ҳадди эътидол баромада, аз худ беҳуд мешавад. Аз «Ғиёсуллуғот» гунаи дигари он ба назар расид, ки пешоянду хабари воҳиди фразеологӣ иваз шуда, ба ҷои пешоянди ба, аз ва ба ҷои масдари нағунчидан баромадан истифода гардидааст. Аз пӯст баромадан – киноя аз кашфи ҳоли худ кардан ва аз худӣ худ баромадан ва камоли шугуфтагӣ ва шодӣ (аз «Мусталаҳот») (12.53). Мусаннифи «Бурҳони қотъ» ба маънии бештаре шарҳ додааст. «Аз пӯст баромадан – киноя аз кашфи роз ва аҳволи худ кардан; ва тарки дунё намудан ва аз худӣ ва нафсоният боз мондан; ва хандон будан; ва ба максуд расидан бошад (54-55)».

Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ ибораи мазкур чун тағйири ҳол намудан, ранги дигар гирифтани арзёбӣ гардида, барои мисол ба «Таърихи фаршита» мурочиат шудааст: Туғрул як мартаба аз пӯст баромада, ҷамъияти фаровон бо ҳам расиданд (15-106).

Агар дар «Бурҳони қотъ» (2) ибора бо шаш маънӣ эзоҳ ёфта бошад, дар давраи таълифи «Ғиёс-ул-луғот» доираи маънои ибора маҳдуд гашта, ба ду расидааст ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (14-15) ба маъноҳои умумӣ тафсир шудааст. Ҳоло бештар ин ибора дар шаклҳои «ба курта нағунчидан», «курта-курта гӯшт гирифтани», «Қабат-қабат гӯшт гирифтани» ва «фарбеҳ шудани» мустаъмал аст.

Гоҳҳо аз рафтору гуфтори ношоиста ва ғайриҷашмдори касе аз ӯ одам дилмонда мешавад, эътиқоду ихлосаш мегардад ва ба ин маънӣ ибораҳои фразеологии дили касе мондан, аз касе дилмонда шудан, аз боварии касе баромадан, дилмондаи касе шудан ва ғайра сохта шудааст. Дар адабиёти ниёгон гунаи «Аз тоқи дили касе уфтодан» низ мустаъмал будааст, ки ба маънои «номақбул ва

нописанд шудан пеши ӯ» (12-53) шарҳ ёфтааст. Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ чунин омадааст: аз тоқ (-и дили касе) афтодан - хору безътибор шудан (-375).

Ибора ба туфайли калимаҳои тоқ (тоқи дил) ва уфтодан хеле нозукадоёна ифода гардидааст. Гуфтор ё рафтори номақбуле метавонистааст боварӣ, эҳтиром, эътибор, эътиқоду ихлосеро, ки на танҳо дар дил, ҳатто дар тоқи дил ҷой додааст, метавонад на танҳо бечо гардад, ҳатто афтад. Афтидан ишора ба ҳодисаи ногаҳониву ғайриинтизорӣ ва нобуд шудани чизест. Дар иборайи фразеологии мазкур ҳамон хусусиятҳои фразеологизм таҷассум ёфтааст. Ба ҳамин маънӣ дар «Бурҳони қотей» иборайи фразеологии «Аз чашм уфтодан» ва «дар чашм уфтодан» шарҳ дода шудааст: «безътибор будан дар назди касе (Чароғи ҳидоят 19-21)», Сирочиддин Алихони Орзу гунаи «Аз чашм уфтодан»-ро саҳеҳ меҳисобад. Ҳамчунин дар луғати мазкур ба маънии эзоҳшаванда иборайи Аз дил мондан низ шарҳ ёфтааст: «Аз дил мондан-гиронӣ ва озурдагии хотир» Ҳочуи Кирмонӣ гӯяд, байт:

Дил чу рӯяш дид, ҷонро дар бибохт,
Хотири Ҳочу Азим аз дил бимонд.

Бо калимаи бурут низ ду ибораҳои маҷозӣ оварда шудааст. Бурути касе рехтан, бурути касеро пунба ниҳодан (12-127).

Иборайи аввалӣ аз се ҷузъ иборат буда, гунаи бурут рехтанро низ дорад. Дар «Ғиёсуллуғот» бурути касе рехтан «забун ва мағлуб кардан». Бурути касеро пунба ниҳодан-киноя аз тамасхур ва зарофат намудан аст. Дар «Бурҳони қотей» ба чашм нарасид, дар Фарҳанги забони тоҷикӣ ҳам маъниҳои зайл омадаанд бо вожаи бурут иборайи фразеологии бурути касеро барқандан ба маънои расво ва шарманда кардани касе омадааст. Чун бурут муродифи сиболро дорад, бо сибол низ ҳамин ибора гунаҳои худро пайдо кардаанд: сиболӣ касе барқандан (ф.з.т. 15-232).

Забони тоҷикӣ яке аз бойтарин забонҳои дунё буда, ҳар як фикрро бо чандин роҳу восита, ошқорову пушида, бо рамзу киноя, маҷозиву таъризи баён кардан осон аст. Бинобар он ибораҳои фразеологиро таъбироти сермуродиф низ зиёд аст. Пушида сухан гуфтан (гап задан), дар парда сухан гуфтан, бо рамзу киноя гап задан, тағдор гап задан, дар тағи гап гапча будан (доштан), дар зерӣ коса нимкоса дошта гап задан ва ғайра ҳама муродифанд. Аз «Ғиёсуллуғот» иборайи маҷозии «Ба пӯст гуфтан» ба чашм расид. Ба пӯст гуфтан –сухан дар парда гуфтан, яъне ба рамз ва имо гуфтан (12-117). Дар ибора пӯст ба маънои маҷозӣ омада, боиси пайдо шудани таъбир гаштааст. Иборайи мазкур аз фарҳангҳои дигар пайдо нашуд ва ғолибан дар муҳовараи имрӯзаи мардум низ серистеъмол нест.

Ибораҳои маъмулан ба маънои асли қор фармуда мешаванд, вале ибораҳои низ кам нестанд, ки ҳам ба маънои асли ва ҳам маънои маҷозӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

Ба бинӣ расидан ба маънои аслиаш серистеъмол аст, вале ба маънои маҷозиро киноявиаш маълум нест. Дар «Ғиёсуллуғот» ба маънии «қариби марг шудан ва аз зист ба танг омадан» (12-117) шарҳ дода шудааст. Дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ гунаҳои дигари он ба мисли «аз қапидани бинӣ ҷонаш баромадан», биниша қапӣ, ҷонаш мебарояд» маъмул аст. Азбаски моддаи асосӣ бинӣ аст, дар қаринаҳо масдари расидан иваз мегардад. Аммо иборайи фразеологии «ба бинӣ хат кашидан» серистеъмол аст. Дар луғати мавриди назар бошад, он дар шакли «ба бинӣ хат бар замин кашидан» ҷой дошта, чун, «камоли аҷзу фурутанӣ»(12-117) маънидод гардидааст. Дар урфият ба маънии беҳолу мадор, лоғару заиф, маҷоли сарбардорӣ надоштан қорбаст мешавад.

Дар ҷомеа шахсоне ҳастанд, ки ба худ баҳои баланд дода, беасос баландназариро такаббур ва ғурур мекунанду бурутдор агар бошанд, ҳангоми муоширату муомила мӯйлабашонро тофта-тофта, босавлат меистанд. Чунин ҳолати ин гуна ашхос дар луғат бо таъбироти «Бод дар бурут афгандан ва бод дар саблат афгандан» ифода гардидааст. Муҳаммад Хусайни Бурҳон ба ин маънӣ иборайи фразеологии дигареро ҷой дода мегӯяд: «Бод дар сар доштан»-киноя аз ғурур ва такаббур доштан бошад ва касеро низ гӯянд, ки андешаҳои фосид кунад (2-139). Маълум шуд, ки калимаи асосӣ дар ин таъбирот вожаи «бод» буда, унсурҳои дигар ҷузъи киноявианд. Ҷузъҳои ёвари киноя метавонанд тағйир ёфта, муродиф ё гунаи қаринаи дигари онро ба вучуд оранд, ки далели он мисоли болост.

Иборайи овардаи «Ғиёсуллуғот» калимаҳои муродифии бурут ва саблат боиси пайдо шудани таъбироти муродифӣ шудаанд.

Умуман, таъбироте, ки дар «Ғиёсуллуғот» мавриди шарҳу эзоҳ қарор гирифтаанд, аз ҷиҳати маънову мазмун, сохтори сарфию наҳвӣ, хусусиятҳои услубиву муассирӣ ва доираи истеъмолшавон гуногундараҷа буда, шарҳу эзоҳашон мушаххас аст.

АДАБИЁТ

1. Айни С. Кулӣёт, ҷ.12, к.1. -Душанбе: Ирфон, с. 1967.
2. Бурҳониддин Муҳаммади Хусайн Бурҳони Қотей. -Душанбе: Адиб, с. 1993.
3. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины// Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Л., 1946.с.67.

4. Фафторов Р. Хусусиятҳои муҳими ибораҳои фразеологӣ // Маориф ва маданият, 1963, 13 июл.
5. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика – Душанбе, УДТ, с.1981.
6. Камолитдинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим – Душанбе: Ирфон, с. 1967.
7. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинобод: НТД, 1959, с. 144-159.
8. Мачидов Х. Ҷумлаҳои фразеологӣ. – Мактаби советӣ, 1980, №1, с.34.
9. Мачидов Х. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷик. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1967, с.53.
10. Мачидов Х. Фразеологияи забони тоҷикӣ. Душанбе: УДТ, с. 1982.
11. Раҳимӣ М. Устенская Л.П. Лугати тоҷикӣ-русӣ. М., с.1954.
12. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсулугот, ҷ.1- Душанбе: Адиб, с.1987.
13. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсулугот, ҷ.2. – Душанбе: Адиб, 1988.
14. Сирочиддин Алихони, Орзу Чароғи Ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, с.1992.
15. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ.1. – М. с.1969.
16. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ.2. – М. с.1969.
17. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта, ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, с. 1963.
18. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта, ҷ.2 – Душанбе: Ирфон, с. 1964.
19. Фозилов М. Зарбулмасал ва мақолаҳо: Душанбе: Ирфон, с. 1983.
20. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка М.; Высшая школа, с. 1963.
21. Эгамбердиев С. Муносибати фразеологизмҳо бо иборати бадеӣ дар тарзи баёни Восифӣ // Масъалаҳои филологияи тоҷик, Самарқанд, 1973, с.18-24.

ИНОСКАЗАТЕЛЬНОСТЬ В СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ «ГИЁС-УЛ –ЛУГОТ»

В данной статье автором подвергнуто изучению и исследованию использование иносказательности в соматических фразеологизмах в произведении «Гийос-ул-лугот».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фразеологизмы, соматические фразеологизмы, использование, иносказательность.

ALLEGORICAL MEANING IN SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS «GIYOS-UL-LUGOT»

In given article the author subjects studying and research allegorical meaning use in somatic phrase logical units in product "Giyos-ul-lugot".

KEY WORDS: phrase logical units, somatic phrase logical units, use, allegorical meaning.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М.А. Собирова* – аспирант кафедры таджикского языка Худжандского государственного университета им. Б.Гафурова.

ЗАИМСТВОВАННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

П. Чорикулова

Таджикский национальный университет

Займствования в разных языках по-разному влияют на обогащение словарного состава. В некоторых языках они не оказали такого влияния, которое могло существенно отразиться на словарном составе языка. В других языках займствования в разные исторические эпохи имели столь существенное влияние на словарный состав языка, что даже служебные слова, как, например, местоимения, предлоги, займствованные из других языков, вытесняли исконные служебные слова. Так как займствования как процесс являются присущими для каждого языка и неотъемлемыми для лексического состава английского языка в особенности, то эта тема всегда важна и актуальна, она имеет достаточно материала и для рассмотрения и исследования. Поскольку живой язык – явление постоянно развивающееся. Приходит что-то новое, исчезает ненужное, лишнее, то и для ученых, работающих в области лексикологии, остается много вопросов, которые требуют разрешения.

Проблема же состоит в том, что в процессе длительной истории своего развития английский язык воспринял значительное количество иностранных слов, тем или иным путем проникших в словарь. В числе этих слов имеются и служебные слова, и словообразовательные морфемы. Такое большое количество займствованных слов в английском языке дало основание некоторым лингвистам утверждать, что английский язык потерял свою самобытность, что он представляет собой «гибридный язык». Английский лингвист А.Бухвальд [1], например, утверждает, что словообразовательная способность английского языка начала заметно заухать в связи с той легкостью, с которой этот язык обращается к другим языкам в случае необходимости обозначения нового понятия.

Несмотря на то, что в английском языке большое количество слов является словами заимствованными из других языков, этот язык не потерял своей самобытности.

Рассмотрение заимствованных слов можно вести разными путями. История английского языка, изучающая строй языка, его фонетические, грамматические и лексические особенности в различные эпохи развития языка, изучает словарный состав английского языка в каждый данный период его развития. Поэтому, в истории языка заимствования из других языков рассматриваются обычно применительно к данному периоду существования языка. Другими словами, все заимствования рассматриваются одновременно в данную конкретную эпоху.

Особый пласт лексики как с точки зрения процессов номинации, так и в плане мотивированности составляют заимствования. Являясь одним из возможных ответов на потребности номинации, возникающие в результате языковых контактов и расширения под влиянием других языковых социумов опыта данного языкового коллектива, они представляют собой определенную экономию языковых усилий при порождении речи, так как для заполнения номинативных лакун, возникших в данном языке, используются готовые единицы чужого языка. В то же время потеря прежних ассоциативных связей, существовавших в языке, из которого они заимствованы, влечет за собой и потерю возможно присущем заимствованным словам в языке источнике мотивированности, что соответственно вызывает существенные трудности, при распознавании их смысла в процессе восприятия речи. Заимствование как процесс использования элементов одного языка в другом, таким образом, обусловлено лингвистически диалектически противоречивой природой языкового знака: его произвольностью как разрешающей заимствование силой и произвольностью как препятствующим заимствованию фактором. Этим, по-видимому, и объясняется то обстоятельство, что процесс заимствования в современном английском языке, как, впрочем, и в русском языке, по имеющимся данным, весьма не продуктивен и в количественном отношении значительно уступает таким описанным выше процессам номинации, как словообразование и семантическая деривация. Сказанное не означает, однако, что доля заимствований в современном английском языке не представительна. Заимствованные приблизительно из 50 языков мира лексические единицы составляют почти 70% словарного состава английского языка и включают пласты лексики, заимствованные в различные исторические эпохи и под влиянием различных - исторических, географических, социальных, экономических, культурных и т.д. условий развития и существования английского языка. Будучи результатом длительного исторического взаимодействия языков, заимствование как процесс и заимствование как результат этого процесса представляют собой значительный интерес для истории языка, в рамках которой получают детальное освещение причины и языки-источники заимствований, пути, формы и типы заимствований, а также те преобразования, которые претерпевает заимствованное слово в языке, его заимствовавшем. Для синхронных лексикологических студий заимствования интересны, прежде всего, тем, какое влияние они оказывают на системное устройство лексики данного языка, а также своим особым, в случае сохранения ряда генетических характеристик, статусом в заимствовавшем их языке.

Заимствование лексики является следствием сближения народов на почве экономических, политических, научных и культурных связей. В большинстве случаев заимствованные слова попадают в язык как средство называния новых вещей и выражение ранее неизвестных понятий. Заимствованные слова могут также являться вторичными наименованиями уже известных предметов и явлений. Это происходит, если заимствованное слово используется для несколько иной характеристики предмета, если оно является общепринятым интернациональным термином или если иностранные слова насильственно внедряются в язык (при военной оккупации).

Многочисленные слова обычно заимствуются в одном из своих значений, и объем значения слова при заимствовании, как правило, сужается.

В развитии словарного состава английского языка большую роль сыграли заимствования из латинского и французского языков. Некоторое влияние на словарь английского языка оказали также скандинавские языки.

Заимствование латинской лексики в английский язык связано, главным образом, с тремя событиями в истории английского народа: римским господством (с I по V век н.э.), введением христианства в Англию (VI-VII вв.) и развитием культуры в эпоху Возрождения (XV-XVI вв.) становлению аналитического строя английского языка.

Современный английский язык по своему строю является языком аналитическим, т.е. имеет такой грамматический строй, при котором связь слов в предложении выражается главным образом порядком слов и посредством служебных слов - предлогов и союзов. Древнеанглийский язык был языком синтетическим, т.е. языком, в котором связь слов в предложении выражается главным образом посредством изменения самих слов. В древнеанглийском языке была развита система словоизменительных форм: существительные имели развитую систему склонения и категорию грамматического рода, прилагательные согласовывались с

существительными в роде, числе и падеже, глаголы имели специальные формы для выражения совершенного и несовершенного вида и др.

Займствование бывает непосредственное и через язык-посредник. Языками-посредниками явились, например, латинский (через латынь в английский попало много греческих слов) и французский (из которого было заимствовано много латинских слов).

Основными способами заимствования лексики являются транскрипция, транслитерация и калькирование.

Транскрипция (фонетический способ) - это такое заимствование словарной единицы, при котором сохраняется ее звуковая форма (иногда несколько видоизмененная в соответствии с фонетическими особенностями языка, в которой слово заимствуется).

Транслитерация - это способ заимствования, при котором заимствуются написание иностранного слова: буквы заимствуемого слова заменяются буквами родного языка. При транслитерации слово читается по правилам чтения родного языка. Методом транслитерации из английского языка в таджикский заимствованы политические слова либерали (англ. liberal), парламент (англ. parliament), коммунизм (англ. communism), дипломат (англ. diplomat). Транслитерированы при заимствовании из английского также многие имена собственные: Вашингтон (англ. Washington), Техас (англ. Texas), Лондон (англ. London). В английском языке много слов греческого, латинского и французского происхождения, которые сохранили свои графические особенности, хотя и читаются по правилам английского языка.

Калькирование - это способ заимствования, при котором заимствуются ассоциативное значение и структурная модель слова или словосочетания. При калькировании компоненты заимствуемого слова или словосочетания переводятся отдельно и соединяются по образцу иностранного слова или словосочетания. В результате калькирования создаются кальки, т.е. слова и выражения, созданные по образцу иноязычного слова или словосочетания. Например, немецкое существительное Vaterland, переведенное по частям, дало английскую кальку Fatherland. Методом калькирования в английском языке создано много слов и фразеологических единиц на базе латинского и французского языков.

Поскольку процесс ассимиляции иноязычных элементов начинается с момента введения их в язык переводчиками, уместно сказать несколько слов о технике перевода специфически иностранных наименований. При переводе слов и выражений с непонятным ассоциативным значением, а также при переводе наименований реалий могут быть применены транскрипция, реже транслитерация, калькирование и объяснительный перевод (передача значения иностранного слова или словосочетания средствами родного языка без сохранения мотивировки и формы). Например, перевод слова the Speaker словосочетанием «председатель палаты общин», слова backbenchers словосочетанием «рядовые члены английского парламента» и т.п. При объяснительном переводе в сноске может быть приведено в транскрипции переводимое слово, в данном случае «спикер» и «бекбенчерз». При калькировании, транскрипции и транслитерации необходимо иногда прибегать к комментариям, например, как можно прокомментировать некоторые слова с непонятной для русских мотивировкой «...отношение президента Джонсона к американским «яйцеголовым»»[1]. Так в США с насмешкой называют интеллектуалов, интеллигентов.

Может быть также применен прием, являющийся разновидностью объяснительного перевода и калькирования - замена ассоциативного значения. Однако это не исключает необходимости комментария.

Злоупотребление транскрипцией и калькированием как методами перевода засоряют язык. При непонятной мотивировке транскрипция и калькирование без комментариев недопустимы, так как перевод в собственном смысле слова в этом случае отсутствует.

В результате заимствования английский язык пополнился интернациональными словами. Интернациональными называют слова, встречающиеся во многих языках, но имеющие незначительные фонетические различия, связанные с особенностями произношения каждого языка.

Значительную часть заимствованной лексики составляют интернационализмы, т.е. слова, представленные в различных, причем не на ближайшем родственных языках - многие из таких слов восходят к древним языкам - древнегреческому и латинскому. Будучи непосредственно заимствованием из последних или созданными позднее на основе греческих и латинских словообразовательных элементов.

Таджики с древних времен были в близких отношениях в сфере промышленности, политики, производства, торговли и многое другое с другими нациями. По этой причине многие слова таджикского языка заимствованные и до сих пор продолжают заимствоваться из других языков. Языки, которые проникли в наш язык и были заимствованы законным путем, чтобы обогатить таджикский язык. Большинство заимствованных слов оказали законное воздействие таджикского языка, количественно воздействовало на процесс использования с другими таджикскими корневыми словами, они тоже вошли в лексику таджикского языка. Таким образом, вступление других языков вообще не вредило таджикскому языку.

В заимствованной лексике таджикского языка большей частью вошли; лексика арабского языка и русская лексика, которую мы до сих пор используем как интернациональную лексику.

Займствованиа из арабского языка отражают культурные многообразные и торговые связи Европы с Востоком. Длительная оккупация Испании арабами (VIII-XV века), крестовые походы (XI-XIII века), открытие морского пути в Индию и разгром Великой армады (конец XVI века), послужившие стимулом для оживления торговли Англии с Востоком, и, в современную эпоху, колонизация и подчинение английскому влиянию ряда арабских стран - все эти исторические события оставили свой след в словарном составе английского языка в виде займствований, относящихся к торговле с арабскими странами, к их укладу жизни и природным условиям.

Особо следует подчеркнуть то влияние, которое культура древних арабов оказала на развитие культуры и науки в средневековой Европе. В эпоху раннего средневековья, в век схоластики, когда научная мысль в Европе замерла, когда была оборвана связь с наследием древних греков, - на Востоке наука двигалась вперед.

Следует отметить, что также, как латинский язык был языком ученых в средневековой Европе, так арабский язык был языком науки для древнего Востока. Некоторые арабские слова были займствованиями из средневековой латыни и оттуда попали в английский язык. Вместе с тем, через арабский язык было займствовано некоторое количество персидских и индийских слов.

Использование русской лексики в таджикском, началось, после того как Средняя Азия объединилась с Россией. Этот процесс в итоге превратился в отношения в сфере; политики, производства, торговли и многое другое. В конце 19 века и в начале 20 века торговая промышленность в Средней Азии с Россией еще больше развивалась, было построено несколько образовательных и правительственных учреждений. В связи с этими событиями некоторые русские слова, которые займствовались в русском языке с иностранных слов, уже использовались в таджикском и в классике и в литературных произведениях наших великих классиков, как С.Айни, Асири, Ахмади Махдум и многие другие.

Маслов Ю.С. утверждал, что общей основой для всех процессов займствования является взаимодействие между народами, между соответствующими культурами, экономические, политические, бытовые, культурные контакты между людьми, говорящими на разных языках. Современный словарный запас английского языка менялся и дополнялся на протяжении многих веков и сейчас имеет в своем запасе большое количество слов, которые также оказали неоднозначное влияние на формирование его вокабуляра. Но, несмотря на это, английский язык не превратился в некоего «гибрида» и никоим образом не потерял свою самобытность.

Английский же язык, будучи неограниченным никакими рамками, не потерял своего «лица»; он остался языком германской группы со всеми характерными чертами, присущими ему на всем протяжении его развития, и те изменения, которые он претерпел в связи с займствованиями, лишь обогатили его словарный состав.

Таким образом, словарный состав нынешнего таджикского языка с дореволюционных времен с любой стороны изменился и развивался, это развитие, прежде всего для словарного состава таджикской лексики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арт Бухвальд Это Америка. - М., 1966. с. 201.
2. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. - М., 1977.
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М., 1989.
4. Бруннер К. История английского языка. - М., 1956.
5. Войнова Е.А. Лексикология современного английского языка. - М., 1991.
6. Гинзбург Хидекель. Лексикология английского языка. - М., 1981.
7. Алехина А.И. Идиоматика современного английского языка. - М., 1982.
8. Маслов Ю.С. Введ. в языкознание. 1975. с. 256–267.

ЗАЙМСТВОВАННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

В данной статье речь идет о политической терминологии, которая займствована из других языков в таджикскую и английскую лексику. Займствования в разных языках по-разному влияют на обогащение словарного состава. В некоторых языках они не оказали такого влияния, которое могло существенно отразиться на словарном составе языка. В других языках займствования в разные исторические эпохи имели столь существенное влияние на словарный состав языка, что даже служебные слова, как, например, местоимения, предлоги, займствованные из других языков, вытесняли исконные служебные слова. Так как займствования как процесс являются присущими для каждого языка и неотъемлемыми для лексического состава английского языка в особенности, то эта тема всегда важна и актуальна, она имеет достаточно материала и для рассмотрения и исследования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: займствование, способ, таджикский язык, английский язык, лексика, процесс, период, транскрипция, калкирование.

THE BORROWED POLITICAL TERMINOLOGY OF THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

In this article the question is political words which were unoriginal from the other languages on Tajik and English lexicon, and majority of the political words which we use the international and unoriginal in favour of Tajik dictionary. Borrowing of lexicon is due to rapprochements folk on ground economic, political, scientific and cultural relations. In most cases borrowing words fall into language as facility calls new things and expression earlier unknown notion. The unoriginal words can be also the secondary names already known subject and phenomenas. This occurs if unoriginal words are used for several different features of the subject if it is generally accepted international by term or if foreign words forcible are introduced in language (under military occupation). Thereby, vocabulary composition of the present Tajik language with pre-Revolutionary time tenses on either side changed and developed, the development, first of all for vocabulary composition of Tajik lexicon.

KEY WORDS: borrowing, by means of, Tajik language, English language, lexicon, process, period, transcription, calculation.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *П.Чоркилова* - аспирант 2 курса кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ГЛАГОЛОВ РЕЧИ МИКРОПОЛЯ «ГОВОРИТЬ» В РУССКОМ ТАДЖИКСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Н.Р. Ганиева

Таджикский государственный университет коммерции

Одной из особенностей глаголов микрополя «говорить-сказать», выделяющегося в структуре глаголов речи, и их эквивалентов в таджикском и узбекском языках является широкое развитие различных сочетаний, ядро которых составляют глаголы *суфта*, *гап задан – сузламок*, *демок*, *айтмок – говорить*, *сказать*. В настоящей статье они называются типологизированными лексико-семантическими сочетаниями, так как по своему составу и способу образования большинство из них представляют сочетание двух и более слов, конструированных на основе неразложимости компонентного состава и воспроизводятся в речи в фиксированном соотношении семантической структуры и определённого лексико-семантического состава.

Типологизированные лексико-семантические сочетания с глаголами *суфта*, *гап задан – сузламок*, *демок*, *айтмок – говорить*, *сказать* широко распространены в сопоставляемых языках, они отличаются семантическим своеобразием сочетаемости с другими словами, компонентной структурной организацией, грамматическими формами и другими особенностями. Перед настоящей статьёй ставится цель выявить отличительные особенности структурно-семантической организации названных сочетаний.

Следует отметить, что сочетания с глаголами говорить и другими глаголами так же как и сами глаголы именуют не только процесс речи. Многозначность глаголов *суфта*, *гап задан – сузламок*, *демок*, *айтмок – говорить*, *сказать* сохраняется и в организации устойчивых словосочетаний, образуя фразеологизмы для наименования других сфер действительности; к примеру, ни в сказке сказать, ни пером описать употребляется для подчёркивания высшей степени какого-либо качества, свойства; нечего сказать – выражает утверждение, подтверждения чего-либо в значении: действительно в самом деле; ср.: Аристарх Фёдорович, нечего сказать, был хлебосол и умел угощать на славу/ Григорович, Просёлочные дороги!

Типологизированные лексико-семантические сочетания с глаголами микрополя «говорить» в целом объединяются вокруг двух функционально-семантических аспектов:

а) представляя собой фразеологически связанные сочетания, они могут выражать различные свойства, в том числе характеризуют способы процесса речи;

б) употребляются для выражения субъективной модальной характеристики предложения, соотносясь со структурой предложения в качестве вводных сочетаний/ конструкций.

К первой группе относятся сочетания с глаголом говорить, которые, обозначая различные аспекты процесса речи, имеют эквиваленты с глаголами *суфта*, *гап задан* в таджикском языке: *ничего (ни слова) не говоря – наарфе назада, нель чиз насуфта; не говоря худого (дурного) слова – ягон гапи нолоик (бад) насуфта; не в обиду говорить, говорить загадками – бо рамз суфта, кинояomez суфта; словами не скажешь: О ней, этой Рададе, словами не скажешь ничего – Ба тарифи ӯ, Радада, сухан ользи мекунад (не опишешь, не выразишь); как об этом сказать – чи хел инро бо сухан ифода кунам (съям); ничего не скажешь – ягон чи наметавон суфт (чизе нахонд суфт).*

Подобные конструктивно обусловленные сочетания с глаголом говорить в русском языке широко развиты. Чаще всего их эквиваленты в таджикском языке содержат глагол *суфта*: иначе говоря – ба тарзи дигар гӯем; собственно говоря, по правде говоря – росташро гӯем, рост, ба рост; гап Ӣамин ки, дар хақиқат, по совести говоря – аз рӯи вильдон гӯем, кушоду равшан гӯем.

Определённые модальные значения выражают сочетания говорят вам, говорю тебе, используя для выражения усиления высказанной мысли, приказа. в таджикском языке им соответствуют: рост мегӯӣ, рост мегӯяд, албатта.

В целом следует отметить, что употребление глагола говорить, сказать для выражения различных модальных значений, конструктивно обусловлено, не только с употреблением с различными лексическими элементами, но с использованием в определённой грамматической форме. При этом в русском языке выражение модальных значений и употребление в функции вводных слов связано с формами инфинитива ничего и говорить, личных форм глагола говорят вам, деепричастия ничего ни слова, ни говоря, повелительного наклонения скажи, пожалуйста: И не говори. В таджикском языке перечисленным формам русского языка чаще всего соответствуют глаголы в личной форме вообще говоря – умуман гўем или форма усеченного инфинитива (ничего не говоря – Ӣарфе назада, Ӣеч чиз нагуфта); сравнения и предложения связаны с формой глагола гуфта – гӯе в таджикском языке: *Вай гӯе дар ин ҷамъомад шиширок надошт. – Он будто и не присутствовал на заседании; Автобусҳои тӯродам аз мардум гӯе мегурехтанд. – Переполненные автобусы будто избегали народа.*

Анализ подобных сочетаний проводится прежде всего в семантическом плане, определяя их межъязыковые соответствия в сопоставляемых языках.

Для семантической характеристики анализируемых сочетаний важным являются особенности семантических соотношений компонентов в составе сочетаний. Важными семантическими признаками типологизированных лексико-синтаксических сочетаний в сопоставляемых языках является переносное и отвлечённое употребление от конкретного значения глаголов речи. Они характеризуются целостностью и неразложимостью выражаемого значения, общее значение которых составляет из особого соотношения компонентов: говорить загадками, намекать, говорить обиняками, намёками – бо рамз гуфта – рамзли айтмоқ.

По семантическим свойствам выделяемые сочетания слов следует подразделять на фразеологизмы и синтаксико-грамматические сочетания /составные слова/.

Если исходить из общепринятой классификации фразеологизмов, основанной на семантической слитности компонентов, то следует отметить, что среди фразеологизмов с глаголами *говорить, сказать – гуфта, гап задан – айтмоқ, сузламоқ, демок, гапирмоқ* выделяются все виды фразеологизмов, хотя большинство из них относится к так называемым фразеологическим сочетаниям, так как содержат в своей структуре, помимо слов с фразеологически связанным значением, слова со свободными значениями: скажите на милость, скажите пожалуйста, лучше/вернее, проще, точнее и т.п./ сказать: не говоря худого /или дурного/ слова – не вступая в неприятные переговоры и др.

Фразеологизмы с глаголами *говорить, сказать – гуфта, гап задан – айтмоқ, гапирмоқ, сузламоқ, демок* в зависимости от семантической значимости глаголов речи подразделяются на две группы:

- а) фразеологизмы с опорным /ядерным/ словом – глаголами речи;
- б) фразеологизмы, в которых названные глаголы речи не являются опорным словом.

К первой группе относятся фразеологизмы: говорить на разных языках; говорят /говорю/ вам, тебе; и не говорите; не говоря худого /или дурного/ слова; что и говорить; что /или как/ ни говори; что вы говорите и др.-ба шумо /ту/ мегӯям /мегӯянд; Ӣольати гап задан нест; гапи беӢуда /носазое/ назада, рост гӯям и др. – гапиришни холати йук; сенга айтаман; ростини айтганда; тугрисини айтганда и др.

Вторую группу составляют фразеологизмы: говорить загадками; говорить в пользу кого-либо; /да/ и то сказать; кстати сказать; легко сказать – бо муаммо гап задан; сухани худро гуфта; дар омади гап /гуфта/; кӯтоҳ карда гӯям и др. – киска килиб айтганда, хеч нараса деб булмаиди; озгаки айтмоқ и др.

Общее сопоставление глаголов, выражающих различные понятия способов речи, близких по семантическим признакам к глаголам данного микрополя показывает, что особенностью сопоставляемых языков является широкое использование в их составе существительных со значением говорения. Однако наиболее частым употреблением в этом отношении отличаются таджикский и узбекский языки, в которых существительные *сухан, Ӣарф, гап, чақ-чақ, сўӢбат, муӢоӢиса, гуфтугӯ, дам, забон – тазаллум, овоз, дам, суз, гап* и др. активно участвуют в образовании конструктивно обусловленных глагольных сочетаний, в том числе и составных глаголов. Семантическими особенностями данных существительных является широкое соотношение в различные синонимические отношения с глаголом гуфта, подчёркивая различные его семантические оттенки при выражении различных способов речи: гап додан, гап парондан, гап партофта, ба гап даромадан, сухан гуфта, чақ-чақ кардан, сўӢбат кардан, сўӢбат оростан, гуфтугӯ кардан и др. – гап айтмоқ, гап ташламоқ, гап солмоқ, гап сурамоқ, гап чайнамоқ, гап чакишпирмоқ, гап ташимоқ, гап чувимоқ, гап кайтармоқ, суз килмоқ, суз олмоқ, суз теккизмоқ, суз укдирмоқ, суз юритмоқ, суз таркатмоқ, суз кайтармоқ, суз кушмоқ и многие другие.

Важно также то, что конструктивно обусловленные сочетания, синонимичные глаголам *гуфта, гап задан – айтмоқ, сузламоқ, гапирмоқ, демок* в таджикском и узбекском языках составляют основной состав глаголов речи в данной группе. При этом семантическая организация дифференциального признака «говорить» и его оттенков в них представлена особым образом, при котором само значение «говорить» комплекуют имена существительные /гап, сухан, харф и др./, а глагольные компоненты служат для выражения грамматических отношений и способов прохождения действий.

В целом, глаголы речи в сопоставляемых языках реализуют одинаковые дифференциальные семантические признаки. Одинаковой является также их семантическая база объединения и соотношения внутри выделяемых семантических классов глаголов речи. В то же время в каждом из сопоставляемых языков следует указать на специфические черты и существенные различия, обусловленные количественными, стилистическими и в определённой степени семантическими особенностями реализации общих дифференциальных признаков в классах глаголов речи. Системный анализ специфических свойств в наибольшей степени требует раскрытия особенностей внутренних семантических отношений, выявления системной организации лексико-семантической структуры конкретного микрополя глаголов речи, каким является микрополе «говорить» в сопоставляемых языках.

Глаголы речи *говорить, сказать – гуфтан, гап задан – айтмок, гапирмок, сузламок, демок* выделяются в на основе общего дифференциала. Представляя наиболее общее и обобщённое обозначение процесса речи, глаголы микрополя «говорить» составляют центр семантической организации ядерных глаголов речи в сопоставляемых языках, проявляя при этом достаточно сложные семантические отношения с другими микрополями глаголов речи. Обобщённость семантики процесса речи обуславливает их сравнительно широкую употребительность, отсутствие или минимальную коннотацию в семантической структуре, нейтральность по стилистической градации в сопоставляемых языках.

Несмотря на частный характер, основные различия охватывают все аспекты функционирования глаголов микрополя в обозначении процесса речи и соотносятся со структурно-семантической организацией процесса речи, актуализацией семантических признаков, структурно-словообразовательной, коннотативной и стилистической организацией глаголов микрополя в сопоставляемых языках.

В структурно-семантической организации речевого процесса, в микрополе «говорить» узбекский язык выделяется большей представленностью глагольных лексем: *говорить, сказать – гуфтан, гап задан – айтмок, гапирмок, сузламок, демок*. Подобное противопоставление глаголов обуславливает сложные соответствия между языками в реализации семантических признаков.

Именно с данным явлением связаны существенные различия в распределении семантических признаков между глаголами *говорить – сказать; гуфтан – гап задан; айтмок-гапирмок-демок-сузламок*.

В русском языке глаголы *говорить – сказать*, за немногим исключением, не противопоставлены в семантическом плане, основные их различия сводятся к оппозиции по грамматическому признаку аспектуальности, с чем связаны и некоторые частные расхождения в семантике.

Между глаголами *гуфтан – гап задан* в таджикском языке проявляется оппозиция по признаку обобщённости и конкретности обозначения процесса речи, что обуславливает их употребление в различных сферах обозначения процесса речи. Сферой употребления *гуфтан* является реализация конкретных аспектов речи: *гуфтан (шавоб додан, хабар додан, накл кардан)*; в качестве вспомогательного сопутствующего компонента обозначения процесса речи. Наибольшая функциональная специализация глаголов микрополя «говорить» проявляется в узбекском языке. Наиболее употребительным глаголом, эквивалентным в большей степени глаголам *говорить*, а также *сказать – гуфтан* является глагол *айтмок*. Глагол *гапирмок* специализирован в выражении конкретных СП «разговаривать», «беседовать», «умение говорить», «владеть речью» и др.; *сузламок* «вести беседу», «разговаривать», «рассказывать» и др.

Наиболее обобщённо представленным значением в узбекском языке обладает глагол *демок*, что обусловило его лексикализацию для выражения различных грамматических значений в составе сложносоставных глаголов. По сравнению с таджикским *гуфтан*, глагол *демок* проявляет большие свойства лексикализации.

Таким образом, общее сравнение свидетельствует о наличии аппозитивных отношений между русскими, с одной стороны, узбекскими и таджикскими глаголами, с другой, в развитии признаков обозначения грамматических функций в их содержательной структуре. В реализации дифференциальных СП глаголами данного микрополя существенное значение имеет оппозиция по семантическому признаку «направленность // направленность действия», охватывающая все глаголы независимо от языковой принадлежности. По данному признаку выделяются глаголы направленного (а) // ненаправленного (б) действия:

а) *сказать – гуфтан – айтмок, демок*; б) *говорить – гап задан – сузламок, гапирмок*.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lyons J. Semantics. – Cambridge, 1977. - 897 p.
2. Wierzbicka A. Semantic primitives. Linguistische Forschungen, Frankfurt, 1972.
3. Бахтина В.П. Лексико-грамматическая сочетаемость глаголов речи в русском литературном языке второй половины XIX века. - Воронеж 1978. - 221 с.
4. Васильев Л.М. Семантические классы глаголов чувства, мысли, речи. Очерки по семантике русского глагола. - Изд-во Уфа, 1971. - С. 39-52.

5. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. Глаголы речи, звучания и поведения. - Уфа, 1977.
6. Искандарова Д.М. Некоторые значения глаголов «дуфтан» и «шудан» в таджикском языке. Вопросы лингвистики. - Душанбе, 2004. С. 39-42.
7. Кобозева М.Н. К стратификации глаголов речи // Вопросы языкознания. - 1985. - № 5 – С. 45-50.
8. Кузнецова Э.В. Итоги и перспективы семантической классификации русских глаголов // Семантические классы русских глаголов: Межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск: Изд-во Уральского госуниверситета, 1982. - С. 3-11.
9. Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику. - М., 1978.
10. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. - М.: Наука, 1976.-381с.
11. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. - М., 1968.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ГЛАГОЛОВ РЕЧИ МИКРОПОЛЯ «ГОВОРИТЬ» В РУССКОМ ТАДЖИКСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Одной из особенностей глаголов микрополя «говорить-сказать», выделяющегося в структуре глаголов речи, и их эквивалентов в таджикском и узбекском языках является широкое развитие различных сочетаний, ядро которых составляют глаголы *дуфтан*, *gap задан* – *сузлам*, *демок*, *айтмок* – *говорить*, *сказать*. В настоящей статье они называются типологизированными лексико-семантическими сочетаниями, так как по своему составу и способу образования большинство из них представляют сочетание двух и более слов, конструированных на основе неразложимости компонентного состава и воспроизводятся в речи в фиксированном соотношении семантической структуры и определённого лексико-семантического состава.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексико-семантические сочетания, русский, таджикский и узбекский языки, семантическая структура, глаголы речи, лексико-семантический состав.

LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECT OF THE VERBS OF SPEECH OF MICRO-SPHERE “GOVORIT” – “TO SPEAK” IN RUSSIAN, TAJIK AND UZBEK LANGUAGES

One of the peculiarities of the verb of speech «to speak – to say» which are distinguished in the structure of lexico – semantically group of the verbs of speech and their equalents in Tajik and Uzbek languages are wide development of different combinations, the nuclear of which are the verbs *qurptan*, *gap zadan* «to speak, to say» - *syzlamok*, *demok*, *aitmok* – (to speak, to say). In given article they are called typologized lexico-semantic combinations as according to their composition and ways of forming most of them are represented by composition of two or more words. The are constructed on the base of strength composition components and reproduced in speech in fixed relation of semantical structure and definite lexico-semantic composition.

KEY WORDS: verbs, structure of verbs of speech, the Tajik and Uzbek languages, lexicon-semantic combinations, modal value, aspect speech verbs.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Н.Р. Ганиева* – доцент Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции (г. Худжанд) Тел.: (92) 777 15 06, E-mail: ganieva_nr@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ С МОДАЛЬНЫМИ ГЛАГОЛАМИ «ТАВОНИСТАН» И «CAN» В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Исмоилзода Эрач
Таджикский национальный университет

Глагол **тавонистан** относится к группе модальных глаголов в современном таджикском языке, который “по своим лексическим значениям выражает возможность//невозможность совершения действия основного глагола” (5,183).

Б. С. Сиев модальными глаголами в таджикском языке называет группу глаголов, которые своим лексическим значением не обозначают ни действие, ни состояние, а лишь выражают модальные отношения говорящего к совершению действия основного глагола (см.:8,88).

В функциональном отношении модальный глагол **тавонистан** является служебным, так как он не обозначает само действие, а выражает лишь модальные отношения между субъектом и действием.

В английском языке из группы глаголов модального значения, которые выражают возможность, первым следует назвать модальный глагол **can** (см.:6,50). Модальный глагол **can** в глагольных конструкциях выражает отношения возможности совершения действия основного глагола. Он не способен функционировать как самостоятельный член предложения. Модальный глагол **can** в сочетании с основным глаголом образует модальное составное сказуемое (см.:2,199).

Ссылаясь на лексические значения, выражаемые модальными глаголами **тавонистан** и **can**, их можно назвать аналогами, поскольку те же значения, выражаемые модальным глаголом **тавонистан**, также могут выражаться и у модального глагола **can**.

Возможность/невозможность - их общее значение, но в разных контекстах усиливаются разные оттенки. По своей семантической структуре они выражают большой диапазон различных оттенков модального значения, такие как физические и интеллектуальные умения, разрешение, объективная возможность, сомнение, невозможность, запрещение, малая степень вероятности, невероятность. Разные оттенки значения модальных глаголов **тавонистан** и **can** реализовываются в грамматических формах системы глагола.

Следовательно, модальные глаголы **тавонистан** и **can** многозначны, в силу своей многозначности образуют разные семантические поля модальных значений с другими средствами выражения модальности (см.:2,200). Под другими средствами выражения модальности подразумеваются категория наклонения и разные формы инфинитива (см.:4,604-606).

Т. А. Барабаш отмечает: “Структурным содержанием предложения является предикативность, т. е. соотносённость высказывания с реальной ситуацией, которая находит выражение в предикативной структуре предложения” (2,157). Грамматические особенности модальных глаголов отражаются в категории лица и числа, в вопросительных и отрицательных формах в глагольно-безличных предложениях и в их месте в глагольных конструкциях.

Категория лица и числа в таджикском языке – это грамматическая категория, выраженная флексивным способом, т.е. особыми глагольными окончаниями, которые одновременно выражают лицо и число (см.:5,234-236). В глагольных конструкциях с модальным глаголом **тавонистан**, которые состоят из двух или нескольких глаголов, модальный глагол **тавонистан** является глаголом-модификатором, т.е. данная категория выражается в модальном глаголе **тавонистан** с помощью личных глагольных окончаний. Личные глагольные окончания - **ам**, **-й**, **-ад**, **-ем**, **-ед**, **-анд**, непосредственно присоединяются к временным формам глагола модификатора:

Агар касе дар ин наздикиҳо бошад, дар ин хомушии атроф ҳатто нафас кашиданаширо Саидпахлавон шунида метавонист...(2,2,293). (*If somebody is near to it Saidpahlavon could hear even its breath at this around silence*).

Дар ин кор ту ба ман нағз ёрӣ дода метавонӣ...(2,2,295). (*You can very well help me at this work*).

Моламон мусодира шуда бошад ҳам, як меҳмони азизро чой дода гуселонида метавонем (2,2,128). (*Our property even is expropriation we can have one dare guest*).

Ба он вобаста, ки дар ин кори нав ба мо то чӣ андоза кумак карда метавонед (2,3,37). (*Depend on that how much you can help us in this new work*).

Модальный глагол **тавонистан** и основной глагол могут спрягаться в соответствующей форме лица и времени. Данные конструкции следует называть конструкции двойного согласования, в которых модальный глагол **тавонистан** употребляется в отдаленности от основного глагола или в препозиции к основному глаголу. Данные конструкции носят синтаксический характер.

Хайфо, аз хурдсолӣ намедонистам, ки ба ӯ чӣ гуна изҳори миннатдорӣ қардан даркор аст ва наметавонистам, ки ин ҳиссиёти худро баён намоям (2,1,115). (*It is a pity that I did not know how to show my gratitude to her and I cannot show this my feelings*).

Марде, ки усулҳои самборо азбар кардааст, метавонад ба танҳои бар чанд нафар безориёни мусаллаҳ зафар ёбад (2,3,167). (*A man who is master of unarmed self-defense with ease can cope with several possessed men*).

В современном английском языке категория лица и числа выражается только личными местоимениями, сопутствующими глаголу, что характерно также и для других глаголов при выражении первого и второго лица. Если высказывание относится к третьему лицу, изменение характерно для других глаголов в настоящем времени, но модальный глагол **can** не спрягается, т. е. он не имеет флексию, обозначающую лицо. Форма **can** употребляется для всех лиц и чисел.

Л. С. Бархударов объясняет это тем, что “отсутствие у них флексии –s в 3-м лице ед. ч. настоящего времени изъявительного наклонения объясняется исторически. По своей этимологии большинство модальных глаголов являются претерито-презентными” (3,314).

В структурно-семантическом типе сказуемого модальных глаголов В.Д.Аракин определяет как тип несогласующегося сказуемого (см.:1,189).

She thinks she can get at me by going through Little Miss Stupid (2,7,5). (*У фикр мекунад, ки бо ман, мисли он ки ман Хонум Бежл бошам, рафтор карда метавонад*).

So you can see how quickly Kweilin lost its beauty for me (2,4,9). (*Ҳамин тариқ, шумо дида метавонед, ки Квелин чӣ қадар зуд зебоиашро барои ман аз даст додааст*).

Отличительная особенность модальных глаголов **тавонистан** и **can** заключается в том, что категория лица и числа флексивным образом выражается в конструкции с модальным глаголом **тавонистан**, т. е. если взять конструкцию то в конструкции с модальным глаголом **тавонистан**,

хонда метавонам

can read

глагольное окончание указывает на первое лицо ед. ч., но в конструкции с модальным глаголом **can** нет обозначения лица и числа.

Другая отличительная особенность выявляется из позиции употребления модальных глаголов. Место употребления модального глагола **can** в глагольных конструкциях строго фиксировано, он употребляется в препозиции к основному глаголу.

“В английском предложении соблюдается строгий порядок слов, - отмечает Т.А. Барабаш, - сигнализирующий синтаксические связи, существующие между этими словами” (2,216).

А. М. Собира изучая эти свойства пишет: “... по сравнению с английским языком, в таджикском языке наблюдается более свободный порядок слов” (10,98). Модальный глагол **тавонистан** может употребиться в препозиции и в постпозиции к основному глаголу. Это объясняется стилистической особенностью и выразительностью высказывания.

Вопросительные и отрицательные формы модальных глаголов тавонистан и can

Отрицательная форма модального глагола **тавонистан** образуется с помощью отрицательной частицей **на-**, которая присоединяется к нему, а основной глагол в таких конструкциях не меняет свою форму.

Аммо одамони ӯ чӯйро баста натавонистанд, ҳар лой ва хоке, ки дар чӯй мерехтанд, об шуста мебард (2.1,72). (But his people cannot obstruct the irrigation and each clay which was thrown down in it was washed away by water).

Девона дар рӯи суфаи мехмонхона менишаст, ё рост меистод, ба ҷойи дигаре ҳаракат карда наметавонист (2.1,99). (The madman was sitting or standing, but he could not move to other place).

Одна из особенностей модального глагола **can** в английском языке заключается в образовании отрицательной формы, которая в отличие от других глаголов в английском языке образуется без участия вспомогательного глагола **to do**. Отрицательная форма образуется с помощью отрицательной частицы **not**, которая сливается с модальным глаголом **can** в Present Indefinite Tense. В простом прошедшем времени отрицательная частица **not** стоит отдельно от модального глагола **can** (см.:11).

Отличительная особенность заключается в том, что отрицательная форма модального глагола **тавонистан** не отличается от других глаголов в системе таджикского языка, следовательно, данная форма не является привилегией для модального глагола **тавонистан**.

Tell her I am sorry I cannot talk to her (2.5,186). (Ба ӯ гӯй, ки узр меурсам, ки бо ӯ сӯҳбат карда наметавонам).

But he could not stop my mother from giving me her chang, a necklace made out a tale of red jade (2.4,47). (Лекин ӯ модарамро аз тӯҳфа кардани чанг, гарданбанде, ки аз афсонаи аспии лоҳар сохта шуда буд, нигоҳ дошта наметавонист).

Однако в английском языке наиболее употребляемые отрицательные формы модального глагола **can** – это сокращенная его форма **can't** в настоящем и **couldn't** в прошедшем времени, которые выражают все те оттенки значения, которые выражает его полная форма (см.:11).

But you can't stay in the dark for so long time (2.4,9). (Лекин шумо дар торикӣ муддати дароз истода наметавонед).

I couldn't tell by her answer if the games were different or just her attitude toward Chinese and Jewish people (2.4,22). (Ман аз ҷавоби ӯ фаҳмида натавонистам, ки оё бозиҳои ғайриоддӣ буданд, ё ин ки муносибаташ ба чиниҳо ва яҳудиҳо).

В приведенных примерах модальный глагол употреблен в сокращенно-отрицательных формах, чем и отличается от модального глагола **тавонистан**. Наличие данного феномена не наблюдается в конструкции с модальным глаголом **тавонистан** в таджикском языке.

Вопросительные предложения в английском языке имеют твердый порядок слов, т. е. каждый член предложения имеет свое определенное место. Вопросы в английском языке делят на общие (General Questions) и специальные (Special Questions) (см.:7,397). В общих вопросах модальный глагол **can** ставится перед подлежащим, передавая значение способности совершения действия основного глагола. По структуре общие вопросы образуются таким образом:

Can I be left alone with him for a little while? (2.5,208). (Ман каме бо ӯ танҳо буда метавонам, то бошам, ки ӯ бо ман боқӣ монанд?)
To begin with, I wondered, how could we go on living without my mother? (2.7,28). (Дар аввал ман ҳайрон шуда будам, ки чӣ гуна бе модарам зиндагиро давом дода метавониста бошем?)

I wonder, could you tell us what sort of clothes your grandmother usually wears? (2.6,102). (Ба ман аҷоиб аст, ки ту ба мо гуфта метавонӣ, ки библии ту чӣ гуна либос мепӯшад?).

Special Questions образуются следующим образом: вопросительные слова (who, what, whose, whom, when, how и др.) и предложения с модальным глаголом **can** в General Question:

Special Questions

1. Вопросительные слова

2. General Questions

What can I tell them about my mother? (2.4,31). (Ман ба онҳо дар бораи модарам чӣ гуфта метавонам?).

What could a lie matter when it could only do good? (2.5,175). (Дурӯе чӣ маъно дорад, вақте ки он танҳо хуб аст?).

How could you know? (2.6,58). (Чӣ хел ту доништа метавонӣ?).

Отличие модальных глаголов **тавонистан** и **can** заключается в том, что в вопросительных предложениях место глагола **тавонистан** не фиксировано, поскольку в таджикском языке члены предложения могут занимать различные места в вопросительных предложениях, не нарушая общего смысла предложения. В основном эти предложения выражаются с помощью вопросительной интонации, вопросительных местоимений вопросительных частиц.

БЕЗЛИЧНЫЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ

В таджикском языке также широко используются конструкции, которые неопределены с точки зрения принадлежности лица и числа, также не имеют времени и которые можно назвать глагольно-безличными конструкциями с модальным глаголом **тавонистан**. Данные конструкции образуются при помощи префикса **ме-**, формы аориста от модального глагола **тавонистан** – **тавон-** и основного глагола в форме усеченного инфинитива: **ме + тавон + усеченный инф.**

Безличные глагольные конструкции с модальным глаголом **тавонистан** употребляются в сложных предложениях, поскольку, как правило, они передают лишь модальное отношение говорящего к высказыванию, а основное содержание предложения обычно дается в главном предложении.

Har kas aqallan dar umri худ як давраеро аз сар мегузаронад, ки онро айёми фирӯзӣ, даврони саодат, фасли киромӣ метавон номид (2.3,192). (Every one spends a time in his life, it can be called it victory, prosperity, kindness).

Ore, Zardodkhon хангоми шумурдани набзи пациент сарашро ба як тарзи хандаовар, ба тарзи, метавон гуфт, кудакона хаму рост мекунад (2.3,22). (Of course, Zardodkhon in checking the temperature of patient put her head in a funny manner, it can be said she does it like a child).

Отличительная особенность безличных глагольных конструкций в английском языке заключается в том, что невозможно анализировать только сочетание модальных глаголов, поскольку принадлежность этих конструкций зависит от сопутствующих местоимений. Поэтому Т. А. Зверева рассматривает модальные глаголы, как употребление модальных глаголов в неопределенно-личных предложениях (см.:6,134-140).

Соответствие безличной конструкции модального глагола **тавонистан** является сочетание подлежащего в форме безличного местоимения **it** с глагольной конструкцией, состоящей из модального глагола **can** и инфинитива основного глагола в страдательном или в действительном залоге: **can + be + V Part.II**. А.И. Смирницкий выделяет местоимение **it**, как безличное подлежащее, которое не обозначает никакого реального субъекта (см.:9,182).

It can ask its mother to stay (2.4,295). (Аз модараш метавон пурсид, ки истад).

This potion needs to stew before it can be drunk... (2.6,97). (Махлуло бояд чушонид, баъд метавон нушид).

Can't believe it ... great man, Dumbledore ... (2.6,72). (Наметавон бовар кард ... марди бузург, Дамблвор...).

Таким образом, исходя из результатов данного исследования, можно считать, что модальные глаголы **тавонистан** и **can** в исследуемых языках имеют много общих грамматических признаков. Функционально модальные глаголы **тавонистан** и **can** являются служебными и в качестве самостоятельного члена предложения никогда не употребляются. В сочетаниях с глаголами они образуют сложное модальное сказуемое, каждый из компонентов которых имеет свое грамматическое значение.

В семантическом плане лексические значения модальных глаголов **тавонистан** и **can** идентичны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – Л.: Просвещение, 1979. – 259 с.
2. Барабаш Т. А. Грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1983. – 240 с.
3. Бархударов Л. С. Очерки по морфологии современного английского языка. – М., 1975. – 156 с.
4. Виноградов В. В. Исследование в русском языке. – М., 1975. – 784 с.
5. Грамматикаи забони хозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
6. Зверева Е. А., Труевцева О. Н., Шукарева Н. С. Модальные глаголы в английском языке. – Л.: Наука, 1967. – 240 с.
7. Качалова К. Н., Израилевич Е. Е. Практическая грамматика английского языка. – М.: ЮНВЕС, 2003. – 718 с.
8. Сиёв Б. С. Очеркҳо доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1968. – 167 с.
9. Смирницкий А. И. Морфология английского языка. – М., 1959. – 440 с.
10. Собир А. М. Сравнительно-сопоставительная типология синтаксиса и структуры простого предложения в разносистемных языках (на материале таджикского и английского языков). – Душанбе, 2000. – 252 с.
11. <http://www.english.e-press.ru/grammatics>.

ИСТОЧНИКИ

- 2.1 Айни С. Куллиёт. Чилди 6. Ёддоштҳо. Қисми 1 ва 2. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1962. – 414 с.
- 2.2 Иқромӣ Ҷ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 432 с.
- 2.3 Муҳаммадиев Ф. Куллиёт. Чилди 3. Роман ва қисса. – Душанбе: Адиб, 1991. – 384 с.
- 2.4 Amy Tan. The Joy Luck Club. – New York: IVY Books, 1990. – 339 p.
- 2.5 Maugham W. S. The Painted Veil. – М.: Manager, 2004. – 272 p.
- 2.6 Rowling J. K. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban. – London: Bloomsbury, 1999. – 318 p.
- 2.7 Tolkien J. R. Fellowship of Ring. – London: IVY BOOKS, 2002. – 213 p.

НЕКОТОРЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИЙ С МОДАЛЬНЫМИ ГЛАГОЛАМИ «ТАВОНИСТАН» И «CAN» В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье анализируется в сопоставительном плане грамматические особенности модальных глаголов **тавонистан** и **can** в таджикском и английском языках. Особое внимание уделено наличию грамматических форм глагольных конструкций с указанными модальными глаголами, выявленными из художественной литературы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: модальный глагол, субъект, глагольные конструкции, функциональность, аналог, конструкции двойного согласования, флексия, глагольно-безличные конструкции, сходство, категория.

THE SOME GRAMMATICAL FEATURES OF THE CONSTRUCTIONS WITH MODAL VERBS «ТАВОНИСТАН» AND «CAN» IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

This article is considered the grammatical comparison of a modal verb **тавонистан** in Tajik and **can** in English languages. The special question devoted in having the grammatical forms of the constructions with modal verbs, which is discovered from the belletristic literature.

KEY WORDS: modal verb, subject, verbal constructions, functionality, analogue, dual congruence constructions, inflexion, impersonal verbal constructions, similarity, category.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Исмонтоза Эрадж* - аспирант кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОН: 918-31-03-88.

ДАР ИФОДАИ МАФҲУМИ ҲАМРОҶӢ ОМАДАНИ ФЕЪЛИ ҲОЛИ «ЯК ШУДА» ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК

Ш. Ҷабборова

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Феъли холи **як шуда** дар заминаи феъли асосӣ ё масдари **як шудан** ба вучуд омадааст. Ин феъл дар шакли фоилии худ **як кардан** низ вучуд дорад. Аз ин рӯ, шакли феълихолии он **як карда** ҳам дар забон истеъмол мешавад. Феълҳои таркибии **як кардан, як шудан** мисли аксар феълҳои забони тоҷикӣ дорои семантикаи бой буда, дар иртибот ва алоқамандӣ бо дигар аъзоҳои ҷумла дар матн маъниҳои гуногунро ифода менамояд.

Таркибҳои феълии **як шудан, як кардан** асосан маънои аз ду ва зиёда ашё як чиз сохтан, ду ва зиёда чиз ба як чиз табдил ёфтаниро дорад.

1. Агар ин фона намебуд, мо бо Юнус кайҳо ду колхозро **як мекардем**. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.68);

2. Мана акнун, рафикон, колхозҳо **як мешаванд**, -ба нутқ сар кард Боровиков. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.231);

3. Дар муддати умраш «туркҳои рӯи заминро **як мекунем**, мусулмонони рӯи заминро **як мекунем**», -гуфта каси бисёреро ба куштан дод. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.367);

4. Ин хел бошад, колхозии мо ҳам бо ҳамсоёҳо **як шавад** монад. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.196).

Дар ҳамин маънӣ таркибҳои феълии мазкур дар шакли феъли ҳол низ меоянд ва амали асосии ҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд:

1. Вай меҳонад, ки ду ё се колхозро **якта карда**, худаш раис шавад. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.101);

2. Мо кадом рӯз бо Каримов ва Сайфиiddинов ҳисоб карда дидем, ки агар се колхоз **як шуда** марзхоро аз миён бардоранду ҷӯйҳои зиёдатиرو ҳам пур карда партоянд, ба заминҳои мо боз сӣ гектар замини нави илова мешавад. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.99);

3. Ана, вай колхозҳои Навободи мо колхозҳои хурдакак буданд, перорсол ҳар сеяшон **як шуда**, бой шуда рафтанд. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.195).

Бояд ибраз дошт, ки феъли **як шудан (як кардан)** аз нигоҳи семантика хеле мукамал буда, дар иртибот ва алоқамандӣ бо дигар аъзоҳои ҷумла ва махсусан мафҳуми мантиқии онҳо маъниҳои нав ба навро дар ҷумла соҳиб мегардад. Рангорангии семантикии ин феъл то дараҷаест, ки вай маъниеро низ ифода менамояд, ки хилофи маънии асосии он аст. Яъне, вақте ки сухан дар бораи якҷавии ашхоси гуногун меравад, вай ҳамроҳӣ ва муттаҳидшавии онхоро мефаҳмонад, зеро ҳеҷ вақт ду ва ё зиёда ашхос ба як фард мубаллаш шуда наметавонанд. Пас, дар чунин мавридҳо феъли **як кардан, як шудан** ба фразеология майл намуда, ба маънои маҷозии худ кор фармуда мешавад. Хусусияти фразеологии феъли **як шудан** ва феъли ҳоли **як шуда**-ро дар ифодаи ҳамроҳӣ муҳаққиқ Фозилов М. қайд намуда, онро чунин маънидод менамояд: «муттҳид шудан, иттифоқ шудан» (1,404, №199).

Таркиби феълии **як шудан** дар маънои маҷозии худ ҳамроҳиву якҷоягии ду ва зиёда ашхосро ифода менамояд:

1. Мегӯянд, ки Иброҳим ва Раҳмон ҳам бо онҳо **як мешаванд**. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.338);

2. Инҳо бо босмачиён **як шаванд** ё босмачӣ шаванд, ба мо дахл надорад. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.364);

3. Дур нест, ки аз ҳукуматдорони Бухоро баъзе касони дигар ҳам бо онҳо **як шуда бошанд**. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.365);

4. Агар Худо накарда вакили мухтор бо инҳо **як шавад**, хотирчамъ бош, ки ҳамин босмачиҳо бошанд, на танҳо болшевиконро, хатто ягон чадидро дар дунё зинда наменонанд. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.364).

Дар ҷумлаҳои боло таркибҳои **як мешаванд, як шаванд, як шуда бошанд, як шавад** хабари ҷумла мебошанд, ки ба воситаи феълҳои таркибии номӣ сураат ёфтаанд ва ҳамроҳ шудану якҷоя шудани субъекти амалро бо ашхоси гуногун-Иброҳим ва Раҳмонро бо онҳо, инҳоро бо босмачиён, баъзе касони дигарро бо онҳо, вакили мухторро бо онҳо ифода менамоянд.

Дар заминаи ана ҳамин маънӣ феъли ҳоли **як шуда** дар ифодаи мафҳуми ҳамроҳӣ ба вучуд омада, дар шарҳи амалҳои гуногун истеъмоли мешавад. Феъли ҳоли мазкур дар ифодаи ин маънӣ бо феъли ҳоли якҷоя шуда, ҳамроҳ шуда ва дигар воситаҳои ифодакунандаи мафҳуми ҳамроҳӣ ҳаммаъно мешавад. Дар ифодаи ин маънӣ, махсусан шакли мафъулии он **як шуда** серистеъмоли мебошад.

Феъли ҳоли **як шуда** дар ифодаи ҳамроҳӣ чун дигар шаклҳои феълҳои ҳоли ҳам хусусияти зарфӣ ва ҳам хусусияти феълӣ зоҳир менамояд. Хусусияти зарфӣ ин шакли феълӣ аз он иборат аст, ки вай чун зарф аломати амалро баён карда, онро аз ҷиҳати ишпироки якҷояи ашхоси гуногун шарҳ медиҳад ва дар ҷумла ҳол мешавад:

1. Духунда мегӯяд, ки «чадидон **бо босмачиён як шуда**, бо товаришҳо ҷанг мекардаанд». Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.346;

2. Соли гузашта гуфтанд, ки чадидон **бо болшевикон як шуда**. . . ба амир хучум кардани шуданд. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.236);

3. Ҷамаи қорхоро чадидон ва болшевикони аз дин баргаштаи бухороӣ **бо мужик-урусони Тошканду Самарқанд як шуда**, карда истодаанд. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.251);

4. Шуморо ман мусулмон гуфта ба ин ҷо ҷеғ задам, **бо мусулмонони дигар як шуда**, ғазо кунем, гуфтам. (Айнӣ. Куллийёт, ҷ.2, с.226).

Дар мисолҳои овардашуда қолабҳои ҷанг мекарданд, хучум кардани шуданд, карда истодаанд, ғазо кунем хабари ҷумла буда, таркиби феълҳои ҳоли **бо босмачиён як шуда, бо болшевикон як шуда, бо мужик-урусони Тошканду Самарқанд як шуда, бо мусулмонони дигар як шуда** ҳамроҳиву якҷоягии субъекти амал – чадидонро (ҷумлаи якум ва дуом), чадидон ва болшевиконро (ҷумлаи сеюм), ғоиб (ҷумлаи чорум)-ро дар иҷрои амалҳои дар боло зикршуда ифода менамояд.

Феъли ҳоли **як шуда** дар ифодаи маънии боло чун феъл хусусияти вобастакунӣ зоҳир намуда, калима ва ибораҳои гуногунро ба худ тобеъ месозад ва дар қолаби ибораи феълиҳолӣ амали чумларо аз рӯи иштироки ашхоси гуногун шарҳу эзоҳ медиҳад:

1. Рост, ки ҷадидон **бо Колесов як шуда**... ба амир хучум карданианд...? (Айни. Куллиёт, ҷ.2, с.236);

2. Ҳар кадоми онҳо ба қадри ҳол баъзе сад, баъзе панҷоҳ сар гӯсфанд гун карда, ба чупонон супориданд ва ҳамагӣ **бо Азимшоҳ як шуда**, ба роҳ даромаданд. (Айни. Куллиёт, ҷ.2, с.93);

3. Инҳо **бо болшевикон як шуда**, ба чаноби олій теғ кашидаанд. (Айни. Куллиёт, ҷ.2, с.230).

Дар мисолҳои фавқ феъли ҳоли **як шуда**, таркиб ва ибораҳои гуногун, монанди бо Колесов (чумлаи якум), бо Азимшоҳ (чумлаи дуум), бо болшевикон (чумлаи сеюм)-ро ба худ тобеъ намудааст, ки он ба хусусияти феълиҳолии он вобаста мебошад ва дар якҷоягӣ бо онҳо ҳамроҳиву якҷоягии субъекти амалро бо ашхоси дигар дар иҷрои амал дар қолаби ибораи феълиҳолӣ ифода менамояд.

Феъли ҳоли **як шуда** дар назди як қатор феълҳои мондаю гузарандаи чамъ, ки хабари чумларо сурат медиҳанд, дар шакли содааш омада, тобиши нави маъноиро соҳиб мегардад на якҷоягиро ҳамроҳии субъекти амалро бо ашхоси дигар, балки иштироки якҷояи худӣ иҷроқунандагони амал - мубтадои чамъ ё ҷидаро ифода менамояд:

1. Артистҳо ҳам норозӣ буданд, онҳо ҳама **як шуда**, маро маломат мекарданд. (Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, с.370);

2... Назар ба қавли зиндонбон, мусулмонони газетахону кофиршуда, эронӣҳо ва баъзе ҷухудҳо **як шуда**, ба худашон ҷадид ном ниҳодаанд. (Айни. Куллиёт, ҷ.2, с.217).

Дар чумлаҳои боло таркибҳои феълии маломат мекарданд, ном ниҳодаанд хабари чумла буда, бо феъли гузарандаи чамъ ифода шудаанд. Таркиби феълиҳолии **як шуда** дар шакли содааш иштироки якҷояву баробари субъекти амалро, ки дар чумлаи якум бо мубтадои чамъи онҳо ва дар чумлаи дуум бо мубтадои ҷидари мусулмонони газетахони кофиршуда, эронӣҳо ва баъзе ҷухудҳо сурат ёфтааст, дар иҷрои амал ифода менамояд.

Чӣ тавре, ки мушоҳида шуд, феъли ҳоли **як шуда** дорои хусусиятҳои умумии ба тамоми роҳу воситаҳои ифодаи ҳамроҳӣ хос буда, инчунин хусусиятҳои фарқунанда низ дорад ва дар ифодаи мафҳуми ҳамроҳӣ дар шарҳу эзоҳи амалҳои гуногун дар қолабҳои гуногун истеъмоли мешавад.

Мушоҳидаҳои боло нишон медиҳанд, ки феъли ҳоли **як шуда** мантиқан якҷоягиро ҳамроҳиро ифода намояд ҳам, дар он номувофиқии шакли маънӣ равшан ба назар мерасад, аммо табиати бойи забони тоҷикӣ ба хотири аз байн бурдани ин номувофиқӣ дар баробари феъли мазкур шакли феълии **якҷоя шуда**-ро офаридааст.

Феъли ҳоли **якҷоя шуда**: Феъли ҳоли **якҷоя шуда** дар заминаи феъли асосии якҷоя шудан ба вучуд омадааст. Феъли мазкур пеш аз ҳама маънои ҳамроҳ шудан, муттаҳид шудан-ро дорад ва бояд гуфт, ки ягонагӣ ва мувофиқати шакли маънӣ дар феъли ҳоли **якҷоя шудан** равшан ба назар мерасад:

1. Навақак Ҷалолов шумоёнро ба ман нишон дода гуфт: «Тамашо кун, Пётр Николаевич, хар гоҳ ки ин одамҳо якҷоя шуданд, чӣ ташкилоти пурқуввате барпо мешавад». (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.236);

2. Колхозҳо якҷоя шуданд. (Сорбон. Занги аввал, с.181).

Феъли ҳоли **якҷоя шуда** дар чумла дар ифодаи ҳамроҳӣ ба шарҳи амали чумла меояд ва ҳамроҳиву якҷоягии ашхоси гуногунро дар иҷрои амал нишон медиҳад

1. Хуб, пас **якҷоя шуда** созанд. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.88);

2. Одамон, ки **якҷоя шуда** колхоз ташкил кардаанд, фақат об не, замин ҳам гапдарояшон мешавад. (Раҳим Ҷалил. Ҳикояҳо, ҳикояҳои ҳаҷвӣ, песаҳо, с.3680).

Дар чумлаҳои боло калимаҳои созанд, ташкил кардаанд хабар буда, бо феъли мондаи чамъ сурат ёфтаанд ва феъли ҳоли **якҷоя шуда**, ки дар назди онҳо омадааст, ҳамроҳиву якҷоягии иҷроқунандагони амалро дар иҷрои ин амалҳо ифода менамояд.

Зикр кардан ба маврид аст, ки ҳиссаи номии феъли ҳоли **якҷоя шуда** – зарфи **якҷоя** дар ифодаи ҳамроҳӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле маъмул аст ва феъли ҳоли **якҷоя шуда** дар ифодаи ҳамроҳӣ бо он дар мавқеи муродифӣ қарор мегирад ва дар бисёр мавридҳо онро иваз карда метавонад.

Феъли ҳоли **якҷоя шуда** хусусиятҳои умумии ҳамаи роҳҳо ва воситаҳои ифодаи ҳамроҳиро дар шарҳи амал доро буда, бо зарфҳои якҷоя, ҳамроҳ, феъли ҳоли ҳамроҳ шуда, як шуда ва дигар воситаҳои ин ифода муносибати муродифӣ пайдо мекунад. Феъли мазкур, махсусан бо феъли **коллектив шуда** алоқаи наздики муродифӣ дорад.

Феъли ҳоли **коллектив шуда**: Феъли ҳоли мазкур аз феъли асосии **коллектив шудан** ба вучуд омадааст, ки ҳиссаи номияш калимаи байналхалқӣ буда, бо феъли ёридиҳандаи **шудан** дар як таркиб омадааст ва якҷоя феъли таркибии номро ташкил кардаанд. Феъли ҳоли **коллектив шуда** дар доираи истеъмоли аз шаклҳои дигари феъли фарқ менамояд. Ин шакли феъли нисбатан камистеъмоли буда,

хусусияти лаҳҷавӣ касб кардааст ва бештар дар лаҳҷа дар забони персонажҳои асарҳои бадеӣ истифода мешавад.

Феъли ҳоли мазкур дар ифодаи ҳамроҳӣ ба шарҳи амалҳои гуногун омада, маъноӣ муттаҳид шуда, яқҷоя шуда ба анҷом расондани амалро ифода менамояд:

1. **Коллектив шуда** ҳамин масъаларо ҳал кунем, ки барои чӣ Исмаи-ако оилаи Ҳошим-Корвонро ба тӯяш хабар накард. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2, с.126).

Мавриди зикр аст, и ҳиссаи номии феъли ҳоли **коллектив шуда** вожаи русӣ – байналмилалӣ **коллектив** пасванди зарфсози **она**-ро бо худ гирифта, дар сурати зарфи **коллективона** низ дар ифодаи ҳамроҳӣ ба шарҳи амали ҷумла қор фармуда мешавад. Мебояд ибраз дошт, и забоншинос Исмоилов Исроил зарфи **коллективона**-ро ба гуруҳи зарфҳои тарзи амал дохил намуда, онро дар қатори зарфҳои **дукаса, секаса**, яқҷоя ба зарфҳои гуруҳбандӣ менамояд, ки «ҳамроҳӣ ва шароқати субъектҳоро дар иҷроӣ амал нишон медиҳанд» (2,с.16) ва ҷумлаи зеринро ба сифати мисол барои тасдиқи фикри хеш меорад: Дар ин ҷо коллективона лубийшӯрак меҳӯрдем. (Айнӣ. Куллийет, ҷ.2,с.25).

Бояд қайд кард, ки калимаи номбурда дар солҳои Ҳукумати Шӯравӣ, махсусан дар давраи коллективонӣ хоҷагии қишлоқ доираи васеи истеъмол пайдо намуда, дар услуби публицистӣ мавқеи хосаеро соҳиб гашта буд ва дар саҳифаи газетаву маҷаллаҳои ҳамон давра хеле зиёд истеъмол мешуд. Имрӯзҳо зарфи **коллективона** ин мавқеи худро аз даст додааст ва чи тавре ки дар боло гуфта шуд, хусусияти лаҳҷавӣ касб намуда, танҳо дар лаҳҷа ва забони персонажҳои асарҳои бадеӣ истеъмол мешаваду ҳалос.

Як қатор феълҳои ҳоли дигари **сарчамъ шуда, муттаҳид шуда, иттифоқ карда, иттифоқ шуда** низ дар ифодаи ҳамроҳӣ дар шарҳи амали ҷумла бо феълҳои дар боло номбаршуда алоқаи наздики муродифӣ дошта, хусусиятҳои умумии ин воситаҳоро дар худ таҷассум намудаанд. Ҳар кадом аз ин шаклҳои феълӣ тобиши маъноӣ махсуси ин ифодаро инъикос намуда, хусусиятҳои фарқкунандаи ҳешро зоҳир менамояд.

Феъли ҳоли **сарчамъ шуда**: Феъли ҳоли мазкур дар заминаи феъли асосии **сарчамъ шудан** ба вучуд омада, маъноӣ дар як ҷо ҷамъ омадан, ба ҳам омадан, муттаҳид шуданро дорад:

1. Иброҳимбек, Эшонӣ Султон, Давлатманд би, Абдуллоқаюм би, Тугайсариф, Барот Эшонқоқбошӣ ва Соирӣ Қурбонӣён ва сардорони босмаҷӣ ва навқарони онҳо дар шаҳри Қӯлоб **сарчамъ шуданд**. .(Айнӣ. Куллийет, ҷ.2, с.333);

2. Ҳатто заминҳои ҳавлиҳоро қаланд карда, қизҳои гӯрондаро ёфта ҳамагӣ дар он ҷо **сарчамъ шуданд** (Айнӣ. Куллийет, ҷ.2, с.361).

Феъли ҳоли **сарчамъ шуда** ба шарҳи амали асосӣ омада, онро ифода менамояд, ки ду ва зиёда иҷроқунандагони амал дар як ҷо ҷамъ омада, ҳамроҳ, яқҷоя амалро иҷро меқунанд:

1. Қолхозчиён ҳамагӣ **сарчамъ шуда**, ба чинаки пахта баромаданд («Тоҷикистони советӣ»).

2. Роҳбарони ноҳия **сарчамъ шуда**, натиҷаи қори онҳоро дида баромаданд. («Тоҷикистони советӣ»).

Илова бояд кард, ки ҳиссаи номии феъли ҳоли **сарчамъ шуда** вожаи **сарчамъ** бо пасванди **она** яқҷоя зарфи **сарчамъона**-ро месозанд. Зарфи **сарчамъона** низ дар ифодаи ҳамроҳӣ ба шарҳи амалҳои гуногун қор фармуда мешавад ва бояд гуфт, ки ин мавзӯ мавриди баҳси боби дигар аст.

Феъли ҳоли **иттифоқ карда, иттифоқ шуда**:

Ин шакли феълӣ дар ифодаи ҳамроҳӣ ба шарҳи амали ҷумла омада, тифоқ шуда, ҳамфикр шуда яқҷоя иҷро қардани амалро ифода менамояд. Агар феъли **сарчамъ шуда** дар маконе гирд омада, сарчамъона иҷро шудани амалро аз тарафи иҷроқунандагони амал ифода намояд, феъли ҳоли **иттифоқ карда, иттифоқ шуда** новобаста ба макон ё дар маконе ҷамъ омадани иҷроқунандагони амал, ҳамфикрии онҳоро дар иҷроӣ амал нишон медиҳад. Чунин тобиши маъноӣ ин шаклҳои феълӣ хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо дар ифодаи ҳамроҳӣ мебошад:

Ҳамроҳбой аз сари келин қардани Гулнор гузашта ва ҳамаи қалоншавандагони дара **иттифоқ карда** розӣ шуданд, ки Гулнорро ба ҳоким диҳанд. (Айнӣ. Куллийет, ҷ.2, с.149).

Чунон ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, феъли ҳоли **як шуда** бо дигар шаклҳои феълӣ зикршуда алоқаи наздики муродифӣ дорад ва ҳар кадом дар ифодаи ҳамроҳӣ мавқеи хоса дошта, инчунин хусусиятҳои умумиро соҳибанд, ки ба ҳамаи роҳу воситаҳои ифодаи мазкур хос мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта (Фарҳанги фразеологӣ), ҷ.1. – Душанбе, 1963.
2. Исмоилов Исроил. Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1971.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷ.1. – Душанбе, 1973.

ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ПРИМЫКАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ГЛАГОЛЬНОГО ОБСТОЯТЕЛЬСТВА «ЯК ШУДА» В ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Глагольное обстоятельство «*як шуда*» состоит из основного глагола или инфинитива «*як шудан*». Данный глагол имеет очень богато семантику и в зависимости от связи с другими членами предложения в тексте выражает различные значения.

В данной статье автором подвергнуто изучению и анализу выражение понятия примыкания посредством глагольного обстоятельства «*як шудан*» в таджикском литературном языке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: таджикский литературный язык, глагольное обстоятельство, примыкание, понятие примыкания.

EXPRESSION OF CONCEPT OF AN ADJUNCTION BY MEANS OF VERBAL CIRCUMSTANCE « ЯК ШУДА » IN THE TAJIK LITERARY LANGUAGES

The verb circumstance «*як шуда*» consists of the basic verb or an infinitive «*як шудан*». The given verb has very rich semantics and willows of dependence on communication with other sentence parts in the text expresses various values.

In given article the author subjects studying and the analysis expression of concept of an adjunction by means of verbal circumstance «*як шудан*» in the Tajik literary languages.

KEY WORDS: the Tajik literary language, the verb circumstance, adjunction, concept of an adjunction.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Ш. Джибборова* – соискатель Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

МУРОДИФОТИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР «ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО»-И С. АЙНИ

М.М. Мирзоева
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Пушида ва нозук ифода кардани матлаб, рангин ва чаззоб тасвир намудани воқеаҳои зиндагӣ, дилчасп ва нотақрор гардонидани тарзи баён ба туфайли воқеаҳои муассири забон, аз ҷумла воҳидҳои фразеологӣ (ВФ) даст медиҳад. Маълум аст, ки ВФ ҳар забон ҳусну тароват ва хусусиятҳои миллии хос дорад. Аз ин рӯ, ҳар як адиб вобаста ба муносибаташ ба ин сарвати забони умумихалқӣ ва маҳорати эҷодӣ бо мақсадҳои гуногуни услубӣ аз онҳо ғоида мебарад ва равиҳои хоси худро ба вучуд меорад. Сардафтари адабиёти муосири тоҷик, устод Айни ҳам дар ин ҷода сабку услуби хоса дорад. Тарзи нигоҳи ҷолиби адиб дар ҳамаи асарҳои бадеиаш, аз он ҷумла дар «Ҷаллодони Бухоро» низ ба назар мерасад. Хусусан, дар истеъмоли муродифоти фразеологӣ қалами нависанда нотақрор аст.

Муродифоти фразеологӣ ду ва зиёда ВФ аз нигоҳи семантика ба ҳам наздик ё умумиятдоштаро меғоянд, ки бо обурани бадеӣ, мавқеи истеъмоли аз якдигар фарқ мекунанд (2, 55). Хусусияти муҳимашон ифодаи семантикаи умумии ба ҳам наздик аст. Инчунин онҳо бояд аз ҷиҳати сохт мувофиқат карда, аз нигоҳи таркиби луғавӣ ба як гурӯҳи лексикӣ грамматикӣ мансуб бошанд (2, 55-58). Мувофиқи ин қоида ВФ *чаши дӯхтан* ва *назар андохтан* аз рӯи маънои умумии нигаристан муродифоти наздикмаъно ба шумор мераванд:

Аз ҷаллодони дар «реғхона» буда коркунандае, ки дар даруни «реғхона» менстод, бинобар тарикии он ҷо ба чашии худаш дӯхта шуда истодани чашии қурбонии худро намедид ва инчунин онҳое ҳам, ки дар беруни «реғхона» истода, аргамчинро мекашиданд, дар пушти девор, дар даруни хона чи навъ ҷон қанда истодани мақтули худро намедиданд ва бинобар ин, дар вақти «қор» дасту дилашон намеларзид. ... инҳо дар майдони кушода ба чашии кушташавандагони худашон, ки аз хонааш баромада, ба чашиашон теғ карда (? шояд кашиде – М.М.), назар меандохтанд, нигоҳ карда истода наметавонистанд (1, 15).

Дар ин ду матн, ки аз рӯи баёни матлаб ба ҳамдигар наздикӣ доранд (*ба чашм ... чашм дӯхтан*, *ба чашм ... назар андохтан*), адиб воҳидҳои фразеологӣ *чаши дӯхтан* ва *назар андохтан*ро барои ифодаи тарзи нигоҳ (и мақтулон) қор мефармояд. *Назар андохтан* як бор ё гоҳ-гоҳ нигоҳ кардан, *чаши дӯхтани* мақсаднок ба як нуқта, як муддат нигаристанро ифода мекунанд. Дар ҳар ду матн бо нафрат ва адоват теғ кашиде нигоҳ кардани мақтулон дар назар дошта шудааст. Ин аз матни дуҷум баръало аён бошад (аз таркиби *теғ кашидани*), аз матни якум онро дарк намудан мумкин аст. Ҳар ду воҳиди фразеологӣ хоси услуби адабии китоби буда, обурани ҳисси муътадил доранд. Бештар дар услуби бадеӣ ва публицистӣ қор фармуда мешаванд. Ҷолиб он аст, ки дар таркиби ин воҳидҳои фразеологӣ муродифҳои лексикӣ – *чаши ва назар*, ки аз ҷиҳати тобиши маъно, доираи истеъмоли, обурани услубӣ аз якдигар фарқ мекунанд, истифода гардидаанд. Калимаи *чаши* дар таркиби ВФ хеле серистеъмоли буда, *назар* доираи истеъмоли маҳдуд дорад ва инҳоро дар матн иваз кардан мумкин

нест (шахси Хизр назаркарда меғӯянд, аммо чашмкарда не). Ғайр аз ин дар матни аввал устод Айни бо усули суханбозӣ (*ба чашм ... чашм дӯхтан*) матлабро хеле барҷаста ифода намудааст. Ин ибораҳо аз ҷиҳати сохт ба ҳам мувофиқ буда, ба як ғуруҳи лексикӣ грамматикӣ мансубанд.

Дар таркиби муродифоти фразеологӣ омадани муродифоти луғавӣ он қадар сермаҳсул нест. Бештар муродифоти луғавӣ дар таркиби вариантҳои фразеологӣ дучор меоянд, ба монанди *чашм дӯхтан, назар дӯхтан, дида дӯхтан*, ё ин ки *бахти касе тохт, толеи касе тохт* ва ғ.

Дар мисолҳои зерин ВФ *ба хаёлот фуру рафт* ба ВФ *ба андеша афтодан* бо тобиши маъноии дурудароз фикр кардан муносибати ҳаммаъноӣ пайдо кардаанд: *Ҳамроҳ-ғавбоз аз сухан бозистода, нос кашида, ба хаёлот фуру рафт* (1, 22); *Аз ин гуна гапҳо ҳар кас дар фикри худ ба андешае афтод* (1, 49) // *Ба хаёлот бағиёна афтода, рафта истодааст* (1, 21).

Ин ду ибора вариантҳои ВФ *ба фикр фуру рафт* ва *ба фикри чизе, касе афтидан* (*ба хаёли чизе, касе афтодан*) мебошанд. Қолаби асосии ин ибораҳо доираи истеъмоли васеъ дошта, дар услубҳои бадеӣ, публицистӣ ва муошират хеле зиёд дучор меояд, зеро калимаи *фикр* характери умумистеъмоли дорад ва дар ҳама маҳалҳо баробар қор фармуда мешавад. Аммо ВФ *ба хаёлот фуру рафт*, *ба андеша афтодан* доираи истеъмоли маҳдуд доранд. Калимаи *хаёл* дар услуби бадеӣ ва баъзе шеваҳо истифода шавад, *андеша* аслан хоси услуби китобист. Ин ду ВФ-ро ба ҷойи ҳамдигар истифода кардан мумкин нест, зеро бо тобиши маъно тафовут доранд. *Ба хаёлот фуру рафт* ғарқи фикр шудан (5, 2, 235), *ба андеша афтодан* 1. дар орзуи касе, чизе шудан; 2. дар бораи касе, чизе фикр карданро (5, 2, 233) ифода мекунанд. Ногуфта намонад, ки аз таркиби ин ВФ бо мурури замон калимаи *дарё* (*ба дарёи хаёлот фуру рафт*, *ба дарёи андеша афтодан*) фуругузор шудааст, яъне ба ҳодисаи универбатсия дучор гардидааст.

Ба мисли ибораҳои боло дар таркиби ВФ *сухани касеро буридан* ва *миёни гапи касеро шикастан* калимаҳои ҳаммаъноӣ *сухан* ва *гап* омада, тарзи баёнро ҷолиб гардониданд. Ин ВФ дар сухани тасвирии нависанда ва ҷавоби персонаж матлабро, яъне қатъи сухани касеро, хеле қатъӣ ва нишонрас ифода намудаанд:

- *Эй аной! Пеш аз савор шудани асп чакакашро бо як чилбур маҳкам мебасти, намешуд?* – *гӯён Мачиди қаққашонӣ сухани Ҳайдарчаро бурид.*

- *Миёни гапро нашикан!* ... *Минбаъд ҳамин тавр хоҳам кард, - гуфта Ҳайдарча ба Мачид ҷавоб гардонд* (1, 26-27).

Метавон гуфт, ки ин ду ибора дар забони адабӣ ва забони зинда бо вариантҳои асосӣ истеъмол мегарданд. *Сухани касеро буридан* дар шакли *гапи касеро буридан*, *миёни гапи касеро шикастан* дар қолаби *ба миёни гапи касе даромадан* дар байни мардум қор фармуда мешаванд. Калимаҳои *сухан* ва *гап* бо обурани услубӣ ва доираи истеъмол аз ҳам фарқ мекунанд. Аввалин хоси услуби бадеӣ ва публицистӣ, дуҷумӣ қариб дар ҳамаи услубҳои ҷорӣ забон қорбаст мешавад. Бояд гуфт, ки ВФ боло бо маъноӣ амали густохонаи номатлуб обурани ҳиссии манфӣ доранд, ки ин тобиш аз феълҳои *буридан* ва *шикастан* бармеояд.

Баъзан шакли яке аз ҷузъҳои ибора тағйир ёфта, боиси ҳаммаъноӣ бо ВФ дигар мегардад. Ба ибораи дигар, ВФ антонимӣ (*чашм дӯхтан – чашм қандан*) дар матн муносибати ҳаммаъноӣ пайдо мекунанд, ба мисли *чашм дӯхтан* ва *чашм нақандан*.

... *ҳама ба ӯ чашм дӯхта ба шунидани хабарҳои нав аз ӯ тайёр гардиданд* (1, 51); *Ман ба тарафи бародарзодаи ӯ, ки дар як гушаи хона нишаста, чашмашро аз ман намеканд, гушаи чашмамро партофта, дастамро ба қалиди ҳуҷра, ки дар печи саллаам халондагӣ буд, расонда гирифтам* (1, 74).

Чашм дӯхтан мақсаднок ба як нуқта, як муддат нигаристан, *чашм қандан* бошад, ба касе, чизе дигар нигоҳ накардан, қатъи назар кардан (5, 2, 377) аст. Илова шудани пешванди инкорӣ *-на* боиси бо тобиши умумӣ нигаристан наздикмаъно шудани ин ду ВФ гардидааст. *Чашм нақандан* ба мисли *чашм дӯхтан* обурани ҳиссии мӯътадил дорад. *Чашм нақандан* нисбат ба *чашм дӯхтан* серистеъмол аст. Дар ҳамаи услубҳои нутқ истифода бурда мешавад.

Чунин ҳолат дар мисоли зерини «Ёддоштҳо»-и устод низ дучор меояд. Фарқ танҳо дар он аст, ки муносибати ҳаммаъноӣ байни таркиби феълӣ ва ВФ ба вуқӯъ пайваستاаст:

Ин одам бой бошад ҳам, бисёр *чашмгурусна будааст*, барои ситонидани ягон чиз ибто ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин *чашмаш сернамешавад* (Ёддоштҳо, 33).

Дар ин матн калимаи *чашмгурусна* (аз ВФ *чашми касе гурусна аст* ба вучуд омадааст) ва воҳиди фразеологӣ *чашми касе сер аст* тавассути пешванди инкорӣ *-на* муродиф шудаанд, ҳарчанд дар алоҳидагӣ маъноӣ муқобилро ифода мекунанд, зеро дар *чашми касе сер аст* (инчунин, дар сифатҳои мураккаби *чашмгурусна, гурусначашм*) сифатҳои *сер* ва *гурусна* зидмаъноанд, ҳислатҳои мусбату манфӣи шахсро дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ барҷаста ифода мекунанд. С. Айни маҳз аз ҳамин имконияти муассирии воҳидҳои фразеологӣ истифода бурдааст.

Табдил ёфтани шакли тасдиқӣ ба инкорӣ ва ё, баръакс, инкорӣ ба тасдиқӣ, на ҳамеша ба муродифшавии ВФ оварда мерасонад. ВФ *ба дасти касе гирифтгор гардидан* ва *ба доми касе афтодан* бо обуранги ҳиссии манфӣ ва хоси услуби бадеӣ будан аслан муродифанд, аммо дар мисолҳои зерин бо илова шудани пешванди инкорӣ ин муносибат барҳам хӯрдааст:

У бо миршаби Бухоро ҳам чанд бор чанг карда, ба сабаби ғайрат ва ҳунари худ ба дасти ӯ гирифтгор нагардида буд (1, 69); ... *гуё акнун хастӯш фуру рафта буд, ки оҳубаррагон ба дом меафтоданд* (1, 54).

Ба дом афтодан бо ВФ матни зерин - *ба дасти касе гирифтгор омадан* бо тобиши маъноӣ дастгир шудан, асир афтодан ҳаммаъно гардидааст:

Аммо аз он чо баромадан замон ба дасти одамони амир гирифтгор омада, дар обхона маҳбус гардиданд (1, 16).

Дар эҷодиёти адибони гузаштаи мо низ ибораи *ба дом афтодан* ба маъноӣ воқеан асир афтодан ва маҷозан ошиқ шудан хеле зиёд воমেҳурат: *Сайёди зайфро моҳии қавӣ ба дом афтод, тоқати ҳифзи он надошт* (Саъдӣ):

*Ба доми дилбаре афтодаам, гум гашта талбирам,
Саропо ваҳшатам, дар кӯи ӯ оҳуи тасвирам* (Сайёдо) (3, 1, 385).

ВФ *ба дасти касе гирифтгор омадан* бошад, дучор нагардид. Танҳо таркиби феълии *гирифтгор омадан* ба маъноӣ ба чизе дучор шудан, мубтало гаштан ба чизе (3, 1, 268) ва *гирифтгор шудан* ба маъноӣ асир шудан, побанд шудан; ошиқ шудан (3, 1, 268) серистеъмол будааст. Шояд зери таъсири адабиёти классикӣ ин вариант ба вучуд омада бошад, вагарна дар адабиёти муосир (дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» ҳам) *ба даст афтидан* (*афтодан, ғалтидан*) (5, 2, 698) истифода мешавад. Агар дар адабиёти муосир ин ибораҳо обуранги ҳиссии манфӣ дошта бошанд, дар осори адибони гузаштаи мо ба обуранги ҳиссии мусбат низ дороанд.

Дар таркиби муродифоти фразеологӣ калимаҳои гуногун (ғайрисинонимӣ) низ омада, бо маъноӣ яклухти умумиятдошта ҳаммаъно ва ё наздикмаъно мешаванд. Устод Айни силсилаи ВФ-ии ҳаммаъноро барои таъсирбахш ва ҷозибанок тасвир намудани ҳолати рӯҳии персонаж якҷо меоварад. *Дунё ба чашми касе сиёҳу торик шуд, бадани касе чун барги бедларзид, осмон ба сари касе ба гардидан даромад* мутаассирӣ аз ҳад зиёди касеро аз шунидани хабари ногаҳонӣ ва нохуш дақиқ ва равшан ифода кардаанд:

Ростӣ, Ҳайдарча-чӯра бо шунидани ин хабар дунё ба чашмам сиёҳу торик шуд, баданам мисли барги бедларзидан гирифт ва осмон ба сарам монанди санги осӣ ба гардидан даромад (1, 56).

Ин се ВФ бо тобиши маъноӣ умумӣ ба сари касе омадани мусибат наздикмаъно шудаанд, вагарна *дунё ба чашмам сиёҳу торик шуд* беҳуш шудани касе, *баданам мисли барги бедларзидан гирифт* тарсидани касе ва *осмон ба сарам монанди санги осӣ ба гардидан даромад* азоб кашидан, озор ёфтани касеро ифода мекунанд. Нависанда дар истеъмоли фразеологизми *дунё ба чашмам сиёҳу торик шуд* ба ду варианти он така кардааст: *дунё ба чашмам сиёҳу шудва дунё ба чашмам торик шуд*. Асли ин ҷумла *дунёи равшан ба (дар) чашмам (назарам) торик шуд* мебошад, ки хеле серистеъмол аст.

Ҷон қоҳондан азобу машаққати бисёр кашидан, ҷони худро ба азоб монандан (5, 2, 661), *пой сӯхтан* ранҷ дидан, азоб кашидан, *даҳан даррондан* варианти *гулӯ даррондан* буда, саҳт дод задан, баланд фарёд задан, аррос задан (4, 1, 340), *гулӯ гирондан* танг шудани роҳи нафасро (4, 1, 340) ифода мекунанд. Дар матни зерин бо тобиши маъноӣ бо азобу машаққат фарёд кардани персонаж дар назар дошта шудааст:

Ҷон қоҳонда, пой сӯхта, даҳан дарронда, гулӯ гиронда «во, шариато!» гуфтани Қорӣ Ибод барои ин аст... (1, 55).

Ин ВФ дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ серистеъмол буда, обуранги ҳиссии манфӣ доранд. Хоси услуби бадеӣ, публицистӣ ва муоширатанд. Бо ин қолабҳо дар адабиёти муосир дучор мешаванд, аммо дар адабиёти классикӣ тоҷик шакли дигаргуна доранд.

Ҷон қоҳонданро ба маъноӣ азобу машаққати бисёр кашидан, ҷони худро ба азоб монандан адибони гузаштаи мо дар шакли *ҷон костан* корбаст менамудаанд:

*На аз хурдадонист ҷон костан,
Ба он ганҷу моли қаҳон хостан* (Ҷомӣ) (3, 2, 787).

Пой сӯхтан дар адабиёти классикӣ дар шакли *пойсӯхта* бо маъноҳои 1. ранҷдида, азобкашида, аламнок; 2. беқарор, беором, саргардон (3, 2, 78) роиҷ будааст. Шояд он аз *пой сӯхтан* ба вучуд омада бошад, зеро аксари калимаҳои мураккаб аз ВФ пайдо шудаанд (*дастдарозӣ кардан – даст ба касе дароз кардан, ситорашуморӣ кардан – ситора шумурдан, дилшикаста – дили касе шикаста шудан* ва ғ.)

Даҳан даррондан (*гулӯ даррондан*) дар осори адибони гузашта дар қолаби *гулӯ пора кардан* ба маъноӣ киноявӣ доду фарёди бисёр кардан истеъмол мешудааст (3, 1, 288), *гулӯ гирондан* бошад, дар шакли *гулӯ танг гирифтган*-танг шудани роҳи нафасро (3, 1, 288) мефаҳмондааст.

Ин ВФ бо тобиши маъноии ранҷ кашидан бо ВФ *азобу ҷубат кашидан* ҳаммаъно мешаванд:
... *ташнагии онҳо бо ин хуне, ки ба ин осонӣ рехта мегардид, намешикаст, дили онҳо бо ин шавқ ва ҳавасе, ки дили майзадагони хумори шароб мехоҳад, камаш ягон соат азобу ҷубат кашидан, ҷон додани бандиёро мехост* (1, 12).

Устод Айни бо азобу шиканҷа ҷон додани бандиёро хеле рикқатовар ва ҷонгудоз тасвир намуда, уқубати кулфатовари онхоро бо ҳолати майзадагони хуморӣ, ки соатҳо зери таъсири шароб сархуш мегарданд ва ҳавасманди ҳамин аҳволанд, қиёс мекунад. Агар майзадагон хумори худро бо нӯшидани арақ шикананд, хумори инҳо бо хӯрдани хуни мазлумон ҳам ба осонӣ намешикаст. Асли ибораи фразеологӣ *бори азобу ҷубат кашидан* аст, зеро *азобу ҷубат* исмҳои абстрактанд ва бо калимаи *кашидан* (кашондан) ҳеч муносибати маъноӣ надоранд, он танҳо бо калимаи *бор* таносуби маъноӣ пайдо менамояд. *Бори азобу ҷубат кашидан* дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ доираи истъмоли васеъ дошта, маъноӣ ранҷ кашиданро мӯътадил ифода мекунад. Бо ин қолаб хоси адабиёти муосир буда, дар осори гузаштагонамон дар алоҳидагӣ *азоб дидан* (*ранҷ кашидан, дар азият будан*):

Бикӯш, аз ҳештан макун дурам,

Ки зиҳичрон азоб мебинам (*Хусрави Деҳлавӣ*) (3, 1, 47)

ва *ҷубат дидан* (*ҷазо дидан, азоб кашидан*):

Аз сари зулфи ту сад гуна ҷубат дидам,

Оқибат бесару сомон шудане ҳам дорад (*Мушфиқӣ*) (3, 2, 402).

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки устод Айни дар истифодаи ВФ майлу рағбати беандоза зохир намуда, мувофиқи таъби эҷодӣ ва мақсади услубӣ онхоро кор мефармояд. Ин аст, ки матлаби нависанда таъсирбахш, ҷозибанок ва рангин ифода мегардад. Одатан муродифоти фразеологӣ барои худдорӣ аз такрор хизмат мекунанд, аммо дар асарҳои адиб онҳо барои пурра кардани фикр, дақиқ ва равшан баён кардан ва таъкиди матлаб кор фармуда шудаанд. Умуман, дар истъмоли ҳама гуна воҳидҳои забон қалами устод Айни буррову сеҳрогин аст.

КАЛИДВОЖАХО: муродифоти луғавӣ, муродифоти фразеологӣ, вариантҳои фразеологӣ, тобишҳои маъноӣ, доираи истъомол, хусусиятҳои услубӣ.

АДАБИЁТ

1. Айни С. Акнун навбати қалам аст.-Душанбе:Ирфон, 1978.-с.9-79.
2. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик.-Душанбе,1982.-102с.
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ.-ҷ.I, II.-М.:Советская энциклопедия, 1969.
4. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ.-ҷ. I, II.- Душанбе, 2008.
5. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта.-ҷ.II.- Душанбе:Ирфон,1964.-802с.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ ПОВЕСТИ «БУХАРСКИЕ ПАЛАЧИ» С. АЙНИ

В статье проанализированы ряд синонимических фразеологизмов повести «Бухарские палачи» С. Айни, и выявлен индивидуальный стиль писателя при использовании этих единиц языка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексические синонимы, фразеологические синонимы, фразеологические варианты, семантические оттенки, круг употребления, стилистические особенности.

PHRASEOLOGICAL SYNONYMS IN THE NOVEL OF S. AINY “BUKHARA’S KILLERS”

Some phraseological synonyms is analyzed in “Bukhara’s killers”, and found out individual style of the writer in using these units of the language in the article.

KEY WORDS: lexical synonyms, phraseological synonyms, phraseological versions, semantics, use, stylistic peculiarity (feature).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М.М. Мирзоева* - кандидат филологических наук, доцент кафедры стилистики и литературного редактирования факультета журналистики Таджикского национального университета

СИСТЕМА ОСНОВНЫХ ПРИЗНАКОВ РУССКО-ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Ю. Фомин

Российско-Таджикский (славянский) университет

По мере пребывания Таджикистана в составе СССР, таджикский язык обогащался неологизмами, а конкретней, лексическими новообразованиями русско-интернационального происхождения. Большую часть этих новообразований составили имена существительные и прилагательные из числа единиц номенклатуры

(куда можно включить и профессиональные жаргонизмы и научные термины, специальную лексику и т.д.) и имена собственные (названия блюд, предметов и т.д.). [1]

История проникновения русско-интернациональных заимствований и их распознавание связаны с изменением графики таджикской письменности. В этой связи стоит отметить, что с VIII–XIX вв до 1928–29 годов в таджикском языке использовалась письменность на основе арабской графики. [4] В 1929–30 году таджикская письменность была переведена на латиницу, а с 1940 года используется алфавит на основе кириллицы с добавлением 6-ти знаков: ғ, й, қ, х, ҷ, ў. Тогда алфавит таджикского языка насчитывал 37 букв. В 1954 году в таджикский алфавит были добавлены русские буквы «ь» и «щ» [4]. Именно в этот период в таджикский язык проникло большинство русско-интернациональных заимствований. В 1989г. был принят Закон Республики Таджикистан о языке и на его основании в 1998 году были утверждены новые правила орфографии. В соответствии с этими правилами из таджикского алфавита был исключен ряд русских букв (Ц, Щ, Ы, Ь) и численность букв в алфавите составила 35. [3]

В таджикском языке (ТЯ) большинство заимствований включается в категорию имен существительных и прилагательных, и оформляется их морфологическими показателями (суффикс множественного числа, сочетание с предлогами и послелогоми и т.д.), причем они утрачивают (в частности заимствования из русского языка) некоторые характерные для языка источника заимствования-суффиксы и окончания, например: русский -ический, (-ая, -ое), биологический (-ая, -ое), сравнить с таджикским биологӣ. [1]

Основываясь на анализе словарной базы русско-интернациональных заимствований (источники 2, 5), условно, в структуре данного вида лексической системы в таджикском языке, на морфемном уровне, стало возможным выделить ряд специфических признаков, указывающих на происхождение словоформы.

К признакам, с помощью которых можно определить словоформу из числа русско-интернациональных заимствований в таджикском языке, относятся следующие:

1. Наличие в словоформе графемы «Ц» (данная буква встречается чаще в словоформах, относящихся к периоду до реформы языка 1998 года). В современной таджикской грамматике, данная графема была заменена на графему «С» (перед гласной или в середине слова после согласной) и «ТС» (в середине слова между двумя гласными). Примеры: *сирк, концерт, дотсент*. [3]

2. Наличие специфических аффиксов (префиксов и постфиксов) и морфем, которое можно условно назвать аффиксно-морфемной составляющей данного типа лексической системы ТЯ, которые, в свою очередь, можно разделить на префиксно-морфемные и постфиксно-морфемные (Табл 1, 2).

Табл.1

Префиксно-морфемная составляющая	
энциклопеди	реактивн
электрон	реактив
коррекц	сант
сульфат	транс
электро	техник
энерг	авиа
энцик	авто
энсик	агро ²
кабель	газо
кардио	гемо
магнит	глав
астро	магн
бетон	мега
вольт	метр
волт	нано
гидро	теле
грамм	телефон
интернац	техн
интернатс	био
интурист	гео ³
кибер	зоо ⁴

² Префиксно-морфемная составляющая «агро-», в ТЯ, в основном, употребляется в таких словосочетаниях и морфемных образованиях, как *агроном, агробиология и агротехника*. [2, 5].

³ Префиксно-морфемная составляющая «гео-» в ТЯ, в основном, употребляется в таких словосочетаниях и морфемных образованиях, как *геофизика, геометр-, геодезия..* [2, 5].

космо	кило
механ	кино
милли	фило
мотор	компью
радио	
реактор	

Табл. 2

Постфиксно- морфемная составляющая	
тография	изм
техника	олог
грамма	ологй
графия ⁵	лий
электрон	нез
грамм	ний
метрия	гика
магнит	зика
логия	мика
непик	ника
техник	тика
граф	сия
метр	ция
скоп	зм
тсия	ий
део	ия
дио	орт
актив	

В данных таблицах приведены основные аффиксно-морфемные составляющие, характерные для русско-интернациональных заимствований данного типа лексической системы таджикского языка, которые встречаются в словах, как советского периода, так и периода после обретения Таджикистаном независимости.

Характерной особенностью русско-интернациональных заимствований в ТЯ, является возможность наличия симбиотических связей аффиксально-морфемного аппарата подобных заимствований с аффиксальным аппаратом ТЯ. Пример: автоматй, принципнок, радиоактивй.

3. Если рассматривать слово ТЯ с точки зрения формализации ее написания, т.е. представляя его в виде формулы сочетания гласных и согласных, то слово ТЯ имеющее в своем начале паттерн типа a12a(e,и)3...n, где цифрами обозначены любые гласные звуки, чаще всего оказывается русско-интернациональным заимствованием: *аспирант, аттестатсия, артист* и т.д.

4. Особенно важно отметить такую характерную особенность для русско-интернациональных заимствований в ТЯ, как наличие морфем (биграмм) СП- и СТ- в начале слова. Пример: *спирт, стандарт* и т.д. [5] Исключением является имя собственное «Спитамен».

Таким образом, можно заключить, что наличие одного, либо нескольких данных признаков в слове ТЯ, может с большой долей вероятности идентифицировать его как слово, принадлежащее к типу русско-интернациональных заимствований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тураходжаева Р. Лексические новообразования русско-интернационального происхождения в таджикском языке (по материалам газеты «Хақиқати Ўзбекистон» за 1950-1975 гг.) – Автореферат – Душанбе 1986.
2. Таджикско-русский словарь. – Душанбе: Издательство Пайванд, 2006. – 782 с.
3. Семенова Е.В. Таджикский язык. Начальный курс: учеб. пособие/ Е.В. Семенова. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. Индоиранских и африканских языков. – М.: МГИМО – Университет, 2008. – 207с.
4. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка – М., 1954.

⁴ Префиксно-морфемная составляющая «зоо-» в ТЯ, в основном, употребляется в таких словосочетаниях и морфемных образованиях, как *зоолог, зоотехн*. [2, 5].

⁵ Постфиксно-морфемная составляющая «-графия» в ТЯ, в основном, употребляется с такими префиксными образованиями, как *демография, картография, стенография, термография, хореография, электрокардиография*. [2, 5]

5. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ (ибораг аз 2 ҷилд) /Зери таҳрири: Сайфиддин Назарзода (раис) Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Сулпон/ - Душанбе: Академия илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пажӯҳишҳои забон ва адабиёт ба номи Ғӯдакӣ, 2008. – 1897с.

СИСТЕМА ОСНОВНЫХ ПРИЗНАКОВ РУССКО-ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье освещены основные вопросы, связанные с системой основных признаков русско-интернациональных заимствований в таджикском языке. Приведены примеры их употребления в таджикском языке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: русско-интернациональные заимствования, аффиксно-морфемная составляющая, префиксно-морфемная составляющая, постфиксно-морфемная составляющая, паттерн, морфема, биграмма.

SYSTEM OF THE BASIC ATTRIBUTES OF RUSSIAN-INTERNETIONAL LOANS IN THE TAJIK LANGUAGE

In article are taken up the basic questions connected with system of the basic attributes of russian-international loans in the Tajik language. And also examples of their use in the Tajik language are resulted.

KEY WORDS: Russian-international loans, affix - a morphemic component, prefix - a morphemic component, a pattern, a morpheme, biogram.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *А.Ю. Фомин* - соискатель Российско-Таджикского (славянского) университета. ТЕЛЕФОН: **918839970**, alex_center79@mail.ru

БИЛИНГВАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Г.М. Ходжиматова

Таджикский национальный университет

При обучении русскому языку студентов-таджиков подязыку специальности одной из главных задач является учет особенностей как русского, так и родного языков. Билингвальное описание терминологической лексики создает основу для рациональной организации программного учебного материала и его презентации в вузовской аудитории, теоретическую базу для активизации познавательной и практической деятельности студентов, повышает эффективность занятий. Выявление особенностей родного языка студентов-таджиков позволяет наиболее рационально преподнести новый материал, способствует лучшей организации работы по развитию профессиональной речи студентов, обогащению их активного словарного запаса, помогает предвидеть трудности в изучении того или иного раздела, предупредить возможные интерференционные ошибки.

В семантической структуре лексики разных языков, в том числе русского и таджикского наблюдаются большие расхождения, ибо каждый язык представляет собой своеобразную систему внешних значений. В процессе обучения обычно различают следующие явления: а) совпадающие в русском и родном языках, которые можно переносить из родного языка в изучаемый (русский) язык; б) частично совпадающие, которые должны быть лишь скорректированы; в) несовпадающие или отсутствующие в одном из языков, которые необходимо формировать.

В обучении русскому языку студентов-таджиков надо выделить начальную и последующую стадии и этапы, и в зависимости от этого следует говорить о месте и роли родного языка. В первичном периоде формирования русской речи основой выступает родной (таджикский) язык, так как его влияние родного языка на неродную речь неизбежно.

Известно, что при усвоении русского языка у студентов-таджиков могут произойти нарушения норм пользования им. Эти нарушения могут быть вызваны разными причинами: внешними и внутренними. Внешними факторами могут быть, например, большой объем нового материала, недостаточная эффективность методов обучения, не совсем правильное преподнесение материала преподавателем. Внутренними причинами нарушения языковой нормы могут явиться: специфика строя русского языка и связанные с ней психические законы восприятия, запоминания и сохранения в памяти особенностей данного языка; объективные трудности, связанные с необходимостью овладения психическим механизмом (знаниями, умениями, навыками), позволяющими воспринимать и порождать речевые произведения, последовательно принадлежащие двум языковым системам, т. е. трудности, вызываемые национально-русским билингвизмом. «Билингвизм и использование обоих языков в равной мере- ситуация, при которой индивид в состоянии воспринимать оба языка и

пользоваться ими практически в любом контексте. Существуют различные уровни такого билингвизма, достаточного для индивида»[1].

Билингвизм изучается при помощи целого комплекса наук, задачи которого определяются в зависимости от того, с какой точки зрения – лингвистической, психологической или социологической он изучается и рассматривается. В лингвистическом плане задачи билингвизма заключаются в сопоставлении контактирующих языков и описании выявленных специфических признаков. Задачей психологии является изучение психических механизмов, позволяющих человеку воспринимать и порождать речевые произведения, принадлежащие в той или иной степени двум языковым системам.

Социологическими задачами являются зависимость между речевым поведением двуязычных людей и социальной ситуации общения. В связи с этим зависит и определение билингвизма. Если рассматривать билингвизм в лингвистическом плане, то под ним понимают следствия лингвистических явлений, лежащих в основе языковых контактов, в психологическом – речевые механизмы, позволяющие человеку использовать для общения две языковые системы, и в социологическом – практику попеременного пользования двумя языками.

Длительные наблюдения показали, что студенты – таджики в большинстве своем при чтении специального текста на русском языке медленно передвигаются от одного слова к другому, возвращаются к прочитанному, чтобы идентифицировать лексическое значение слова, а затем вновь возвращаются, чтобы объединить отдельные единицы в смысловые единства и достичь их полного понимания.

Знание характерных особенностей русского и таджикского языков и их учет в процессе обучения подязыку специальности дает преподавателю возможность выявить и предупредить ряд характерных ошибок, связанных с типологическим различием данных языков. Преподавателю исключительно важно в работе со студентами учитывать существенные отличия в грамматическом строе изучаемого и родного языков. Важно, на наш взгляд, учитывать следующее: 1) грамматические факторы, обусловленные особенностями выражаемых языковых средств в русском и таджикском языках; 2) специфические грамматические категории русского языка, отсутствующие в родном (таджикском) языке.

К.Д. Ушинский отмечал, что при обучении неродному языку сравнение систем языков способствует сознательному, рациональному изучению второго языка. Сопоставление позволяет: а) разграничить смешиваемые конструкции; б) установить сходство; в) систематизировать и обобщить материал; г) увидеть характерные признаки предметов, явлений, глубже познать их.[2]

Межъязыковая интерференция, выражаемая в перенесении норм родного языка на неродной, порождает немалые трудности. Студент-таджик, не должным образом усвоивший грамматические явления русского языка, воспринимает их путем мысленного перевода на родной язык, сопоставляя с известными ему фактами и явлениями родного языка.

Сопоставительное исследование физической терминологии в русском и таджикском языках выявило также ряд факторов, имеющих важное значение для совершенствования коммуникативно-теоретических навыков студентов неязыковых вузов национальных групп.

С точки зрения фонетико-орфоэпического и морфологического оформления физической терминологической лексики в русском и таджикском языках сопоставительный анализ дал возможность выявить наличие трех групп этих лексем:

1) слова и словосочетания с идентичностью графического облика в двух языках: *вакуум, ампер, атом, электрод, диффузия, вольт, лазер, механика.*

2) слова и словосочетания подвергшиеся частичному фонетико-орфографическому и морфологическому влиянию родного языка: *инертность- инертият, нуклиды-нуклидҳо, магнитная индукция-индуксияи магнитӣ, ионная эмиссия- эмиссия иони, гравитационный радиус- радиуси гравитасионӣ, радиоактивность-радиоактивият.*

3) слова и словосочетания, сохраняющие в отдельных случаях конструкции международных терминов: *кристаллическая решетка- панҷараи кристаллӣ, магнитный поток, сели магнитӣ, радиоволны-радиомавҷҳо, термодинамика- гармодинамика, альфа-распад- алфа-коҳиш, ионная электропроводность-ноқилияти электрики иони.*

4) слова и словосочетания не имеющие эквивалентов в обоих языках, и потому подлежащие переводу: *жидкость-моъё, внутренне трение- соиши дарунӣ, давление- фишор, давление звука- фишори рӯшноӣ, звук- садо, критическое давление- фишори бухронӣ, маятник- раққосак.*

Исследование данной проблемы приводит к выводу о том, что русская и таджикская физическая терминология имеют четыре основных типа соответствия. Каждый тип, в свою очередь, включает несколько моделей:

1. Соответствие с именами существительными:

1) русское термин- слово соответствует таджикскому термину- слову: *время- вақт, колебание- лаппиш, работа- кор, скорость- суръат, ускорение- шитоб, измерение- санчиш; пар- буғ.*

2) русское термин- слово соответствует таджикскому термину- словосочетанию: *новолуние- мохи нав; теплотворность- қобилияти гармоофарандағӣ, трактория- хати сайр, эхо- акси садо.*

3) русское сложное слово термин- слово соответствует таджикскому термину сложному слову, словосочетанию или таджикскому термину с использованием основных способов словообразования: *сверхтекучесть- фаққусайёлият, сверхпроводники- фавкноқилҳо, сверхпроводимость- фавкноқилият, секундомер- сониясанҷ, теплотворность- қобилияти гармоофарандағӣ, изоляция- изоҳатҳо, самодиффузия- худдифузия, дальность- дурбинӣ.*

4) русское термин- словосочетание соответствует таджикскому термину- словосочетанию: *теплота горения- гармой сӯзиш, теплота кипения- гармой ҷӯшиш, теплота плавления- гармой гудозиш, точка росы- нуқтаи шабнам; период колебаний- даври лаппиш ; коэффициент сжимаемости- коэффисиенти фишурдашавандағӣ, сила света- қувваи рӯшноӣ.*

2. Соответствие с именами прилагательными:

1) русское термин- слово соответствует таджикскому термину- слову: *элементарный- элементарӣ, абсолютный- мутлақ, атомный- атомӣ, тепловой- ҳарорати, гармой.*

2) русское термин- словосочетание соответствует таджикскому термину- словосочетанию: *измерительный прибор- асбоби санчиш, земное излучение- нурҳои заминӣ, космические скорости- суръатҳои кайҳонӣ, нормальное ускорение- шитоби марказрав; свободное падение- афтиши озод.*

3) русское термин- словосочетание соответствует таджикскому термину- слову: *оболочка радужная- инабий, оболочка сетчатая- шабакия.*

3. Соответствие с глаголами

1) русское термин- словосочетание соответствует таджикскому термину- словосочетанию: *подвергать воздействию- дар зери таъсир қарор доштан, оказывать сопротивление- муқобилият нишон додан, проводить тепло- гарми гузаронидан, проникать внутрь кристаллов- дохили булур шудан, течь по проводнику- чори шудан ба ноқил, приближаться к земле- ба замин наздик шудан.*

Когда мы сопоставляем соответствия русских слов и словосочетаний таджикским словам и словосочетаниям, следует выявить синтаксический аспект и логико-семантический аспект их соотношения

Сопоставление физической терминологии в семантическом плане позволило выявить как случаи совпадения и несовпадения значения, так и внутренней логики русской и таджикской лексемы, что находит отражение в характере выражения объективной действительности, а также природы синонимии и полисемии этих лексем. При этом следует отметить, что большинство синонимов, встречающихся в таджикской физической терминологии, широко употреблялось ещё в языке классической литературы. При этом, в количественном отношении в таджикской физической терминологии встречается больше синонимов, чем в русском. Например: *радиация- нур, тобиш; гром- раъд, тундар; измерение- санчиш, ченқунӣ, тепловой- ҳарорати, гармой.*

При сопоставительном описании терминологической лексики в русском и таджикском языках путем контрастивного анализа нами выявлены потенциальные возможности возникновения интерференции, которую составляют единицы грамматической системы изучаемого (русского) языка, отличающиеся от единиц родного (таджикского) языка. Они и представляют собой объекты и причины возможных интерференционных ошибок на грамматическом уровне.

Терминологическая лексика, в основном, выражена именем существительным, поэтому характеризуя грамматические категории имен существительных в сопоставляемых языках, мы приняли во внимание не только их семантику и характер парадигматических отношений, но и синтагматические связи. Такой контрастивно - сопоставительный анализ позволил установить потенциальные зоны грамматической интерференции как в сфере парадигматики, так и на уровне синтагматических связей (согласование, управление), а затем, в соответствии с каждой зоной потенциального поля грамматической интерференции в области имен существительных, прогнозировать типы и виды ошибок.

В целях решения методических задач выявления потенциального поля грамматической интерференции в процессе обучения русскому языку студентов- таджиков неязыкового вуза осуществлено его моделирование. Потенциальное поле грамматической интерференции представляется нами как некоторое пространство, в котором намечается конфигурация центральных и периферийных зон поля. Отнесенность грамматических явлений изучаемого (русского) языка к центральной зоне или периферии ставится в зависимости от степени глубины их расхождений в семантическом и формальном плане от аналогичных явлений родного языка (таджикского) языка. Так, к центральной зоне относятся грамматические явления в области имен существительных с глубокими

расхождениями и, в связи с этим, с наибольшим интерференционным влиянием, а к периферии – с менее глубокими расхождениями и относительно меньшим интерференционным влиянием. Таким образом, центральная зона является объектом наиболее интенсивной грамматической интерференции, периферия – менее интенсивной

Сопоставление грамматических категорий имен существительных русского и таджикского языков проводилось с целью выявления сходств и различий в: 1) плане содержания (обычно грамматические категории в сопоставляемых языках имеют разный объем и качества содержания; 2) в плане и способов выражения (лексико-семантические средства, парадигматические, словообразовательные, синтагматические отношения) и 3) плане функционирования.

Проведенное сопоставление позволило построить модель потенциального поля грамматической интерференции в области имен существительных. Например, в сфере категории рода интерференцией могут быть подвержены следующие зоны трудностей:

- существительные мужского, женского, среднего рода;
- неодушевленные существительные, родовая принадлежность которых морфологически не маркирована в форме единственного числа именительного падежа, и у которых в сопоставляемых языках род не совпадает (*двигатель, скорость, джоуль*, и т. д.);
- несклоняемые существительные иноязычного происхождения (*бета-излучение, бета-частицы, радио, гамма-излучение* и т.д.)

На уровне парадигматики грамматическая интерференция может выразиться в смещении флексий 1,2,3 склонения существительных. Это ошибки типа: “*ядрой*” (*вместо ядром*), “*газой*” (*вместо газом*), “*о энергие*” (*о энергии*) и т.д.

На уровне синтагматических отношений порождение грамматической интерференции происходит в ошибочном употреблении морфологических показателей согласующихся слов: *равномернем движении, электрическая свети* др.

Сопоставление грамматических категорий имен существительных русского и таджикского языков в функциональном плане показало: во-первых, в сопоставляемых языках существуют общие категории имен существительных, но с различными средствами выражения и их функционированием соответствующим, согласно внутренним правилам в каждом языке; во-вторых, специфические и типологические различия, являющиеся областью весьма сильной интенсивной интерференции. Они содержатся, особенно, в сфере категории падежа, где объем значений и границы употребления той или иной русской падежной формы совершенно отсутствует в родном языке обучаемых.

Выявление возможностей возникновения интерференции в сфере грамматических категорий имен существительных явилось только первым этапом работы нашего исследования, так как прогнозируемая интерференция не всегда адекватна реальной (фактической). Несовпадение потенциальной и фактической интерференции, проявляющаяся в речи студента-билингва на русском языке, зависит не только от специфики сопоставляемых языков, но и этапа обучения данному языку, условий его усвоения и т. д. и т. п.

На особенности таджикского языка следует опираться в процессе продуманной организации системы упражнений, учитывая наиболее трудные языковые явления русского языка. Преподаватель должен преподносить учебный материал в такой последовательности и с подбором таких упражнений, которые способствуют быстрому преодолению всевозможных интерференционных трудностей.

Выявленные лингвистические характеристики подязыка физики и его ядра, физической специальной лексики, как в плане монологического описания, так и в плане бинарного изучения в русском и таджикском языках составили прочную основу для разработки методики обучения русской профессиональной речи на материале подязыка специальности.

Опора на родной язык является одним из проверенных методических приемов обучения русскому языку. Студентам-таджикам рекомендуется изучать новое языковое явление русского языка, путем сравнения его с соответственным по значению явлением родного языка. Преподавателю необходимо учитывать коренные отличия, существующие в грамматическом строе русского и таджикского языков. Особенности родного языка следует реализовать в строго продуманных упражнениях.

Следовательно, практические занятия следует проводить так, чтобы студенты как можно больше находились в сфере изучаемого языка, и как можно реже обратились к своему родному языку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Р., Каже Н. Билингвальное образование. Теория и практика. -Рига, 2005. -С.13.
2. Методика преподавания русского языка в школе народов тюркоязычной группы // Под ред. В.М. Чистякова. - М.: Просвещение, 1964- С.301

3. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. // Исследования по русской терминологии. - М.: Наука, 1971. - С. 7-67
4. Методика преподавания русского языка в школе народов тюркоязычной группы // Под ред. В.М. Чистякова. - М.: Просвещение, 1964.
5. Рахматуллин Р.Г. Некоторые характерные ошибки в русской речи студентов-таджиков. // Сборник статей по методике преподавания русского языка в вузах союзных республик. - Вып. 1. - М.: Высшая школа, 1978. - С. 119-131.
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1974. - 428 с.
7. Юлдошев У.Р. Таджикско-русское двуязычие как условие профессиональной подготовки студентов-медиков в вузах Таджикистана: Автореф. дис. д-ра пед. наук. - М., 1999. - 43 с.

БИЛЛИНГВАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассматриваются особенности родного языка студентов-таджиков, их расхождения в структуре физической термоносистем русского и таджикского языков с целью учёта их в процессе организации работы по развитию русской профессиональной речи студентов, обогащению их активного словарного запаса, предупреждению интерференции родного языка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: билингвизм, термин-слово, термин-словосочетание, опора на родной язык, интерференция, перевод на родной язык.

CLASSIFICATION BILINGUAL TERMINOLOGICAL VOCABULARY IN THE PROCESS OF LEARNING THE RUSSIAN LANGUAGE

In this article the author examines the challenges bilingual terminology in the process of learning the Russian language and she studies its different aspects this problem. Especially for learning the terminology of the Russian language and improvement of Russian professional speech as actual theoretical and methodological problem, it relies on the native language (Tajik).

KEY WORDS: bilingualism, the term-word, the term-phrase, relying on native language, interference, the translation into the native language.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Г.М. Ходжиматова* - кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры «Методика преподавания русского языка и литературы» Таджикского национального университета

МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ НОРМАЛИЗАЦИЯ НЕКОТОРЫХ ГРУПП СЛОВОФОРМ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Ш.О. Пулатова

Технологический университет Таджикистана

В данной работе рассматривается задача автоматического преобразования некоторого класса слов таджикского языка сложной конструкции во фрагмент предложения английского языка.

Одной из характерных особенностей таджикского языка является то, что многие словоформы таджикского языка семантически эквивалентны целому выражению (или предложению). Такие слова образуются [1] путем прибавления к основе ряда постфиксов, каждый из которых придает основе определенный смысловой оттенок. Перевод таких слов, в виде схемы

«слово входного языка – слово выходного языка», не всегда возможен.

Поэтому иногда целесообразно заменить такие слова на их равнозначные выражения (фрагмент предложения), тем самым уменьшив число постфиксов в словах полученного выражения.

Этот процесс называется *внутриязыковой нормализацией*. Выражение, полученное после внутриязыковой нормализации, состоит из слов более простой конструкции, что позволяет облегчить его перевод на другой язык.

Наряду с внутриязыковой нормализацией существует также операция *межъязыковой нормализации*, когда словоформе входного языка ставится в соответствие конструкция слов (фрагмент предложения), удовлетворяющая грамматике выходного языка.

Внутриязыковая нормализация таджикских слов изучена в работах [2, 3]. В работе [3] также приведены математические модели нормализации таджикских слов, образованных из основ-числительных и их перевод на английский язык.

Необходимо отметить, что автоматическому переводу слов таджикского языка на другой язык предшествуют этапы:

- *морфологический анализ переводимого слова;*
- *внутриязыковая нормализация слова;*

• *постредактирование нормализованного выражения*,
 которые выполняются последовательно. В работах [2, 6-9] приведены математические модели морфологического анализа таджикских слов, образованных от основ полнозначных частей речи (именные части речи, глагол, наречие).

Следует отметить, что внутриязыковая нормализация таджикских слов осуществляется по группе постфиксов, которые приведены ниже.

Группы постфиксов, по которым допускается внутриязыковая нормализация

В таджикском языке существуют шесть групп постфиксов, по которым допускается внутриязыковая нормализация слов[2]:

1. Группа притяжательных (местоименных) суффиксов:

-ам(-ям), -ат(-ят), -аш(-яш), -амон(-ямон), -атон(-ятон), -ашон(-яшон)

2. Группа предикативных связок (личных или глагольных окончаний).

а) Аорист (спрягаемая форма глагола, состоящая из основы настоящего времени и личных окончаний):

-ам(-ям), -й(и)(-йй(йи)), -ад(-яд), -ем, -ед, -анд(-янд)

б) Повелительное наклонение имеет следующие окончания:

-ам(-ям), -ад(-яд), -ем, -ед(-етон), -анд(-янд)

с) Глаголы простого прошедшего времени имеют следующие окончания:

-ам(-ям), -и, -ем, -ед(-етон), -анд(-янд)

3. Суффиксы -анги, -ангй, -янги, -янгй, образующие наречие.

4. Союзы -у, -ю, -ву.

5. Суффикс превосходной степени -тарин.

6. Уменьшительно-ласкательные суффиксы -ча, -ича, -ак.

Введем обозначения, которые будут использованы в дальнейшем:

S	- заданная словоформа, имеющая вид $S = s_1 s_2 \dots s_n$, где s_i - буквы;
R	- фрагмент предложения русского языка;
θ	- знак пустой строки;
\oplus	- символ конкатенации: $a \oplus b = ab$;
	- символ пробел между словами;
\overline{O}	- основа слова S ;
O_1	- обобщенная основа, имеющая вид $O_1 = p \oplus O$;
Γ	- основа глагола настоящего времени;
Γ^m	- основа глагола прошедшего времени;
V^n	- перевод основы глагола Γ^n на английский язык;
V^{nc}	- перевод основы глагола Γ^n на английский язык;
p	- простой или составной префикс, который может достигать трёх уровней;
r	- допустимый постфикс с возможными значениями $\{a, a\bar{g}i, a\bar{g}i, a\bar{n}i, a\bar{n}i, a\bar{g}o\bar{n}, a\bar{x}o, a\bar{n}\}$;
q	- допустимый постфикс (простой или сложный), который, в частности, может быть союзом;
n	- постфикс, принадлежащий множеству $\{a\bar{n}g\bar{i}, a\bar{n}g\bar{i}, \bar{y}a\bar{n}g\bar{i}, \bar{y}a\bar{n}g\bar{i}, n\bar{g}i, n\bar{g}\bar{i}\}$;
q_1, q_2, q_3	- допустимые постфиксы;
e	- постфикс английского языка с возможным значением $\{ing\}$;
\square	- символ отсутствия окончания;
l_j	- личные (глагольные) окончания, принадлежащие множеству $\{a\bar{m}(\bar{y}a\bar{m}), (\bar{i}^7(\bar{y}i))^8, (a\bar{d}(\bar{y}a\bar{d}), ^9), e\bar{m}, e\bar{d}(e\bar{t}o\bar{n}), a\bar{n}\bar{d}(\bar{y}a\bar{n}\bar{d})\}$, где $j = 1, 6$;
m_i	- притяжательные окончания, принадлежащие множеству $\{a\bar{m}, a\bar{t}, a\bar{s}i, a\bar{m}o\bar{n}, a\bar{t}o\bar{n}, a\bar{s}i\bar{o}\bar{n}\}$, где $i = 1, 6$;
m_k	- притяжательные окончания, принадлежащие множеству $\{\bar{y}a\bar{m}, \bar{y}a\bar{t}, \bar{y}a\bar{s}i, \bar{y}a\bar{m}o\bar{n}, \bar{y}a\bar{t}o\bar{n}, \bar{y}a\bar{s}i\bar{o}\bar{n}\}$, где $k = 1, 6$;
y_i	имения русского языка, принадлежащие множеству $\{я, ты(вы), он(она, оно), мы, вы, они\}$;
y'_i	- местоимения английского языка, принадлежащие множеству $\{I, you, he(she, it), we, you, they\}$;
z_i	- местоимения русского языка, принадлежащие множеству

⁶ Буквы я, ю, е, ё заменены сочетанием букв йа, йу, йэ, йо [1].

⁷ Буква \bar{i} – введена для обозначения личного окончания второго лица единственного числа, которое в конце слова пишется также, как и словообразовательный суффикс \bar{y} .

⁸ Повелительное наклонение второго лица единственного числа, есть основа глагола настоящего времени, которая не имеет окончания.

⁹ Глагол простого прошедшего времени третьего лица единственного числа не имеет окончания.

- z_i' - {меня(мне), тебя(тебе), его(ему), её(ей), этого(этому)), нас(нам), вас(вам), их(им)};
- h_i - местоимения английского языка, принадлежащие множеству {me, you, him(her, it), us, you, them};
 - местоимения русского языка, принадлежащие множеству {моя, твоя(ваша), его(её, его), наши, ваши, их};
- h_i' - имена английского языка, принадлежащие множеству {my, your, his(her, its), our, your, their};
- g_j - имена русского языка, принадлежащие множеству {мой, твой, его(ее, его), наши, ваши, их};
- g_j' - имена английского языка, принадлежащие множеству {mine, yours, his(hers, its), ours, yours, theirs};
- d - указательные местоимения русского языка, принадлежащие множеству {эта(это, этом), эти, тот(та, то), те};
- d' - указательные местоимения английского языка, принадлежащие множеству {this, these, that, those};
- u - союзы, русского языка, принадлежащие множеству {который, который(кто), который, кому, чей(которого)};
- u' - союзы английского языка, принадлежащие множеству {which, who, that, whom, whose};
- v - предлоги русского языка, принадлежащие множеству {в, на, к(в), от(из), с, до, из(о), за(у, в), около(у)};
- v' - предлоги английского языка, принадлежащие множеству {in, on, to, from, with, till, of, at, by};
- w_{ii} - массив вспомогательных и модальных глаголов английского языка, где $t = 1, 1, 6$, $j = 1, 6$
- w_{ij} - массив вспомогательных и модальных глаголов английского языка, образованный прибавлением отрицательной частицы *not* к элементам массива w_{ii} , где $t = 1, 1, 6$, $j = 1, 6$
- $N(S)$ - языковая нормализация слова S ;
- $R(N)$ - отображение $N(S)$ (или S) на русский язык;
- $E(R)$ - отображение $R(N)$ (или $N(S)$, или S) на английский язык;

Приведем функцию [3], которая определяет присутствие в таджикском слове S постфикса, по которому допускается внутриязыковая нормализация:

$$\delta(x) = \begin{cases} x, & \text{если } x \in S \\ \emptyset, & \text{если } x \notin S \end{cases} \quad (1)$$

Тогда функция [3]

$$\delta_1(x, y) = \begin{cases} \emptyset, & \text{если } \delta(x) = y \\ y, & \text{если } \delta(x) \neq y \end{cases} \quad (2)$$

дает возможность заменить постфикс на его семантически равнозначное выражение.

Формулы (1) и (2) определяют алгоритм внутриязыковой нормализации таджикских слов.

Приведем функцию [3], которая определяет вхождение слова α во фрагмент предложения $R(N)$:

$$\delta'(\alpha) = \begin{cases} \alpha, & \text{если } \alpha \in R(N) \\ \emptyset, & \text{если } \alpha \notin R(N) \end{cases} \quad (3)$$

Тогда функция [3]

$$\delta_1(\alpha, \beta) = \begin{cases} \emptyset, & \text{если } \delta'(\alpha) = \beta \\ \beta, & \text{если } \delta'(\alpha) \neq \beta \end{cases} \quad (4)$$

позволяет заменить слово формулы α на семантически равнозначное английское слово β .

Здесь $R(N)$ есть отображение (перевод) $N(S)$ (или S) на русский язык. Русский язык при этом используется как промежуточно-вспомогательный язык, средствами которого можно представить выражение $R(N)$ как фрагмент предложения $E(R)$ английского языка.

Формулы (3) и (4) определяют алгоритм межъязыковой нормализации таджикских слов на другой язык, в частности, на английский язык. На основании формул (3) и (4) построены

- 1) модель межъязыковой нормализации таджикских слов, образованных от основ именных частей речи;
 - 2) модель межъязыковой нормализации таджикских слов, образованных от основ глагола;
- которые подробно изложены в [4, 5].

Приведем основные результаты межъязыковой нормализации таджикских слов, образованных от основ именных частей речи и глагола.

Модель межъязыковой нормализации таджикских слов, образованных от основ именных частей речи

Произвольное таджикское слово S с обобщенной основой именной частью речи, в общем случае, представимо в виде [2]:

$$N(S) = \delta(q_1) \oplus \delta(m) \oplus \delta(n) \oplus \delta(u) \oplus \delta(v) \oplus \delta(w) \oplus \delta(x) \oplus \delta(y) \oplus \delta(z) \oplus \delta(l_j) \oplus \delta(q_3) \quad (5)$$

Этой словоформе соответствует следующее внутриязыковое нормализованное выражение [2]:

$$E(R) = \delta_1(m, u) \oplus \delta_1(n, u) \oplus \delta_1(v, u) \oplus \delta_1(w, u) \oplus \delta_1(x, u) \oplus \delta_1(y, u) \oplus \delta_1(z, u) \oplus w_{ij} \oplus$$

Тогда межъязыковая нормализация формулы (6) на английский язык имеет вид [4]:

$$\delta_1(m, u) \oplus \delta_1(n, u) \oplus \delta_1(v, u) \oplus \delta_1(w, u) \oplus \delta_1(x, u) \oplus \delta_1(y, u) \oplus \delta_1(z, u) \oplus \delta_1(q_1) \oplus \delta_1(q_3) \quad (6)$$

Модель межъязыковой нормализации таджикских слов, образованных от основ глагола

$$\delta(q_2) \oplus \delta(q_3) \oplus \delta_1(v, \text{настоящего времени}) \quad (7)$$

Как известно [1], глаголы в таджикском языке имеют две основы.

- 1) основа настоящего времени;
- 2) основа прошедшего времени;

Исходя из этого построены соответствующие модели внутриязыковой и межъязыковой нормализации.

Пусть S слово, основа которого есть глагол настоящего времени Γ_n . Тогда произвольное слово таджикского языка с обобщенной основой Γ_n укладывается в формулу [2]:

$$S = \delta(q) \oplus \Gamma_n \oplus \delta(l_j) \oplus \delta(m_i) \oplus \delta(q) \quad (8)$$

Слово S , заданное формулой (8) имеет внутриязыковую нормализацию вида [2]:

$$\text{Образжение формулы (8) на английский язык (межъязыковая нормализация) имеет вид [5]:}$$

Модель межъязыковой нормализации таджикских слов образованных от основ глагола прошедшего времени

Рассмотрим слово S , основой которого является глагол прошедшего времени Γ_n . Подобные слова в общем случае представимы в виде формулы [2]:

$$S = \delta(p) \oplus \Gamma_n \oplus \delta(r) \oplus l_j \oplus m_i \oplus \delta(q) \quad (11)$$

Внутриязыковая нормализация формулы (11) имеет вид [2]:

$$\text{Словесная формула межъязыковой нормализации формулы (11) представима в виде [5]:}$$

Рассмотрим некоторые частные случаи слов S (соответствующие им) нормализованные формы и примеры к ним.

1. Пусть в слове S основа есть Γ_n , при этом постфикс $r = a$, префикс $me \notin S$ и $l_j \notin S, m_i \notin S$. При введенных обозначениях слово S имеет вид:

$$S = \delta(p) \oplus \Gamma_n \oplus \delta(r) \oplus \delta(q)$$

Тогда нормализации имеют вид:

$$N(S) = \delta(p) \oplus \Gamma_n \oplus \delta(q)$$

$$E'(R) = V$$

$$E''(R) = V_{ps} \oplus \delta'(e) \oplus \delta'_1(q, q') \quad E'''(R) = after _ \oplus V_{ps} \oplus \delta'(e) \oplus \delta'_1(q, q')$$

Например: $N(S) = \text{гуфта}$

$$S = \text{гуфта}$$

$$R(N) = \text{сказав}$$

Тогда в соответствии с вышеприведенными формулами нормализованные выражения имеют вид:

$$E'(R) = \text{said}$$

$$E''(R) = \text{sainc}$$

ЛИТЕРАТУРА

1. Арзуманов С. Дж., Джалолов О. Забони тоҷифе, Душанбе, 1969.
2. Исмаилов М. А. Основы автоматизированного морфологического анализа слов таджикского языка. ПИО НПИЦентр, Душанбе, 1994.
3. Исмаилова Р. М. Моделирование процесса автоматического перевода с таджикского языка на английский язык словоформ, образованных от имен числительных. Диссертация на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук, Душанбе, 1998.
4. Исмаилов М. А., Пулатова Ш. О. Внутриязыковая и межъязыковая нормализация группы слов таджикского языка, образованных от основ именных частей речи. Деп. в НПИЦентре, Душанбе, 2007г. №5(1762).
5. Пулатова Ш. О. Внутриязыковая и межъязыковая нормализация группы слов таджикского языка, образованных от основ глагола. Деп. в НПИЦентре, Душанбе, 2008г. №05(1773).
6. Исмаилов М. А. Математическая модель морфологического анализа и синтеза слов таджикского языка. Докл. АН РТ, 1998, т.41, №9.
7. Исмаилов М. А., Абдуллоев Ф. А. Математическая модель морфологического анализа и синтеза слов таджикского языка, образованных из основ существительных. Депонир. рукопись. ПИО НПИЦентр, Душанбе, Вып.1, 1998, №57(1201).
8. Исмаилов М. А., Абдуллоев Ф. А. Математическая модель морфологического анализа и синтеза слов таджикского языка, образованных из основ прилагательных. Депонир. рукопись. ПИО НПИЦентр, Душанбе, Вып.1, 1999, №12(1254).
9. Исмаилов М. А., Абдуллоев Ф. А. Формальная грамматика словообразования из основ глагола прошедшего времени таджикского языка. Депонир. рукопись. ПИО НПИЦентр, Душанбе, Вып.2, 1999, №34(1276).

МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ НОРМАЛИЗАЦИЯ НЕКОТОРЫХ ГРУПП СЛОВОФОРМ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

В данной работе приведены математические модели позволяющие автоматически преобразовать некоторый класс слов таджикского языка сложной конструкции в фрагменты предложений таджикского и английского языков. Полученные фрагменты таджикских предложений состоят из слов более простой конструкции, что позволяет облегчить их перевод на другие языки, в частности, на английский язык. Эти математические модели можно использовать при создании компьютерных переводчиков с таджикского языка на другие языки.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: словоформы таджикского языка, математические модели, автоматический перевод слов, межязыковая нормализация, морфологический анализ, редактирование.

INTERLINGUAS NORMALIZATION OF SOME GROUPS OF WORD FORMS OF THE TAJIK LANGUAGE

In this paper gives the mathematical models which allows automatically transform the class of Tajik language words with the complex structure into the fragments of sentences Tajik and English languages. The received fragments of Tajik sentences consist of the words which have a simple structure. These permits easily translate fragments of sentences to other language, particularly to the English language. These mathematical models can be used to create computer translator from Tajik to other languages

KEY WORDS: word forms of the Tajik language, mathematical models, machine translation of words, interlinguas normalization, the morphological analysis, editing.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Ш.О. Пулатова* - аспирантка кафедры программирования и инновационных технологий Технологического университета Таджикистана ТЕЛЕФОН: 95-155-68-03

ИФОДАИ «ҲАМРОҲӢ» ТАВАССУТИ ТАРКИБИ БО ҲАМ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК

Шарофат Чабборова

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Таркиби *бо ҳам* аз ду ҳисса-пешоянди *бо* ва ҷонишини *ҳам* ташкил ёфтааст. Бояд тазаккур дод, ки то имрӯз таркиби *бо ҳам* аз тарафи олимони забоншинос чун ифодакунандаи объекти бавосита дар ҷумла шинохта шудааст, ки ҳиссаи дуҷоми таркибии он-*ҳам* ҷонишини муштаракӣ *ҳамдигар*-ро ифода менамояд. Дар китоби дарсии грамматика барои донишҷӯёни мактабҳои олии қайд шудааст, ки «*ҳам* ҷонишини муштарак буда, *бо* ҷонишини *ҳамдигар* синоним мебошад»(1). Бояд гуфт, ки вожаи *ҳам* метавонад чун ҳиссаҷа ва пайвандак (дар қолаби *ҳам...ҳам*) дар алоҳидагӣ истифода шавад. Калимаи мазкур танҳо дар як таркиб бо пешоянди *бо* (*бо ҳам*), *аз* (*аз ҳам*), *бе* (*бе ҳам*) ва монанди инҳо ҷонишини муштаракӣ *ҳамдигар*-ро ифода мекунад, аммо дар алоҳидагӣ ин маъниро дода наметавонад.

Дар забони тоҷикӣ баъзан чунин ҳодиса рух медиҳад, ки як ҷузъи калимаи мураккаб ё таркибӣ метавонад ба ҷойи ҳамон калима истеъмол шавад ва ҷузъан ҳамон мафҳумро фаро мегирад, ки он калима дар шакли пуррааш онро ифода менамояд. Ҳамин ҳодиса дар калимаи *ҳамдигар* низ рух додаст. Ба маврид аст, бигӯем, ки ҳиссаи *ҳам* дар ин ҷо пешванд набуда, ҷи тавре ки баъзе олимони қайд намудаанд (2,398), балки ҳиссаи маънидори калимаи мураккаб ё таркибие мебошад, ки бо мурури замон шакли рехтаро гирифтааст.

Бояд қайд кард, ки ҳиссаи *ҳам* дар таркиби калимаи *ҳамдигар* дар аввали пайдоишаш бояд шакли *ҳама* ё *ҳамаи*-ро дошта бошад ва бо гузашти айём дар он ҳодисаи овозӣ рух дода, калимаи *ҳамаи* шакли *ҳам* ва ҷонишини муштаракӣ бошад, шакли *ҳамдигар*-ро гирифтааст. Зеро дар давраи миёнаи тараққиёти забони тоҷикӣ калимаи *ҳама* чун ҷонишин дар қатори ҷонишинҳои таъинӣ ном бурда шудааст. Инчунин дар забони ин давра ҷонишини *дигар* дар шакли *яқдигар*, *дудигар*, *седигар* истифода шудааст. Аз ин рӯ, шояд ҷонишини муштаракӣ *ҳамдигар* дар ибтидои пайдоиши худ шакли *ҳамаи дигар*-ро дошта бошад.

Муҳаққиқи таърихи забон Сиёев Б. дар асари худ «Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ» қайд менамояд, ки «аз калимаи *дигар*, префикси *ҳам* ва калимаи *яқ* «замоири муштарак» (бо истилоҳи Платте ва Ранкин) ва ё бо истилоҳи Ҳумоюн Фаррух «замоири муовоза ва мутақобила» сохта шудааст» [2,398]. Дар ҳамин асар дар ҷойи *дигар* гуфта мешавад, ки дар баробари калимаи *дигар* калимаи мураккаби *дудигар* ва *седигар* дар истеъмол будааст, ки ба ибораи Ҳумоюн Фаррух «ба маънои дуҷом ва сеҷом бошад» [3,725]. Аз ин рӯ, шояд калимаи *ҳама* ё *ҳамаи* ҷонишини таъинӣ бошад ва бо калимаи *дигар* дар як таркиб омада, маънои *боқимондаи дигар*-ро дошта бошад ва шумораи номуайни боқимондаро ифода намояд.

Аз гуфтаҳои боло метавон ба чунин хулоса омад, ки калимаи *ҳам* танҳо дар матн дар алоқамандӣ бо *дигар* калимаҳо, махсусан дар сурати бо пешояндҳо ташкил намудани таркибҳои нахвӣ метавонад ҷонишини муштаракро ифода намояд ва ҷойи ҷонишини муштаракӣ *ҳамдигар*-ро бигирад, инчунин дар маъниҳои *дигар* истифода ва истеъмол шавад.

Ҳадафи мо аз овардани чунин маълумоти мукамал оид ба таркиби *бо ҳам* аз он иборат аст, ки таркиби мазкур дар ҷумла вобаста ба маънои луғавӣ ва семантикии аъзоҳои *дигар* ҷумла, махсусан хабари он гоҳо муносибатҳои мафъулий ва гоҳо муносибатҳои холшарҳкунандиро ифода менамояд,

ки роҷеъ ба чунин таркибҳои синтаксисӣ забоншиноси рус Никитин В.М. андешаҳои ҳеҷро ба тарикӣ зер ибраз намудааст: «Мувофиқати ҳол ва пурқунанда дар шакл хеле зиёд вомехӯрад, ки ҳангоми якхелагии вожаҳо(лексемаҳо) таҳлилу тадқиқро беҳад мушқил месозад» [4,52].

Таркиби **бо ҳам** дар ифодаи муносибатҳои мафъули бо ҷонишини муштарак алоқаи зич пайдо намуда, ҳиссаи таркибии он **ҳам** чун ҷузъи калимаи **ҳамдигар** ин маъниро пурра ифода карда метавонад.

Таркиби мазкур дар ифодаи муносибатҳои мафъули дар назди хабарҳои меояд, ки бо феълҳои ифодакунандаи амали муштарак сурат мегиранд: *салом намудан, гуфтугӯ кардан, аҳд намудан, сӯҳбат кардан, ҷанг кардан, ошпӣ намудан, вохӯрдан, дӯстӣ кардан, душманӣ варзидан, ҳамроҳ шудан, хайру хуш намудан* ва монанди инҳо.

Феълҳои мазкур худ ба худ новобаста ба аъзоҳои дигари ҷумла муносибати мафъулиро боисрор талаб менамоянд ва дар назди чунин феълҳо омадани таркиби **бо ҳам** бебаҳс ба ҷонишини муштарак-пурқунандаи бавоситаи ҷумла будани он ишора месозад:

1. *Онҳо баъди ҷанг боз бо ҳам вохӯрданд. (Сотим Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2,с.15);*

2. *Мо бо ҳам аҳд кардем, ки фурсатро ғанимат доништа тайёрии сафарро бинем. (Сотим Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо,с.224);*

3. *Муллобачагон ду-ду, чор-чор дар гӯшаву канорҳои сахн нишаста, бо ҳам ҷақ-ҷақ ва сӯҳбат мекарданд. (Айни. Кулшӣёт, ҷ.6,с.239);*

4. *Дар як қитъаи заминҳои «Навобод» Боровиков ду касро дид, ки даст афшонда ва гардан андохта бо ҳам баҳс мекарданд. (Сотим Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2,с.142).*

Дар ҷумлаҳои боло калимаву таркибҳои *вохӯрданд, аҳд кардем, сӯҳбат ва ҷақ-ҷақ доштан*, баҳс мекарданд хабар буда, бо феълҳои ифода шудаанд, ки амалҳои мутақобила ва муштаракро ифода менамоянд. Таркиби **бо ҳам**, ки дар назди ин феълҳо омадааст, объекти бавоситаро ифода менамояд ва муносибати ба яқдигар доштаи иҷроқунандагони амал ба воситаи он сурат мегирад. Аз ин рӯ, набудани ин таркиб ҷумларо аз лиҳози маънии ноқис ва таркибан нопурра мегардонад.

Таркиби **бо ҳам** дар назди як қатор феълҳо дар иртибот ва алоқамандӣ бо дигар аъзоҳои ҷумла, махсусан хабари он муносибати ҳолшарҳкунандагиро низ ифода менамояд. Дар чунин мавридҳо вобаста ба маънои луғавӣ ва семантикаи феълҳои, ки хабари ҷумларо сурат медиҳанд, калимаи **ҳам** дар таркиби мазкур мавқеи ҷонишинии худро нигоҳ дошта истода, ҳамроҳӣ ва иштироки якҷояю муштаракӣ иҷроқунандагони амалро дар иҷрои амал ифода менамояд:

1. *Зану шӯйи ҷавон ҳамагӣ панҷ моҳ бо ҳам зистанд. (Сотим Улуғзода. Мунтахабот, ҷ. 2,с.351);*

2. *Қорӣ-Ишқамба аз ҷояш хест ва ҳар ду бо ҳам аз таҳоратхона баромаданд. (Айни. Кулшӣёт, ҷ.4, с.108);*

3. *Падарам ва амакам умед доштан, ки то аввали баҳор ба деҳа расида гиранд ва бо ҳам ба кори деҳқонӣ шурӯъ намоянд. (Сотим Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, с.131);*

4. *Пагоҳ бо ҳам ба реҷком ба Шӯрои нозирон рафта, масъала мемуем ва бо онҳо маслиҳат мекунем. (Ҷалол Иқромӣ. Асарҳои мунтаха, б.к.2, с.496).*

Дар мисолҳои боло *зистанд* (ҷумлаи якҷум), *баромаданд* (ҷумлаи дуҷум), *шурӯъ намоянд* (ҷумлаи сеҷум), *рафта* (ҷумлаи чорҷум, дар шакли хабари ноқис), ки феълҳои монда буда, хабари ҷумлаҳоро сурат додаанд, дар назди худ ягон ҳел муносибати объективиро боисрор талаб намеқунанд. Таркиби **бо ҳам**, ки дар назди ин хабарҳо омадааст, муносибати ҳолшарҳкунандагони ҳамроҳиро ифода намуда, ҳамроҳӣ ва ё иштироки якҷояи иҷроқунандагони амалро мефаҳмонад. Набудани ин таркиб ҷумларо мазмунан ноқис ва таркибан нопурра намесозад.

Таркиби **бо ҳам** дар матн дар иртибот бо хусусиятҳои синтаксисӣ семантикии дигар аъзоҳои ҷумла мафҳуми зарфӣ пайдо менамояд ва дар ҷумла дар шарҳи амалҳои гуногун ба вазифаи ҳол меояд. Дар чунин мавридҳо онро ба гурӯҳи зарфҳои таркибии ифодакунандаи ҳамроҳӣ дохил кардан мумкин аст.

Бояд тазақкур дод, ки як қатор олимони хусусиятҳои зарфии калимаҳои **яқдигар, дудигар, седиғар**-ро, ки бо калимаи **ҳамдигар** ҳамшафат мебошанд, ҳанӯз дар давраҳои миёнаи инкишофи забонамонанмон қайд кардаанд. Чунончи, забоншиноси Эрон Ҳумоюн Фаррух онҳоро ба қатори «зарфҳои яқтана, яқсара, яқояк, як ба як, ду ба ду, панҷ- панҷ» дохил намуда, зарфи ададӣ ҳисоб намудааст (3,637).

Дар така ба гуфтаҳои боло ва тадқиқи маводи ҷамъшуда метавон арз кард, ки таркиби **бо ҳам** хусусияти зарфӣ дошта, дар назди як қатор феълҳо ба шарҳи амали ҷумла меояд ва ҳамроҳию ширкати якҷояи ду ва зиёда иҷроқунандагони амалро ифода менамояд. Дар чунин мавқеъ таркиби мазкур бо зарфҳои ҳамроҳии *ҳамроҳ, якҷоя* муносибати муродифӣ пайдо намуда, онҳоро иваз карда метавонад:

1. *Онҳо ду моҳ боз бо ҳам зиндагӣ мекарданд. (Раҳим Ҳошим. Парвози шохин с.68);*

2.Магар шумо ваъдаи онрӯзаро фаромӯш кардедки **бо ҳам** ба саёхати сахро баромаданӣ будем.(Айни. Ёддоштҳо, к,4,43);

3.Дар бадали панҷ сола, ки онҳо дар як ҳавлӣ **бо ҳам** мезистанд,Шоҳписанд аз ӯ ягон сухани дуруст нашунудааст.(Ҳилолиён Аскар. Ашки сари миҷгон, с.23).

Дар мисолҳои боло таркиби **бо ҳам** ба шарҳи амалҳои *зиндагӣ мекардем*, (чумлаи якум), *баромаданӣ будем*(чумлаи дуум), *мезистанд*(чумлаи сеюм) омадааст, ки бо феълҳои мондаи шумораи чамъ ифода шудаанд ва хабари чумла ба воситаи онҳо шакл гирифтааст. Феълҳои мазкур ягон ҳел муносибати обективиро талаб намекунанд, аз ин рӯ, таркиби **бо ҳам**, ки дар назди онҳо омадааст, аз чумла гирифта партофта шавад ҳам, дар мазмун ва сохти чумла ноқисӣ ҳис карда намешавад. Чунинчи:

1.Онҳо ду моҳ боз... зиндагӣ мекарданд;

2.Магар шумо ваъдаи онрӯзаро фаромӯш кардед,ки... ба саёхати сахро баромаданӣ будем;

3.Дар бадали панҷ сола, ки онҳо дар як ҳавлӣ... мезистанд, Шоҳписанд аз ӯ ягон сухани дуруст нашунудааст.

Тадқиқи мисолҳои овардашуда ба хусусияти зарфӣ-холшарҳ-қунандагии таркиби **бо ҳам** ишора намуда, дар тасдиқи андешаҳои боло далели бозътимоде шуда метавонад.

Таркиби **бо ҳам**чун зарфҳои дигари ифодакунандаи ҳамроҳӣ бештар дар назди феълҳои мондаи чамъ меояд:

1.То ин ҷо **бо ҳам** омадем акнун, чудо шудан лозим. (Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2 с.171);

2.Ман на танҳо розӣ, балки девонавор роғиб мебинам, ки мо **бо ҳам** инсонвор зиндагонӣ кунем.(Айни.Куллиёт, ҷ.6, с.384);

3.Бародарон **бо ҳам** ношито карда, аспонро каме дам доданду ба роҳ даромаданд.(Улуғзода. Мунтахабот, ҷ.2,с.19);

4.Ҳар ду духтар **бо ҳам** рафтанд.(Айни. Куллиёт, ҷ, с.361).

Дар чумлаҳои боло *омадем*(чумлаи якум), *зиндагонӣ кунем*(чумлаи дуум), *ношито карда*(чумлаи сеюм-дар шакли ноқис), *рафтанд*(чумлаи чорум) хабар буда, бо феълҳои мондаи чамъ сурат ёфтаанд ва таркиби **бо**

ҳам барои шарҳи эзоҳи онҳо омада, иштироки якҷояи иҷрокунандагони амалро дар иҷрои амал ифода менамояд.

Таркиби **бо ҳам** ба шарҳи феълҳои гузаранда низ меояд ва нисбат ба дигар зарфҳои ифодакунандаи ҳамроҳӣ дар ин мавқеъ бештар истифода мешавад:

1. Дар сари ваъда Сангин ҳам омад, курутуберо, ки Бибиюиша махсусан барои ҳамин рӯз бо рағани зард пухта буд, **бо ҳам** хӯрданд. .(Айни.Куллиёт, ҷ.1, с.252);

2. **Ба ҳам** хун рехта, ватанро мудоғиға кардем.(Ҳилолиён Аскар. Ашки сари миҷгон, с.213);

3.Ман китобҳои нағз дорам, **бо ҳам** мехонем.(Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, с.366);

4.Ман дасту рӯйи худро шуста, ба хона даромада, ба паҳлуи падарам нишастам, ҷойи қаймоқиро **бо ҳам** хӯрдём.(Айни.Куллиёт, ҷ.6, с.37);

5.Аз он вақте ки мо **бо ҳам** панҷараҳоро ба боғ кашонда, дар чуқурии махфӣ чамъ кардем, холо ду сол ҳам нагузашта буд.(Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, с.338);

6.Азизи ман, биё ин ҷӯши зебои дили худро

Ба ҳам бар модари мушфиқ-Ватан бахшем.

М.Турсунзода. (Асарҳои мунтахаб, ҷ.4,с.64). с.

Дар чумлаҳои боло калимаҳои *хӯрданд*, *мехонем*, *хӯрдём*, *кашонда*... *чамъ кардем*, *бахшем*, ки хабари чумлаҳоро сурат додаанд, феълҳои гузаранда мебошанд ва таркиби **бо ҳам** (ба ҳам) ба шарҳи онҳо омада, иштироки якҷояи иҷрокунандагони амалро дар иҷрои амал ифода мекунанд. Дар назди чунин феълҳо низ зарфҳои **ҳамроҳ** ва **якҷоя** таркиби **бо ҳам**ро иваз карда метавонанд.

Таҳлили маводи чамъшуда ба чунин хулоса меорад, ки таркиби **бо ҳам** дар шарҳи феълҳои гуногун чун аъзои мустақили чумла ба вазифаи ҳол меояд.

Бояд иброз дошт, ки қолаби **бо ҳам** метавонад дар таркиби ягон аъзои дигари чумла ояд ва моҳиятан ба муносибати ҳамроҳӣ моил будани онро ифода намояд:

1.Албатта ҳанӯз ту нашунидай: ҳар рӯз дар чарогоҳ ба пешии он мусофир рафтани духтаратро ва **бо ҳам** бадеҳагӯй кардани онҳоро холо ҳам хеле гап кардаанд.(Айни. Дохунда, с.187);

2. ... **Ба ӯ фармуд**,ки маро ҳамроҳ барад ва ҷияни худаш –Ҳамроҳхучаро ҳам гирад, ки ҳардуи мо **бо ҳам** бозикунон тамошо кунем. (Айни. Куллиёт, ҷ.6, с.121.)

Дар мисолҳои овардашуда таркиби **бо ҳам** дар чумлаи якум дар дохили пурқунандаи бевоситаи бадеҳагӯй кардани онҳоро (чиро?) омадааст ва онро ифода менамояд, ки махсусан амали якҷояи онҳоро «гап кардаанд». Дар чумлаи дуум бошад, таркиби **бо ҳам** ба феъли ҳоли *бозикунон* тобъ

буда, якҷоя ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадаанд ва ҳамроҳ ё якҷоя бозӣ карда истода иҷро шудани амалро ифода менамоянд.

Таркиби **бо ҳам** дар ҷумла дар таркиби хабар низ меояд. Таркиби мазкур бо феълҳои ёридиҳандаи *шудан, будан, дидан* таркиби нахвию рехтаи **бо ҳам будан, бо ҳам шудан, бо ҳам дидан** ро ташкил дода, якҷоя ба вазифаи хабар меоянд ва таркиби **бо ҳам** ҷузъи ҷудонашавандаи он мегардад. Никитин В. М. оид ба таркибҳои мазкур чунин ақида дорад: «аъзои пайрави ҷумла дар матн нисбати феъл чун муайянкунанда баромад мекунад, қисми номии таркибии хабар бошад, аз қисми феълии он ҷудонашаванда мебошад ва бо он як таркиби бутуни синтаксисиро ташкил медиҳад» ва ӯ ҷумлаҳои зеринро мисол меорад: Мальчик попал в канаве. Мальчик попал в беду. [5, 139-140].

Таркибҳои мазкур, махсусан таркиби **бо ҳам будан, бо ҳам шудан** вобаста ба маънии ҷузъи номии худ - **бо ҳам** маънии ҳамроҳ будан, ҳамроҳ шуданро доранд:

1. *Ҳар чӣ шавем, бо модарам бо ҳам шавем.* (Ҷалол Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2, с.229);

2. *Он гоҳ биёям ва туро бубарам, бо ҳам бошем.* (Ҷомеъ-ул ҳикоёт, ҷ.1, с.58);

3. *Дар ин тавр рӯзҳо аксарияти ҷураҳо бо ҳам мешуданд.* (Ҷалол Иқромӣ, Ҳабибулло Назаров (Саргузашти Сафар Махсум, с.136).

Дар чунин мавридҳо таркиби **бо ҳам будан, бо ҳам шудан** бо феълҳои *ҳамроҳ будан, ҳамроҳ шудан, якҷоя будан, якҷоя шудан* хусусияти синонимӣ зоҳир намуда, якдигарро иваз карда метавонанд.

Таркиби **бо ҳам дидан** воҳиди фразеологӣ буда, дар маънои маҷозии худ ҳамроҳиро ифода менамояд ва вобаста ба маънои аъзоҳои дигари ҷумла маънии ҳодисаеро (монанди ғам, шодӣ) якҷоя аз сар гузарондан, натиҷаи коре ё манфиатеро ҳамроҳ, якҷоя хӯрдан, истифода бурданро соҳиб мегардад:

1. *Ҳар чӣ ёбам, бо ҳам мебинем.* (Раҳим Ҷалил. Шӯроб, с.57);

2. *Мо бояд ин давлати Худододро бо ҳам бинем.* (Айни Дохунда, с.362);

3. *Шахтиёрҳо як порча нону як пиёла обашонро дар шахта ҳамеша бо ҳам мебинанд, - ҷавоб дод Пётр.* (Раҳим Ҷалил. Шӯроб, с.122).

Агар дар таркибҳои **бо ҳам будан, бо ҳам шудан** ҷузъи номии он **бо ҳам** бо зарфҳои *ҳамроҳ, якҷоя* ҷойи худро иваз карда тавонад, дар таркиби **бо ҳам дидан** ин корро карда наметавонад, зеро феълҳои **бо ҳам дидан** дар маънои маҷозии худ ба маънии ҳамроҳӣ кор фармуда мешавад ва бо иваз шудани таркиби **бо ҳам** бо зарфҳои *ҳамроҳ, якҷоя* мавқеи худро чун таркиби рехта аз даст дода, дар шакли феълӣ соддаи *дидан* ба маънии аслии худ меояд.

Таркиби **бо ҳам** чун зарфи ифодакунандаи ҳамроҳӣ дар забони адабиёти классикии тоҷик низ дар шарҳи феълҳои гуногун, ки амали ҷумларо ифода кардаанд, васеъ истифода шудааст:

1. *Ахи Мансур бигуфт ва маҳзаре пеши ӯ овард, обу таом бо ҳам хӯрданд.* (Ҷомеъ-ул ҳикоёт, ҷ.1, с.57);

2. *Духтар гуфт: фурсатро ғанимат шумор, бо ҳам нишинем ва айш кунем.* (Ҷомеъ-ул ҳикоёт, ҷ.1, с.57);

3. *Рафиқе доштам, ки солҳо бо ҳам сафар карда будему намак хӯрда.* (Саъдӣ. Куллиёт, ҷ.2, с.179);

4. *Чунин хондам, ки дар дарёи аъзам*

Ба гирдобе дарафтоданд бо ҳам.

(Саъдӣ. Куллиёт, ҷ.2, с.193.)

Аз таҳлилу тадқиқи маводи ҷамъшуда метавон хулоса кард, ки таркиби **бо ҳам** метавонад зарфи таркибӣ низ бошад, ки онро танҳо дар матн метавон муайян сохт. Таркиби мазкур ҳамчун зарф дар ҷумла дар шарҳи амалҳои гуногун ҳол мешавад ва ҳамроҳию ширкати якҷояву баробари ду ва зиёда иҷрокунадагони амалро ҳангоми иҷрои амал ифода менамояд. Таркиби **бо ҳам** хусусиятҳои ҷудоғонаю фарқкунанда дошта, инчунин хусусиятҳои умумии ба ҳамаи роҳу воситаҳои ифодаи ҳамроҳӣ хосро доро мебошад.

АДАБИЁТ

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик, 1-Душанбе, 1973.

2. Сиёв Бекмурод. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ- Душанбе, 2002.

3. Хумоюн Фаррух. Дастури ҷомеи забони форсӣ. Ҳафт ҷилд дар як маҷалла-Техрон, 1337 хичрӣ.

4. Никитин В.М. Обстоятельство как второстепенный член предложения в русском языке и его противопоставлении дополнению. Ученые записки, т.27-Рязань, 1961г.

5. Никитин В. М. Сходные элементы обстоятельства и составного сказуемого. Ученые записки, т.25-Рязань, 1959г.

ВЫРАЖЕНИЕ ПРИМЫКАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ КОНСТРУКЦИИ «БО ХАМ» В ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Выражение примыкания посредством конструкции «бо хам» состоит из двух частей – предлога «бо» и «местоимения «хам». В данной статье автором подвергнуто изучению и анализу выражение примыкания посредством конструкции «бо хам» в таджикском литературном языке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: конструкция «бо хам», таджикский литературный язык, фразеологическая единица, выражение примыкания.

EXPRESSION OF THE ADJUNCTION BY MEANS OF THE DESIGN «БО ҲАМ» IN THE TADJIK LITERARY LANGUAGE

Expression of an adjunction by means of a design «бо хам» consists of two parts – a pretext «бо» and pronouns «хам». In given article the author subjects studying and the analysis expression an adjunction by means of a design «бо хам» in the Tajik literary language.

KEY WORDS: a design «бо хам», the Tajik literary language, phrase logical unit, adjunction expression.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Ш. Дрсабборова* – соискатель Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЯ ЛИЦ ПО ПРОФЕССИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Т. Мухиддинова

Таджикский национальный университет

Современный этап развития лингвистики характеризуется возросшим интересом к аспектам языка и переходом к лингвистике, изучающей язык в соотношении с человеком, его сознанием, мышлением, различными видами деятельности.

Наименования человека составляют значительную часть любого национального словаря и могут исчисляться десятками, сотнями тысяч единиц. Человек в языке предстает во всем многообразии присущих ему свойств, качеств, установившихся связей и отношений с реальным миром.

Выбор типа обозначения человека чрезвычайно широк - от собственного имени до обобщенного «человек», «персона», «индивид», включая релятивные, функциональные, «демографические».

Вместе с тем языковое моделирование человека, языковыми средствами далеко неоднозначны: в разных языках набор и состав моделей различен, в ходе развития одного языка модели, описывающие человека, меняются, поскольку отражают разные стадии эволюции человеческого сообщества.

Объектом исследования является лишь один параметр целостного образа человека, а именно - человек как профессиональный деятель, как носитель профессиональных знаний, как профессиональная личность, поэтому в центре внимания находится совокупность языковых моделей, дающих разные интерпретации человека, осуществляющего профессиональную деятельность.

Таким образом, предметом данного исследования являются изучение активных процессов словообразования и номинации наименований лиц по профессии в английском и таджикском языке, которые обусловлены глубокими изменениями в экономическом социальном и культурном развитии.

Наименования лиц по профессии получили разностороннее освещение в работах отечественных лингвистов. Структурно-семантические характеристики профессиональных обозначений лица в современном русском языке исследованы в диссертациях Л.А. Шкатовой (1967) и А.И. Моисеева (1968), основные типы номинаций для обозначения статусов лица описаны В.Л. Воронцовой (1982) и Н.И. Мигишиной (1980), историко-ономасиологический анализ терминологических наименований лица в русском языке XI-XX веков произведен Л.А. Шкатовой (1987).

Кроме того, рассмотрены различные лингвистические характеристики данных единиц в словарном составе русского языка той или иной исторической эпохи.

Многие названия и наименования лиц, в частности профессии образуются с помощью присоединения в основу глагола, прилагательного или существительного суффикса или префикса. Так, например, выделяются категории одушевленности, выражаемые рядом суффиксов (**-er, -or, -eer, -ee, -ite, -ist, -ster, -ian, -cide**).

Суффиксальная схема показывает, какие части речи вовлечены в словообразовательный акт и какая из них является производящей, а какая – производной. Например, модель **V + er = N**: является суффиксальной схемой.

От основы глагола при помощи суффикса образуются существительные, обозначающие лицо: **paint** - расм кашидан + **er** = **painter** – рассом, **inform** – хабар додан + **er** = **informer** – хабардиханда, **buy** - харидан + **er** = **buyer** - харидор, **train** – машқ кардан + **er** = **trainer** – устоди варзиш, **teach** – омӯхтан + **er** = **teacher** – муаллим, **wash** - шустан + **er** = **washer** – шустушугар, **wait** – интизор шудан + **er** = **waiter** - пешхизмат.

Модель Adj + Suf = N: По этой модели образуются имена лиц: **aesthetic** – эстетикӣ + **ian** = **aesthetician** – нафосатдӯст, **politic** – сиёсӣ + **ian** = **politician** – сиёсатшинос, **diagnostic** – таъхисӣ + **ian** = **diagnostician** – духтури соҳибтаъхис, **electric** – барқӣ + **ian** = **electrician** – барқкӯй, **grammar** – грамматикӣ + **ian** = **grammarian** – грамматикашинос, **mathematic** – риёзӣ + **ian** = **mathematician** – риёзидон, **obstetric** – момодоягӣ + **ian** = **obstetrician** – акушер, **physic** – физикӣ + **ian** = **physician** – мутахассиси физика, **pediatric** – педиатрӣ + **ian** = **pediatrician** – духтури касалиҳои кӯдакон.

Модель A + er = N: По этой модели образуются имена лиц: **British** – (Британский) Британиӣ + **er** = **Britisher** – шаҳси Британиӣ, **Western** – (западный) шимолӣ + **er** = **Westerner** – шаҳрванди шимол.

Модель A + ist = N: Суфф. – **ist** с основами прилагательных образует имена лиц: **natural** – табиӣ + **ist** = **naturalist** – табиатшинос, **individual** – индивидуалиӣ + **ist** = **individualist** – пайрави индивидуализм.

Такие имена лиц часто соотносятся с существительными на – **ism**:

Idealism – идеализм, **idealist** – пайрави идеализм, **realism** – реализм, **realist** – пайрави реализм, **socialism** – сотсиализм, **socialist** – чомашинос.

В современном английском и таджикском языках есть примеры другого порядка: **leftist** – чапдаст, сиёҳкунанда; **rightist** – ростқавл, сафедкунанда.

В отдельных случаях имеются образования на – **ist** как по модели –

Adj (al) + ist = N. так и модели **N + ist = N**, при этом производные существительные имеют одинаковое значение: **educationalist** – муаллим, мураббӣ; **educationist** – муаллим, мураббӣ.

2. Схема V + ee = N образует существительные со значением лица, на которое направлено действие, выраженное основой: **train** – машқ кардан + **ee** = **trainee** – коромӯз, устои варзиш; **guaranty** – кафолат додан + **ee** = **guarantee** – кафолатдиҳанда.

В современном английском языке суффикс – (**ee**) получил большое распространение, что вызвало критическое отношение со стороны таких авторов как Лихачев Д.С., Амосова Н.Н., Виноградов В.В., Мешков О.Д., в своих работах по английскому языку (словарей, книг по стилистике и т. п.). Эти возражения сводятся к двум пунктам:

1) то или иное образование на суффикс (**ee**) не нужно в языке, т.к. он уже располагает словом с данным значением;

2) суфф. (**ee**) должен использоваться для образования «активных» существительных.

Например, в книге «**E. Cover «The Complete Plain Words»** (1973) мы читаем: «**Escapee is a foolish word for one who escapes**» (Гуре́за калимаи кабеҳ барои шахсе, ки мегуре́зад). Nor is a new – **ee** word justified if a perfectly good word is already on the job; prosecute is not needed when we have defendant (Ин маънои онро надорад, ки калимаи **escapee** сахв аст. Агар ҳақиқатан андеша кунем, калимаи хуб дар рафти кор вучуд дорад). По этому поводу можно заметить следующее. Прежде всего «спорить» с языком чрезвычайно трудно и вряд ли можно приписывать говорящим на том или ином языке, следует ли вводить то или иное слово или нет. Кроме того, **prosecute** – додситонӣ (прокуратура), будучи в смысловом отношении полностью эквивалентно слову **defendant**, отличается от него в одном определенном смысле, оно явно выступает как оппозиционный член в смысловой паре **prosecutor** – додситон (прокурор) **prosecutee** – даъвогар.

В таких же отношениях находятся слова: **examiner** – имтиҳонгиранда, **examinee** – имтиҳондиҳанда; **employer** – соҳибкор, **employee** – хизматгор; **assignor** – борфиристанда, **assignee** – борқабулкунанда; **promoter** – ҷосус; **promotee** – назораткунанда.

Разумеется, не все слова на **ee** – имеют однокоренные соответствия 1-активным значением. Ср.: **trustee** – васӣ, парастор; **internee** – боздоштшуда, **refugee** – гуре́за, **trainee** – коромӯз, устои варзиш.

Модель V + ee = N является чрезвычайно продуктивной. Ее обобщенное значение можно выразить смысловой формулой: **who or that Vs: a worker** – коргар, **one works** – шахсе, ки кор мекунад.

Однако такая формула не объясняет всего смыслового многообразия различных слов, образованных по этой модели.

Названия лиц по роду профессиональной и трудовой деятельности составляют важную часть общелитературного словаря: они активно используются во всех функциональных разновидностях литературного языка. В то же время многие из данных наименований именуют узкие специальности и принадлежат языку для специальных целей, являясь частью определенной понятийной системы.

Наиболее употребительной является давняя по происхождению и устойчивая в языке группа наименований, которые не носят узкоспециального характера, служат обозначениями профессиональных «категорий», являются общеотраслевыми (учитель, врач, продавец, слесарь, плотник). В большинстве случаев это однословные названия «массовых» профессий. Именно они, теряя связь с узкоотраслевой терминологией, становятся социально-экономическими терминами,

определяя организацию общественного труда в целом.

При исследовании социальной обусловленности развития лексики, в частности финансово – банковских терминов таджикского и английского языков можно обнаружить, что именно поступательное развитие

нашего общества, переживающего социально-исторические перемены, способствует повышению продуктивности словообразовательных моделей, возникновению семантических сдвигов в уже имевшемся лексическом фонде, отражающих процесс развития языка.

В подсистему финансово-банковских наименований лиц по роду деятельности входят как названия лиц по профессии и роду трудовых занятий, то есть имена профессиональных деятелей (бухгалтер, делец, казначей, валютчик, финансист, аудитор, кредитор, менеджер, агент грузоотправителя, внешний аудитор, распорядительный директор и т. д.), так и имена непрофессиональных деятелей, а именно:

а) имена сторон, экономических и финансовых субъектов: залогодержатель, заявитель в страховании, индивидуальный инвестор, реципиент, предъявитель, аукционер;

б) имена лиц, чья деятельность находится вне финансового поля: мошенник, кидала, киллер, наперсточник, наркоторговец и т. д.

Одним из главных вопросов при рассмотрении наименований лиц по роду деятельности, и в особенности профессиональной, является рассмотрение структурно-семантических особенностей в финансовой и банковской терминологии в таджикском и английском языках.

Состав английской и таджикской финансово-банковской терминологии наименований лиц отличается большим разнообразием. Она включает исконные слова, освоенные заимствования из множества других языков. Но, несмотря на этимологическую и семантическую разнородность, все терминологические номены занимают своё место в системе, сохраняющей определенную целостность.

Английская финансовая терминология наименований лиц характеризуется относительной стабильностью. Это объясняется стабильностью самой экономической системы англо-говорящих стран, отсутствием в ней радикальных преобразований, которые затрагивали бы общественный строй, как это произошло в Таджикистане, в России и в других странах. Появление новых слов обозначающих финансовые реалии, не оказывает существенного влияния на бытующие базовые понятия экономики, поскольку основные явления, сложившиеся исторически продолжают своё существование, и, соответственно сохраняются выражающие их термины.

Таджикский и английский языки в процессе исторического развития стали аналитическими. В сопоставляемых нами языках есть немало общих грамматических явлений, в обоих преобладают элементы аналитического строя. Такие явления, как отсутствие категории рода и падежа у существительных, неизменяемая форма прилагательного, отдельные словообразовательные конструкции глагола являются сходными для сопоставляемых языков. Суффиксы и префиксы, используемые в системе таджикского и английского терминообразования наименований лиц, в большинстве заимствованы из общего арсенала словообразующих средств рассматриваемых языков.

В современном таджикском языке в образовании финансовых и банковских наименований лиц участвует много различных словообразовательных суффиксов в соответствии с моделью:

N+suff – гар. По этой модели образуются наименования финансово - банковских лиц: **савдогар** – businessman, **ичрогар** – functioner, **пардохтгар** – payer, **фармоишгар** – client, **даъвогар** – plaintiff, **хисобгар** – calculator, **тахвилгар** – supplier, **тахрифгар** – falsifier.

N + бон = N. суффикс – бон/вон от имён существительных, образует новые существительные, обозначающие наименования лиц по профессии: **хазинабон** – treasurer, bursar, **пуштибон** – defender, protector.

N + шинос = N. формант **шинос** образует новые существительные, выражающие специфику деятельности человека по профессии:

арзшинос – speculator in foreign currency, **молшинос** – financial expert.

N + кор = (Ad j+ V); суффиксоид - **кор** является продуктивным и образует имя существительное и прилагательных наименований лиц:

музоядакор – bidder, **ичоракор** – leaseholder.

N + анда = N словообразовательный суффикс **анда** принимает участие в построении новых существительных, обозначающих профессиональных лиц: **пардохткунанда** – payer, **қарздиҳанда** – creditor, **бозхосткунанда** – bearer, **дархосткунанда** – applicant, **пазиранда**, **қабулкунанда**, **гиранда** – recipient, **идоракунанда** – manager, **воридкунанда** – importer.

В исследуемом нами материале выделяются сочинительные сочетания (composite copulative), которые отличаются минимальным числом сочетающихся компонентов, в лингвистических трудах они имеют «парными сочетаниями» или «парными словами». Эти парные сложные термины состоят из двух существительных [N+N] без соединительной связки **у:** **андозпардоз** – taxpayer, **нақшапардоз** – planer, **изофаандоз** – excise tax.

Проведенный анализ показал, что этот способ малопродуктивен.

Также нами рассматриваются модели, по которым образуются детерминативные словосочетания. Схематично их можно представить следующим образом:

N + Pr. = N: **сармоягузор** – investor, **хисобрас** – auditor,

амонатгузор – depositor.

N + Vpr. = N: фонздор – interest, хисобдор – accountant.

В сочетании с основами различных частей речи выступают префиксы. Так, префикс **боз** обозначает влечение.

Боз + N = N: бозрас – inspector.

Подводя итоги следует отметить, что многочисленные явления наименований лиц, связаны с ономаσιологической системой современного английского и таджикского языков, и, являются интересным с точки зрения своей четкости, разработанности и многообразии форм. Также, финансово-банковские наименования лиц представляют собой один из наиболее древних и развитых специализированных пластов, имеющих тенденцию к дальнейшему развитию и совершенствованию.

ЛИТЕРАТУРА

1. АBBYU Lingvo 9.0. Многоязычный электронный словарь. 2003.
2. Англо-русский словарь банковско-финансовых терминов для студентов экономических факультетов и работников. \ Сост. Валиева З.А. – Душанбе: РТСУ, 2008.-90с.
3. The Concise Oxford Dictionary of Eng3. lish Etymology / ed. by T.F. Hoad. Oxford Univ. Press, 2003.552 p.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЯ ЛИЦ ПО ПРОФЕССИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

В данной статье рассматриваются семантические и стилистические особенности наименований лиц по профессии в финансово-банковской сфере в английском и таджикском языках. Показаны пути словообразования и номинации наименований лиц по профессии в английском и таджикском языках. Сделан вывод о том, что английская финансовая терминология наименований лиц характеризуется относительной стабильностью. Это объясняется стабильностью самой экономической системы англо-говорящих стран, отсутствием в ней радикальных преобразований, которые затрагивали бы общественный строй, как это произошло в Таджикистане, в России и в других странах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: аспект, релятивный, функциональный, совокупность, интерпретация, оппозиционный, номены, бытующий, аналитический.

SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF THE NAME OF PERSONS BY A TRADE (ON A MATERIAL OF THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES)

This article discusses the semantic and stylistic features names of persons in the profession in the financial and banking sector in both English and Tajik languages. The ways of word formation and the names of persons nominated by the profession in English and Tajik languages. Concluded that the English financial terminology names of persons characterized by relative stability. This is to the stability of the economic system of the Anglo-speaking countries, the absence of the radical changes which would affect the social order, as happened in Tajikistan, Russia and other countries. The emergence of new words denoting financial reality, because most of the phenomena Historically continue to exist, and thus saved their express terms.

KEY WORDS: aspect, relative, functional, set, the interpretation, oppositional, occurring, analytical.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: Т. Мухиддинова - аспирантка общеуниверситетской кафедры английского языка Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОН: 919-18-78-76.

ГЕНЕЗИС ПРИЧАСТИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

К.У. Усмонов, Р.А. Ибрагимова

Худжандский государственный университет им. акад. Б.Гафурова

Ознакомление с рядом источников по истории иранских и германских языков показывает, что в сфере причастий древне-и среднеанглийского, древне-и среднеперсидского языков, в том числе в языке Авесты, наблюдаются точки соприкосновения, хотя есть и определенные различия. Это, на наш взгляд, связано с единством генетической их отнесенности к индоевропейской семье языков. В частности, в языке Авесты функционировали причастия на *-ta* и *-na*, которые обозначали завершённое и результативное действие в сфере прошедшего времени (1, с.345). В древнеперсидском оно образовалось только формантом *-ta* (2. с.106) *sriita* – услышанный, *paṛta* – наполненный, *karta* – сделанный. Можно было бы подумать, что нынешнее таджикское причастие с морфемой *-a* восходит именно к этому причастию древнеперсидского языка. Однако это не так, ибо в среднеперсидском языке указанная причастная форма превратилась в основу претеритальной формы глагола, причем из форманта *-ta* выпал элемент *-a* и данная основа стала функционировать с формантом *-t* или *-d* (2, с.106). В среднеперсидском языке образовалось новое причастие прошедшего времени с формантом *-aga* или *-aka* (*-g-k*) от претеритальной формы глагола. Позже, очевидно, в соответствии с

законом экономии в языке у вновь образованного причастия выпал элемент *-ga (-ka)*. В результате данное причастие приобрело свой древний облик, который дошел до нас в виде причастия типа *карда, сохта* и т.п.

Что касается английского языка, то в древнеанглийском языке функционировало причастие II, которое от сильных глаголов образовалось путем окончания *-en*, а от слабых глаголов при помощи суффикса *-d*: *written-* написанный, *seald-* проданный (3, с.200-201). Нам представляется, что авестийский причастный формант *-na* может быть аналогом древнеанглийской морфемы причастия *-en*, а суффикс *-d* в словоформе *seald* эквивалентен древнеперсидскому показателю причастия на *-ta*, который в среднеперсидском языке выступал в виде двух алломорфов: *-t* или *-d* (2, с.106). В свою очередь иранское причастие на *-ta* восходит к индоевропейскому отглагольному имени на **-to* (см.: Л.А. Пирейко, 1, с. 324). Мы предполагаем, что и формант древнеанглийского причастия II *-d* (его алломорф после глухих согласных *-t*) также восходит к индоевропейскому показателю причастия (отглагольного прилагательного) *-to*, который явился также источником латинского причастия прошедшего времени страдательного залога (4, с.259). Родство таджикского причастия на *-ta* с английским причастием на *-d* или *-t* проявляется не только в сходстве форм, но и в семантическом и функциональном сходстве. Они использовались в предикативной и атрибутивной функции, обладали пассивным значением, входили в состав аналитических форм глагола, обозначали законченное результативное действие и др. (1, с. 345; 5, с. 100-104).

Остается необъяснимым, почему индоевропейскому показателю причастия прошедшего времени *-to* в латинском соответствует *-to* или *-ta*, в испанском «*-do*» (4, стр.264-265), в нидерландском *-t* или *-d* (5, с.125), а в английском и многих других германских языках сложилась форма на *-en* или *-n*. Это, очевидно, связано с тем, что морфема прилагательного *-en* стала прибавляться к основе древнеанглийского причастия II с основообразующим суффиксом *-n* или *-d* (6, с. 59).

Сравните: общеиранское перфектное причастие – *dīta* (увиденный),
древнеанглийское причастие II с суффиксом – *seen* (увиденный).

Это и привело к тому, что общеиндоевропейский формант причастия прошедшего времени в древнеперсидском представлен в алломорфах *-ta, -da*, тогда как в древнеанглийском языке он имеет вид *-n* или *-d*, последний из которых почти тождественен с нынешним формантом причастия прошедшего времени современного таджикского языка. Ср. английские *-d* и таджикские *-ta* в примерах типа:

(древнеанглийский) *teald* – (современный) *told*
(древнеперсидский) *karta* – (современный) *карда*
(древнеперсидский) *kanda* – (современный) *канда*

Можно привести ряд примеров, где причастие II в английском языке заканчивается на [*'-t*], который внешне совпадает с индоевропейским формантом *-ta, -da*:

hæfd
lifd
sægd, sæd
hogod
smēad
erēad
frēod
fēod (примеры из Б.А. Ильиша (7, с.95)).

Всем вышесказанным подтверждается вывод о том, что «в процессе исторического развития германских языков (да и иранских языков тоже – Р.И.) из-за фонетических изменений и преобразований по аналогии отдельные неличные формы изменяют тип фонетико-морфологических связей с другими членами глагольной парадигмы, однако сам характер их отношений (фонетические чередования и образование от предельных глагольных основ) остается неизменным» (8, с. 143).

Теперь переходим к рассмотрению истории английского причастия I и его таджикского эквивалента.

Генетически представляя собой отглагольное прилагательное с индоевропейским суффиксом *-nt-*, германским *-nd-*, причастие I имеет фонетические варианты данного суффикса сообразно типам глагола в различных германских языках.

В древнеанглийском, кроме различий по диалектам, довольно рано сказывается влияние отглагольного существительного на *-ynge // -ing*, приведшее к вытеснению причастия. Самая ранняя древнеанглийская форма суффикса – это *-ændi > -endi*, затем *-ende*, что отмечено в текстах уэссекского диалекта. В нортумбрийских текстах наряду с *-ende* широко употребляется «*-ande*» (8, с.98-99).

Что касается таджикского языка, то в древнеперсидском языке функционировало причастие настоящего времени, которое имело формант *-andak* (в более поздний период *-anday*) (9, с.204), который почти тождественен по звуковому составу и функциональной нагрузке древнеанглийскому форманту причастия I *-ende* или *-ande*. *Сравните:* др.-англ. – *tasciende* (делающий) и др.-перс. – *venandak* (видящий)

По данным известного исследователя истории таджикского глагола Б. Сияева, причастие с суффиксом *-anda*, образованное от основы настоящего времени, в письменных памятниках таджикского языка нашло довольно широкое использование как адъективно, так и субстантивно (10, с.76).

По данным проф. В.С. Расторгуевой, подавляющее большинство таджикских причастий настоящего времени на *-anda* перешло в разряд прилагательных (11, с.502).

Как видно из сравнительной характеристики причастий настоящего времени таджикского и причастия I английского языков, в прошлом они почти совпадали по форме. Английское причастие I образовывалось от глагольных корневых морфем при помощи суффикса *-ende* или *-ande* (8, с.98-99), таджикское причастие настоящего времени образовывалось также от глагольной основы настоящего времени при помощи форманта *-andak*, который в ходе своего исторического развития утратил конечный звук «*-k*» и дошел до наших дней в форме *-anda*: *раванда (идуций)* *г=янда (говорящий)*

Как пишет В.Н. Ярцева, в определенный период своего функционирования причастие I потеряло свой старый суффикс *-ende* и стало оформляться так же, как и отглагольное существительное-герундий на суффикс *-ing* (5, с.130).

Точная причина превращения форманта причастия I древнеанглийского языка *-ende* на суффикс *-ing* неизвестна, однако по свидетельству одного из авторитетного источника по истории английского языка (3, с. 204), в середине XIII-го века из трех диалектных вариантов морфемы древнеанглийского причастия I *-ende* (северный диалект *-ande*, центральный диалект *-ende*, и южный диалект *-inde*) образовался единый формант *-ing*, который дошел до наших дней.

Как мы видим, причастие I английского языка генетически близко с древнеперсидским причастием настоящего времени с формантом *-andak*. В ходе исторического развития английская морфема *-ende* или *-ande* или *-ing* приобрела форму *-ing*, а формант древнеперсидского причастия настоящего времени *-andak* превратился в морфему *-anda*. В настоящее время в таджикском языке причастие с суффиксом *-anda* (*г=янда*, *раванда*) большей частью субстантивируется.

В настоящее время таджикское причастие с формантом «*-anda*» редко соответствует английскому причастию I, так как оно больше существительное, чем причастие.

Что касается генезиса причастия типа «*хонда истода*», то оно, очевидно, является продуктом более позднего этапа развития таджикского языка.

Таким образом, причастие настоящего времени древнеперсидского языка с формантом *-andak* и причастие I древнеанглийского языка с показателем *-ende*, *-ande* (позже *-ing/ -yng*) восходят к индоевропейскому отглагольному прилагательному с суффиксом *-nt*, *-nd*, (в древнегерманских языках *-nd*), который, в иранских и германских языках претерпел разные фонетические изменения. Причастие II же древнеанглийского языка с формантом *-d* или *-en* и древнеперсидское причастие с показателем *-ta*, (*-da*) восходят к индоевропейскому причастию с формантом *-to*, который в ходе своего исторического развития тоже подвергся некоторым фонетическим изменениям.

Следует отметить, что *-ta* (*-da*), претерпев фонетические изменения, сначала перешел в показатель основы прошедшего времени, а затем, приобретая морфему *-aga* или *-aka*, тоже утратил два последних элемента. В результате данное причастие приобрело свою первобытную форму, которая дошла до наших дней.

Естественно, что за длительный период времени изменения произошли не только в фонетическом облике этих формантов, но и в их значениях и функциях. Однако бесспорным остается тот факт, что и в английском, и в таджикском языках издавна функционировали причастия настоящего и прошедшего времен, имеющие единый праиндоевропейский источник и приобретшие признаки нескольких частей речи, в первую очередь – имени прилагательного и глагола.

ЛИТЕРАТУРА

1. Опыт историко-типологических исследований иранских языков. Том I, II. М., 1975.- 240, 476с.
2. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.- М., 1981.- 544с.
3. Иванова И.П., Чахоян Л.П., Беляева Т.М. История английского языка. СПб, 1976.- 510с.
4. Васильева-Шведе О.К., Степанов Г.В. Теоретическая грамматика испанского языка: Морфология и синтаксис частей речи. -М., 1972.- 342с.
5. Ярцева В.Н. Именные формы глагола. –Историко-типологическая морфология германских языков.- М., 1978. -с. 95-145.
6. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка.- М. –Л., 1960.- 194с.
7. Iiysh В.А. History of the English language. - L., 1973.- 351p.
8. Историко-типологическая морфология германских языков. (Именные формы глагола, категория наречия, монофлексия.)- М.: Наука, 1978.
9. Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджикского глагола.- М.: Наука, 1964.- 386с.
10. Сийёв Б. Очеркҳо аз таърихи феъли забони адабии тоҷик.- Душанбе, 1968.- 218с.
11. Расторгуева В.С. Причастие. В кн.: Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.- М., 1981. -с. 129.

ГЕНЕЗИС ПРИЧАСТИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья связана с историей появления причастий в таджикском и английском языках. Стало известно, что причастие настоящего времени древнеперсидского языка с формантом *-andak* и причастие I древнеанглийского языка с показателем *-ende*, *-ande* (позже *-ing/-ung*) восходят к индоевропейскому отлагательному прилагательному с суффиксом *-nt, -nd*, (в древнегерманских языках *-nd*), который, в иранских и германских языках претерпел разные фонетические изменения. Причастие II же древнеанглийского языка с формантом *-d* или *-en* и древнеперсидское причастие с показателем *-ta, (-da)* восходят к индоевропейскому причастию с формантом *-to*, который в ходе своего исторического развития тоже подвергся некоторым фонетическим изменениям.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: генезис, перфектное причастие, претеритальная форма глагола, предикативные и адъективные функции, парадигма.

GENESIS OF PARTICIPLE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The article touches upon the problem of origin of the Tajik and English participles. We came to know that the Old Persian present participle with the morpheme *-andak* and the Old English participle I with the ending *-ende/-ande* (later *-ing/-ung*) came out from the Indo-European verbal adjective with the suffix *-nt/-nd* (in Old Germanic languages *-nd*). As for the Old English participle II with the suffix *-d* and the Old Persian past participle with the suffix *-ta, -da* came out from the Indo-European suffix *-to*.

KEY WORDS: genesis, a perfect participle, präteritälthel form the verb form, predicative and object functions, a paradigm.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *К.У. Усмонов* – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой перевода и грамматики английского языка Худжандского государственного университета им. Б.Гафурова.

Р.А. Ибрагимова – старший преподаватель кафедры перевода и грамматики английского языка Худжандского государственного университета им. Б.Гафурова.

ФОРМИРОВАНИЕ ХИМИЧЕСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

Р. Киматов

Кулябский государственный университет имени А.Рудаки

Химический язык вносит существенный вклад в реализацию развивающей функции обучения. Особенно велика его роль в развитии мышления учащихся и формировании их творческой деятельности, так как все операции с химическим языком являются умственными. Наиболее часто при оперировании химическим языком используются анализ, синтез, сравнение, абстрагирование и другие мыслительные операции.

Химический язык включает три важных раздела: символику, терминологию и номенклатуру, с помощью которых обучаемый познает, обучается и передает свои мысли.

Терминология, основоположником которой является известный французский ученый А.Л. Лавуазье – это совокупность терминов, употребляемых в какой-либо области науки. В химии она имеет очень большое значение и знакомство с ней осуществляется в школьном курсе химии уже в первой главе учебника VIII класса [1-7]. Например, термины: отстаивание, декантация, фильтрование, фильтрат, центрифугирование, выпаривание, дистилляция и т.д.

В первой же главе учебника VIII класса [1-7] закладываются основы второй составной части языка – символики. Символика – это система условных знаков науки, условно обозначающих объекты, явления, закономерности химии. Символика была введена в химию известным шведским ученым Я. Берцелиусом. Обзорно раскрывающие их существенные признаки, связи, отношения и придающие им качественную характеристику. Благодаря символике химический язык приобрел ряд достоинств: краткость, однозначность, точность, большие эвристические возможности. Он стал активным средством познания химии, описания его результатов, выражения наиболее важных и характерных признаков и объективных связей в химии [8]. Химические знаки, формулы и уравнения используются при наблюдении химических реакций, их анализе и объяснении.

Химическая номенклатура, как и химический язык в целом, являются средством и методом передачи учителем и усвоения учащимися химических знаний. С их помощью регистрируются и закрепляются химические знания о качественном и количественном составе веществ, строении молекул и т.д. Химический язык и номенклатура являются средством и методом применения добытых знаний на практике; решения количественных, экспериментальных и других задач. В процессе обучения химический язык и номенклатура выступают как средство, с помощью которого ученики осмысливают химические процессы, предвидят новые химические факты, планируют практические действия и выполняют их. Пользуясь химическими знаниями и химическим языком, школьники могут находить путь получения вещества,

демонстрируя при этом способность, разобраться в конкретной ситуации, предвидеть химические факты и планировать практические действия. Наряду с этим, химический язык и номенклатура являются средством учета знаний учащихся и изучения развития их мышления.

С помощью химического языка и номенклатуры, учащиеся излагают свои знания о составе, химических свойствах и применении веществ, объясняют реакции с точки зрения теории строения вещества. В процессе обучения химии, должен быть достигнут свободный переход учащихся от химического языка к химическим терминам, общенаучным словам и предложениям, от них к самостоятельной постановке эксперимента, т.е. к практическим действиям.

Школьный химический язык – это язык химии, дидактически переработанный в соответствии с целями и содержанием обучения, с учетом возрастных особенностей учащихся и психологических основ его переработки [8-9]. Он направлен на освоение курса химии средней школы, на развитие и воспитание учащихся.

Учитель в своей практике должен уделять особое внимание формированию химического языка. Если химический язык освоен школьниками, то химия не будет представлять для них сложности. Если не освоен, то предмет будет трудным. Поэтому формированию химического языка следует уделять особое внимание.

Рассмотрим, какие требования должны предъявляться к овладению учащимися химическим языком:

1. Усвоение качественного и количественного значения *химических знаков* элементов и умение правильно применять их.
2. Усвоение качественного и количественного значения *химических формул*, приобретение умения составлять формулы веществ по валентности, образующих их элементов. Формирование умения читать формулы, проговаривать их на слух, и применять их при истолковании состава веществ и химических процессов с точки зрения теории строения вещества. Умение производить по формулам простейшие расчеты.
3. Составление ионных и простейших электронных формул, чтение и понимание их.
4. Составление структурных формул органических и некоторых неорганических веществ, чтение и понимание их. Применение структурных формул при изложении вопросов о составе, получении и химических свойствах вещества.
5. Усвоение качественного и количественного значения уравнений химических реакций, умение составлять и читать их, производить стехиометрические расчеты.

Для успешного формирования химического языка необходимо внедрять в школьную практику проблемные и игровые ситуации, элементы занимательности и исторические сведения, а главное дидактические средства обучения, в частности – фланеле, магнитографию и химический эксперимент.

Примеры практических заданий по формированию химического языка.

1. Проанализируйте содержание первой главы учебника [1-3], выпишите новые химические понятия и дайте им определения.
2. Из главы «Первоначальные химические понятия» [1-3], выпишите предлагаемые в ней символы химических элементов и дайте им названия.
3. В терминологический словарь выпишите формируемые в главе I [1-3] термины, дайте им характеристику.
4. Из перечисленных химических знаков выпишите символы элементов, относящихся к металлам и дайте им названия:

Li, C, Ca, S, Mg, H, K, F, Ba

5. Из перечисленных химических знаков элементов выписать символы элементов – неметаллов и назвать их:

N, Na, Cl, Au, Fe, Br, Zn

6. По названию химического элемента напишите его химический символ:

Фтор, Медь, Ртуть, Железо, Йод, Неон, Хром, Сера, Бор, Калий

7. Какова количественная характеристика элементов:

Бром, Литий, Азот, Хлор, Цинк, Силиций, Никель, Гелий?

8. Напишите: три атома фтора; две молекулы кислорода; пять атомов серы; четыре молекулы водорода.

9. Расшифруйте, что означает следующая запись:

3Cl, 2Cl₂, Cl₂, N, 4N, N₂, 5N₂

Работа с химической формулой

1. Качественная характеристика.

Рассмотрим на примере оксида серы (VI).

1. Эмпирическая формула - SO₃
2. Вещество состоит из элементов: серы и кислорода.
3. Относится к классу оксидов, так как отвечает определению оксидов:

Оксиды – это сложные вещества, состоящие из двух элементов, один из которых кислород, проявляющий степень окисления -2.

4. Данный оксид относится к классу кислотных оксидов, так как ему соответствует серная кислота: SO₃

→

II. Количественная характеристика.

1. Молекула SO_3 состоит из одного атома серы и трёх атомов кислорода.

2. Определим относительную молекулярную массу оксида:

$$\text{Mr}(\text{SO}_3) = \text{Ar}(\text{S}) + 3\text{Ar}(\text{O}) = 32 + 3 \cdot 16 = 32 + 48 = 80$$

3. Молярная масса оксида серы (VI); $\text{Mr}(\text{SO}_3) = 80 \text{ г/моль}$.

4. Определим массовые доли элементов в SO_3 , используя следующую формулу:

$$W(\text{Э}) = \frac{n \cdot \text{Ar}(\text{Э})}{\text{Mr}(\text{вещества})}, \text{ где}$$

W – массовая доля элемента, n – число атомов элемента, Ar – относительная атомная масса элемента, Mr – относительная молекулярная масса вещества.

а) определим относительную молекулярную массу вещества (см. выше)

$$\text{Mr}(\text{SO}_3) = 80$$

б) расчет массовой доли серы:

$$W(\text{S}) = \frac{n(\text{S}) \times \text{Ar}(\text{S})}{\text{Mr}(\text{SO}_3)}; \quad W(\text{S}) = \frac{1 \times 32}{80} = 0,40 \text{ или (в долях единицы) } 40 \%$$

в) расчет массовой доли кислорода:

$$W(\text{O}) = \frac{n(\text{O}) \times \text{Ar}(\text{O})}{\text{Mr}(\text{SO}_3)}; \quad W(\text{O}) = \frac{3 \times 16}{80} = 0,6 \text{ или } 60 \%$$

$W(\text{O})$ можно определить и следующим образом:

$$W(\text{O}) = 100\% - W(\text{S}) = 100\% - 40\% = 60\%$$

5. Определение отношения моль атомов элементов по формуле SO_3

$$n(\text{S}) = 1; n(\text{O}) = 3; n(\text{S}) : n(\text{O}) = 1 : 3$$

6. Определение отношения масс элементов:

$$\text{SO}_3 \quad m(\text{S}) = 1 \times 32 = 32; m(\text{O}) = 3 \times 16 = 48; m(\text{S}) : m(\text{O}) = 32 : 48,$$

сократим на 2: 16 : 24; 8 : 12; 4 : 6; 2 : 3; $m(\text{S}) : m(\text{O}) = 2 : 3$.

7. Определение валентности элементов по формуле SO_3

а) наименьшее общее кратное символов элементов, которые делятся на 1 и 3 равно 6.

б) число 6 делим на величину индекса каждого элемента и получаем значение валентности элемента.

VIII

8. Наряду с этим, по валентности можно составить формулу вещества. Например, в оксиде серы валентность серы равна четырем, а кислорода двум.

IV II

S O

Находим наименьшее общее кратное – число, которое делится на 4 и 2 – число 4. Это число (4) делим на соответствующие элементам значения валентностей и получаем соответствующие элементам индексы.

для серы $4 : 4 = 1$;

для кислорода $4 : 2 = 2$

и составляем формулу вещества: SO_2 .

Приведем примеры задач на расчет по формуле:

Задача №1. Соединение некоторого элемента имеет формулу $\text{Э}_4\text{C}_3$, а массовая доля элемента в нем 75%. Установите элемент [6].

Методика решения:

Дано: $\text{Э}_4\text{C}_3$; $W(\text{Э}) = 75\%$ или 0,75; Э - ?

1. Выразим массовую долю элемента:

$$W(\text{Э}) = \frac{n(\text{Э}) \times \text{Ar}(\text{Э})}{\text{Mr}(\text{Э}_4\text{C}_3)};$$

2. Примем $\text{Ar}(\text{Э}) = X$, то $\text{Mr}(\text{Э}_4\text{C}_3) = 4X + 3 \times 12 = 4X + 36$

3. Подставим принятые обозначения в пропорцию:

$$75\%(\text{Э}) \rightarrow 25\%(\text{C}); \quad 4X(\text{Э}) \rightarrow 36 \text{ г}(\text{C});$$

$$4X \cdot 25 = 75 \cdot 36; \quad 100X = 2700; \quad X = 2700 : 100; \quad X = 27; \quad \text{Al}_4\text{C}_3$$

Следовательно, $\text{Ar}(\text{Э}) = 27$; Элемент – алюминий.

Задача №2. В результате обжига на воздухе 9,7 г сульфида цинка было получено 8,1 г оксида цинка. Установите формулу исходного сульфида цинка.

Дано: $m(\text{Zn}_x\text{S}_y) = 9,7$; $m(\text{ZnO}) = 8,1$ г; Zn_xS_y - ?

1. По закону сохранения массы веществ $m(\text{Zn})$ до реакции = $m(\text{Zn})$ после реакции следовательно $n(\text{Zn})$ до реакции = $n(\text{Zn})$ после реакции.

2. Определим количество оксида цинка:

$$n(\text{ZnO}) = \frac{m}{M} = \frac{8,1}{81 \text{ г/моль}} = 0,1 \text{ моль}$$

3. Определим количество вещества и массу цинка:

$$n(\text{Zn}) = n(\text{ZnO}) = 0,1 \text{ моль}; \quad m(\text{Zn}) = 0,1 \cdot 65 = 6,5 \text{ г}$$

4. Найдем массу серы и количество вещества серы:

$$m(\text{S}) = m(\text{Zn}_x\text{S}_y) - m(\text{Zn}) = 9,7 - 6,5 = 3,2$$

$$n(\text{S}) = \frac{m}{M} = \frac{3,2}{32 \text{ г/моль}} = 0,1 \text{ моль}$$

5. Найдем отношение количеств веществ цинка и серы:

$$N(\text{Zn}) : n(\text{S}) = 0,1 : 0,1 = 1 : 1$$

Следовательно, формула сульфида цинка: ZnS .

Задача №3. Определить массу водорода в (г) содержащегося в $3,01 \cdot 10^{24}$ молекул воды.

Методика решения:

Дано: $N(\text{H}_2\text{O}) = 3,01 \cdot 10^{24}$; $m(\text{H})$ - ?

Для решения задачи необходимо последовательно использовать следующие формулы:

$$n = \frac{N}{N_A} \quad \text{и} \quad n = \frac{m}{M}$$

1. Находим количество вещества воды и водорода:

$$n(\text{H}_2\text{O}) = \frac{N(\text{H}_2\text{O})}{N_A} \quad \text{где } N_A - \text{ постоянная Авогадро равная } 6,02 \cdot 10^{23} \text{ структурных единиц}$$

$$3,01 \cdot 10^{24} = 30,1 \cdot 10^{23}$$

$$n(\text{H}_2\text{O}) = \frac{30,1 \cdot 10^{23}}{6,02 \cdot 10^{23}} = 5 \text{ моль}$$

$$n(\text{H}) = 2n(\text{H}_2\text{O}) = 2 \cdot 5 = 10 \text{ моль атомов водорода.}$$

2. Определим массу водорода в (г):

$$m(\text{H}) = n(\text{H}) \cdot M(\text{H}) = 10 \cdot 1 = 10 \text{ г}$$

Задача №4. Определите молекулярную формулу газообразного углеводорода, массовая доля углерода в котором равна 88,9%. Относительная плотность углеводорода по водороду равна 27.

Методика решения: $W(\text{C}) = 88,9\%$; $D_{\text{H}_2} = 27$; C_xH_y - ?

1. По относительной плотности паров по водороду рассчитаем относительную молекулярную массу углеводорода C_xH_y :

$$D_{\text{H}_2} = \frac{M_{\text{C}_x\text{H}_y}}{M_{\text{H}_2}} \quad M_{\text{H}_2} = 2$$

$$M_{\text{C}_x\text{H}_y} = D_{\text{H}_2} \cdot M_{\text{H}_2} = 27 \cdot 2 = 54$$

2. Определим массовую долю элемента водорода:

$$W(\text{H}) = 100\% - 88,9\% (\text{C}) = 11,1\% (\text{H})$$

3. Определим число атомов углерода и водорода.

$$\text{C} \rightarrow 88,9\% : 12 = 7,4 : 7,4 = 1$$

$$\text{H} \rightarrow 11,1\% : 1 = 11,1 : 7,4 = 1,5 \quad (\text{C}_1\text{H}_{1,5})$$

4. Используя молекулярную массу углеводорода находим его формулу.

$$(\text{C}_1\text{H}_{1,5}) \cdot x = 54 \quad 13,5x = 54 \quad x = 4$$

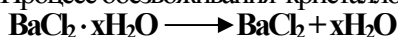
$$(12 + 1,5) \cdot x = 54 \quad x = 54 : 13,5 \quad (\text{C}_1\text{H}_{1,5}) \cdot 4 = \text{C}_4\text{H}_6 - \text{бутин}$$

Задача №5. Установите формулу кристаллогидрата BaCl_2 , если известно, что при его обезвоживании массовая доля сухого остатка составила 85,3% от массы кристаллогидрата.

Методика решения:

Дано: $\text{BaCl}_2 \cdot x \text{H}_2\text{O}$; $W(\text{BaCl}_2) = 85,3\%$; $\text{BaCl}_2 \cdot x \text{H}_2\text{O} - ?$

1. Процесс обезвоживания кристаллогидрата можно выразить следующей схемой:

Сухой остаток составит безводная соль BaCl_2 массовая доля которого 85,3% .

2. Рассчитаем относительные молекулярные массы безводной и водной солей:

$$Mr(\text{BaCl}_2) = 137 + 2 \cdot 35,5 = 137 + 71 = 208 \quad Mr(\text{BaCl}_2 \cdot x \text{H}_2\text{O}) = 208 + 18x$$

3. Рассчитаем массовую долю воды в кристаллогидрате:

$$100\% - 85,3\% \cdot (\text{BaCl}_2) = 14,7\% (\text{H}_2\text{O})$$

4. Рассчитаем количество воды и безводной соли в кристаллогидрате

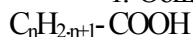
$$208 : 85,3 = x : 14,7 \quad x = 36 \quad 36 : 18 = 2 \text{ моль}$$

Следовательно, формула кристаллогидрата : $\text{BaCl}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$

Задача № 6 Массовая доля калия в соли предельной одноосновной органической кислоты составляет 39,8%. Написать молекулярную формулу кислоты. Если известно, что она состоит из углерода, водорода и кислорода.

Методика решения: $W(\text{K}) = 39,8\%$; $\text{C}_n\text{H}_{2n+1}\text{COOH} - ?$

1. Общая формула соли предельной одноосновной органической кислоты имеет следующий вид:

2. Рассчитаем молекулярную массу соли $\text{C}_n\text{H}_{2n+1}\text{COOK}$

$$3,9(\text{K}) \longrightarrow 39,8\%$$

$$X \longrightarrow 100\% \quad X = 98 \text{ г.}$$

$$12n + 2n + 1 + 12 + 16 + 16 + 39 = 98$$

$$14n + 84 = 98; \quad 14n = 14; \quad n = 14 : 14; \quad n = 1$$

Следовательно: $n = 1$ CH_3COOH формула кислоты CH_3COOK формула соли.

Таким образом, роль химического языка в овладении школьниками химическими знаниями, умением и навыками чрезвычайно велика. В процессе последовательного овладения предметом, химический язык совершенствуется в тесной связи с развитием теоретических знаний, с накоплением химических фактов и усложнением химических понятий.

ЛИТЕРАТУРА

1. У.З.Зубайдов, А.С. Топшев. Химия 8-й класс. Душанбе: «САРПАРАСТ». 2006.
2. Л.С. Гузей, В.В. Сорокин, Р.П. Суворцева. Химия 8-й класс. М. Изд. дом «Дрофа». 1999. с. 5–46.
3. Н.С. Ахметов. Химия. Учебник для 8-го класса общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение. 1998. с. 5–46.
4. Солиев Л. Неорганическая химия. Учебник для 9-го класса общеобразовательных учреждений. Душанбе: PLEIDES PUBLISHING Inc. 1998. с. 5–46.
5. С.Г. Бандяев, У.З. Зубайдов, И.И. Сафаров. Органическая химия. Учебник для 10-го класса общеобразовательных учреждений. Душанбе: «САРПАРАСТ». 2006.
6. Г.М. Бобиев, У.З. Зубайдов, Б. Тухтаев. Химия. Учебник для 11-го класса общеобразовательных учреждений. Душанбе: ООО «XEROXLand». 2007.
7. Г.Е. Рудзитис, Ф.Г. Фельдман. Химия 8-й класс. М.: Просвещение. 1999. с.5-47.
8. Методика преподавания химии под редакцией Н.Е. Кузнецовой. М.: Просвещение. 1984. с. 79.
9. Д.И. Менделеев. Основы химии. т. 1. Изд. одиннадцатое. М. –Л., Гостехиздат. 1932. с. 480.

ФОРМИРОВАНИЕ ХИМИЧЕСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

Установлено, что роль химического языка в овладении школьниками химическими знаниями, умением и навыками чрезвычайно велика. В процессе последовательного овладения предметом, химический язык совершенствуется в тесной связи с развитием теоретических знаний, с накоплением химических фактов и усложнением химических понятий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: формирование мировоззрения, химический язык, химическая терминология, педагогический эксперимент, химические символы, химические знаки, формулы и уравнения, расчет по формуле.

FORMATIONS CHEMICAL LANGUAGE IN TEACHING CHEMISTRY

Established that the role of the chemical language to master students chemical knowledge, skills and abilities is extremely high. In the process of sequential mastery of a subject, a chemical language is improved in close connection with the development of theoretical knowledge, with the accumulation of chemical facts and the complexity of chemical concepts.

KEY WORDS; formation of the world, the chemical language, the chemical terminology, pedagogical experiment, chemical symbols, chemical symbols, formulas and equations, the calculation formula.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Р. Кимитов* – декан химико - биологического факультета Кулябского государственного университета им. Абуабдулло Рудаки. ТЕЛЕФОН: 90791 2571

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Ф.М. Хамрокулов

Худжандский государственный университет им. Б. Гафурова

Синтаксические связи в количественном отношении в русском и узбекском языках почти одинаковы: синтаксические связи сочинительного (открытый ряд, закрытый ряд), подчинительного (управление, примыкание) и координативного характера функционируют в обоих языках. Различия между синтаксическими связями русского и узбекского языков наблюдаются в следующих обстоятельствах:

Отдельные виды подчинительной связи активнее в одном языке по сравнению с другим. Так, согласование активно функционирует в русском языке, но пассивно - в узбекском языке. Некоторые исследователи узбекского языка, например, А.Бердиалиев и Х.Мамадов, даже отрицают наличие согласования в системе словосочетания узбекского языка [4]. Активное применение согласования в русском языке, пассивное - в узбекском отмечается и другими исследователями. Например, А.Чариев утверждает, что в русском языке широко применяется согласование. Для узбекского же языка согласование не характерно. Квантификаторы, квалификаторы (имеются в виду определения с разными значениями - Ф.Х.) и слова в узбекском языке, находясь в препозиции, всегда сохраняют свою исходную форму, они не согласуются с определяемым в числе и падеже. Ср.: единственное число - *яхши бола* "хороший ребенок", множественное число *яхши болалар* "хорошие дети" [8, с. 48-49].

Функционирование примыкания намного активнее в узбекском языке, чем примыкание в русском языке. Примыкание в узбекском языке во многих случаях совпадает с согласованием в русском языке: определительные конструкции в русском языке образуются путем согласования, а в узбекском языке конструкции подобного характера образуются путем примыкания. Согласования в структуре словосочетания узбекского языка имеют место лишь в конструкциях, первый компонент которых выражен личными местоимениями I и II-го лица, и они называются не согласованиями, а координативной связью [1].

Некоторые виды подчинительной связи отсутствуют в одном языке, существуют в другом. Например, связь, называемая *изафетом*, характерна для узбекского языка [2], но отсутствует в русском языке.

Термин *изафет* принят в тюркологии для трех типов определительных словосочетаний, в соответствии с чем в грамматическую терминологию были введены понятия первого, второго и третьего *изафета*. Этим термином в арабском языке обозначаются сопряженное сочетание или присоединение одного имени к другому, т.е. определение имени при помощи последующего в родительном падеже.

При согласовании в русском языке определяющий компонент бывает подчиненным и в смысловом, и в грамматическом отношениях: *мой карандаш - мои карандаши, твоя рука - твои руки* и т.п. (Правда, в третьем лице, когда определение выражается формой родительного падежа - *его, её, их*, в конструкциях *его брат, её отец, их мать* - эти формы относятся к типу не согласующихся определительных компонентов).

В узбекском языке такие определенные компоненты, как менинг «мой» сенинг "твой", унинг «его», оиланинг «семья» и т.п., также являются не согласующимися компонентами. Они только, как и поясняющий компонент, семантически подчинены поясняемому и зависят от него лексически.

В узбекском языке между определительными и определяемыми компонентами существуют несколько типов логико-грамматической связи. Логически определяющий компонент подчинен определяемому, первый поясняет второй. Грамматически между этими компонентами два вида связи: 1) примыкание, 2) комбинированное согласование, когда второй, поясняемый компонент, принимает особые морфологические показатели - выразители категории лица и числа определяющего, 3) проявляется особая разновидность примыкания, когда определяющий компонент выражен причастной формой глагола [7, с. 68].

В узбекском языке, в отличие от русского, согласование в словосочетаниях типа менинг қаламим, "мой карандаш", сизнинг дўстингиз "ваш друг", может иметь скрытое выражение. Такие выражения отдельными исследователями отмечаются как одночленные определительные конструкции. Например, А.Сафаев подчеркивает, что "в узбекском языке двучленным определительным конструкциям, в которых определительный компонент выражается личными местоимениями 1-го и 2-го лица единственного и множественного числа - менинг қаламим "мой карандаш", сенинг аканг "твой старший брат", сизнинг шаҳрингиз "ваш город" могут по содержанию соответствовать и одночленные определительные конструкции, в которых выражено только определяемое с аффиксом принадлежности: қаламим "мой карандаш", аканг "твой старший брат", шаҳрингиз "ваш город" и т.д. [7, с. 69] В этих определениях не учтено

то, что согласование русского и узбекского языков в именных некоммуникативных конструкциях различается, что характеризуется законом лингвистической экономии и грамматической многофункциональности.

Определительные конструкции узбекского языка, в отличие от определительных конструкций русского языка, активно передают экономию за счет редукции определительного (поясняющего) компонента. Грамматическая многофункциональность характеризуется тем, что в подобных случаях маркеры притягательности -м (им), -нг (инг), -миз (-имиз), -нгиз (ингиз) кроме функции притягательности, в имплицитной форме выполняют и функцию определения в маркированном родительном падеже, в результате чего и синтаксическая связь (согласование) между компонентами определительных конструкций имеет имплицитное выражение. Существенные различия наблюдаются в материальных оформлениях (маркерах) подчинительной связи русского и узбекского языков.

Как известно, синтаксические связи в сопоставительно изучаемых языках тесно связаны со словоизменением, в свою очередь, словоизменение сильно переплетено с грамматическими категориями существительного и глагола. Поэтому подчинительная связь немыслима без грамматических категорий, ибо маркеры отдельных грамматических категорий одновременно являются средствами выражения подчинительной связи русского и узбекского языков.

Категория числа (единственности – множественности) одинаково характерна и для русского и для узбекского языков. Маркерами категории числа выражается согласование в определительных конструкциях. В русском языке, в отличие от узбекского, единственное число переплетено со средствами выражения категорий рода и падежа, множественное число – со средствами выражения падежа. Значение рода во множественном числе нейтрализуется. Словом, в русском языке специальный маркер – грамматический выразитель множественного числа отсутствует. Согласование при определительных конструкциях выражается грамматическими средствами рода и падежа. Ср.: Наша школа – наши школы "бизнинг мактаб – бизларнинг мактабларимиз".

В узбекском же языке множественное число выражается аффиксом -лар, единственное число имеет нулевую форму: китоб – китоблар "книга – книги". В отличие от русского, при согласовании в узбекском языке выразитель множественного числа может отсутствовать: менинг қаламим "мой карандаш", менинг қаламларим "мои карандаши".

В русском и узбекском языках при выражении подчинительной связи активную роль играют категории падежей.

Падежи русского и узбекского языка в количественном отношении совпадают, они являются различными лишь при выражении подчинительных связей.

Выражение подчинительной связи с падежными склонениями в русском языке разнообразно и отличается от выражения подчинительной связи узбекского языка. Так, в русском языке при выражении подчинительной связи падежные склонения сопутствуют выразителям категорий числа и рода. Кроме этого, при подчинительной связи, например, при согласовании функционируют три вида падежного склонения с разными грамматическими маркерами; высокий стол "баланд стол" (им. п.), высокому столу "баланд столга"; интересная книга "қизиқарли китоб" – интересной книгой "қизиқарли китоб билан", чистое небо "тиник осмон" – чистого неба "тиник осмонга". Синтаксическая связь подобного типа в узбекском языке имеет иной характер. Во-первых, в узбекском языке выразителем согласования при словосочетании (при определительных конструкциях) является только показатель родительного падежа; во-вторых, большинство определительных конструкций образуется при помощи примыкания; в-третьих, падежные показатели, кроме родительного, в редких случаях и именительного (при изафете), являются выразителями управления, а не согласования, т.е. падежные показатели узбекского языка при выражении согласования внутри словосочетания отсутствуют. Кроме этого, в узбекском языке выразителями подчинительной связи являются отдельные аффиксальные морфемы, а не флективные окончания, как в русском языке.

Характерным для узбекского языка является то, что при выражении отдельных типов подчинительной связи, показатели некоторых падежей могут иметь нулевую форму. Это свойственно показателям родительного (қаратқич) и винительного (тушум) падежей узбекского языка, что не характерно для окончаний родительного и винительного падежей русского языка. Ср.: Чой ичди "выпил чая", Китоб ўқиди "читал книгу" и т.д. Есть случаи, в которых при выражении подчинительной связи обязательно имеются показатели родительного и винительного падежей. Например, подчинительная связь между компонентами словосочетаний типа: Масжиднинг ҳовлиси "двор мечети", Алининг китоби "книга Али", Алишерни кўрмоқ "увидеть Алишера", одамларни хурмат қилмоқ "уважать людей", мадрасада ўқимоқ "учиться в медресе", институтни битирмоқ "закончить институт" имеет обязательную маркированную форму.

При выражении синтаксических (подчинительных) связей между русским родительным и узбекским «қаратқич келишиги» падежами имеются существенные различия. В русском языке словоформа и с родительным падежом иногда употребляется с предлогами, и вместе с предлогами эта словоформа выражает подчинительную связь. При выражении подчинительной связи узбекская словоформа с родительным

падежом не обращена к предлогу, сам предлог в узбекском языке отсутствует. Правда, словоформа с родительным падежом в узбекском языке иногда управляется послелогоми, при которых выражается не согласование (координация), а управление. В таких случаях родительный падеж, его выразитель выполняет стилистическую функцию, а не синтаксическую (грамматическую). Например, дарахтнинг оркасида яширинмоқ - дарахт оркасида яширинмоқ "спрятаться за деревьями".

В русском языке, в отличие от узбекского, при выражении синтаксических связей словоформы с родительным падежом могут присоединяться и к глаголам (бояться учителя, написать письмо), что нехарактерно для словоформ с родительным падежом узбекского языка.

В узбекском языке, как в русском, существительные в отношении одушевленности - неодушевленности различаются. Но эти различия при выражении синтаксической связи не имеют значения. В русском же языке категория одушевленности - неодушевленности при выражении синтаксической связи имеет свое влияние. Словоформы одушевленных существительных с родительным и винительным падежами имеют одинаковую маркерную оформленность: род. п. - сын - а; вин. п. - сына. В свою очередь, при выражении синтаксических связей неодушевленные существительные с именительным, винительным падежами имеют одинаковую немаркированную форму: Им. п. - дверь, вин. п. - дверь.

Наиболее существенное различие между падежами русского и узбекского языков наблюдается в том, что при выражении синтаксических связей падежи русского языка идут с предлогами и без предлогов. В этом отношении русские падежи бывают: 1) падеж, употребление которого сопровождается предлогами (предложный падеж); 2) падежи, которые употребляются и с предлогами, и без предлогов (родительный, дательный, винительный, творительный падежи), 3) падеж, употребляемый без предлогов (именительный падеж) [5, с. 29-30]. При выражении синтаксических связей падежи (келишиклар) узбекского языка такого деления не имеют.

При выражении синтаксических связей активно функционируют и единицы вспомогательных частей речи - союзы, предлоги, послелогои и частицы.

При выражении синтаксических связей в русском и узбекском языках союзы являются полифункциональными грамматическими средствами. Полифункциональность союзов при выражении синтаксических связей заключается в том, что они (союзы) представляются выразителями и сочинительных (сочинительные союзы), и подчинительных (подчинительные союзы) связей.

Союзы узбекского языка А. Бердиалиевым делятся на два вида: 1) синтаксические союзы, 2) семантические союзы. Синтаксические союзы монофункциональны. При их помощи только присоединяются грамматически равноправные компоненты, между которыми осуществляется синтаксическая связь. Семантические союзы многофункциональны, они, во-первых, соединяют компоненты, между которыми осуществляется синтаксическая связь; во-вторых, значение синтаксических конструкций вытекает из значения союзов, при помощи которых образованы эти конструкции. Эта особенность союзов одинаково характерна и для русского, и для узбекского языков. Следует отметить, что деление союзов на синтаксические и семантические охватывает систему союзов и сочинительного, и подчинительного характеров.

При выражении синтаксических связей союзы синтаксического и семантического характеров одинаково (почти безразлично) функционируют в русском и узбекском языках. При выражении синтаксических связей существенное различие между русскими и узбекскими языками наблюдается в синтаксических конструкциях, образованных при помощи предлогов и послелогов.

Как нам известно, предложные образования синтаксических связей характерны для русского языка, послеложное образование - для узбекского. Ш. Рахматуллаев утверждает, что и предлоги, и послелогои входят в состав словоформ, которым они сопутствуют [5, с. 77]. Поэтому в образовании словоформ они функционируют активнее, чем единицы других служебных частей речи.

Различие между предлогами русского языка и послелогоми узбекского языка заключается в том, что предлоги являются выразителями подчинительной связи в синтаксических конструкциях, компоненты которых обозначают предметные значения, значения предмета и его признака, значение предмета и его действия - состояния (ключ от квартиры, вредный для здоровья, выйти из дома), предлоги являются выразителями синтаксической связи в конструкциях, компоненты которых обозначают предмет и его действия-состояния (дадаси билан сўхбатлашмоқ "разговор с опцом", укаси учун олмоқ "взять для брата").

Синтаксическая связь, выразителями которой являются предлоги, в узбекском языке выражается при помощи словоформ разными падежными оформлениями: ключ от квартиры - хонадоннинг калити (координация), вредный для здоровья (управление) - согликка зарар (управление), выйти из дома (управление) - уйдан чиқмоқ (управление). В отдельных случаях синтаксическая связь с предложным выражением русского языка в узбекском языке имеет эквивалент синтаксической связи и с послеложным, и падежным выражениями: вредный для здоровья - согликка зарар // соглик учун зарар.

В русском языке при выражении подчинительных связей предлоги сопутствуют словоформам разных падежных оформлений. Так, предлоги за, под сопутствуют словоформам в винительном и творительном

падежах, предлог между - словоформам родительного и творительного падежей, предлог с - словоформам родительного, винительного и творительного падежей. Подобная особенность характерна при выражении подчинительной связи и для послелогов узбекского языка. Например, послелого билан, учун, каби, оркали сопутствуют словоформам именительного падежа, послелого қадар, томон, қараганда сопутствуют словоформам направительного (тушум келишиги) падежа; послелого бурун, илгари, кейин, бери, бошқа, кура и др. - словоформам переходного падежа.

При выражении синтаксических связей в русском и узбекском языках немаловажную роль играют и частицы. Функция выразительности синтаксических связей частиц тесно связана с явлением конверсии [6, с. 730].

В Русской Грамматике-1980 есть параграф, где частицы по функции делятся на: частицы-союзы, частицы-наречия, частицы-междометия и частицы-вводные слова, из них частицы-союзы (*а, и, ведь, да, даже, так, просто, только, же, и, вот и, ну и, оно и, так как* и др.) принимают участие при выражении сочинительной связи разными значениями. В узбекском языке, в отличие от русского языка, частицы под давлением конверсии являются выразителями и подчинительной связи, что утверждается исследованиями А.Бердиалиева [3].

В узбекском языке частицы *-у, -ю, -да, на*, являются активными выразителями сочинительной связи внутри простого и сложного предложений, при помощи частиц *-ми, -чи, -ну, шекилли, эў, мисти* и т.д. выражаются подчинительные связи внутри сложноподчиненного предложения узбекского языка: Она юраги сезгир эмасми, у Олимжоннинг кайфиятини сезиб юрарди. Айтчи обод гулшанинг? Скажи-ка, где твой растущий край?

Различие между синтаксическими связями русского и узбекского языков наблюдается и при выражении сочинительной связи. Как нам известно, при сочинительной связи образуются однородные ряды. При однородных рядах каждый из компонентов может принимать морфологические показатели категорий падежа, числа и т.д. Иногда показатели грамматических категорий в обобщенном виде могут присоединяться только последним компонентом сочинительного ряда. В подобных случаях последующий компонент сочинительного ряда может принимать аффиксы категорий числа, лица и падежа, что не характерно для последующих компонентов сочинительного ряда русского языка. Ср.: наши примеры журнални, китобни, газетани, журналларни, китобларни, газеталарни, варакламок, перелистывать журналы, книги, газеты" - журнал, китоб, газеталарни варакламок - "перелистать журналы, книги, газеты" и т.д.

Следует отметить, что при выражении синтаксических связей активную роль играют не только флективные окончания грамматических категорий лица, числа, рода, падежа; аффиксальные морфемы грамматических категорий падежа, числа, лица; союзы, предлоги, послелого и частицы в функции союзов, немаловажную роль играют и лексические единицы всех знаменательных частей речи. Изучение способности выражения синтаксической связи лексических единиц отдельных знаменательных частей речи входит в круг будущих отдельных исследований.

Кроме этих, при выражении синтаксических связей имеются такие языковые средства, которые, как просодические явления, имеют тесную связь с лексическими единицами отдельных знаменательных частей речи.

Автор данного исследования понимает, что его работа не исчерпывает полностью проблему синтаксической связи в сопоставительном плане. Изучение синтаксических связей в сопоставительном аспекте только начинается.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердиалиев А. Координатив алоқа хақада // Узбек тили ва адабиёти. – 1983.-№2.
2. Бердиалиев А.; Носиров Х. Узбек тилида изофали конструкциялар // УГА. - 1973.- №3.
3. Бердиалиев А. Уқдотг. дисс. Ето же Эргаш гағли кўшма гағларда синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар. /Тошкент, Университет. 1993.
4. Мамадов Х., Бердиалиев А. Сўз бирикмаларида мослашув борми? // Узбек тили ва адабиёти. - 1973. - №3.
5. Рахматуллоев Ш. Узбек ва рус тилларини қиёслаш. - Тошкент: Узбекистон, 1953. - 29-30.
6. Русская грамматика. Том I. - М.: Наука, 1980. - с. 730.
7. Сафаев А. Исследование по синтаксису узбекского языка. Ташкент: Фан, 1965. - с. 68.
8. Чариев. Синтаксико-семантические признаки родительного падежа в узбекском и английском языках. - Ташкент: Фан, 1990. - с. 48-49.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

В статье исследуются некоторые вопросы сопоставительного изучения синтаксических связей русского и узбекского языков, характеризуются синтаксические связи сочинительного и подчинительного ряда, а также координативная связь в обоих языках, интерпретируются различия между синтаксическими связями русского и узбекского языков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: синтаксические связи русского и узбекского языков, сопоставительное изучение, различия между синтаксическими связями, типы синтаксических связей, проблема синтаксической связи.

SOME QUESTIONS OF COMPARATIVE STUDYING OF SYNTACTIC LINKS OF RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

The article dwells on the factors complicating the mastering of the Russian language – contextual preconditioning concerned with the usage of the forms of syntactical link – that of management – and selection of case form in the process of intensive tuition in Russian discourse, the phenomena causing the usage mentioned being considered too. Resorting to dictionary material the author presents grammar information as to content (basic) vocabulary and surplus auxiliary one related to the link of management that requires free or cogitated choice. Grammar information expressing notions or links objectively existing in the frames of different constructions is presented on illustrative lexical material; the author adduces also auxiliary information referring to the plane of expression and the peculiarities of the content code structure lying in these symbols.

KEY WORDS: syntactic links of Russian and Uzbek languages, comparative studying, distinctions between syntactic links, types of syntactic links, a syntactic link problem.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Ф.М. Хамроқуллов* – декан факультета русской филологии Худжандского государственного университета им. Б.Гафурова. Телефон: 918-87-99-91

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЧЕНАҚҲОИ «ВАЗН» ВА «ТЎЛ» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ-ШУҒНОӢ ВА АНГЛИСӢ

Т.Д. Шозимова
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Вожаҳои метрологӣ (ченақӣ) ҳарчанд ба таври хеле фаровон дар илмҳои дигар истифода шаванд ҳам, вале аз нигоҳи забоншиносии муосир ба ҷуз як-ду мақола, ки он ҳам бошад, дар муқоиса бо забони русист, омӯхта нашудааст.

Мақсад аз навиштани ин мақола низ маҳз нишон додани паҳлӯҳои мубрам ва муҳими ин масъала ба ҳисоб рафта, бо ин васила хонандаи гиромиро ба дарки амиқи он ошно намудан мебошад.

Бояд гуфт, ки вобаста ба ҳар як даври замон дар забонҳои гуногуни дунё, аз он ҷумла тоҷикӣ ва англисӣ меъёрҳои махсуси ченақҳо маълум буд. Бо вҷуди ба майлонҳои гуногуни таърихӣ даромадани ин забонҳо шакл ва маънии онҳо тағйир наёфта, баръакс умри дубора гирифт.

Дар замони ҷамоаи ибтидоӣ мардумони кишоварз, чорводор, моҳидорон дарозиро бо «вачаб», «телек», «келоч», «қадам» муайян менамуданд. Баъдан, бо пайдо шудани шахрҳо-ташаккули косибӣ ва тичорат ин чиз зарурияти бештаре пайдо намуд. Акнун барои дақиқтар намудани он одамон зарфҳо ва тартиби дигарро ихтироъ мекардагӣ шуданд.

Маҳз ҳамин ҷанбаҳо ба инобат гирифта, олими машҳур Пикардо «Инсонро муайянкунандаи аслии ҳамаи ашӯҳои олам» [1] номид ба буд.

Барои бо манобеи масъала хубтар ошноӣ пайдо намудан зарур мебуд, ки ба тафсили ҷанге аз меъёрҳои муайянкунандаи ченақ, ки дар адабиёти таърихӣ ва гуфтугуи мардумони Шугнонзамин хеле маълуму маъруф аст, рӯ биоварем.

Дар китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто» дар Яшти 5 омадааст:

«...Аз ҳамаи ҳазор шохоб,

Инчунин ҳазор кулҳо.

Аз кадомине, ки набошад.

То ба дигар чихил рӯза роҳ аст» [2]

Аз ин муайян кардан мумкин аст, ки тахминан ин роҳ 1400-1500 чакримо ташкил менамуд. (Дар муқоиса бо роҳи Бухоро-Россия, ки 2000 чакрим буду дар 50 рӯз тай карда мешуд, дида баромадем).

Дар «Наводири Зиёя» омадааст, ки «Чӣ гуна ҳам нагуям, ки имсол меҳнат бисёр кардам, миқдори бист таноб гандум киштам, ба машаққати тамом даравидам» [3]

Дар ин ҷо сухан аз 5 гектар [4] замин меравад, ки он дар байни мардум маъмул аст.

Ахмади Дониш дар боби «газ» ки баробар ба 1 метр ва фарсах-6 километр чунин манзараро овардааст: «Аз он ҷумла дар қуллаи кӯҳе бар сатҳи муҳаддаби он ки мумосии фалаки камар буд, соҳате фароҳи муставӣ ва шаффоф мағорае дидам, ки даҳони он ҳамчу даҳани хуме буд. Ва аз он оташи ҳарирӣ офтобгуи фаввора мезад ва то 10 газ бар ҳаво сууд мекард... ба шиддати ғуриши ҳарчӣ тамомтар, ки овози он то фарсахе роҳ шунида мешуд» [5].

Дар ҳамин боб дар тафсили роҳи Бухоро-Хўқанд Мирзо Сирочиддини Ҳаким чунин мегӯяд: «Аз Бухоро ило Хўқанд ҳафтад фарсах(420 км) роҳ аст»[6].

Ё дар ҷои дигар ченаки роҳро чунин муайян намудааст: «Аз Тошканд то Авлиёто дусаду панҷоҳу ду вирс (вёрст) роҳ мебошад. Ҳар ҳафт вирс як фарсах аст»[7] (яъне 35 фарсанг).

Гуфтан ба маврид аст, ки «фарсанг» воҳиди андозаи масоҳатро мегӯянд.

Дар «Шоҳнома»-и Абдулқосими Фирдавси он дар чунин мазмун омада:

«Чаҳор асп фарсанг болои ӯ,
Ҳамедун чаҳор асп пахнои ӯ»[8]

Ба хотири, ки ин дар маҷмӯъи дида шавад, ба ҷадвали 1-ум рӯ меоварем:

	Тӯл(точикӣ-Шуғнонӣ)	Километр, сантиметр	Тӯл(англисӣ)	Километр, сантиметр
	Фарсанг	6-8 км	Мил-mile	1852 метр
	Газ	1 м	Фут-foot	30,48 см
	Келоч	1 м	Двойм-inch	2,54 см
	Вачаб	44 сантиметр	Ярд-yard	91,44 см

Тавре ки аз ҷадвали боло маълум гардид, дар забони тоҷикӣ ва англисӣ ченакҳои «тӯл» дар дараҷаҳои гуногун ва фарқкунанда қарор дорад.

Паҳлуи дигари ин мақоларо муайян намудани ченакҳои «вазн» ташкил менамояд.

Аввалин маълумотро дар ин бора мо аз «Таърихи Табарӣ» дарёфтем, ки ин аст: «Дар ин сол (822-823) дар Бағдоду Басра ва Куфа қимат гарон буд, чунон ки як «қайли» ҳорунии гандум ба чихил дирам расид ва «қайли бузург» ба панҷоҳ дирам»[9]. Эҳтимол меравад, ки ин калима дар мо низ замоне истифода мешуд.

Чаро ки мувофиқи санаҳои дақиқ замони нашъунамои ин муносибатҳо дар мо қаблтар аз Ғарб, ханӯз дар асрҳои 9-10 зухур намуда, дар Аврупо онро дар садаҳои XVII-XVIII мушоҳида намудан мумкин аст. Хусайн Воизи Кошифӣ дар боби «вазн» чунин гуфтааст:

«Оварданд, ки бузургоне бо андак мол ба сафар ме рафт. Ба тариқи дурандешӣ сад ман оханро дар хонаи дӯсте, амонат гузошт»[10](96 кг). Ё дар ҷои дигар дар бораи «хирвор» чунин мегӯянд: «Мояи дӯкони ман бист хирвор гандум аст» [11] ки он баробар ба 100 кг аст.

Тибқи санадҳои таърихӣ- «забонҳои ҳозираи сокинони Шуғнону Русон ва дигар ноҳияҳои Помири Ғарбӣ бевосита аз лаҳҷаи қадимаи қабилаи сақоихо инкишоф ёфтанд.

Сақоихо ташкилкунандагони эпоси волотарин буданд. Ровиёни онҳо Заринаи оқилаю зебо, Споретруи часур Шераки фидокор ва Рустами таҳамтанро месурӯданд»[12]

Аз ин лиҳоз, фонди забонии онҳо бою ғанӣ ва равонияти тамом меёфт, аз ҷумла дар масоиле, ки мо дар борааш ҳарф мезанем.

Ба гуфтаи муҳаққиқи варзида- М.С.Андреев дар истеъмоли забонии мардумони Бадахшон аксар вақт бо калимаҳои «амбун» (96 кг), «растай» (12 кг), чор «кафч» (96 кг), 2 «сера» гандум, ки 24 кг ташкил менамуд дучор омадан мумкин буд»[13]

Ба гуфтаи бошандаи деҳаи Тавдем ноҳияи Шуғнон Мавлоназар Қандиков дар ҳақиқат ин ченакҳо ҳазорсолаҳо боз мавриди истифода қарор гирифтааст:

1 «улоғ» гуфт мавсуф баробар ба 64 кг, 1 «анбон» ба 100 кг.

(Дар асарҳо он 96 кг ташкил медиҳанд), 1 «ман» ба 1 кг, ва 1 «кафчол» баробар ба 0,5 кг буд[14].

Бояд ҳаминро бигӯем, ки дар аморати Бухоро 1 «ман» ба 96 кг баробар доништа мешуд.

Дар забони англисӣ бошад ин ченакҳо мо дар мизонҳои куллан дигар мебинем; Масалан, 1 фунт баробар аст ба 4,095 гм, 1 грам мувосо ба 0,062 гм мебошад, ки аз он ва дигар ченакҳои «вазнро» мо дар ҷадвали 2-ум муфассал овардем.

№	Ченаки вазн Шуғнонӣ	Килограмм ва грамм	Ченаки вазн дар забони англисӣ	Килограмм ва грамм
1	1 амбон	100 (96 кг)	Pound	16,38 кг
2	1 ман	1 кг	pood	16,3 кг
3	1 кафчол	0,5 кг		
4	1 пиф	50 кг		
5	1 тафсин	2 кг		
6	1 растай	4 кг	foot	4,095 гм

7	10 растай	10 анбор	Gram	0,062 гм
---	-----------	----------	------	----------

Чунон ки дида шуд, дар забони шугнонӣ ин ченакҳо хеле ҳам густурдатар ва дар мизонҳои гуногун омада, собит аз он менамояд, ки ин муносибатҳои забонӣ бештар ташаккул ёфтаст. Албатта вожаҳои сирф форсӣ-эронӣ бо калимаҳои воридшудаи арабӣ дар истифодаи вазну ченак омехта шудаанд. Дар охир ҳаминро ёдрас мешавем, ки дар муқоиса дида баромадани меъёрҳои муайяни ченакҳои «вазн» ва «тӯл» дар забонҳои тоҷикони Шугнон ва Англияӣ метавонад дар ояндаи наздик фарзияҳои нави илми забоншиносиро бедор ва таквият бахшад.

АДАБИЁТ

1. Романова Г.Я. Наименование мер длины в русском языке -М,1975-С.34
2. Авесто. Под редакции В.В. Литвинского- Душанбе, 1990-С.24
3. Садрӣ Зиё. Наводири Зиёя –Душанбе,1991.-С.98
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ к.2-М,1969-С.323
5. Дониш Аҳмад. Наводир-ул-вақоъ –Душанбе,1989.-С.214
6. Сирочиддин Мирзо Тухафи аҳли Бухоро -Душанбе,1989.-С.15
7. Фирдавсӣ Абулқосим Шохнома -Душанбе,1992.С.-382
8. Давлатдорӣ тоҷикон Н. Амиршохӣ - Душанбе,1999.С.-153
9. Хусайн Воизи Кошифӣ Калила ва Димна -Душанбе,1989.С.-83
10. Пьянков И.В. Осӣи Миёна дар номаҳои бостон –Душанбе,1991.С.-16
11. Андреев М.С. Таджики долины Хуф Сталинабад, 1953.С.-96
12. Мавлоназар Кандиков. Хотираи бошандаи деҳаи Тавдеми ноҳияи Рошткаља, (6 август), 2009.

ВЫРАЖЕНИЯ МЕР ДЛИНЫ И ВЕСА В ТАДЖИКСКОМ-ШУГНАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья рассматривает определенную часть лексики, а именно: выражение мер длины и веса в шугнанском, таджикском и английском языках. Целью данной статьи является выявление сферы использования, исторический, лингвистический и семантический анализ наиболее распространенных выражений мер длины и веса, которые были в употреблении системы измерения в XIX-XX вв.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: метрология, лелак, келоч, газ, фунт, фарсах, амбун, растай, ман, кафҷол, кадок, улог, тул.

EXPRESSION WEIGHT AND LONG MEASURE IN TAJIK-SHUGNAN AND ENGLISH LANGUAGES

This article is about expression weights and long measures in shugnan, tajik and english languages. The main goal in this article how is using of the historical and semantically analysis. Thus, consideration long measures and weights and their linguistically and historical development. The results obtained may be successfully applied in theoretical and practical courses of the English, Tajik languages.

KEY WORDS: metrology, lelak, keloch, gaz, pound, farsah, ambun, rastay, man, kafjol, ulog, tul.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Шоҳимова Таҳмина Давроновна* - аспирантка 2-курса кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОНЫ: (2)27-05-52, 93-474-88-37, 918-14-61-73.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

В.Ю. Салохитдинов

Российско-Таджикский (славянский) университет

Односоставные предложения занимают различное место в типологии предложения в английском и русском языках. В русском языке легко обнаружить известное разнообразие типов односоставных предложений и вариативность их семантики. В английском же языке число типов односоставных предложений не велико. Это можно объяснить аналитическим строем предложения, сложившемся в новый период развития английского языка, с присущим ему твердым порядком слов, обязательным наличием подлежащего, хотя и формального. Так, например в одном случае большому классу русских односоставных предложений, таких как “темнеет, морозит, трудно, важно, мне весело” и так далее в английском языке соответствуют двусоставные предложения, ср.: *its getting dark, it freezes, its difficult, its important* с выраженными формальными подлежащим *it*.

В других случаях русским односоставным предложениям с переходным глаголом действительного залога соответствуют английские двусоставные предложения со сказуемым в пассивной форме ср : его звали Иваном – he was called John. Такое же соответствие наблюдается и в том случае, когда в русском предложении имеется косвенный объект выражающий адресат действия, ср : ему послали телеграмму- He was sent a telegram.

В зависимости от структуры главного члена предложения односоставные предложения в русском языке подразделяются на 2 типа: глагольный тип и именной тип.

1) Глагольный тип подразделяется, в свою очередь, на несколько подтипов в зависимости от той формы, которую имеет глагольное сказуемое. Из них назовем лишь некоторые:

1) Предложения со структурой Pv, то есть состоящие из глагольного сказуемого, которые могут быть расширены дополнением или обстоятельством м. Сюда относятся:

а) предложения со сказуемым в форме 2- го лица ед. числа, то есть со структурой Pv sing 2, ср тише едешь – дальше будешь или поспешишь людей насмешишь. Предложения этой структуры имеют обобщенно – личное значение;

б) предложения со сказуемым в форме третьего лица ед. числа ср:

Смеркалось, на столе блистая

Шипел вечерний самовар

Китайский чайник нагревая (А.С.Пушкин. Е. Онегин)

Вечерело. Дождь в конях

Стужа злее на ночь. . . (Н.А.Некрасов “Генерал Топтыгин”)

Эти предложения обычно выражают состояние погоды или окружающей среды. Соответствующие им английские предложения относятся к типу двусоставных предложений с подлежащим it:

It was getting dark, when Bob reached the town;

в) предложения со сказуемым в форме 3 го лица множественного числа, то есть со структурой Pv pl 3 ср.: Сюда относили раненых, и трупы укладывали их на подушках изхвои. Алексею предложили подать рапорт общим порядком. (Б.Полевой, “Повесть о настоящем человеке”).

Предложения этой структуры имеют неопределенно – личное значение и обычно обозначают действие, совершаемое лицами, которые остаются неизвестными собеседнику или читателю.

Соответствующие английские предложения относятся к типу двусоставных предложений к которым сказуемое переходного глагола стоит в пассивной форме, ср.: All the public Building, were, organized so be turned into forts at a moments notice. Windows were barricaded and strong defenses set up before all the doors. (J. Lindsay. Men of forty – eight)

2) Предложения со структурой Odat + Pv, то есть состоящие из глагольного сказуемого с предшествующим дополнением в форме дательного падежа существительного или личного местоимения. Предложения этой структуры передают действие или состояние, которое испытывает лицо, выраженное дополнением, ср : Еще в поезде лейтенант Потапов высчитал, что у отца придется пробыть не больше суток, (К.Г. Паустовский “Снег”). В качестве варианта имеющего стилистическое значение, встречаются предложения со структурой PV+Odat.

Соответствующие английские предложения являются двусоставными и принадлежат к различным типам.

3) Предложения со структурой O acc + Pv, то есть состоящие из глагольного сказуемого с предшествующим прямым дополнением в форме винительного сказуемого с предшествующим прямым дополнением в форме винительного падежа существительного или личного местоимения. Предложения этой структуры выражают действие, направленное на лицо или предмет, являющиеся прямым дополнением, ср: Петров тут же наскоро перевязали, положили на носилки и стали уже поднимать в машину. (Б.Полевой, “Повесть о настоящем человеке”)

Соответствующие им по смыслу английские предложения относятся к двусоставным, в которых сказуемое чаще всего принимает форму пассива, ср: A committer was appointed to fold and arrange the vast rolls of signatures to the petition. (J Lindsay. Men of forty – eight)

4) Предложения со структурой Pv+O abl, то есть состоящие из глагольного сказуемого с последующим дополнением – существительным в форме творительного падежа. Предложения этой структуры выражают действие имеющее своим источником предмет, являющийся дополнением в творительном падеже, ср : К полудню, когда лесной полумрак заискрился тонкими нитями . . . и в лесу запахло смолой и тальм снегом, он совершил всего четыре таких переходов. (Б.Полевой, “Повесть о настоящем человеке”)

В английском языке предложениям этой структуры соответствуют предложения со структурой there + Pv + X ср: there was a scent of new mown grass. (J Galsworthy. The Forsyte Saga, I interlude) [1 . 2 .197]

5) Предложения со структурой Pv + Д, то есть состоящие из глагольного сказуемого, выраженного формами вспомогательных глаголов, и предикативного наречия, ср: Сквозь серый камень вода сочилась и было душно в ущелье темном, и пахло гнилью. (А.М.Горький, "Песня о Соколе")

Соответствующие английские предложения как правило, двусоставные, относящиеся к именному типу с подлежащим it ср: How hot it was up here, now noisy (J. Galsworthy. Indian of a Forsyte)

6) Предложения со структурой O dat + Pv + Д, то есть состоящие из глагольного сказуемого, предикативного наречия и дополнения в форме дательного падежа существительного или личного местоимения. Предложения этой структуры выражают состояние человека (физическое или моральное) ср: Ему было приятно, что девушка эта еле сдержалась, кусала губы, когда он рассказал о том, какая беда постигла Гвоздева в начале войны. (Б. Полевой "Повесть о настоящем человеке")... Мне холодно... я зябну... (И.С. Тургенёв, "Как хороши, как свежи были розы")

7) Предложение со структурой Ogen+Pv+X пц, то есть состоящие из глагольного сказуемого, вспомогательного глагола и именной части, выраженной числительным, ср: Нас было четверо...

8) Предложение со структурой Pint + Odat, то есть состоящий из глагольного сказуемого в неопределённой форме (инфинитива) и дополнения в форме дательного падежа существительного. Предложения этой структуры передают значение неизбежности, обязательности, ср:

А завтра быть грозе большой

Сказал, крестьясь, старик седой... (М.Ю. Лермонтов "Боярин Орша")

11. Именной тип представлен одним типом предложений со структурой P n в которых главный член предложения выражен именем существительным в именительном падеже. Предложения этой структуры могут иметь только форму настоящего времени, ср:

Мороз и солнце, день чудесный

Еще ты дремлешь, друг прелестный... (А.С.Пушкин "Зимнее утро")

Тишь. Безлюдье вокруг

Чуть примята тропинка росистая (И.С. Никитин "Утро")

Как правило, этому типу предложений в английском языке соответствуют двусоставные предложения с формальным подлежащим it. Однако в последнее время в письменном стиле все чаще и чаще появляются предложения, имеющие такую же структуру, что и в приведенных выше русских предложениях сигнализирующие о возможном начале перестройки синтаксической структуры английского языка.

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Если двусоставные предложения содержат отдельные грамматические выражения для субъекта и предиката логического суждения, то односоставные предложения, как показывает сам термин, представлены одним составом, т.е. одним главным членом по форме совпадающем либо со сказуемым, либо с подлежащим. Этот главный член не только называет действие, явление или предмет, но и выражает их отношение к действительности, чем создается необходимая для любого предложения предикативность. Односоставные предложения – это особый семантико-структурный тип простого предложения. Этот один главный член является единственным организующим центром предложения.

Отсутствие второго главного члена отнюдь не свидетельствует о не полноте предложения, эта его структурная специфика, ср: Студенты склонились над тетрадами: пишут "Зачетную работу" опущено подлежащее, но оно легко восстанавливается из контекста; во втором предложении подлежащего нет, оно и не восстанавливается из контекста поскольку важен не источник сообщения в предложении. "Пишу тебе письмо" тоже нет подлежащего (я пишу тебе письмо), но по другой причине: значение первого лица ед. числа заключено в самой форме глагола – сказуемое пишу, и потому "пропуск" подлежащего не может считаться признаком неполноты предложения.

При классификации односоставных предложений возникают объективные трудности, связанные с выбором классификационного принципа, причем история изучения односоставных предложений приводит к очередному выводу о недостаточном учете только одного какого – либо признака как основная для деления на соответствующие группы предложений. Заманчивой, например, представляется формально – грамматическая классификация односоставных предложений, учитывающая сугубо грамматические показатели – способы выражения главных членов. При такой классификации довольно четко выявляются "морфологические" типы односоставных предложений: именные (Тишина. Грибов-ты) глагольные (Сватает. Молчать), наречные (И тихо, и темно). Однако этот критерий, подчеркивающий лишь внешнюю сторону, не передает его существа: в таком случае стирается грань между двусоставными неполными предложениями и не обнаруживается специфика отдельных типов односоставных предложений. Достаточно сравнить, например, слова *весна* и *стремление*, *знобит* и *руководит*, *тихо* и *сильно*, чтобы убедиться в том, что первые из них сами по себе могут быть предложениями односоставными, а вторые способны организовать сообщения лишь в сочетании с другими словами, т.е. могут быть лишь структурной частью предложения

двусоставного. Следовательно, при формальном сходстве -отнесенности к одной и той же части речи – слова имеют какие-то очень существенные различия, которые определяют их разные возможности в синтаксической организации речи. И эти различия лежат в области семантической, не меньшую, если не большую роль играет семантический разряд слова при формировании отдельных типов односоставного предложения, например, в системе глагольных предложений. Кроме того, в данном случае типология глагольных предложений опирается на такой логико – семантический показатель как определенность – неопределенность, которые будучи категориями мышления, находят свое выражение в языковых средствах. Значение определенности – неопределенности в глагольных односоставных предложениях раскрывается выражением разной степени отвлеченности. В предложениях раскрываются выражения разной степени отвлеченности действия от его производителя. На этой логико-семантической основе (с учетом и способа выражения главного члена) строится традиционная классификация глагольных односоставных предложений: определено, неопределенно, обобщенно, личные и безличные.

Таким образом, наиболее целесообразным при классификации простых предложений, в том числе и односоставных, представляется учёт семантико – грамматического принципа. По этой классификации, например, безличные предложения могут быть и глагольными и наречными, в свою очередь, глагольные предложения могут быть и определённо – личными и безличными. Выделяются следующие виды односоставных предложений:

- а) определённо личные: наряжу коня, наточу булат, затяну чекмень, полечу в леса. (А.В. Кольцов);
- б) неопределённо- личные: Сейчас за ними придут. (К. Симонов);
- в) обобщенно- личные: без труда не вынешь и рыбку из пруда (поговорка);
- г) безличные: уж светает (М. Горький);
- д) инфинитивные: быть барин, беде! (А.П. Чехов);
- е) номинативные- Февраль. Предвечерняя синяя тишина. (М. Шолохов)

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова О.В. “Английский синтаксис” М, 1987
2. Аракин В.Д. “Сравнительная типология английского и русского языка” М, 1989
3. Арупонова Н.А. “Предложение и его смысловые логико – семантические проблемы” М, 1976
4. Бабайцева В.В. “Односоставные предложения в современном русском языке” М, 1968
5. Барабаш Т.А. “Грамматика английского языка” М, 1983
6. Штелинг Д.А., Бархударов Л.С. “Грамматика английского языка” М, 1963
7. Бархударов Л.С. “Структура простого предложения современного английского языка” М. 1966
8. Беляев М.А. “Грамматика английского языка” М. 1977
9. Берман И.М. “Грамматика английского языка” М, 1983
10. Блюх М.Я. “Теория грамматики английского языка” М. 1986
11. Брылова Н.П. “Актуальное членение и синтаксическая структура предложения АКД”, М, 1978
12. Буонова Дж. “Грамматика английского языка” М, 1978
13. Валгина М.С., Розенталь Д.Э. “Современный русский язык” М, 1971
14. Валгина Н.С. “Синтаксис современного русского языка” М, 1973
15. Винокурова Л.П. “Грамматика английского языка” Л, 1954
16. Воронцова Г.М. “Очерки по грамматике английского языка” М, 1960
17. Вопросы синтаксиса английского языка. Сборник статей. Горький, 1975
18. Вопросы синтаксиса английского языка. Под редакцией Ильшина Б.А. 1970
19. Вопросы синтаксиса английского языка. Под редакцией Коблова Г.Я. М, 1972
20. Василевская Р., Ганшина М. “Грамматика английского языка” М 1968
21. Гвоздев А.Н. “Современный русский литературный язык” ч.2 М, 1958
22. Глоске Е.А. “Краткий курс грамматики английского языка” М, 1963
23. Крылова И.Р., Гордон Е. М. “A Grammas of present” – Day eng. М. 1986
24. Грамматика русского языка т.2 М, 1954
25. Грамматика современного русского литературного языка. М, 1970

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОДНОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Односоставные предложения занимают различное место в типологии предложения в английском и русском языках. В русском языке легко обнаружить известное разнообразие типов односоставных предложений и вариативность их семантики. В английском же языке число типов односоставных предложений не велико. В данной статье автором изучена общая характеристика односоставных предложений в таджикском и русском языках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: типы предложений, односоставные предложения в русском языке, односоставные предложения в английском языке, типы односоставных предложений, переходной глагол, русские предложения, английские предложения,

THE GENERAL CHARACTERISTIC OF MONONUCLEAR OFFERS IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Mononuclear offers take a various place in offer typology in English and Russian languages. In Russian it is easy to find out a known variety of types of mononuclear offers and variability of their semantics. In English language the number of types of mononuclear offers isn't great. In given article the author studies a general characteristic of mononuclear offers in the Tajik and Russian languages.

KEY WORDS: types of offers, mononuclear offers in Russian, mononuclear offers in English language, types of mononuclear offers, transitive a verb, Russian offers, English offers.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *В.Ю. Салахитдинов* – соискатель Российско-Таджикского (славянского) университета

НИШОНАҲОИ МУҲИМТАРИНИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОҒӢ

Г. Зоғакова
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои ғановатманди ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Сохтори он ба чанд сатҳи мустақил ҷудо шуда, ҳар яке аз онҳо маҷмӯи воҳидҳои хоси бинокории ин воситаҳои муҳимро дар бар мегирад. Яке аз ҳамин гуна сатҳҳои бахшоки онро фразеология ташкил медиҳад, ки воҳидҳои онро ба истилоҳоти фразеологизмҳо, таъбироти фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва амсоли инҳо ном бурдаанд: «Фразеология аз калимаҳои юнонии *frasis* «ифода» ва *logos* «таълимот» гирифта шудааст. Фразеология илме мебошад, ки маҷмӯи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои рехтаву устуворро ҳамчун воҳидҳои таркибии системаи забон меомӯзад» [33, 4].

Воҳидҳои фразеологӣ бо обурани махсуси худ, таровату нишонрасии нутқро таъмин менамоянд. Нависандагону шоирон ҳангоми баёни ягон ҳодиса барои бештар пуртаъсиру образнок баромадани фикрашон аз ин воситаҳои муҳими забонӣ истифода мебаранд, зеро ки воҳидҳои фразеологӣ маъноро пардапушона, пуртароват, таъсирбахш ва бо як ҷилои махсуси ба худашон хос баён мекунанд: «Воҳидҳои фразеологӣ воситаи мӯъҷаз, образнок ва таъсирбахш баён намудани фикр мебошанд» [7, 51].

Масъалаи мубрами воҳидҳои фразеологӣ нишонаҳои фарқкунандаи онҳо мебошад. Дар забоншиносии муосир оид ба нишонаҳои воҳидҳои фразеологӣ ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Масалан, забоншиносони шветсарӣ Ф.Де. Сосюр, Шарл Балли, А.В. Кунин, академики рус В.В. Виноградов О.С. Ахманова, А.М. Бабкин ва бисёр муҳаққиқони тоҷик дар ин бобат ақида ихроҷ намуданд. Фикру ақидаҳои ин олимони барҷаста ба ташаккули ақидаҳои фразеологии забонҳои миллий, аз ҷумла забони тоҷикӣ боис гаштаанд.

Оид ба нишонаҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ, ки дар асарҳои гуногуни ба фразеологияи тоҷик бахшида ба назар мерасанд, низ сухан рафтааст. Чунин ақидаҳоро дар асарҳои С.В. Хушенова, М. Муҳаммадиев, Н.А. Маъсуми, Ҳ.Р. Ғафоров, Ҷалилов, Эгамбердиев, М. Фозилов, Ҳ.Маҷидов ва дигарон пайдо кардан мумкин аст.

Таърифи мукамалтареро оид ба ин масъала мо дар китоби «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» пайдо мекунем. Ба гурӯҳи хусусиятҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ, пеш аз ҳама, ифодаи маъноӣ яктӯҳти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда, устувории таркиби лексикӣ, аз байн рафтани алоқаҳои зиндаи синтаксисии ҷузъҳои таркибӣ ва ё то андозае хира шудани ин алоқаҳо ва тамоюли умумихалқии онҳо дохил шуда метавонад, оварда шудааст дар ин асар. [33, 12].

Ба назари мо, ин таъриф ҳама хусусиятҳои воҳидҳои фразеологиро равшану возеҳ дар бар гирифтааст. Ҳарчанд воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ, мавқеи истемол ва вазифаҳои синтаксисии худ ба калимаҳо наздикӣ дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати сохти таркибии худ аз онҳо фарқ мекунанд ва таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озодро ба хотир меоваранд, сабаби чунин духӯрагии онҳо ба табиати махсуси забонӣ ва таъриҳӣ пайдоиши онҳо вобастааст. Воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озоди синтаксисӣ ба вучуд омада, дар ҷараёни таъриҳӣ охишта-охишта рехтаву устувор гардида, бисёри онҳоро аз калимаҳои оддӣ фарқ кардан мушқил мешавад. Аз ин рӯ, бояд воҳидҳои фразеологиро аз таркиб, ибора ва ҷумлаҳои синтаксисӣ фарқ кунем ва онҳоро бо як дигар омехта накунем, зеро онҳо ҳамчун воҳиди тайёри забон ба бисёр хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунанд. Масалан, воҳидҳои фразеологии **дилу бе дил**- бо дили нохоҳам, **буррандаи дарранда**- қобил, **аз бим қолаб тухӣ кардан**- аз тарс мурдан, **аз нӯги хамир ғалир**- андаке аз чизе, **дил бастан**- мафтун

шудан, **дахан задан**- ба маънои шир хӯрдан, дорои чунин хусусиятҳо мебошанд ва ин хусусиятҳояшон дар матн бештар равшану возеҳ баён меёбанд:

Дигарон **дилу бе дил** ба табак даст бурда, оварда ... кам- кам мегирифтанд (С.А.Марги судхӯр, 113). ... он фармонро бо мулозим ва шогирдпешагони **буррандаи дарранда** фиристонанд... (С.А.Фуломон, 187). ... бачагони инҳо ҳар замон як бор ба синаи модарҳояшон **дахан зада**, ба хоби рохати онҳо ҳалал мерасониданд (С.А.Фуломон, 215). ... вақте ки садои кушодани кулфи дари зиндонро шунид, қариб буд, **аз бим қолаб тижӣ кунад** ва аз тарс худро ба паси бандиён пинҳон кард (С.А. Фуломон, 322). – Нӯги қини подшоҳиро дидӣ, ин **аз нӯги хамир фатир аст** (С.А. Фуломон, 297). Ҳасан кайҳо умеди худро аз озодӣ канда ва ба асири **дил баста буд** (С.А.Фуломон, 28).

Хулоса, воҳидҳои фразеологӣ забонамон як ганҷинаи бебаҳои фонди луғавии забонамонро ташкил карда, бо сохти устувору рехта, аз ҷиҳати ифодаи маъно ба гуруҳҳои маъноӣ ҷудонашаванда, аз ҷиҳати ифодаи образ мӯъҷазу пуробуранг буда, аз дигар воҳидҳои забони бо ин хусусияташон фарқ карда меистанд.

а) Мухимгарин хусусияти воҳидҳои фразеологӣ дар ифодаи маъноӣ яклухт ва сохти ба қисмҳо ҷудонашавандаи онҳо зоҳир мегардад: «Яке аз хусусиятҳои хурактарноки воҳидҳои фразеологӣ яклухтии маъноӣ онҳо мебошад, ки ин яке аз нишонаҳои аз ҳам фарқкунӣи воҳидҳои фразеологӣ аз ибораву таркибҳои озоди синтаксисӣ ба шумор мераванд» [58, 112]. Масалан, аз рӯи маъноҳои дар воҳидҳои фразеологӣ **касоро аз хасрубодон гирифта, ба лойдон задан**- касоро расво кардан, **намак начашидан**- ягон чиз нахӯрдан, **чашм кор кардан**- то андозаи дидани чашм, **чашм андохтан**- назар кардан ҷудо кардан, маҳкум кардан мумкин аст, ки онҳо маъноӣ яклухтро ифода кардаанд:

... токи камтар қасон донанд, ки Биби- Дахбӯшӣ онҳоро бо сару либоси пуршаъну шавкаташон **аз хасрубодон, гирифта ба лойдон зада истодааст** (С.А. Марги судхӯр, 164). Ашӯр ба бой нигоҳ карда, мо дирӯз боз **намак начашидаем** – гуфт (С.А. Дохунда, 112). Камандир дурбинашро пешӣ чашм бурда, ба ҳар тараф **чашм андохт** (С.А. Дохунда, 286). ... дар ҳар қадам партофтанд, **то чашмаш кор мекард**, ояндагони роҳи Когонро аз назараш мегузаронид (С.А. Марги судхӯр, 178).

Маъноӣ яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашавандаи воҳидҳои фразеологиро ҳатто, дар ҳамон мавриде, ки онҳо муродифи луғавии худро надоранд, муқаррар кардан мумкин аст. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **рӯйгардон шудан аз касе** ба маъноӣ аз касе дилмонда шудан, **раги дастӣ касе кашид**-саҳтӣ, ҳасиси кардан, **садқай сар** -майлаш, бало ба пасаш, **хун хӯрдан**- захмат, ранҷи зиёд ифодагари семантикаи яклухтанд:

Дар вақтҳои охир ӯ аз мадраса ва муллоҳо **рӯйгардон шуда**, ҳамеша бо муллоҳои қалон ва амалдорони амир чангу ҷидол барпо мекард... (С.А.Ҷалодони Бухоро, 172), – Вай дастгир шавад, **садқай сар**, аз кучо ва ҷикора будани вайро мо намедонем (С.А. Дохунда, 19) ... барои гуломхарӣ ба вай нондихӣ **раги дасташ мекашидааст** (С.А. Дохунда, 89). Бечорагоне, ки дар ғами панҷу чор нақдинаи худ **хун мехӯрданд** ... (С.А. Фуломон, 235).

Ҳамин тариқ, яке аз хусусиятҳои асосӣ ва тағирнопазири воҳидҳои фразеологӣ ин сохти устувору бутуни онҳо мебошад, ин сохт дар ҳар се қисматҳои воҳидҳои фразеологӣ қонуни асосии тағирнаёбанда ба ҳисоб меравад.

б) Дигар хусусияти муҳими воҳидҳои фразеологӣ ин сохтори таркибии онҳо мебошад. Воҳидҳои фразеологӣ аз ду ва зиёда калимаҳои оддӣи забони тоҷикӣ, ки ба ҳам ба тариқи ночунбон пайваст шудаанд, ба вучуд омадаанд. Онҳо дар қолаби синтаксисии таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озод ба вучуд омада бошанд ҳам, аз онҳо фарқ мекунанд. Дар байни калимаҳои таркиби воҳидҳои фразеологӣ робитаи синтаксисӣ дида намешавад ва маъноӣ яклухти воҳидҳои фразеологӣ аз ҷамъулҷамии калимаҳои таркиби он бармеоянд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **гул-гул шукуфта**- хурсанд шудан, **сир бой надодан**- роз пинҳон доштан, **аз тағи дил**- розӣ будан, **қасмаҳару қасмаёб**-ноёб, ночиз, **дандон ба дандон мондан**- сабр, тоқат кардан, ноилоч ба чизе тоб овардан, **дарди сар додан**- захмат, ранҷ, азоб додан дар заминаи қолабҳои мухталифи таркиб, ибора ва ҷумлаҳо ба вучуд омадаанд:

Агар нигоҳаш ба нигоҳи ҷавон, ки гоҳ-гоҳе аз ҷой хеста, ба ин тараф меандохт, рост ояд, **аз шодӣ гул-гул мешукуфт** (С.А.Дохунда, 35). Вале **сир бой надода**, зоҳиран бепарво гирди дегу коса мегашт (С.А.Дохунда, 192). Худи Бозор ҳам **аз тағи дил** ба ин кор розӣ набуд, лекин чораи дигар надошт (С.А.Дохунда, 52). Дуқонам танг, молам кам, ба болои ин ҳамаи молҳоям «**қасмаҳару қасмаёб**», дар ин ҷо «аберааш» аз ин қалонтар намешавад, – гуфт аттор (С.А. Марги судхӯр, 93). Одина як соли дигар дар ин зиндони бало, яъне хизмати Арбоб Камол, **дандон ба дандон монда** истодагӣ кард (С.А.Дохунда, 197). – Аз барои андак маблағ ба ҳазрати эшони қалон **дарди сар доданро** ба худ муносиб надидам (С.А.Дохунда, 95).

Ҳарчанд ки ҷузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ калимаҳои ҷудогоноро ташкил медиҳанд, мустақилияти лексикиву грамматикӣи худро қайҳо аз даст додаанд ва онҳо ба унсурҳои таркибии қолаби овозии воҳидҳои фразеологӣ табиӣ ёфтаанд: «Калимаҳои дохили воҳидҳои фразеологиро

калимаҳои мустақил шуморидан мумкин нест. Онҳо ба маънои пурраашон калима нестанд. Чунончи калимаҳои мураккаб ва сохта аз морфемаҳо ба вучуд омадаанд (масалан, **ошхона** аз **ош** ва **хона**; **коргар** аз **кор** ва **гар** ва монанди инҳо), тақрибан ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологӣ аз калимаҳои бисёре хосиятҳои лексикиву грамматикиро гум карда, ташаккул ёфтаанд» [31, 26]. Масалан, дар воҳидҳои фразеологӣ **ба болои сӯхта намақоб** ба маънои бадтар шудани кор, ба болои мусибат як мусибати дигар омадан, **думҷаи қасе об гирифт**-аз худ рафтан, **гарму сарди дунёро надида** бетачриба будан, **шиқми худро хорида нишастан** бекор нишастан калимаҳои дохилии онҳо фақат вазифаи ҷузъи таркибиро доранду бас:

... **ба болои сӯхта намақоб**» омад...(С.А. Марғи судхӯр, 284)... ҳуқумат ба дасти болшевикон афтодаст, **думҷаи фақирро бечорагон об гирифтааст** (С.А.Фуломон, 296). –Ту ханӯз бачаи нодон ҳастӣ. **Гарму сарди дунёро надида** ва намедонӣ... (С.А.Одина2, 196). ...аз ғоидаи он маблағ ҳар сол садҳо ҳазор сӯм даромад карда, **шиқамашонро хорида нишастанду** оммаи мардум аз гуруснагӣ бимирад (С.А.Марғи судхӯр, 173).

Ҷузъҳои дохили воҳидҳои фразеологиро ба ду гурӯҳ – сода ва мураккаб ҷудо мекунанд.

Ба гурӯҳи аввал чунин калимаҳо дохил мешаванд, ки дар қолабҳои муқаррарии тарҳрезӣ шудаанд ва дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ омада, вазифаи ҷузъи содари адо мекунанд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **хун гиристан** - азобу уқубати зиёд, **гурғони саҳроӣ**- киноя аз судхӯрони саҳроӣ, **шушҳои пухта**-киноя аз тез омадан, **ҷашми дуруст**- тасмими саҳеҳ гирифтани аз ҷузъҳои сода ташкил ёфтаанд:

Аммо мусулмонони Туркистон-во дино во шариадо, гӯён **хун мегирианд** (С.А.Фуломон, 255). Аммо чӣ навъ шуда, ин «ғусфанд» аз ҷанголи «**гурғони саҳроӣ**» ҳалосӣ ёфта, ба пеши «шағоли шаҳроӣ» омаданаширо мулоҳиза кард... (С.А.Марғи судхур, 106). ... аз тарафи деҳа имом, арбоб ва сартарош ҳар як-як хӯрчинро бардошта, бо **шушҳои пухта** давида омаданд (С.А.Фуломон, 174). Одина бо ин мулоҳизаҳо тасалли ёфта, бо дили қавӣ ва **ҷашми дуруст** дубора гуфт (С.А.Дохунда, 265).

Мумкин аст, ибора ва таркибҳои устувор дар дохили воҳидҳои фразеологӣ омада, вазифаи ҷузъи мураккаби онро ташкил диҳанд. Масалан, таркибҳои рехтаи **нону намақ**, **расму одат** ва **сарду гарм** дар дохили **устухон аз нону намақи қасе саҳт шудан**, **мӯйро дар миёнаи расму одат сафед кардан** ва ибораҳои рехтаи **рӯзи равшан** ва **ҳоқи сиёҳ** дар дохили фразеологизмҳои **рӯзи равшанро ба ҷашми қасе шаби торик кардан**, **тахту баҳти қасеро ба ҳоқи сиёҳ яқсон кардан** омада, ҷузъҳои мураккаби воҳидҳои фразеологиро ба вучуд овардаанд:

... вағарна қасе, ки миршаб шуда, **устухонаш аз нону намақи ҷаноби олий саҳт шудааст**, мағар ба ҷаноби олий теғ мекашад?... (С.А.Фуломон, 206). ... зеро як кампири ҳафтадосола, ки **мӯяшро дар миёнаи расму одат сафед кардааст**, ҳеҷ намехоҳад, ки одатҳои бобой андаке кам шаванд...(С.А.Одина, 247). Арбоб **рӯзи равшанро ба ҷашми ин бечора шаби торик мекард** (С.А.Одина, 286). ... ҳамаи деҳқонон ба муқобили амир барҳезанд ва **тахту баҳти ўро ба ҳоқи сиёҳ яқсон карда**, аз вай никори худ ва бародарони худро гирем (С.А.Фуломон, 274).

Қобили зикр аст, ки ҷузъҳои сода ва мураккаби воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати ифодаи семантика аз якдигар фарқ намекунанд. Онҳо баробар дар бавучудории маъноӣ яқлукти воҳидҳои фразеологӣ, ҳамчун яке аз унсурҳои дохилии қолаби овозии он хизмат мекунанд ва дар матн ба вазифаи як аъзои ҷумла истифода мешаванд.

Чи тавре ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, нишонаи устувори дигари воҳидҳои фразеологӣ ин мисли ибораҳои озоди синтаксисӣ аз ду ва зиёда калимаҳои пайваст ба вучуд омадани онҳо мебошад. Аммо фарқи воҳидҳои фразеологӣ аз таркиб, ибора ва ҷумлаҳои оддии забон дар он зоҳир мегардад, ки онҳо аз ҷиҳати соҳт озод нестанд.

в) Яке аз нишонаҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ набудани муносибати синтаксисӣ дар байни ҷузъҳои онҳо мебошад. Воҳидҳои фразеологӣ забонамон аз ду ва зиёда калимаҳо таркиб ёбанд ҳам, дар байни ҷузъҳои он таносуби маъноӣ грамматикӣ асосан барҳам хӯрда, ҳамчун воҳидҳои тайёри нук ба кор бурда мешаванд. Ифодаи маъноӣ яқлукт ва устувори соҳту таркиби воҳидҳои фразеологӣ сабаб мешаванд, ки дар байни ҷузъҳои онҳо муносибати синтаксисӣ як андоза хира гашта, гоҳҳо ҳатто аз байн раванд. Дар байни ҷузъҳои воҳиди фразеологӣ муносибатҳои зиндаи синтаксисии муайянкунандаву муайяншаванда, пуркунандаву хабар, ҳолу хабар, мубтадову хабар барҳам мехӯранд. Ба ин сабаб воҳидҳои фразеологӣ аз як ҷанд калима ва унсурҳои грамматикӣ ташкил ёфта, дар матн ба вазифаи як аъзои он истеъмол мешаванд [33, 15].

Ин хусусияти воҳидҳои фразеологиро забоншиноси рус А.И. Молотоков низ таъкид карда буд: «Ба маъноӣ томи сухан, фразеологизм, - ин пайвасти калимаҳо нишон намедихад, вай фақат генетикӣ, яъне аз ҷиҳати пайдоишаш, ибора ё ҷумла аст. Калимаҳо дар таркиби фразеологизм аломатҳои худ: маъноӣ луғавӣ, шаклҳои тағйирёбӣ, категорияи грамматикӣ ва вазифаҳои синтаксисашонро гум мекунанд» [21, 7]. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **гардан нафаровардан** -розӣ

нашудан, **хайру барака парид**- набудани фаровонӣ дар матнҳои зайл ба вазифаи хабари ҷумлаҳо омадаанд:

Духтари Шуқурбек ба амлоқдор **гардан нафаровард**. . . (С.А.Дохунда, 86). Аз бозе ки тарки дунё карда, гӯшанишин шудӣ, **хайру барака парид** (С.А.Фуломон, 16).

Ба вазифаи мубтадо: Аммо дар ҳар бор он **рубоҳи пир** ба пурсишҳои ман ҷавоби кӯтоҳ дода, аҳволи хонаводагии худро намекушод... (С.А.Фуломон, 337). Агар моро ё падарони маро **чор пули пуччак мебуд**, ба ин ҳол афтода дар ин ҷо намемондем (С.А.Дохунда, 321).

г) Нишонаи муҳими дигари воҳидҳои фразеологӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо таркиби доимии лексикиро соҳибанд, яъне таркиби устувори лексикиву грамматикӣ доранд. Дар ҳолате ки яке аз ҷузъҳои онро мо иваз кунем, рехтагиву устувории худро аз даст дода, ба ибораҳои оддии забонӣ табдил меёбанд. Масалан, дар ибораи **рости гап** ҷойи ҷузъҳо ба тариқи **гапи рост** иваз карда шаванд, он устувории худро аз даст медиҳад ва ба ибораи оддӣ мубадал мегардад. Чунин аломатро дар воҳидҳои фразеологӣ **дар шаш дари хайрат мондан**- музтар мондан, **зини аспро зинат додан** ба маънои ба асп савор шудан, **дар айни долу зарби кор** -дар айни суръати кор, **бо як коса об** -бе ягон чиз, **чапми касеро гафлат бурдан**- хоб бурдан низ дида мешавад:

Шоқир, ки ин суҳанҳои Қулмуродро шунид, сурх шуда, **дар шаш дари хайрат монд** ва чи ҷавоб гуфтандро надонида, сари худро ҳам кард (С.А.Фуломон, 150). –Зоти ҳумоюнӣ **зини аспро зинат доданд**... (С.А. Ятим, 228). ... **дар айни долу зарби кор** култиваторро дуддидаанд... (С.А.Фуломон, 606). ... **бо як коса об** ба Мурод никоҳ карда дод ва ўро ба худ хонадомод намуд... (С.А. Ятим, 188). **Чапми маро гафлат бурдааст**, омадани шуморо нафаҳмида мондаам, мебахшед – дия, - гуфта хӯчаин узрҳои кард (С.А.Дохунда, 26).

Дар байни воҳидҳои фразеологӣ, ки ба тариқи истисно мисолҳои низ во меҳуранд, ки ҷузъҳои дохилиашонро тағйир додан мумкин аст. Дар ин ҳолат вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд меоянд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **худро ба нодонӣ задан**, **худро ба нофаҳмӣ задан**, **худро ба карӣ задан** -нодида гирифтани чизе; **бо як сару ҳазор савдо**, **бо як каллаву ҳазор андеша** -фикру андешаи зиёд; **бо як тир ду шикорро задан**, **бо як тир ду сайдро задан** -яку яқбора ба ду мақсад ноил шудан, бо вучуди тағйиротҳои дар таркибашон ба вучуд омада рехтагиву устувории худро нигоҳ доштаанд. Чунин тағйиротҳо одатан гунаҳои мустаъмали ҳамон як воҳиди фразеологиро тавлид медиҳанд. Ба ҳамин сабаб, дар соҳаи фразеология онҳо ҳамчун вариантҳои фразеологӣ шинохта шудаанд:

Аз ин суҳанони Ҳасан рӯи Хадича қадаре сурх шуда бошад ҳам, лекин **ӯ худро ба нодонӣ зад** (С.Айни, Фуломон, 543). Бинобар ин, ман шармида аз **ӯ чапмамо** кандам ва худро **ба нофаҳмӣ задам** (С.Айни, Дохунда, 543). **Бозор бо як сару ҳазор савдо** ва **бо як дилу ҳазор ҳаёл** ба хонаи худ даромад, ки бачааш гиря мекунад (С.Айни, Дохунда, 60). Агар аз хотирам набаромада бошад... ҳамон шаб **бо як каллаву ҳазор андеша** дар хучраи Маҳмуд – араб хобидам (С.Айни, Ҷалодони Бухоро, 150). – Ба фикри ман он як сайёде будааст, ки мехостааст **бо як тир ду шикорро занад**... (С.Айни, Ҷалодони Бухоро, 147). – **Ба як тир ду сайдро мезадед**, намешуд? (С.Айни, Дохунда, 123).

Тағйири ҷузъҳо дар он навъҳои воҳидҳои бештар мушоҳида мешаванд, ки системаи шаклҳои грамматикӣ нисбатан фаровонтаре дошта, вобаста ба тарз ва мавриди истеъмол ҷойи ҷузъҳои худро дигар карда метавонад. Ин ҳолат бештар дар воҳидҳои фразеологӣ феълӣ аз ҷиҳати сохт дутаркиба дида мешавад. Масалан, **ғам хӯрдан-хӯрдан ғам**, **дил додан-додан дил**, **чапм духтан – духтан чапм**, **дил бастан – бастан дил**, **чапм доштан – доштан чапм** ва монанди инҳо:

Айни, нашавад роми ту он дилбари худком,

Ғам хурдани беҳудаву бесор чӣ лозим? (С. А. Шейрхо..., 114).

То кай ба кунчи хона **хӯрда ғами замона**,

Гар ёр не, ба ёдаш ҷоме бинӯш боре (С. А. Шейрхо..., 148).

Дил бурдию бастӣ ба сари кокули мушкин,

Аз пушти ту, эй моҳ, овезон нашавам – мӣ? (С. А. Шейрхо..., 153).

Бурда дил аз кафам санами ресмонфуруш,

Ёрон кунун сари ман Бозори ресмон (С. А. Шейрхо..., 276).

Ҳасан кайҳо умеди худро аз озодӣ канда ва ба асири **дил баста буд** (С.А.Фуломон, 28).

Баста будам бо ту **дилро**, ки ту худ дилбандӣ,

Чӣ шуд охир, ки ба яқбора дил аз ман кандӣ? (С. А. Шейрхо..., 206).

- Ман дар сари пули Солор ва барои ин ҷониб омадан ҳар чанд **чапм доштам**, аз трамвай дарак нашуд... (С.А.Одина, 269).

Доштам чапм, ки дилдор муқобил расад аз роҳ,

Чӣ тавон кард, ки иқбол мададгор наёмад?! (С. А. Шейрхо..., 79).

Чунин тағйиротҳои, ки хосияти сирф грамматикӣ шаклсозӣ доранд, аз вариантҳои дар боло

овардашуда фарқ кардан лозим аст. Дар шаклҳои грамматикӣ воҳиди фразеологӣ маъноӣ мафҳумии фразеологизм бетағйир боқӣ мемонад.

д) Дигар аз нишонаҳои воҳидҳои фразеологӣ ин масолеҳи тайёри забон будани онҳо мебошад, яъне ҳар як воҳиди фразеологӣ таърихи пайдоиши худро доро буда, дар қолаби таркиби доимӣ ба кор бурда мешавад. Дар ҳар як фразеологизм хислатҳои миллии табиати мардуми мо инъикос шудааст. Онҳо чун фактҳои этнографӣ дорои аҳамияти басо калони илмӣ низ мебошанд [33, 32]. Воҳидҳои фразеологӣ дар тӯли асрҳо рехтаву устувор гардида, то ба даврони мо омада расидаанд. Масалан, воҳиди фразеологӣ **масъалаҳои нугирӯймоли** яке аз воҳидҳои рехтаи таърихӣ мебошад. Ин иборати рехтаро бештар дар мадрасаҳои Бухоро истифода мебарданд ва он нисбат ба шахсе гуфта мешуд, ки саводи хуб надорад ва чанд қоидаи шариатро аз худ карда, худро мулло вонамуд мекунад, одамоне ба баҳс мекашад, аммо ҳудаш дар асл аз шариат баҳрае набулдааст. Нависандаи ин сатрҳо устод Садриддин Айни оид ба ин иборати рехта чунин қайд кардааст: «**Масъалаҳои нугирӯймоли** дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро масъалаҳое буданд, ки касе онҳоро даҳанақӣ ёд карда гирад ва дар ҳар ҷо дастмояи мунозира созад» (Марғи судхӯр, с. 64) Воҳиди фразеологӣ **амри маъруф фуруҳтан** низ ба Исломи пайвастагӣ дорад. Воизони Исломи мардумро азояту суннатҳои он огоҳ мекарданд ва инро **амри маъруф меҳисобиданд**, аммо ин воҳиди фразеологӣ имрӯз аз маъноӣ асли дур рафта, ба маъноӣ гапи беҳуда, сафсата гуфтан, худнамоӣ кардан истеъмом меёбад.

Дар аввали сӯҳбат пирамард як қадар **амри маъруф фуруҳтан** (С.А.Фуломон, 12). Баъзе муллоҳоро ба сари дӯконаш ҷеғ зада, баъзе **масъалаҳои** диниро, ки **нугирӯймоли** карда гирифта буд, ба миён меандоخت (С. А. Марғи судхӯр, 65)

Дар фарҳангу луғатҳои пешин бо чунин воҳидҳои фразеологӣ во меҳӯрем, ки чи дар забони шифоӣ ва чи дар забони осори хаттӣ истифода бурда мешуданд ва ҳарчанд, ки аз заминаи пайдоиши худ хеле дур рафта бошанд ҳам, то ҳол қариб, ки таркибан бетағйир мондаанд. Масалан, ибораҳои рехтаи **чаши дар роҳ доштан** - интизори касе будан, **овоза гаштан** - машхӯр гаштан, **чаши худро об додан** - дидори касе дидан, **охани сард кӯфтан** - қори бенатича кардан, **шири хом хӯрдан** - киноя аз кӯдак будан, **ба ҷон овардан** - киноя аз ба танг овардани касе, **мил кашидан** - кӯр кардан, **ба хок афкандан** - зору беқадр кардан касеро, **бо касе забон доштан** - киноя, худро аз ӯ вонамуд кардан ва монанди инҳо, ки ҳанӯз дар фарҳанги «Бурҳони қотъ» тафсири ёфтаанд, имрӯз ҳам дар ҳамин қолабҳо ба кор бурда мешаванд [33, 69].

Ба ҷумлаи воҳидҳои фразеологӣ ниҳоят рехтаи забонамон, ки асрҳои аср бетағйир истифода мешаванд, ҳамчунин мисолҳои зайлро низ дохил кардан мумкин аст. Масалан, воҳидҳои идиоматикӣ **ҳар чи бодо бод** - таваққал, **сад шукр** - шукрона гуфтан, **дил ба касе додан** - ошиқ, мафтун шудан ба касе, **ғам хӯрдан** - афсӯс, зиёд ранҷ кашидан ин ифодаҳои рехтаро дар эҷодиёти шоири асри XVIII Сафоиӣ Ҷандақӣ пайдо кардан мумкин аст. Ҳамчунин, онҳоро устод Садриддин Айни ба ҳамон маъноҳо дар асарҳои худ қорбасти кардааст. Чунончи, ба тариқи зайл:

Ба тарки ишқ бас таҳдидҳо рондам Сафоиро,

Ҷавобе аз вай илло **ҳар чи бодо бод** нашнодам (С.Ҷ. Девони Ашғор, 93).

Ҳар чи бодо бод, як гурехта толеамонро озмоиш карданамон зарур аст (С.А.Фуломон, 100).

Гар сабӣ рақиб аз дарат афканд маро дур,

Сад шукр, ки ӯ низ чу ман дарбадар афтод (С.Ҷ. Девони ашғор, 52).

Сад шукр, ки шумо дар ҷавонӣ хонақоҳнишин шуда, арвоҳи падари худро шод кардед ва даҳони дӯсту душманро бастед (С.А. Ҷаллодони Бухоро, 177).

Худ аз қафои ту омад, ҳар он ки **дил ба ту дод**,

Ҷуноҳи ҷодуи хунрези дилситони ту нест (С.Ҷ. Девони Ашғор, 39).

Бой ба ҳусну ҷамоли ин духтар **дил дода буд** (С.А.Фуломон, 72).

Бар дили ушшоқ **махӯр ғам**, ки нест,

Роҳи ғам он дил, ки дар ӯ ҷои туст (С.Ҷ. Девони Ашғор, 36).

- Ҳа, боз ҷи андеша дорӣ, магар, холо ҳам барои озод шудани ғулмонат **ғам меҳӯрӣ**? – гуфт... (С.А.Фуломон, 125).

Ин нуктаро низ бояд қайд кунем, ки аксарияти онҳо аз маъноӣ ибтидоии худ хеле дур рафта, таркибан рехтаву ихчам шуда, то ба замони мо омада расидаанд. Масалан, оид ба маъноӣ этимологӣ идиомаи **то қиёмат аз ҷо нахестан** забоншиноси маъруфи тоҷик академик Р. Фафоров дар мавриди таҳлили забон ва услуби Р.Ҷалил чунин овардааст: «Маъноӣ этимологӣ идиомаи **то қиёмат аз ҷо нахестан** ба афсонаи дини Исломи оид ба рӯзи аз нав зиндашавии одамоне алоқманд буда, дар забони имрӯза мағлуб шудан, қомилан фош ва расво шудан, аз қоре абалӣ маҳрум шудан, дигар ба вазъияти пештараи худ наомадан ва монанди инҳоро ифода мекунад» [7, 78-79].

Оид ба пайдоиши иборати **шири мурғ** ба маъноӣ нодир, қамефт бошад, профессор Х. Маҷидов чунин ибрази назар кардааст: «Иборати рехтаи басо маъмули **шири мурғ** ҳам, ки ба маъноӣ нодир,

камёфт, дастнорас маъруф аст, монанди фразеологизми аз **дасти чап хестан**, таърихи ниҳоят қадима дорад, ки шояд аз забони юнонии қадим сарчашма мегирад. Бо нишондоди муаррихи дунёи қадим Страбон, «шоироне, ки чазираҳои серҳосили Сомосро мадҳ мекарданд, овардаанд, ки дар он ҷо хама чиз хатто **шири мурғ** ҳам пайдо мешавад» [36, 51].

Дигар аз нишонаҳое, ки қадимӣ будани воҳидҳои фразеологиро собит месозад, ин дар таркиби аксари онҳо омадани калимаҳои соф тоҷикӣ мебошад: «... таркиби лексии онҳо, асосан, аз калимаҳои аслан тоҷикӣ иборатанд. Ба ғуруҳи чунин калимаҳо, пеш аз хама, лексикаи ифодакунандаи мафҳумҳои муҳими ҳаётӣ, омаतिकӣ, адалҳо ва амалу пратсесҳои гуногун дохил мешавад» [33, 70]. Масалан, таркиби бисёри аз воҳидҳои фразеологиро калимаҳои қадимаи тоҷикии **об, гап, кор, кӯх, замин, нон, сар, дил, чигар, даст, як, се, панҷ, ҳафт, даҳ, гирифтан, хӯрдан, чашм** ва монанди инҳо ташкил додаанд:

Агар моро ё падарони моро **чор пули пучак мебуд**, ба ин ҳол афтода дар ин ҷо намондем (С.А.Одина, 21). ... дилҳоро меҳарошид, **чигарҳоро об мекард** (С.А.Ғуломон, 130). Ҳайф аз он умри 20-рӯза, ки ба сабаби бечурӯғӣ ва нодонии ман дар чиллаҳона дар танҳои **бо хуни дилхӯрӣ** гузашт (С. А. Ёддошпхо, 321). ... ғусфандон тарсон ба тарафи чарӣ нигоҳ карда, **қад-қад мепариданд** (С.А. Одина, 189). ... ба ҳамин як дӯғи пристав **дил бой дода**, ба кор кардан маҷбур шуданд (С.А.Одина, 222).

Хулоса, воҳидҳои фразеологӣ воҳидҳои рехтаи забон буда, сохти ҳамеша устувору тағйирнопазир доранд. Аз ҷиҳати ифодаи маъно низ рехта буда, ба қисматҳои маъноӣ ҷудо намешаванд. Саршори обурани маъноӣ буда, аз забони зиндаи халқ ба ҳазинаи забонамон ворид шуда, бо мавҷудияти худашон ҳазинаи луғавии забонамонро бою рангин сохтаанд.

АДАДБИЁТ

1. С.А. Ҷаллодони Бухоро- Айни С. Ҷаллодони Бухоро. Куллийёт Ҷ.1.-Душанбе-346с.
2. С.А.Одина- Айни С. Одина. Куллийёт Ҷ.1.- Душанбе: Нашрдавтоҷ.- 1958.-346с.
3. С.А.Ғуломон- Айни С. Куллийёт.- Ҷ.3. Ғуломон.- Душанбе: НДТ.- 1960.-620с.
4. С.А.Марғи судхӯр- Айни С. Марғи судхӯр. Душанбе. Ирфон, -1978. 160с.
5. С.А.Дохунда- Айни С. Дохунда.- Душанбе: Ирфон.- 1984.-432с.
6. С.А.Ёддошпхо- Айни С. Ёддошпхо. Қисм 1-2. – Душанбе: Адиб,-1990. -325с.
7. С.Ҷ.Деони ашъор- Ҷандақӣ С. Девони ашъор.
8. Ҳофиз Ш. Барғузиди ғазалҳо. – Душанбе: Ирфон, - 1993.-253с.
9. Ғаффорав Р. Забон ва услуби Р. Ҷалил. Душанбе: Дониш, -1966.-с.67-88.
10. Максудов Т. Ва диг. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаҳои синтаксисии онҳо. –Душанбе, 1976. –с. 3-37.
11. Мачидов Х, Фразеологияи ҳозираи тоҷик. – Душанбе.- 1982.-103с.
12. Мачидов Х, Осори воқеияти қадимаи эронӣ дар фразеологияи муосири тоҷик \\\Номаи пажӯҳишгоҳ.- Душанбе, - 2009.-с. 49-57.
13. Эгамбердиев Р. Хусусиятҳои бадеии воҳидҳои фразеологӣ // Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик. Серияи нав. Самарқанд.- 1971.-№213.-с. 112-117.
14. Молотков А.И. Фразеологизм в его отношении со словам и словосочетанием. В кн.: «Исследования по грамматике и лексикологии», Киев, «Науков Думка», 1966.- 52с.

ВАЖНЕЙШИЕ ПРИЗНАКИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Таджикский язык является одним из богатейших языков в мире. Его структура разделяется на несколько самостоятельных уровней, одну из которых составляет фразеология. В данной статье автором подвергнуты рассмотрению и изучению важнейшие признаки фразеологических единиц в таджикском языке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фразеология, фразеологические единицы, отличительные признаки фразеологических единиц, словарный фонд, внутренние элементы фразеологических единиц.

THE MAJOR SIGNS OF PHRASEOLOGICAL UNITS

The Tajik language is one of the richest languages in the world. Its structure is divided on slightly independent the level one of which makes the phraseology. In given article the author subjects consideration and studying the major signs of phrase logical units in the Tajik language.

KEY WORDS: phraseology, phrase logical units, distinctive signs of phrase logical units, dictionary fund, internal elements of phrase logical units.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Гурдофарид Зогакова* - аспирант кафедры современного таджикского языка Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОН: 905-50-14-31

УНСУРҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ТУРКӢ ВА РУСӢ ДАР ДОХИЛИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ

М. Муслимов
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар тӯли инкишофи таърихи дуру дароз таркиби луғавии забони тоҷикӣ дучори тағйиротҳои зиёде гардидааст. Тағйироти нисбатан бисёре дар соҳаи лексика ба амал омада, аз забонҳои гуногуни дунё ба таркиби луғавии он калимаҳои зиёде ворид гардидаанд. Ин калимаҳои иқтибосӣ бо мурури замон мавқеи устувореро дар забон касб карда, баъзан тағйиротҳои мухталифи фонетикӣ маъноиро аз сар гузаронидаанд. Баробари маъмулу забонзада шуданашон калимаҳои иқтибосӣ ба таркиби воҳидҳои фразеологӣ низ роҳ ёфтаанд (I.52, 73-81) Қисми асосии калимаҳои иқтибосии дохили воҳидҳои фразеологиро, албатта, калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Дар баробари ин, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ калимаҳои аз забонҳои туркӣ, уzbekӣ, русӣ ва ғайра иқтибосшударо низ дучор омадан мумкин аст.

Калимаҳои туркӣ, уzbekӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ қайҳо боз ворид гашта, бисёр вақт онҳо воситаи ягонаи ифодаи маъно мебошанд. Тоҷикон бо халқҳои туркзабон, аз ҷумла уzbekон, асрҳои зиёд дар ҳамсоияти зиндагонӣ карда омадаанд. Ин ҳамсоият ва дар як сарзамин ҳаёт гузаронидан ба таърих, маданият, адабиёт, тарзи зиндагонӣ ва забони ҳамдигар бетаъсир намондааст. Калимаҳои туркӣ, уzbekӣ на фақат дар ифодаи мафҳумҳои ҷудогона, ҳамчунин ба ҳайси ҷузъи ҳатмӣ воҳидҳои фразеологӣ забонамон низ ба кор бурда мешаванд. Аксар вақт калимаҳои туркӣ, уzbekӣ дохили чунин воҳидҳои фразеологиро бо муродифоти тоҷикиашон иваз кардан мумкин нест. Масалан, калимаҳои туркӣ **қатик**, **қаймоқ**, **қош**, **қаракчий** дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ба ҳар ош қатик шудан ба маънои мувоҳида кардан, сӯҳбат бо касе қаймоқ баст (авҷ гирифт), аз қошу қавақи касе барфу борон мерезад (касе саҳт дар қаҳр аст), имони касеро қаракчий занад (касе ҷазо бинад) ҳамин гуна мавқеъ доранд.

... Ба шумо одат шудааст, ба ҳар ош қатик мешавед (С.Улуғзода. Субҳ, 125). Сӯҳбати ин одам бо муфаттиш қаймоқ баст (К.Мирзоев. «Дар орзуи падар», 159) ...ҷеҳраи директор тағйир ёфта, аз қошу қавақаш барфу борон мерехт (К.Мирзоев. «Дар орзуи падар», 129). Худоё имонашро қаракчий занад («Сорбон». Занги аввал, 145).

Воҳиди фразеологӣ ба ҳар ош қатик шудан ба маънои ба қоре даҳолати бечо кардан, ки иқтибос аз забонҳои туркӣ аст, дар забони тоҷикӣ варианти дигари ба ҳар ош пашиша шуданро низ дорад, ки тобиши иловагии хирағӣ карданро ифода мекунад:

Синну солатро ба ёд ору дам назада, ба оши мо пашиша нашуда, баромада рав (Ҳ.Аскар. «Ашқ», 70).

Хусусияти асосии калимаҳои туркӣ, уzbekӣ он аст, ки онҳо аксаран ба забони гуфтугӯии мардум роҳ ёфта, иқтибоси онҳо мисли калимаҳои арабӣ на ба тавассути сарчашмаҳои хаттӣ, балки бо роҳи шифоҳӣ сурат гирифтааст. Аз ин сабаб ҳам, онҳо бар асари дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳазм ва умумӣ шуданашон дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ зиёд истеъмол шуда, ба қабати халқӣ – гутугӯӣ таркиби луғавии забонамон мансуб будани чунин фразеологизмҳоро собит месозанд. Воҳидҳои фразеологӣ, ки ба образнокӣ ва тобиши махсуси услубӣ худ фарқ мекунанд, ба навъҳои гуфтугӯӣ ё омиёна ва китобӣ ҷудо мешаванд. Вазифаи асосии фразеологизмҳои омиёна таъмини ҳазлу шӯҳӣ, ришханду истехзо, таҳқиру маломат, ҳачву мазҳака ва монанди инҳост (I.19, 82). Калимаҳои туркӣ, уzbekӣ маҳз дар таркиби чунин воҳидҳои фразеологӣ дучор омадан мумкин аст. Дар асарҳои адибон истифода шудани чунин фразеологизмҳо кӯшиши таъмин намудани халқияти забони онҳо ва ба нутқи намояндагони халқ рӯҳи миллий бахшидан аст. Масалан, калимаи уzbekӣ **қавоқ** дар таркиби воҳиди фразеологӣ аз қавақи касе барфу борон меборад ба маънои касе саҳт қаҳр дорад чунин хусусиятро касб кардааст:

- Чаро «меомадагист» мегӯӣ? Барои чӣ аз қавақат барфу борон меборад? – шӯрида рафт Абдурауф – амак (Ф.Муҳаммадиев. «Куллийёт», 1, 190).

Ҳамчунин қайд кардан лозим аст, ки иқтибоси калимаҳои туркӣ, уzbekӣ нисбат ба калимаҳои арабӣ дар давраҳои баъдгари инкишофи забони тоҷикӣ ба амал омадааст. Аз ин сабаб ҳам, миқдори онҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ забонамон нисбати калимаҳои арабӣ камтар ба назар мерасад ва ғолибан дар қабати халқӣ - гутугӯӣ он истифода шуда, оҳанги ҷилваҳои хоси мардумии онҳоро тақвият мебахшанд. Масалан, аз ҷиҳати чунин тобишҳои услубӣ воҳиди фразеологӣ ду поро ба як мӯза қава кардан ва варианти он ду поро ба як мӯза ҷо карданро ба ҳам муқоиса намоем, фарқияти услубӣ онҳоро ошкор намудан мумкин аст. Калимаи уzbekӣ **қава** нисбати вожаи тоҷикӣ **ҷо** аз ҷиҳати тобиши услубӣ фарқ мекунад. Аз ин сабаб ҳам, гунаи аввалро ба гуруҳи фразеологизмҳои омиёнаи гуфтугӯӣ ва дуомро ба услуби нисбатан баландгари бадеӣ марбут доништан мумкин аст. Ба нисбати тобиши манфии услубӣ худ варианти аввала дар нутқи намояндагони мардуми оддӣ

истифода мешавад ва аз ин вачҳ, масалан, нависанда Раҳим Ҷалил хангоми таҳрири дуюми романи «Одамони ҷовид» дар нутқи тасвирии худ аз он даст кашидааст:

Ҳозир омада **ҳарду пояшро ба як мӯза қава карда шиштааст** (Р. Ҷалил. «Одамони ҷовид», 146).
Ҳозир омада **ҳар ду пояшро ба як мӯза ҷо карда шиштааст** (Р. Ҷалил. «Одамони ҷовид», 210).

Иқтибосоти калимаҳои русӣ дар забони тоҷикӣ баъди калимаҳои арабӣ ва туркиёи ўзбекӣ мавқеи муҳим доранд. Гарчанде иқтибоси калимаҳои русӣ ва калимаҳои ба воситаи ин забон иқтибосшуда ханӯз аз охири асри XIX шурӯъ шуда бошад ҳам, асосан баъди инқилоби Октябр ин раванд хеле инкишоф ёфт. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ миқдори калимаҳо ва фразеологизмҳои иқтибосии русӣ ба забони тоҷикӣ сол аз сол афзун мешуд (1.41, 20). Аз сабаби он ки воҳидҳои фразеологӣ ҳар як забон инъикоскунандаи хусусиятҳои миллии ва урфу анъанаҳои соҳибони забон ба шумор мераванд, ба таркиби онҳо роҳ ёфтани калимаҳои иқтибосӣ баъд аз ҳазм шудани онҳо дар таркиби луғавии забон ба вуқӯъ мепайвандад. Калимаҳои русӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ нисбатан камтар дучор мегарданд ва аксаран чунин фразеологизмҳои фардӣ дар асарҳои бадеӣ ба назар расида, ханӯз ҳосияти умумиистеъмол буданро касб накардаанд. Чунин ҳосиятро дар воҳидҳои фразеологӣ **ба он дунё камандировка кардан** ба маънои нобуд кардан касеро, **мисли бензини авиатсионӣ дар гирифтани** зуд ба қаҳр омадан (дар асарҳои Р. Ҷалил) **майнаро ремонт кардан** арақ нӯшидан, **винтҳои майна суст шудан** аз ҳол рафтани, хаста шудани (дар асарҳои А. Дехотӣ), **ба осмони ҳафтум экскурсия кардан** ба гумонҳои бечора рафтани (дар асарҳои Ф. Муҳаммадиев) ва ғайра мушоҳида намудани мумкин аст. Ҷиҳати назарраси чунин воҳидҳои фразеологӣ дар ҳамин аст, ки онҳо ба нутқ оҳангҳои шӯхиомез, тамасхури истеҳзо ва монанди инҳо мебахшанд.

Хез, рафта **майнахоро камтар ремонт карда** бием (Р. Ҷалил. «Шӯроб», 111). Сабил монад, **винтҳои майна имрӯз боз суст** (Ф. Муҳаммадиев. «Куллиёт», I, 53). То ба шумо хабар доданам даҳ бор **ба осмони ҳафтум экскурсия карда** омадам-дия (Ф. Муҳаммадиев. «Куллиёт», I, 120).

Барои он ки калимаи забони дигар дар забони тоҷикӣ мавқеъ пайдо намояд, он, бояд ки дар забонамон ҷои холиро пурра намояд. (1.45, 95) Ҳазмшавии калимаҳои хориҷӣ як замони муайяно талаб мекунад. Сониян, зарурияти иқтибос ба омилҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, тижоратӣ, миллии, фарҳангӣ ва ғайра вобастагӣ дорад. Баъд аз қабули Қонуни забони тоҷикӣ, махсусан, пас аз соҳибистиклол шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон бисёре аз калимаҳои иқтибосии забони русӣ мавқеи аввалии худро аз даст доданд. Бо инкишофи ҷамъият забон ба калимаҳо ва ифодаи мафҳумҳои нав ба нав эҳтиёҷ пайдо менамояд. Дар ин маврид забон, пеш аз ҳама, аз банду реҷаи худ ғизо мегирад ва дар мавриди нокифоя будани он ба калимаҳои иқтибосӣ эҳтиёҷ пайдо мегардад (1.9). Истеъмоли калимаҳои русӣ дар дохили воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ҳосияти умумиистеъмол буданро касб накардааст ва бештар ҳамчун фарқияти нутқи нависанда ё персонажҳои алоҳида ба назар мерасад.

Хулоса, азбаски забон ҳамеша инкишофу навгонии зиёдеро аз сар гузаронда, таркиби луғавии он дучори тағйиротҳои мухталиф мегардад, табиист, ки калима ва унсурҳои хориҷӣ низ дар асари маъмулу серистеъмол гардидашон ба таркиби воҳидҳои фразеологӣ он низ роҳ ёфтаанд. Аз рӯи хусусиятҳои услубию семантикӣ калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркиёи ўзбекӣ ва русии таркиби воҳидҳои фразеологӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Агар калимаҳои арабии дохили воҳидҳои фразеологӣ бештар хоси услуби адабӣ-китобӣ буда, маъноҳои аслии худро як андоза нигоҳ дошта бошанд, чунин вожаҳои иқтибосии туркиёи ўзбекӣ ва русӣ хоси қабати халқӣ-гуфтугӯи забонамон буда, бештар ба маъноҳои маҷозӣ истифода шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. – Ҷ. I. – Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007 – 242 с.
2. Мачидов Х. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. - Душанбе, 1967-с. 61 – 78.
3. Мачидов Х. Воҳидҳои фразеологӣ ва калима // Мактаби советӣ.-1984. -№4. -с. 19-22.
4. Бердиева Т. Назарияи иқтибос. - Душанбе, 1991. - 129 с.
5. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. – М.: Наука, 1981. – 275 с.

ТУРЕЦКИЕ И РУССКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ВНУТРИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

В данной статье автором подвергнуто изучению и рассмотрению использование турецких и русских фразеологических элементов внутри фразеологических единиц таджикского языка, так как во многих случаях они являются единственным способом выражения значения некоторых слов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фразеологические единицы таджикского языка, фразеологические элементы, турецкие и русские фразеологические элементы в таджикском языке, русские и турецкие слова, значение слов.

TURKISH AND RUSSIAN PHRASEOLOGICAL ELEMENTS IN PHRASEOLOGICAL UNITS

In given article the author subjects studying and consideration use of Turkish and Russian phrase logical elements in phrase logical units of the Tajik language as in many cases they are unique way of expression of value of some words.

KEY WORDS: phrase logical units of the Tajik language, phrase logical elements, Turkish and Russian phrase logical elements in the Tajik language, Russian and Turkish words, word meaning

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М. Мусимов* – кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка факультета таджикской филологии Таджикского национального университета.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ (существительное и производные от них прилагательные)

А.Т Салоев

Таджикский национальный университет

Многие из существительных в русском и таджикском языках, выступающих в предложении в функции локальных и директивных распространителей, выражают пространственные отношения лексики. Это слова, относящиеся к лексико-семантической группе (ЛСГ) локальной лексики и обозначающие объекты, к которым направлены пространственные отношения человека. На базе общности значения такие слова образуют тематические группы – это объединения логического порядка, основывающиеся на классификации самих предметов и явлений. Изучение подобных группировок слов помогает вскрыть, как, в каких лексических единицах идёт опредмечивание материального мира, как членится при помощи лексики опыт данного народа. Чаще всего в составе тематических групп реализуются родовидовые связи денотатов, предполагающие инклюзивные отношения, т.е. отношения включения.

Среди тематических групп пространственной лексики в русском и таджикском языках в первую очередь выделяются существительные общей локальной семантики: **место – макон, пространство - фазо, территория - сарзамин, сооружение - иморат, объект - объект.**

К ЛСГ пространственной лексики относятся также слова, образующие тематическую группу глобальных пространственных понятий: **Вселенная – Дахр, Космос – Кайхон, Земля - Замин, Солнечная система – системаи офтоби, Млечный путь – Рохи кахкашон, стратосфера, атмосфера – ҳаво, мухит, биосфера, суша - хушкӣ, земля - замин, море – бахр, океан - уқиёнус, небо - осмон, луна – моҳ, солнце – офтоб, полюс - кутб, континент, материк - қитъа.**

Тематическая группа событийной конкретизации пространственных отношений в русском и таджикском языках включает несколько функционально-семантических групп (ФСГ):

1) названия жилищ человека (и их частей): **дом - хона, лачуга – кулба, комната - уток, кухня - ошхона, лестница - зинапоя, коридор – долон и др.**

2) названия хозяйственных построек: **амбар - анбор, сарай - оғил, подвал – таҳхона, курятник – мурғхона** и т.д.

3) названия жилищ, зверей и птиц: **берлога - лонаи хирс, хонаи хирс, лежбище – макон, муравейник - мурчахона** и т.д.

4) названия объектов военного назначения: **казарма, стрельбище - майдони тирпаронӣ, полигон – машқгоҳ, траншея - хандақ** и т.д.

5) наименование специализированных сельскохозяйственных территорий: **огород - полез, бахча - полиз, газон – чаман, пашня - мазраа** и т.д.

6) названия предприятий, учреждений и организаций. Они в свою очередь делятся на ряд подгрупп в зависимости от того, в какой сфере общественной жизни употребляются:

а) названия административных организаций и административно-территориальных единиц: **государство - давлат, город – шаҳр, район – ноҳия, улица - кӯча, проспект – хибон, площадь - майдон** и т.д.

б) названия учреждений, объектов культуры и образования (и наименования их частей): **библиотека - китобхона, музей - осорхона, училище – омӯзишгоҳ, холл – толор, театр - театр, школа - мактаб** и т.д.

в) названий торговых учреждений, организаций общественного питания, бытового обслуживания: **магазин - мағоза, столовая – ошхона, бар - бар, баня – ҷаммом, парикмахерская – сартарошхона, рынок - бозор** и т.д.

г) наименования медицинских учреждений (и их частей): **больница - беморхона, санчасть - шӯъбаи санитарӣ, аптека - дорухона, отделение - шӯъба** и т.д.

д) названия спортивных сооружений и учреждений: **бассейн - ҳавз, каток - майдони яхмолактарӣ, ринг, тир, спортзал - толори варзиш** и т.д.

е) названия помещений и пространств, связанных с транспортом: **порт - порт, аэропорт - фурудгоҳ, дорога - роҳ**, и т.д.

ж) наименования транспортных средств: **самолёт - ҳавопаймо, телега - ароба, сани - чана, машина - мошин, такси - такси** и т.д.

з) названия культовых организаций (и их частей): **храм - маъбад, монастырь - дайр, алтарь - мехроб, колокольня - зангулаҳона, мечеть - масҷид** и т.д.

и) наименования предприятий производственной сферы: **фабрика - фабрика, завод - корхона, фирма - ширкат, комбинат - комбинат, ферма - ферма**; и т.д., а также производные от них – **лесокомбинат, автозавод, электростанция** и т.д.

к) названия учреждений пенитенциарной системы (и их частей): **тюрма - ҳабсхона, зиндон, колония, изолятор, камера, карцер** и т.д.

л) названия административных учреждений государственных органов власти (и их частей): **правительство - ҳукумат, милиция, суд, министерство - вазорат, таможня - гумрукхона; приёмная - қабулгоҳ, кантора - идора, канцелярия - шӯъбаи корғузори идора** и т.д.

К событийным наименованиям тесно примыкает ландшафтная лексика: слова этой тематической группы также обозначают места протекания событий, являющиеся объектами природы. К ландшафтным конкретизаторам пространственных отношений относятся существительные, характеризующие:

1) водные пространства: **река - дарё, озеро - кӯл, отмель - пастоб, устье - резишгоҳ, канал - ҷуйбор** и т.д.

2) участки суши: **остров - ҷазира, полуостров - нимҷазира, берег - соҳил, яр - ҷар, долина - водӣ, пустыня - биёбон** и т.д.

3) названия пространств, покрытых растительностью: **лес - ҷангал, парк - боғ, луг - марғзор, заросли - буттазор** и т.д.

4) названия горных поверхностей: **гора - кӯҳ, хребет - силсилакӯҳ, холм - теппа, гряда - қатортеппа** и т.д.

5) названия впадин и углублений: **ущелье - дара, овраг - сой, шахта - кон, пещера - ғор, мағора** и т.д.

Перечисленные разряды существительных характеризуют экзистенциальную локальность в русском и таджикском языках.

В пространственную сферу входит тематическая группа параметрической лексики, например: **высь - баландӣ** - пространство, находящееся высоко над землёй; **глубина - ҷуқури** - место, пространство, расположенное на большом расстоянии от поверхности; **глушь - хилватҷой** - отдалённое от поселений пустынное место; **пропасть - варта, ҷар** - крутой, глубокий обрыв, на котором широко простирается что-либо; **бездна - партоҳ, ҷар** - пропасть, кажущаяся бездной; **простор - вӯсат, фароғӣ** - свободное, обширное пространство, видимая даль,

В классе пространственной лексики следует выделить существительные с совмещёнными значениями. Например, место + состояние: **тёплое - гармӣ** - тёплое место; помещение; **холод - хунукӣ** - помещение, место с низкой температурой воздуха; **холодок - салқинӣ** - тенистое прохладное место; **синевя - кабудӣ** - синее пространство, синяя поверхность; **солнцетёк - офтобрӯя** - место, открытое для солнечных лучей; **мороз - сармо** - открытый воздух, помещение и т.д. где очень холодно; ср. также: **жара - гармӣ, туман, мрак - торикӣ, сквозняк - бодғар, прохлада - салқинӣ** и др.; место + покрытие (растения, природные вещества, строительные материалы и пр.): **асфальт - мум, мумфарш** - дорога, тротуар, покрытие асфальтом; **бетонка** - бетонированное шоссе, бетонированная взлётная (и посадочная) полоса аэродрома; **грейдер** - грейдерная дорога; **рожь - ҷав** - ржаное поле; **песок - кум** - пространство, покрытое песком; место + действие, движение, состояние **сушилка - хушккунак** - помещение, где производится сушка чего-нибудь; **парилка - бугхона** - отделение в бане, где парятся, парная; ср. также: **купальня - ҳаммом, читальная - қироатхона, въезд - даромадгоҳ, стальня - хонаи хоб** и др. Во многих перечисленных случаях имеет место метонимия, основой которой служат пространственные отношения, возникающие вследствие сопредельности явлений.

Некоторые существительные ЛСГ пространства имеют метафоричное значение. Здесь можно выделить несколько подгрупп с ограниченным лексическим составом. Это, прежде всего, существительные, включающие в свою семантику коннотативный компонент (экспрессивно-оценочное значение), например: **логовище, логово - лона** - о грязном неприбранном помещении,

развалюха - хароба – о ветхом, разваливающемся строении, **каморка - кулбача** – о маленькой, тесной комнатке, **дыра - чукурй** – о глухом, удалённом от центров культуры, селе и пр.

В других наименованиях перенос значения осуществляется по форме (когнитивная метафора), например: **круг - доира** – участок какой-нибудь поверхности, приближающийся по форме к кругу, **крыло – канат** – боковая часть или боковой корпус здания.

В данных случаях мы наблюдаем тенденцию к расширению контекста лексемы в современном русском и таджикском языках. Приращение смысла происходит, по-видимому, в процессе увеличения объёма модусного плана в высказывании при речевой актуализации. Таким образом, диктумный уровень исследуемой семантики базируется на языковом содержании локальных лексем, а модусный уровень создаётся благодаря индивидуальной комбинаторике состава данной ЛСГ.

Общими идентификаторами для всех указанных выше разрядов существительных являются слова **пространство - фазо, место - макон**. В семантическом отношении их объединяет и то обстоятельство, что многим из них не свойственна объектно-инструментальная функция. Кроме того, в силу специфики своего значения существительные указанных классов способны выражать пространственную семантику и вне локальных и директивных позиций.

Вместе с тем, следует отметить, что в ряде существительных локальная семантика представлена в ослабленном виде (в каждом случае, тем не менее, имеет место с категорией «пространство») и «перекрывается» другой, более узкой составляющей номинативного значения. Например, в толковании слов **воронка – даханна, киф** и **щель - роғ** на первый план выходят соответственно понятия **яма** и **отверстие**, которые уже в свою очередь указывают на локальность. Таким образом, во всех писанных выше случаях мы сталкиваемся с выражением пространственной номинации (название объектов пространства), представленной нередко в опосредованном виде. Для передачи же собственно пространственных отношений существительным в русском и таджикском языках требуется «помощь» грамматической формы. Ср.: **за шкафом – дар паси чевон, перед домом – дар пеши хона, в комнате – дар хона, у окна – дар пеши тиреза**.

В группе существительных с локальным значением легко обнаружить достаточно большое количество терминологической, устаревшей и диалектной лексики, знакомой далеко не всем носителям языка, например: **фалыц, проушина, проточина, узина**. Кроме того, на базе основного значения нередко возникает переносное, фразеологизированное, в котором локальность практически отсутствует: **трещина в душе, сердце** – душевный надлом; **в таком разрезе** – так, таким образом. Это позволяет сделать вывод о низкой частотности употребления и неустойчивости локальной семантики определённой части существительных класса «пространства», о фразеологизации как факторе, препятствующем реализации пространственного значения.

Носителями локальной семантики в ослабленном виде являются и соответствующие имена прилагательные, которые реализуют пространственное значение опосредованно, благодаря аналогии с существительными, от которых образовались: **площадочный объект – объект на площадке, устьевая вода – вода из устья реки** и т.п. В этом случае в прилагательных выражается скрытая категория пространственных отношений. Ср.: **Пробили коридорные часы; Он поселился в крохотной поселковой гостинице**. За редким исключением они не образуют на базе основного значения переносное, и поэтому локальная составляющая в их семантике достаточно устойчива.

Прилагательные с параметрической семантикой, соотносимые с существительными, типа **дальний, ближний, южный, верхний** и т.д. выступают в качестве дополнительного средства выражения пространственных отношений при существительных, конкретизируя различные типы локализации. Например: **Сияли, круглились в высоком голубом небе облака; Северо-западные подходы к зоопарку простреливались днём и ночью; Батарей метр за метром продвигалась по широкой алее**.

существительные	Прилагательные
внутренность - дарун	внутренний - дарунӣ
верх - боло	верхний – болоӣ
запад - гарб	западный - гарбӣ
низ - поён	нижний - поёни

В сферу локальной лексики в русском и таджикском языках нередко включаются слова с узким предметным значением. Пространственную семантику они получают только в составе высказываний при участии грамматической формы. Как отмечает О.Н. Селиверстова, денотаты значительной части слов не являются постоянными членами класса «пространства». Они получают данную характеристику лишь в определённых синтаксических или лексико-синтаксических моделях. Таковы лексемы, входящие тематические группы:

1) наименования вместилища: **в ящике, в коробке, в чемодане** и др. Ср.: **Похвальный лист до сих пор у ней в сундуке лежит, и ещё недавно его хозяйке показывала**. (Преступление и наказание. с. 18).–

Ризоятнома то ҳол дар сандуқи вай хобидааст, ба қариби онро ба соҳиби хона нишон дода буд. (Ҷиноят ва ҷазо. с. 20).

2) названия предметов быта: **в чашке, в кастрюле, в термосе, в тумбочке, на столе, на диване** и др. Ср.: **На краю стола стоял догоравший салыный огарок в железном подсвечнике.** (Преступление и наказание. с. 26). – **Дар як канори миз шамъи мунҷаи равғани андаруни шамъдони оҳанин сӯхта тамом мешуд.** (Ҷиноят ва ҷазо. с. 31).

3) наименования плоских и листовых предметов: **в конверте, на странице, в календаре** и др. Ср.: **Оставь, я сам...- проговорил тот, взял перо и расписался в книге.** (Преступление и наказание. с. 16). – **Мон, ман худам...- гуфт Раскольников, қаламро гирифту ба дафтар имзо кард.** (Ҷиноят ва ҷазо. с. 144).

4) название одежды (и её частей): **в кармане, на платье, на шинели** и др. Ср.: **Он вынул из кармана старые плоские серебряные часы.** (Преступление и наказание. с. 10). – **Вай аз кисааш як соати кухнаи пачақи нуқраро баровард.** (Ҷиноят ва ҷазо. с. 10).

5) названия объектов флоры и фауны: **на дереве, на лошади** и др. Ср.: **Зачем в воду?** (Преступление и наказание. с. 104). – **Чаро ба об?** (Ҷиноят ва ҷазо. с. 129).

6) наименования органов и частей тела: **на голове, на спине, на руке, в глазах** и т.д. Ср.: **Он стрёб всё это в руку и стоял среди комнаты.** (Преступление и наказание. с. 88). – **У ҳамаи ин чизҳоро гундошта ба дасташ гирифта буду дар миёнҷои хона рост меистод.** (Ҷиноят ва ҷазо. с. 110).

7) В последней группе слов может выражаться и состояние человека. Ср.: **Всё это, как молния, пронеслось в его голове.** (Преступление и наказание. с. 241). – **Ҳамаи ин ба мисоли барқ аз майнаи ӯ гузашт.** (Ҷиноят ва ҷазо. с. 298).

В пространственных категориях могут мыслиться и такие стороны действительности, которые не имеют собственно пространственных, физических параметров. О.Н. Селиверстова приводит примеры экстраполяции пространственных представлений на область человеческой психики (**В моей душе сомненья нет**), человеческих отношений (**Есть в близости людей заветная черта**), времени (**В моей юности не было ни одного значительного события**), «пространства» класса или множества (**В моей группе много способных учеников**). Сюда можно отнести и такие отвлечённые существительные, как **каникулы, выборы, (отправился на каникулы, был на выборах, сидел на смотрах)** и т.д. В этом переносе проявляется, очевидно, абстрагирующая способность нашего мышления.

Таким образом, участие грамматического компонента в репрезентации локальной семантики приводит к максимальному использованию единицы, включённых в состав тезауруса, к расширению состава ЛСГ «пространственные отношения» за счёт активного использования предметной и отвлечённой лексики.

В сфере пространственных отношений отмечаются разные типы языковой номинации. Значительная часть наименований представляет собой непроеизводные исконные или заимствованные слова, которые не имеют внутренней формы и входят в данную сферу по функциональному назначению: они обозначают места, где разворачиваются определённые события. Ср.: **город – шахр, страна - кишвар, дом - хона, школа - мактаб, университет – донишгоҳ, квартира - манзил** и т.д.

В данной сфере активно проявляются и деривационные процессы, роль которых состоит в специализации номинативных сфер.

В словообразовательных типах в русском и таджикском языках реализуется функциональный принцип номинации, то есть образование места по целенаправленному действию. В качестве мотивирующей основы при этом выступают глаголы различных лексико-семантических групп: действия, состояния, движения, пространственной локализации. Ср. производные от них: **парилка - буғхона, сушилка - хушккунак, причал - бандар, стальня – хонаи хоб** и т.д. В подобных существительных благодаря глаголам, от которых они образованы, во вторичном значении переплетаются локальные семы и значений действия, движения. Ср.: **вход – даромадгоҳ** – место для прохода внутрь чего-либо, **выезд – баромадгоҳ** – место, через которое можно выехать откуда-нибудь, **течь - шоридан** – отверстие, пробоина, через которое проникает вода, жидкость, **надлом – шикоф, тарқиш** – надломленное место, трещина, **ход – даромадгоҳ** – место или отверстие в стене здания, через которое входят куда-либо.

В сложных словах прослеживается двойная мотивация, так как в их создании участвует глагол в сочетании с существительными объектной семантики. Например: **овощехранилище – анбори сабзавот, грязелечебница, лесоплав - салтрони, нефтепровод.**

Пополнение группы событийной лексики происходит также в результате субстантивации: **операционная – хонаи ҷарроҳӣ, столовая - ошхона, гостиная – меҳмонхона** и др.

В сфере событийной локализации в качестве мотивирующих основ частотны названия животных и птиц, то которые образуют наименования помещений. Ср. **коровник - говхона, свинарник - хукхона, птичник - парандахона, псарня - сагхона, голубятник - кафтархона** и др.

Таким образом, благодаря заимствованиям и разнообразным деривационным процессам состав ЛСГ пространственных существительных постоянно увеличивается.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болдырев Н.Н. Отражение пространства деятеля и пространства наблюдателя в высказывании. // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 2000.-с.78-83.
2. Всеволодова М.Ю., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М.: Русский язык, 1982. – 262 с.
3. Динсмор Дж. Ментальные пространства с функциональной точки зрения. // Язык и интеллект. – М., 1995. – с.358-411.
4. Достоевский Ф.М. Д 78 Чиноят ва ҷазо: Роман. Иборат аз шаш қисм бо хотимааш (Тарҷ. Шамси Собир). – Душанбе: Ирфон, 1984.
5. Русско-таджикский словарь: Свыше 72000 слов / С.Д. Арзуманов, Х.А. Ахрори, М. Беруни и др.; Под ред. М.С. Асимова.- М.:Рус. яз., 1985.-1280 с.
6. Селиверстова А.Н. Компонентный анализ многозначных слов. – М.: Наука, 1975.- 151с.
7. Селиверстова А.Н. Понятия «множество» и «пространство» в семантике синтаксиса. // Известия АН СССР. Серия литературы языка. – М., 1983. – Т.43. – с.142-150.
8. Таджикско-Русский словарь: 40000 слов/ С.Д. Арзуманов, Н.П. Ершов, Я.И. Калонтаров, Р.Л. Неменова, А.К. Писарчик, А.Э. Розенфельд, Л.В. Успенская.; Под ред. М.В.Рахими и Л.В. Успенской. – М., 1954 г.
9. Ф.М.Достоевский Собрание сочинений в пятнадцати томах. Ленинград «наука», 1989 г.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

(существительное и производные от них прилагательные)

В данной статье изучены лексические средства выражения пространственных отношений в русском и таджикском языках. Одной из проблем, выдвигаемых в современной лексике, является изучение лексических средств выражения пространственных отношений в типологическом аспекте. В данной статье показано, как многие из существительных в русском и таджикском языках, выступающих в предложении в функции локальных и директивных распространителей выражают пространственные отношения лексики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексика, лексические средства выражения пространственных отношений в русском и таджикском языках, современная лексика, тематические группы, логический порядок.

LEXICAL MEANS OF EXPRESSION OF SPATIAL RELATIONS IN RUSSIAN AND TADJIK LANGUAGES

(the noun and adjectives derivative of them)

One of the problems, put forward in modern lexicon, studying of lexical means of expression spatial the relation in typological aspect is. In given article it is shown, how many of nouns in the Russian and Tadjik languages acting in the offer as local and directive distributors express spatial relations of lexicon. On the basis of a value generality such words form lexical sets. These are the associations of a logic order which are based on classification of subjects and the phenomena. Studying of similar groupings of words helps to open, as, in what lexical units there is опредмечивание a material world, as членится by means of lexicon an experience of the given people.

KEY WORDS: lexicon, lexical means of expression of spatial relations in Russian and Tadjik languages, modern lexicon, lexical sets, a logic order.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *А.Т. Салоев* - аспирант факультета русской филологии Таджикского национального университета.

ПОРЯДОК СЛОВ В ТИПОЛОГИЧЕСКОМ ПЛАНЕ

А.М. Ниязов

Кулябский государственный университет им. Абуабдулло Рудаки

Порядком слов в предложении считается расположение в нем его членов. Порядок слов играет важную роль в организации и строении словосочетаний, предикативной конструкции, предложения и высказывания. Порядок слов выступает как «организатор» предложения: чтобы объединение словосочетаний стало предложением, их необходимо расположить в определенном порядке. Порядок слов в предложении в различных языках различен.

В современных грамматиках различают обычный порядок слов, соответствующий общим законам мышления, и отступления от него, объясняемые языковой нормой или приемом стиля. Однако обычный порядок слов в разных языках может быть разным.

В современном языкознании изучение порядка слов особенно тесно связывается с актуальным членением предложения. Пересматривается понятие свободного порядка слов в синтаксическом аспекте. Порядок слов оказывается «несвободным» в аспекте актуального членения и выражения других значений в предложении. Исследование порядка слов в разных языках ведется, как в структурно-типологическом плане, так и в плане выявления разных факторов, мотивирующих порядок слов, в том числе стилистических.

Известно, что порядок слов в предложении зависит от типа языка. В языках с флективным строем (например, славянские, арабский) порядок слов в предложении относительно свободен. В языках с аналитическим строем порядок слов относительно закреплён, он выступает одним из важных способов грамматического различения членов предложения:

Грамматика любого языка содержит сведения о порядке слов и предложениях этого языка. Однако до сих пор в общей грамматике или теории грамматики нет раздела, посвященного порядку слов в предложении. Поэтому, существует противоречивое мнение даже в пределах одной и той же грамматики, в частности в русском языке. Примечательно в этом отношении работа А.А. Холодовича «К типологии порядка слов», где затрагиваются теоретические вопросы порядка слов. Термин «порядок слов в предложении» явно ошибочен, однако с ним все как-то свыклись, хотя, по-видимому, понимают, что упорядочиваются не слова, а члены предложения и что поэтому правильнее было бы говорить о порядке членов предложения в предложении (А.А. Холодович, с.255). Он строит абстрактную типологию порядка слов для классификации с этой точки зрения языков мира. С точки зрения исследования русского порядка слов интересно и плодотворно разграничение понятий «фиксированный – свободный» и «устойчивый – лабильный» порядок слов, утверждение бинарности порядка слов и на этом основании выведении «правил хозяина» и «правил слуги» (с.156).

Предложение как единица синтаксиса имеет в своем составе компоненты, именуемые членами предложения, которые занимают определенные синтаксические позиции.

Понятие позиции понимается довольно широко в лингвистике, но не всегда уточняется. Мы будем иметь в виду, говоря о позиции «место», занимаемое полнозначительным словом в микроструктуре предложения. Эти «места» представляют собой нечто иное, как типовые, воспроизводимые в структурах предложений отношения их структурных частей, или членов предложения.

Каждый член предложения имеет свойственное ему грамматическое значение и свои формальные показатели, это значение выражающие. Количество и качество членов предложения как грамматических категорий зависит от их включенности в три четыре типа отношений: а) отношения предикативные (предмет и его бытийный признак); б) отношения объектные (зависимый предмет и предмет или процесс господствующий); в) отношения определительные (признак предмета и предмет) и г) отношения обстоятельственные (обстоятельства, условия и процесс, который в них протекает). На базе этих именно четырех отношений сложилась грамматическая категория членов предложения, и выделялись в языке подлежащее и сказуемое, связанные предикативным отношением, дополнение, определение и обстоятельство.

Подлежащее – член предложения, занимающий грамматически независимую позицию со значением предмета. Значение предмета в синтаксисе не совпадает со значением предмета в морфологии, хотя и опирается на него. Подлежащее, как правило, выражается словами с предметным морфологическим значением – имена существительные, местоимения – существительные, но может выражаться и другими частями речи, словосочетаниями, и даже целыми высказываниями (Ее резкое «Нет, я тебе ничего не скажу» нас удивило и озадачило). Для языка как будто становится безразличным, какие морфологические и лексические средства использованы, лишь бы была занята синтаксическая позиция грамматической независимости и со значением предмета.

В морфологии предмет – это всё то, что можно мыслить обладающими признаками и способным действовать (быть включенным в процесс). В синтаксисе предмет – это все то, что можно мыслить независимым и обладающим бытийным признаком: Дважды два – четыре; Учиться никогда не поздно; Чистота – залог здоровья; Далече грянуло «ура»; Поезд опаздывает на полчаса. Бытийный признак предмета обнаруживает для нашего сознания бытие предмета во времени, соединением подлежащего и сказуемого мы как бы устанавливаем включенность в процесс бытия того явления, которое поименовано словом (или словами), стоящим в позиции подлежащего. Это «то, о чем говорится в предложении», а сказуемое обозначает то, что говорится о подлежащем», - но взятое не в плане актуального мышления, а в плане фиксации моделью предложения как бы застывшего,

бесконечно повторяемого акта опознавания сознанием двух связанных вещей – чего-то существующего в мире и того признака, благодаря которому это что-то обнаруживает для нашего сознания свое бытие, свою включенность в процесс бытия; тем самым как бы вновь и вновь, каждым применением каждого предложения, подтверждается простая истина: а нам не дано осознать ни одно явление вне категории его бытия.

Сказуемое – это член предложения, занимающий грамматически полузависимую позицию со значением бытийного признака предмета. Подлежащее и сказуемое предполагают друг друга: они связаны одним и тем же, предикативным отношением. В самом этом отношении участвуют две позиции и два значения – предмет и его признак.

Второстепенные члены предложения имеют также свойственные им грамматические значения.

Дополнение – это второстепенный член предложения, имеющий значение грамматически зависимого предмета.

Определение – это второстепенный член предложения, имеющий значение грамматического признака предмета.

Обстоятельство – это второстепенный член предложения, имеющий значение грамматического признака процесса или другого признака.

Второстепенные члены – это не конкретные слова в высказывании, – это те грамматические позиции, которые конкретными словами замещаются и которые представляют собою типовые отношения, возникающие в структуре простого предложения.

Таким образом, система грамматических категорий словесных позиций и словесных конструкций образует синтаксис языка.

Члены предложения, и главные и второстепенные, будучи грамматическими категориями словесных позиций, объединяют общностью грамматического значения полнозначительные слова, занявшие в высказываниях соответствующую позицию, т.е., вступившие в воспроизводимый высказываниями тип синтаксических отношений. Полнозначительное слово в высказывании мы опознаем как член предложения по его позиции грамматической зависимости, а не грамматического господства. В высказываниях:

Отец читает свежую газету = П + С + О + Д

Падарам газетай навро хонда истодаааст = П + Д + О + С

Chichi wa atarashi hon wo yonde imasu = П + О + Д + С

Father is reading the new newspaper = П + С + О + Д одновременно и грамматически зависит каждое от какого-то слова, и господствует над каким-то словом. Но, когда мы решаем, что читает – сказуемое, газету-дополнение, свежую – определение, нас не интересует позиция грамматического господства этих слов – мы принимаем во внимание их позицию подчинения: газету – дополнение потому, что имеет значение зависимого объекта, свежую (новую) – определение потому, что имеет значение признака предмета и отвечают соответственно на вопросы что? и какую?, но когда мы говорим о расположении слов в определенном порядке, то мы говорим о месте, которое занимают слова в микроструктуре предложения и эти места являются нормой для каждого из языков, другое расположение является либо неправильным, либо связано с определенными условиями речи.

Порядок членов предложения определяется в зависимости от характера каждого языка. Сравнивая, например, предложения на русском, таджикском, японском, в каждом из них можно наблюдать определенные правила взаимоотношения членов предложения, согласно которым они располагаются в предложении. (В каждом языке место членов предложения определяется прямым или инверсированным порядком слов).

Как показывают приведенные примеры, во всех предложениях подлежащее находится в препозиции к остальным членам предложения. Однако порядок других членов предложения в этих языках неодинаков. Так, в таджикском и японском языках сказуемое занимает постпозиции к другим членам предложения. Это является нормой для японского и таджикского языка и не является грамматической нормой для русского языка. Поэтому в русском языке занимает соответствующую грамматическую позицию. Порядок второстепенных членов также отличается своей позицией. Однако в каждом из языков такое расположение слов в предложении является нормой.

А.А.Холодович, рассматривая типологию порядка слов, также обращает внимание, на наш взгляд, на очень важный момент при определении понятия свободный порядок слов и фиксированный порядок слов. Он отмечает, что «будем говорить, что в данном биноме (синтагме, словосочетании) имеет место свободный порядок слов, если данный слуга может занимать оба положения относительно данного хозяина в данном языке, как левое, так и правое, не нарушая при этом грамматичности бинома, во-первых не меняя типа отношения между его членами, во-вторых; и не увеличивая числа этих отношений, в третьих (имеются в виду случаи три рубля, где одно, определительное, отношение, и

рубля три, где два отношения: определительное - три рубля и обстоятельственное - приблизительно три): например: карие очи или очи карие». «Будем говорить, что в данном биноме (синтагме, словосочетании) имеет место фиксированный порядок слов, если данный слуга может занимать только одно-единственное положение относительно данного хозяина в данном языке - либо только левое, либо только правое. Например, в японском языке только такай яма- «высокая гора», но не яма такай при определительном отношении между членами бинома; в таджикском языке китоби нав - «новая книга» при изафетном атрибутивном отношении между членами бинома. Исходя из этого автор вводит понятия языка с фиксированным порядком слов и языка со свободным порядком слов. Последовательно анализируя различные взаимоотношения слов в русском и японском языках а точнее общий вид правила порядка слов, А.А. Холодович выделяет языки с фиксированным, свободным, переменным, устойчивым, лабильным, колеблющимся порядком слов. Эти шесть типов образуют то, что мы называем базисной типологией языка» (А.А. Холодович, с.257, 267-268).

Таким образом, можно говорить, что в таджикском языке порядок слов – фиксированный.

В таджикском литературном языке каждый член предложения имеет относительно закрепленное место. В стилистически нейтральной позиции, при отсутствии логического подчеркивания какого-либо слова, мы имеем в таджикском достаточно выдержанную схему расположения частей членов предложения (3, 4).

Функции порядок слов в современном таджикском литературном языке достаточно полно и подробно проанализировано на большом фактическом материале М. Норматовым.

Прозаическая литературная речь обнаруживает строгие закономерности расположения слов и являет собой фон, на котором четко прослеживаются отклонения от грамматической, синтаксической, по требованию коммуникативного задания (смыслового, стилистического и т.д.).

Сергей маро ба хонаашон таклиф кард (У Субхи Чавонии мо, с. 122). Сергей пригласил меня (к себе) домой. В таджикском языке подлежащее обычно предшествует сказуемому. Примыкающее определение стоит в препозиции, а изафетное - постпозитивно. Порядок второстепенных членов предложения, как правило, связан с правилами расположения слов в словосочетаниях. Дополнение и обстоятельства стоят перед сказуемым, сказуемое всегда замыкает предложение.

В нейтральной повествовательной письменной прозаической литературной речи подлежащее занимает препозицию, т.е. стоит всегда в начале предложения при отсутствии детерминантов и ситуантов.

Гулбахор дарди дилашро гуфт (Ф.М. Шоҳии япон, с.428).- Гулбахор поделилась своей болью (с.60); **Равшан** дар хавлии яке аз ҳамкоронашон устохонаи таъмири автомобиль сохтааст (с.428). Равшан вместе с товарищем по работе организовали мастерскую по ремонту автомобилей (с.60); **Падарам** дар андеша монд (С.Улуғзода, Субхи чавонии мо, с. 163).- Отец вздохнул (остаться в раздумьях) **Тобистон** ба охир расид (С.Улуғзода, Субхи чавонии мо, с. 163) .- Лето подошла к концу (с.147); **Чавон** рафт (С.Улуғзода, Субхи чавонии мо, с.163).- Молодой человек ушел (с. 148); **Мактабхонии** мо тамом шуд (С.Улуғзода, Субхи чавонии мо, с.197).- Ученье наше закончилось (с.173). **Падарам** зан гирифт (С.У. Субхи чавонии мо, с.147).-Отец женился.

При наличии детерминанта или ситуанта подлежащее может стоять в середине предложения: Зимистони дуввуми чанг\ **сиҳатии модар** бошиддат костан гирифт (Ф. Мухаммадиев, Шоҳии япон, с.381).- Во вторую военную зиму /мама/ тяжело заболела; Рӯзҳои чоршанбе \ **киргизҳо** ба бозори деҳаи мо меоманд (С.Улуғзода, Субхи чавонии мо, с. 188).- *По четвергам киргизы* приезжали к нам на базар(с.166). *Дар наздикии қабристон* \ **одамҳо** чамъ мешуданд. *Аз рӯи кунҷкови ман* хам давида рафтаам (С.Улуғзода, Субхи чавонии мо, с. 197).- Около кладбища собирались люди. Из любопытства я тоже побежал туда (с. 174). Рӯзи чоршанбе \ **додом** аз сафари солеҳон ба таки мошинаш даромад (Ф.Мухаммадиев, Чага, с.359).- В воскресенье отец забрался с утра под машину в яму (с. 196).

Подлежащее - инфинитив в некоторых случаях может стоять и в середине предложения, когда имеются детерминанты или ситуанты: **Ба онҳо даромадани мардони** дигар қатъиян манъ аст. - Вход других мужчин в это место категорически запрещается. Ба янгам **мувоҳиша карда нишастан** фонда надошт - Сидеть и ссориться с невесткой было невыгодно (Норматов, с. 9). **Бо русбачаҳо Чӯрағи кардани ману бародарам ва аз онҳо забони рӯси ёд гирифтани мо** рафиқони деҳагиамро дар ҳайрат мемонд (С.У.Субхи чавонии мо, с. 149). Наша дружба (Моя и брата дружба) с русскими детьми и то, что мы от них научились говорить по-русски, особенно их поражало (Особенно их поражало, что мы с братом дружили с русскими ребятами и от научились говорить по-русски).

В современном таджикском литературном языке позиция глагольного и именного сказуемого в любых предложениях, даже в сложном предложении и в тексте, ССЦ характеризуется большей закрепленностью. Оно почти всегда находится в конце предложения, т.е. постпозитивна по отношению к другим членам предложения.

Ман аз сахна **рафт**ам (С.У.Субҳи ҷавонии мо).- Я ушел со сцены (с.305);
 Офтоб дар паси куҳҳо **пинҳон шуда буд** (Мухаммадиев. Роҳ, с 179);
 Солнце уже зашло за гряды гор (с.240); Ронанда сару рӯяшро шуста буд (с.181). Водитель успел помыться (с.242); Падарам омад (Улуғзода Субҳи ҷавонии мо, с. 160).- Отец пришел; Ман бозистодам (Улуғзода Субҳи ҷавонии мо, с. 160).- Я остановился.
 Хама аз ҷавоби ӯ **завқ карда хандиданд** (Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, с. 184).- Довольны ответом, все весело смеялись (с. 64); Интернат ба ман бисёр маъқул буд (с.248).- Мне очень нравилось в интернате.(с.216). Марди ношинос номи раиси колхозии Ахмадбекро **пурсид** (Мухаммадиев. Даъво, с. 149).- Незнакомец (незнакомый мужчина) спросил Ахмадбека имя председателя колхоза (с.264); Модарам ором шуд (Мухаммадиев. Нага. с.354).- Мать успокоилась; Ним соат гузашт (Мухаммадиев. Нага, с.354).-Полчаса прошло.(Прошло полчаса).

Анализ типологии порядка слов в русском и таджикском языках дает возможность говорить о том, что функции порядка слов в языке разнообразны. Из них наиболее существенным и являются смысловая, грамматическая и стилистическая. Обычно различают прямой и обратный порядок слов. При обычном порядке слов как в русском языке, так и в таджикском языках члены предложения располагаются в определенной последовательности. Однако порядок расположения слов в русском и таджикском языках неодинаков. Исключение составляет двусоставное предложение с глагольным сказуемым. Однако в двусоставных предложениях с составным глагольным сказуемым со значением желания хочу учиться - расположение компонентов словосочетания неодинаково, т.е. хондан мехоҳам (учиться хочу), гуфтан мехоҳам - сказать хочу инфинитивная часть располагается в препозиции.

Отличается и порядок компонентов в составном именном сказуемом: Ночь была темная = П+связка +имя и Шаб торик буд = П+имя+связка.

В русском языке грамматические значения, отношения между словами в предложении выражаются почти исключительно посредством изменения самих знаменательных слов, т.е. их грамматическими формами. Например, разница между русскими предложениями Мальчик читает книгу- Книгу мальчик читает-Читает мальчик книгу - скорее стилистическая, чем грамматическая, потому что сами формы отражают их синтаксические функции. При всех возможных перестановках словоформа Мальчик остаётся подлежащим, а книгу дополнением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ковтунова И.И. Порядок слов и актуальное членение предложения. Москва, Просвещение, 1976,- 293 с.
2. Норматов М. Чумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик Душанбе, Матбуот, 2001.- 182с.
3. Норматов М. Порядок слов в современном таджикском литературном языке (авт.канд. дисс). Душанбе, 1968,- 28с.
4. Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. Ленинград, Наука, 1979.-304с.

ПОРЯДОК СЛОВ В ТИПОЛОГИЧЕСКОМ ПЛАНЕ

Порядком слов в предложении считается расположение в нем его членов. Порядок слов играет важную роль в организации и строении словосочетаний, предикативной конструкции, предложения и высказывания. Порядок слов выступает как «организатор» предложения: чтобы объединение словосочетаний стало предложением, их необходимо расположить в определенном порядке. Порядок слов в предложении в различных языках различен.

В современных грамматиках различают обычный порядок слов, соответствующий общим законам мышления, и отступления от него, объясняемые языковой нормой или приемом стиля. Однако обычный порядок слов в разных языках может быть разным. Статья посвящена изучению данной темы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: порядок слов в предложении, обычный порядок слов, языковая норма, прием стиля, современная грамматика.

THE WORD ORDER IN THE TYPOLOGICAL PLAN

The word order in the offer considers an arrangement in its members. The word order plays an important role in the organization and a structure of word combinations, a predicative design, the offer and the statement. The word order acts as "organizer" of the offer: that association of word combinations became the offer, then it is necessary to arrange in a certain order. The word order in the offer in various languages is distinguished.

In modern grammatics distinguish the usual word order corresponding to the general laws of thinking, and deviation from it, explained by language norm or style reception. However the usual word order in different languages can be a miscellaneous. Article is devoted studying of the given theme.

KEY WORDS: a word order in the offer, a usual word order, language norm, style reception, modern grammar.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *А.М. Ниязов* – старший преподаватель кафедры русского языка Кулябского государственного университета им. Абуабдулло Рудаки

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ФАРҚКУНАНДАИ ЗАРБУЛМАСАЛ АЗ МАҚОЛ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

О.Ш. Иқболов
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Зарбулмасалу мақолҳо чихатҳои гуногуни муносибатҳои байни одамонро инъикос намуда, фикру ақидаи халқро ба ҳодисаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва табиӣ ба таври кӯтоҳ ва дар шакли рехтаю суфта, ифода менамоянд. Муайян кардани таърихи пайдоиши зарбулмасалу мақолҳо кори мушқил буда, заҳмати зиёдеро талаб мекунад (А.Тейлор, 1962).

Асосгузори мактаби антропологи дар фолклоршиносӣ олими англис Э. Тейлор ва олими шотландӣ Э.Лэнг мебошанд. Соли 1871 асари Э.Тейлор «Маданияти чамбияти ибтидоӣ» аз ҷоп мебарояд. Ӯ дар асоси маводи фаровон ба хулосае меояд, ки ҳамаи халқҳо аз чихати зисту зиндагӣ, ахлоқ, дин ва эҷоди бадеӣ умумияте доранд ва ба чунин хулосае меояд, ки ҳамаи онҳо дар раванди тараққиёти худ давраҳои муайяни таърихро аз сар мегузаронанд. Сабаби ба ҳамдигар монандӣ пайдо кардани бисёр сюжетҳо, образҳо ва персонажҳои фолклорӣ дар ҳамин аст.

И.С. Брагинский гуфтаҳои болоро тақвият дода, дар ин хусус менависад: «Пайдоиши назми халқи тоҷик аз қадимтарин эътиқодот ва урфу одатҳои гузаштагони халқи тоҷик, аз давраҳои сохти ибтидоӣ - обшангаи Осиёи Миёна сарчашма мегирад». (И.С. Брагинский, 1956).

Образу мавзӯҳои зарбулмасалу мақолҳои халқи тоҷик бо таърихи мардуми мо зич алоқаманд буда, ҳаёти иҷтимоӣ оммаи меҳнаткашонро тасвир месозанд, ҳақиқати ҳаёти халқро ифода мекунад. Аз ин гуфта хулосае бармеояд, ки тамоми жанрҳои адабии даҳанакии халқ дар як замон ба вучуд омада бошанд. Зарбулмасал ва мақолҳои халқҳои гуногун новобаста аз баромади этникӣ (наҷодӣ), ҷуғрофӣ, таърихӣ ва хусусиятҳои забонӣ бисёр ба ҳамдигар наздиканд. Ҳанӯз соли 1940 Абдулғани Мирзоев се сарчашмаи пайдоиши зарбулмасалу мақолҳоро қайд карда буд. Чунончи:

- а) зарбулмасалу мақолҳое, ки бевосита дар байни халқ пайдо шуда, маъмул гардиданд;
- б) зарбулмасалу мақолҳое, ки аз адабиёти хаттӣ иқтибос шудаанд;
- в) афоризмҳои ходимони давлатӣ, ки дар байни халқ ба ҳукми зарбулмасал даромадаанд.

Таҷқиқотҳои соҳаи паремиология нишон дод, ки қисматҳои зикршуда дурустанд, вале номукамаланд. Саволе ба миён меояд, ки омилҳои инкишофи зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ кадомҳоянд? Хусусиятҳои ҳосе, ки ба ин ё он сарчашма мансубанд, аз чӣ иборат аст?

Яке аз муҳаққиқони соҳаи паремиологияи тоҷик Бозор Тилавов нуктаҳои дар боло зикршударо омӯхта, чор сарчашмаи пайдоиш ва омилҳои инкишофи зарбулмасалу мақолҳоро қайд кардааст:

- 1) зарбулмасалу мақолҳое, ки аз таҷрибаи рӯзгор ба вучуд омада дар байни мардум маъмул гаштаанд;
- 2) намудҳои дигари фолклор: афсона, ривоят, латифа, тамсил, чистон, ҳикояҳои тамсилии мардумони тоҷику форс;
- 3) суханони ҳикматомези адабиёти хаттӣ, ки ба ҳукми зарбулмасалу мақолҳо даромадани афоризмҳои адибону нависандагони замонҳои гуногун;
- 4) таъсири фолклори халқҳои ҳамсоя.

Манбаи асосии пайдоиш ва инкишофи зарбулмасалу мақолҳои халқӣ чӣ дар адабиёти форсу тоҷик ва чӣ англис ин таҷрибаю мушоҳидаҳои дурударози ҳаёти иҷтимоӣю маданияти худӣ халқ аст ва дар ин замина дар байни мардум зарбулмасалу мақолҳои мустақилу гуногун ба вучуд омаданд. Дар адабиёти бадеӣ тамсил ва ҳикояҳое мавҷуданд, ки рукни асосиашонро зарбулмасалу мақолҳо ташкил медиҳанд ва ҳангоми мутолиаи осори Абуабдуллои Рӯдақиву Абдулқосим Фирдавсӣ, Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Румӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Носири Хисрав, Абдурахмони Ҷомӣ, Абдулқодирӣ Бедил ва дигарон ба онҳо рӯ ба рӯ мегардем. Агар ба адабиёти англис назар андозем, дар асарҳои У. Шекспир, Ч. Дикенс, О. Уайлд, Д. Голсуорсӣ, О. Хенрӣ, М. Твен, К. Дойл, Ч. Лондон ба як қатор зарбулмасалу мақолҳое вомехурем, ки хоси мардуми ин мамлакат ва ҳамҷавори он мебошанд.

Дар адабиёти илмӣ истилоҳи «зарбулмасал» ва «мақол» маълум аст, вале умумияту фарқи мафҳуми онҳо ҳанӯз ҳам ба таври пурра омӯхта нашудаанд. Аз ин рӯ, ҳар ақидае, ки оид ба пайдоиши зарбулмасалу мақолҳо пеш меояд, бояд ба далелҳои боварибахш исботи худро ёбанд. Абдулғани Мирзоев дар пешгуфтори китоби «Зарбулмасалҳои тоҷикӣ» оид ба сохтори зарбулмасал навиштааст: «Умуман зарбулмасал - ин иборати кӯтоҳи мардумӣ буда дар нутқи гуфтугӯи ворид шудааст. Зарбулмасали комил аз ду қисм иборат аст. Дар қисмати якум тасвири воқеа ё умуман мақсад; дар қисмати дуюм одатан хулосабарорӣ карда мешавад». Инро дар зарбулмасали

«Аз касофати як шум, сӯзад шаҳри Рум»

“The rotten apple injured its neighbours”

ё

«Бори кач ба манзил намерасад»

“A bad bagining makes a bad ending” дида метавонем.

О. Широнова чунин мешуморад, ки ба зарбулмасалҳо ҳикматҳои устувори мардумии маъноӣ маҷозидошта ва ба мақол ҳикматҳои, ки маъноӣ маҷозӣ надоранд, дохил мешаванд. Аксарияти паремияҳои машҳури рус В.И. Дал, Г.Л. Пермяков, англисҳо А. Дандис, Ч.Б. Милнер, амрикоӣҳо А. Тейлор, тоҷикон В. Асрорӣ, Б. Тилавов, Қ. Хисомов, М. Файзали ва дигарон маъноӣ зарбулмасал ва мақолро як хел маънидод кардаанд.

Ҳангоми омӯзиши зарбулмасалу мақолҳо дар забони тоҷикӣ аксар вақт ба зарбулмасалҳои вомехӯрем, ки онҳо аз китоби муқаддаси «Қуръон» хулосабарорӣ карда шудаанд: «Чунин гуфт пайғамбари ростгӯӣ, Зи ғахвора то ба гӯр дониш бичӯӣ». Дар адабиёти мардуми англис низ миқдори зиёди зарбулмасал ва мақолҳои ба миён омадаанд, ки аз китоби муқаддаси «Инҷил» то ба ин дам омада расидаанд. “Live and learn» ба зарбулмасали дар боло овардашуда муродиф мебошад.

Дар адабиётҳои забоншиносии англисӣ ва амрикоӣ сарҳади байни зарбулмасал ва мақолҳо вучуд надорад. Ин чунин маънидод мешавад, ки дар фарҳангҳои забони англисӣ ибораҳои ғайриҳикматомез низ ворид карда шудаанд. Дар зери мафҳуми зарбулмасал одатан «ҳикматҳои кӯтоҳе, ки фарогири тарафҳои гуногуни ҳаёт буда, ба ибораҳои нутқи гуфтугӯӣ дохил мешаванд», фаҳмида мешавад. (А.В.Кунин, 1972)

Зарбулмасал маслиҳат, таскин, тавсия ва роҳи начотёбиро нишон медиҳад, огоҳ, муҳофизат ва мазаммат мекунад, меҳандонад ва ғайраҳо. Зарбулмасал тарафҳои мусбат ва манфии рафтор, ахлоқ ва вазъиятро дар бар мегирад бо зарбулмасалҳо метавон ақидаи худро пешкаш ва онро дар шакли кӯтоҳ ифода кард. (Шанский, 1958)

Бо вучуди ҳешигарӣ доштан, забони тоҷикӣ ва англисӣ бо бисёр хусусиятҳо аз ҳам фарқ мекунад. Аз ҷумла ин тафовут дар ҷои сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави ҷумлабараро намоён мегардад. Дар ҷумлаи забони англисӣ аввал сараъзоҳо (мубтадо ва ҳабар) ва сипас аъзоҳои пайрави ҷумла (муайянқунанда, пурқунанда ва ҳол) меоянд, аммо дар забони тоҷикӣ бошад, аввал мубтадо баъд аз он ҳабар ва дигар аъзоҳои пайрави ҷумла (муайянқунанда, пурқунанда ва ҳол) меоянд.

Дар фарқият аз воҳидҳои фразеологӣ (ВФ) дигар намуд, аксар вақт зарбулмасалҳо ҷумлаҳои мураккаб мебошанд. Дар матн зарбулмасал бештар ҳамчун ҷумлаи мустақил ё қисми ҷумлаи мураккаб баромад мекунад. (А.В.Кунин, 1972)

Зарбулмасалҳо маъноӣ маҷозӣ доранд, чунки мо онҳоро дар маъноӣ бевоситашон нафаҳмида, ва ё кор нафармуда, балки дар маъноӣ ягон ҳодиса, амалиёт, ҳислату рафтор ва ақидаи шахс, ки ба маъноӣ бевоситаи зарбулмасал қариб алоқа надорад, истифода мебарем ва дарк мекунем. Масалан: «Аз боғ лола чинӣ, аз шӯразор хас» муродифи забони англисиаш “As the call, so the acho” мебошад. Ҳангоми ба самъи ҳамсӯҳбат ин афоризми Саъдии Шерозиро расонидан ӯ дар дарки маъноӣ душворӣ мекашад, чунки ин ҷо калимаҳои боғ, лола, шӯразор ва хас ба мавзӯи сӯҳбат наздикӣ надоранд ва ба мо лозим меояд, ки мазмунашро ба ӯ фаҳмонем ё бо зарбулмасалҳои ба он муродиф, аз ҷумла: варианти забони англисии ин зарбулмасал ба забони русӣ «Как аукнется, так и откликнется» ба мисраи Абдурахмони Ҷомӣ «Ба қӯҳ он чӣ гӯӣ - ҷуз он нашнави, Ба хок он чӣ корӣ - ҷуз он надравӣ» хело мувофиқ аст ё «Машав ғофил ту аз омоли мардум, Зи чав чав рӯяду гандум зи гандум» “As you take your bed, so must lie on it” («Как постелешь, так и поспишь») пурра намоем.

Зарбулмасали англисии “Birds of a feather flock together” тарҷумай тахтуллафзии он «Паррандагони ҳамболу пар чамъ меоянд» буда, маънояш ба аксарияти мардуми бурунмарзӣ номафҳум аст. Барои кушодани гирех мо ба таърихи сохтори сиёсии парламони Британия назар мекунем. Парлумони он аз ду аз палата: Палатаи умумӣ (The House of Commons), ки аъзоёнаш интихоб мешаванд (палатаи поёни), Палатаи Лордҳо (The House of Lords), ки аъзоёнаш лордҳо ва рӯҳониён буда, интихобӣ нест, яъне монархист (палатаи болоӣ) иборат мебошад. Зарбулмасали мазкур ба шурӯъ шудани кори парламон ва ба ҳам чамъ омадани аъзоёни палатаи лордҳоро дар назар дорад ва маъноӣ маҷозӣ он ба забони тоҷикӣ «Қунад ҳамчун бо ҳамчун парвоз, Кабӯтар бо кабӯтар боз бо боз» ё «Ошно донанд, забони ошно» муродиф аст ва мо ин ҷо таърихи пайдо шудани ин зарбулмасалро низ пайдо кардем.

Аммо муайян кардани таърихи пайдоиши баъзе аз зарбулмасалу мақолҳо, монандӣ: «На шири шутур хоҳам, на дидори араб» равшан аст, ки ин зарбулмасал дар асри VII баъди тасарруф шудани Осиёи Миёна аз тарафи истилогарони араб пайдо шуда, бар зидди онҳо гуфта шудааст, ё Фирдавсии Тусӣ дар мисраи шеърӣ худ меғӯяд: «Қадами номубораки Маҳмуд, Гар ба дарё расад барорад дуд» маълум аст, ки он дар мазаммати шоҳ Маҳмуди Ғазнавӣ гуфта шудааст, эҳтимол он аз зарбулмасали: «Ба ҳар ҷо, ки расид пойи аспӣ қатаған, На мурда кафан ёбаду на зинда ватан» ба миён омадааст ва

мисраи шеърӣи Фирдавӣ аз ин зарбулмасал маншаъ гирад, чунки сабабаш аз байн рафтани давлати Сомониён, ба сари кудрат омадани сулолаи мангитиён, зуроварӣ, талаву торочи моли мардум, зиёд шудани ҷабру бедодгарӣ бошад.

Зарбулмасали англисии “Do in Rome as the Romans do” (“When at Rome, do as the Romans do”) бар зидди римӣҳо гуфта шудааст, ки онҳо аз асри I то V-уми солшумории мо дар Англия ҳукмронӣ карда, дар ин ҷо шахрҳои деҳаҳо сохта, ва ба воситаи зурӣ забону урфу одати худро ҷорӣ намуда буданд, дарк карданаш он қадар мушкил нест, ки муродифи тоҷикиаш «Ба шаҳри якҷашма равӣ, якҷашма шав», «Хоҳӣ наштави расво, ҳамранги ҷамоат бош», «Замона бо ту насозад, ту бо замона бисоз» мебошанд. Дар зарбулмасалҳои образӣ предмету воқеаҳо, воситаи жанрҳои адабии тавсиф, ташбеҳ, киноя, истиора, маҷоз ва дигарҳо ифода меёбанд.

Дар забони англисӣ ибораҳои идиоматикӣ, зарбулмасалу мақолҳо аксар вақт дар адабиёт, маҷаллаҳо, барномаҳои радио, телевизион ва дар муносибатҳои ҳаррӯзаи англисӣ, амрикоӣ, канадагӣ, австралиягӣ вомехӯранд. Метавон сарчашмаҳои асосии пайдоиши зарбулмасалу мақолҳои англисӣ чун қард: халқӣ, адабӣ, аз «Инчил», иқтибосҳои овардаи В. Шекспир мебошанд. Мафҳуми мақол дар фолклористикаи муосири англис номуайян аст. Асосан он чизе, ки калимаҳои гуногуни дохили онро пайваст мекунад, ин зарбулмасал набудани онҳост, гарчанде ки дар ҳолатҳои ҷудогона онҳоро инкор кардан нашоёд. (А.В.Кунин, 1972)

Мақол хусусиятҳои зикршудаи зарбулмасалҳоро надорад. Яъне санъатҳои каломӣ бадеӣ (тавсиф, ташбеҳ, киноя, истиора, маҷоз ва ғайра) истифода намешаванд. Предмет, воқеаҳо ҳодисаҳо дар ҷои худ, дар маънои худ фаҳмида ва ба қор бурда мешаваду монандкунии як ҳодиса, предмет вучуд надорад. Бинобар ин мақол нисбат ба зарбулмасал сода ва беобуранг буда, дар он фикр ошкоро ифода мешаваду дар паси пардаи образ нигоҳ дошта намешавад: «Илочи воқеа пеш (қабл) аз вуқӯъ» (“Better early than late”), «Сукут аломати ризост» (“Silence gives consent”). . .

Аммо аз ҷиҳати таркиб, шакли синтаксисӣ ва аз ҷиҳати панду насихат, таълиму тарбият дар байни зарбулмасал ва мақол фарқеро дида наметавонем. Танҳо ҳаминро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар мақолҳо тавсия, маслиҳат, фикрҳои таълиму тарбиявӣ бештар дида мешавад. Тафовути асосии зарбулмасал аз мақол танҳо аз содаю мураккабии ибора, яъне ҷиҳати синтаксисии он мебошад. Хусусияти асосии зарбулмасалҳои тоҷикӣ дар образ ва шакли бадеии ифодаи фикр буда, мақол баръакс ин хислатро надорад.

«Оқибат ҷўянда ёбанда бувад» (Ҷ.Румӣ)

“Where there’s a will, there’s a way”

«Кори имрӯзаро ба фардо магузор»

“Never put off till tomorrow what you can do today”

«Вақте ки думи шутур ба замин мерасад»

“When pigs can fly”

Ҳар як зарбулмасал ва мақол дорои чанд вариант аст ва онҳо метавонанд устувор ва ё ноустувор бошанд. Дар хусуси устувории зарбулмасалҳо муҳаққиқи амрикоӣ Арчер Тейлор чунин меавазанд: «Зарбулмасал завқи одамонро пеш аз ҳама бо хусусиятҳои пандомезиаш, ихчамияш (муъҷазбаёнӣ) ва ғайриоддӣ буданаш ба худ ҷалб менамояд ва то ҳол ин хусусияти онҳо то охир қушода дода нашудааст».

Хулоса, зарбулмасалу мақолҳо аз жанрҳои мустиқили адабиёти бадеӣ ҳастанд, онҳо дорои ҳама хусусиятҳои каломӣ бадеӣ буда, маҳз бо хушоҳангӣ, равонӣ ва мазмуни баланд дар хотири одамон нақш баста, аз даҳон ба даҳон, аз насл ба насл гузашта боиси дарозумӣ мегарданд. Муқоисаи зарбулмасалу мақолҳои халқӣ гуногун нишон медиҳанд, ки ин халқҳо байни худ умумияте доранд, ва ин омил дар навбати худ ба мувофиқатӣ ва наздикшавӣ имконият медиҳад. Бояд зикр кард ки аксари зарбулмасалу мақолҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ гуногунмаъноанд ва чизе, ки онҳоро мушкил мегардонад, ин муқоиса ва шарҳ додан аст.

Аз гуфтаҳои боло натиҷагирӣ карда баъзе хусусиятҳои зарбулмасалу мақолҳоро қайд кардан зарур аст:

- таърихи пайдоиши баъзе зарбулмасалҳоро муайян карда мешавад;
- таърихи пайдоиши мақолҳоро муайян карда намешавад;
- пайдоиши зарбулмасалу мақолҳо ба реалияҳо вобастагии зич доранд;
- зарбулмасалҳо маъноӣ маҷозӣ доранд, аммо мақолҳо не;

АДАБИЁТ

1. И.С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии. Издательство АН СССР, Москва, 1956.
2. Арчер Тейлор. The proverb and an index to the proverb. Copenhagen, 1962.
3. А.В. Кунин. Фразеология современного английского языка, Москва, 1972, Издательство «Международное отношения».

4. В. Асрорӣ. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ, Сталинобод, Нашрдавтоҷик, 1956.
5. О. Иқболӣ. Зарбулмасал-мақолҳо-афоризмҳо. (Муродифи англисӣ-тоҷикӣ-русӣ), ҶДММ «Эр-граф», Душанбе, 2008.
6. «Шарқи Сурх», №2-3, 1940.
7. Dictionary of Current English Idioms and Proverbs. G. Aghajani Zadeh Kiasi, Faculty Member IAU, Rasht, 2008.

НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ ОТ ПОГОВОРОК В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Сравнение пословиц и поговорок разных народов показывает, как много общего имеют эти народы, что, в свою очередь, способствует их лучшему взаимопониманию и сближению. В пословицах и поговорках отражен богатый исторический опыт народа, представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Задача, которая стоит перед автором, заключается в том, чтобы найти связь между английскими и таджикскими поговорками и пословицами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: притча, приговор, поучение, дидактический, метафора, концепция, компонент, поэтическое произведение, прозаическое произведение.

SOME DIFFERENCES BETWEEN OF PROVERBS AND SAYINGS IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

Compare the proverbs and sayings of different people are showed how much have these nations in general, in this way contribute to the best mutual understanding and reprochement. There was reflected rich historical experience, thought, which are connected with labour activity, being and people's culture. The problems which lies on author consist in finding the links between English and Tajik proverbs and sayings.

KEY WORDS: parable, sentence, sermon, didactical, metaphor, conception, component, poetic(al) work, prosaic(al) work.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Иқболӣ Олимшо Шукӯровӣ* – старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка Таджикского национального университета. **ТЕЛЕФОН:** 985 48-58-60.

ТАРЗИ ФОИЛ ВА МАФЪУЛИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

А.Ю. Тошов
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тарзи феълӣ, ҳамчун категорияи махсуси грамматикӣ бо феълҳои мондаву гузаранда ва бевоситаю бавосита алоқаманд буда, муносибати дар феъл аксёфтаи байни фоил ва мафъули амалро ифода мекунад. Дар забони тоҷикӣ ду тарзи феълӣ вучуд дорад: тарзи фоилӣ ва мафъулӣ.

Тарзи фоилӣ: Тарзи фоилӣ вобаста ба шакли маъноӣ феълҳо ҳаминро мефаҳмонад, ки иҷрокунандаи амал худ мубтадо (субъект) мебошад. Масалан: Ҳакимҷон ду чойник чой овард (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Дар ин ҳангом аз дур, аз дарае гирдбодӣ сахте берун омад (Р. Ҷалил, Шӯроб). Дар яке аз қишлоқҳои калон бо калтақдорони сурх маҷлис гузаронидам (Ҳ. Карим, Оқшуда).

Дар ин мисолҳо мубтадоҳои грамматикӣ (Ҳакимҷон, гирдбод, ман) дар айни замон соҳиби амал ва таъсиру ҳолат (овард, берун омад, гузаронидам) мебошанд, байни мубтадою иҷрокунандаи амал фарқ нест.

Тарзи фоилӣ аз рӯи маъно ва шакли ифодаи феъл, яъне вобаста ба хусусияти феълҳои гузаранда ду ҳел мешавад: тарзи фоилии бевосита ва тарзи фоилии бавосита.

Тарзи фоилии бевосита нишон медиҳад, ки фоил (иҷрокунандаи амал) бевосита мубтадо шуда омадааст. Ин тарзи муносибати амал ва фоилу мафъул дар асл ба хусусияти феълҳои гузарандаи бевосита баробар аст.

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолонае тартиб доданд (С. Айни, Марги судхур). Олими ҷавон ба наздиктараш расида салом гуфт. Ӯ бо нимтаъзиме алек гирифта, занҷири ба мехи соҳил андармонкардаашро кушод ва ба сари суккон гузошт (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар). Солдат аз киса қачқордашро бароварда ноқро пора намуд (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Тарзи фоилии бавосита, ки дар асл бо хусусияти феъли гузаранда баробар аст, ба воситаи иҷрошудани амали фоилро мефаҳмонад, яъне амали дигаре ҳамчун натиҷаи амали фоил (мубтадо) воқеъ мегардад. Чунончи: Навоӣ дар бораи муаммо ба Мавлоно Камолиддин ва Мавлоно Шамсиддин китобҳо фармуда нависонд (С. Айни, Алишери Навоӣ). Ҳоло ту рафта аз дӯкони баққоли нону ангур гирифта ба бачаҳо бурда хӯрон (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).[1]

Дар забони англисӣ ба монанди забонҳои дигар феълҳо ду тарз доранд:

1. **Тарзи фоил** (active voice) 2. **Тарзи мафъул** (passive voice).

Тарзи фоили феъл нишон медиҳад, ки амал аз тарафи мубтадо (худӣ шахс ё предмет) иҷро мегардад. Мисол: The player caught the ball. – Бозингар тӯбро қатид. I wrote a letter to my friend. – Ман ба рафиқам мактуб навиштам. (Дар ҷумла амал аз тарафи мубтадо иҷро шуда истодааст).

Тарзи мафъули феъл нишон медиҳад, ки амал аз тарафи шахси сеюм иҷро шудааст. Тарзи мафъул бо ёрии феъли ёридиҳандаи <to be> ва замони гузаштаи сифати феълӣ (past participle) сохта мешавад. Дар ҷумла танҳо феъли ёридиҳандаи <to be> ва замони гузаштаи сифати феълӣ (Past participle) сохта мешавад. Дар ҷумла танҳо феъли ёридиҳандаи <to be> тасриф мешавад. Мисол:

The ball was caught by the player. – Тӯб аз тарафи бозингар дошта шуд.
The letter was written by me. – Мактуб аз тарафи ман навишта шуд.

Дар тарзи мафъули феъл пурқунандаи тарзи фоил ба мубтадои тарзи мафъул мубаддал мегардад ва мубтадои тарзи фоил бо пешоянди **by** дар охири ҷумла меояд. (subject) (verb) (object)

Тарзи фоил: The black horse threw Ann. (subject) (verb). **Тарзи мафъул:** Ann was thrown by the black horse.

Танҳо феълҳои гузаранда дар тарзи мафъул истифода шуда метавонанд. Феълҳои гузаранда (a transitive verb) феълҳои мебошанд, ки дар ҷумла бо пурқунанда меоянд: (subject) (verb) (object)

Bob mailed the letter. Mr. Lee signed the check. A cat killed the bird

Феълҳои монда дар ҷумлаҳои тарзи мафъул истифода карда намешаванд. Феълҳои монда (an intransitive verb) феълҳои мебошанд, ки дар ҷумла бидуни пурқунанда меоянд.

(subject) (verb) (subject) (verb)

An accident happened. I slept well at night.

Дар ҷумлаҳои тарзи мафъул танҳо ду намуди замони давомдор вучуд дорад.

1. Ҳозираи давомдор (Present continuous) 2. Гузаштаи давомдор (Past continuous)

Замони ояндаи давомдор (Future continuous) ва замони давомдори мутлақ (Perfect continuous) истифода бурда намешавад. [2]

Феъли мафъул – шакли ғайрифъоли феъл (Passive voice): Феъли мафъул (passive voice) дар забони англисӣ бо ёрии феъли ёридиҳандаи (to) be дар шакли лозимӣ ва past participle – сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ сохта мешавад:

(to) be written навишта шудан

(to) be asked пурсида шудан

Ҳангоми ҷумлаҳои фъолро ба шакли ғайрифъол гардондан пурқунандаи ҷумлаи фъол мубтадои ҷумлаи ғайрифъол шуда, амалро иҷро намекунад, баръақс амал аз тарафи шахс ва ё предмети дигар иҷро карда мешавад. Феъли актив ба шакли мафъул (passive) омада, мубтадои (active) пурқунандаи бевоситаи ҷумлаи ғайрифъол (passive) мешавад.

Масалан: They built the house.

Онҳо хавлиро сохтанд.

The house was built by them.

Хавли аз тарафи онҳо сохта шуд.

Тарзи мафъул (Passive Voice): Ибораҳои it is said, it was said, it is reported, it is known, it is expected, ки дар шакли passive ифода ёфтаанд, ҳамчун ҷумлаҳои бешахс дар забони тоҷикӣ тарҷума карда мешаванд: It is said that he is a good man. Мегӯянд, ки ӯ одами хуб аст.

Хусусияти иборати мафъули забони англисӣ: Дар таркиби шакли мафъул калимаест, ки ба он амал равона карда шуда ва он дар ҷумла мубтадо аст, ки он метавонад объекти бевосита ё бавоситаи амалро ифода намояд: The doctor was sent to the patient.

Духтурро ба назди бемор фиристоданд. (doctor – мубтадо буда, бевосита объекти амалро ифода кардааст). The doctor was sent for. Барои духтур фиристоданд. (doctor- мубтадо буда, ба воситаи пешоянди for (барои) объекти амалро ифода намудааст). Ин замон аз рӯи шакл тамоман бо Past Perfect мувофиқ аст. [3]

АДАБИЁТ

1. Б. Ниёзмухаммадов «Забони Адабии Ҳозираи Тоҷик. Лексикология, Фонетика ва Морфология. Қисми 1, Душанбе 1973.
2. Кулиева З.Х «Грамматикаи Забони Англисӣ, English Grammar, Грамматика Английского Языка», Душанбе-2007.
3. Малоҳат Бадриддинова Шаҳобова «Забони англисӣ» ENGLISH. Москва 1971.
4. В.Л. Каушанская Грамматика английского языка. Москва 1979.

АКТИВНЫЙ И ПАССИВНЫЙ ЗАЛОГ В АНГЛИЙСКИХ И ТАДЖИКСКИХ ЯЗЫКАХ

В данной статье дается информация о сравнительных анализах активных и пассивных залогов в таджикском и английском языках. И она показывает некоторые анализы грамматических категорий залогов в этих языках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: глагол, активный залог, пассивный залог, пассивная фразеология английского и таджикского языков.

Пешояндҳои таркибии изофии ба рӯйи, ба таги низ дар ташаккули ибораҳои масдари хизмат кардааст:

Чукурчаҳои халочо пас аз пур шуда ба рӯйи хона ва ба таги бандиён шорида рафтани чиркобхояшон ҳафтае ё даҳ рӯзе як бор тоза карда мешуданд (К2, 227).

Дар роман чунин ибораҳои масдари вомехӯранд, ки бар ифодаи тобиши маъноии мақсад ва таъйиноти амал омадаанд. Пеш аз ин гуна ибораҳо пешоянди барои мавҷуд аст, ки ин тобиши маъноро ифода мекунад:

Пас аз ин он марде, ки барои ба куштан бурдани бандии маҷрӯх афсӯс меҳӯрд, муллои шамшердорро нишон дод(а)... (К2, 222); Сарбозони посбон мардумро ба ҳар тараф ронда, барои ба арк баровардани бандӣ роҳ кушоданд (К2, 221).

Ибораҳои масдари ифодакунандаи тобиши маъноии мақсад дар ҷумлаҳои боло ба вазифаи ҳоли мақсад омада бошанд, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ин муносибатро ҷумлаҳои пайрави мақсад ифода кардаанд. Чунончи:

... махсусан бой як тӯб доқа ҳам дод, то ки ба эшон пешкаш кунанд; Душанбе маҷбур шуд, ки ба аскарони сурх руҳат диҳад, то ки ба ин ҳукумати кӯҳнаи навбунёд ҳучум кунанд.

Дар мисоли аввал ҷумлаи пайрави мақсад бар эзоҳи сарҷумла омада бошад, дар ҷумлаи мураккаби сертаркиби дуом ҷумлаи пайрави пуркунанда сарҷумларо, ҷумлаи пайрави мақсад ҷумлаи пайрави пуркунандаро шарҳу эзоҳ додааст.

Чунонки забоншинос Н. Маъсумӣ дар «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» (5, 291-292) зикр менамоянд, дар сохтан ва истифода бурдани ибораҳои масдари пешояндӣ устод Айни услуби хос доранд. Адиб ҷойи муқаррарии калимаҳои таркиби ибораҳои масдари тағйир медиҳанд. Дар ин гуна мавридҳо ҳодисаи инверсия, ки воситаи ифодакунандаи услуби забон мебошад, барои равонии ифода ёри мерасонад. Инверсия бо чунин мақсадҳо рӯй медиҳад:

а) Нависанда аввал масдар, баъд аз он аъзоҳои ҷумлаи дигарро оварда, диққати хонандаро ба он ҷалб ва аҳамияти аввалиндарачаи онро қайд менамояд:

... дар вақти рӯй додани он фочиаҳо Ёдгор танҳо набуд, бинобар ин, онҳо монанди буданашон таъсир мекарданд (К2, 232); Бо шунидани ин сухани домолло дигарон ҳам аз рӯйи дастархон як-дудонагӣ биринҷида хурда, барои «маҳри хурҳои чаннат» маблағе захира карданд (К2, 272); - Чи чиз будан ва чи чиз доштани Масҷоҳ ва Фалгарро шумо медонед (К2, 339).

б) Нависанда ҷойи ҷузъҳои ибораро бо мақсади муайяни услуби тағйир медиҳад, то ин ки аз такрори пешояндҳо худдорӣ намоянд. Пайиҳам омадани ду пешоянд сабаби вазнинии ифода мегардад. Аз ин рӯ, адиб баъд аз пешоянди аввал масдар, сипас пешоянди дуом ва ҷузъҳои боқимондаро алоқаманд менамояд. Дар мисолҳои зерин дар таркиби ибораҳои масдари пешояндҳои гуногун аз ҳам дур афтодаанд:

Бо вучуди – ба: Ҳоло Абдуллоҳоча ба назари Ёдгор як шахси сафсатагӯйи ҷонкандаистода наменамуд, балки як наррашере менамуд, ки бо вучуди афтодана ба кафаси оҳанин ва маҷрӯҳ будани сару танаш, аз ҳар бунӣ мӯяш оташи шуҷоат шӯълаварӣ мекард (К2, 238);

Бо - ба: - Ман бо гум шудани ду гӯсфанд ҳеҷ чиз бой надодам, товони онҳоро Бозор хоҳад дод, хатто бо расонда додани гӯсфандон ба Самарқанд, ин товонро пешакӣ додааст (К2, 98);

Аз – ба: Иброҳим аз гап задан ба мардум бозистода, ба гӯяндаи ин сухан нигоҳ карда: - Чи мегӯӣ? – гуфт (К2, 321); ... тегаҳои борики ҳавлангезе, ки абр аз расидан ба он ҷо ба худ меболад (К2, 337);

Дар – аз: Кӯҳҳои баланди ба фалак саркашида; дараҳои чуқури бетагу бунӣ ба қаъри замин расида; роҳҳои танги пардевормонанде, ки кабк дар гузаштан аз онҳо ба худ меларзад (К2, 337);

Бо – аз: Ёдгор, ки ба даруни обхонаи тангу торик ғайр аз танҳо ништастан кори дигаре надошт, бештарини вақташро бо нигоҳ кардан аз сӯроҳ ба тарафи Регистон мегузаронид (К2, 240);

Барои – аз: - Ин дуо ба номи Ёдгор валади Бозор, барои наҷот ёфтани аз зиндон навишта шуд, - гуфта хонд (К2, 215);

Баъзан нависанда ду пешояндро низ пайиҳам меоварад, зеро ба андешаи мо, агар ҷойи ҷузъҳои дохили ибораро тағйир диҳад, он ба як ифодаи норавон мубаддал мегардад. Аз ҳамин сабаб, пешояндҳо такрор истифода мешаванд, вагарна чунин тарзи истифода ба устод Айни хос нест. Ин ҳолат бештар пас аз пешояндҳои таркиби рӯй медиҳад:

Бозор дид, ки бо вучуди ба қарз шикастани музди хизматаш, маблағи қарз кам намешавад, балки торафт дар зиёд шудан аст, аз ҳисобиҳои ҳуҷаин ба шубҳа афтода, аз самоворчи дар қозихона буда ба худаш фаҳмонда додани ин ҳисобро илтимос намуд (К2, 113); Аммо азбаски аз сардии ҳаво қарахт шуда буд, ба ҷуз дар зери бӯрӯ гирифтани нимаи бадани худ дур рафта натавонист (К2, 425); Пас аз ба роҳ андохтани борҳои охири худи амир ҳам ба асп савор шуд. . . (К2, 291).

Пешоянди монанди дар таркиби ибораи масдарӣ омада, муносибати ташбеҳӣ-қиёсиро ифода карда, ба вазифаи ҳоли монандӣ омадааст.

Дар канори ҷуйҳо ниҳолҳои навхез сабзида бошанд ҳам, азбаски ханӯз пахлу кушода бисёр соядор нашуда буданд, аз тобиши офтоб монанди чадвали симин тофтани оби равонро монё намешуданд (К2, 451).

Дар ин матн барои гурез аз якҷо омадани ду пешоянд пасоянди -ро истифода шуда, бо пешоянди-ба ҳамвазифа гардидааст, яъне ба ҷойи-ба аз тобиши офтоб монанди чадвали симин тофтани оби равон гуфтан пешоянд фуруғуздор гардида, ба калимаи равон пасоянди -ро илова шудааст.

Забоншинос М. Норматов дар забони тоҷикӣ вучуд доштани алоҳаҳои изофию пешояндӣ, изофию пасояндӣ ва пешояндиву пасояндиро низ зикр менамояд. Дар ҳар яки ин қолабҳои иборасозӣ дутоғӣ воситаи мустақили забон - бандаки изофӣ ва пешоянд, бандаки изофӣ ва пасоянд, пешоянду пасоянд иштирок мекунанд. Дар ҳолати истисно кардани яке аз ин воситаҳо маънои умумии ибора зарар мебинад (6, 10-11).

Дар «Дохунда»-и С. Айни ибораҳои масдариро дар ҳамин қолабҳо дучор омадем. Чунончи, ибораҳои зерин бо бандаки изофӣ ва пешоянди -барои омада, тобиши маъноии мақсадро ифода кардаанд:

- Рафиқон! Ман ин ҳисобтро аз ҳаво нагирифтаам, ҳамаи инҳо дар китобчае, ки барои ҳисоб додани ба анҷумани дуйӯм чоп шудааст, навишта шудагӣ аст (К2, 443); - Барои осоиши мамлакат ва ҳалосӣ ёфтани аз дасти торочгарони амири зудтар ба болшевикон ва ҷадидон баромадан ва онҳоро гирифта овардан даркор аст (К2, 281); ... барои расидани ба ин амал ва инъомҳо солҳо ба дарбори олий хизмат кардан даркор буд (К2, 302).

Чунин қолаби иборасозӣ дар забони тоҷикӣ, хусусан дар эҷодиёти устод Айни хеле фаровон ва маъмул аст. Устод боз ҳам барои пайиҳам такрор нашудани пешояндҳо ин усулро кор мефармояд.

Маҳорати эҷодии устод С. Айни нотақрор аст. У ҳангоми баёни воқеа ва ё тасвири он ибораҳои масдариро ҳам устокорона истифода кардааст:

Баъд аз он ки ин сад савор шабона ба қишлоқи Мавлоно расида, ҷойгир шуда, ба ҳучум омодагӣ диданд, босмачиён аз воқеа хабар ёфта, ба сари инҳо рехтанд, лекин ба сари аскарони сурх рехтани босмачиён ҳамон буду тут барин рехтанашон ҳам ҳамон (К2, 336).

Дар ин матн ибораи ба сари аскарони сурх рехтани босмачиён дар қолаби алоқи изофию пешояндӣ шакл гирифта, тут барин рехтанашон, ки монандӣ, шабоҳат ва қиёси як ҳодисаро ба ҳодисаи дигар нишон додааст, ибораи ташбеҳӣ мебошад. Ҷузъи ҳар ду ибора муштарак буда (рехтан), дар ибораи аввал, он ба маънои маҷозӣ, дар дуомӣ, ба маънои асли далолат намудааст. Нависанда нобуд шудани босмачиёнро ба рехтани тут монанд карда, диққати хонандаро ба он ҷалб менамояд.

Барои алоқаманд кардани як калима ба калимаи дигар баъзан ҳам пешоянд ва ҳам пасоянд иштирок мекунанд. Дар ин маврид саҳми пешоянд бештар аст, зеро вайро истисно кардан имконнопазир мебошад (5, 11). Ба вазифаи пасоянд дар ибораи масдарии ҷумлаи зерин калимаи замон, ки маънои луғавиашро батамом аз даст надодааст, истифода шудааст:

Сари шаб, ки ҷуфтро мебасти, магар таъин накарда будам, ки аз ҷуфтонӣ омадан замон ба сари хирман рав?! (К2, 26).

Дар ин матн ибора муносибати лаҳзагии замонро таъкид кардааст, ки ба ин тобиши маъноии пасоянд ишора мекунад ва дар ин маврид ифодакунандаи моҳияти пайвандаки ҳамин ки мешавад. Бояд зикр кард, ки ибораҳои масдарӣ дар ҷумлаҳои сода ба вазифаи ҳоли замон, аммо дар ҷумлаҳои мураккаби тобё бо ҷумлаи пайрави замон ҳаммаъно мегардад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ибораҳои масдарии вобастагии пешояндӣ нисбат ба қолаби вобастагии пасояндӣ дар асар хеле зиёданд ва бо мақсадҳои муайяни услубӣ, хусусан халал наёфтани ҳусни баён, истифода гардидаанд.

АДАБИЁТ

1. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973.
2. Акрамов М. Ибораҳои сифатӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1974.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. - Ҷ.П. – Душанбе: Дониш, 1986.
4. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий.- Душанбе, 1963.
5. Маъсумӣ Н. Очерҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик». - Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1959.
6. Норматов М. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Матбуот, 2001.-184с.
7. Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таҷжикского глагола.-М.:Наука, 1964.-290с.
8. Айни С. Дохунда. Култиёт.- Ҷ.П.- Душанбе, 1976.

ИНФИНИТИВНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В РОМАНЕ «ДОХУНДА» (ГОРЕЦ) С. АЙНИ

В статье проанализированы ряд инфинитивных словосочетаний романа «Дохунда» (Горец) С. Айни, и выявлены индивидуальный стиль писателя при использовании этих единиц синтаксиса. Писатель переставляет слова в этих сочетаниях во избежание от последовательности предлогов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инфинитив, инфинитивные словосочетания, синтаксическая синонимия, управление, предлоги, послеслоги, стилистические особенности.

INFINITIVE WORD COMBINATIONS IN THE NOVEL OF "DOKHUNDA" BY S. AINI

Some Infinitive word combinations from novel "Dokhunda" by S. Aini are reanalyzed and shown the individual style of writer in using that sentence structure of a language unit. The writer uses them to get rid of repeating the words and combinations.

KEY WORDS: Infinitive, infinitive word combinations, syntax synonyms, pretexts, post syllables, stylistic peculiarity (feature).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М. Мирзова* - соискатель кафедры стилистики и литературного редактирования факультета журналистики Таджикского национального университета

КАЛИМАИ «ДАСТ» ДАР ТАРКИБИ ВОҲИДҶОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ФЕЪЛИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА УСУЛҶОИ ТАРҶУМАИ ОН БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ (дар асоси маводи матбуот)

Б.Х. Наврӯшоев

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони матбуот инъикоскунандаи забони адабӣ ба шумор меравад. Дар баробари дигар унсурҳои грамматикӣ, воҳидҳои фразеологӣ дар забони матбуот фаровон истифода мешаванд. Азбаски мавзӯ доманадор аст, мо танҳо ифодаи калимаи «даст» - ро дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ва тарҷумаи онро дар забони англисӣ мавриди омӯзиш қарор додем. То ҳол ба омӯзиши дақиқи ин мавзӯ дар илми забоншиносии муқоисавӣ кори зиёд ба сомон нарасидааст. Фақат ҳаминро бояд қайд кард, ки баъзе аз забоншиносони тоҷик дар дохили қорҳои илмиашон дар атрофи ин мавзӯ андешаронӣ намудаанд. Б. Махсумов дар мақолаи хеш «Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи даст» овардааст: «Калимаи **даст** яке аз чузҳои серистеъмоли ибораҳои рехта аст» (3).

Ба назари муҳаққиқ М. Азимова маънои қисми зиёди фразеологизмҳои, ки лексемаи даст маркази семантики онҳо ба шумор меравад, ба ягон қору амал қобилият доштан ва ё не, касеро ё чизеро зери тасарруфи худ гирифта ва амсоли инҳо мебошад (1).

Калимаи «даст» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ, махсусан забони матбуот, серистеъмом шуда истодааст. Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ калимаҳо асосан ба маънои маҷозӣ меоянд. Дар забони матбуоти даврӣ воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «даст» ифодаёфта бештар мушоҳида мешаванд, ки ҳоло бевосита ба таҳлили он рӯ меорем:

Зеро он заҳмату маблағе, ки деҳқон ба замин сарф мекунад, дар охири қор гоҳ зарари онро мепӯшонду гоҳи дигар деҳқон дар тирамоҳ ду даст дар бинӣ менад. Because of that hardship and money the peasant uses up in the field, sometimes covers its damage at last, but some other time the peasant stays empty handed. (Тоҷикистон. 2008, №3).

Воҳиди фразеологӣ «ду даст дар бинӣ мондан» ҳоси услуби гуфтугӯӣ буда, ба маъноҳои *холӣ мондан, хушқу холӣ, бе дастовез, бе натиҷа, ба мақсад нарасидан* қор фармуда мешавад. Он ба забони англисӣ *dry and empty; empty hand*. (1.1) тарҷума шуда, маънои «ду дасти холӣ мондан» *хушқу холӣ* ва *бенатиҷаро* ифода менамояд. Аз мисолҳо бармеояд, онҳо варианти лексикӣ мухталифдоранд.

Азбаски фарҳанги мусиқии мо дорой ду шакли мусиқии касбӣ гашта буд, Шашмақом дар он мавқеи марказии худро аз даст дод. Because of our music culture had two forms of professional music Shashmakom was out of hand its central instance in it (Чумхурият. 2008, №26).

Забони тоҷикӣ дар масири умри тӯлонии хеш зери таъсири авомили иҷтимоиву сиёсии замони гуногун бисёр сифатҳои ноби худро чун соддагиву расоӣ, таровати табиӣ ва зояндагиву боландагиро аз даст дода буд. Tajik language got out of hand its more pure properties such as plainness, exactness, natural freshness and creative, rejoicences under influence of social and political conditions for the duration of its long continuation (Чумхурият. 2008, №29).

Таркиби фразеологӣ **аз даст додан** дар луғатҳо ба маънои *гум қардан, бой додан, маҳрум мондан, гурезондан* (4) зикр шудааст. Дар мисолҳои мазкур ба маънои *гум қардан* қор фармуда шудааст.

Ин воҳиди фразеологӣ дар забони англисӣ бо шакли зайл тарҷума мешавад: *one's hands out, to be out of hand, get out of hand* (2). Онҳо дар маъно ва шакл мувофиқанд.

Саҳҳомикунӣ дар шаклҳои мухталиф имкон дорад, лекин бо аввалияти давлат, яъне давлат бояд беш аз 50 дар сади саҳмияҳоро дар даст дошта бошад. To privatize in such varied form is possible, but with the main beliefs of government must has in hand more 50% of share (Чумхурият. 2008, № 57).

Дар забони матбуот ибораҳои фразеологӣ ба амале даст доштан ва дар даст доштан серистеъмол мебошанд. Ин таркибҳо хоси услуби публицистӣ буда, бо маъноӣ дар ихтиёр доштан истифода шудааст. Тарҷумаи он ба забони англисӣ бо усули тарҷумаи фразеологӣ сурат гирифтааст, яъне бо муодили он **has smth. In hand** (2).

Дар ин ҷанг русҳо, украинҳо, узбекҳо, қазоқҳо, қирғизҳо, тоҷикон ва дигарҳо дар майдони қорзор мардонавор ҷангида, ғалаба ба даст оварданд. In the battle-field Russians, Ukrainians, Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, Tajiks and others bravely fought and gained the upper hand in this war (Чумхурият. 2008, № 26).

Ибораи фразеологӣ **чизеро ба даст овардан** чи дар забони адабӣ ва чи дар гуфтугӯ маъмул мебошад. Ин таркиб дар забони матбуот хеле зиёд истифода шуда, дар фарҳанг бо маъноӣ *соҳиб шудан ба чизе, муваффақ гаштан ба чизе* зикр шудааст (1). Дар ҷумлаи мазкур он бо усули тарҷумаи комил, яъне бо муодили англисиаш **gained the upper hand in** (ғолиб шудан ба чизе, ғалаба ба даст овардан) (2) баргардонда шудааст.

Созмонҳои минтақавии амниятӣ, аз ҷумла СААД тибқи созишномаи муштарак ӯҳдадоранд, ки дар ҳолати фавқулода ба мо дастӣ кӯмак дароз мекунанд. - Regional Security Organization, including SAAD according to mutual agreements obliged to lend a hand in the state of emergency (Чумхурият. 2008, № 29).

Ибораи фразеологӣ **дасти ёри додан** умумистеъмол буда, *мададгори қардан-ро* мефаҳмонад (4). Дар ҷумлаи зерин ин таъбири фразеологӣ дар шакли *дасти кӯмак дароз қардан* зикр шуда, ба василаи тарҷумаи комил ба забони англисӣ **lend a hand** (2) баргардонда шудааст.

Лекин ҳукумати Ўзбекистон ба манфиати истеҳсолгари олмонӣ қарор додаст, ки аз техникаи русӣ, даст кашад. But government of Uzbekistan for the interest of German manufacturer decided to take hand off Russian technology (Тоҷикистон. 2008, № 3).

Ибораи фразеологӣ **даст кашидан** чи дар забони англисӣ ва чи дар забони тоҷикӣ маъмул аст. Дар фарҳанг ба маъноӣ: *1. аз коре худро боздоштан, аз ҳаракат бозистодан. 2 аз баҳри коре ё чизе баромадан* зикр шудааст (4).

Ҳангоми тарҷумаи он ба забони англисӣ **take hand off** қолаби тоҷикиро нигоҳ дошта, аз ҷиҳати маъно мувофиқат мекунад.

Бинобар ин ҳукумати Шӯравӣ маҷбур шуд, ки аз иҷрои ин нақшаҳои азим даст кашад. Because of it, Soviet Government was forced to take their hand off realization of these great plans (Тоҷикистон. 2008, № 7).

Вай бо сабаби сиёсат дуруғии роҳбарони СССР дар муносибат ба авзoi ... Кӯҳистони Қарабоғ аз узвияти ҳизби коммунистӣ даст кашид. Because of two-sided policy of USSR leaders in respect of awkward situation of Mountainous Karabogh she took hand off membership of Communist Party (Чумхурият. 2008, № 57).

Ибораи фразеологӣ **даст кашидан** дар забони матбуот маъмул буда, аслан хоси услуби публицистӣ аст ва ба маъноӣ *аз коре ё чизе худро боздоштан* истифода мешавад.

Мавсуф ҳангоми иҷрои «вазифа» - аш солҳои 1996-2003 даст ба як қатор ҷиноят ва харобкорӣ задааст. Described during his responsibility in this post in the period of 1996 – 2003 put his hand in some illegal and destruction acts (Тоҷикистон. 2008, № 8).

Ибораи фразеологӣ **ба амале даст задан** ба маъноӣ *ба коре машғул шудан* қор фармуда мешавад. Дар забони тоҷикӣ, хусусан дар услуби публицистика серистеъмол буда, ба маъноӣ манфӣ истифода мешавад.

Ҳангоми тарҷума ба забони англисӣ **put smb's. hand in smth.**, қолабан мувофиқ нест, аммо ҳамин маъноро мефаҳмонад.

Воҳидҳои фразеологӣ аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ айнан тарҷума намешаванд, вале муодилиҳои онҳо ҳамон маъноӣ пӯшидаро ифода мекунанд.

Бисёр ҷойҳои аҳолинишин аз **даст ба даст** мегузаштанд. *Many populated areas pass from hand to hand* (Тоҷикистон. 2008, № 10).

Ибораи фразеологӣ **аз даст ба даст гузаштан** ҳам дар забони гуфтугӯӣ ва ҳам дар забони адабии тоҷик серистеъмол аст. Ибораи фразеологӣ мазкур ба маъноӣ зерин истифода бурда мешавад: *истифодаи умум қарор гирифта; аз истифодаи як гурӯҳ ба гурӯҳе гузаштан* (4).

Хангоми тарҷумаи воҳиди фразеологии мазкур дар забони англисӣ ифодаи тоҷикии худро нигоҳ, медорад, яъне *аз даст ба даст - from hand to hand*. (2).

Мансур Додуллоҳ дар чараёни таҳқиқи сабабҳои ҳалокати бародараш Мулло Дод дигар аз фармондеҳони аршади Толибон ба натиҷае расидааст, ки дар марги ӯ бархе аз фармондеҳони толибон **даст доранд**. *In the process of investigation the cause of his brother's death Mullo Dod, Mansur Dodulloh came to conclusion about other Talibon commanders that some of them have hand in his death*. (Ҷумҳурият, 2008, № 57).

Ибораи фразеологии **ба коре даст доштан** обуранги хиссии манфӣ дошта, дар забони матбуот маъмул аст. Он аслан хоси услуби публицистӣ буда, ба маънои *аз коре огоҳ будан, хабардор будан, дар коре иштирок доштан, ҳамроҳ буданистифода* шудааст.

Воҳиди фразеологии **даст доштан** дар забони англисӣ **have hand in smth.** (2) ки дар шакл ва маъно баробаранд.

Албатта чунин ҷустуҷӯҳо дар мавриди воҳидҳои фразеологии дигар низ анҷом додан мумкин аст, аммо дар ин ҷо бо ҳамин иктифо мекунем. Истифода аз сарчашмаҳои илмӣ ҳар ду забон, имкон медиҳад, ки маъноҳои гуногуни воҳидҳои фразеологиро пайдо кунем. Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки дар забони матбуот баъзан аз беаҳмиятӣ ё надонистан, бемавқеъ ва ё носаҳеҳ маъноидод шудани онҳо ба ҷашм мерасанд. Имрӯз талабот ба саҳфаи англисӣ дар ВАО - и Тоҷикистон зиёд гардида, зарурат ба мутахассисони хуби забондон пайдо гаштааст. Таҳқиқоти мазкур андак бошад ҳам, ба рӯзноманигорон дар дарёфти муродифоти саҳеҳ хангоми тарҷумаи ибораҳои рехта ба забони англисӣ кӯмаке беш нест.

АДАБИЁТ

1. Азимова М. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков: АҚД. - Душанбе, 1980.- 19с.
2. Кунин В. Англо-русский фразеологический словарь. - Москва.-1967. Книга 1. С. 942.
3. Махсумов Б. Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи «даст»// Мактаби советӣ, 1973, №4.- С. 16.
4. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. - Душанбе: 1963-Ҷ,1. С. 951.

СЛОВО «ДАСТ» В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ЕГО ПЕРЕВОДА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Статья на основе достоверных источников современного языкознания предлагает метод перевода слова «даст» в составе фразеологических единиц таджикского языка на английский язык.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: достоверных источников, фразеологических единиц, метод перевода, современного языкознания

THE TERM “DAST” (HAND) IN THE CONSTRUCTION OF TAJIK PHRASE WORDS AND THE WAY OF THEIR TRANSLATION INTO ENGLISH

The author gives the polysemantic of the word hand in the Tajik and showed the useful translation into English. Particularly, he used examples from Tajik modern periodicals and translated them into English, explained method of translating phrase words.

KEY WORDS: polysemantic, useful translation, Tajik modern periodical, phrase words (idioms), method of translating

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Б. Х. Наврузшоев* - старший преподаватель кафедры иностранных языков факультета журналистики Таджикского национального университета.

ТОПОНИМИЯИ ЧАҶОНРӮД ДАР АСАРИ «ТАЪРИХИ ҲУМОӮН» - И ГУЛШАНИ

Д. Ҳомидов, З. Шукурова
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ташаккул ва таҳаввули аксари номҳои ҷуғрофии Осиёи Марказӣ ё Мовароуннаҳр ё Варзруди таърихӣ ба инкишофи забонҳои эронӣ, хосатан ба забони форсии тоҷикӣ, саҳт марбут аст. Зеро забони форсии тоҷикӣ аз қабилӣ забонҳои қадимаву пурғановати ин сарзамин буда, беш аз ҳазор сол чун забони расмию коргузори, илмию фарҳангӣ маҳсуб ёфтааст. Ин андешаи моро тадқиқи таҳқиқоти солҳои охири номшиносони Эрону Тоҷикистон, Ўзбекистону Русия, ки доир ба таърихи чандин номҳои ҷуғрофии Осиёи Марказӣ ба анҷом расонидаанд ва рисолаву китобҳо интишор намудаанд, тасдиқ менамоянд.

Илми номшиносии форсии тоҷикӣ, ки муодили байналхалқиаши ономастика мебошад, шаклан ва мазмунан зодаи даврони Иттиҳоди Шӯравӣ (1920-1991) дар забоншиносии тоҷик мебошад. Зеро дар гузашта низ таваҷҷӯҳи муҳаққиқону муаррихон ва таъкиранависонро ин паҳлуи маъсала ба худ ҷалб карда бошад ҳам, маъникушоӣ ба таври имрӯза дар нигоштаҳои онҳо ҳаллу фасл намегардид. Асосан, маълумоти онҳо дар лугату фарҳангҳо ва осори таърихиву ҷуғрофӣ бо зикри номи маҳал ба анҷом мерасид.

Ономастика илмест, ки санъати ному номгузорӣ, таърихи рушду инкишофи онро меомӯзад. Ин калима ҷунонӣ буда, маънояш илм дар бораи санъати ному номгузорӣ ва таърихи пайдоиши он аст. Мафҳуми ному номгузорӣ хеле васеъ буда, ҷузъи ҷудонашавандаи лексикаи забони адабиёт. Ономастика ё номшиносии вобаста ба фарогирии мавзъ ва хусусияти ба худ хос ба ду ҷуғроҳ ҷудо мешавад: а) антропонимия; б) топонимия.

Антропонимия ҷузъи ономастика буда, номҳои ашхосро ва топонимия номҳои маҳаллу мавзъҳои аҳолинишинро тадқиқ менамояд. Дар забоншиносии тоҷикӣ доир ба ҳарду баҳши ономастика қорҳои зиёди тадқиқотӣ ба анҷом расидаанд, ки мо аз баъзеи онҳо дар вақти муҳокимарониҳои ҳеш баҳрабардорӣ хоҳем намуд.

Бояд гуфт, ки таҳлилу тадқиқ ва маъникушоии номҳои ҷуғрофӣ дар айни ҳол бо назардошти ҷанбаҳои забонӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ ба сомон расонида мешаванд, ки хеле ҷолиби диққат аст. Аз ин ҷиҳат мо тасмим гирифтём, ки дар ин ҷузориши илмӣ доир ба сарнавишти номҳои ҷуғрофӣ Чағонрӯд (вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон), ки яке аз мавзъҳои қадимаи тоҷикнишин аст, дар асоси маълумоти асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ибрози назар намоем.

Чағонрӯд сарзамини бостонии қисмати ҷанубу ғарбии вилояти Бохтари бостон ва ҳоло воқеъ дар ҳудуди ҷанубии Ҷумҳурии Ёзбекистон мебошад. Ин сарзаминро ҳоло бо номи вилояти Сурхондарё ёд менамоянд ва ин вилоят дорои ҷандин деҳаву деҳақҳои хушманзар ва шаҳру шаҳрақҳои қадимаи ободу зебо мебошад, ки метавон ҷанде онҳоро, ҷун Тирмиз, Бойсун, Сайроб, Дарбанд, Панҷоб, Заркамар (Олтинсой), Шеробод, Деҳнав, Сарисийб, Узун, Шарғун, Хуфар, Даҳана, Дарай Ниҳон, Сино, Қурғонча, Бибиширин, Пасисурхӣ, Ҷакҷак, Сурхоб ва монанди инҳоро ин ҷо зикр намуд, ки аксари ин номҳои ҷуғрофӣ дорои таърихи қадима мебошанд. Ғайр аз ин аз ҳудуди сарзамини зикргардида ҷандин рӯду рӯдақ ҷорист, ки калонтарини онҳо Сурхондарё ва ҷанд шохоби он мебошад. Умуман, сарзамини мазкур дар водии Ҳисор воқеъ гардида, ба таври дигар мавзъи миёнаби дарёи Ому мебошад.

«Таърихи ҳумоюн» асарест, ки бо наср навишта шудааст ва баъзан абёти ҷудогона ҳам оварда мешавад. Забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмӣи Мовароуннаҳр дар қарни нуздаҳ ва ибтидои қарни бист аст. Ҷун муаллиф аз калимоти ибороти арабӣ зиёд истифода кардааст, ҳангоми хондан барои хонандаи одии имрӯз баъзе душворҳои забонӣ пеш меоянд. Дар муқаддима муаллиф баъди сипосу ситоиши Офаридгор ва ниёишу дуруд бар ҳабиби Ё Муҳаммад (с) сабаби навиштани китобро баён карда менависад, ки китоб «бар ҳашт мақола ба адади иёлати Бухорои Шариф тартиб намудам». Ҳарҷанд Гулшанӣ асарашро иборат аз ҳашт мақола меғӯяд, дар асл нӯҳ мақола аст. Дар ҳар яке аз нӯҳ мақолаи китоб яке аз вилоятҳои Бухорои Шариф тасвир гардидааст. Дар саҳифаи охири «Таърихи Ҳумоюн» бошад, номҳо ва шумораи сокинони ҳамаи он вилоятҳо оварда шудаанд.

Бояд гуфт, ки «Мақолаи шашум иёлати Ҳисор» унвон дошта, дар ин мақолот роҷеъ ба вилояту навоҳии гирду атрофии водии Ҳисор (Душанбе, Қараток, Саричӯй, Регар, Деҳнав, Юрҷӣ, Қубодиён, Шеробод, Қурғонтеппа, Айвоч, Тирмиз) маълумоти ҷолиб медиҳад. Аз ҷумла роҷеъ ба сарзамини Чағонрӯд ҷунин менигорад: «Ин иёлатро (Ҳисори шодмон – Д.Х., З.Ш.) иёлати кӯҳистон ва иёлати Ҳисорот меноманд ва маркази ҳукумати ин иёлатро Бош Ҳисор меноманд. Ва дар қутуби таворихи салаф Ҳисори Шодмонро Чағониён мехонанд. Шамсуддинбеки Сомӣ дар китоби «Қомусулаълум»-и худ аз ҷуғрофиони араб ва аз китоби «Муъҷамулбулдон»-и Ёкути Ҳамавӣ нақл менамояд, ки дар солифуззамон чағониён ба қасрати миёни ҷорӣ маъруф ва ба қасрати абҳор машҳур ва дорои дусад ҳазор қария аст, лекин алҳол аҳволи ҳозираи он ба саёхатномаҳо ва ба китобҳои ҷадидуттаълиф маълум нест, ки ҷӣ гуна аст... (с. 121).

Ҳоло ҷанде аз номҳои ҷуғрофии ин водиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем. Роқими савод дар таърихи санаи 1325 ҳиҷрии набавӣ (мутобиқи 1808 н. – Д.Х., З.Ш.) ба вилояти Қубодиён рафта будам аз роҳи Шеробод ва Тирмиз, охируламр омадам ба болои қуҳи Тобакутал дидам... (139).

Тирмиз ё Тирмид номи шаҳр ва маркази ҳудуди маъмурии вилояти Сурхондарё мебошад ва ин номи ҷуғрофӣ таърихан фожаи мураккаб буда, дар айни ҳол ба қатори калимаҳои рехтаи сода шомил мешавад. Маънои лугавии ин топоним гузаргоҳи обӣ мебошад, яъне тавассути бандаргоҳи Тирмиз роҳгузари обӣ мавҷуд аст. Ин топоним мутааллиқи забонҳои эронӣ мебошад.

Топонимии дигари ин сарзамин Бойсун аст, ки номи яке аз ноҳияҳои вилояти Сурхондарё мебошад ва дар доманаи қаторкӯҳи Ҳисору Боботоғ воқеъ гардидааст. Ин топоним низ мансуби забонҳои эронӣ буда, аз нигоҳи сохт сода аст. Дар асари чуғрофии «Худудуллола» дар шакли Босанд ифода ёфтааст ва вожаи Босанд ба тадриҷ шакли Бойсунро гирифтааст.

Ва қарияи Сайроби микдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик мутаваққинанд... (с. 110).

Топонимии Сайроби номи яке аз деҳаҳои қадимаи мавзеи Бойсун мебошад ва аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои сайр ва об таркиб ёфта, мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ. Маъноии луғавии ин топоним мавзеест, ки дар он ҷо об сайр дорад.

Қарияи Дарбанд, ки яке аз қурои Бойсун аст, сари роҳи Хирот мисли як манзил аст (с. III).

Номи чуғрофии дигари ин сарзамин Дарбанд аст, ки номи деҳа буда, аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои дар ва банд таркиб ёфтааст ва маъноии луғавиаш мавзеи тангҳои баста аст ва мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ.

Панҷоб номи деҳаи дигари ноҳияи Бойсуни сарзамини Чағонруд аст, ки аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои панҷ – адад ва об – дарё таркиб ёфта, мансуби забони форсии тоҷикӣ мебошад.

Заркамар яке аз мавзёҳои ободу зебои водии Сурхондарё мебошад ва айни ҳол шакли туркӣ – ўзбекии Олтинсойро соҳиб гардидааст. Олтинсой шакли тарҷумашудаи Заркамари тоҷикӣ мебошад. Топонимии Заркамар аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои зар ва камар таркиб ёфтааст ва маъноии водии заррин аст.

Топонимии дигари ин сарзамин Шеробод мебошад, ки вожаи Шеробод аз нигоҳи сохт мураккаб буда, мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ. Ин вожа чун топоним номи мавзеест, ки дар қаламрави имрӯзаи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст. Инчунин дар қаламрави Осиёи Марказӣ чандин мавзёе мавҷуд аст, ки бо номи Шеробод ёд мешавад. Чунончи, дар ноҳияи Китоб ва вилояти Хоразм Шеробод ном деҳае мавҷуд аст, ки тибқи маълумоти сокинонашон ин мавзё ба Шер ном шахс, ки барои ободии ин деҳаҳо саҳм гирифтаанд, гузошта шудааст. Вале Шеробод, ки мо мавриди баррасӣ қарор медиҳем, ба назари мо, бо ин ривоят умумият надорад. Чунки ин мавзё аз нигоҳи худуди маъмури хеле васеъ буда, яке аз мавзёҳои қадимаи тоҷикнишин мебошад. Дар айни ҳол ноҳия ва шаҳр номи Шерободро дошта, беш аз 150 ҳазор нафар аҳолиро фаро мегирад. Топонимии Шеробод вожаи мураккаб буда, аз ҷузъи шер ва обод таркиб ёфтааст. Шер ҷузъи асосӣ ва обод анҷомаи топонимсоз мебошад. Ҷузъи шер чун вожаи таъриҳи таҳаввули ҷиддиро аз сар гузаронидааст. Ин вожа аслан аз калимаҳои қадимаи эронии xsa (y) ва шакли дигари он xsayaviya буда, маъноии шаҳр, кишвар ва шохро дорад. Дар калимаи шер аз дифтонги ai фонемаи e боқӣ мондааст ва аз ҳамсадои думаҳраҷаи xs – ш пайдо шуда, шаклҳои шер ва шаҳр аз ҳамин калима аст. Шаҳр дар ибтидо ба маъноии васеъ корбаст ёфта, муодили кишвар, мамлакат аст. Ин калима ҳамчун анҷома ва ҳамчун ҷузъи асосӣ дар таркиби калимаҳои Ардашер, Гаршоспшер, Баҳромшер, Шеробод, Шерхон, Панҷшер ва амсоли инҳо корбаст ёфта, ба маъноии ҷойи испикомат, ҷойи зисти ҳоким, мақоми буди бош меояд. Агар ин нигоштаҳоро ҷамъбаст намоем чунин хулоса мебарояд, ки вожаи Шеробод калимаи хеле қухани забони тоҷикӣ буда, таъриҳан мураккаб мебошад ва ба маъноии ҷойи зисти ободу шуқуфони мардуми ориёӣ далалат мекунад. Ба маъноии шаҳри обод, макони шуқуфони ориёӣ, киштбоб шудани ин мавзёро худи муҳити чуғрофӣ низ ба ибтидои мерасонад. Зеро мавзеи Шеробод дар анбӯҳи чандин навоҳӣ, аз қабилҳои Чарқурғон ва Кумқурғон воқеъ буда, нисбат аз ин мавзё дар ин мавзё киштукор ва ободӣ барвақтар оғоз гардидааст, ки дар айни ҳол низ шуқуфонгару ободгар аст ва макони долу дарахти гуногун мебошад.

Топонимҳои дигари ин сарзамин, чун Дехнав, Сариосиёб, Хуфар, Даҳана, Дараи Ниҳон, Шарғун, Пасисурхӣ ва монанди инҳо низ мансуби забонҳои эронӣ, аз ҷумлаи форсии тоҷикӣ буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва таркибианд.

Ин номҳои чуғрофии форсии тоҷикӣ чун мушт аз хирворест, ки дар ташаккули номи номи чуғрофии берун аз Тоҷикистон нақш дорад.

Қайд кардан зарур аст, ки тадриҷи номи чуғрофӣ дар макотиби таҳсилоти умумӣ ва донишқадаву донишгоҳҳо масоили ҳалғалаби рӯзмарра мебошад. Бинобар он ҳоло зарурият пеш омадааст, ки номи чуғрофии минтақаву сарзаминҳои таъриҳи ба донишҷӯён дар шакли фаннии Номшиносӣ, Номи чуғрофӣ ва вижаҳои онҳо, Ономастика, топонимия тадрис гардад, барои фузун гардонидани ҷаҳонбинии донишҷӯён ва ба таври амиқ омӯхтани таъриҳи забон ва сарзамини худ хидмат хоҳад намуд. Дар айни ҳол месазад, ки дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва дигар донишгоҳҳои Тоҷикистон низ фаннии Ономастика, Топонимия дар барномаи таълимӣ ворид ва он ба донишҷӯён тадрис гардад.

Умуман омӯзиши номи чуғрофӣ ва тадриҷи он ба донишҷӯён аз он ҷиҳат қолиб аст, ки бо ин васила муайян кардану шинохтани таъсири забонҳои эронӣ дар гузариши ташаккули номи номи

чуғрофии берун аз Тоҷикистони муосир боз бештар аён мегардад. Инчунин аёме фаро расидааст, ки ин ҷиҳати масъала, яъне ба таври дақиқ омӯхтани номҳои чуғрофии берун аз Тоҷикистони муосир ё ба таври дигар номҳои чуғрофии Тоҷикистони таърихӣ ба номшиносони тоҷик масъулияту вазифаҳои бешро пеш меорад. Умед аст, ки ин масъала низ ба тадриҷ ҳалли худро меёбад ва шиносномаҳои ҳамаи мавзӯҳои тоҷикнишини Осиёи Марказӣ ба таври бояду шояд муайян мегардад. Зеро муқаррар кардани шиносномаи воқеии номи ин ё он мавзӯ далолат ба барқароршавии адолати иҷтимоиву таърихӣ аст.

АДАБИЁТ

1. Айни С. Кулӣёт. ҷ.11. -Душанбе, Ирфон, 1976.-с.11-120.
2. Алимӣ Ҷ. Ташақкул ва таҳаввули микротопонимияи минтақаи Кӯлоб. -Душанбе, 1995.-с.82-110.
3. Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. -Душанбе, Ирфон, 1989.-с.48-112.
4. Исмоилов Ш.Таҳлили лингвистии топонимҳо. -Душанбе, 1994.-с.28.
5. Лившиц В.А. Согдийские слова в таджикском языке. -Душанбе, 1967.-с.68.
6. Олимҷони Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик. -Душанбе, 2004.-с.19.
7. Офардиев Н. Ойконимияи вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон. -Душанбе, 2001.-с.125.
8. Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб. -Душанбе, 2006.-с.132.
9. Тураев Б. Забон-рукни тоат. -Душанбе, 2004.-с.36.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ.-М., СЭ, 1969.-ҷ.1.-908с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ.-М., СЭ, 1969.-ҷ.2.-910с.
12. Хромов А.Л. Очерки по топонимике и микротопонимике Таджикистана.-Душанбе, 1978.-с.39.
13. Хомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд. -Душанбе, 2002.-104с.

ТОПОНИМИЯ ЧАГОНРУДА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТАЪРИХИ ХУМОҶОН» ГУЛШАНИ

Данная статья посвящена изучению образования и эволюции некоторых географических названий в произведении «Таърихи Хумоҷон» Гулшани.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: топонимия Чагонруда, географические названия, «Таърихи Хумоҷон», изучение географических названий.

TOPONYMS CHAGORUDA IN PRODUCT «TARIHI HUMAYUN» OF GULSHANI

Given article is devoted studying of formation and evolution of some place names in product «Tarihi Humoyun» of Gulshani.

KEY WORDS: toponyms of Chagoruda, place names, "Tarihi Humayun", studying of place names.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Д. Хомидов* – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОН: 918-19-23-80.

З. Шукрора - ассистент общеуниверситетской кафедры английского языка Таджикского национального университета

К ВОПРОСУ О СОПОСТАВЛЕНИИ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Н. Имомёрова

Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни

В каждом языке есть слова, употребление которых инстинктивно или намеренно избегают, поскольку они считаются говорящими либо неприятными, грубыми, либо невежливыми, низкими. Поэтому люди часто используют заменители таких единиц, называемые эвфемизмами. Подобный способ выражения мыслей диктуется социальными условностями. Говорящие часто видят "неприличие" там, где его вовсе нет, и тогда употребление изысканных с их точки зрения, иногда вычурных выражений доходит до абсурда. Многие темы, как в английском, так и в таджикском языках, кажутся постыдными, и тем самым подвергаются эвфемизации.

Эвфемизмами заменяются также табуизированные, архаичные названия. Напомним: эвфемизмы выросли из табуизмов. Суеверная боязнь заклинаний, магического действия слова, прямого наименования породило запреты на лексемы, дозволенные только жрецам, вождям. Вера в магию породила молитвы, заговоры болезней, привораживания.

В книге известного французского антрополога М. Леви-Брюля речь идет об австралийских племенах, в которых каждый член племени имел два имени: общее и специальное имя, известное только представителям его тотема. Табу отсталых народов порождены суеверным страхом перед злыми силами и являются, по мнению людей, прибегающих к нему, средством оградить себя от этих сил.

Человек думает, что, устраняя названия определенных лиц или предметов, он тем самым затрудняет духам зла доступ к ним. Так, например, древняя японская столица Йедо (Эдо) до 1869 года была резиденцией правителей Сегунов, а затем в результате революции Мейдзи была переименована в Токио, что обозначало "*восточная резиденция*". Так же можно отметить известный факт из истории Российской Федерации, когда после Октябрьского переворота город Санкт-Петербург был переименован в Ленинград, что служило символом места, где основатель советского государства объявил всему миру о рождении новой социалистической эпохи. Таким образом, эвфемизация, в качестве дозволенных и пристойных наименований есть черта языка присущая различным культурным сообществам, социальным стратам и историческим образованиям (1, 6, 16). Такой же пример можно привести из таджикского языка. Столица Таджикистана Сталинабад после 21 Съезда КПСС был вновь переименован в Душанбе.

Б.А. Ларин выделяет три типа эвфемизации:

1) общеупотребительные эвфемизмы национального литературного языка; 2) классовые и профессиональные эвфемизмы; 3) семейно-бытовые эвфемизмы.

В исторической ретроспективе первые и вторая группы сближаются, а в движении к будущему вторая группа тает до полного исчезновения.

Для третьей группы эвфемизмов, которые употребительны по преимуществу в разговорной речи, характерно ограничение кругом представлений из области физиологии и анатомии человека.

Существует и другая классификация профессора А.С. Куркиева, который выделяет пять групп:

1) эвфемизмы, возникшие на основе суеверий (болеть- нездоров, хворает); 2) из чувства страха и неудовольствия (убить - прибить, ухлопать, укокошить); 3) на основе сочувствия и жалости (больной - не все дома); 4) порождаемые стыдливостью (незаконнорожденный -байстрюк, сколотыш); 5) порождаемые вежливостью (старый - в годах, преклонный возраст).

В основе классификации Б.А. Ларина положена социальная природа явления, а А.С. Куркиев классифицирует систему по порождающим мотивам.

В работе Видлака С. «Проблема эвфемизма на фоне теорий языкового поля» описывается тот факт, что в период застоя и перестройки наибольшее развитие получают как раз эвфемизмы, которые затрагивают социально значимые темы и сферы деятельности человека, его отношения с обществом и властью. И здесь проявляется недостаточность представления об эвфемизме как о простой замене грубого или неприличного слова более приемлемым. В этой ситуации целью эвфемизации является - вуалирование, камуфляж существа дела. Так, обороты: *обслужить по первой категории* -приготовить к смертной казни, *великая чистка* - набор тридцать седьмого года, *социальная профилактика* - аресты, порожденные сталинскими репрессиями отмечаются в профессиональной среде работников министерства внутренних дел. В советский период 30-50-х гг. стали подвергаться эвфемизации следующие сферы: жизнь лагеря или тюрьмы, работа оборонных предприятий, деятельность коммунистической верхушки, госаппарата, работы ЧК, НКВД, МТБ. Причиной эвфемизации лексики, обслуживающей эти стороны действительности являлась общая лживость системы, боязнь огласки неблагоприятной или антигуманной деятельности. Тенденции к использованию "камуфлирующих" выражений наблюдалась в конце 1980-х годов, когда талоны на получение мыла, сахара и других товаров первой необходимости, ставших дефицитными, назывались товарами повышенного спроса и снабжались надписью "*Приглашение*". Действия же правительства, направленные на повышение цен, увеличение налогов и т.п. само правительство называло словосочетанием *непопулярные меры*. Сейчас камуфлирующие слова и обороты, употреблявшиеся в этих сферах не пользуются популярностью. Электронные СМИ предпочтение отдают прямому называнию существа дела.

Трансляция парламентских дебатов по телевидению нередко приводит к тому, что депутаты ассоциируются с шутами и грубиянами. Обратимся к практике английского парламента, который включен в сферу эвфемизации наряду с религиозной, морально-этической, медицинской.

Так, в палате общин были запрещены слова *traitor*-предатель/изменник (тадж. хоин) и *coward*- трус, (тадж. тарсончак) т.к. спикеры употребляли их слишком часто и беспорядочно. Также Спикеры решили, что *jackass*-осёл, дурак, болван (тадж. хар, аблах, гүл) неприемлемое для парламентариев слово. Напротив, *a goose*-разрешено употреблять; обращение "*собака*"; "*крыса*"; "*свинья*"(тадж. саг, каламуш, хук) - *dog, rat u swine* –вне закона, *a halfwit* -слабоумный, дурак (тадж. девона, беакл) и *Toyl clot* - торийский болван, идиот (тадж. ахмак) - считаются приемлемыми. Например, несколько десятилетий назад Уинстон Черчилль назвал своего парламентского оппонента *поставщиком терминологической неточности* и каждый в палате понял, что он имел в виду "*лун*" (тадж. дурутү, фиребгар) – (*liar*). Это выражение было оскорбительным по сути, но не по форме. Вышеназванные примеры являются плодом многовековой традицией английской парламентской полемики.

К настоящему времени количество слов с отрицательной коннотацией возрастает. Наблюдается тенденция развития явления, называемого дисфемизацией. Современной речи во всех вариантах языка: разговорном языке, диалектах, жаргонах - свойственна агрессивность, негативная экспрессия. Тем не менее, для носителя правильной речи несвойственно употребление грубой лексики. Процессы вульгаризации, затронувшие почти все сферы общественной жизни, привели к тому, что на лексическом уровне огрубление выражается, в частности, в увеличении употребительности грубо просторечных слов и выражений типа *гад, подонок, подлец* (тадж: *ахмак*.) То же и в английском языке: *cow-sop - негодяй, chump - дурак, clutch - подонок, deadneck - кретин, dim-wit - глупец, dodunk - круглый дурак*. Причём, подобные единицы отмечаются не только в устно-бытовой сфере, но и в некоторых жанрах письменной и публичной речи, в теле- и радиопублицистике. Одним из проявлений свободы слова, наступившего на рубеже 80-90 гг. XX в., стало снятие запрета на употребление обсценной лексики в художественных и полухудожественных текстах. Примеры тому проза Венедикта Ерофеева, Эдуарда Лимонова. Бранные слова, мат часто используются в современных фильмах, телевизионных передачах, газетных и журнальных статьях. Подобная лексика в последнее время употребляется и женщинами и детьми. Социальное ограничение здесь не очень существенно: такое словоупотребление характерно и для рабочей среды, и для актерской, писательской, журналистской. Надо отметить, что к концу века понизился возрастной порог употребления мата.

Значительная часть грубоэкспрессивной и оценочной лексики обслуживает сферу половых отношений, физиологических процессов и отправления. Многие из этих дисфем, по замечанию И.С. Кона, могут быть "принципиально невербализуемыми".

Дисфемизации подвергаются внешние и внутренние свойства, качества человека, его интеллектуальные способности, отношение к жизни. Например: *беременная - брюхатая/belly-up*; (тадж: *хомила, дучон, сар торик*); некрасивый - *урод/shit-face*; (тадж: *безеб, бадсурат, бенамуд*); *глупый - тулица, безмозглый/dork, dumb-ass*; (беакл, бемагз); *умереть - отбросить коньки, сдохнуть/kick the bucket, kiss the dust*; (тадж: *мурдан, чон ба чабор супоридан, фавтидан, аз дунё чашм пушидан ва ф.*); *подхалим-лиzbollah/kiss-ass*; (тадж: *лаганд бардор, хушомадгӯ*); *нервный - псих/knee-jerk, kook*; (тадж: *асбони, гизала, одами тез*); *разговор - треп/lip* (тадж: *гапҳои беҳуда, савсата*).

Известный лингвист Фостер Б. в своей работе «Меняющийся английский язык» утверждает, что интересным явлением оказывается внедрение специальных терминов в область эвфем (ср.: вши - педикулез, смерть - летальный исход). Принято считать, что эвфемизмы и дисфемизмы недолговечны. Условием действительности эвфемизмов являются как интраязыковые, так и экстралингвистические факторы. К внутриязыковым причинам относятся, например, наличие "грубых", "недопустимых" эквивалентов. С выходом из употребления таких подразумеваемых неудобно произносимых слов эвфемизмы теряют свои "облагораживающие" свойства. Условием действительности дисфемизмов оказываются многие социокультурные и психолингвистические факторы, не в последней степени ■ действенным оказывается и следование своеобразной речевой "моде". Внутриязыковые причины действительности дисфемизмов - это предпочтение говорящими экспрессивно-выразительных единиц нейтральным, избыточность в языке мощного арсенала стилистических средств, включающих постоянно пополняющийся пласт бесценной лексики.

Особенно грубые и циничные обозначения связаны с двумя яркими группами - глаголами с доминантными членами умереть, убить, а также пить выпивать (спиртное); *сдохнуть, скопиться, отбросить копыта, укокошить, налакаться, налиться, нанюхаться* и под. В то же время в английском языке темы смерти вербализуются почти исключительно с помощью эвфемизмов.

Например: *to go west, to disease, to depart, to pass away, to breath, one's last, to join the silent, to be no more, to lose one's life* и т. д.

Это не говорит о том, что в русском языке не существует эвфемизмов в отношении темы смерти. Они есть, но их количество несравненно меньше и употребление не является общекультурной особенностью языка.

Происходят изменения в нормативном статусе. Так, слова, обозначающие некоторые физиологические отправления, в действительности XIX века имели чрезвычайно ограниченные рамки употребления (глаголы физических отправления), теперь они могут фигурировать и в письменных текстах, рассчитанных на массового адресата.

С дисфемизмами соотносительны пейоративы - слова негативной оценки, со значением пренебрежительности, неодобрительности, презрительности, уничижительности. Дисфемизмы и пейоративы объединяет общая негативная оценка. Пейоративность пронизывает все слои человеческой жизни. Источником пейоративности является сам человек со всеми его недостатками характера, внешности и порождаемой им социальной действительности. В производстве пейоративных существительных действуют различные способы словообразования:

1) суффиксальный; 2) приставочный; 3) префиксально-суффиксальный; 4) сложение.

В известной работе «Unmentionables and other Euphemisms» Лоренса Д. были отмечены пейоративные суффиксы, несущие негативное значение: *-ai, -ень, -уг(a), -ин(a)*. Например: *политикан, прихвостень, жадина, хапуга, ворюга, сучонок*. В английском языке пренебрежительную оценку передают употребляющиеся с агентами не суффиксы: *-eer, -ster, -ard, -ling* и *полуаффикс -monger*, а сами дериваты в целом: *profiteer* - спекулянт; *racketeer* - мошенник; *gangster* - гангстер; *gamester* - картежник; *rhymester* - стихоплет; *drunkard* - пьяница; *dullard* - тулица; *hireling* - наемник; *princeling* - князёк.

Таким образом, процессы эвфемизации и дисфемизации представляют собой две противонаправленные тенденции, имеющие место в языке и речи: к смягчению негативной экспрессии речи, её маскировке и к огрублению высказывания, усилению негативной экспрессии. Эвфемизмы как устойчивые замены грубых слов и как индивидуально-контекстные обозначения, в этом плане соотносительны с дисфемизмами, которые тоже могут быть и окказиональными формированиями, и иметь постоянно закрепленное значение. Дисфемизмы, гораздо в большей степени, чем эвфемизмы обладают экспрессией, оценочной характеристикой, они непременно несут в себе эмоциональный компонент значения. Эвфемизмы могут характеризоваться и нейтральностью, и оценочностью. Надо отметить тот факт, что разными поколениями выражения могут расцениваться по-разному. То, что представляется удачным эвфемистическим наименованием одному поколению, в следующем поколении может расцениваться как недопустимая грубость (дисфемизм), требующая эвфемистической замены.

Таким образом, процессы эвфемизации и дисфемизации как часть становления словарного состава играют роль обогатителей языка, имеющие слабую сигнификативную функцию. Вместе с тем, в социальной сфере эвфемизмы и дисфемизмы - обладают компенсационными качествами, восполняя эмоциональный дискомфорт носителей языка.

Процессы эвфемизации, дисфемизации, использование просторечных, жаргонных, арготических языковых средств существенно влияют на становление лексического строя языка. С одной стороны в ежедневное употребление вносятся новые языковые единицы. С другой стороны эти новые единицы имеют тенденцию заменять более сложные языковые конструкции и обороты.

Целый ряд профессоров Таджикистана - Маджидов Х., Исмагулаев Н., Максудов Т., Зикриев Ф. и Джалилов Х. разделяют единую точку зрения, что таджикские эвфемизмы по генетическим свойствам делятся на следующие группы:

I. Эвфемизмы, связанные с табу;

II. Эвфемизмы, связанные с суевериями, приметами, народными обычаями;

III. Эвфемизмы, употребляемые вместо грубых по смыслу слов или считающихся неудобными;

IV. Социально-диалектные эвфемизмы высокого стиля и имеющие религиозную окраску эвфемизмы, делающие речь витиеватой; V. Эвфемизмы, употребляемые в области государственной политики и классовой борьбы языка.

В настоящее время эвфемизмы могут порождаться как личными, так и социальными причинами. Лексика, обслуживающая почти все сферы жизни подвергаются эвфемизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия. Учебное пособие к спецкурсу.-Л.: Дом, 1988.
2. Ларин Б.А. Об эвфемизмах, В кн.: Проблемы языкознания. - Л.: Дом, 1961.
3. Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. - М.: Высшая школа, 1969.
4. Маджидов Х. Фразеологии забони хозираи тоҷик. - Душанбе: «Маориф», 1983.
5. Максудов Т., Зикриев Ф., Джалилов Х. Оид ба фразеология ва вазиҳои синтаксисии онҳо. - Душанбе: Маориф, 1984.
6. Фостер Б. Меняющийся английский язык. - В кн.: Англия, №3, - Л.: Хилл, 1970.
7. Lawrence J. Unmentionables and Other Euphemisms. - London: Grammatical line, 1973.

К ВОПРОСУ О СОПОСТАВЛЕНИИ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В каждом языке есть слова, употребление которых инстинктивно или намеренно избегают, поскольку они считаются говорящими либо неприятными, грубыми, либо невежливыми, низкими. Поэтому люди часто используют заменители таких единиц, называемые эвфемизмами. Подобный способ выражения мыслей также тесно связан с социальными условиями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: таджикский и английский языки, эвфемизмы, сопоставление, заменители слов, сопоставление, табу.

A QUESTION ON COMPARISON OF A TABOO AND EUPHEMISMS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

In each language there are the words which use instinctively or intentionally avoid as they are considered speaking or unpleasant, rough, or impolite, low. Therefore people often use the substitutes of such units which are called as euphemisms. The similar way of expression of thoughts is dictated by social conventions. Speaking often see "impropriety" there where it at all is not present, and then the use found with their point of view, sometimes elaborate expressions reaches to the point of irrationality. Many themes, both in English, and in Tajik languages, seem shameful and by that are exposed euphemization. Now euphemisms can be generated both personal, and the social reasons. The lexicon serving almost all spheres of a life are exposed euphemization.

KEY WORDS: tajik and english language, euphemisms, comparison, substitutes of words, comparison, taboo

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Н. Имомӣрова* – старший преподаватель кафедры типологии английского языка Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни. **ТЕЛЕФОН:** 95-154-14-34

МУРОДИФОТИ ЛУҒАВӢ ДАР «ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО»-И С. АЙНӢ

М.М. Мирзоева
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз воситаҳои дақиқ ифода кардани маъно ба дуруст интихоб намудан ва истифода бурдани сӯилсилаи калимаҳои ҳаммаъноӣ. Образнок ва нотақрор тасвир намудани як лавҳаи зиндагӣ, табиати зебо ва дигар ҳолатҳои ҳаёт имкон медиҳад, ки диққати хонанда ба он ҷалб гардад ва ӯ аз тарзи ифодаи марғуб баҳрае бардорад. Осори устод Садриддин Айнӣ аз қабилҳои ҳамагонӣ гуна эҷодӣ аст, ки метавонад намунаи забони ноҳақиқати барои қулли хонандагонаш бошад. Қариб дар тамоми офаридаҳои устод Айнӣ нозукадоии ӯро дар истифодаи воҳидҳои забон, аз ҷумла муродифоти луғавӣ, мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин бобат забоншинос Б. Камолиддинов мегӯяд: ««Нозукадо» сифати устоди қаломии фасеҳ ва «нозукадоӣ» рукни фасоҳати қалом аст. Бо таъбири дигар, «нозукадоӣ» як навъ зухуроти қаломии маҳорати суҳанварӣ ва суҳангустарист. Ин мавзӯ ба маъноҳои муродифоти луғавӣ, тафовути тобишҳои маъноӣ ва хусусияти услубии калимаҳои ҳаммаъноӣ, ба тарзи интихоби мавқеи истеъмоли онҳо саҳт марбут аст. Бинобар ин, дар матн асарии бадеӣ пайиҳам омадани чанд калимаи ҳаммаъноӣ танҳо ба сабаби майли гузашта аз тақрори бемаъноӣ сураат намегирад» (2, 31).

Интихоб ва истифодаи саҳеҳи воҳидҳои забон ба донишу маҳорати эҷодии ҳар як адиб вобаста аст. Аз ҷумла, устод Айнӣ бо мақсадҳои муайяни услубӣ аз сӯилсилаи калимаҳои ҳаммаъноӣ фоида бурдааст. Дар повести «Ҷаллодони Бухоро» ин дурдонаҳои забонро бо чунин мақсадҳои услубӣ қор мефармояд:

1. Бо мақсади гузашта аз тақрор ва рангин баён намудани маъно. «Синонимҳо яке аз воситаҳои муҳими пурра ва ҷозибанок тасвир намудани предмет ва ҳодисаҳои воқеаҳои гуногун мебошад. Онҳо воситаи бой намудани таркиби луғавӣ, дитҷасуи муҳтасарбаёнӣ ва дар шакли намудҳои бехтарин ифода намудани фикр мебошад» (2, 17). Адиб барои ифодаи мафҳуми шахсии қатъшавандаи калимаҳои қурбонӣ, мақтул ва қушташавандаро истифода мебарад. Ҳарчанд маънои луғавии ин калимаҳо бо ҳам умумият надоранд, дар матн ҳаммаъноӣ гардидаанд:

Аз ҷаллодони дар «реғзона» буда қорқунандае, ки дар даруни «реғзона» меистод, бинобар тоҷикии он ҷо ба ҷашми худаш дӯхта шуда истодани ҷашми қурбонии худро намедид ва инчунин онҳое ҳам, ки дар беруни «реғзона» истода арғамчинро мекашиданд, дар пушти девор дар даруни хона ҷӣ навъ қон қанда истодани мақтули худро намедиданд ва бинобар ин, дар вақти «қор» дасту дилашон намеларзид (1, 15).

Калимаи қурбонӣ аз вожаи арабии қурбон ва пасванди –ӣ сохта шуда, маънояш: 1. қизе, ки дар роҳи Худо садақа карда, ба воситаи он ба Худо наздиқӣ меҷӯяд; 2. наздиқӣ, қаробат (4, II, 705) мебошад. Дар матн ин калима ба инсон нисбат дода шудааст. Одатан, дар роҳи расидан ба Худо қорворо қурбон меқунанд (ҳоло ҳам дар рӯзи Иди қурбон ва маросими худӣ ин анъана риоя карда мешавад), аммо қотилони инсон, қунон ки ҳайвонро хунсардона сар мезананд, бо мардумон ҳамагонӣ гуна муносибат меқунанд. Шояд аз ҳама сабаб нависанда ин калимаро истифода бурда бошад.

Калимаи мақтул низ арабист ва маънои қатъшуда, қушташуда дорад (4, I, 672), аммо дар матн ба маънои қушташаванда омада, бо вожаи қурбонӣ ҳаммаъноӣ гардидааст. Ин калимаҳо доираи истеъмоли маҳдуд дошта, дар лаҳзаҳои муайяни нутқи истифода мешаванд ва ҳосии услубии адабии китобӣ буда, обурани ҳиссии манфӣ доранд. Дар адабиёти классикӣ мақтул нисбат ба шахс, қурбонӣ

нисбат ба ҳайвон кор фармуда мешудааст. Ин калимаҳоро ба ҷойи ҳамдигар кор фармудан мумкин нест, зеро бо тобиши маъно, доираи истеъмоли, обуранги услубӣ аз ҳам фарқ мекунад. Дар ин бобат олими рус В.С. Белинский чунин менависад: «Чунон ки дар табиат ягон барги ба барги дигар монандбудае нест (хар як барги дарахт аз ягон ҷихат аз баргҳои дигар фарқ мекунад), ҳамчунин дар забон ҳам калимае бо калимаи дигар айнан монанд, баробар, яхела нест. Ҳар калима бо ягон хусусияти худ фарқ дорад» (2, 5-6).

Бо мақсади такрор нашудани калимаҳои боло нависанда барои ифодаи маъноӣ шахси қатъшаванда кушташавандагонро кор мефармояд, ки ҳам ба шахс ва ҳам ба ҳайвон нисбат дорад. Он муштаракустуб буда, дорои обуранги ҳиссии манфӣ аст:

... инҳо дар майдони кушода ба ҷашмони кушташавандагони худашон, ки аз хонааш баромада, ба ҷашмашон теғ карда (? шояд кашада –М.М.) назар меандоختанд, нигоҳ карда истода наметавонистанд (1, 15).

Дар ин ду матн, ки аз рӯйи баёни матлаб ба ҳамдигар наздикӣ доранд (ба ҷашм ... ҷашм дӯхтан, ба ҷашм ... назар андохтан), адиб воҳидҳои фразеологӣ ҷашм дӯхтан ва назар андохтанро барои ифодаи тарзи нигоҳ(и мақтулон) кор мефармояд. Назар андохтан як-як, гоҳ-гоҳ нигоҳ кардан, ҷашм дӯхтан муддате, мақсаднок нигаристанро ифода мекунад. Дар ҳар ду матн бо нафрат ва адоват теғ кашада нигоҳ кардани мақтулон дар назар дошта шудааст. Ин аз матни дуҷум баръало аён бошад (аз таркиби теғ кашадан), аз матни якум онро дарк намудан мумкин аст. Ҳар ду воҳиди фразеологӣ ҳоси услуби адабии китобӣ буда, обуранги ҳиссии мӯътадил доранд. Бештар дар услуби бадеӣ ва публицистӣ кор фармуда мешаванд. Ҷолиб он аст, ки дар таркиби ин воҳидҳои фразеологӣ муродифҳои лексикӣ – ҷашм ва назар, ки аз ҷиҳати тобиши маъно, доираи истеъмоли, обуранги услубӣ аз якдигар фарқ мекунад, истифода гардидаанд. Ҷашм узви бадан, аммо назар – нигоҳи ҷашм. Ғайр аз ин, дар матни аввал устод Айни бо усули суханбозӣ (ба ҷашм ... ҷашм дӯхтан) матлабро хеле барҷаста ифода намудааст.

2. Устод С. Айни муродифҳоро дар қолаби ибора меорад, ки ҷузъҳои асосӣ ва тобеи ибораҳо ба ҳамдигар муносибати муродифӣ доранд. Ин тарзи корбасти калимаҳои ҳаммаъноро дар «Ғуломон»-и адиб низ дучор омадаем (савдогарони инсон ва тоҷирони одам). Дар порчаи зерин ибораҳои хомӯшии ғамгинона ва оромии пурандӯх барои пурра ва дақиқ тасвир намудани вазъияти баамаломада (дилгиркунанда) истифода шудаанд:

Ароҳо рафтанд, ҷаллодон боз гашта омада, ба рӯйи намад нишастанд, боз хомӯшии ғамгинона ва оромии пурандӯх маҷлиси онҳоро фуру гирифт (1, 22).

Хомӯшӣ маъноӣ оромӣ, сукут, бесадоӣ (4, II, 490), оромӣ бошад, сукунат, қарор, ором буданро (4, I, 923) ифода мекунад. Ин ду калима бо тобиши маъноӣ сукут бо ҳам умумият дошта, хомӯшӣ серистеъмоли, аммо оромӣ ҳоси услуби адабии китобист. Дар гуфтугӯ барои ифодаи хомӯшӣ калимаҳои ҷим – ҷит (дар шеваҳои шимол) ва хап (дар лаҳҷаҳои ҷануб) истифода мешаванд. Ибораҳои ҳаммаъноӣ болоро бо ибораи зикрии дилгиркунанда қариб дар ҳамаи маҳалҳо кор мефармоянд. Калимаҳои ғамгинона (аз ғамгин ва пасванди – она – андӯхгин, ғамнок (4, II, 645)) ва пурандӯх (ғамгин, андӯхгин, маҳзун (4, II, 92)) бо тобиши маъноӣ андӯхгин ҳаммаъно буда, ғамгинона серистеъмоли, пурандӯх ҳоси услуби баланд аст ва тару тоза ба гуш мерасад. Адиб бо истифодаи чунин усул ҳолати рӯҳии персонажҳои повестро ба таври воқеӣ инъикос намудааст, яъне онҳо (ҷаллодон) низ аз амали иҷро карда истодаи хеш қаноатманд нестанд. Ҳамин маъноро нависанда бо ибораи хомӯшии ғамовар низ ифода намудааст, ки фикри болоро тасдиқ мекунад: Маҷлисро як хомӯшии ғамоваре паҳш кард (1, 22).

3. Яке аз усулҳои писандидаи С. Айни ҳаммаъно сохтани калимаҳо бо воҳидҳои фразеологӣ (ВФ) мебошад. Қариб дар ҳамаи асарҳои устод ин тарзи корбасти воҳидҳои забон мушоҳида мегардад. Дар матни зерин калимаи ҳаля бо ВФ барги сабз муродиф шудааст:

... ба аҳли дарбор ҳаляҳо ва барги сабзҳо додан лозим меояд (1, 24).

Ҳаля калимаи арабӣ буда, бахшиш, тӯхфа, ато, инъом, армуғонро (4, II, 715) ифода менамояд. Ин калима доираи истеъмоли васеъ дошта, дар услубҳои ҷорӣ (ба ҷуз услуби расмӣ) истифода мегардад. ВФ барги сабз тӯхфаи ночиз, раҳовард аст. Мувофиқи расму одати қадимаи Эрон дарвешон дар кӯчаю бозор гашпугузур намуда, сурудҳои динӣ ва дуохонон ба ҳар як раҳгузар ба умеди ҷизе тӯхфа гирифтани барги сабзи тар инъом мекарданд. Байти машҳури:

Барги сабз аст тӯхфаи дарвеш,

Ҷи кунад, бенаво ҳамин дорад

аз ҳамин ҷост ва тадриҷан аз ин байт мисраи аввалро (Барги сабз аст тӯхфаи дарвеш) ҳамчун зарбулмасал ба маъноӣ тӯхфаи ночиз корбаст намудаанд. Бевоҳита аз ин зарбулмасал ВФ барги сабз ба вучуд омада, ба ҳамин тобиши маъноӣ далоят мекунад (3, 53). Агар таърихи пайдоиши ин ВФ-ро надонанд, онро аз ибораи озоди нахвӣ фарқ кардан мушқил аст. Дар мисоли боло нависанда барои

пурра ифода кардани матлаб аз воҳиди луғавӣ ва фразеологӣ ғоида мебарад. Гуянда тӯҳфаи ночиз ва раҳовардро не, балки ҳадяи бисёри қиматбаҳоро дар назар дорад. Маъноии тӯҳфаи сафар, раҳовард, дастовез, тӯҳфа, ҳадяро калимаи туркии савғот(т) (савғот/савкот) низ ифода менамояд. Дар мисоли зерин С. Айни ин калимаро дар шакли савғой истифода мебарад:

- Хуб, ба гамбускхое, ки дар дарбори амир хастанд, ... олуқ медахад ва савғой мефиристад (1, 24).

Аз силсилаи калимаҳои ҳаммаъноии ифодакунандаи маъноии бахшиш ҳадя бо обуранги ҳиссии мӯътадил серистеъмоли буда, савғой(савғот) бештар дар услуби бадеӣ ва забони гуфтугӯии мардуми шимол ба назар мерасад. Калимаҳои ато, инъом, армуғон, дастовез ҳоси услуби бадеӣ ва публицистӣ буда, дар осори намояндагони адабиёти классикиву (бештар) муосир мушоҳида мешавад. Аз ин силсила вожаи бахшиш характери умумистеъмолий дорад, зеро ҳам дар эҷодиёти адибони гузашта, ҳам муосир ва ҳам дар забони гуфтугӯ роиҷ аст.

4. Устод Садриддин Айни ба маъноии дар забони адабӣ роиҷи калима така мекунад, аммо баъзан он вожаҳо ба маъноии дар забони гуфтугӯ серистеъмолаш кор мефармояд. Калимаи арабии бало, ки ба маъноҳои офат, газанд, мусибат, бадбахтӣ (4, I, 137) ҳам дар адабиёти классикӣ ва ҳам муосир серистеъмоли аст, дар матн зерин ба маъноии машаққат омадааст, ки тобиши маъноии чора, илҷро низ дорад:

Чӣ меғуд, ки бо сад балову азоб ба даст наафта, ба роҳи калон баромадам (1, 27).

Азоб калимаи арабӣ буда, ба маъноҳои озор, дард, ранҷ, машаққат, укубат (5, I, 43) далалат мекунад. Ин ду калима (синонимҳои чуфт) бо сад азобу машаққат иҷро шудани амалро ифода намуда, якдигарро пурра кардаанд. Доираи истеъмоли ҳар ду васеъ буда, дорои обуранги ҳиссии манфианд ва дар ҳама услубҳо баробар кор фармуда мешаванд. Аслан ин таркиб дар қолаби азобу машаққат шакл гирифта, хусусияти рехтагӣ пайдо намудааст ва серистеъмоли аст.

5. Нависанда силсилаи калимаҳои ҳаммаъноии барои ғош намудани ҳислату характери шахс кор мефармояд. Бад-ин васила, тавассути сухани персонаж симои персонажи дигарро (масалан, амиро) дақиқ ва возеҳ кушода медахад:

- Чаноби олиат, ки ту чоносӯхта мехоҳӣ ўро беайб нишон диҳӣ, фосик, фочир, моли мардумхӯр, ифлос ва мурдор як одам аст (1, 35).

Калимаҳои арабии фосик (фискварзанда, бадахлоқ, бадқирдор (4, II, 441)), фочир (табахкор, бадахлоқ, фосик (4, II, 442)) ифлос (1. қит. муфлис шудан, қашшоқӣ, нодорӣ; 2. гуфт олуқа, нопок, чиркин (5, I, 565)) ва тоҷикии мурдор (1. ҳасади мурдаи буйғирифтаи инсон ва ё ҳайвон, ҳайвони худмурда; 2. он чи хӯрданаш ғайриравост, чизи ифлос, чизи нопок (4, I, 745)) бо тобиши маъноии бадахлоқ ва нопок муносибати ҳаммаъноии пайдо кардаанд. Аз ин силсила калимаи фочир танҳо ҳоси услуби бадеист ва доираи истеъмоли маҳдуд дорад. Тобишҳои маъноии калимаҳои фосик ва фочир дар калимаҳои ифлос ва мурдор нест, зеро дуи охир бо ин маъноҳо дар гуфтугӯ серистеъмоли аст. Аз ин рӯ, инҳоро дар матн иваз кардан мумкин нест. Ғайр аз ин, калимаи мурдор тобиши маъноии ҳасисро (дар гуфтугӯ) низ ифода мекунад, ки дар калимаи ифлос мушоҳида намешавад. С. Айни бо пайиҳам овардани ин калимаҳо ва дар байни инҳо ҷой додани ибораи моли мардумхӯр муносибати манфии гуяндаро ба персонаж хеле барҷаста ва пурқувват тасвир намудааст.

6. Як усули шарҳи калима аз ҷониби устод, ки дар ҳамаи асарҳои мушоҳида мешавад, истифодаи калимаҳои ҳаммаъноист. Бо ин мақсад, адиб аз қабатҳои гуногуни лексика - калимаҳои асли, иқтибосӣ ва шевагӣ истифода мебарад. Шояд нависанда дараҷаи фаҳмиши хонандашро ба инобат гирифта, ин корро анҷом дода бошад. Дар асарҳои устод Айни калимаҳои тоҷикӣ бо тоҷикӣ (инчунин бо шевагӣ ва баръакс), тоҷикӣ бо русӣ, тоҷикӣ бо туркӣ ё арабӣ маънидод гардидаанд. Дар матн зерин калимаи тоҷикии зиндон бо калимаи арабии ҳабс шарҳ дода шудааст: ... аз вай чӣ гуна аз зиндон – аз ҳабси абадӣ ҳалос шуда, соҳиби шарият шуда баромадани Қорӣ Иброҳим пурсидам (1, 57).

Зиндон ҳаммаъноии калимаҳои бандихона, ҳабсхона, маҳбас буда, бо тобиши маъноии ҷойи ниғаҳдорӣ маҳбусон бо калимаи ҳабс, ки ба маъноҳои: 1. боздоштан, дастгир кардан; 2. дастгирӣ, тавқиф; дар зиндон будан (5, II, 474) кор фармуда мешавад, муносибати муродифӣ пайдо кардааст. Дар адабиёти классикӣ калимаи ҳабс ба маъноии ҷойи ниғаҳдорӣ маҳбусон низ истифода мешудааст:

Бихандид, ки ў занни бехуда бурд,

Надонад, ки хоҳад дар ин ҳабс мурд (Саъдӣ)(4, II, 711).

Дар «Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ»-и М. Муҳаммадиев силсилаи калимаҳои ҳабсхона, маҳбас, бандихона, зиндон (2, 261) зикр гардидаанд, ки аз инҳо ҳабсхона сарсилсила буда, маҳбас ва бандихона доираи истеъмоли маҳдуд доранд. Зиндон характери таърихӣ дошта, бо ҳамон маъноии таърихияш кор фармуда мешавад. Муаллиф инчунин калимаҳои обхона ва канахонаро ба маъноии таърихияшон (дар хонигарии Бухоро ва Хива яке аз навҳои ҳабсхона) муродифӣ зиндон мехисобад ва аз «Дохунда»-и С. Айни мисол меорад:

- Ин чоро зиндон меъянд, ки яке аз бандихонаҳои амир аст.
- Магар амир боз бандихонаи дигар ҳам дорад?
- Амир чанд чиз дорад: дор дорад, манор дорад, зиндон, обхона ва канахона дорад (2, 261).

Аз мисолҳои таҳлилшуда чунин бармеояд, ки устод Айни дар масъалаи интиҳоб ва истеъмоли калима меъёри забони адабиёро риоя мекунад ва ҳамчунин эҳтиёҷи хонандашро низ ба инобат мегирад (оё мақсадашро дарк карда тавонистааст ё не?). Ӯ нависандаи тавоност ва ҳамеша кӯшиш менамояд, ки аз тасвирҳои якранг дар канор бошад, матлабро дақиқ, равшан, нишонрас ва муассир ифода кунад, то диққати хонандаш ҳамеша ба асархош равона гардад.

АДАБИЁТ

1. Айни С. Акнун навбати қалам аст.-Душанбе:Ирфон, 1978.-с.9-79.
2. Камолитдинов Б. Сухандонон сухан санҷида гуянд. – Душанбе:Оптима, 2005. – 184с.
3. Мухаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ.-Душанбе:Маориф, 1993.-271с.
4. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка.- М.:Наука, 1981.-275с.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ.- ҷ.I, II.-М.:Советская энциклопедия, 1969.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ.- ҷ. I, II.-Душанбе, 2008.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ ПОВЕСТИ «БУХАРСКИЕ ПАЛАЧИ» С. АЙНИ

В статье проанализированы ряд лексических синонимов повести «Бухарские палачи» С. Айни, и выявлен индивидуальный стиль писателя при использовании этих единиц языка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексические синонимы, фразеологические синонимы, стилистическая окраска, семантические оттенки, употребительность.

LEXICOS SYNONYMS IN THE NOVEL OF S. AINY “BUKHARA’S KILLERS”

Some lexicos synonyms is analyzed in “bukhara’s killers”, and found out individual style of the writer in using these units of the language in the article.

KEY WORDS: lexicos synonyms, phraseological synonyms, stylistic colouring, semantics, use.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М.М. Мирзоева* - кандидат филологических наук, доцент кафедры стилистики и литературного редактирования факультета журналистики Таджикского национального университета

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В КОНТЕКСТЕ ИННОВАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Мустафа Алтун

НИИПН Академии образования Таджикистана

Исходя из того, что положение английского языка в мире как лидирующего средства международного общения все более и более укрепляется, и не наблюдается никаких значимых тенденций к замедлению этого процесса, проблема создания эффективной методики преподавания английского языка представляется, несомненно, актуальной. Общеизвестно, что человеческий мозг наиболее активно воспринимает и запоминает информацию и эффективно работает в течение первой половины жизни; таким образом, в случае с английским языком, равно как и с огромным множеством других дисциплин, крайне важным является предоставление возможности освоения языка на относительно раннем этапе развития личности человека. В статье проводится краткий обзор так называемой коммуникативной методики обучения английскому языку в средней школе при параллельной реализации инновационных (компьютерных) технологий, которая представляется нам весьма эффективной и результативной среди применяющихся методик в настоящее время. Следует заметить, что эффективность этой методики подтверждается результатами ее применения в европейских странах на протяжении последних десятилетий.

Сначала если рассмотреть в общих чертах коммуникативный подход к обучению английскому языку как комплексно-деятельностный подход к изучению языка, то кажется, что в этом направлении еще потребуются проводить более всесторонние исследования. Этот подход представляет собой реализацию такого способа обучения, при котором осуществляется упорядоченное, систематизированное совместное обучение английскому языку в условиях моделируемой (воспроизводимой) на учебных занятиях речевой деятельности, то такой подход является неотъемлемой и составной частью общей деятельности в учебной среде. Коммуникативный комплексно-деятельностный подход предполагает полную и оптимальную систематизацию взаимоотношений между компонентами содержания обучения в учебной среде. К ним

относятся система общей деятельности, система речевой деятельности, система самого английского языка, системное соотношение родного и английского языков, система речевых механизмов, типа речепорождение, речевосприятие, речевое взаимодействие, текст как система речевых продуктов, система структурно-речевых образований, как диалог, монолог, монолог в диалоге, разные типы речевых высказываний и сообщений, а также система речевого поведения самого человека. В результате такого подхода в обучении формируется, реализуется и действует система владения английским языком как средством общения в широком смысле этого слова. Такая система, с учетом использования ее в целях обучения английскому языку, должна включать и взаимоотношение общедетельностных мотивов с мотивами и потребностями связанного с ней общения; предметного содержания и способов выполнения деятельности; типичных условий ее протекания и характера взаимодействия ее участников, как межиндивидуальное, коллективное, а также определение характера, содержания и форм взаимоотношений и общения участников, принятых в рамках данной деятельности: в единстве их коммуникативного, интеракционного и перцептивного аспектов, роли, места, сфер и ситуаций англоязычного речевого общения.

Исходя из этого, можно назвать, что определяющим для обучения английскому языку являются нижеследующие пункты:

- 1) характер влияния общей деятельности на содержание, отбор и организацию учебного языкового и речевого материала;
- 2) моделирование в учебном процессе ситуаций общения и способов формирования речевых навыков и умений у учащихся;
- 3) способы и приемы управления их учебной деятельностью на занятиях с преподавателем и в самостоятельной работе.

В учебных целях дифференцируются варианты общей деятельности при условии ее соотносительности с обучением: реальная (учебная), актуальная (внеучебная) и перспективная (будущая).

Большой интерес для создания общедетельностной основы обучения английскому языку представляет соотношение единиц деятельности: операции, действия и собственно деятельности. Для организации управления процессом овладения английским языком и практикой англоязычного общения обучаемых особое значение имеет деятельностная концепция, взаимодействие фаз планирования, исполнения и сличения в процессе выполнения действий человеком. В целом систематизация общей деятельности и определение ее взаимодействия с речевой деятельностью осуществляются на концептуальной основе, разработанной Л. С. Выготским, А. Н. Леонтьевым, А. А. Леонтьевым и другими. В этом направлении можно назвать и такие детали работы учителей как подготовка плана уроков и пошаговая раскладка процесса урока, где должны учитываться также и непредвиденные моменты общения учителя с учеником, ученика с учеником, которые могут исходить от возникновения новых непредвиденных вопросов по теме урока, по ситуативным деталям учебного процесса.

Речевая деятельность в качестве системы рассматривается как неотъемлемая и составная часть общей учебной деятельности в процессе изучения языка как родного, так и иностранного. Систематизируя речевую деятельность, следует отметить, что для обучения англоязычному общению значимым является как специальное, так и взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности, обслуживающим общение, в том числе вербализацию, аудирование, чтение и письменную речь. Оптимальная классификация и пошаговая раскладка единиц речевой деятельности, как речевое действие и собственно речевая деятельность, предоставляет процессу формирования речевых навыков и умений упорядоченность, систематичность, преемственность и логическую последовательность. Использование теории речевой деятельности дает возможности сформировать мотивации англоязычного речевого общения в процессе обучения, а также обеспечивает их реализацию в моделируемых ситуациях учебной деятельности.

Пошаговая раскладка или систематизация общения в процессе обучения предполагает анализ содержания, структуры и взаимодействия нижеследующих аспектов:

- коммуникативный – информационный обмен между партнерами;
- интеракционный - взаимодействия партнеров;
- перцептивный - взаимовосприятия и взаимопонимания сторонами общения.

Наряду с этим, весьма значимый интерес для обучения англоязычному общению представляет анализ сочетания в речевом взаимодействии носителей языка речевых и неречевых средств общения как мимики, пантомимики, жестикюляции, телодвижений с учетом их этнокультурной особенности. Своеобразное значение для обучения второго языка, в общем, и английского языка в особенности, имеют структурные формы общения как диалог, монолог, монолог в диалоге, диалог в монологе, полилог. Наряду с этим особое значение придается и другим элементам акта общения, как цикл, период, микродиалог, макродиалог, речевые жанры общения типа монолог-сообщение, рассуждение, доказательство, сам диалог как беседа, спор, вопросно-ответный диалог, принятые в английском языке речевой этикет и техника общения в определенных

социальных ситуациях, а также ролевой репертуар речевых воздействий и реакций в разных ситуативно- и тематически обусловленных процессах речевой деятельности.

Систематизация материалов языка для эффективного обучения англоязычному общению требует использование как собственно системного описания фонетического, лексического и грамматического аспектов языка, так и данные коммуникативной лингвистики и прагматической лингвистики, функциональной грамматики, а также контрастивной лингвистики. Такая систематизация языка как средства общения должна отвечать нижеследующим требованиям, которые представляются основными и весьма важными:

- 1) разработать лингвистические основы учебного процесса по изучению английского языка с учетом языкового опыта учащихся и владения ими родным языком, что можно назвать с учетом зоны ближайшего развития по теории Л.В. Выготского;
- 2) обучение учащихся определенному уровню системы английского языка в течение определенного периода, как полному, усеченному или избирательному уровню системы английского языка;
- 3) соответствовать условиям реализации в обучении коммуникативной функции английского языка и овладении ею учениками.

Таким образом, обучение иностранному языку предполагает формирование у учащихся иноязычной коммуникативной компетентности. В связи с этим, эффективность любой деятельности, организуемой учителем на уроке или вне его, обусловлена не только продуманным выбором предметных технологий, но и умением выстраивать систему педагогически целесообразных отношений с учащимися. Профессиональные качества современного учителя проявляются в том, что коммуникативные задачи он решает не столько на интуитивном, сколько на сознательном, творческом уровне, при этом опираясь на теории психолого-педагогических закономерностей и соответственно доминирующей характеристикой деятельности педагога становится технологичность, означающая переход на качественно новую ступень эффективности, оптимальности и конечно наукоемкости. Учитывая коммуникативный подход, характерный для современных методов обучения английскому языку как иностранному, в центре внимания многих педагогов-теоретиков находится понятие коммуникативной компетентности. В последние десятилетия формирование коммуникативной компетентности рассматривается в отечественной и зарубежной методике преподавания иностранных языков в качестве цели и результата коммуникативного обучения. В настоящее время коммуникативная компетентность определяется как знание психологических, страноведческих, социальных факторов, которые определяют использование речи в соответствии с социальными нормами поведения. Термин «компетентность» (от лат. *competere* – быть способным к чему-либо) был введен Н. Хомским (или, точнее говоря, возвращен в понятийный аппарат лингвистики, поскольку он встречался еще в работах В. Гумбольдта и других языковедов). Первоначально он означал способность, необходимую для выполнения определенной, преимущественно языковой деятельности в родном языке. Компетентный говорящий/слушающий должен, по мнению Н. Хомского:

а) образовывать/понимать неограниченное число предложений по моделям;

б) иметь суждение о высказывании, то есть усматривать формальное сходство/различие в значениях двух выражений.

В дальнейшем в исследованиях Р. Кэмпбелл, Р. Клиффорд, Т.Е. Хигз, Дж. Манеби, С. Савигнон понятие «лингвистическая компетентность» было расширено за счет включения в него социального аспекта. С. Савигнон, определяя межличностный характер формирования данной способности говорящего, ее обусловленность контекстом, ситуацией, подчеркнула, что использование языка в процессе общения позволяет развивать, совершенствовать и оценивать компетенцию.[1]

Успешность общения, как справедливо отмечает Н.И. Гез, «обусловлена отношениями между коммуникантами и наличием у них умения соотносить языковые средства с задачами и условиями общения, организовывать речевое общение с учетом социальных норм поведения и коммуникативной целесообразности высказывания».[2]

Таким образом, методическим стержнем современного урока иностранного языка должна быть коммуникативность. Обучая учеников иностранному языку, мы учим их общаться на данном языке, а научить этому можно только в процессе общения. Только в этом случае будет возможен перенос сформированных навыков и умений в реальные условия. Некоторые ученые полагают, что язык не рассматривается только как знание, которым учащийся должен овладеть, но также и как навык, которым он должен пользоваться в соответствующей ситуации. Это потому что именно ситуация способствует возникновению речевых актов, которые рассматриваются ими как минимальные абстрактные единицы в определенном этапе речи.[3]

В настоящее время в коммуникативной лингвистике и методике преподавания иностранных языков существует общее понимание социально-психологической природы компетентности. Л.В. Шмелькова отмечает, что термин «коммуникативная компетентность» претерпел переосмысление и в настоящее время включает ряд нижеследующих понятий:

1) вербально-когнитивная компетентность (способность обрабатывать, группировать, запоминать и при необходимости вспоминать сведения, знания, фактические данные, прибегая к языковым обозначениям);

2) лингвистическая компетентность (способность понимать неограниченное число правильных в языковом отношении предложений с помощью усвоенных языковых знаков и правил их соединения);

3) метакоммуникативная компетентность (владение понятийным аппаратом, необходимым для анализа и оценки средств речевого общения).[4]

Анализ слагаемых коммуникативной компетентности дает возможность сделать вывод о том, что владение ими действительно позволяет ученику реализовать себя в процессе речи. Следует отметить, что коммуникативная компетентность – сложное многоуровневое понятие, формирование которого тесным образом связано с технологизацией процесса обучения.

В современной педагогике существуют различные определения технологий. Любая технология удовлетворяет ряду методологических требований концептуальности, системности, управляемости, воспроизводимости и соответственно эффективности. «Технология – это системная модель образовательного процесса, реализующая в себе высокие законы обучения, воспитания и развития личности и потому обеспечивающая планируемые результаты с поправкой на индивидуальные особенности каждого участника образовательного процесса».[5]

В.М. Монахов в монографии «Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса»[6] представляет структуру образовательного процесса в технологическом плане как единство этапов: целеполагание – проектирование содержания и логической структуры – собственно обучение (реализация проекта) – контроль – коррекция. Построенный вариант авторской методической системы позволит существенно усовершенствовать образовательный процесс, если его проектировать по технологии В.М. Монахова с соблюдением следующих требований:

1) диагностичности и реалистичности дидактического целеобразования;

2) целесообразной дозированной объекту аудиторной (урочной) и внеаудиторной (внеурочной) деятельности учащихся, объективно отражающей индивидуальные особенности группы;

3) скомпонованности коррекционного блока проекта учебного процесса, содержащего банк данных о типичных ошибках и затруднениях учащихся и систему соответствующих рекомендаций;

4) обязательности сопоставления планируемых, прогнозируемых и реально полученных результатов обучения при прохождении каждой учебной темы, то есть рефлексивно-оценочной деятельности по отношению как к проекту учебной деятельности, так и к его реализации.

Концептуальную основу технологии проектирования учебного процесса составляет следующая система положений:

а) основополагающим этапом организации учебного процесса является проектирование;

б) учитель – творческий субъект проектировочной деятельности;

в) проектирование учебного процесса – инновационный компонент профессиональной деятельности учителя, нуждающийся в концептуально-методологическом и инструментальном обеспечении;

г) проектирование учебного процесса реализует его параметрическую модель;

д) параметрами учебного процесса являются: целеобразование, дозирование самостоятельной познавательной деятельности учащихся, логическая структура учебного процесса, оперативная коррекция результатов обучения;

е) проектирование учебного процесса осуществляется с безусловным соблюдением норм права и морали, а также психологических, физиологических, валеологических и прочих норм, предъявляемых к учебно-познавательной деятельности учащихся и профессиональной деятельности учителей, преподавателей;

ж) проектирование учебного процесса – деятельность многоэтапная, допускающая интеграционное улучшение результатов.

Деятельность учителя по проектированию образовательного процесса должна базироваться на следующих принципах: во-первых, принцип процедурности всех этапов проектировочной деятельности; во-вторых, принцип документальной представимости проекта учебного процесса, как на итоговом, так на промежуточных этапах проектировочной деятельности; в-третьих, принцип стандартизованности процедур проектирования и проективной документалистики.

Инструментально-технологической стороной проектирования деятельности педагога являются конкретные последовательности стандартизованных технологических процедур по проектированию параметров модели учебного процесса, их согласованию и оптимизации; стандартизованная проективная документалистика – технологическая карта учебной темы, информационная карта урока, информационная карта развития учащегося; стандартизованные образцы готовой продукции проектирования учебного процесса – атласы технологических карт, паспорта учебного процесса, предметные технологические учебники.[7]

Таким образом, технологический подход – это радикальное обновление инструментальных и методологических средств педагогики и методики при условии сохранения преемственности в развитии педагогической науки и школьной практики.

Таким образом, при формировании коммуникативной компетентности становится недостаточно традиционных методов и приходится обращаться к новым технологиям, которые позволяют усовершенствовать этот процесс. Наиболее приемлемой и эффективной оказалась методика В.М. Монахова и предложенные им технологические карты, позволяют достичь максимальных результатов, повысить интерес учащихся к предмету, помогает учащимся объективно оценивать их уровень овладения знаниями, умениями и навыками и планировать свою деятельность с целью дальнейшего развития знаний, умений и навыков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болдырев Н.Н. Лингвистические основы коммуникативных методов обучения иностранному языку // Иностр. языки в школе. – 1998. – № 3. – С. 12-15.
2. Гез Н.Н. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных исследований // Иностр. языки в школе. – 1985. – № 2. – С. 17-24.
3. Крупко А.Г. Формирование коммуникативной компетенции с использованием разговорных формул на уроках французского языка // Иностр. языки в школе. – 1992. – № 2. – С. 55-58.
4. Шмелькова Л.В. Технологизация образовательного процесса. Учебно-методическое пособие. – Курган: ИПКПРО, 2002. – 144 с.
5. Шмелькова Л.В. Технологизация образовательного процесса. Учебно-методическое пособие. – Курган: ИПКПРО, 2002. – 144 с.
6. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. – Волгоград: Перемена, 1995. – 152 с.
7. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. – Волгоград: Перемена, 1995. – 152 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В КОНТЕКСТЕ ИННОВАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Положение английского языка в мире как лидирующего средства международного общения все более и более укрепляется, и не наблюдается никаких значимых тенденций к замедлению этого процесса, проблема создания эффективной методики преподавания английского языка представляется, несомненно, актуальной. В данной статье речь идет об использовании коммуникативного метода в контексте инновационной технологии в изучении английского языка в Республике Таджикистан

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: положение английского языка в мире, средство международного общения, эффективная методика преподавания английского языка, инновационные технологии в изучении английского языка.

USE OF A COMMUNICATIVE METHOD IN A CONTEXT OF INNOVATIONAL TECHNOLOGY IN STUDYING THE ENGLISH LANGUAGE

Position of the English language in the world as leading means of the international dialogue more and more becomes stronger, and the problem of creation of an effective technique of teaching of the English language is represented, undoubtedly, actual. In this article the question is new methods and approaches in studying the English language and basically about innovational technology with use of the communicative approach in system of comprehensive schools of Republic of Tajikistan.

KEY WORDS: position of English language in the world, means of the international dialogue, an effective technique of teaching of English language, innovative technologies in studying of English language.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Мустафа Алтун* - соискатель НИИПН Академии образования Таджикистана

БАЪЗЕ АЗ ВОЖАҲОИ МУРАККАБИ КЎҲНАШУДАИ ФОРСӢ ВА ТОҶИҚӢ ДАР «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ»

Ҷ. Абдулҳадов
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Омузиш ва таҳлили осори хаттии давраҳои гузаштаи забон саҳифаеро барои мо аз таърихи он равшан месозад ва дигар хусусияту нозуқиҳои моддиву маънавии забони адабиёро ба таври бояду шояд муайян мекунад.

Таҳлил ва баррасии таркиби луғавии забони наср дар илми форсу тоҷик таърихи қадим дорад. Ба ин қор ханӯз луғатнигорону тазкиранависони гузашта иқдом намуда буданд. Дар тамоми луғатҳои, ки тафсири маъноӣ луғавии калима зикр мегардад, барои исботи фикр асосан ба порчаҳои насри рӯ оварда мешавад.

Маҷмӯи асарҳо дар ҳар шакл ва қолабе ки бошад, намоёнгари зиндагӣ ва баёнқунандаи арзишҳо, меъёрҳо ва вижагӣҳои аст, ки ҳаёти фардӣ ва ҷамъе бар меҳвари онҳо давр мезанад. Нақду

баррасӣ ва арзёбии осори адабӣ низ чунин аст ва наметавонад дур аз он арзишҳо ва метёрҳо бошад ва бетаваҷҷӯҳ аз канори онҳо бигзарад. Ба ибораи дигар нақду баррасии осори адабиро бо ҳама густурдагӣ ва навъову хусусиятҳо ва мазоҳири он метавон дарси зиндагӣ номид. Аксари асарҳои насри форсӣ-тоҷикиро китобҳои ба таърих бахшидашуда чун: «Таърихи Балъамӣ», «Таърихи Байҳақӣ», «Таърихи Сиистон», «Таърихи Табаристон», «Таърихи Фаришта», «Таърихи Ҷаҳонкушои Чувайнӣ» ва монанди онҳо ки ҷузви сармояи насри форсизабон ба шумор мераванд, ташкил додаанд.

«Таърихи Байҳақӣ» низ шоҳкори насри форсӣ-тоҷикӣ ва намунаи олии ва дурахшони таърихнависӣ аст ва аз захираҳои гаронбаҳои забон ва адаби форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад, ки аз ҳар ҷиҳат беназир аст.

Абулфзи Байҳақӣ, тибқи ишораи донишмандон яке аз бузургтарин муаррихони давраи Ғазнавиён ба ҳисоб рафта, муддати наздаҳ сол дар девони расоили Ғазнавиён вазифаи муншигиро адо карда, тақрибан тамоми воқеаҳои муҳими он давронро бо ҷашми худ дида 30 ҷилд китобе ба забони тоҷикӣ таълиф намуда буд, ки аз он танҳо чанд ҷилди ноқис ва парокандае боқӣ мондааст. Китоб бо номи «Таърихи Масъудӣ» ё худ «Таърихи Байҳақӣ» машҳур гардида, камтарин қисмате аз он асари бузурги таърихӣ ин муаллиф махсуб мегарданд. Ниг: (3, 585).

Донишманди машҳури Эрон Саид Нафисӣ дар бораи арзиши таърихӣ ин китоб чунин нигоштааст: «Таърихи муфассали замоне аст, ки ибратҳои бисёр дар бар дорад аз назари луғот ва сарфу нахву таркиботу таъбирот ва талфиқоти забони форсии нӯҳсад соли пеш, ганҷинаи бемонанд аст... дostonҳо, ҳикоятҳо ва ашъори бисёр аз давраҳои пеш аз Ғазнавиён дар бар дорад, ки барои адабиёти Эрон бисёр судманд аст» (4,8).

Дар воқеъ Абулфазли Байҳақӣ дар интиқоли забони мутадовили Хуросони он рӯзгор, яъне гахвораи забони форсӣ-тоҷикӣ муваффақияти камназир ва муҳиме доштааст.

Он чи мусаллам аст соҳибназарон ва алоқамандон ба масоили забони форсӣ-тоҷикӣ дар асоси асарҳои таърихӣ аз гузашта то имрӯз ба касрат сухан гуфтаанд ва дар мавриди ин асари таърихӣ ҳам китобҳо ва мақолаҳои зиёде таълиф гардидааст. Аз ҷумла таҳқиқоти анҷомшудаи донишмандон: Алиакбари Файёз, Халил Хатиби Раҳбар, Саид Нафисӣ ва ҷанде аз дигаронро метавон зикр намуд, ки аз бехтарин таҳқиқотҳо буда, ҷанбаҳои мухталифи ин асарро нишон додаанд.

«Таърихи Байҳақӣ» ганҷинае аст аз вожаҳову истилоҳоту таркиботи форсӣ-тоҷикӣ, ки бешак дар забони муҳовараи он рӯзгор ба қор мерафтааст ва агар Абулфазли Байҳақӣ онҳоро дар китоби худ ҷовидон намекард, шояд дар дарозии замон ҳаммонанди ҳазорон вожаи форсӣ-тоҷикӣ ба дасти фаромушии супурда мешуд.

Мо дар ин мақола ба таври мухтасар меҷӯем дар бораи вожаҳои мураккаби кӯҳнашудаи форсӣ-тоҷикӣ, ки дар ин асар ба қор рафтаанд онҳоро вобаста ба маънои луғавиашон шарҳ диҳем.

Дар ин қисмати қор бештар кӯшиш намудаем, он калимаҳои мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳем, ки ба гурӯҳи калимаҳои кӯҳнашуда (архаизмҳо) дохил гардидаанд. Дар ин ҷо барои исботи гуфтаҳои хеш ҷанде аз онҳоро шоҳид меоварем:

Баногӯшоганда

...он мардаки шерозии баногӯшоганда чунон хоҳад, ки солорон бар фармони ӯ бошанд... (1,352).

Ин вожа аз ду ҷузъ таркиб ёфтааст: *баногӯш* ва *оганда*.

Баногӯш (буногӯш) 1.бунӣ гӯш; 2. нармаи гӯш.

Руҳи маҳ зард шуд он дам, ки муқобил карданд,

Софий субҳи баногӯши туро бо маҳтоб. (Савдо).

Оганда (ё оканда) 1. сифати феълии замони гузаштаи *огандан*; *оганда* (ё бароканда) қардан а) пур қардан; б) маҷозан ба маънии гӯронидан, дафн қардан. 2.фарбеҳ, сергӯшт, пурра; пуртароват, зебо. 2..носуфта, суфтанашуда.3. дамида, варамнок. 5.тавила, аспхона.

Дарозу гирду оганда ду бозу,

Дарахти дилрабое гашт ҳар ду. (Фаҳриддини Гургонӣ).

Дар мисоли овардашуда **баногӯшоганда** киноя аз одами кундзехн ва камхирад (6,140-898.) мебошад.

Баҳорхона

Ва дар он баҳорхона хоне сохта буданд ва ба миёни хон... аз ҳалво то ба осмони хона бар ӯ биёр барра (1, 714).

Вожаи мазкур аз ду ҷузъ таркиб ёфтааст: *баҳор* ва *хона*. Ҷузъи дуюми калима равшан буда ва дар мавриди вожаи *баҳор* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба се маънӣ шарҳ дода шудааст:

Баҳор I. фасле аз ҷаҳор сол, ки аввали соли шамсӣ буда, моҳҳои ҳамал (фарвардин), савр (урдибиҳишт), ҷавзо (хурдод)-ро дар бар мегирад ва муддати он аз 22-юми март то 22-юми июн аст.

Баҳор II. гули ҳар дарахт, махсусан гули дарахти норанҷ.

Баҳор III.1. бутхона,букада. 2.оташкада, ибодатхонаи зардуштиён, оташпарастон.
Дар маънии сеюм ба хиндӣ будани ин вожа ишора шудааст. Ва худи калимаи **баҳорхона** ҳам ба маънии- бутхона, буткада омадааст.

*Замин зи боди сабо шуд нигорхонаи Чин,
Чаман зи шохӣ суман шуд баҳорхонаи Ганг.* Азрақӣ (6, 164-165).

Дандонмузд

Ва ҳамаи муқаддамон наздики вай буданд ва ҳамагонро дандонмузде дод (1,499).

дандонмузд – музди хӯрдани чизе; пуле, ки пас аз меҳмонӣ ба меҳмони фақир бидиҳанд (7, 510).
Вожаи мазкур дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва дар шеваҳои он ба мушоҳида намерасад.
Ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳам мутаассифона ин калима зикр нашудааст.

Дилмашғул

Ва писарони Алитагин ба роҳи рост омаданд, ба ҷониби Балх ва Тахористон ҳеч дилмашғулӣ нест (1,685).

дилмашғул – ба маънии нигарон ва музтариб будан (8,677).

Як хусусияти калимаҳои мураккабе, ки Абӯлфазли Байҳақӣ ба қор бурдааст дар он зоҳир мешавад, ки имрӯз қисме аз онҳо бо баъзе тағйироти имлоӣ дучор шудаанд. Масалан вожаи **дилмашғул** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги форсӣ»-и Амид ба сурати «**дилнигарон**» дарҷ гардидааст, на «**дилмашғул**». Аммо маъноҳои ҳар ду калима як аст.

*То сабо бар гулу булбул варақи хусни тухонд,
Ҳамаро шефтаву дилнигарон меdorf. (Ҳофиз).*

Машғулдил

Амир Масъуд чун бар ин ҳол воқиф гаш машғулдил шуд. . . (1,544).

Интиҳоби вожа, ба назар гирифтани тобишҳои маъно ва обуранги услубии калимаҳо аз ҷанбаҳои сабки нигориш буда, бо масъалаи муродифҳо алоқаи устувор дорад.

Дар «Таърихи Байҳақӣ» вожаҳои **дилмашғул** ва **машғулдил** ҳеле зиёд истифода шудааст.

машғулдил - низ ба маънии дорои иштиғоли фикре ё нигаронӣ дар бораи мавзӯе (9,1499). омадааст, ки ҳар дуи ин калимаро бо вожаи «**дилнигарон**» метавон муродифи ҳам донист.

Муродифоти луғавӣ дар насри Абӯлфазли Байҳақӣ ва дар ҳама гуна асари баландпояи бадеӣ фаровон ба назар мерасад, ҷунонки А.А. Брагина мегӯяд: «Ҳар гоҳ аз сарвати забон сухан гӯянд, одатан чун далели раднопазир ба гановат ва гуногунрангии муродифот рӯ меоваранд» (2,127).

Аммо муродиф доштани калимаҳо низ сабаби кӯҳнашудани онҳо мегардад. Ҳамеша дар истеъмоли вожаҳои муродифӣ яке аз онҳо бартарӣ пайдо намуда истеъмоли калимаҳои дигарро маҳдуд менамояд, ки онҳо ё кӯҳна мегарданд ё маъноӣ нав мегиранд. Масалан инро метавон дар ҷумлаи зер мушоҳида намуд:

Мурғдил

Ва ман дар хилват дигар рӯз ӯро бисёр маломат кардам, гуфт: «Эй Бӯлҳасан ту марди мурғдиль, сари душманон чунин бояд». Ва ин ҳадис фош шуд ва ҳамагон ӯро маломат карданд. . . (1,235).

мурғдил – ба маънии тарсу (9,1478). ва дар дар забони гуфтугӯӣ вожаи «**мурғдил**» муродифи **буздил**, **тарсонҷак**, **тарсу** ва мутаозди калимаҳои: **далер**, **диловар**, **шучоъ**, **ҷасур**, **нотарс**; **пахлавон**, **баходур** ва **зурмебошад**.

Дар мисоли овардашуда «**мурғдил**» мафҳуми манфиरो ифода карда ва имрӯз дар забони адабӣ ҷойи худро бо вожаи «**буздил**» иваз кардааст.

*Ду ангишти ҷангӣ, чу фасоди буздил,
Ки раг ҷӯяд, аз тарс ларзон намояд.* Ҳоқонӣ (6,209).

Пӯстбозкарда

...ва пӯстбозкарда бад-он гуфтам, ки то вайро дар бобон ман сухан гуфта наояд ман аз хуни ҳама ҷаҳониён безорам. . . (1,226).

пӯстбозкарда – ба маънии пӯстканда, киноя аз сухани сареху ошқор; бидуни пардапушӣ; бепарда (8,234).

Забоншинос Ҳомид Мачидов ишора карда, мегӯяд: «Бисёр мешавад, ки дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ мазмуни калима ба тамоми тағйир ёфта, қиёфаи овозии он бетағйир боқӣ мемонад, ё баръқс мазмуни калима- аниқтараш маъноӣ мафҳумии он садсолаҳо дигар намешаваду қиёфаи он чандин бор иваз мешавад» (10,2).

Дар «Таърихи Баҳақӣ» вожаи «**пӯстбозкарда**» чандон зиёд ба қор нарафтааст, вале дар ҳар сурат муаллиф дар ин ҷода низ маҳорати баланди нависандагии худро зоҳир намуда, чун воситаи муассири баён аз ин гуна вожаҳо истифода мекардад.

Саройпарда/Саропарда

Ва амир фармуд, ки нома бояд набишт сӯйи Хусайни вакил то боз гарда два саройпардаи навбатӣ боз оранд (1,573).

саройпарда - ба маънии боргоҳ, хаймаи бузург, пардаи бузург, ки ба ҷойи девор даври хайма бикашанд (7,607).

Маълум аст, ки забон маҳсули як қатор давраҳо буда, дар ин давраҳо ҳамчун худӣ забон таркиби луғавии он низ тағйир меёбад ва ғанӣ мегардад. Дар баробари ин мавқеи калима низ тағйир меёбад. Як қатор калимаҳо шаклан тағйир наёбанд, вале маъноӣ аввалаи худро гум карда, маъноӣ нав пайдо мекунанд, баъзе вожаҳо хусусияти маҷозӣ пайдо мекунанд, ки инро дар калимаи зер мушоҳида намудем:

Фарохшалвор

... дар ҳамаи Ироқ тавон гуфт, ки мардии лашкаре чунон, ки ба кор ояд нест, ҳастанд гурӯҳе каёни **фарохшалвор** ва моро ба Рай солорӣ бояд саҳт хушёрӯ бедор ва қадхудой (1,344).

фарохшалвор - ба маънии танбалу танпарвар (9,1147). омадааст.

Чараёни маҳдуд гардидан ва аз байн рафтани калимаҳои кӯхнашуда дар забон якбора ба амал намеоянд, балки охира-охира дар муддати солҳо, асрҳо сурат мегирад. Истеъмоли онҳо аввал дар забони умумии гуфтугӯ маҳдуд мегардад ва ба кор бурда намешавад. Аммо баъд аз ин дар забони адабии мавҷудияти худро муддати зиёде нигоҳ медоранд. Агар маъноӣ ифода мекардаи он қабил вожаҳо дар забон маҳдуд бошад ба ҷойи онҳо муродифоҷишон истеъмоли мешаванд ва баръқис ин ҳол, худӣ он калима ва маъноӣ ифода мекардаи он аз истеъмоли мебарояд ва ба гурӯҳи вожаҳои кӯхнашуда мегузаранд.

Хурдамардум

Ва аз онӣ ман осон аст, ки бар ҷой дорам ва агар надораме товон тавонаме дод ва аз онӣ яксаора (савори танҳо) ва **хурдамардум** душвортар, ки бисёр ва дарди сар бошад (1,338).

хурдамардум – ба маънии хурдапо, мардуми кӯчак, мардуми поин, табақаи саввум (5)

Ва ҳамчунин дар «Фарҳанги киноёти сухан» ба ҳамин маънӣ, яъне табақоти поин (8,498). омадааст.

Дар «Фарҳанги форсӣ» - и Муин, «Фарҳанги форсӣ»-и Амид, «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотъ» ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар бораи шарҳи ин вожа чизе гуфта нашудааст.

Чунин вожаҳо дар «Таърихи Байҳақӣ» мафҳумҳои асосии мундариҷаи ҷумларо дар бар мегиранд ва мазмуни умумии ҷумларо тира месозанд. Ва бидуни шарҳи вожа мазмуни ҷумларо наметавон дарк кард. Ин гуна бепардагӯӣ хоси аксари нависандагони классикии мо аст, аммо равшанӣ ва содабаёнӣ хоси ҳар қадоме онҳо нест.

Аз мушоҳидаҳои ҳеш ба чунин ҳулоса меоем, ки вожаҳои мураккаби форсиро, ки муаллиф дар китоби ҳеш ба кор бурдааст дар камтар китобе дида мешавад. Ў аз ин лиҳоз дар инқоли забони форсӣ-тоҷикӣ саҳми арзанда дорад.

«Таърихи Байҳақӣ» аз вожагони чунон ғанӣ бархурдор аст, ки ҳатто дар тавсифи саҳнаҳои ҳамсон, ниёзе ба баҳрагирӣ аз таъбироти такрорӣ надорад. Муаллифи асар ҳадду марзи калимаҳоро ба хубӣ мешиносад ва онҳоро беҳуда ба кор намегирад. Ва аз овардани муродифоти бефоида парҳез дорад.

Ба ҳар сурат «Таърихи Байҳақӣ» ганҷинаи гаронбаҳои забони форсӣ – тоҷикӣ ба шумор меравад, ки дар он вожаҳо, таркибот ва таъбироти ширини форсӣ дарҷ гардидааст, ки ин аз ҳунари нависандагии Абӯлфазли Байҳақӣ шаҳодат медиҳад.

А Д А Б И Ё Т

1. Алиакбари Файёз. Таърихи Байҳақӣ, Техрон: Илм, 1384.
2. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. М.: Наука, 1986.
3. Гафуров Б.Ф. Тоҷикон. Ҷилди 1. «Ирфон», Душанбе, 1983.
4. Саид Нафисӣ, Таърихи Масъудӣ маъруф ба Таърихи Байҳақӣ бо муқобалаву тасҳеҳу ҳавошӣ ва таълиқот. Техрон, 1332.
5. Луғатномаи Деххудо., Ривояти дуҷуми электронӣ. Бар асоси охири вироиши анҷомшуда, таҳти назорати муассисаи Луғатномаи Деххудо. Интишороти Донишгоҳи Техрон, шумораи 1224.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. «Советская энциклопедия» М.: 1969.
7. Ҳасан Амид. Фарҳанги форсии Амид. Муассисаи интишороти Амири Кабир. Техрон, 1382.
8. Ҳасан Анварӣ. Фарҳанги киноёти сухан. Ҷилди 1. Техрон: Сухан, 1383.
9. Ҳасан Анварӣ. Фарҳанги киноёти сухан. Ҷилди 2. Техрон: Сухан, 1383.
10. Ҳомид Маҷидов. Омезиш ва вариантҳои калима// Маърифат, 1997, №7-8.

НЕКОТОРЫЕ УСТАРЕВШИЕ СЛОЖНЫЕ СЛОВА ПЕРСИДСКО И ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ В « ИСТОРИЯ БАЙХАКИ»

Необходимо отметить, что сложные персидские слова использованные автором в книге, чрезвычайно редки и очень мало встречаются в других источниках. Именно по этому это сочетание автора имеет огромную роль при изучении таких слов в персидском и таджикском языках. «История Байхақи» богата лексическим материалом, что делает её важным источником при изучении лексикологии персидского и таджикского языков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: термины, сложный, архаизм, персидский, таджикский, «История Байхақи», трус, ленивый, бедный, встревоженный.

SOME ARCHAISTIC COMPOUND WORD OF TAJIK AND PERSIAN LANGUAGE IN «HISTORY OF BAIHAQI»

It is necessary to mention that compound Persian words shrewdly nosed by the author in this book are very rarefy and aren't used in another altars books. That makes this book in great importance in studying such compound words in tajik and persian languages. «History of Baihaqi» has very rich lexical material, and it makes it a very important source in studying tajik and persian lexicology.

KEY WORDS: words, compound, archaism, persian, tajik, Ta'rih - i Bayhaqi, coward, lazy, poor, anxious.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Д-р. Абдулахидов* – аспирант кафедры иранской филологии факультета востоковедения Таджикского национального университета.

СОВЕТСКАЯ ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Т. С. Шокиров

Худжандский государственный университет Б. Гафурова

Юридическая терминология являясь неотъемлемой частью общей терминологии имеет свои лингвостилистические, юрислингвистические и лингвоюридические особенности. «Понятие *юридическая терминология* не означает все то, что используется в юриспруденции. Словарный состав терминологии законодательства формируется из различных источников. Это лексика, употребляемая в законодательстве и делопроизводстве, это слова, выражения, термины из общераспространенного литературного языка, иностранные термины, прежде всего из римского права и т. д.». Однако это не исключает возможности выработки новых, ранее не применяемых в нормативных актах терминов, отражающих новые тенденции в урегулировании правом общественных отношений. Потому что терминология в каждом своем периоде развития приобретает особую специфику. Так например в Советском Союзе действовали законодательные, руководящие, исполнительные и судебские органы. Государственная власть осуществлялась через Советы народных депутатов СССР и союзных республик, которые являлись законодательными органами. Словосочетание *законодательные органы* переводилось на таджикский язык как *органҳои қонунбарор*.

Как известно, греческая лексика *орган* (орудие, инструкция) в таджикском языке заимствована через русский язык как литературное многозначное, продуктивное, нейтральное слово с терминологическим характером. В таджикском языке лексика *орган* являлась общенаучным термином. В управленческо-юридическом понимании *орган* обозначает учреждение, выполняющее определенные задачи в той или иной области общественной жизни; периодическое издание [5, 945]. Определительный компонент словосочетания - *қонунбарор* образовано от слова *қонун* (закон) и инфинитива *баровардан* в форме основы настоящего времени глагола, повелительного наклонения *барор* (дословно *выводи, вытаци, вынимай, выноси*) тот, кто издает, подготавливает закон. Эти два самостоятельных компонента (*орган, қонунбарор*) соединены между собой связкой, для обозначения законодательного органа. В современном таджикском языке лексика *орган* заменена словом *мақомот*, а вместо *қонунбарор* в основном употребляется термин *қонунгузор*, который и по структуре и по всем другим категориям соответствует своему синониму. Только глагольная часть *гузор*, которая образована от слова *гузоридан*, в словосочетаниях последних времён употребляется более продуктивно. Однако данное значение в комментариях ФЗТ и ФТР отсутствует, в то время когда значение лексики *гузор, гузоридан* и несколько сложных слов с лексикой нашли свою интерпретацию. В ФЗТ даны следующие понятия:

Гузор(и)дан I. оставить, оставлять, переделывать, доставлять, вступать, ходить, шагать, сдавать, покинуть, оставить, переходить, переправляться, преодолеть. [6, 280]

Гузор(и)дан II. сделать, выполнять; *перен.* обращаться, сказать, заявлять [6, 280].

Согласно комментариям ФЗТ переводам ФТР и по назначению к *гузор* больше соответствует первый пункт слова *гузориш* (толкование, комментарий) и *гузоришгар* (1. комментатор,

повествователь, рассказчик, толкователь) [6, 281; 8,154]. В законодательных документах *органи қонунбарор* употреблялся как официальный термин и в 90-ые годы XX века заменён синтаксическим синонимом *мақомотиқонунбарор*.

Нами рассматривался термин *ҳокимият* со всеми лексико-семантическими особенностями, но с определением *судӣ*, данное слово приобретает отраслевое значение, ибо слово *суд*, как уже отмечалось, с советских времён обозначает орган государства, рассматривающий гражданское и уголовное дело, в соответствии с установленными процессуальными правилами. В советское время он осуществлял охрану общественного строя, социалистические системы хозяйства, социалистической собственности, личных и имущественных прав граждан; применял установленным законом меры уголовного наказания, в ходе своей деятельности воспитывал граждан в духе уважения социалистической законности [5, 1295]. Производное слово *судӣ* образовано при помощи словообразовательного суффикса +ӣ (*суд+ӣ*), который в дословном переводе означает судебный (*судейский*), а *ҳокимияти судӣ* – судебная власть.

В конституционном праве относительно к судебной власти употребляется *низоми мақомоти ҳокимият* система органов власти; *низоми мақомоти давлатӣ* (система органов государства); *низоми мақомоти судӣ* (система органов суда); *низоми мақомоти прокуратура* (система органов прокуратуры). Все эти системы взаимосвязаны с судом и прокуратурой. Суд еще на заре советского государства заменил слово *қозӣ* и *қозӣёт*, ибо в первом понимании *қозӣёт* (*суд*) обозначает *должность и лицо занимающееся анализом или разбором правовых отношений в мусульманском мире*. Во втором понимании учреждение, отвечающее за правовые разбирательства.

Суд в Советском союзе, орган государства, рассматривающий гражданские и уголовные дела в соответствии с установленными процессуальными правилами [5, 1295]. Судейская система СССР, союзных и автономных республик состояли из Верховного суда, (Суди Олий), Народного суда (Суди халқӣ), из областных, городских, районных судов, высшим органом которых являлся Верховный суд (Суди Олий) СССР.

Русско – интернациональное слово *суд* в РТС 1949 года переведено как *суд, маҳкама, маҳкамаи суд, муурофия* [3, 741]. В РТС 1985 года уже перевод данного слова имеет восемь значений: «1. суд, маҳкама; народный суд - суди халқӣ; 2. Суд; подать в суд- ба суд додан. 3. *собирательный* суд, судячо; Встать! Суд идёт!- аз ҷой хезед! Суд омад! 4. адолат; искать суд –адолат чустан. 5. маҳкамаи суд; муурофия; день суда - рӯзи муурофия; 6. суд, адлия; реформа суда- ислохоти суд; 7. хукм; суд потомства - хукми авлод; 8. страшный суд- рӯзи қиёмат; шемякин суда- суди боғараз (ғаразнок) и др. [4, 1078]. В ЛТКРИ слово *суд* дано с пометкой *русӣ* (русское); от слова *суд- работа*- государственный орган, занимающийся разбором претензий граждан и процессом уголовных дел [2, 299]. Таким образом, в советское время, данное слово выражало государственный орган, имеющий дело с правом и законом. Лицо, которое занималось этой работой, называлось, как и в русском языке судья. В последние десятилетия XX века взамен слова *суд* предлагался термин *додгоҳ*, образованный от слова *дод* - справедливость, и словообразующего суффикса *-гоҳ*, который указывает на учреждение или месторасположение предмета. Данное слово с указанным значением считается неологизмом. Необходимо отметить, что в современном таджикском языке употребляются следующие ранее архаистические термины; которые образованы от слова *дод*; *додбегӣ -ист.* *додбегӣ* (придворный чин, ведавший правосудием); *додварз* (*кн.* 1. справедливый, судящий по справедливости); *додгар* (1. *см. судья*; 2. справедливый; *шохи додгар* справедливый, праведный государь); *додгарӣ* (1. *адлия*; 2. *кн.* отправление правосудия) *додгоҳ* (1. *см.* суд; 2. гробница у зороастрийцев); *додгустар* (тоже что *додгар*); *додгустарӣ* (тоже что *додгарӣ*); *додгӯ* (1. кричащий, зовущий; 2. *кн.* взывающий к правосудию); *додгӯӣ* (1. крик, вопль; 2. *кн.* взывание к правосудию); *доддеҳ* (справедливый; эпитет бога); *доддеҳӣ* (*кн.* правосудие; справедливость); *доднома* (1. судебное решение; судебный приговор; 2. жалоба, прошение); *доддор* (*кн.* правосудный, милостивый; эпитет бога); *додпарвар* (тоже что *додгар*); *додрас* (спаситель, заступник); *додситон* (прокурор); *додситонӣ* (прокуратура); *додхоҳ I* (1. истец; проситель; 2. ищущий правосудия; требующий правосудия; справедливости); *додхоҳ II* (*ист.* 1. комендант, начальник крепости, арсенала); 2. высший чин, ведающий правосудием; 3. начальник канцелярии); *додҷӯ* (тоже что и *додхоҳ I*); *додхоҳӣ* (1. требование правосудия; требование справедливости; 2. *юр.* предъявление иска, жалобы, претензии; ~кардан а) требовать правосудия; б) *юр.* предъявлять иск, претензию) [8, 205-206].

В ФИХ[7] отсутствует термин *суд*, но и *додгоҳ* также не встречается, зато получили толкование фразы *доғи судӣ* - судимость и *додгоҳи ҳакам* - арбитражный суд, что приводит читателя и специалиста к заблуждению, ибо использование слова *судӣ* судебный даёт возможность думать о том, что суд, судья, судӣ (судебный) употребляется и по настоящее время, хотя это совсем не так. Потому что, как уже отмечали, в начале 90-х годов XX века предлагались таджикские варианты или

синонимы упомянутых слов и в настоящее время параллельно бытуют и русско - интернациональные и таджикские эквиваленты, что с точки зрения терминологии и юрислингвистики нежелательны.

В конституции и конституционном праве также термин *прокурор* и *прокуратура* знакомы еще с начала XX столетия. В современной терминологии используется, хотя в эйфории приобретения суверенитета выдвигались слова *додустари* *додустарӣ* в замену прокурор и прокуратура.

Необходимо отметить, что в официально юридических актах и документах в основном используются суд, судья и терминфразы с этими словами, такие, как *суди конституционӣ* (конституционный суд); *суди иқтисодӣ* (экономический суд); *суди байналхалқӣ* (международный суд); и др.

В указанном словаре помещен термин *судья*, со следующим толкованием: *судья* - это должностное лицо, реализующее судебную справедливость [7, 441]. Со словом *судья* в таджикском языке созданы более 20 словосочетаний, три из которых интерпретированы в ФИХ; *судҳои иқтисодӣ* (экономические судьи); *судҳои суди конституционӣ* (судьи конституционного суда); судяхои Суди олий (судьи Верховного суда). Слово *судья* (*судья*) тесно связано с лексикой *олий* (высший, верховный), что характерно и к советскому и нынешнему периоду развития таджикского языка.

Верховным законодательным органом СССР являлся Верховный Совет, который состоял из двух палат: Совет Союза и Совет Национальностей. В таджикском языке Верховный Совет назывался *Совети олий*, Совет Союза - *Совети Иттифок*; и Совет Национальностей - *Совети Миллӣ*. Если в 20-годы XX века слово Совет на таджикский язык переводилось как Шуро. А с 30-ых годов уже бытовал русский Совет и за очень короткий срок стал одним из самых активных, общеупотребительных слов с производными и сложными формами словообразования. С этим словом образовано более тридцати слов и словосочетаний, среди которых и юридические термины, такие как Олий, Иттифоки Миллӣ.

Лексическое значение олий: 1. высший, высокий; 2. верховный; 3.отличный; превосходный, великолепный, замечательный [8, 451]. Это многозначное, продуктивное, активное, общеупотребительное слово в Советское время приобрело терминологическое значение с семантикой верховный и использовалось в качестве определения: Судьи олий - (Верховный суд); судьи Судьи Олий (судья Верховного суда); Совети Олий (Верховный Совет); Сессияи Совети Олий (Сессия Верховного Совета). В современном таджикском языке употребляется в составе словосочетательных терминов Маҷлиси Олий (Верховный меджлис), чаноби олий (его превосходительство), мақомоти Судьи Олий (Органы Верховного суда) и др.

Согласно статьи 84 Конституции РТ судебная власть осуществляется Конституционным судом, (Суди конституционӣ), Верховным судом (Суди олий), Высшим экономическим судом (Суди олии иқтисодӣ), Военным судом (Суди харбӣ), Горнобадахшанским автономным, областным, городским, районным судом. Все вышеуказанные названия образованы согласно таджикской грамматики, но на основе русских аналогов. *Суди харбӣ* является одним из отраслевых судов Верховного суда. Рассматриваемое словосочетание является двухкомпонентным определением, которое считается харбӣ- производное слово, образованное от арабской лексики *харб* со значением – война, сражение, битва. Слово *харбӣ* в ФТР переведено двумя пунктами: 1. военный, воинский; 2. воин.

В рассматриваемом терминсочетании **обозначается** орган или представитель Верховного Суда, который занимается рассмотрением права и правопорядка в военных учреждениях.

В судах Советского Союза и РТ в рассмотрении дела участвует и народный заседатель - *машваратчи халқӣ*. В РТС 1949 года слово заседатель помещено без перевода, а в подстатье народный заседатель с пометкой *юр.* указано заседатели халқ с комментарием в скобках [шаҳсе, ки аз тарафи меҳнатқашон интихоб шуда, ба муҳокима кардани корҳо дар суд иштирок мекунад – лицо, избранное трудящимися, который участвует в обсуждении дел в суде, стр. 195]. С 80-х годов XX века компонент заседатель заменено словом *машваратчи*, которое образовано от арабского слова *машварат* (заседание) и словообразовательного суффикса + чи. *Машварат* в ФТР переведено как: 1. совет; консультация; 2. совещание [356]. А слово *машваратчи* ссылается на *мушовир*.

Мушовир – советник; консультант [8, 396]. Как видно ни в первом, ни во втором слове не встречается слово заседание, заседатель. Тем не менее, лично со словом *судӣ* использован компонент заседатель, потому что действительно этот представитель, совещается не только от имени народа, а именно заседает.

Судья всегда свою деятельность реализует в рамках правовой нормы, которая переведена как *нормаҳои ҳуқуқӣ*. С 80-х годов XX века определяющий компонент (норма) заменен синонимом *меъёр*, и сейчас употребляется вариант *меъёрҳои ҳуқуқӣ*.

Арабское, литературное, многозначное, продуктивное, активное, положительное слово *меъёр* в таджикском языке употребляется как мера, мерка, норма, критерий, предел [8, 361].

Меъёр в судопроизводстве встречается со значением норма. Правовые нормы определяются конституцией, конституционными законами и кодексами. В других отраслях юриспруденции может использоваться и со значениями мера, критерий и предел.

Одной из основных задач судебных органов считается конституционный надзор (*назорати конституционӣ*).

Назорати конституционӣ – простое, производное, существительное словосочетание, в котором *назорат* использовано со значением *надзор*. Назорат является литературным, многозначным, продуктивным, положительным словом, также известно как наблюдение, контроль; комиссариат; кураторство; надсмотр; обход. Но благодаря компоненту *конституционӣ*, *назорат* приобрел терминологический характер с ограниченной сферой и степенью употребления.

Таким образом, в области судебной власти употреблялись отдельные слова, которые в основном являются многозначными, однако в связи с приобретением терминологических особенностей употребляются с конкретными значениями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давлатов А. М., Муродов Д. Х., Менглиев Р., Фозилов Н.Н. Методическое пособие по разработки нормативных актов.-
2. Толковый словарь русско-интернациональных слов.-Душанбе:ЭСТ, 1984(на тадж.яз.).
3. Русско-таджикский словарь.- Москва-Сталинабод, 1949.
4. Русско-таджикский словарь.- М.:Русский язык, 1985.
5. Советский энциклопедический словарь.-М., 1979.
6. Толковый словарь таджикского языка (Фарҳанги забони тоҷикӣ), т. 1.- М.: СЭ, 1969(на тадж.яз.).
7. Толковый словарь юридических терминов. Издание второе.-Душанбе: Эр-граф, 2009(на тадж.яз.).
8. Таджикско-русский словарь.- Душанбе: Пайванд, 2006.

СОВЕТСКАЯ ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности терминов юриспруденции советского периода таджикского языка в юрислингвистическом аспекте. Проводится синхронный анализ изучаемых терминов с определением сферы и степени употребления.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: конституция, закон, законодатель, суд, право, орган, термин, терминология, юридический, юрислингвистика.

THE SOVIET JURIDICAL TERMINOLOGY IN TAJIK LANGUAGE

Language as a means of communication in all times develops together with a society and gets more and more new features. One of such features is expressed in using terms. In a juridical terminology of the Soviet period of Tajik language, particularly in legal proceedings and justice the lexicon of the Arabian, Russian - international origin, and also Tajik word-combinations (*konun* - the law, *hukm* - the decision, *mashvaratchy* – the adviser, *sudya*- the judge, *prokuror* - the public prosecutor, *normahoy hukuky* - rules of law, *nasoraty konstuciony* - the constitutional supervision, etc.) had dominated . Many of them as a result of limitation in the sphere of their use have passed into the group of special lexicon and are required in linguistic- juridical research.

KEY WORDS: the constitution, law, legislation, court, right, organ, termin, terminology, juridical, juridical-linguistic

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Т. С. Шокиров* - кандидат филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Худжандского государственного университета им. Б. Гафурова. **ТЕЛЕФОН:** 992(3422) 65273, 40087, 65137, 63134, 65262.

БОЗҒӢИ ЭРОНШИНОСӢ ДАР БОРАИ ЗАБОНИ ФОРСИИ ДАРӢ

Муҳайиддин Маҳдӣ

Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдулло Рӯдакии АИ ҶТ

Истилоҳи форсӣ ба ҳайси унвони забон яке аз мавсуфҳои қобили мулоҳиза мебошад. Ин истилоҳ ба назари мо аз замони шохони сосонӣ «*порсиқ*» [= *poisig*] дар тақобули паҳлавӣ, яъне портӣ (*pahlavig*) ба қор меафтааст. Сифати портӣ дар унвони забони мансуб ба вилояти Порс мебошад ва аз замони сосониён ба баъд ба унвони забон ин истилоҳ мутадовил шудааст. Ҳамчунон ки медонем, қабл аз замони сосониён, шохони ҳахоманишӣ дар сангнавиштаҳои хеш (ба таври мисол сангнавиштаҳои Дориюши аввал дар Бесутун) забони худро *Aria* (ориёӣ) ва наҷоди худро *aryasiva* (ориёисеҳр, яъне ориёинаҷод хондааст). Ҳамин истилоҳи ориёӣ ба ҳайси номи забон, яъне *Ara* дар катибаҳои Балхӣ Работак низ истифода шудааст.[5] Дар мавриди қорбурди калимаи *Aria* (*дарӣ*) дар катибаҳои Работак марҳум Сарвар Ҳумоюн, устои Донишгоҳи Қобул, мӯътақид буд, ки лафзи «*дарӣ*»-и кунунӣ маъхуз

аз ҳамон «дарӣ» аст ва қатъан суратҳои байнобайнӣ, таҳаввул аз *арӣ* ба *дарӣ* пайдо хоҳад шуд[6]. Ва аммо дар мавриди назари донишмандони муосир дар бораи чигунагии маҳали пайдоиши забони форсии дарӣ. Дар ин маврид, дар эроншиносии ҷаҳон назароти гуногун иброз мегардад.

Бештари эроншиносони аврупоӣ бар онанд, ки забони форсии дарӣ аз ғарби Эрон ба Хуросон ва Мовароуннаҳр интишор ёфтааст. Ин назарро ханӯз аз авохири қарни XIX донишмандон пайгирӣ намудаанд. Назари дуввум ин аст, ки забони форсии дарӣ дар Хуросон ва Мовароуннаҳр пайдо шуда ва баъдан ба дигар манотиқи Эрон мунташир гардидааст.

Аммо онҳое, ки муттақид ба интишори забони форсии дарӣ дар ғарби Эрон, яъне сарзаминҳои тадовули забонҳои шарқии Эрони давраҳои миёна, мисли Балх, суғдӣ, хоразмӣ ва сақоӣ интишор ёфтаанд, дар ин манотик ба шакли забони навишторӣ ва забони меъёр ташаккул намудааст. (Дар ин маврид нигаред. Оранский[7], Фрай[8], Ян Рипка[9], Лившиц[10], Лазар[11], Кристенсен[12], А.А. Семенов[13] 1960.с. 189-192; Фрейман[14], Фарҳодӣ[15], Мейллет[16].

Фрейман, донишманди рус таъкид мекунад, ки забони форсӣ ҳамчун забони яке аз вилояти Эрон, аз механи аслии хеш ба хорич, яъне ба шимол ва шимоли шарқ интишор ёфта, аз ин роҳ дигар забонҳои эронии ин сарзаминро аз миён бардоштааст. Ин забон аз ҳамин роҳ ба Осиёи Миёна ворид шудааст. «Мардумони Осиёи Миёна, қабл аз ҳама шаҳришинон, ки Исломо пазируфта буданд, бо мурури замон забони дариро ба ҳайси забони мардумони ҳамҷавми хеш, яъне эронӣ якҷо бо аъроб ба Осиёи Миёна оварда, пазируфтаанд»[17]. Вай дар ҷои дигар мегӯяд: «Забони тоҷикӣ, яъне форсии Осиёи Миёна бар асоси гуишҳои шарқии хуросонии забони форсӣ, дар шароити мавҷуд будани забони суғдӣ, дар миёни мардумони Эронӣ, забони Осиёи Миёна пайдо шудааст»[18]. Бино ба назари Фрейман забони тоҷикӣ як шакли тағйирёфтаи забони форсӣ талаққӣ мешавад.

Теъдод аз донишмандони муосири Эрон низ бо мусташири аврупоӣ ва амрикоӣ ҳаммақола шуда, маншаи забони форсии дариро забони форсии миёна ва ҷануб ғарби Эрон медонанд. Аз он ҷумла, доктор Алиашрафи Содикӣ менависад: «Бинобар ин, фарзи мо бар ин аст, ки забони форсӣ асосан муштак аз паҳлавӣ аст, ки бо аносири ғайри паҳлавӣ омехта шудааст»[19]. Дар ҷои дигар менависад: «Бад-ин тартиб, мебинем, ки забони минтақаи Форс аз қарни саввуми милодӣ ба баъд дар ду роҳи мутафовут афтодааст: Яке, забони паҳлавӣ, ки дар тӯли ҳукумати сосонӣ забони расмӣ ва миллии Эрон шудааст, дигар, лаҳҷаҳои форсӣ, ки худ ба мурур ба шоҳаҳо ва суратҳои мухталиф тақсим шудаанд. Паҳлавӣ низ дар роҳи худ ба таҳаввул идома дода, лоақал ба ду сурат даромадааст: яке, сурате, ки дар китобҳои зардуштӣ ва андарзномаҳо муноси адабии авохири сосонӣ ва авоили давраҳои исломӣ дида мешавад. Дигар, забони дарӣ, яъне забони мутадовили мардуми пойтахт ва баъзе шаҳрҳои дигар дар авохири аҳди сосонӣ. Забони паҳлавӣ дар авохири аҳди сосонӣ аз сурати забони зинда хорич шуда буд ва фақат дар навиштаҳо ба қор мерафтааст. Дар муқобил, забони дарӣ забони тадовул буда, дар навиштаҳо ҷой надошта аст» Содикӣ дар ин рисола хибтҳоеро муртақиб мешавад, ки аз он ҷумла: «... ҳеч як аз нависандагон ва муаррихони исломӣ, ки дар қарнҳои аввали исломӣ аз забонҳои Эрон баҳс кардаанд, аз паҳлавӣ ба унвони забони нуқтае аз нуқоти Эрон сухан нагуфтаанд», дар ҳоле ки Ибни Надим ба нақл аз Ибни Мукаффаъ чунин гуфта: «Паҳлавӣ мансуб аст ба паҳла ва он исме аст, ки бар панҷ шаҳр итлоқ шавад: Исфаҳон, Рай. Ҳамадон, Моҳниҳованд ва Озарбойҷон», ё ин ки «аъроб забони эронӣро чи паҳлавӣ ва чи дарӣ-форсия меномиданд»[20], дар ҳоле ки ин ҷо хатти араб аст, ки зоҳиран барои бори аввал истилоҳи форсии дариро ваъз мекунад: «Хуб медонам, ки хатти тарин мардуми Эрон порсӣенанд ва ширинзабонтару *хушадотару ботаваллотар* ва дар дӯстӣ пойдортар мардуми Марванд ва низ дар луғати порсии дарӣ аз ҳама фасеҳтар эшонанд», чунонки мардуми қасабаи Аҳвоз [шоҳиди дигар барои ради иддаои қаблӣ] дар луғати паҳлавӣ фасеҳтарин эронӣенанд. . .»[21], иловатан Ҳамзаи Исфаҳонӣ, агар на ба унвони араб, бал ба як унвони арабигӯӣ, се истилоҳи паҳлавӣ, форсии дариро ба равшанӣ аз ҳам тафқиқ мекунад: «Паҳлавӣ забоне буда, ки шоҳон дар маҷолиси худ ба он сухан мегуфтанд, форсӣ забоне буда, ки мӯбадон ва касоне, ки бо эшон сару қор доштанд, бад-он сухан мегуфтанд ва он шаҳрҳои Форс аст. Дарӣ забони шаҳрҳои мадоин ва касоне, ки дар дарбор буданд»[22].

Содикӣ дар солҳои баъд бар ин гуфтаҳои хеш таҷдиди назар оварда ва дар муқаддимаи муштараке, ки бо Фатхуллоҳ Мӯчтабӣ барои «Луғати Фурс» навиштаанд, чунин мегӯяд: «Форсии дарӣ, ки забони мардуми Хуросон ва Мовароуннаҳр буд, аз замони саффорӣен ва тоҳириён дар шарқи Эрон забони дарбор шуда буд. . .»[23].

Аслан назари ҳамаи эроншиносони ғарб аз қарни гузашта (яъне қарни XIX) то ба имрӯз дар мавриди ҷои пайдоиши забони форсии дарӣ яксон буда, инон бар онанд, ки забони форсии дарии Хуросон ва Мовароуннаҳр аз ғарби Эрон интишор ёфта ва дар манотиқи шарқи Эрон пас аз замони Исломи ташаккул намуда, бар пояи забони меъёр қарор гирифтааст ва аз ин қисмат баъдан ба ғарби Эрон мунташир гардидааст. Ин назарро бархе аз донишмандони муосири Эрон низ пазируфтаанд.

Фарходӣ монанди бисёре аз донишмандони Ғарб, ҳамчун Лазар мӯътақид аст, ки забони форсии дарӣ аз Форс ва ғарби Эрон бархоста ва сипас, дар шарқи Эрон Рушд кардааст.

Гуруҳи дигари эроншиносон бар онанд, ки забони форсии дарӣ дар шарқи Эрон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр пайдо шуда ва дар ҳамин манотиқ густариш ёфтааст.[24] Пас аз баҳо ва қазовату натиҷагирҳои Бертелс дар мавриди пайдоиши забони форсии дарӣ, бар асоси осори бозмонда аз давраи аввали адабиёти форсии дарӣ қобили тавачҷӯҳ аст. Ин донишманд дар замина овардааст, ки агар забони форсии нав дунболаи форсии миёна мебуд, онгоҳ ғуишҳои маҳаллии Эрон, ба вижа, ҷанубу ғарб ҳатман яке аз шаклҳои форсии навро дар худ таҷассум мекарданд. Аммо дар асл чунин нест ва бештари ин ғуишҳо гунаҳои маҳаллии забони форси миёна мебошанд, на форси нав. Бинобар ин, назари Бертелс, назарияи пайдоиши забони форсии дарӣ аз ғарби Эрон, он замоне пайдо шуда буд, ки дар мавриди забони тоҷикӣ ҳеҷ гуна иттилоо дар дасти донишмандон қарор надошт. Агар баъдан иттилоо низ ба дастрасии ин гуруҳи донишмандон қарор гирифта бошад, ин чунин назар буда, ки ғуё забони тоҷикӣ як лаҳча ё ғуиши муҳаффафи забони форсӣ будааст.

Дар мавриди пайдоиши забони форсии дарӣ Е.Э.Бертелс чанд далели дигари таърихию низ таҷдиди назар кардааст. Яке аз ин бахшҳо ин буда, ки бинобар навиштаи таърихнависони форсу араб, аз ҷумла Муқдасӣ, мардумони Суғд забони худро доштанд ва ин забон шабеҳи забони рустакҳои Бухоро будааст. Ин забонҳо гуногунанд, онҳоро он чо мефаҳманд. Ба ин нукта бештари донишмандон тавачҷӯҳ кардаанд, аз ҷумла донишманди рус В.В.Бартолд[25].

Аз ин чо Бартолд ба ин натиҷа расидааст, ки танҳо дар як вилояти Бухоро дар авохири қарни даҳуми мелодӣ чандин ғуиши забони суғд ба ҳайси забони мардумони ин сарзамин истифода мешудааст. Бертелс ибораи «*онҳоро дар он чо мефаҳманд*»-ро ин тавр маъно мекунад: «Онҳоро, яъне киро? Вай афзуда; маълум аст, ки забони *рустакҳоро*»[26]. Дар идома Бертелс оварда, ки Бартолд бар ин гумон аст, ки тафовут миёни «*онҳо*», тафовут миёни ғуишҳои суғдӣ буда бошад. Аммо Бертелс бар ин назар аст, ки магар матлаб дар манбаи Муқдасӣ дар мавриди тафовут миёни онҳо, тафовут миёни ин забонҳо аз суғдӣ набудааст? Дуруст аст, ки «он чо омада, ки онҳо мушобеҳи забонҳои суғдӣ ҳастанд, аммо магар метавон гуфт, ки забони суғдӣ дар он замон дорои чунин теъдоди гуногунии ғуиш буда бошад. Бидуни шубҳа, дар он замон, бинобар навиштаҳои Бертелс дар Осиёи Миёна забонҳои гуногуни эронӣ вучуд дошт. Аммо гумон намеравад, ки ҳамаи ин забонҳо ғуишҳои забони суғдӣ будаанд. Бертелс оварда, ки дар мавриди он ки забони Бухоро дар он қарн суғдӣ набудааст, ду далили Л.П.Смирнова - бонуи донишманди рус, ҷолиб ба назар мерасад. Бино бар натиҷагирии Смирнова дар сиккаҳои зарбшуда дар Бухорои он давра, расмулхатти суғдӣ истифода нашудааст. Далили дуввум ин аст, ки ановини «*ахшид*» ва «*афшин*», ки махсуси ҳокимони Суғд будаанд, дар Бухоро мавриди истифода қарор надоштаанд ва ҳокимони Бухоро худро ба унвони «*бухорхудот*» ва баъдан «*сомонхудот*» ёд кардаанд.

Аз ин далоил Бертелс ба натиҷа расида, ки дар он замон дар Осиёи Миёна як чо бо забони суғдӣ, қабл аз замони Ислон, қадом забони эронии дигар низ мутадовил буда ва ин забон дар расмулхат истифода мешудааст.

Бертелс бар ин ақида аст, ки давраи аввали рушди адабиёти форсӣ ба Осиёи Миёна марбут буда ва ҳамаи муаллифони қарнҳои IX ва X аз Осиёи Миёна ва Хуросон бархостаанд. Дар қаламрави сомониён, дар назм, дар он замон бидуни шубҳа, забони дарӣ ҷойгузини забони арабӣ мегардад. Забони дарӣ бинобар қазовати ин донишманд, ки пояи забони нави форсӣ аст, дар он замон бо номҳои форсӣ ва дар бештар маврид тахти унвони дарӣ ёд мешуд.

Дар «*Шоҳнома*»-и Фирдавасӣ, ки ғуянд забони онро порсӣ хондааст, истилоҳи дарӣ баробари (муродифи) форсӣ ба қор рафтааст. Ҳамчунон ки Бертелс дуруст тазаккур медиҳад, дигар нависандагон ва шуаро низ, аз ҷумла Носири Хусрави Кубодиёнӣ, забони худро дарӣ хондаанд:

Ман онам, ки дар пой хукон нарезам,

Мар ин қимати дури лафзи дариро[27].

Ин маъниро мо дар ашъори шуарои дигар манотиқи Эрон, мисли Низомӣ ва Ҳофиз низ мушоҳида мекунем:

Низомӣ: Низомӣ, ки назми дарӣ қори ўст,
Дарӣ назм гуфтан сазовори ўст[28].

Ҳофиз: Зи шеъри дилкаши Ҳофиз қасе шавад оғах,
Ки лутфи табъу сухан гуфтани дарӣ донад.[29]

Бинобар натиҷагирии Бертелс бар асоси адабиёти он замон, забони дарӣ ё форсӣ дар навбати аввал дар худуди Бухоро ва қаламрави давлати сомониён ба ҳайси забони адаби ташаккул намуда, баъдан ба манотиқи ғарб ва ҷануби Эрон густариш пайдо кардааст.

Далоиле вучуд дошта, ҳокӣ аз густариши ин забон, на аз ҷануби ғарб, балки аз шимоли шарқ ба соири нуқот сурат гирифтааст. Бертелс назари интишори забон аз ҷануби ғарби Эронро ба шимоли шарқ назари кӯхнашуда меҳонад.[30]

Хулосаи дигари Бертелс иборат аз он аст, ки бар асоси манобеи хаттии забони дарӣ, на дар замони истилои араб ва ё пас аз он пайдо шуда, балки ин забон чандин қарн то замони аъроб вучуд доштааст. Дар мавриди қуддомати забони дарӣ назари Бертелс бо Баҳор яксон буда, онҳо бар онанд, ки забони дарӣ қабла аз қарни VI мелодӣ мавозӣ бо забони паҳлавӣ вучуд доштааст ва забони паҳлавиро махсуси мардумоне, ки дар оини зардуштӣ будаанд, доништа, дариро забони мардуми ғайри дин гуфтааст ва ин забонҳо ба назари Бертелс ҳамзамон бо забони суғдӣ вучуд доштааст.

Академик Абдулғанӣ Мирзоев[31], донишманди тоҷик, низ дар мавриди забони форсии дарӣ ҷонибдори назари Баҳор ва Бертелс мебошад. Мавсуф манобеи таърихии давраи аввалро, ҷунон ки донишмандони дигар овардаанд, мавриди баррасӣ қарор дода, назари интишори ин забонро аз ғарби Эрон мавриди интиқод қарор додааст. Муаллиф маълумоти гирдовардаи «Бурҳони Қотеъ»-ро дар мавриди забони дарӣ дар бештари маврид афсонавӣ хонда, ки ин мавриди қабул мебошад. Инҷунин, вай назари Бертелс ва Баҳорро дар мавриди гуфтаи муаллифи «Бурҳони Қотеъ» бори дигар хотирнишон намуда ва бо далоили дигар тақвия намудааст. Қазовати Мирзоев дар мавриди забони форсии дарӣ, ақидаи Айнӣ, Баҳор ва Бертелсро таъйид мекунад. Аммо, мутаассифона, дар мақолаи Мирзоев ба масоили забоншиносӣ ва маводи дақиқ ва забону осори давраи аввал тавачҷӯхи камтар сурат гирифтааст. Донишманди русӣ А.А. Семенов[32] дар мақолаи таҳти унвони «Перомунӣ истилоҳи «дарӣ» ҳамчун забон» бар мақолаи Бертелс интиқод гирифта ва далоили дар боло зикршудаи Бертелсро шохид оварда ва қазоват қарда, ки назари Э.Е. Бертелс ва Муҳаммад Тақӣ Баҳор дар мавриди ҷои пайдоиши забони форсии дарӣ қобили эътимод набуда ва иллати, ба истилоҳ, аз ҷониби ин ду донишманд хуб дарк нагардидани мавзӯ ва ба дурустӣ нафаҳмидани маъноӣ истилоҳи дарӣ будааст. Дар замина А.А. Семенов пораеро дар мавриди номи дарӣ аз кӯхантарин дастнависи китоби «Синдбоднома», маҳфуз дар Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии Тоҷикистон (соли китобат 685x/1386м) далел овардааст, ки он ҷуни нааст:

«Дар ин китоб, ки ба луғати паҳлавӣ будааст, амири аҷал олими одил Носириддин Абӯмуҳаммад Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ таъмара-л-Лоҳа бираҳ-матихӣ ҳеч қас тарҷума накарда буд. Амири одил Нӯҳ ибни Мансур фармон дод: ҳоча амиди аҷал Абӯлфаворис Қановарзиро, то ба забони порсӣ тарҷума кунад ва тафовуту ихтилоле, ки бад-ӯ роҳ ёфта буд, бардораду дуруст кунад. Ба таърихи тисъа ва салосин ва салосамиа ба ҳоча Амид Абӯлфаворис ранҷ баргирифт ва хотир дар қор овард ва ин китоб ба луғати дарӣ пардохт[33].

Матлаби Семенов аз овардани ин пора ба унвони кӯхантарин намунаи осори ин давра, ки истилоҳи дарӣ дар замони сосонӣ ба маъноӣ забони форсӣ будааст. Яъне забони расмӣ ва мафҳум барои ҳамагон ва орий аз ҳама гуна суҳанпардозихо ва қалимаҳою ибороти арабӣ, яъне ба истилоҳ забони мафҳум барои ҳама ё аз шох то гадо. Ин забон бинобар навиштаи Семенов қадом як забони махсус набуда, балки яке аз сабақҳои забони форсӣ (порсӣ) ва ё тоҷикӣ будааст. Яъне бинобар натиҷагириҳои Семенов вожаи *дарӣ* ба маъноӣ забони *дарборӣ* мебошад[34].

Бояд тазаққур дод, ки ин маъно (истилоҳи дарӣ)-ро ханӯз фарҳангнависон ва фарҳангномаҳои форсӣ ба қор бурда буданд ва дариро ба ҳайси муродифи форсӣ ва сифати забони форсӣ, дигар шуаро ва нависандагони давраҳои аввал ва баъд низ истифода қардаанд. Аз ин рӯ он чи дар мақолаи Семенов дар мавриди интиқоди мақолаҳои Муҳаммад Тақӣ Баҳор ва Е.Э. Бертелс зикр шудааст, арзиши натиҷагирии ин ду муаллифро наметавонад безътибор созад.

Натиҷагириҳои донишмандон дар мавриди ташаккули забони форсии дарӣ ҷунин мебошад: ин забон дар шимол шарқи Эрон (яъне Хуросон ва Мовароуннаҳр) ташаккул намуда, бунёди он ғуишҳои ин манотик маҳсуб мегардад.[35] Лазар[36] дар ташаккули забони форсии дарӣ нақши лаҳҷаи Бухороро низ муҳим меҳонад. Дар мавриди ташаккули забони форсии дарӣ ва тавсияи он низ донишмандон бар ин ақидаанд, ки ин забон аслан аз қарни XII тавсияи бештар пайдо қардааст. (Болдирев[37]. Ефимов, Расторгуева, Шерво[38]).

Яке аз манобеи муътамад дар мавриди пайдоиши забони форсии дарӣ, осори форсии миёнаи монавӣ ва портӣ, ки аз кашфиёти Турфан ба даст омадаанд, маҳсуб мешавад. Осори форсии миёнаи монавӣ дар тафовут аз осори паҳлавӣ (форсии миёнаи ашқонӣ ва сосонӣ), вазъи забони форсии миёнаро дар баҳши вижагиҳои овой ва меърии он ба таври дақиқтару хубтар мунақис сохтааст. Дар ин осор дар расмулхатти сурёнии забони мутадовили он қарнҳо баён шудааст. Дар бархе аз навиштаҳои форсии миёнаи монавӣ, бино ба қазовати эроншиносии олмонӣ Хенинг[39], намунаи забони форсии дарии қарни X-ро метавон мушоҳида қард. Бо вучуди он ки ин навиштаҳои монавӣ ба забони форсии миёна марбуланд, аммо аз нигоҳи вижагиҳои забонӣ- ҳам овошиносӣ ва ҳам сарфу наҳв бештар ба забони осори давраи аввали форсии дарӣ иртибот доранд. Бар асоси пораҳои манзуми форсии миёнаи

монавии махфузи коллексияи Берлин, Ҳенинг ба ин натиҷа расида, ки забони ин пораҳо аз забони форсии дарии осори давраи аввал тафовуте надорад.[40]

Ба таври мисол, ба пораҳои манзуми зайл, ки ба қарни VIII-IX мелодӣ тааллуқ доранд, мурочиша шавад:

Rftm (') knwn m(j) b (wr)d(m) [m]
Zwd m[n] dyd'r b'yd []

Рафтама, акнун ранҷ бурдам,
Зуд мон дидор биёяд»

Ва ё қасидаи дигари ҳамин пора:

Cun Yusuf-am pa-qahr furud abganand pa cah?
Cah-i-key-ayam az-u-juzgahi-smar

«Чун Юсуфам ба қаҳр фуру афганд ба чоҳ,
Чоҳе, ки бар наёям аз ӯ чуз гоҳе шумор»

Бино бар натиҷагирии эроншиносони варзида, ки рӯи масоили гуногуни забони форсии дарии давраи аввал ва баррасии дастнависҳои куҳан таҳқиқот анҷом додаанд, аз авохири қарни IX мелодӣ то ба қарни XVI дар бахши сарфу наҳв ва вожасозии забони форсӣ, дар манотиқи гуногуни густариши он, таҳаввулоти ҷиддӣ ба назар намерасад. Ҳамчунон ки ин донишмандон қазоват мекунанд, падидаи наомадани таҳаввулоти ҷиддӣ дар бахшҳои сарфу наҳв ва вожасозии забони форсии дарӣ бад-он маъно набудааст, ки гуё дар миёни мардумони форсизабони Бухоро, Нишопур, Кубодиён, Балх, Тус, Широз, Хироту Ғазний дар он қарнҳо тафовутҳои забонӣ вучуд надошта бошад. Ҳамчунон ки Аронский дар ин мақола дуруст қазоват мекунад, ин ҳама қазоватҳо бино бар вижагиҳои расмулхатти арабӣ-форсӣ дар осор мунъақис нашудааст.

Пеш аз ин дар бораи истилоҳи *дарӣ* ишорате доштем, акнун бояд афзуд, ки ҳамчунон, ки аз таърихи корбурди вожаи *дарӣ* бар меояд, ханӯз дар замони Сосониён ба кор рафта будааст. Дар сангнабиштаи Шопур (Қаъбаи Зардушт, 27-33 *skz* форсии миёна *dlyr'n* матни портӣ *dlyr'n*) вожаи дарӣ дар унвон *даригон*=*daridan* истифода шудааст, ки маънои он *дарбориён* аст. Аз ин ҷо *дариг* ба маънои вобаста ва мансуб ба дарбор аст ва истилоҳи *дарӣ* дар мавриди номи забон аз он замон баргузида шуда, ки инро анҷоми вожа бо пасванди *i* форсии миёна *ig* пайдо шудааст. Дар ҳамин қолиб дар сангнабиштаҳои форси миёнаи сосонӣ истилоҳи *лорсиж* ба кор рафтааст. Бад-ин далел, бидуни шубҳа, метавон гуфт, ки дарӣ маъхуз аз *дарик* гунаи забони навиштории меъёри осори давраи авали форсӣ буда ва корбурди он яқҳо бо вожаи форсӣ, яъне «*форсии дарӣ*» ва ё «*лорсии дарӣ*» далели ин мудао аст. [Женев, 1972, с.22-52]

Эроншиноси амрикоӣ Ричард Фрай[41] овардааст, ки бештари муаллифони қуруни аввалияи исломӣ бар онанд, ки забони гуфтории дарбори шоҳони сосонӣ ба номи *дарӣ*, яъне забони дарбор ёд мешудааст. Бино ба гуфтаи ҳамин муаллиф дар қаламрави Эрон ба лаҳҷаҳои гуногун гуфтгӯ мекарданд, аммо бад-ин лаҳҷаҳо санъати хаттӣ вучуд надоштааст, ки далели ин дар навиштаҳои Муқдасӣ дар китоби «Аҳсану-т-тақосим» мебошад. Аммо дар баробари гуишҳо, забони номи навишториро ба номи *дарӣ* ёд мекарданд. Аз ин рӯ, бино ба натиҷагирии Р. Фрай ва ҷанде дигар донишмандони аврупоӣ дарӣ забон ва лаҳҷаи ҷудоғона набуда, балки як сабки ниғориши номи забони меъёр аст. Бино ба назари Р. Фрай дарӣ ханӯз қаблӣ замони Ислом бо доштани чунин вежагиҳою бартариҳо ба манотиқи Осиёи Миёна густариш пайдо кард.

Ҳамчунин, бино ба назари гуруҳи дигари эроншиносон *дарӣ* дар миёни шоҳон ва шахриёрони давраи охири сосонӣ ба ҳайси забони дарбор маъруф буда ва он ҳамчун забони дарбори хулафои Мадоин (Тисфун) маъсуб мешуда ва аз эҳтимол дур нест, ки забони умури дафтardорӣ низ будааст.

Бинобар назари ҳамин муаллиф, яке аз марокизи густариш ва рушди ин забон Балх қарор мегирад, ки иллати ба ин поя расидани забони дариро дар Балх ба мансӯх шудани забони портӣ дар Хуросон донистаанд. Аз нигоҳи мавқеияти сиёсӣ, ин вазъро ба аз миён рафтани императории ҳайтолиҳо дар замони Хусрави аввал Анушервон дар қарни шашум медонанд ва дар робита ба ин густариш, дариро дар шарқи Эрон (Хуросон) ба ҷомеаи монавиён муртабит медонанд. Ва назари донишмандон дар мавриди забони дарии меъёри ва ё сабки дарӣ, меъёр миёни қарнҳои VIII то X, бинобар осори дардастбуда, пазируфтани мебошад. Дар ин замон аносири фаровоне гуишҳои шимолу ғарбӣ ва ё гуишҳои портии Хуросон ба забони гуфторӣ ва баъдан навишторӣ ворид шудаанд, ки аносири сӯдӣ низ дар ашъори сарояндагони Мовароуннаҳр дар ташаккули забони форсии дарӣ нақши бориздоранд.

Аз ҷамъи донишмандони Афғонистон, илова бар Фарҳодӣ, Зиёр, 1378 низ бар ин бовар аст, ки маншаи забони форсии дарӣ ғарбӣ аст. Ў низ унвони «Афғонистон маҳди пайдоиш не, балки маҳди парвариши забони форсии дарӣ аст». Ин дар ҳолест, ки Зиёр навори ғарбии Афғонистони кунунӣ бо Эронро сарзамини сукунати ақвом ва қабоили афғон медонад. Вай дар бораи чигунагии ташаккули забони меъёрӣ Кобул менависад: «форсии афғонӣ дар ду ғуиши ҷудогона, яъне ғуиши тоҷикӣ аз Мовароуннаҳр, аз сарҳадоти шимолӣ ва ғуиши Хуросонӣ аз сарҳадоти ғарбӣ дар давраҳои мухталифи замони дохили Афғонистон гардида ва дар нуқоти Талоқӣ (шаҳри Кобул) якҷо бо ҳам дари меъёрӣ ва навишториро ба миён овардаанд». Зиёр форсигӯии мардуми сарзамини Афғонистони кунуниро *персизасия (форсизасӣ)* манотикӣ пуштуннишини Ғур, Ҳирот, Бодғис, Нимрӯзу қисман Систон» таи макотеи замони медонад. Вале соҳибназарон иддаои Зиёрро як назарияи сиёсӣ медонанд, то як таҳқиқи илмӣ.

Абдулҳай Ҳабибӣ[42] пас аз кашфи катибаи Балхи Сурхкӯтал (1957 мелодӣ) навишт: «Модари забони дарӣ, шакле, ки дар ин навишта сабт шуда, дар ҳудуди қарни аввал ва дуввуми мелодӣ, яъне тақрибан ду ҳазор сол қабл вучуд дошт ва ин забон симои қадими авоили аҳди масеҳӣ, дуруст панҷу шаш қарн, ба қиёфати забони дари куруни нахустини исломӣ даромад, ки намунаҳои куҳантари он дар муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абумансурӣ (364 х.к) мавҷуд мебошад». Ҳабибӣ катибаи Сурхкӯталро зери унвони «Модари забони дарӣ» ба хониш гирифта ва кӯшидааст, ки собит кунад, ки забони форсии дарӣ идомаи бифосилаи забони балхӣ ё бохтарӣ аст. Аммо, чунонки баъд хоҳем дид, чунин дидгоҳе якҷониба буда, ҳамгӯиҳои забони бохтарӣ бо забони форсии дарӣ ба маротиб камтар аз он чи миёни ин забон бо форсии миёна аст, мебошад.

Доктор Ямин[43] асл ва решаи забони форсии дариро паҳлавӣ (форсии миёна) медонистааст. Вале дар рисолае, ки ахиран ба нашр расида, бар ин ақида исрор дорад, ки форсии дарӣ идомаи яке аз ғуишҳои портӣ ё паҳлавии ашқонӣ аст. Ў ба ин бовар аст, ки порсӣ ҳамон портӣ аст, ки пас аз ҳузури ашқонӣ дар остони Порс ба ин ном хонда шуд.

Бо таҳқиқ дармеёбем, ки забони форсии дарӣ аз назари вижагиҳои забоншинохтӣ наздаиктарин робитаро бо забони форсии миёна дорад, ҳамон тавре, ки ин забон дар миёни соири забонҳои эронии миёна ё портӣ назикӣ дорад, чунонки Фаршедвард[44] усули ин ду забонро муштарак менамоёнад. Ин наздикӣ аст, чунонки дидем, бисёре аз донишмандонро бар он дошта, ки форсии дариро ба таври якҷониба дунбола ва идомаи форсии миёна бидонанд.

Ҳамин тавр, бо таҳқиқ дар меёбем, ки осори нахустин ба забони форсии дарӣ алорағми ҳақиқати зикршуда дар фавқ, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон ба вучуд омадааст. Шуаро ва нависандагони давраи аввал-ё пешклосик, аз хавзаҳои Хуросон ва Мовароуннаҳр будаанд. Чандон ки дар бодии амр маншаи чанубу ғарбӣ доштани забони форсии дарӣ дур аз ҳақиқат менамоёнд. Ин ду ҳақиқат боис гардиданд, ки таи як қарни гузашта, ғайр аз донишмандони ғарбӣ, муаллифин ва муҳаққиқини Эрон, Афғонистон ва Мовароуннаҳр, махсусан Тоҷикистон рӯ дар рӯи ҳам биистанд ва чунон ки дидем, ин қазияи илмӣ ҷанбаи сиёсӣ пайдо кунад ва ҳар тараф ба нафъи хеш ба тарошидани далоилу бароҳин мепардозанд. Воқеиятҳои забоншинохтӣ, ки қаробатҳои чуну ҷароии забони форсии дарӣ бо забони форсии миёнаро ба исбот мерасонад, забоншиносиро дар баробари ҳақиқии таърихӣ ва ҷуғрофӣ қарор медиҳад.

Ин мушочараи илмиро мусолиҳа миёни ҳар ду тараф дар ин хатти миёна хоҳад буд, ки омезиши ғуишҳои ғарбӣ (форсӣ) бо ғуишҳои шарқӣ (дарӣ) дар Хуросон ва Мовароуннаҳр, сабаби ба вучуд омадани забони форсии дарӣ гардид, ки авомили сиёсӣ ва динӣ, заминаи рушди онро фароҳам овард.

Барои нишон додани ин мавқеият атласи забонҳои эронии миёнаро (ба таври тахмин) таҳия кардаем, то маҳалли ин талоқиро ба ҳубӣ бинамоёнад.

Тарҳи мо барои исботи ин идао тавре аст, ки ибтидо, ҳамгӯиҳо ва иштирокоти забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ миёни худашонро аз се манзар нишон медиҳем: овой, дастурӣ ва вожагонӣ. Сипас, ҳамгӯиҳои ҳар як аз ду забони эронии миёнаи ғарбӣ (портӣ ва форсии миёна) ба таври ҷудогона бо форсии-дарӣ (аз ҳамон се манзар)-ро ба баррасӣ мегирем. Ба ҳамин тартиб, ҳамгӯиҳо миёни забонҳои эронии миёнаи шарқӣ (сугдӣ, балхӣ, хоразмӣ ва сақоӣ) ва онҳо нуқоти иштироки ҳар кадом бо забони форсӣ ба меъёрҳои дигари мероси он забонҳо дар форсии дариро нишон медиҳем.

Илова бар ин, сайри таъсиргузори забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ ва шарқӣ дар ҷараёни пайдоиши забони форсии дариро дар ғуишҳои боқимонда аз ҳар ду даста забонҳо-дар маҳалли ҷуғрофӣ, яъне (Хуросону Мовароуннаҳр) нишон медиҳем. Қонунмандӣҳо, ки овоҳо ва вожагонии ҳар кадом аз ин ғуишҳои мазкурро дар дастгоҳи забони ҷадиди форсии дарӣ қоили ҷазб месозад, баён мекунем. Ҳамчунон, бо овардани фасли *мушаббае* аз расмулхатти дурустнависҳои давраи аввал ва нишон додани тафовутҳои овой ва чандгунагии имлоӣ мароҳили таквини забони форсии дариро дунбол мекунем. Бахши дуввумро ба авомили фарозабоншиносии муассир дар рушди забони форсии

дарӣ баррасӣ мекунем ва нишон медиҳем, ки чи гуна тақорун (*бо ҳам наздик шудан*) миёни таърих, ҷуғрофиё, аз як тараф ва таҳаввули забоншиносӣ, аз ҷониби дигар, боиси ба вучуд овардану густариши ин забонҳо мегардад.

Ба вучуд омадани дастгоҳи расмулхаттӣ чадид, яъне хатти арабӣ, аз муҳимтарин авомили ба ҳам пайванддихандаи ғуишҳои мутааддид ва ҳатто забонҳои мутабоид (*дур аз якдигар*) гардид, чи яке аз авомили воғароии забонҳою лаҳҷаҳо, нобаладии ғуишварони ҳар як аз он забонҳо ва лаҳҷаҳо ба хатти мавриди истифодаи тарафҳои дигар будааст. Аз рӯи таҳқиқ дар ҳини вуруди Ислому ба сарзаминҳои Эрони миёна ба хутути зайл менавиштанд: брахманӣ, харуштӣ, юнонӣ, сугдӣ, хоразмӣ (оромӣ), паҳлавӣ, ашконӣ, паҳлавии сосонӣ, монавӣ ва суренӣ. Дар зимн, хатте, ки китоби «Авасто» ба он навишта шуда, низ дар аҳди сосонӣ ба вучуд омадааст. Дар водии Ганда хутути динигарӣ мутадовил будааст.

Ваҳдати идории сиёсӣ бо марказияти Хуросон (маҳалли талоқии забонҳо ва ғуишҳои эронии миёна боиси ба вучуд омадани як лаҳҷаи меъёрӣ гардид, ки дигаронро ба таъсии он ба ташвиқу таҳрис кашонид. Билохира, дере напойд, ки ин ғуиш василаи таблиғу густариши дини чадид (Ислому) ва улуму фунуни марбут ва мутааллиқ ба забон шуд.

2-Форсии пешадабӣ ё форсии нави мутақаддим, забони омехта: Муҳаққиқини аврупоӣ бо тавачҷӯх ба тафоутҳои дастурино воҷгонии забони форсии дарӣ, таи ҳаёти адабии он, мароҳили сегонае забони пешкоссик (худудан қарнҳои нӯҳум то дувоздахуми мелодӣ саввуум то шашуми ҳиҷрӣ, забони коссик ва забони муосирро барои он қоиладар буданд:

Доктор Парвиз Нотил Хонларӣ[45] истилоҳоти давраи таквин, форсии дарӣ ва форсии навро ба қор мегарад. Вай истилоҳи давраи таквинро монанди Лазар, ба ҳамон давраи замонӣ ба қор мегарад, ки адабиёти форсии дарӣ шуруъ ба рушду такомул менамояд. Лазар[46] бо истинод ба гузориши Ибни Муқоффаъ аз вазъияти забоншинохтии давраи сосонӣ ба забони форсии миёна ё *parsi(g)*-ро забони расмӣ, идорӣ, динӣ ва адабии он давра меҳонад, ки сохтори нисбатан қуҳанро ҳифз карда буд. Дар айни ҳол забони дарӣ ба унвони забони муҳоварай роиҷ дар дарбору пойтахт (дар) буда, ки худ гунае таҳаввулфаттар аз *порсик* буда ва аз ҳамон оғоз ба забони форсии дарӣ (форсии нав) мавриди истифода дар мутуни аввалия шабоҳати бештар дошт.

Лазар зимни қоиладар шудани ду ғуиш ба ин забони ирриботии муштарак, нуктаи амиқеро тазаккур медиҳад: «этимолан ин забон аз ҳамон даврон дар Хуросон тақрибан ба таври комил ҷойгузини забони портӣ шуда буд».[47]

Номи дарӣ ғуиши шимолӣ ва номи форсӣ ба ғуиши ҷанубии он итқоқ мешавад. Ҳамон тавре, ки дарӣ ба мутуни аввалияи форсии нав шабоҳат мерасонид, форсӣ низ ба таври махсус ба форсии миёна наздик буд.

Аммо муҳаққиқини ғарбии эронӣ, ба нудрат ба даврони қабл аз пешкоссик ё давраи таквин, ки Лазар онро форсии пеш аз адабӣ ва Вернер Зундерман онро форсии навмутақаддум мегӯяд, пардохтаанд. Лазар[48] (1963), Хининг[49] ва Рапп (1976)[50] ҷумалоти кӯтоҳе, ки дар ҳилоли кутуби арабӣ омада ва ба катиба ва дастнавиштаҳое, ки тавассути яҳудиён ба хаттӣ арабӣ нигошта шуда, ишороте доштанд, вале ҷигунагии забоншинохтӣ таҳаввул дар марҳилаи пешкоссикро аз назари забоншиносӣ мавриди тавачҷӯх қарор надодаанд. Муҳсин Абулқосимӣ[51] Хусрави Фаршедвард[52], Нотил Хонларӣ[53] ва Алиашраф Содикӣ[54] ба ҷигунагии ин таҳаввул аз назари забоншинохтӣ пардохтаанд. Вале бо ин далел, ки дар он замон осор ва маводи кофӣ аз забонҳои эронии шарқӣ (сугдӣ, хоразмӣ, сақӣ ва балхӣ) дар ихтиёри онон набуд ва бино ба далоили дигар, нақши забонҳои дигар дар ин таҳаввулро нодида гирифтаанд. Аз ҳамин рӯ, суолоти бисёре дар ин хусус бе ҷавоб мондааст, аз он ҷумла, қаламрави зуҳури забони форсии миёна, дар ҷануб ғарби Эрони кунунӣ, вилояти Форс аст. Ба чӣ далел нахустин намунаҳои адабиёти форсии нав дар Шарқ ба зуҳур мерасад? Хуросони шарқӣ ва Миёнрудон дар давраи ҳокимияти сосонӣ аксаран аз ҳайтаи қаламрави онон берун буд. Забони расмӣ онон чи гуна тавониста дар ин сарзаминҳо тарвиҷ ёбад, ё то кунун тафқиқе равшан миёни форсии миёнаи катибаҳо, форсии миёнаи монавӣ ва форсии миёнаи зардуштӣ ва ин ки қадом яке аз инҳо салафи форсии дарӣ аст, сурат нагирифтааст. Вернер Зундерман мегӯяд: «Форсии миёнаи катибаҳо ва форсии миёнаи мутуни монавӣ думболаравҳои мустақими сангнавиштаҳои форсии бостон нестанд ва ҷунин менамояд, ки гунае мушаххас ва шояд танҳо гунаи сабке аз форсии миёна бошад, ки саранҷом поя ва бунёди адабиёти форсии нав гардид».[55] Он гуна маҳовираи форсии миёна, ки ҳеч як аз виаҷаҳои форсии миёна сабт шуда, дар асноди паҳлавӣ дар он мавҷуд нест ва он бунёди форсии навшуда қадом аст? Билохира, ин нукта, ки агар забони форсии нав ба ин далел, ки забони дарбори сосониҳо ва забони пойтахти онон, яъне *мадоин* ва *шаҳрҳои он* буда, чӣ зарурате буда, ки ду тан аз аҳолии Хуросон, Асадӣ аз Тус ва Носири Хусрав аз Балх ғарази ҳалли мушкилоти вожагон мустааммал (*ба қор бурдашуда*) дар адабиёти ҳамин замон ба аҳолии ғарби Эрон луғатнома бинависанд ва шоирони он навоҳиро ба адабиёти шоирони Шарқ ошно намоянд.

Гузашта аз инҳо, ин мафҳум, ки забони форсии дарӣ монанди забони фаронсавӣ ва теъдоде аз забонҳои дигар як забони «омехта=*pidgin*» аст.

Саранҷом тавассути Хенинг (1958) гӯшзад шуда буд, аммо то кунун баҳс таъсирҳои фаровон ва пайвасти забонҳои эронии шимолу ғарбӣ ва эронии шарқӣ бар форсии нав такмил нашудааст. Ин таъсирот ба ҳаде буда, ки ба қавли Вернер Зондерман форсии миёнаи китобӣ ба унвони забони расмии шоханшоҳии сосонӣ ва забони таҳсилӣ мубадону дарбориён, таъсироти баландмуддати забони расмии куҳантар, яъне портиро аз сар гузаронидааст ва ба забони расмие бадал шуда, ки вижагиҳои хосгоҳи чануби ғарбиро низ аз даст додааст»[56].

Дар ин рисола ба тартиб дар ҳар ду даста забонҳои эронии ғарбӣ, ки дигаргуниҳои дастуриро, ки таи он дастгоҳи феъл бо фурупошии сохти мозии омилдор дастхуши хоҳиш шуда ва ба ҷои он суратҳои мозии лозим таъмин ёфта, мавриди мутолиа қарор медиҳем. Дигаргуниҳое, ки мучиби забоншинохтӣ гузар аз забонҳои эронии миёна ба форсии нав шинохта мешаванд. Ҳарчанде дигаргуниҳои овоии чандонеро шохид набудаем, вале вуруди вожаҳои касир аз тамоми забонҳо дар ташаккули забони форсии дарӣ нақши умда доштаанд. Афзун бар инҳо, метавон далели дигаргуниҳои забониро дигаргуниҳои сиёсӣ ё дигаргуниҳои жарғи иҷтимоӣ низ ҷутуҷу қард. Сухане, ки ибтидо тавассути Росси (1987), гуфта шуд, ба баҳши дуввуми рисолаи ҳозир ба ин мавзӯи ихтисос ёфтааст.

АДАБИЁТ

1. Herzfeld. Paikuli. Monument and inscription of the Early History of the Sasanian Empire. P? Berlin ? 1924. p.151.
2. Алиашраф Содикӣ. Таквину забони форси, Техрон, 1357, –с.26.
3. P.H. Gignoux, notes sur la reduction de L'Ardy Viraz Namag: L'emploi de iam et de be in XVII. Deutscher Orientalistentag.
4. Саймидинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. Душанбе, 2001, с.218-219.
5. Доудӣ, Маҷмуаи мақолаҳои Конфаронси илмӣ, Душанбе, 1999.
6. R.N. Frye. Parthia. In Encyclopedia Britannica. London 1972, p. 341-344.
7. В.А. Лившиц. Вожаҳои сӯғдӣ дар забони тоҷикӣ. Аҳбори Академияи илмҳои Тоҷикистон. №12, –с. 33.
8. Christensen. Iranische Dialektaufzeichnungen ans dem Nachlaas/ Von. F.c. Andreas. Im, Berlin, 1930, p.4-5.
9. А.А. Семенов. К вопросу о термине «дарӣ» как название языка. В книге памяти М.С. Андреева. Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. Труды пт120, Сталинабад, 1960, –с.189-193.
10. А.А.Фрейман. Задачи иранской филологии, Известия АН СССР. Отд. лит. и языка. Т. У, вып. 5. 1946, –с. 44-47.
11. Алиасгари Содикӣ. Таквину шзабони форсӣ, Техрон, 1357. –с.35.
12. Баҳор, Муҳаммад Тақӣ. Сабкшиносӣ, ҷ.1. –с.с. 151-152. (маъруз аз китоби *Албаён ва ттабин*. таъби Қоҳира, ҷ. 3, –с.6-7).
13. Фатхуллоҳ Мучтабӯӣ, Алиашрафи Содикӣ. Луғати фурс. Интишороти Хаворазмӣ. Техрон, 1365.
14. Е.Э. Бертелс. Персидский дарӣ- таджикский. –СЭ. 1950, т. 4, –с. 60-65; ҳамчунин [Миронев, 1975, с.124-133].
15. В.В. Бартольд. К вопросу о языках тохарском и согдийском. Сборник «Иран», т.1, 1927, с. 34.
16. Абдулгани Мирзоев. Як омил қоте. Маҷ. «Садои шарқ», 1975, №8, –с.124-133.
17. G/Lazard. La Langue des Plus anciens monuments de la prose persanse. Paris, 1963, p/17.
18. Ефимов В.А., Растрогуева В.С., Шерво Е.Н. Персидский таджикский, дари.-Основы иранского языкознания. М., 1982, с.240.
19. W.B. Henning. Persian poetical Manuscripts from the Time of Rudaki, in : F Locust's Leg. Studies in hanour of S.H. Taqizadeh, London, 1962. p. 89.
20. Абдулхай Хабибӣ. Таърихи Афғонистон баъд аз ислом. Ҷ2, Кобул, 1344.
21. Муҳаммад Хусайн Ямин. Таҳавули забон. Таърихчаи забони порсии дарӣ. Интишороти Майванд, 1386.
22. Хусрави Фаршедвард. Таърихи забони форсӣ. Интишороти «Навор», Техрон, 1378.
23. Парвиз Нотил Хонларӣ. Таърихи забони форсӣ, ҷоми «Асопир», Техрон, ҷ.1, 1365.
24. E.L. Rapp. The date of the Judaea-Persian Inscription of Tangi Azao in central Aeghanistan? Est and West? 1967. p.51-57.
25. Муҳсин Абулқосим. Дастури таърихии забони форсӣ. Интишороти «Самт», Техрон, 1381.
26. Хусрав Фаршедвард. Таърихи забони форсӣ, Интишороти «Навор» Техрон, 1397.
27. Вернер Зундерман. Форсии миёна. Маҷмуаи мақолаҳои «раҳномаи забонҳои эронӣ» ҷ. 1. Интишороти «Қақнус». Техрон, 1383, –с.169.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИРАНИСТИКИ О ЯЗЫКЕ ФАРСИ ДАРИ

Многие ученые - иранисты считают, что язык фарси дари распространился с запада Ирана на Хорасан и Мавераннахр. Этой точки зрения учёные придерживаются с конца XIX века, но с точки зрения современных ученых- иранистов на этот счёт существуют различные мнения. Данная статья посвящена изучению исследования ученых-иранистов о зарождении языка фарси дари.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: иранистика, ученые - иранисты, язык фарси дари, зарождение и распространение языка фарси дари.

RESEARCH PERSIAN LAUNGUST ABOUT PERSIAN DARI LANGUAGES

Many scientists – Persian Languagest consider that Persian-Dari languages has extended in the West of Iran to Khurasan and Moveraunahr. Scientists adhere to this point of view from the XIX-th century end, but from the point of view of modern scientists – Persian Languagest in this respect there are various opinions. Given article is devoted studyi ng of research of scientists-ironists about l origin Persian-Dari languages.

KEY WORDS: Persian Languagest, scientists' Persian Languagest, Persian-Dari languages, origin and language distribution Persian-Dari languages.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Мухайиддин Махди-сонскатель* Института языка и литературы им. Абуабдулло Рудаки АНРТ

АДАБИЁТШИНОСӢ

МАОРИФПАРВАРОНИ ТОҶИК ВА НАХУСТКИТОБҲОИ ДАРСӢ

Д. Хоҷаев, П. Гулмуродзода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Маорифпарварони тоҷик пешравии ҷомеаро дар маърифатнокии мардум ва ислоҳи мактабу мадраса медонистанд, ки ин ғоя аз бунёдгузори ҷараёни маорифпарварии тоҷик Аҳмад Маҳдуми Дониш аз нимаи дувуми садаи XIX то ба матбуоти тоҷикии солҳои 20-уми садаи XX идома ёфт.

Аҳмади Дониш бунёди назарии маорифпарвариро асос гузошт ва маорифпарварону тачаддудхоҳони оғози садаи XX ба ғаёлияти амалӣ пардохтанд, ки аввалин мактабҳои усули нави тоҷикӣ дар оғози садаи XX дар Самарқанду Бухоро бо химмату кӯшиши Маҳмудҷоаи Бехбудӣ, Абдулқодири Шакурӣ, Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Устод Айни, Ҳомидҷоаи Меҳрӣ, Аҳмадҷони Ҳамдӣ таъсис ёфтанд. Китобҳои дарсии Маҳмудҷоаи Бехбудӣ, Ҳоҷӣ Муин, Исматулло Раҳматуллозода, «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-и Абдулқодири Шакурӣ, «Раҳбари хат»-и Мунзим, «Таҳзибуссиён», «Тартилулқуръон», «Заруриёти диния»-и Устод Айни, «Роҳбари форсӣ»-и Муҳаммадрасул Расули, «Мухтасари таърихи ислом»-и Фитрат ва бисёр дигар китобу васоити таълимӣ барои толибилмони ин мактабҳо таълиф ёфта, ки хондану навиштанро дар ҳамбастагӣ таъмин мекарданд ва на танҳо дар Мовароуннаҳр, балки дигар кишварҳои форсизабон маъруфу машҳур гардиданд.

Вале дурии мардуми Бухоро аз ислоҳоту тараққӣ ва беҳабариву бевуқуфии аҳли дарбор аз таҳавуллоту дигаргунӣ олам имкон намедод, ки он ҳадафу мақсадҳои наҷиби маорифпарварону равшангароён ва равшанфикрони тоҷик амалӣ шавад. Амири Бухоро роҳи ягонаи оромии кишварро дар куштору нобудии маорифпарварону ислоҳотхоҳон ва тараққихоҳон дид, ки оқибат боиси парокандагии миллат ва таназзули аморат гардид. Бо шикасти ҳаракати тачаддудхоҳӣ дар соли 1917 дар Бухоро инқилоби фикриву фарҳангӣ дар нимароҳ монд, ки он бохти тоҷикон буд. Пантуркистон бо ширкати асокири рус табaddулоти сиёсии мусаллаҳонаро дар Бухоро анҷом дода, тамоми ҳокимиятро ба дасти худ гирифтанд ва ҳамаи корҳои идории давлатиро ба забони узбекӣ ба роҳ монданд. Кор ба ҷое расид, ки дар Бухоро-маркази забону адабиёти асилу қадимии тоҷикон барои сухани тоҷикӣ дар идораҳои давлатӣ ҷарима ҷорӣ карданд.

Тақсимои марзи миллии Осиёи Миёна дар соли 1924 ва ташкили ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон барои пешрафти мактабу маориф имконияти бештаре ба вучуд овард, ки дар назди халқи тоҷик ва ба вижа, зиёни он дар қатори бисёр масъалаҳои муҳими сиёсӣ иҷтимоӣ масъалаи забон

хамчун аслиҳаи тавонои тараққиёт ва мубориза қарор гирифт. Роҳандозии қорҳои давлатию сиёсӣ, ҷамъиятӣ ва фарҳангиву тарбиявӣ бо забони модарӣ таълими дурусту мақсаднокро дар кулли макотиб тақозо менамуд, ки насли дуҷоми маорифпарварони тоҷик бо сарварии устод Айнӣ аз нав ба ҷунбиш омада, дар бунёди давлати навтаъсиси тоҷикон ҳиссаи арзанда гузоштанд.

Таъмини мактабҳо бо китобҳои дарсӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб мерафт, ки 7 октябри соли 1925 дар Душанбе Нашриёти давлатии Тоҷикистон- Нашрдавтоҷ таъсис ёфт. Сарварии он ба зиммаи устод Лоҳутӣ гузошта шуда буд. Моҳи апрели соли 1926 бо қарори Кумитаи инқилобии Тоҷикистон Абулқосими Лоҳутӣ ба Самарқанд меравад, ки сармуҳарририи шӯъбаи самарқандии нашриёт ба зиммаи устод Айнӣ вогузор мегардад.

Устод Айнӣ ба қори нашриёт С. Ализода, Ҳоҷӣ Муъин, Ҳ. Ирфон, С. Манофзода, И. Раҳматуллоев, Қ. Абдуҳолиқзода, Р. Ҳошим, Т. Зехнӣ, В. Маҳмудӣ, М. Мӯсаӣ, Ш. Ҷаббориро низ ҷалб мекунад.

Соли 1925 Нашриёти марказии Шарқи Маскав ба ўзбакҳо 125, ба туркманҳо 40 ва тоҷикҳо 25 варақи ҷопӣ ҷудо кард. Вале, мутаасифона, аз ҷониби равшанфикрони тоҷик дар охири соли 1925 ин миқдори қами варақи ҷопӣ ҳам истифода нагардид, ки Устод Айнӣ дар мақолаи «**Дар бораи адабиёт ва китобҳои мактабии Тоҷикистон**» аз дастандандарқорон даъват намуд: «Ба зудӣ дар Самарқанд ба таҳти даст мисли Сайидризо як одами ҷанд забондон ҳайъати таълифу тарҷима барои Тоҷикистон ташкил дода, феълан ба қор шурӯъ кардан зарур аст» (1.85)..

Устод Айнӣ хуб медонист, ки Сайидризо Ализода (1875-1945) ҷун рӯзноманигор ва воқеанигор, қорманди нашрияҳои Маҳмудхочаи Бехбудӣ, омӯзгори аввалин мактабҳои усули нав дар Самарқанд, муассис ва муҳаррири нахустнашрияи даврони шӯравии тоҷик «Шӯълаи инқилоб» (1919-1921), қотиби нахуструномаи ҳамин айём «Овози тоҷик» (1924), муҳаррири Нашриёти давлатии Тоҷикистон (1925) ва мутарҷим дар пешрафти фарҳанги тоҷик хидмати шоистаеро ба сомон расондааст.

Аз ин ҷост, ки С. Ализода, В. Маҳмудӣ ва Т. Зехнӣ ба таълифи алифбо ва китобҳои дарсӣ машғул мешаванд. Соли 1926 Сайидризо Ализода «Сарфу наҳви тоҷикӣ» менависад, ки мувофиқи маълумоти муаллиф онро забоншиносони номии он давра Собит Манофзода ва Вадуд Маҳмудӣ таҳрир намудаанд.

Дар ҳамин давраи тақдирсоз Устод Айнӣ бо ҷопи «Намунаи адабиёти тоҷик» (М., 1926) аз адабиёти қадиму оламшумули тоҷик башорат дод ва нашри «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализода дар ҳамон сол (ҷопи дувумаш соли 1927) муждаи фараҳбахш аз таърихи афкори забоншиносии мардуми тоҷик буд.

Маълум аст, ки дар асрҳои миёна ва минбаъд ҳам то Инқилоби октябр дар таълими мадрасаҳо дар шарҳу тавзеҳи кулли қойидаҳои сарфу наҳв ва луғат забони арабӣ ва грамматикаи он нақши муҳим дошта, забони тоҷикиро ҷун воситаи шарҳу эзоҳи он қавоид истифода мебарданд. Агар ба ин илова намоем, ки он дастурҳои ёрирасон ҳам бо номи форсӣ ёд мешуданд, номгузории китоби Сайидризо Ализода «Сарфу наҳви тоҷикӣ» инқилобе буд дар илми забоншиносии давраи нави тоҷик. Пас аз ташкили мактабҳои усули нав то Инқилоби октябр дар Осиёи Миёна дар синфҳои тоҷикии мактабҳои русии маҳаллӣ ва дар синфҳои ўзбекии он аз рӯи китоби Муҳаммадрасул Расули «Роҳбари форсӣ», ки соли 1911 навишта шуда, то соли 1917 се маротиба аз нашр баромадааст, таълим дода мешуд.

Сайидризо Ализода бо таълифи «Сарфу наҳви тоҷикӣ» ҷун забоншиноси беҳамто бунёди грамматикаи нормативии тоҷикиро барои мактабҳои таҳсилоти ибтидоию миёна гузошт. Ҳарчанд ки ин асари Сайидризо Ализода китоби дарсии нормативӣ ба шумор меравад, қиммати арзиши баланди илмӣ дошта, аз диди имрӯзаи забоншиносӣ низ баъзе қойидаву тавзеҳи грамматикӣ, қорбасти истилоҳоту таркиботи шоиста таҳсин ва пазироӣ аст.

«Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализода аз дебочаи мухтасар ва се фасл мураттаб гардидааст. Дар дебоча муаллиф аз хусуси зарурат, ҳадаф ва хангоми иншои «Сарфу наҳви тоҷикӣ» истифода аз грамматикаҳои нормативии забони арабӣ, форсӣ, туркӣ, франсаӣ, русиро таъкид кардааст.

Дар фасли аввали «Сарфу наҳви тоҷикӣ» таърифи сарф, наҳв, ҳарф, қалима, ҷумла, алифбо, ҳуруфи мунфасила ва мутгасила, ҳуруфи мусаввата ва сомита, ҳичо, ҳаракат, сакун ва ташдид, ҳамза ва алиф, вови маъдула ва ё-и алифия матраҳ шудаанд.

Фасли дувуми «Сарфу наҳви тоҷикӣ» «ақсоми қалима» ном дошта, шарҳи грамматикӣ нӯҳ ҳиссаи нутқ: **исм, сифат, адал, замир, феъл, зарф, адот, робита, асвотро** дар бар мегирад.

Дар ин фасл дар таърихи забоншиносии тоҷик бори нахуст ҳиссаҳои нутқро дар асоси талаботи забони тоҷикӣ гурӯҳбандӣ кард ва тақсими қалимотро аз рӯи системаи грамматикӣ араб ба се ҳиссаи нутқ-исм, феъл, ҳарф, ки дар афкори забоншиносии Абӯалӣ ибни Сино, Носири Ҳусрав,

Насириддини Тусӣ, Шамси Қайси Розӣ, Маҳмуди Омӯӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Атоулло Ҳусайнӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ, Вочидалии Мучмали ва дигарон риоя шудааст, шикаст.

Маълумоти грамматикӣ, ки С. Ализода оид ба **исм** ва **фeyл** овардааст, ҷолиби тавачҷӯҳ ва шоистаи пазирой аст. Муаллиф дар бораи исми хосу ом, зот, маънӣ, зирӯҳ ва берӯҳ, муфрад ва ҷамъ маълумоти дақиқу фишурда оварда, категорияҳои грамматикӣ ин ҳиссаи нутқро хуб нишон медиҳад. Маҳсусан, қойидаи ҷамъбандии исм ҷолиб матраҳ шудааст. Ҳамчунин маълумоти муаллиф дар бораи исми ҷомиду муштак, баситу мураккаб, замону макон, исми ҷомеъ, тасғир, маърифату нақира ва ҳолатҳои онҳо муфиданд.

Дигар аз маълумоти ҷолиби муаллиф дар шарҳи **ҷойнишинҳо** ва **фeyл** ба ҷашм мерасад. Муаллиф ҷойнишинҳоро ба замири шахсӣ, мунфасил ва мутғасил, мавсулӣ, истифҳомӣ, ибҳомӣ, иснодӣ ва фeyлӣ тасниф карда, ҳолатҳои онҳоро дар ҳаёти ҷумла нишон додааст.

Дар боби **фeyл** С. Ализода умдатарин хусусиятҳои маъноӣ ва сохтори фeyлро бо як усули сода ва маърифатшаванда баён сохтааст, ки шоистаи омӯзиш мебошад. Вай шарҳи фeyлро нахуст аз масдар шуруъ ва онро ба масдари доӣ ва тоӣ, асли ва таҳфифӣ ҷудо кардааст. Маҳсусан, маълумоти муаллиф дар бораи замони фeyл ва сурати ташкили замони ва тасрифи фeyлҳо аз рӯи замон ва шахсу шумора хеле наҷиб аст. Вай дар «Сарфу наҳви тоҷикӣ» ҳамаи шаклҳои замони фeyлро аз рӯи сифаҳо овардааст.

Ҷасли сеюми «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализодро масъалаҳои **наҳви** забони тоҷикиро фаро гирифтааст, ки бо сабабҳои муайян доираи масъалаҳо, баррасии мавзӯҳои наҳв дар нисбати сарф дар китоб маҳдудтар аст.

Аз рӯи усуле, ки муаллиф пеш гирифтааст, аксар мавзӯҳои баҳши наҳв дар қисмати сарф шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Ин, ба назари мо, бо ду сабаб руҳ додааст: иллати аввал ин аст, ки ҳудуд ва доираи мавзӯҳои баҳси ин ду баҳши грамматика дар он солҳо ҳоло таъини муайян нашуда ва баррасии он аз имконоти муаллиф ҳам берун буд. Сабаби дувум ин аст, ки масъалаҳои баҳси сарф барои ҳалли масъалаҳои наҳв асосу калиде маҳсуб меёбанд.

Барои иллати аввал метавон чунин амали муаллифро мисол овард, ки ӯ зимни мавзӯи «**ҳолати исм**» таърифи мубтадо, саволҳои мубтадо, ифодаи мубтадо бо ҳелҳои гуногуни исм, таркиби мубтадо, мафбул (пурқунандаи бевосита ва бавосита), баъзе ҳолшарҳқунандаҳо, маҳсусан ҳоли макон, мисли: Ман аз хона омадам. Ман дар хона будам. Ман ба хона меравам-ро шарҳ додааст.

Вобаста ба шарҳи пешоянду пасояндҳо ва вазифаи грамматикӣ онҳо хусусиятҳои наҳвии пурқунандаю ҳолшарҳқунандаҳоро ҳам муфассал шарҳ бааст. Масалан, вобаста ба шарҳи ҳодисаи муродифоти пешоянди **бо (ба), ба (бар)** ва **дар (бар, ба)** ба хусусиятҳои наҳвии пурқунандаҳо ва ҳол низ дахл кардааст. Чунончи: Хатро бо қалам (ба қалам) навиштам. Дар бом-(бар бом)-ба бом хобидам.

Ҳамин гуна омезиш ҳангоми шарҳи вазифаю маъноӣ ниодоҳо низ мушоҳида мешавад. Масалан, муаллиф зимни тавзеҳи «**ҳолати нидо**» ҳамон ифодаҳоеро шарҳ додааст, ки имрӯз онҳо ҳамчун муҳотаб ҷудо карда мешаванд. Чунончи, муаллиф мегӯяд: «Мунодӣ мураккаб (нидошуда) он аст, ки дар аввалаш лафзи «эй» ва ё дар охираш ҳарфи «о» зикр шавад. Монанди: Эй бародар, илм омӯз! Бародаро, аз бадон бигурез!»

Дар бандҳои «**ҳолати изофа**», «**қойидаи изофа**», «**қойидаи изофа**», «**тағотеи изофа**»: китоби бародари Баҳром, мевай боғи ҳамсоия мо, «**изофаи мақбулӣ**»: корхона (хонаи кор), гулоб (оби гул), «**изофаи ломия**»: китоби шогирд, «**изофаи баёнӣ**» (ҷинси муайяншаванда) дарахти тут, рӯзи шанбе, шаҳри Самарқанд хусусиятҳои муҳиму асосии муайянқунандаҳо тасвир ёфтааст.

Ҳамин гуна шарҳи ҳодисаҳои наҳви дар банди ҷойнишинҳо низ дида метавонем.

Дар ҷасли «**Наҳв**»-и грамматикаи С. Ализода бисёр қойида, шарҳу эзоҳ оид ба воҳидҳои наҳв омада, ки аз заҳмати гарони муаллиф ва назари амиқи ӯ дарак медиҳад.

Дар баҳши наҳви «Сарфу наҳви тоҷикӣ» чанд нуқтаи ҷолиб ба назар мерасад, ки барои таълими минбаъдаи ин қисмати грамматикаи забони тоҷикӣ аҳамияти муҳим дошт: нахуст ин ки муаллиф барои ташкили ҷумла зарурати ду калимаро, ки яке ҳукм (хабар) ва дигаре маҳкум (мубтадо)-ро таъкид менамояд ва чунин мисол меорад: Аҳмад мехонад. Аҳмад доно аст.

Нуқтаи ҷолиби дигар ин ки ӯ мувофиқати хабар бо мубтадорро шарҳ дода, мегӯяд: «Агар мубтадо исми бечон (ғайризирӯҳ) бошад, мутобиқати нопурра ҷоиз аст. Обҳо раво аст= Обҳо равоанд. Бодҳо мевазад= Бодҳо мевазанд.

Ҳамчунин ҳодисаи баръакс мубтадо дар шакли ҷомеъ омада, хабар метавонад танҳо бошад ё ҷамъ:

Лашкари мо диловар аст = Лашкари мо диловаронанд.

Лашкари мо шерона мечангад= Лашкари мо шерона мечанганд».

Дигар нуқтаи муҳим ин ки ифодаи мубтадо ва хабарро бо исм, сифат, ҷойнишин, шумора ва масдар бо мисолҳо шарҳ додааст.

Шарҳи муаллиф дар бораи чумлаи хуллас низ ҷолиб аст: «Чумлае, ки фақат аз маҳкум (мубтадо) ва ҳукм (хабар) мураккаб бошад, чумлаи мучаррад (ба истилоҳи имрӯз хуллас) мегӯяд, ҳамчун: Аҳмад мекушад – Аҳмад кӯшон аст».

Барои чумлаи тафсилӣ истилоҳи «музайяна»-ро истифода карда, мегӯяд: «Чумлае, ки ба ҷузъ маҳкум ва ҳукм мутаммими дигаре ҳам дошта бошад, чумлаи музайяна меноманд, монанди: Аҳмад китоб мехонад. Аҳмад имрӯз бемор аст». Ин қойида имрӯз ҳам дар ҳама китобу дастурҳои таълимии грамматикаи забони тоҷикӣ риоя мешавад.

Дар баҳши наҳви китоб С. Ализода чумлаи содаи мутлақро ҷудо карда, дар муқобили чумлаи мураккаби тобеъ мегузорад. Аз назари ӯ чумлаи мураккаби тобеъ аз ду чумла: чумлаи ибтидоия (сарчумла) ва чумлаи мутаммима (пайрав) иборат аст.

«Чумлаи мутлақ, – мегӯяд С. Ализода, он аст, ки ба худии худ дорои маъноӣ том бошад. Мисол: Душанбе маркази Тоҷикистон аст». Воқеан, ин чумлаи ба итмом расида, чумлаи комил мебошад ва ба шарҳу эзоҳ эҳтиёҷ надорад.

Зимни истилоҳи ибтидоия ва мутаммима С. Ализода сарчумлаю чумлаи пайравро дар назар дорад. «Чумлаи ибтидоия он аст, ки маъноӣ вай дар чумлаи дигар тамом шавад ва онро чумлаи мутаммима гӯянд. Монанди: Бипарҳез аз нодоне, ки худро доно шуморад. Дар ин ҷо, – мегӯяд С. Ализода, «Бипарҳез аз нодоне» чумлаи ибтидоия ва чумлаи «худро доно шуморад» чумлаи мутаммима аст».

Чунонки мебинем, С. Ализода қўшидааст, ки моҳияту табиати наҳвии чумлаи мураккаби тобеъро нишон диҳад. Вай чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави шартро зимни чумлаи шартӣ ва ҷазоия чунин шарҳ додааст.: «Чумлае, ки дар вай шарт бошад, чумлаи шартӣ ва чумлае, ки маршрути он бошад, чумлаи ҷазоия номанд. Мисол: Агар ба хондан бикӯшӣ, туро дўст дорам. Дар ин ҷо чумлаи «Агар ба хондан бикӯшӣ» чумлаи шартӣ ва чумлаи «Туро дўст дорам» чумлаи ҷазоия мебошад».

Дар боби чумлаи мураккаби тобеъ қайди ҷолиби тавачҷӯҳи муаллиф шарҳи мухтасари ӯ оид ба чумлаи мўътариза аст.

Вай мегӯяд: «Чумлаи мўътариза он аст, ки дар миёни аъзоҳои чумла даромада, мутааллиқ ба ҳеч як аз онҳо набошад ва ҳазфи он ба маъноӣ он чумла ҳеч халале нарасонад. Мисол:

Гар бихандам, (в-он пас аз умре аст) гӯянд заҳрханд,

В-ар бигирям, (в-ин баҳри рӯзе аст) гӯянд хун гирӣ. (Анварӣ)

Шарҳи Сайидризо Ализода оид ба чумлаи мураккаби пайваст ба меъёру аломатҳои ин хели чумла ҷавобгӯ нест. Вай чумлаи содаи чидаъзо (хабараш чида)-ро чумлаи мураккаби пайваст доништа, чунин қойида медиҳад: «Чумлаи мунтазам он аст, ки аз чанд чумлаи ҳамҷинс муташаккил бошад.

Монанди: Пайи маслиҳат маҷлис оростанд,

Нишастанду гуфганду бархостанд. (Фирдавӣ)

Дигар хидмати муҳиме, ки муаллифи «Сарфу наҳви тоҷикӣ» Сайидризо Ализода дар таълиму омӯзиши наҳв кардааст, **муқаррароти аломатҳои китобат** мебошад. Маълум аст, ки то таълифи «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и ӯ аломатҳои китобат дар нигориши тоҷикӣ бо истисноӣ баъзе аломатҳои шартӣ гузошта намешуданд.

Сайидризо Ализода дар маҷмӯъ 9 аломати китобатро ба ин тариқа ҷудо кардааст: сакта (вергул), нуқта, нуқта бо сакта (нуқта вергул), ду нуқта, ишорати истифҳом (аломати савол), ишорати нидо (аломати хитоб), фориқа (аломати тире), аломати мўътариза (қавс), муаййиза (нохунак).

Аз нуқоти дигари муҳиму ҷолиби усули таълиму омӯзиши муаллиф дар «Сарфу наҳви тоҷикӣ» ин аст, ки дар ҳопимаи китоб намунаи таҳлили сарфӣ ва наҳвири нишон додааст.

Мо низ барои хонандагони гиромӣ ду чумлаеро, ки Сайидризо Ализода усули таҳлилашро нишон додааст, пешкаш мекунем:

Чумлаи аввал: **Аҳмад рӯзномаро хонд.**

1. **Таҳлили сарфӣ:** Аҳмад – исм, хос, зот (ҷисм, ҳастӣ), басит (сода), зирӯҳ (ҷондор), маърифа (муайян), муштак (аз ҳамди арабӣ), муфрад (танҳо).

рӯзнома – исм, ом, зот, мураккаб, берӯҳ, маърифа.

ро – адот, барои мафъули бевосита

хонд – феъл, басит, ахборӣ, маълум, мутааддӣ, мусбат,

мозӣ, мутлақ, ғойиб, муфрад, масдараш «хондан»,

моддааш «хон».

2. **Таҳлили наҳвӣ:** Аҳмад – феъл (аз барои феъли мехонд)

китобро – мафъули бевосита

мехонд – феъл, феълаш Аҳмад.

Чумлаи феълиияи мутлақаи музайяна.

Чумлаи дуввум: **Агар савора биревед, ман ҳам меравам.**

1. **Таҳлили сарфӣ:** агар – робита, шартӣ, ду чумларо рабт мекунад
савора – зарф, ҳол, муфрад
биравед – феъл, шартӣ, маълум, лозим, мусбат
ман – замир, мунфасил, шахсӣ, мутакаллим, муфрад
ҳам – робита, чумларо ба ҳам рабт медиҳад
меравам – феъл, ахборӣ, мусбат, лозим, ҳозир
мутакаллим, муфрад

2. Таҳлили наҳвӣ

Чумлаи яқум: агар – калимаи шартӣ
савора – мутмаим, зарф, ҳол
биравед – феъл, фобилаш мустасмори «шумо».
Чумлаи дуҷум: ман – фобил
ҳам – робита
меравам – феъл

Чумлаи яқум - феълияи тааллуқияи шартияи музайяна; Чумлаи дуҷум - феълияи тааллуқияи ҷазоияи мучаррада.

Муаллиф таҳлили омехтаи сарфию нахвиرو низ тавсия додааст, ки намунааш чунин аст: **Он чӣ дар дил аст, ба забон ояд.**

Таҳлили махлути сарфию наҳвӣ: он – замири ишорӣ, баъид, муфрад
чӣ – замири мавсулӣ, ғайри оқил мубтадо (таркиби мубтадо)
дар – адоти мафъул фиҳа
дил – исм, муфрад, басит, маърифа
аст – замир, мутгасил, иснодӣ, муфрад хабар (таркиби хабар)
забон – исм, муфрад, басит, маърифа
ояд – феъл, ахборӣ, музореъ, ғойиб, муфрад, фобилаш
махзуфи (он)

Чумлаи аввал исмияи тааллуқияи ибтидоия; Чумлаи дуҷум феълияи тааллуқияи мутаммима.

Ҳамчунон ки дида мешавад, муаллиф зимни таҳлили сарфию наҳвӣ муҳимгарин категория ва аломатҳои грамматикаи калимаю чумлаҳоро мушаххасан номбар кардааст.

Устод Айни нахустин грамматикаи давраи нави забони тоҷикиро хуш пазируфта, камбудии асосии онро дар истифодаи калимаю истилоҳоти душворфаҳми арабӣ, аз қабилӣ: замир, изофаи ломия, мафъули фиҳ, мафъули маъа, асвот, адот, татобеи изофа медонад. Вале барҳақ таъкид мекунад, ки «аз ин хусус муаллифро бозхост карда наметавонем, зеро то ҳол дар бораи истилоҳҳо муҳаррирони тоҷик ба як қарор наомадаанд, ҳатто на дар рӯзномаҳо ва на дар маҷлисиҳои илмӣ дар ин бобат гуфтушунид ҳам накардаанд. Истилоҳи фанӣ ва илмӣ он қадар чизи ғайримухимме нест, ки як муҳаррир бо ихтиёри худ вазъу қабул намояд» (2. 346).

Ин таъкиди устод Айни имрӯз низ басо аҳамиятноканд, зеро борҳо воқеъ шудааст, ки дар матбуоту адабиёт ва китобҳои дарсӣ истилоҳоти илмиро ҳар қадам мувофиқи хости хеш истифода мебаранд.

Дар воқеъ, истифодаи калима, таркиб, ибораю истилоҳҳои арабӣ дар «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и С. Ализода зиёд ба чашм мерасад ва ин ҷиҳат фаҳмидани баъзе қоида ва қонунҳои сарфу наҳвро вазнину душвор сохтааст, ки муаллиф дар «Дебача»-и хеш ҳангоми таълифи сарфу наҳви тоҷикӣ истифодаашро аз «Дастури забони форсӣ»-и Ғуломхусайн Кошиф ва Мирзо Абдул Азими Эронӣ, аз «Сарфу наҳви арабӣ»-и Аҳмад Ҳодим Максудии Қоронӣ, аз «Сарфу наҳви туркӣ»-и Исмоил Ҳикмат ва Абдулло Шоиқи Озарбойҷонӣ, аз «Сарфу наҳви форсӣ»-и Муҳаммад Рифъати Истонбулӣ, аз «Сарфу наҳви русӣ»-и Сухорев, аз сарфу наҳви гуногуни франсавӣ таъкид доштааст ва ба назар чунин мерасад, ки онҳо дар таълифи нахусткитоби «Сарфу наҳви тоҷикӣ» таъсири худро гузоштаанд.

Сайидризо Ализода-донишманди фидой ва фарзона бо таълифи «Сарфу наҳви тоҷикӣ» дар маърифатнокии мардуми тоҷик, устувории асосҳои дастури забони тоҷикӣ хидмати шоиста ва таърихино анҷом додааст, ки имрӯз ҳам мо бояд ҳангоми таълифи китобу дастурҳои таълимӣ аз асосҳои дастури забони тоҷикӣ ба «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и ӯ такя намоем.

Маълум мешавад, ки аз ҳамон солҳо чидду ҷаҳд ва талоши забоншиносони тоҷик ба ривочу раванқи забони адабии тоҷик, масъалаҳои асосии грамматикаи забони тоҷикӣ, ҷузъҳои таркибии он, морфология ва масъалаи таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва ғайра равона гардида будааст.

Аз ин ҷост, ки дар охири солҳои 20 ва нимаи аввали солҳои 30-юм таълифи китобҳои дарсӣ хеле авҷ гирифт, ки Туракули дар баробари фаъолияти омӯзгорӣ ба таълифи китобҳои дарсӣ низ машғул мешавад. Аз соли 1928 то соли 1940, яъне дар муддати 12 сол зиёда аз 12 китоби дарсӣ таълиф

намудааст. Ин китобҳо бо ҳамкаламии В. Маҳмудӣ, Б. Ҳочизода, Л. Бузургзода, Ҳ. Каримов, Ҳ. Бақозода таҳия шудаанд. Соли 1927 китобе бо номи «Таронаҳои кӯдакон» (бахши нахустин) дар Самарқанд-Душанбе (Нашрдавтоҷик) чоп мешавад, ки китоби нахустини Зехнӣ ба ҳисоб меравад. Соли 1928 «Омузиш», китоби кироат барои синфҳои 2-юми мактаби ибтидоӣ дар нашриёти Самарқанд-Душанбе аз чоп баромад. Инчунин, ду китоби кироатро барои синфҳои 3 ва 4-и мактабҳои ибтидоӣ «Омузиш» бо ҳамкаламии В. Маҳмудӣ таълиф намуд.

Соли 1930 дар нашриёти Тошқанд-Самарқанд китоби «Сарфи забони тоҷикӣ» бо хуруфи арабиасоси ниёгон аз чоп баромад, ки он чун китоби дарсӣ барои мактабҳои дараҷаи якум, дуҷум ва раҳбарҳо аз ҳар ҷиҳат фаҳмо, аз истилоҳоти душворфаҳми арабӣ ҳоли буд. «Сарфи забони тоҷикӣ»-и Турақули Зехнӣ баъд аз қабули алифбои лотинӣ ва баҳси содагии забони адабӣ «Тачрибаи аввалин» буд. Ҳарчанд сарфи забони тоҷикӣ дар тақя ба сарфу нахви забони арабӣ таълиф шудааст, Зехнӣ кӯшидааст, ки шаклҳои тоҷикии истилоҳҳои забоншиносиро пайдо намояд: «Дар бораи истилоҳҳо низ то як андозаи муайян дигаргунӣ ба амал омад. Ба ҷойи истилоҳҳои кӯҳна, ном ва таъбирҳои тоҷикӣ ва форсӣ пайдо карда мондам. Имрӯз, он истилоҳҳои печ дар печ ва мураккаби арабӣ аз рӯҳи зехни ҷавонони имрӯзӣ дур ва носозгор аст».

Бино ба таъкиди муаллиф «баъзеҳо аз тоҷикӣ қардани истилоҳ ва таъбирҳо хафа мешаванд, ки истилоҳоти арабӣ рехта ва илмӣ мебошанд. Ман дар ҷавоб мегӯям: Охир, истилоҳоти арабӣ аз тарафи як қуввати «фавқуллодда» офарида нашудааст. Донишмандони забоншиноси араб дар забонашон қор қарда, истилоҳ ва таъбирҳои гуногунро сохта, дар ҷой-ҷояш гузоштаанд. Онҳо рафта-рафта ранги қатъӣ ва собит ба худ гирифтаанд».

Ба назари Турақул Зехнӣ бинобар мураккабӣ, душворӣ ва номаълумии маънояш аксари ин истилоҳу таъбирҳо ба рӯҳи табиати забони тоҷикӣ мувофиқ нест: «Вақте ки форсон, туркон, ҳиндӯёни мусулмон сарфу нахви забони худро менависанд, дар таҳти таъсири забони араб дуруст қарда, ҳар як истилоҳ ва таъбири ӯро бе ҳеҷ таъбир қабул мекунад, ки то ҳол давом мекунад. Вале афсӯс, ки аксари ин истилоҳ ва таъбирҳо ба рӯҳи табиати забони форсӣ ва тоҷикӣ мувофиқ нест, чунки мураккаб, душвор ва маънояш маҷҳул (номаълум) мебошад».

Истилоҳҳои изофаи ломия, музофӣ, музофи илайҳӣ, мафъуллаҳу, мафъулфиҳӣ, маъдуд, исми мусфир, замир, замири ибҳомӣ муфрази мутақаллим, ҷаъми мухотаб, мозӣ, мозии шухудӣ, мозеи истимрорӣ ва м. и., ки Зехнӣ аз истифодаи онҳо сарфи назар қарда буд, дар забоншиносии имрӯза истеъмол намешаванд.

Яке аз фозилону донишмандони замони Абдурауфи Фитрат дар сарсухани китоби дарсии худ «Қойидаҳои забони тоҷик (Сарф ва нахв)», ки дар он се қисми грамматикаи забони тоҷикӣ – савтиёт, сарф ва нахв мавриди баррасӣ қарор гирифта, оид ба масъалаву муаммоҳои умдаи марбут ба онҳо андешаҳои пурарзиши илмӣ назариявӣ баён шудаанд, ба китобҳои Зехнӣ баҳои баланд додааст:

«...Маорифи навҷавонони Тоҷикистон, ки дар сояи раҳбарии Фирқаи Каммунистӣ ташкилоти аввалии худро бо камолӣ муваффақият ба роҳ мондааст, умуман дар масъалаи қоидаҳои забон камбудҳои худашро мебинанд ва ҷорачӯӣ мекунад. Асарҳои Сайидризо Ализода, Маҳмудӣ ва Зехнӣ, ки пай дар пай чоп шуда, ба майдони истифода даромадаанд, далели ҳамин ҷорачӯӣ аст. Хусусан «Тачрибаи аввалин аз сарфи забони тоҷикӣ» [1], ки натиҷаи кӯшишҳои дуру дарози рафик Зехнист, яке аз муҳимтарин қадамҳо аст, ки дар ин роҳ гузошта шудааст» (4. 34).

Дар соли 1930 ҷопи «Қойидаҳои забони тоҷик» аз сарфу нахви тоҷикӣ ба қалами яке аз донишмандони мумтози илму фарҳанги оғози садаи XX Абдурауфи Фитрат аз тарафи Нашриёти давлатии Тоҷикистон бо теъдоди 5 ҳазор нусха барои муаллимону хонандагон ва умуман мардуми тоҷик рӯйдодӣ фараҳбахш буд. Вай чун адиби тозапардоз ва мунавварфикр дар оғози садаи XX на танҳо дар аморати Бухоро, балки бисёр кишварҳои Шарқу Ғарб шӯҳрат ёфта буд. Асарҳои ба забонҳои ўзбакиву озарбойҷонӣ ва русӣ тарҷума шуда, дар матбуоти дигар халқҳо мавриди баҳсу баррасӣ қарор мегирифт. Вале чун ҷидду ҷаҳд ва талоши маорифпарварону тараққиҳоҳон дар аморати Бухоро дар соли 1917 бе натиҷа анҷом ёфта, онҳо гирифтори зулму истибоддод шуданд, Фитрат дар Самарқанди Туркистони Русия паноҳ бурд ва осори публисистику бадеӣ ва илмӣ хешро ба забони ўзбекӣ иншо қард.[2]

Давраи дуҷуми фаъолияти илмӣ эҷодии ӯ ба забони тоҷикӣ аз пйесаи «Шуриши Восеъ» ва муқаддима ба китоби Устод Айни «Саргузашти тоҷики камбағал ё ки Одина» аз соли 1927 оғоз ёфта, мақолаҳои «Сайфи Исфарангӣ», «Лугати Ҳофизӣ Ўбаҳӣ», «Фирдавсӣ», китоби «Давраи ҳукмронии амир Олимхон», шеърҳо эҷод қард ва дар баҳси тағйири алифбо ширкат варзид. Алифбои лотиниасоси тоҷикиро таҳия намуд.

«Қойидаҳои забони тоҷик (сарфу нахв)»-и Фитрат маҳсули давраи дуҷуми фаъолияти ӯ ба забони тоҷикӣ буда, то таълифи он китобҳои дарсии Сайидризо Ализода «Сарфу нахви тоҷикӣ» (1926), Турақул Зехнӣ «Сарфи забони тоҷикӣ» (1930) ба таъби расида буданд. Аммо замона тақозо дошт, ки

грамматикаи шаклӣ навишта шавад, зеро ин амал ба забони русӣ ва забони халқҳои дигари собиқ Шӯравӣ сурат гирифта буд. Аз ин рӯ, Нашриёти давлатии Тоҷикистон аз Абдуррауфи Фитрат хошиҷ менамояд, ки грамматикаи шаклии забони тоҷикиро нависад. Вай дар ин хусус дар сарсухани китоб «Як-ду сухан» таъкид дошт, ки «ман материалҳои чандинсола ҷамънамудаи худамро ба маълумоте, ки аз асарҳои устод, профессор Бертелс ва рафиқ Зехнӣ ва дигар рафиқон гирифта будам, алоқа намудам ва ҳамин асарро тартиб додам. Ва баъд аз тамом шудан аз назари устод Бертелс ва рафиқ Айни гузаронида, аз рӯи машварати онҳо дубора тасҳех намудам».

Дастури таълимии Абдуррауфи Фитрат «Қойидаҳои забони тоҷик (сарфу наҳв)», ки аз натиҷаи таҳлили маводи чандинсолаи муаллиф дар муқоиса ва муқобила бо маълумоти дигари дастрас таълиф шудааст, феълан маълумоти муқаддимагиро аз асосҳои савтиёт ва дастури забони тоҷикӣ фаро гирифтааст. Ҳамчунон ки худ муаллиф дар сарсухан таъкид кардааст, ин китобча аввалин дастурест бо усули ҷадиди шарҳи масоили сарфу наҳв, аз ин хотир ва ба хотири он ки бисёр масоилу бахшҳои илми забоншиносии тоҷик ҳоло таҷқиқ таҳлили дурусти илмӣ нашуда буданд, ҳулосаю ҳукме дар бораи бисёр ҳодисаҳои дастурӣ душвор ва ҳатто номумкин буд. Дар ҳар сурат муаллиф онро китоби дарсӣ барои мактабҳои дараҷаи 1 ва 2 номидоаст ва дар он солҳо ин иқдоми наҷиб буд.

Дастури таълимии «Қойидаҳои забони тоҷик (сарфу наҳв)» аз «Як-ду сухан», муқаддима, қисмҳои савтиёт, сарф ва наҳв мурағаб гардидааст.

Дар муқаддимаи дастур, ки ҳамагӣ 3 саҳифа аст, муаллиф бо усули хеле сода забон ва моҳияту арзиши он дар ҷомеаҳо таъкид карда, роҷеъ ба қавонин, воҳидҳо ва қисматҳои илми забон маълумоти муқаддимотӣ меоварад ва барои дар зехнӣ хонанда ниғаҳдории маълумоти мадҳалӣ суолҳои фароғири мазмуни дониши муқаддимотиرو низ матраҳ сохтааст, ки хеле хуб аст.

Муаллиф баррасии масъалаҳои марбути савтиётро аз шарҳи асбобҳои овозбарорӣ (дастгоҳи овозхосилшавӣ) шурӯъ кардааст, ки воқеан дуруст ва мантиқист. Бисёр ҷолиб аст, ки муҳаққиқ ниҳоят содаю фаҳмо саҳми ҳар қадом аз узвҳои овозсозро дар падидаи овозҳои нутқ муайян карда, вобаста ба тарзи ҳосилшавиашон овозҳои алоҳидаро тавсифи фонологӣ додааст. Муаллифи дастур дар асоси мушоҳидаҳо ба натиҷае мерасад, ки дар баробари забон барои ҳосилшавии овозҳои нутқ ҳаво, шуш, нойи нафас, садопардаҳо, тилчак (забонча), димоғ, дандон, лаб, ком, қафаси сина, устухонҳои паҳлу саҳми муҳим доранд. Бисёр ҷолиби тавачҷӯҳ аст, ки Абдуррауфи Фитрат ҳанӯз дар ҳамон солҳо миқдори овозҳои забони тоҷикиро 31 адад донистааст, ки ба шинохти имрӯзи фонемаҳои забони тоҷикӣ мувофиқ меояд. Ҳам дар тавсифи садонокҳо ва ҳам ҳамсадоҳо Абдуррауфи Фитрат бо назари имрӯзи фаҳмиши овозҳои нутқ хеле наздик қазоват кардааст.

Дар дастур ҳодисаи ҳичо ва ҳичочудокунӣ, зада ва қолабҳои заданокии калимаҳои тоҷикӣ мушаххасан шарҳ дода шудааст. Дар қисми сарфи дастур муаллиф кӯшидааст, ки моҳияти сарфи шаклиро тавзеҳ диҳад. Аз ин рӯ, саҳму арзиши реша ва суффиксу префиксҳои калимасозу шаклсозро дар созмони вожаҳо бо мисолҳо нишон додааст.

Ба ин мақсад маъмултарин пасванду пешвандҳои калимасозии забони тоҷикиро бо намунаҳо шарҳ дода, нақши онҳоро дар калимасозии калимабандӣ равшан сохтааст. Маълумоти куллияти дастури «Қойидаҳои забони тоҷик» – и Абдуррауфи Фитрат дар бораи сарфи забони тоҷикӣ хеле мувофиқу муфид буда, қариб ҳамаи паҳлӯҳои илми сарфи тоҷикиро дар ҳадди таълими мактаби ҳамагонӣ фаро гирифтааст.

Мутаассифона, маълумотеро, ки оид ба феъл ва шаклҳои замонӣ, сифаҳои он овардааст, нисбат ба маълумоти муфассалу густурдаи китоби «Сарфу наҳви тоҷикӣ» – и С. Ализода нопурра ва заиф аст.

Як хизмати шоиста ва арзандае, ки Абдуррауфи Фитрат бо таълифи дастур анҷом додааст, чун Т. Зехнӣ, Б. Ҳочизода, Ҳ. Бақозода то андозае истилоҳоти забоншиносии сарфу наҳв ва савтиётро тоҷикӣ ё наздик ба забони тоҷикӣ кардааст.

Шарҳе, ки муаллиф оид ба ин ё он мафҳуми грамматикӣ меорад, дилчаспу сода ва бо лаҳни шево баён шудааст. Чунончи, оид ба реша чунин тавзеҳ овардааст:

«... реша асл ва ҷавҳари калима аст, ки маънои калима дар ўст. Ва часпақхоро ба худ гирифта калимаҳои часпақдор медиҳад.

Реша пеш аз ин ки часпакоро ба худ бигирад, маънии мустақил дорад ва бе ҳеч часпаке метавонад, ки дохили ҷумла шуда, дар гуфтугӯи истеъмом шавад».

Часпақхоро муаллифи дастур вобаста ба вазифаашон ба се навъ: калимасоз, калимабанд ва оҳангбахш ҷудо кардааст. Часпақҳои калимасозро дар навбати худ ба ду ҷудо мекунад: яке часпақҳои калимасозе, ки маънии решаро дигар мекунад. Монанди: кор + гар = коргар, гул + зор = гулзор... Дигаре часпақҳои шаклсоз, ки ба реша тобишҳои нисбату кайфият ё миқдору андоза мебахшанд. Монанди: китоб + ча = китобча, духтар + ак = духтарак, доно + тар = донотар.

Ин андешаҳои Абдуррауфи Фитрат дар китобҳои дарсии сарфи забони тоҷикӣ имрӯз ҳам мустаъмаланд.

Бисёр ҷолиби тавачҷӯҳ аст, ки дар дастури "Қойидаҳои забони тоҷикӣ"–и Абдурауфи Фитрат хусусияти омографии часпаки – ӣ хуб шарҳ ёфта, чунин маъниҳои грамматикӣ он: а) бо сифат ҳамроҳ шуда исм сохтан: сиёҳ + ӣ = сиёҳӣ, кӯтоҳ + ӣ = кӯтоҳӣ; б) бо исм васл шуда сифати нисбӣ сохтан: деҳқон + ӣ = деҳқонӣ, боғ + ӣ = боғӣ, замин + ӣ = заминӣ, самарқанд + ӣ = самарқандӣ; г) бо охири масдар омада сифати сазовору лоикро фаҳмондан. Монанди: шудан + ӣ = шуданӣ, дидан + ӣ = диданӣ, хӯрдан + ӣ = хӯрданӣ.

Дар маҷмӯъ муаллифи дастур дар қисмати калимасозӣ чунин часпақҳои калимасозро бо далелҳо шарҳ додааст: -зор, -дон, -истон, -карда, -она, -ан, -иш, -ор, -а, -ӣ, -ин, -ина, -бо, -нок, -о, -манд, -вор, -бон, -акӣ, -гор, -гар, бе-, ҳам-, -чӣ, -анда, -ваш, -осо, -вор.

Ин гуна шарҳи дастурӣ дар он солҳо, ки ҳеҷ як мавзӯи сарфу нахви тоҷикӣ ҳоло баррасии илмӣ нашуда буд, танҳо дар натиҷаи огоҳии комил аз афкори забоншиносии гузаштаи тоҷик, араб ва забоншиносии русу аврупо даст меод.

Ҳамин гуна қайдҳои тавзеҳи муфидро дар бораи часпақҳои калимабанду оҳангбахш низ дидан мумкин аст.

Воқеан, қисмати сарфи дастур бо фарогирӣ масъалаҳои мавриди назар хеле ҷолиб мебошад.

Ба қисмати сарфи дастури Абдурауфи Фитрат аз диди имрӯзи забоншиносӣ назар кунем, баъзе нуқсонҳои носоҳеҳӣ ба ҷашм мерасанд. Махсусан, дар мавзӯи бандакҳо то андозае омезиши хелҳои бандакҳо, ки вазиғаҳои мухталифи сарфиҳои нахвӣ доранд, ба назар мерасад.

Дар фасл ё боби феъл ҳам дарҳаму барҳамӣ мушоҳида шуда, шаклҳои замони феълҳо вобаста ба сифаҳои низомии муайяне надоранд. Чунончи, тартиби феълҳоро ба ин тарик овардааст: феъли амр, феъли оянда, феъли ҳозир, феъли гузашта, феъли гузаштаи нақлӣ, ҳикоягии гузашта, ҳикоягии гузаштаи нақлӣ. Мутаассифона, муаллиф дар ин бобат аз «Сарфу нахви тоҷикӣ»-и С. Ализода истифода накардааст, ки дар китоби дарсии С. Ализода системаи феъл бо тасриф аз рӯи сифаҳои хеле хуб тасвир шудааст. Ҳатто дар китоби дарсии барои мубтадиъӣ донишманди фарзонаи асри XVI Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ «Чаҳор гулзор» низомии феъли тоҷикӣ аз дастури Абдурауфи Фитрат бехтар ба назар мерасад.

Дар фасли ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ, ки бо номи ёрдамчиҳо омадааст, пешоянду пасояндҳо, пайвандҳои ҳиссаҳои омехта карда шудааст. Чунончи, муаллиф мегӯяд: «**Агар** – ин пешоянд дар аввали калима омада, шартӣ будани ҷумларо ифода мекунад». Ё ин ки: «**Ҳатто** – ин пешоянд ба ниҳоят расонидани мазмуни ҷумларо ифода мекунад».

Қисми сеюми дастури таълимии Абдурауфи Фитрат ба қойидаҳои марбути нахв бахшида шудааст. Муаллиф мафҳумҳои нахв ва воҳидҳои онро аз диди шаклӣ таҳлилу шарҳ бастааст, ки ҷиҳати маъноӣ ҳодисаҳои нахвӣ сарфи назар шуда. Албатта, он аз диди забоншиносии солҳои 30–юми садаи XX буд, аммо баъдтар ба ҷойи он тарзу усул ё принциби шакли маъноӣ пазируфта шуд.

Дар дастури Абдурауфи Фитрат таркиби ҷумла аз хабар баррасӣ шудааст. Муаллиф воқеан ҳам мақоми хабарро дар ҷумла назаррас меонад.

Мубтадорро муаллиф ба ҷойи сараъзо не, сарҷумла гуфтааст, вале дар ҳамаи дастурҳои пештар ва луғатҳои тафсирии гузашта моҳияти дастурии мубтадо шарҳ дода шудааст. Пурқунандаҳои ҷумларо вобаста ба пешоянду пасояндҳо номгузорӣ кардааст: мафъули бевосита, мафъули замонӣ, мафъули баромад, ҳол, мафъули сабабӣ, мафъули монандӣ. Ин ҳолат сабаби омезиши ҳолшарҳқунандаҳою пурқунандаҳои ҷумла гаштааст.

Дар ҳопимаи қисми нахв муаллиф ба таври хеле сатҳию пароканда оид ба аломатҳои китобат маълумот дода, аз ҷумла мегӯяд: «Дар ҷумлабандии забони тоҷикӣ ҷойҳои ист ва нимист ханӯз тадқиқ нашудааст, бинобар он дар бораи ишоратҳои нахвӣ дуру дароз тафсилот дода наметавонем».

Ба назари мо, агар муаллиф аз китоби «Сарфу нахви тоҷикӣ»-и С. Ализода истифода карда, онро такмил меод, мавзӯи аломатҳои китобат саҳеҳтару мукамалтар мешуд.

Дастури Абдурауфи Фитрат, сарфи назар аз баъзе камбуду носоҳеҳӣ ва нуқтаҳои баҳснокаш, дар таърихи дастурнигорӣ солҳои аввали шӯравии тоҷик мақоми арзанда ва дар устувориҳои низомии таълими забони тоҷикӣ нақше муҳим гузоштааст.

Ҳамин тарик, маорифпарварони тоҷик чун дар дигар соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, илмӣ, фарҳангӣ, мактабу маориф, матбуоту нашриёт дар таълифи аввалин китобҳои дарсии забони тоҷикӣ хидмати арзандаеро ба анҷом расондаанд, ки омӯзишу баррасии мукамалу муфассалро тақозо дорад.

АДАБИЁТ

1. Т. Зехӣ дар нашри соли 1930 ба ду тарз омада: дар муқова «Таърибаи аввалин аз сарфу нахви забони тоҷикӣ» ва дар ҷарами аввали нишондодӣ «Сарфу нахви забони тоҷикӣ» (Якумин таъриба).
2. С. Табаров. Ҷаҳони андешаҳои Абдурауфи Фитрат. Кит. 1, 2. –Душанбе: Дониш, 2008; 2009; П. Гулмуродзода. Назаре ба зиндагиномаи Абдурауфи Фитрат // Паёми Донишгоҳ, 2009, р. 4-с. 190-197.

3. Айни С. Ахтари инкилоб.-Душанбе: Ирфон, 1974.
4. Айни С. Куллиёт, ҷ.11. Кит. 2.
5. Ализода С. Сарфу нахви тоҷикӣ.-Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010.
6. Фитрати Бухорой. Қоидаҳои забони тоҷик (Сарф ва нахв).-Душанбе: Сино, 2009.

ТАДЖИКСКИЕ ПРОСВЕТИТЕЛИ И ПЕРВЫЕ УЧЕБНИКИ

В данной статье речь идёт о школе, образовании и учебниках в 20-х годах XX-столетия, а также о таких просветителях как С.Ализаде, Т.Зехни, Фитрат, которые внесли неоценимый вклад в дело пропаганды просвещения и издания первых учебников на таджикском языке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: просвещение, С.Ализаде, Т.Зехни, Фитрат, школа, образование, таджикский язык, учебники.

THE TADJIK EDUCATORS AND THE FIRST TEXTBOOKS

In given article it is a question of school, formation and textbooks in the twenties XX-centuries, and also about such educators as S.Alizade, T.Zehni, Fitrat who have brought invaluable the contribution to business of propagation of education and the edition of the first textbooks in the Tajik language.

KEY WORDS: education, S.Alizade, T.Zehni, Fitrat, school, formation, the Tajik language, textbooks.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ: *Давлатбек Ходжаев* – доктор филологических наук, заведующий кафедрой истории языка и типологии Таджикского национального университета.

Пайванди Гулмуродзода - кандидат филологических наук, доцент кафедры печати факультета журналистики Таджикского национального университета.

ТАСВИРИ ҶОҶЕАИ АСПИ ХАТЛИ АЗ ДИДИ ҲАҚНАЗАР ҶОИБ

Ҳасани Муродиён

Донишгоҳи давлатии Қурғонтеппа ба номи Носири Хусрав

Образи аспи хатлиро ба маънои тоҷаш шоири хатлонӣ Ҳақназар Ҷоиб дар достони «Суруши Хатлон» (1998) офарид. Ноғуфта намонад, ки образи аспи хатли дар ин дoston ҳам маънои воқеӣ ва ҳам рамзиро дорост:

*Аспи хатли мезанад хеза,
Дар талу дар пуштаи таърих
Чу... Чу..., эй пешонаиспедам,
Зиндае аз куштаи таърих (3, 21).*

Дар ин ҷо муроди шоир аз як сӯ сифоти барзавнҳои дар гузашта овозадори Хатлонзамин бошад, аз дигар сӯ «рамзи» забон ва фарҳанги бузурги тоҷикон аст, ки бо ҳама сарқубҳои бегонагон худро то имрӯз зинда нигоҳ доштааст, ки сатри «зиндае аз куштаи таърих» ишоратест ба ин (4). Дар ҷои дигар аспи хатли рамзи тахайюлотӣ хуши шоир аст:

*Мезанам маҳме аз аспи хатлиро
Аспи хатли ин ҳаёлотӣ хуши эъҷози ман бошад (3, 21).*

Шоир аспи хатлисавор воридаи ҷангалзоре мегардад, ки хеле аҷибу ғариб аст: барги дарахтон ду лаб, шохи дарахтон ду даст ва решаи онҳо мисли ду пой инсонанд. Ў дар ин ҷангал ҳам хайро мебинаду ҳам шарро, ҳам муҳаббатро мебинаду ҳам разолатро, ҳам ҳақиқатро мебинаду ҳам хиёнатро. Ва боз таноби роҳ мекашад, мавзёи дигарро ба мушоҳида мегирад:

*Ҷои дигар бингарам, ки халқро чун рамаи гӯсфанд,
То ҷароғи пеш месозанд.
Бингарам, ки киштзорон ҷои куштор аст,
Хуни одам обшори хоки ғамбор аст... (3, 21).*

Ў аз диёри ҳаёлии мозӣ дар як лаҳза ба диёри воқеии кунунӣ мерасад ва:

*Мезанам маҳме
аспи хатлиро,
Пеш - пешам холаҷони ман - Шарифа қисса мехонад:
«Сандалвори вор,
Як ҷарх бизан -
Болотаракам бурор» (3,22).*

Шоир бо зикри чанд сатр аз забони холаи Шарифа аз афсонаи халқии «Чубаки сандалвор» тамоми орзуо омоло миллати худро арза доштааст. Ва боз бо як маҳмез задани асп ба диёри бостонии тоҷикон бармегардад:

*Аё Хатлон!
Аё ҷавлонгаҳи Ҷамшо ба Дашти Ҷам,
Аё подомани Золи Зару ҷавлонгаҳи Рустам.
Яке гаҳвора аз гаҳвораҳои Ҳазрати Одам!
Аё ҳамқисмати Испитамони ман,
Аё ҳамқисмати Деваштичи волонишони ман,
Аё ҳамқисмати Вахшону Раштонам,
Аё ҳамқисмати мулки Бадахшонам,
Нишоне аз Бухорову Самарқандам,
Нишоне аз Камоли фазламу пандам (3, 22).*

Муаллиф дар сафари ба замони гузаштаи кишвараш анҷомдода ба шодии ниёгонаш шод ва ба хатокории онҳо ангушти надомат мегарад. Ин ҳолаташро чунин ба қалам медиҳад:

*Чударёҳо ба исёнҳо,
Ба сар савдои дерин мекунад ғавго,
Танамро чапагардон карданаш ояд,
Диламро хонавайрон карданаш ояд.
Замини ман, ки аз Кӯлоб то баҳри Хазар як буд,
Саду як Марву Хатлону Зарафшону Бадахшон дошт,
Саду як шаҳр ҳамчун дил миёни синиайи чон дошт,
Шукӯҳи тахтгоҳу бахтгоҳи мулки Турон дошт.
Кунун дар чорҷуби танг меғунҷад.
Кунун дар чор кӯҳи зери чархи ниллии садранг меғунҷад.
Саду як Марву Хатлону Зарафшону Бадахшонаш
Кунун дар як ваҷаб хоки саропо ҷанг меғунҷад (3, 23).*

Мусофир баъди аз диёри мозӣ ба диёри феълӣ баргаштан ба манзараи даҳшатангезе рӯ ба рӯ меояд: мардуми ҳаммиллату ҳамхуну ҳамдинаш даст ба қатлу ғорати якдигар задаанд. Аз ин ҳайрону музгар мемонад. Меҳоҳад баланд чор занад, аммо овояш дар гулӯ мешиканад:

*Аз он шуд ифтихор Эрону Туронам,
Ки ман садсолаҳо бар хештан дасту гиребонам.
Камонро деҳ, аё ёвар,
Камонро деҳ!
Занам дар пеши ҷашмат тир то ҷавшани ҷонат.
Камонро деҳ!
Камонро деҳ!! (3, 23).*

Хушбахтона, лаҳзаҳои андӯху ноумедҳои шоир дер наметоянд. Баъди ба мусолиҳаю оштии миллии расидани гуруҳҳои даргир ва ифротӣ дар дили шоир ҳам чароғаки умед ба фардои дурахшони миллати фурузон мегардад. Ӯ савори аспии хатлиии худ ҷониби пайкараи доҳии миллат-исмоили Сомонӣ меояд ва аз боғи бихишт бадар омадани рӯҳи пурфутӯҳи Исмоили Сомониро тамошо мекунад. Рӯҳи аълоҳазрат мусофирати Бухоро, Марв, Хоразм, Гурганҷ, Хева ва Чоч мекунад ва аз қаламрави Сомониёни хеш нишоне мечӯяд, вале хайҳот ҷойи шеронро рӯбаҳон гирифтаанд:

*Бидидо, ки ҳаст он ҳама хоку об,
Ба мулкаш, ба сарманзили офтоб.
Вале лафзи мардум набудаш шинос
Хатти мазраву бум набудаш шинос.
Ба як ҳолати саргарону шигифт,
Сипас, роҳ сӯи Душанбе гирифт (3, 24).*

Ниҳоят, хонаи умеди аспии хатлӣ ва шаҳсавору зимомдори он - хатлонӣён пойтахти Тоҷикистон - шаҳри Душанберо мешуморад ва ифтихор менамояд, ки тоҷикон чунин Ватани зебову дилрабо доранд.

Ҳақ бар ҷониби адабиётшиносии номӣ, профессор Атахон Сайфуллоев аст, ки таъкид менамояд: «Дар доғномаи «Фочеаи аспии хатлӣ» боз ҳамон хабари таърихнависи юнонӣ Ариан ба хотир меояд, ки аз аспхушкунии Искандар дар Хатлон хабар мерасонад ва ҳамин нозуки фарсахҳои дури дастнорасро дар мисоли зинда будани аспии хатлӣ ба ҳам мепайвандад». (1, 8). Аз ин доғнома ба хулосае омадан мумкин аст, ки аҷнабиён на танҳо саратарин ганҷҳои маънавию ҷониамонро бурданд, балки миллатро низ дар дарозии таърих дасту пояшро бастанд: онро аз тақовари хатлӣ фуруварда, ба

замин нишонданд. Вале ин миллати чонсаҳт ба осонӣ сар нафуровард: «... боз аз нангу номуси миллӣ нидое меояд, ки шаҳсавори аспӣ машҳури хеш бояд буд» (1, 8).

Аз ҷанг даст кашада, ба Ватан омадани аспӣ хатлӣ ва боз ба даҳшати аз он ҳам саҳтгар – ба ғоҷаи беватанӣ гирифтагӯр шудани ин аспӣ бадбахту сарсаҳт фарҷоми мудҳиши сарнавишти ӯст. Ба таври дигар ғӯем, худсарона ҷангро тарк намуда, ба зодгоҳаш меояд ва ҳамчун ғуреа маҳкуми марг меғардад:

*Ёри чон, оё тумедонӣ,
Суди аспӣ безабони хатлимон чун аст?
Суди аспӣ безабони хатлии мо лаб ба лаб оҳи дили хун аст,
Осмони меҳр воҷун аст...
Баъди ҳукми суди ҳарбӣ пеши рӯ овар –
Оҳирин аспӣ Хутал дар хуни гарми хеш гулгун аст (2, 8).*

Дар ин ҷо безабон таъкид намудани аспӣ маъноӣ рамаӣ дорад: «Ватани тасхиршуда забони ғӯешро низ ғӯе мекунад. Шоир достонашро ғоҷабор ба оҳир расонад ҳам, ба оянда бо ҷашми умед дида меӯзад, бо орзуҳои нек дастӣ ғоҷаҳоро аз сарзамин кӯтоҳ кардани мешавад» (1, 8):

*Мужда дорам, ки ғами дил бадар оред ғама,
Офтоби Аҷами дил бадар оред ғама (2, 8).*

Шеърӣ Ҳақназар Ғоиб «Меҳроси аспӣ хатлонӣ» давоми мантиқии достони «Сурӯши Хатлон» аст. Эпиграфи шеърӣ мазкур як мисраи Иқболи Лоҳурист:

«На ман дар марқаби хатлӣ саворам».

Тамоми мӯҳтавои шеър низ дар атрофи ҳамин мисраи ҷарҳ мезанад. Шоир забони шиква кушода, таассуф меӯрад, ки асл хатлист, вале аспӣ хатлӣ надорад ва ёди он аз лавҳи хотири деҳотиёни аспбоз зудуда шудааст. Аммо шукр мекунад, ки аз Хоҷамӯъмин асту намак дорад, ҳамдиёри Шоҳини Кӯлобист:

*Надорам аспӣ хатлонӣ,
Ағарчи марди хатлиям.
Бигашт оҳир фаромӯшам ба деҳа аспӣ шӯҳратдор.
Вале аз Хоҷамӯъминам, намак дорам,
Зи Шоҳин ёдгӯре хомаю ашӯр (2, 130).*

Шоир ба он шукр мекунад, ки замоне Искандар аспӣ хатлиро то Юнон бурд, дигар дуздон низ онро рабада, ба дуриҳои дур бурданд, вале ба он низ шукр дорад, ки зину лаҷомашро то ханӯз дар як кунҷи осорхонаи Лондон меҳосдорӣ мекунад:

*Надорам ҳеҷ даъвое ба додистони таърихӣ,
Ки Искандар замоне аспӣ манро бурд бар Юнон.
Дигар дуздон ҳаме бурданд аспамро,
Вале зину лаҷомаш монд меҳосам,
Бари девори як осоргоҳи кӯҳнаи Лондон (2, 131).*

Шоир баъди ин ва пас аз баёни ҳар мақсаду мароми муайян боз ба миллат муроҷиат мекунад, ӯро ҳушдор медеҳад, ки аз ин бозии таърих сабақ гиранд:

*Аё миллат!
Чӣ подош аст ин подош?
Чӣ меғирӣ сабақ аз ҷумла ин «Ҳушдор ё Ҳуш бош»?*

Шоир боз ба фикри дар оғоз баёнкардааш бармеғардад, боз афсӯс меӯрад, ки марди хатлӣ асту аспӣ хатлиро дигарон саворӣ мекунанд ва ӯ дар пайроҳаи дуродури таърих кулбори вазнин бар дӯш, кӯзапушти дарғаҳи таърих гардидааст, ки ин барои миллат талхтарин сабақ аст:

*Надорам аспӣ хатлонӣ,
Ағарчи марди хатлиям,
Пиёда мондаам дар пайроҳи таърих.
Дар оҳир кулбори роҳи дуродур
Ба пушти шонаам ҷаҳдегсон ҷастид,
Бигаштам кӯзапушти дарғаҳи таърих (2, 131).*

Сипас, ба Аллома Иқболи Лоҳурӣ рӯ оварда, ӯро таскин медеҳад, ки савори аспӣ хатлӣ набудани ӯ ҷойи шигифт нест, зеро ба касофати ин таърихи печида ҳазорон маънисаворон аз Рӯдакӣ сар карда, пиёда мондаанд:

*Агар Иқболи Лоҳурӣ савори аспӣ хатлӣ нест,
Шигифтӣ нест,
Ки ин таърихи печида
Пиёда монд бас маънисаворонро (2, 131).*

Ҳақназар бар ҳазрати Иқбол ҳамду сано меҳонад, ки дар ин ҷаҳони пурасрору фаромӯшкор аз аспӣ хатлии мо ёдовар шудааст, ки ин миллати моро бори дигар бедор мекунад хушдор медахад:

*Сано бар ҳазрати Иқбол,
Ки дар гуши ҷаҳони пур зи асрору фаромӯшкор
Зи аспӣ хатлии мо гашта ёдовар,
Фаромӯшии дунёро диҳад хушдор,
Нигоҳи хоби миллатро кунад бедор (2, 131).*

Дар тасавури Ҳақназар Ғоиб ҳазрати Иқбол ўро гушакӣ мекунад, ки лоф задан аз Ҳурмузд мондааст ва Маздояш пур аз лоф аст. Бинобар ин, мо дар як кунҷаки дунё дар лоф оламгирем ва аз ин лофидани мо дили ҳамқисмату дӯстонамон низ мондааст, тавре ки ёди аспӣ хатлӣ дар дили деҳнишинони ғаммубталло замоне монда буд:

*... Зи аспӣ хатлиям қатли шукӯҳу шаъни бигашта,
Дили дар шаҳрҳои дури чарх аз ҳам ҷудоям монд,
Дили дар деҳаҳои хурдак ғаммубталлоям монд (2, 132).*

Шоир дар охир ба фарҷоми тақдирӣ таърихӣ аспӣ хатлӣ аз оинаи ҷашми Иқбол менигарад, ки савори он дар пайроҳаи таърих ҷавлон мезанад, агарчи зину лаҷоми он бо лаъли Бадахшон оро дода шудааст осорхонаи Лондонро дар қатори хазинаи Амударё зеб медахад:

*Ман аз оинаи Иқбол дидам аспӣ хатлиро,
Ки дар пайроҳи таърихӣ савори он занад ҷавлон.
Агарчи бо дурахши зевару лаъли Бадахшонаш лаҷому зин
Авезон аст дар осоргоҳи кӯҳнаи Лондон (2, 132).*

Ҳамин тавр, дар тасвири Ҳақназар Ғоиб аспӣ хатлӣ аз аҳди бостон то айни замон шоҳиди ғаму шодии хатлонӣён, шоҳиди тохтутози аҷнабиён ва шоҳиди шикасти давлати муқтадирӣ Сомониён, шоҳиди эъмори давлати феълӣ Тоҷикистон аст. Агарчи ин асп чун хатлонӣён ба ҳамгуншавии шадиди бегонагон дучор шудааст, вале чун соҳибонаш асолати яздонӣ, номуси хатлонӣ ва даву ҷаспи осмонӣ худро хифз намуудааст.

АДАБИЁТ

1. Атаҳон Сайфуллоев. Фалсафаи эҷе ва бузургдошти Ватан. // Дар китоби Ҳақназар Ғоиб «Ашки офтоб». - Душанбе: Нур, 2005, с.8.
2. Ҳақназар Ғоиб. Ашки офтоб. – Душанбе: Нур, 2005, 135с.
3. Ҳасани Мурудиён. Ҳамбасти тақдирӣ таърихӣ аспӣ хатлӣ ва хатлонӣён дар достони Ҳақназар Ғоиб «Сурӯши Хатлон». // Маҷаллаи «Ирфон», Кӯргантеппа, 2002, №1.
4. Ҳамроҳи Авлиётур. Садои дар гулу бишкастаи шоир. // Рӯзнамаи «Ҷавонони Тоҷикистон», 2000, №18 (8617), 5 май.

ТРАГИЧЕСКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ХАТЛИЙСКИХ КОНЕЙ ВЗГЛЯДАМИ ХАКНАЗАРА ГОИБА

В этой статье рассматривается поэма Хакназара Гоиба «Хатлонский вестник», где говорится о трагедии хатлийского коня. Хакназар Гоиб изображает хатлийского коня свидетелем счастья и горя жителей Хатлона с древнейших времен до настоящего дня. Свидетель свержения Саманидского государства и процветания сегодняшнего Таджикиского государства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: поэма «Хатлонский вестник», трагедии хатлийского коня, Ариан, Икбол Лохури, Искандар, Лондонский музей, рубин Бадахшана, саманидское государство.

THE REPRESENTATION OF KHATLI HORSE FROM HAQNAZAR GHOIB POINT OF VIEW

In the article, the novel "Surushi Khatlon" of Haqnazar Ghoib is a hereditary poem. The novel which tells about the accident of Khatli horse is in the point of discussion. In the representation Khatli horse is the witness of ant time up nowadays, is the witness of collapsing of powerful State of Somoniyon and the revival of present State of Tajikistan.

KEY WORDS: a poem «Khatlons bulletin», tragedies Khatlon horse, Arian, Ikbol Lohuri, Iskandar, the London museum, a ruby of Badakhshan, the Samanids state.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Хасан Мурудиён* – доцент кафедры таджикской литературы и журналистики Курган-Гобинского государственного университета имени Носира Хусрава. Телефон: 907-76-80-16

И.С. БРАГИНСКИЙ ВА АДАБИЁТШИНОСИИ ТОЧИК

З.А. Сайфуллоева
Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон

Соли 1972 китоби пурарзиши Иосиф Самуилович Брагинский «Аз таърихи адабиёти форс ва тоҷик» бо сарсухани академик Бобочон Ғафуров чоп шуд, ки аз ҷумла дар он омадааст: «Соли 1930 И.С. Брагинский дар таҳияи гузоришнома оид ба масъалаи муҳочирати аҳоли ба води Ваҳши Тоҷикистон аз рӯи маводи тадқиқотии комиссияи иттиҳодияи илмӣ - тадқиқотии УХМШ (Университети хизбии меҳнаткашони Шарк) ишғирок кард. Ин тадқиқот нахустин кори вай бахшида ба Ҷумҳурии Тоҷикистон буд. Ҳамин тариқ, чил сол қабл пайвандии вай бо «писари ҳафтумини сотсиализм» - Тоҷикистон аз рӯзҳои аввалини таъсисаш шуруъ шуда, ин алоқамандӣ сол то сол тақвият ёфта ва то имрӯз давом кард»[1].

Академик Бобочон Ғафуров ин ҳарфхоро дар рӯзҳои таҷлили 65-солагии И.С.Брагинский гуфта буд. Баъди 15 соли нашри ин ҳарфҳо академик С.А. Раҷабов дар як мақолааш ба чунин хулосаи муҳим омад, ки тадқиқотҳои И.С. Брагинский ва дастурҳои асосии он барои омӯзиши таърихи маданият ва адабиёти тоҷик арзиши бунёди доранд[2].

Ба ифодаи дигар, И.С.Брагинский аз аввалин қадамҳои эҷодӣ, ки ин таърих ба соли 1920-тарҷумаи «Интернационал» ба забони тоҷӣ (забони тоҷӣ яке аз забонҳои эронӣ ва ба забони тоҷикӣ хеле наздик аст) марбут мешавад, сарнавишташро бо тоҷикон ва адабиёту фарҳанги онҳо пайваست. Баъдтар, яъне соли 1930 ӯ бо супориши хизби коммунистӣ Шӯравӣ ба Тоҷикистон омад ва бевосита бо таърих, ҷуғрофия, урфу одат ва вазъи иҷтимоӣ сиёсии он ошно гардид. Ин ошноӣ маҳаббати ӯро ба ин кишвар ва гузаштаҳои имрӯзаи он афзуд ва ниҳояти қор Тоҷикистонро маҳалли будубош ва пажухишҳои минбаъдаи худ интихоб кард.

И.С.Брагинский фаъолиятро дар Тоҷикистон аз қори оддӣ, вале барояш тақдирсоз – ҷонишини сардори шӯбаи сиёсии совхозии «Данғара» шуруъ кард. Вай дар баробари қорҳои хизбиву давлатӣ ба омӯхтани забони зиндаи тоҷикӣ ва адабиёти мардумӣ машғул шуд. Донишманди рус Д.С.Комиссаров доир ба саҳифаҳои рӯзгори индавраинаи И.С.Брагинский чунин ёдовар мешавад: «Ба он чи қаблан дар Институти шарқшиносӣ оид ба забонҳо омӯхта буд, дониши забони тоҷикӣ, ки аз забони кишоварзони ноҳияи Данғара омӯхт зам гардид. Дар ин ҷо шароити ба қори илмӣ машғул шудан набуд, зеро вақт сарфи қорҳои амалие мешуд, ки ба таъмини ҳосилғундорӣ, мубориза бо бокимондаҳои гуруҳҳои босмаҷиён, тарбияи қормандони маҳаллӣ ва қор дар комбинати таълимии совхоз алоқаманд буд»[3].

Солҳои иқоматаш дар Данғара И.С.Брагинский, ҷунон ки ишора шуд, нафақат бевосита ба омӯзиши забони шифоҳии тоҷикӣ тавачҷӯх кард, балки ба сабт ва таҳқиқи осори адабиёти шифоҳӣ ба хусус достони «Гуруғли» низ машғул шуд. Вай аз забони Қурбон Сафар-гӯяндаи ин достони мардумӣ пораҳое аз ин достонро навишт, ки минбаъд барои тадқиқоти бунёдии ӯ дар боби осори шифоҳӣ заминасоз омад. Вай достони «Гуруғли» - ро аввалин бор дар иҷрои Қурбон Сафар «соли 1935 дар авҷи қорҳои ҳосилғундорӣ дар савхозии ғаллақорӣ «Данғара» навишт ва ба таъсири ҷозибии он ба шунавандагон»[4], итминон ҳосил кард. И.С.Брагинский аз ҳамин солҳо сар карда, дар баробари қори хизбиву давлатӣ ба таърих, адабиёт, забон ва расму оини тоҷикон тавачҷӯх намуд ва асоси бозғаймонро барои тадқиқотҳои ояндааш гузошт.

Солҳои, ки ин донишманд дар Тоҷикистон ба фаъолияти идорӣ ва илмӣ шуруъ кард, ба замони талошҳои сиёсӣ барои таъйиди ҳастии таърихӣ халқи тоҷик ва ҳуқуқи вай ба мероси адабии гузашта рост омад. Қаробат бо устод Айни, ки дар раъси ҷараёни мубориза барои барқарор кардани ҳуқуқи тоҷикон ба мероси ҳазорсолаи адабию фарҳангиашон қарор дошт, И.С.Брагинскийро ба омӯзиш ва таҳқиқи бонизомии таърихи адабиёт ва фарҳанги халқи тоҷик раҳнамоӣ кард. Ин донишманд дар мубориза ба муқобили нигилизми таърихӣ, бар зидди пантуркизм бо бехтарин фарзандони халқи тоҷик, аз ҷумла Мирзо Турсунзода, Сотим Улуғзода, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Абдушуқур Пирмуҳаммадзода, Бобочон Ғафуров, Лутфулло Бузургзода ва дигарон ҳамсаф буд.

Дар ин солҳо И.С. Брагинский барои дастгирӣ ва таъйиди консепсияи «адабиёти форс-тоҷик», ки Айни ба миён гузошта буд, содиқона хизмат кард. Дар ин роҳ муқаддимае, ки вай барои китоби ҷомеаи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (1940) навишт ва дар Маскав нашр шуд, арзиши хос дошт. Аз ҷумла вай дар таъйиди ҳуқуқи халқи тоҷик ба мероси гузашта навишта буд: «... Мо фикрҳои дар давраи асрҳои IX-XV ба ду тарафи дарёи омӯҷа карда, ба порчаҳо тақсим намудани он адабиётро чун фикрҳои схоластикӣ ҳилофи таърих ва сунъи гирифта дур мепартоем. Адабиёти ин давраи классикиро адабиёти тоҷикӣ-форсӣ номидан дурусттар мешавад. Ҳамаи симоҳои бузурги ин адабиёт Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Абӯалӣ Сино, Хайём, Носири Хусрав, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Саъдӣ ва дигаронро халқи тоҷик... шоирон ва мутаффақирони худ мешуморад».[5]

Муваққит дар ин муқаддима илова ба пешниҳоди испилоҳи «форс-тоҷик» нисбат ба адабиёти асрҳои IX-XV, ки баъд мавриди қабули ҳама қарор гирифт, таърихи адабиёти тоҷикро ба қор марҳилаи асосӣ-адабиёти қадим (то асри IX), классикии қадим (асри IX-XV), классикии дерин (асрҳои

XVI то соли 1917) ва адабиёти советии тоҷик (аз соли 1918) то имрӯз чудо карда, аз пешравихои адабиёти нави тоҷикӣ сухан ронда аст. Вай ин концепсияи диди таҳқиқонашро дар «Тазкираи назми тоҷик» («Антология таджикской поэзии». Москва, 1951) инкишоф дода, тамоми фаъолияти минбаъдашро ба таҳқиқи муҳимтарин масъалаҳои таърихи адабиёт ва фарҳанги тоҷикон ихтисос дод. Тазкираи охир аз назари дақиқкорӣ ва саҳеҳияти мутуни адабӣ дар эроншиносии арзишманд шинохта шудааст. Аз ҷумла эроншиносии маъруфи чех Ян Ринка ин китобро арзёбӣ карда, концепсияи муаллифро дар бораи мероси умумии халқҳои эронинаҷод-«шеърҳои классикии форсӣ-тоҷикии асрҳои X-XV» дастгирӣ намуд. Ҳамин солҳо бо кӯшиши И.С. Брагинский нахустинбор дар Маскав маҷмуаи ашъори шоирони муосири тоҷик дар тарҷумаи русӣ ба ҷоп расид.

И.С. Брагинский ҳаёт ва фаъолиятро асосан вақфи таҳқиқ ва нашри адабиёти классикии форсӣ тоҷик (назми асрҳои X-XV) кардааст. Вале доираи тадқиқоти ин донишманд ба ин давр ва масъалаҳои ҳаёти адабии он маҳдуд нашуда, муҳимтарин проблемаҳои адабиёти қадим, адабиёти шифохӣ, махсусан достонҳои ҳамосии халқҳои Шарқ, мавзӯҳои муҳими адабиёти классикии форсӣ тоҷик, нақши тасаввуф дар он, масоили гуногуни адабиёти асрҳои XVI-XIX ва муосири тоҷик (замони Шӯравӣ), пайвандҳои мутақобилаи адабии халқҳои Шарқ, пайдоиш, таҳаввул ва инкишофи жанрҳои чараёнҳои адабӣ, маҳорати нигорандагии суханварони бузург, мушкilotи Эҳёи Шарқ, адабиёти равшангарой, вуқуғӣ, импизочи Шарқию Ғарбӣ ва ғайраҳо фаро мегирад. Вале дар ин контекст вай ҳамчун муҳаққиқ ва мубалиғи адабиёти тоҷик ҷойгоҳи хос дорад.

Ба иттифоқи аҳли назар, И.С. Брагинский яке аз муҳаққиқонест, ки дар қатори Айнӣ барои устувор шудани пояҳои илмии адабиётшиносии тоҷик хизмати бузург кардааст. Солҳои чилу панҷоҳ масъалаи халқият ва арзиши инсонии адабиёти гузашта ҷавҳари андешаҳо дар боби адабиёти классикии, аз ҷумла осори Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Абӯалӣ Сино, Саъдӣ, Восифӣ, Бедил ва дигарон ташкил мекард. Дар ин самт устод Айнӣ низ фаъолияти босамар дошт. Бинобар ин ҳам ба таҳқиқи ин масъала тавачҷӯҳ кардани И.С. Брагинский низ ҳадафманд буд. Ҷустуҷӯҳои илмии ин донишманд дар ин замина дар китоби «Аз таърихи назми тоҷик» (Унсурҳои эҷодии назми халқӣ дар навиштаҳои бостонӣ ва асримиёнагӣ», М., 1956) ҷамъбаст гардид. Муҳаққиқ дар ин тадқиқоти арзишманд ҷойгоҳ ва нақши адабиёти шифохиро дар ташаккули адабиёт ва фарҳанги тоҷикон ба хусус таъкид мекунад. Ба эътирофи адабиётшинос Расул Ҳодизода И.С. Брагинский «адабиёти бузурги форсӣ тоҷикро аз давраҳои қадимтарине, ки осори хаттӣ он то замони мо расидааст (давраи асотирӣ, Авесто, навиштаҷоти суғдӣ ва адабиёти паҳлавӣ), то адабиёти асри XVIII аз нуқтаи назари вучуд доштани унсурҳои халқӣ дар ин адабиёт таҳлил намудааст».[6]

Ин китоб воқеан ҳам дар роҳи дарки моҳияти аслии асотири ҳақҳои эронӣ, ҳамосаи қаҳрамонии онҳо, «Авесто», осори хаттӣ суғдӣ ва паҳлавӣ, сарғаҳу сарчашмаҳои халқии эҷодии Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Ибни Сино, Хайём, Носири Хусрав, Ҷалолиддини Румӣ, Ҷомӣ ва дигарон қадами наво дар илми адабиётшиносии буд. Тадқиқи тамоюлҳои халқии осори классикии ва пайванди он бо осори шифохӣ минбаъд низ дар фаъолияти илмии ин донишманд ҷойгоҳи хос доштааст.

Диққати муҳаққиқро пеш аз ҳама масъалаҳои умдаи пешрафти таърихии адабиёти тоҷик дар пайванд бо тамаддуни халқҳои дигари Шарқ ва дунё ҷалб намудааст ва дар ин замина вай ба таҳқиқ ва арзёбии мушкilotи Эҳёи Шарқ, равшангарой дар Шарқ, импизочи адабии Шарқу Ғарб муваффақ шудааст. Масалан вай масъалаи импизочи Шарқу Ғарбро дар асоси эҷодии Гёте, А.С. Пушкин, С. Айнӣ, М. Аезов ва Ч. Айтматов аввалин бор ба миён гузошта буд, ки минбаъд барои тадқиқотҳои доманадоре заминасоз омад.

Таҳқиқ ва арзёбии мушкilotи адабиёти муосири тоҷик дар фаъолияти эҷодии И.С. Брагинский ҷойгоҳи хос дошта, ӯ яке аз аввалин муҳаққиқони ин адабиёт эътироф шудааст. Вай дар яке аз аввалин мақолаҳои «Назар ба инкишофи адабиёти советии тоҷик», ки қисмати аввалини он соли 1947 («Шарқи Сурх», №4, 5 ва 7) ва қисми дуюмаш соли 1948 («Шарқи Сурх», №3) ҷоп шуда буд, даврандешии адабиёти шӯравии тоҷикро мутобикӣ таърихи тарақиёти ҷомеаи Шӯравӣ муаян намуд.[7]

Ин донишманд оид ба эҷодии Айнӣ, Лоҳутӣ, Пайрав, Турсунзода, Дехотӣ, Ҳабиб Юсуфӣ, Фотех Ниёзӣ мақолаҳои ҷудоғона навишта, хусусиятҳои эҷодии онҳоро муайян намудааст. Рисолаи ҷомеаи ӯ дар бораи Айнӣ ва эҷодии ӯ дирӯз ва имрӯз низ сухани тоза ва арзишманд доир ба ҳунари нависандагии Айнӣ аст. Ӯ дар ин тадқиқот роҳи эҷодии Айнӣро, ки аз як маъорифгарвари пешқадами ибтидоӣ асри XX то ба дараҷаи устои ҳунармандии адабиёти навини тоҷик расидааст, бо дақиқназарӣ мушоҳида карда, хусусиятҳо ва моҳияти аслии ҳунари нависандагии ӯро ошкор намудааст.

Ҷунонки ишора шуд, мавзӯи ҳастии маънавӣ ва таърихии тоҷикон аз оғоз ҷузъи муҳими фаъолияти илмии И.С. Брагинский будааст. Вай ҳанӯз соли 1954 дар мавзӯи «Таҳқиқи унсурҳои назми халқӣ дар навиштаҳои бостонӣ ва асримиёнагии тоҷик» рисолаи докторӣ дифоъ намуд ва устод Айнӣ

ба он такризи мусбат навишта, аз чумла гуфта буд: «Бешубха, ин тадқиқоти илмӣ шавқангез буда, сахми хубе дар адабиёти тоҷик мебошад»

Моҳияти тадқиқотҳои И.С. Брагинский дар он аст, ки вай адабиёти тоҷику форсро чун фароянди воҳид аз назар гузаронда, онро тақсимбандӣ кард ва шаклҳоро равияҳои собитӣ онро арҷгузорӣ намуд. Дар ин раванд меъёри назари ӯ тамоюлҳои мусбат ва бунёдии адабиёт будаанд. Агар воқеиятро эфирроф кунем, вай чадвали санадҳои адабиёти сохт, ва муайян кард, ки ба ҳаводиси тозаии адабиӣ, унсурҳои нав ва барозандаи осори бадеи талмех мезананд. Ин чадвал воқеияти адабиёти сохт аз қадим то рӯзҳои мо фаро гирифта, фарозу фуруди онро ба саҳеҳияти инъикос намудааст.

И.С. Брагинский дар роҳи пешрафти илми адабиётшиносии тоҷик хизматҳои пураарзише кардааст. Вай баробари таъсиси Академияи улум (1951) аъзо-кореспонденти ин муассисаи бонуфузи илмӣ интихоб шуд ва минбаъд шоғирдони зиёдеро тарбият кард, ки М. Шукуров (М.Шакурӣ), А.Маниёзов, Р.Ҳодизода, Ю.Салимов ва даҳҳои дигар аз чумлаи онҳоянд.

Халқи тоҷик нисбати хизматҳои ин донишманди собитқадам эҳтироми хос дошт ва дорад. Ӯ ду бор намояндаи Шӯрои олии ҷумҳурии интихоб гардид ва соҳиби унвони Корманди шоистаи илми Тоҷикистон буд. Ҳамчунин соли 1974 ҷои ба номи Синоро дарёфт кард.

Умри ин донишманди мумтоз ва тоҷикшиносии намоён, омӯзгори илҳомбахш дар фаъолияти шоғирдонаш, пайравони мактаби адабиётшиносии ӯ ҳамчунон идома дошта, ғояҳо ва армонҳои ҷун пешина ҷустуҷӯҳои илмиро дар ин замина таъмин хоҳанд кард.

АДАБИЁТ

1. Гафуров Б.Г. От редактора.: В кн.: И.С.Брагинский. Из истории персидской и таджикской литературы. М.: издательство «Наука», 1972.-С.3.
2. Раджабов С.А. Краткий очерк жизни и деятельности.: В кн.: Иосиф Самуилович Брагинский (Материалы к библиографии ученых Таджикистана), вып. 30, Душанбе: из-во «Дониш», 1986.-С.26
3. Комиссаров Д.С. Краткий очерк научно-педагогической и общественно-политической деятельности.: В кн.: Иосиф Самуилович Брагинский (Материалы к библиографии ученых Таджикистана), вып. 8, Душанбе: из-во «Дониш», 1966.-С.13.
4. Брагинский И.С. У родников таджикского народного творчества// Коммунист Таджикистана.- 1936.- июнь.
5. Намунаҳои адабиёти тоҷик. – М., 1940. -С.4.
6. Ҳодизода Р. Олими маҳбуб ва муборизи далер// Садои Шарк, 1965, №6. -С.75.
7. Афсаҳод А. Дӯст ва сабақомӯз// Садои Шарк, 1965, 7. -С.103.

И.С. БРАГИНСКИЙ И ТАДЖИКСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Статья посвящена исследованию биографии и литературоведческой деятельности И.С. Брагинского. На основе анализа и обобщения материалов периодической печати и данных, приведенных в работах Раджабова С.А., Комиссарова С.Д., Яна Ринки, Р.Ходизаде и других историков и литературоведов автор восстанавливает важные до сих пор неисследованные детали биографии И.С. Брагинского.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: И.С.Брагинский, биография и литературоведческая деятельность И.С. Брагинского, таджикское литературоведение, вклад И.С. Брагинского в таджикскую науку.

I.S. BRAGINSKY AND TAJIK LITERATURE

The article is devoted to the researching of the biography and literature activity of Braginsky I.S. Analyzing and generalizing the materials of the mass media and data in the works of Rajabov S.A., Komissarov S.D., Yana Rinki, R. Khodi-zade and other historians and literarians the author restore the important undiscovered details of I.S. Braginsky's biography.

KEY WORDS: I.S.Braginsky, the activity biography and literature I.S.Braginsky's, the Tajik literary criticism, I.S.Braginsky's contribution to the Tajik science.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *З.А. Сайфуллоева* - преподаватель кафедры таджикского языка Российско-Таджикского (славянского) университета ТЕЛЕФОН: (+992) 372277693, моб.: (918) 61-20-99

ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ЛИРИКЕ ЛОИКА

Бибихаво Шарофова
Министерство образования Республики Таджикистан

Одним из достоинств поэзии Лоика является отображение различных состояний, мыслей и впечатлений лирического героя, самого поэта или смешение этих двух ипостасей. Сущность лирической

поэзии Лоика, основывающейся на индивидуальном восприятии и неповторимых впечатлениях, заключается в особенностях лирического стихотворения, в историческом сознании его национальной идентичности. Благодаря этому способ выражения и выводы лирического героя совместно с действительностью и взаимодействием с людьми составляет тенденцию успеха поэзии Лоика.

Лоик подвергает отображению те события и явления, которые способствуют развитию общества. Стихотворения «Хоки Ватан»/ «Родная земля», «Таърих гувоъ аст» / «История свидетельствует», «Айни» и «Китобҳои шаъид» / «Павшие книги» указывают на укрепление историчности творчества Лоика. Каждый исторический факт для Лоика открывает их историческую суть и может стать собирательным художественным образом, подобно воде и земле, камню и траве Родины. Факт - это бескрылая птица, которую Лоик наделяет крыльями, создает предметный образ и таким путём воссоздаёт перед взором читателя историческую действительность и приобщает к ней мысли и чувства читателя. Лоик отбирает из фактов новый смысл в свете исторического опыта народа. «В его стихах конкретные исторические события приобретают вторую поэтическую жизнь. В связи с этим, имена Деваштича и Рахшоны, Камола, Бедила, Сино и упоминание об их исторической судьбе необходимы для более ясного представления о трагических судьбах многих великих представителей нации и народа, пожертвовавших собой во имя правды и справедливости».

По мнению известного литературоведа Худои Шарифова «В Таджикистане в конце советского периода по отношению к традициям и культуре прошлого сложилась ситуация, в какой-то мере схожая с культурно-интеллектуальным положением эпохи Фирдоуси. Самым тонким вопросом было состояние персидского таджикского языка. Персидский таджикский язык, служивший сокровищницей тысячелетней культуры, оказался за дверью политических, научных и культурных взаимодействий. По этой причине, таджикские просветители встали на защиту языка, как визитной карточки нации и её культурных корней. Большинство литераторов сочло своим долгом посвятить произведения чистоте и сохранности языка». Однако по степени воздействия ни одно произведение не могло сравниться со стихами Лоика. Потому что природа, чувства и мысли лирических героев, одним из которых является и сам поэт, в данных стихах измеряются сущностью и существованием нации. В его стихах заключается таинство самобытности истории таджиков. Поэтическая суть данных стихов заключается в неразделимости языка и сущности нации. До тех пор, пока существует язык, существует и нация. В художественной системе стихотворения сплелись два разных по сути явления: – сущность народа и его история, и это сплетение столь тесно, что данные явления невозможно разграничить. Наставление и упорство поэта сводится к утверждению единства нации. Осознание закономерности истории с точки зрения языка является только лишь художественной попыткой, придавшей теме глубокое звучание жизни.

Настоящий мастер может помочь читателю получить представление о жизни, частью которой все мы являемся. Он подобно художнику рисует портреты людей и люди видят и узнают себя в нарисованной поэтом картине, они обнаруживают на своих лицах линии, которые ранее не замечали. Лоик смог разглядеть и исследовать такие линии на лице истории и отдельных замечательных личностей. Он тесно связал себя с переменчивым миром бытия, одним из элементов которого является история, и сам стал чутким и отважным вестником этих перемен. Стихи Лоика, посвященные истории и отдельным историческим личностям, являются плодами его чувств и патриотических мыслей, открывающих читателю историческую правду. До Лоика было много таких стихов, которые были посвящены истории и историческим личностям. Однако никому не удалось, как Лоику выделить из своей сущности предназначение исторических личностей и наполнить их человеческой сутью. Лоик, обладающий более широким мировоззрением, миром ощущения и более глубоким видением, смог охватить взором более широкие горизонты и поставить под живительное влияние «истории таджиков» не только своих современников, но и своих великих предков.

Усовершенствование картины бытия на исторических просторах в творчестве Лоика получило оформленность и конкретизированность, оно всегда преисполнено интеллектуальной «самостью» поэта и историческими чаяниями предков либо сегодняшними эмоциональными переживаниями и изображениями. Исторические картины и персонажи в стихотворениях, написанных поэтом на данную тему, описаны им порою драматично, порою загадочно и интригующе, а порою с фантазией и увлеченностью. Иногда даже в рамках одного небольшого стихотворения запутанные исторические события открываются ключиком мысли дальновидного поэта.

Лирический герой поэта много и глубоко задумывается над трагедией царствования династии Саманидов («Оли Сомон»). Эта история в мышлении поэта оживляет картины расцвета и заката «государства, которое только увидело власть, деньги, значимость, но, по сути, является однодневным младенцем таджикского государствования». Заключительные строки стихотворения пробуждают в читателе чувство горечи и досады за своё великолепное прошлое, самопознание и осознание собственных корней. Поэзия и история становятся на службу времени и поколений.

Реальные чувства оценивают исторические события по мере их нарастания. «Племя в окружении степняков, цветник среди засушливых земель, костёр среди едкого дыма, витязь среди немощных - Оли

Сомон». Эти и подобные им сравнения описывают тёмную историческую ночь нации, поэтому они ни много, ни мало являются историческими реквизитами. Именно эта тенденция в стихах позволяет поэту закончить стихотворение на трагической ноте.

Из исторических стихов Лоика читатель понимает, что история таджиков сотворена живыми людьми. Кто эти люди? Какую роль они сыграли в судьбе народа? Можно ли расценивать их действия и характеры в качестве выразителей национального духа? Все эти вопросы волнуют душу поэта, они оказали неизгладимое влияние на его духовный мир и его мышление.

Тематика физического и духовного воссоединения различных рас и народов, в частности таджиков и иранцев, является одним из важных аспектов интеллектуальной интерпретации лирических стихотворений Лоика. Ход мыслей, исполненных национального самосознания, наглядно продемонстрирован в стихотворении «Великий Хорасан». Данное стихотворение глубоко и многогранно отображает представление лирического героя об исторических связях и сегодняшних взаимодействиях таджиков и иранцев:

С тобой мы- Фаридуна семья,
Едины корень наш и племя.
Течёт в нас Сиявуша кровь,
Связует вечная любовь.
В руках у нас кавийцев знамя,
Горит в сердцах арийцев пламя. . .
Ведь Кубок Джама нас объединяет,
Нас Кубок Джама вместе опьяняет.
И если вновь Рустам наш возродится,
Над домом нашим знамя заискрится.
О, наш великий славный Хорасан,
Ты Богом нам для счастья дан.

Осознание Родины, истории и судьбы её сыновей и дочерей для Лоика обозначает объединение индивидуального чувства и мысленного анализа:

Ушли Саманиды, и сердцу не стало покоя,
По ветру пустили хозяйство моё вековое.
Коль ты с Вароруда, не стой в стороне, помоги мне,
Длань мощи Рустама раскинь над моей головою.
Кубка Джама бальзам пролей мне на сердце,
Луч радости дух мой мятежный пускай успокоит.

Интерес к истории является средством для осмысления ценности Родины для Лоика. Художественное осознание действительности, предметов и образов являются двумя составными элементами его близости к понятию «Родина». На этой основе достойны внимания наблюдения индийского учёного Кошинагха Пандита. Он пишет, что «... любовь к Родине Лоика состоит из двух элементов. Первый элемент состоит из уважения и бережного отношения к ценностям таджикской культуры, так как древняя арийская нация обладает многовековой историей и великолепной цивилизацией. . . Второй элемент заключается в утере чувства национальной идентичности, которая за несколько веков правления иноземных правителей столкнулась не только с неуважением к данной идентичности, но и яростно преследовалась ими. Благодаря этим двум компонентам в сознании поэта срабатывает великий двигатель чувства Родины. Как видно из творчества Лоика, он ни на миг не отпускает из поля зрения историю таджиков с периода зарождения арийцев вплоть до своего времени. Преимущественно, поэты, использующие историческую тематику для творческого самовыражения, часто становятся заложниками определенных временных рамок и их событий. К сожалению, им зачастую не удаётся вдохнуть новую суть и духовность в жизнь общества и их стихи не являются чем-то большим, нежели заурядное оплакивание утерянных ценностей. К счастью, Лоик с большой преданностью и огромным вниманием относится к противоречиям различных исторических периодов своего народа и распространяет во все концы света весть о торжестве великолепной таджикской культуры. Он убеждает свою нацию в том, что сила и мощь не сводятся к обладанию уничтожающим оружием, настоящая сила заключается в высоком мышлении и нестигаемой воле нации».

В данной статье, где нами ставится задача осмысления интеллектуального элемента патриотического чувства и утверждения нации в художественном сознании Лоика, нельзя не вспомнить о его первом стихотворении под названием «Имя». Это стихотворение, по мнению литературоведа Мирзо Муллоахмада, было схоже с молнией, блеснувшей на небосводе современной таджикской поэзии и привлечшей к себе внимание ценителей слова. В эти годы в таджикской поэзии царили обобщённость и славословие. Однако данное стихотворение было наполнено чувством самосознания человека, его места и значения в обществе,

уверенностью в его благородном предназначении. Лоик с самого первого стихотворения и до конца жизни свято хранил чувство национальной гордости человека.

Действительность конца прошлого столетия таджикской истории привела поэта к некоему духовному надлому. Таджик нашёл выход из тупиковой ситуации и путь проявления самовыражения в использовании насилия и оружия. Лоик, проповедовавший величие истории своего народа и историческую миссию таджикской культуры, приступил к оплакиванию вчерашнего и сегодняшнего дней своего многострадального народа. Он вдруг осознал, что не может заложить свой новый чистый дух и горящее сердце в сущность таджикского общества.

Эта трагедия послужила внутренним толчком для возрождения лирического духа поэзии Лоика и открыла взору читателя новые грани его художественного восприятия. Одной из особенностей поэзии Лоика в данный период является то, что он сумел соединить глубочайшие человеческие чувства с различными причинами народной трагедии, особенно трагедии пострадавших от войны людей, воплотить их в стихотворные формы и в своём индивидуальном стиле отобразить национальную трагедию.

Всё то, что было сказано Лоиком в конце двадцатого века о Родине, на наш взгляд, не имеет аналогов ни в одной литературе. По словам Гульназара, «его стихи, отобразившие несчастье, горе и разрушение жизни таджиков, действительно являются обжигающим душу криком, который непременно дойдёт до слуха народа. Несмотря на то, что Лоик часто употребляет слова «я» и «мы», всё же объектом его воззвания является народ и только народ. Порою кажется, что поэт чрезмерно порицает свой народ, с неприязнью обнаруживает своё раздражение действиями народа, много и часто сожалеет о бескультуре общества».

Его вывод об исторической судьбе народа был выстраданным и полным гордости. Поэт настаивал на том, что таджики много и незаслуженно страдали на протяжении всей своей истории, и, несмотря на это, сохранили своё человеческое достоинство. В этом плане утверждение национальной чести, выражающей национальную идентичность, отображено поэтом как компонент существования нации и представляет нам сущность национального мышления поэта. Чувства и душевные побуждения поэта в данном направлении чётко отображены в следующих строках:

Отдельные лучи, порою освещающие
Тёмные уголки истории,
... Сбравшись воедино, создали яркое пламя,
Осветившее четыре стороны света.
С глаз народа спала пелена,
И он увидел и узнал себя,
Свои достоинства и недостатки, всё доброе и злое
Запечатлел в зеркале своих чаяний и требований,
На своём лице, в природе, в сущности и родословной. . .

Поэт, проливающий горькие слёзы у надгробия «однодневного ребёнка таджикской истории», считает урок, полученный после этой смерти, символом возрождения нации и в данном контексте исполняет гимн благодарности и гордости. Лоик прочувствовал свой духовный надлом во время кровавых событий гражданской войны и не мог писать стихи другим способом, на другой мотив, в другом смысле. Теперь он приступил к истязанию собственного интеллектуального «я» и своего лирического героя, которые были неразрывно связаны друг с другом, теперь он имел полное право взывать ко всему народу, к народу, провозгласившему его своим поэтом:

Им покорено число большое стран. . .
Но не мечом иль луком, не числом солдат!
Он взял искусством всех, умом, чем был богат,
Он с благородством с назиданьем, поэзией и песней
Свободным и победным духом стал ещё известней. . .

Психологическая основа поэтического и гуманистического восстания Лоика, побудителями которой, по едкому выражению поэта, были «попранные ногами венценосцы с низвергнутым счастьем», оставшиеся «за полями истории», очень глубоко и эмоционально описывается в стихотворении «Мы с тобой». Данное стихотворение Лоика является его неким кричащим отращением к невежеству и предательству, безразличию и поклонению иноземцам, местничеству и национальной розни, приводящими к краху. К сожалению, это пятно невозможно стереть со страниц книги истории таджиков.

Стихотворение «Мы с тобой» написано как ответ знаменитому стихотворению иранского поэта Маликушшуаро Бахора, и начинается следующими строками:

Знаешь ли ты, что с матерью сделали мы с тобой?
Иль то, что с собой, о, брат, совершили мы с тобой?
Приложили усилия к разрухе страны мы с тобой,
Уйди, ибо жаль мне меня и тебя, и тьфу на тебя и меня,

Мы оба позором покрыты, берегись же нас с тобой!
Следы разрушения не смывь, сторонись же нас с тобой!

Данное стихотворение Лоика нельзя воспринимать в качестве простого подражания. Связующей нитью между творчеством этих двух поэтов, писавших на одном языке, является их переживание за чаяния и проблемы народа, что придаёт огромный динамизм их творчеству. Бахор не только в данном стихотворении, но и во всём творчестве «подчинил своё мышление чаяниям народа» и «повысил голос за решение злободневных проблем и событий, тревожащих и волнующих его соотечественников» (там же). Однако Лоик в качестве последователя всё же не смотрит на мир, на реалии жизни таджиков с точки зрения Бахора. Его в первую очередь волнуют вопросы нравственности, мышление и культура нации, повидавшей на своём веку множество взлётов и падений, испытавшей сладость побед и горечь поражений. Поэтому ему было подвластно написание такого стихотворения, которое можно назвать элегией духа.

Лоик в данном стихотворении, по его собственному выражению, является «двуликим зеркалом, один лик обращён к обществу и его переменам, а другой – к его собственным переживаниям и чувствам». В зависимости от этого, в стихотворении звучит символичное воззвание поэта к своему реальному «я» и вымышленному «ты», это воззвание переходит от частного к общему, и достигает до величия нации, в которой поэт разделяет всех на сторонников и безразличных:

Мы с тобой иль ты и я? Что мы вместе сотворили?
Ведь старались достучаться, с нацией поговорили?
В древней нашей стороне нового мы что внедрили?
Ничего! Мы лишь прекрасный сад Отчизны погубили!
Нет у нас с тобой культуры, берегись же нас с тобой!
Две бесчестные природы, сторонись же нас с тобой!
С двух сторон, в упор друг другу баррикады соорудили,
Мы разграбленной стране нож под сердце тем вонзили.
Главенства хотев народу, всех решили обезглавить,
Возвеличили осла и пророком объявили.
Два хромых осла мы сами, берегись же нас с тобой!
Двуличие не смывь слезами, сторонись же нас с тобой!
Не внушили мысль о чести наших предков для повстанцев,
Разделили бадахшанцев от худжандцев, хутаянцев,
В ссору ввергли самаркандцев, зерафшанцев и ваханцев,
Мысль внушили о различье для бухарцев и гиссарцев,
Сильно инородцев любим, берегись же нас с тобой!
Низостью себя погубим, сторонись же нас с тобой!
... Вот теперь во всём величье стали пограны ногами,
Счастье венценосцев пало, в чём виновны они сами.
Отдалились от корней мы, обездолены судьбою,
Как ни странно, во всём мире сами преданы собою.
Мы достойны Божьей кары, берегись же нас с тобой!
Век из нас не сложишь пары, сторонись же нас с тобой!
Всё же стоит попытаться нам с тобой договориться,
Смазать все бальзамом раны, исцеления добиться.
Чтобы души нам очистить в храме веры помолиться,
Нет южан и северян, человек пусть возродится!
Чтобы больше не сказали: берегись же нас с тобой!
Чтобы мы не повторяли: сторонись же нас с тобой!

В проявлениях трагической действительности страны поэт видел, судьба вновь горько смеётся над его народом. Обжигающее пламя предрассудков и фанатизма замутнят рассудок, вороны распевают песни, а на цветник слова напала засуха. Люди тянутся за невежами, честь и благородство покинули эту землю. Какой ужас, что брат проливает кровь своего брата и человек чувствует себя чужестранцем на своей земле. Одни оскорбляют других, а тем не остаётся ничего, как плакать от бессилия. Злоба и разврат, подлость и ложь, зависть и тщеславие правят тризну, а честь и совесть попираются ногами. Лоик не мог спокойно пережить эту великую человеческую трагедию. Под занавес всех этих событий он сложил одно из самых своих гениальных патриотических стихотворений, которое по величию патриотического чувства и глубине мысли не имеет аналогов. Это стихотворение – плач над окровавленным телом и сломленным духом нации.

Чон ба курбони ту, эй механи хунинкафанам,
Будӣ байтушшарафам, гаштай байтулҳазанам.
Душманат чор тараф ачнабию хонагианд,

Тани танҳо ба чӣ нирӯ сафи аъдо шиканам. . .
 Тоҷик андар Ватани худ чаро муттаҳам аст,
 Ё хато рафта ба тоҷик таваллуд шуданам. . .
 Ку дигар шаъшаъаи донишу фарҳанги бузург,
 Ку дигар кару фару наъраи гулгулфиканам.
 Рузу шаб аз ғами ту гириякунон месӯзам,
 Ту ба хун ғаркаву ман ғарқи малулу миҳанам. . .
 Гириям аз он, ки ту танҳоиву ман танҳотар,
 Ватанам, о ватанам, о ватанам, о ватанам.

Лоик считал предрассудки и невежества причиной бессмысленной братоубийственной войны и преследования мысли, чистоты человеческой души. Хотя из стихов поэта видно, что Лоик не считает своим духовным поражением то обстоятельство, что наследники великой культуры не сделали выводов из богатой истории предков:

Я глею, я сгораю одиноко,
 Ведь стих есть мой огонь, мой дым.
 Те песни, что я спел про мир жестокий -
 Предсмертный крик, чтоб меня он помнил молодым. . .

Лоик, как мастер и могучий поэт верил в силу своего слова. Хотя он был подавлен тем, что
 Ни Сасанами с Кушанами не стали,
 Нас войском Сурушанов лишь прозвали. . .

он всё же верил, что его плач у изголовья больной Родины не пройдет даром. В подтверждение данной мысли хочется привести слова Мухаммеджана Шакури, который сказал: «Мне много раз мне доводилось видеть, как наш талантливый актёр Ортик Кадыр читал на литературных вечерах и на различных собраниях это стихотворение («О, моя Родина, о, Родина» - Б.Ш.), и при этом на глазах слушателей выступали слёзы. И если стихотворение может так воздействовать на людей, появляется надежда, что возможно, настанет день, когда будет достигнут положительный результат». По мнению этого мыслителя, «стихотворение, в котором заключается самопостижение, с самого начала, начиная с шестидесятых годов, стало выполнять важную социальную и духовную задачу. В некоторых слоях общества оно послужило делу повышения национального мышления. Невозможно оставаться безразличным к миссии, которую выполняет стихотворение, в котором заложено самосознание, и в особенности это относится к стихотворениям Лоика».

ЛИТЕРАТУРА

1. Гулназар. Лоике чун Лоик. - Душанбе, 2000, 80с.
2. Усмонҷон Ғаффаров. Султони диёри сухан.- Худжанд, 2001, 302с.
3. Усмонҷон Ғаффаров. Шахбози осмони сухан. - Душанбе, «Адиб», 2007, 841с.
4. Марсияи хуршед. Составитель и редактор: Ориёнфар (Сафар Абдулло). Москва, 2001, 288с.
5. Маҳмадова Б. Сад тарзи ифодаи як мафҳум дар ашъори Лоик.-Худжанд, 2002, 27с.
6. Нарзикул Мисхобиддин. Фуруғи ҳастӣ. -Душанбе, 2002, 118с.
7. Муталибов Р. Ифтихори милли дар ашъори Лоик Шерали. -Худжанд, 2001, 88с.
8. Ориёнфар. Шаранги андӯх. - Душанбе, 2001, 40с.
9. Фарёди бефарёдрас. -Душанбе: Адиб, 1997, 237с.
10. Ангораҳо (Избранное). Подбор Абдунаби Сатторзода. - Душанбе: Адиб, 2001, 111с.
11. Куллиёт. - Худжанд, 2001, т. 1(книга2) 710с.
12. Мунтахаби ашъор. - Худжанд, 2004, 31с.
13. Девони дил. - Душанбе: Адиб, 2006, 490с.

ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ЛИРИКЕ ЛОИКА

Одним из достоинств поэзии Лоика является отображение различных состояний, мыслей и впечатлений лирического героя, самого поэта или смешение этих двух ипостасей. Сущность лирической поэзии Лоика, основывающейся на индивидуальном восприятии и неповторимых впечатлениях, заключается в особенностях лирического стихотворения, в историческом сознании его национальной идентичности. Благодаря этому способ выражения и выводы лирического героя совместно с действительностью и взаимодействием с людьми составляет тенденцию успеха поэзии Лоика. Статья посвящена изучению данной темы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Лоик Шерали, поэзия Лоика, историческое сознание, лирический герой, успех поэзии.

HISTORICAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL IDENTITY IN LYRIC POET LOIQ

One of advantages of poetry of Loiq is display of various conditions, thoughts and impressions of the lyrical hero, the poet or mixture of these two forms. The essence of lyrical poetry of Loiq which are based on individual perception and unique impressions consists in features of a lyric, in

historical consciousness of its national identity. Thanks to it the way of expression and conclusions of the lyrical hero together with the validity and interaction with people makes a tendency of success of poetry of Loiқ. Article it is devoted studying of the given theme.

KEY WORDS: Loiқ Sherali, poetry of Loiқ, historical consciousness, the lyrical hero, success of poetry.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Б. Шарофова* – соискатель кафедры современной таджикской литературы факультета таджикской филологии Таджикского национального университета.

ҚИТЪА ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ЭҶОДИЁТИ АНВАРӢ

Шермуҳаммад Ӓрмуҳаммедов
Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон

Равшан аст, ки эҷодиёти Анварӣ дар заминаи фарҳанг ва адабиёти гузаштаю муҳити зиндагаш таҳаввул ёфтааст. Аз тарҷумаи ҳолаш возеҳ аст, ки ӯ дар оилаи бомаърифат тарбия ёфта, илмҳои замонашро ба хубӣ азбар кардааст. Дар ин хусус шоир дар ашъораш борҳо ишорат мекунад:

Гарчи дарбастам дари мадҳу ғазал якборагӣ,
Занн мабар, к-аз назми алфози маонӣ қосирам.
Балки дар ҳар навъ, к-аз акрони ман донад касе,
Хоҳ ҷузвӣ гир онро, хоҳ кулӣ қодирам... (4.611).

Дар ин қитъа Анварӣ ошқоро меғӯяд, ки ҳамаи илмҳои замонаш – мантиқ, мусиқӣ, ҳайъат, илоҳиёт, риёзӣ, табиёт, нучум, ҳикмат ва ғайраро ба дараҷаи олии медонад:

Чун зи Лукмону Фалотун нестам кам дар ҳикам,
В-ар ҳаме бовар надорӣ, ранча шав, ман ҳозирам (4.612).

Албатта эҷодиёти адибони гузашта, хусусан шоирони қитъасарои асри X ва нимаи аввали асри XI ба эҷодиёти ӯ бетаъсир намондаанд. Анварӣ мисли Носири Хусрав, Абулфараҷи Рунӣ, Саной, Муиззӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Рашиди Ватвот, Заҳири Форёбӣ, Масъуди Саъди Салмон ва дигар адибони ҳамасраш, мусаллам аст, ки суннатҳои шеърӣ дариро пайравӣ кардааст. Он чи дар қитъасарои устод Рудакӣ ва ҳамасронаш, баъдан Унсурою Фаррухию Манучеҳрӣ аз нигоҳи шакли мазмун ҷорӣ карданд, идома дода, мувофиқи талаботи замонаш мазмунҳои тоза ва луғоти нав, санъатҳои бадеӣ илова кардааст. Қитъаро аз соддагӣ ба суӣ мураккабӣ, мумтанеъ бурдааст.

Анварӣ дар қофияи қитъа ҳамон равию гузаштагон аб-вб-гб ва гоҳо аа-ба-ва-ро риоя мекунад.

Мисол:

Аё дақиқназар меҳтаре, ки гоҳи саҳо,
Тавонӣ, ар бичаконӣ ҳаме аз оташ об.
Ба пеши дасти саҳии ту аз ҳичолату шарм,
Ба ҷои қатраи борон арақ ҷақад зи саҳоб (4.507).

Шакли аа-ба

Эй хасми ту пасту кадр воло,
В-эй ақли ту пиру бахт барно.
Эй карда ба хидмати ҳумоюн-т,
Ҳафт ахтару нӯҳ фалак тавалло (4.502).

Дар эҷодиёти Анварӣ, қитъаҳои мадҳӣ хеле бисёранд. Чуноне дар боби гузашта ёд кардем, Анварӣ ҳам ин жанрро мисли Масъуди Саъди Салмон, Заҳири Форёбӣ, Муиззӣ, Рашиди Ватвот фаровон истифода кардааст. Дар асрҳои X ва нимаи аввали асри XI қитъаҳои мадҳӣ кам ба назар расанд, дар ин аҳд дараҷаи аввалро ишғол мекунанд. Шоир дар муқаттаоташ аз Султон Санҷар сар карда, то ёру дӯстон ва аз ҳар касе талабе дорад ё ин ки дасти ёриё мехоҳад, мадҳ кардааст. Дар мадҳи Султон Санҷар:

Анвариро худойғони ҷаҳон,
Пеши худ хонду даст доду нишонд.
Бода фармуду шеър хост аз ӯ
В-андар он саҳр карду дур афшонд.
Чун ба мастӣ бирафт бори дигар,
Кас фиристоду пеши тахташ Хонд (4.564).

Ҷои дигар:

Эй ҷаҳонро адли ту ораста,
Боғи мулк аз ханҷарат пироста
Ҳалқай шаб ранги зулфи парҷамат,

Рӯзо рухсори фатҳ ораста.
 Дар ду дам биншонда аз борони тир,
 Хар кучо кардӣ хилофе хоста
 Хусравон нақши нигини хусравӣ,
 Номро чуз номи ту нохоста.
 Ганҷо хоҳон зи дастат з-он шуданд,
 К-аз пайи хоҳанда дарӣ хоста
 Дар билуду мулки ту бо хок без,
 Ростӣ ноҷад зи хок ораста.
 Эӣ ба қадру роӣи чарху офтоб,
 Бод моҳи давлатат нокоста (4.628-629).

Қитъаҳои мадҳии Анварӣ шаклан анъанавӣ бошанд ҳам, дар онҳо мувофиқи талаботи замонаш мамдӯҳ аз ҳади муқаррарӣ ба ҳади афсонавӣ бардошта мешавад. Шоирони асри X ва нимаи аввали асри XI мамдӯҳро ҳеҷ гоҳ ба ҳаде, ки инсони одӣ бар он дастрас нест, намебардоштанд. Масалан, устод Рӯдакӣ дар мадҳи Наср ибни Аҳмад мегӯяд:

Ҳотами Той туй андар саҳо,
 Рустами Дастон туй андар набард.
 Не, ки Ҳотам нест бо ҷуди ту род,
 Не, ки Рустам нест дар ҷанги ту мард (1. 88).

Муболиғаҳои устод Рӯдакӣро ақли хонанда қабул мекунад ва муқоисаҳо ташбеҳҳо симои Наср ибни Аҳмадро барҷаста пешни назар меорад. Анварӣ мегӯяд:

Эӣ Худоят ба подшоҳии халқ
 Аз азал то абад писандида...
 Абри адлат, ки офияти матар аст,
 Соя бар коинот пушида.
 Фитна аз бими бахти бедорат,
 Шаби фитрат ба хоб ноида.
 Гуши чарх аз садои нувбати ту,
 Чуз навои нафоз нашнида.
 Офариниш ба чашми химмати ту,
 Илтифоти назар наорзида...
 Ба сар теғ малик бигрифта,
 Ба сар тозиёна бахшида (4.631).

Дар ин қитъаи Анварӣ ба муболиғаҳои рӯ ба рӯ мешаваем, ки аз воқеият хеле дуранд. Масалан, ӯ мегӯяд, ки абри адли подшоҳ ба коинот соя афкандааст. Ё ин ки гуши чарх аз садои нувбати ту чуз навои нафоз нашнида. Шоир гуфтани аст, ҳамин ки табли ҷангии шоҳ садо дод, гуши чарх ба чуз аз садои гузаштани тирҳо аз бадани адӯ дигар садоеро намешунавад. Услуби баъни фикр назар ба қитъаҳои асри пешин тафовут дорад.

Дигар ин ки Анварӣ дар муқаттаоти хеш марсияро ҳам инкишоф додааст. Марсия дар эҷодиёти шоирони қабл аз асри XI маъмул буд. Ба мо марсияҳои устод Рӯдакӣ дар марги Абулҳасани Муродӣ (1. 79), Шаҳиди Балхӣ (1. 149), Дақиқӣ дар ҳақи мир Бӯнаср (5.333) расидаанд. Дар қолаби қитъаи марсия гуфтан дар нимаи дуюми асри XI ва асри XII хеле ривож ёфтааст. Ҷуноне ки дар боби гузашта қайд кардем, марсия дар эҷодиёти Рашиди Ватвот, Масъуди Саъди Салмон, Саной ва дигар шоирон дида мешавад. Аз ҷумла Анварӣ ҳам ҳамин анъанаро давом дода, дар сугвории наздиконаш қитъаҳо сурудааст. Дар девони ӯ дар боби муқаттаот ҳафт марсия ҷой дода шудааст. Дар баъзе марсияҳо унвони шахси фавтида зикр шудааст, дар баъзеи он фақат касби марҳум номбар мешавад. Масалан, дар саҳифаи 524 марсия ба байтҳои зерин оғоз меёбад:

Раиси давлату дин, эӣ асири дасти аҷал,
 Шудиву рафт беҳин ҳосили ҷаҳон аз даст.
 Замона не дар мардӣ, дар қарам бишқаст,
 Сипехр не дами шахсе, дами ҳунар дар баст (4.524).

Эҳтимол ин марсия дар марги қозии Балх Ҳамидуллоҳи Балхӣ, ки Анварӣ ба ӯ таваҷҷӯҳи бисёре дорад ва ҷандин қитъаҳои мадҳӣ ҳам гуфтааст, бахшида шудааст.

Дар қисме аз марсияҳо шоир исми шахси фавтидаро номбар мекунад:

Ҷаҳон зи рафтани Мавлудшаҳ Муайди дин,
 Ба мо намуд мизочу ба мо намуд сирешт (4.540).

Марсияҳое, ки дар шакли қитъа гуфта шудаанд, нисбатан фаҳмо буда, сабки хуросониरो ба хотир меоранд. Муҳаммад Тақӣ Мударриси Разаӣ дар ин хусус менависад:

«Дар марсия ҳам Анварӣ тавонон буда ва чанд марсия, ки дар девонаш мавҷуд аст иқтисодри ӯро дар ин фан мерасонад. Махсусан маросие, ки дар марги Абӯтолиби Наъма гуфта» (3).

Марсияе, ки ба марги Абӯтолиби Наъма гуфтааст, хеле ҳам пурсӯзу гудоз аст. Дар бораи шахсияти таърихи Абӯтолиби Наъма Саъид Нафисӣ менависад: «Яке аз мамдӯхоне, ки Анварӣ мадеҳи фаровон дар бораи вай дорад ва пеш аз марги Анварӣ даргузашта ва борҳо аз марги вай ва неъмате, ки аз ӯ ёфта будааст, бо дард ва дарег ёд карда, Абӯтолиби Наъма аст, ки падараш Наъма низ марди маъруфе буда ва ин хонадон аз хонаводаҳои номии алавиён будаанд. Вале то кунун асаре аз вай наёфтаам» (4.55). Ин марсия бо ҳисси баланд, санъати волои сухан эҷод шудааст, вале чун дар жанри қасидааст, мо бо овардани чанд байте аз он иқтифо мекунем:

Шаҳр пурфитнаву пурмашғалаву пурғавғост,
Сайиду садри ҷаҳон бор надодааст, кучост?
Дер шуд, дер, ки хуршеди фалак рӯй намуд,
Чист имрӯз, ки хуршеди замин нопайдост?
Борғаш зи бузургону зи аён пур шуд,
Ў на бар одати худ рӯй ниҳон карда, чарост?.. (4.97).

Ин марсия аз аввал то охир, ки иборат аз 39 байт аст, бо сӯзу гудоз суруда шудааст. Анварӣ дар дигар марсияҳояш ҳам кӯшидааст, ки сӯзу гудози қалби хеш ва бузургиwu азамати шахси фавтида, хузну малоли ғаме, ки дӯстону хонаводаро фаро гирифтааст, нишон диҳад.

Он хоча, ки аз остини рағбат,
Дасти карами бузургвораш
Бардошт зи хок оламеро.
Дар хок ниҳод рӯзгораш,
Наншаст назирӣ ӯ валекин
Биншонд азои пойдораш.
Сад гуна чу ман ятими эҳсон,
Бар хок дарег ёдгораш (4.595).

Аз ин чанд марсия ва мисолҳои овардем, равшан мешавад, ки Анварӣ суннати қиътасароиро давом додааст. Аммо марсияҳои Анварӣ пайравии хушқу холи нест. Ў ба мавзӯи тасвиришаванда амиқ менигарад ва аз он хулосаи мантиқӣ мебарорад. Мо дар бобҳои оянда, хангоми таҳлили марсияҳои Анварӣ дар хусуси мазмуну мундариҷа ва навоариҳои шоир дар ин навъи шеъри таваққуф мекунем.

Аксари шоирони гузашта, пеш аз Анварӣ ва ҳамзамонони Анварӣ аз бевафоии ҷаҳон шикоят кардаанд. Анварӣ ҳам дар ин равия қитъаҳо сурудааст.

Анварӣ ҳақиму донишманд буд. Ў дар ашъораш ба суннатҳои гузашта, образҳои асотирию таърихӣ бисёр рӯ меорад, ки ин тарзи истифодаи фикрро мо дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абӯшукӯри Балхӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ ва дигарон мебинем.

Хоча Исфандиёр медонӣ
Ки баранҷам зи чархи рӯинтан?
Ман на Сӯҳробаму вале бо ман,
Рустамӣ мекунад моҳи Баҳман.
Хиради Золро бипурсидам,
Ҳолатамро чӣ ҳилат асту чӣ фан?
Гуфт: – Афросиёби вақт шавӣ,
Гар ба даст оварӣ аз он ду-се ман.
Боде чун дами Сиёвушон,
Сурх на, тира чун чаҳи Бежан. (4.623).

Дар ин қитъа, ки аз ҳафт байт иборат аст, шоир исмҳои Исфандиёр, Сӯҳроб, Рустам, Баҳман, Зол, Афросиёб, Сиёвушон, Бежанро хеле бамаврид истифода кардааст. Қасе, ки аз достонҳои қадимаи халқҳои тоҷикӣ форс ва қаҳрамонҳои он огоҳӣ дорад, дарки маънии душвор нест. Қитъа «Дар талаби шароб» унвонгузори шудааст. Маҳорати шоир дар он зоҳир мешавад, ки як мавзӯи кӯчаки шароб хостанро тавонистааст бо номбурди ҳодисаҳои таърихӣ ва асотири чилва диҳад ва талаби хешро бо шӯҳию ҷиддӣ баён созад.

Дар қитъа, чи тавре мо дар бобҳои гузашта дидем, анъана буд, ки панду ҳикмат ҷой дода шавад. Зеро худи жанр, ки аз ду байт оғоз мешавад, барои ифодаи фикрҳои кӯтоҳ хеле мувофиқ аст. Анварӣ ҳам ин суннати қиътасароиро давом додааст. Фикрҳои панду ахлоқӣ қариб дар ҳамаи қитъаҳояш ҳаст, вале дар муқаттаоте, ки таҳти унвони мавъиза, фил ҳикмат, дар қаноат, сабр, дар насиҳат, дар шукр омадаанд, шоир ин мавзӯро махсус таъкид мекунад:

Ҳар кӣ саъйи бад кунад дар ҳаққи халқ,
Ҳамчу саъйи хеш бад бинад чазо.
Ҳамчунин фармуд Эзид дар нубӣ,
Лайса лилинсони илло мо саъйо (4.503).

Ё ин ки:

Эътиқоде дуруст дор, чунон-к,
Эътиқодат бад-он набошад суғ.
Бандаро, бешак, аз азоби Худой,
Нараҳонд чуз эътиқоди дуруст (4.524).

Ё ин ки дар шукр мегӯяд:

Мунъиме бар пири деҳқоне гузашт андар даҳе,
Нони чав меҳурду пешаш поре бузмӯеву дук.
Гуфташ: – Эй мискин, нигар бо ончунон рӯзиву айш!
Пири деҳқон гуфт: – Мин лаззатино айн-ал-мулук (4.601).

Қитъаи дигаре дар насиҳат:

Одат кун аз ҷаҳон се хислатро,
Эй хоҷа, вақти мастиву хушёрӣ.
Зеро ки ростгор бадон гардӣ,
Умеди растагорӣ, агар дорӣ.
Бо ҳеҷ кас нагашт хирад ҳамрах,
К-он ҳарсера накард харидорӣ.
Дар ҳеҷ дину кеш кас нашнид,
Ҳаргиз аз ин се мартаба безорӣ.
Донӣ, ки чист он, бишнава аз ман,
Родиву ростиву камозорӣ (4.643).

Анварӣ ҳам мисли устод Рӯдакӣ, Носири Хусрав ва ҳамасронаш аз ганҷинаи адабиёти даҳонии халқ, панду ҳикматҳои гузаштагон, латифаҳо, ривоятҳои фаровон истифода мекунад:

Дар ҳузурӣ Рай яке девона буд,
Солу маҳ кардӣ ба сӯи дашт гашт.
Дар тамӯзу дай ба соле як ду бор,
Омадӣ дар қалби шаҳр аз тарфи дашт.
Гуфтӣ: – Эй ошон к-атон, омода буд.
Зери қурбу буъди зарринаташт.
Қоқуму санҷоб дар сармо се-чор,
Тузию қаттон ба гармо ҳафту ҳашт.
Гар шуморо бонавой буд чӣ шуд?
В-арчи моро буд бебаргӣ чӣ гашт?
Роҳату ҳастию ранҷи нестӣ
Бар шумо бигашту бар мо ҳам гузашт (4.542).

Ё ин ки дар қитъае аз аҳамияти вақт ва беҳуда гузаронидани он сухан меронад:

Рӯзро ройгон зи даст мадеҳ,
Нест имкони он-ки боз расад. (4.561).

Дигаре дар қаноат мегӯяд:

Кимиёи туро кунам таълим,
Ки дар иксиру дар санҷат нест.
Рав қаноат гузин, ки дар олам,
Кимиёе беҳ аз қаноат нест (4.539).

Сабру қаноат, ки дар қитъаҳои гузаштагон бештар сутуда мешуд, дар Анварӣ ҳам дида мешавад. Аммо Анварӣ сабри беманфиатро ҷонибдор нест. Сабр бояд андоза дошта бошад:

Дусте гуфт сабр кун, эро-к,
Сабр кори ту хубу зуд кунад.
Оби рафта ба ҷӯй боз ояд,
Қор беҳтар аз он ки буд, кунад.
Гуфтам: - об, ар ба ҷӯй боз ояд,
Моҳии мурдари чӣ суд кунад (4.572).

Масалан, Анварӣ қитъаи зеро дар заминаи латифае эҷод кардааст, ки ба содагии ғазниниён бахшида шудааст:

Чу ғазнинӣ ба маҳшар зинда гардад,
Бисанҷад тоаташ Эзид ба мизон.
Кам ояд тоаташ, гӯяд, Худоё,
Тарозу чашма дорад сар бигардон (4.620).

Ё ин ки дар шикоятӣ аҳли замон аз гуфтугӯи ду рӯбоҳ, ки чанбаи фолклорӣ дорад, истифода мекунад:

Рӯбаҳе медавид аз ғами ҷон,
Рӯбаҳи дигараш бидид ҷунон.
Гуфт: – Чист? Боз гӯӣ хабар?
Гуфт: – Харгир мекунад султон.
Гуфт: – Ту хар найӣ, ҷӣ метарсӣ?
Гуфт: – Оре, валеқ одамиён
Менадонанду фарқ менакунад,
Хару рӯбоҳашон бувад як сон (4.621).

Анварӣ босамар гузаронидани зиндагиро мисли гузаштагонаш васф мекунад:
Ҷунон зиндагонӣ кун, эӣ некрой,
Ба вақте ки иқбол додат худой,
Ки хоянд аз баҳрат ангушти даст,
Гарат бар замин омад ангушти пой (4.639).

Рӯдакӣ:

Ҳоло, Рӯдакӣ, аз кас андар матоб,
Бикун, харчи карданист бо мудом.
Ки фарғул бар надорад он рӯз,
Ки бар тахта туро сияҳ шуд фом (4.134).

Анварӣ ҳам дар муқаттаоташ мисли устод Рӯдакӣ ба масъалаҳои панду ҳикмат бештар таваҷҷӯҳ дорад. Ба андешаи ӯ мардуми аҳли ҳунар бояд аз ҷаҳор чиз холи набошанд: саховат, наозурдани дӯстон, забонро аз гуфтори зишт нигоҳ доштан, касе узр мепурсад, набурдани номи гуноҳаш:

Ҷаҳор чиз аст оини мардуми ҳунари,
Ки мардуми ҳунари з-ин ҷаҳор нест барӣ.
Яке саховати табъӣ ҷу дастгоҳ бувад,
Ба некноми онро бубаҳшию бих(в)арӣ.
Ду дигар он ки дили дӯстон наёзорӣ,
Ки дӯст оина бошад ҷу андар ӯ нигарӣ.
Се дигар он ки забонро ба гоҳи гуфтани зишт
Нигоҳ дорӣ, то вақти узр ғам нах(в)арӣ.
Ҷаҳорум он ки касе к-ӯ ба ҷои ту бад кард,
Ҷу узр хоҳад, номи гуноҳи ӯ набарӣ (4.644).

Рӯдакӣ гӯяд:

Замона гуфт: – Ҳашми хеш дор нигоҳ,
Киро забон на ба банд аст, пой дар банд аст (1.71).

Ё ин ки:

Ҷаҳор чиз маар озодаро зи ғам бихарад,
Тани дурусту хуӣ неку номи неку хирад (1.83).

Дигаре:

Аз дӯст ба хар чиз ҷаро боядат озард,

Васфи хирад ва дониш яке аз рукнҳои шеъри асри X ва нимаи аввали асри XI мебошад. Аз устод Рӯдакӣ ва ҳамасронаш ин суннат оғоз шудааст ва онро Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва дигар шоирони асрҳои пасин идома додаанд. Мирзо Муллоаҳмад дар китоби «Суннатҳои пайдори даврони пурбори адабиёт» дар бораи шеъри Рӯдакӣ менависад: «Ситоиши ақлу хирад ва илму дониш низ аз мавқеи инсондустии шоир сар мезанад. Зеро шоир бо тавсифи ақлу дониш муқтадире тавоно будани инсонро дар мубориза бо ҳолати зулмот ва зиштиву нобасомониҳо мебинад. Бехуда нест, ки ин нуқтаи мазкур дар адабиёти классикии тоҷикӣ форс баъдан инкишоф ёфта, дар осори суҳанварони маъруф ҳамбаста бо диду назари ахлоқиву иҷтимоӣ онон бо рангу ҷиллои тоза ифода гардидааст. Онҳо ин нуқтаро ҳамвора таъкид кардаанд, ки бе омӯзиши илму дониш инсон наметавонад зиндагии ҳақиқӣ ба сар барад» (7.79).

К-ин айш ҷунин бошад, гоҳ шодию гоҳ дард (1.84).

Анварӣ, ки худ ҳаким ва донишманд буд, хирад ва мақоми донишро дар қитъаҳояш воло медонад. Қисмати муқаттаоти девони ӯ бо қитъае «Дар таърифи илму дониш» оғоз мешавад, ки дар васфи Абӯали ибни Сино гуфтааст:

Дидаи ҷони Бӯали Сино

Буд аз нури маърифат бино.
Соҷи офтоби ҳикмати ӯ
Ёфт аз машриқи «ва лав шеъно»
Ҷони мӯсосифоти ӯ равшан
Ба таҷаллию шахси ӯ Сино.
Эй сафеҳи фақеҳ ном, ту кай
Боз ёбӣ зумуррад аз мино.
Дар тақи чоҳи чаҳли чун монӣ
Масканат руҳи қудс мискино (4.501).

Дар ақлу дониш Абӯали ибни Сино барои Анварӣ намуна аст. Ӯ дар бисёр қитъаҳояш беҳирадон ва фақеҳони дар тағи чоҳи чаҳл монда ва аз илму инқишофи он беҳабарро саҳт танқид мекунад:

Моро бурун зи ҳикмати юнониён чу ҳаст,
Тақлиди маккиёну қиёсоти қуфиён.
Нони ҳалоли касб хӯрем аз тариқи илм,
Идрор чун хӯрем чу ҷӯхҳол сӯфиён (4.623).

Дар ин қитъа шоир ба тариқи илм касб омӯхтан ва нони ҳалол хӯрданро таблиғ карда, сӯфиёро чоҳил ва муфтхӯр меҳисобад.

Анварӣ дар қитъаи дигаре мегӯяд:
Не гушаи кунҷеву китобе бари оқил,
Беҳтар зи бисе ганҷу бисе комравонӣ.
Гар беҳирадон қимати ин мулк надонанд,
Эй ақл, ҳичил нестам аз ту, ки ту донӣ.
Фиръавну азоби абаду риши мурассаъ,
Мусии Калимуллаҳд ҷубею шубонӣ (4.652).

Дигар аз суннати адаби дар мазмуну мундариҷаи қитъасароӣ аз ҷониби Анварӣ инқишоф ёфтани ҳаҷв аст. Дар эҷодиёти Анварӣ ҳаҷв мақоми ҳосе дорад. Дар қитъаҳои ӯ мо ба ҳаҷви бепарда, ҳатто фаҳш, ибораю калимаҳои қабеҳ дучор мешавем. Вале қимати муқаттаоти ҳаҷвии ӯро на ин ашӯр, балки ҳаҷви иҷтимоӣ ӯ, ҳаҷве, ки ба фош кардани нуқсонҳои ахлоқии одамон ва ҷомеа равона шудааст, муайян мекунад. Ҳангоми мутолиаи муқаттаоти ҳаҷвии шоир равшан мешавад, ки ӯ мисли пешгузаштагонаш, ҳоса Мунҷики Тирмизӣ ҳадафи муайяне дорад. Ҳаҷве, ки барои дилхушӣ, ҳанда гуфта бошад кам аст. Бештари қитъаҳояш дар либоси ҳаҷв нишонҳои танқидӣ доранд. Ҳаҷв баъзан ба дараҷаи ниқорғирӣ, аз дараҷаи намуна (тип) ба дараҷаи фардӣ мефарояд.

Мисоле чанд:

Менабинӣ, ки рӯзгор чӣ кард?
Ба фалак баркашид дунеро.
Ба сари одамии мусаллат кард,
Онҷунон харфарох кунеро (4.506).

Гуфта будӣ, ки коҳу ҷав бидиҳам,
Чун надодӣ аз он шудам дар тоб.
Ба сутурону ақработ мудом,
Коҳ қаҳтоб бод ҷав кашқоб (4.507).

Дар қафи ҳашму шӯҳрату хӯрду хоб,
Ин чунин очизу забун, ки туйӣ.
Хештан одаме ҳаме шумарӣ,
Бирав, эй хари фарохкун, ки туйӣ (4.657).

Барои муқоиса аз Мунҷики Тирмизӣ мисол меорем:

Он, ки-т кулӯхрӯй лақаб кард, хуб кард,
Зеро лақаб гарон набувад бар дили фағок.
Андар қаҳон кулӯх фаровон бувад,
Рӯи ту он кулӯх, к-аз ӯ ... н кунанд пок (5.430).

Аммо дар баробари ин гуна муқаттаоти ҳаҷвӣ, ки дар талаби чизе, ё мазаммати касе гуфта шудаанд, боз Анварӣ қитъаҳое дорад, ки аҳамияти ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва тарбиявӣ доранд, бо санъати баланд гуфта шудаанд. Расул Ҳодизода дар хусуси қитъаҳои ҳаҷвӣ ва танқидии Анварӣ менависад: «Дар қитъаҳои Анварӣ, пеш аз ҳама, вазъияти нугувори шоир, ки дар ҷамъият ва муҳити адабии он давр ниҳоят саҳт буд, тасвир шудааст. Ин тасвиrotи Анварӣ аз доираи шикоятҳои шахсӣ берун мебарояд ва ҳамчун ифодаву таҷассуми ғоҷаи шоири дарборӣ ба назар мерасад» (2. 111).

Қитъаи «Дар ҳаҷви Ҳоча Салоҳи номӣ»-ро мисол мегирем. Ҳоча Салоҳ кист, ба мо маълум нест, вале шоир ўро ҳаҷв гуфтааст, аз ин рӯ маълум мешавад, ки шахси машҳур ва дорое будааст. Вале қорҳои ношоиста мекардааст, ки ба шоир ва аҳли ҷомеа хуш намеомадааст.

Гуфтам: – Они ту нест Ҳоча Салоҳ?

Гуфт: – Чӣ? Гуфтам: – Он ду хулқонат.

Гуфт: – Чун нест? Гуфтам: – Аз паи он-к,

Гар бад-ӯ ноғиз аст фармонат,

Чун гузорӣ, ки барзанад ҳар рӯз,

Қалтабоне сар аз гиребонат! (4.544).

Дар ин қитъа, аввалан, мо суннати саволу ҷавобро дар шакли он мебинем, дигар он ки мазмунан ҳаҷвӣ аст ва шоир хеле ҳам нозук Ҳоча Салоҳро ҳаҷв мекунад. Дар аввал мепурсад, ду пирохане, ки дар бадан дорӣ аз худат ҳаҷт ё каси дигаре. Ҳоча Салоҳ аз ин суол дар ҳайрат монда мегӯяд, ки чи хел аз они худам нест? Шоир ба баёни мақсад сар мекунад. Агар аз худат бошад, чаро ба фармонат итоат намекунад ва мегузори, ки ҳар рӯз ноқасе аз гиребонат сар мебарорад. Ҳаҷви саҳт аст ва моҳияти иҷтимоӣ дорад.

Вобаста ба ҳамин қитъа бояд қайд кунем, ки дар тавзеҳоти «Девони Анварӣ», ҷопи Расул Ҳодизода, маънои қитъа камее ғалат шарҳ ёфтааст. Айнан меорем: «Дар ҳаҷви Ҳоча Салоҳ. Ба Ҳоча Салоҳ гуфтам, ки «ин ҷома аз они ту нест». Гуфт: «Чаро?» гуфтам: «агар ҷома аз они ту мебуд, ба вай фармон меодӣ, ки аз гиребони он ҳар рӯз бадқирдоре сар берун накунад» (6.253).

Возех аст, ки қитъаро ба ин маъно шарҳ диҳем, он гоҳ дар Ҳаҷви Ҳоча Салоҳ набуда, дар васфу сифати ӯ мешавад.

Анварӣ хасисии табақаи доро, хоҷагонро ҳаҷв мекунад:

Дӣ аз касони хоҷа бикардям як суол,

Гуфтам: – Ба хони хоҷа нишинанд чанд кас?

Гуфт: – Ба хони хоҷа нишинад ду кас мудом,

Аз меҳтарон фариштаву аз кеҳтарон магас (4.593).

Ё ин ки: Дар ҳаҷви Салоҳи Солеҳӣ:

Ту дар қавводагӣ, эй сурх кофир,

Тавонӣ гар кунӣ таснифу тадрис.

Агар Ҳаввою Одам зинда гарданд,

Ба макру ҳилату дастону талбис,

Бигардонӣ дили Ҳавво зи Одам,

Кунӣ дар соаташ ошиқ ба Иблис (4.595).

Дар адабиёти асрҳои X ва нимаи аввали асри XI мавзӯи май ва майхорӣ, ҷуноне ки мо қаблан ин мавзӯро аз назар гузарондем, мақоми муҳим мебозид. Шоирон тавассути май озодандешӣ ва нишоту хурсандӣ, гузарои чаҳон, бевафоии умр ва ғайраро васф мекарданд. Дар муқаттаоти Анварӣ низ ин мавзӯ ҷои намоён дорад. Вале ҷунин ба назар мерасад, ки Анварӣ мавзӯи майро аз мазмунҳои маҷозияш ори қарда, онро ба воқеаҳои ҳаррӯзаи зиндагӣ ва ҳасби ҳоли хеш табдил додааст.

Масалан, дар қитъае, Анварӣ таҳти унвони «худойгон» ба шахсе мурочиат мекунад, ки танае ду бо нуқту руду шароб меҳмонӣ ӯ шудаанд. Бо таъби хурраму хандон шароб нӯшидаанд, вале шароби онҳо хом будааст, ба касе таъсир накарда, хоб наоварда:

Шаробашон нарасида асту банда дармонда,

Худойгоно тадбири банда кун ба шароб (4.506-507).

Анварӣ дар талаби шароб баъзан худро нотавон мегирад ва хоки пои шаробдихандаро тоҷи сари хеш медонад:

Эй кариме, ки дар ато додан,

Хоки поят маро ба сар тоҷ аст.

Ҷони ширини ман ба талх ҷу об,

Ба сари ту ки нек муҳтоҷ аст (4.513).

Ё ин ки:

Эй сарваре, ки чун ту ба родӣ саҳоб нест,

Чун ройи равшани ту баланд офтоб нест.

Меҳмон расидаанд тане чандам ин замон
Қавие, ки шон ба рафтани аз ин чо шитоб нест.
Дорем кӯдаке, ки чу рӯю чу мӯи ӯ
Гулбарги навшукуфтаву мушк ба тоб нест.
Дар банди хоби ӯ ҳама ҳайрон мондаем,
У ним маст гаштаву моро шароб нест (4.538-539).

Қитъаи дигареро аз назар мегузаронем, ки нисбатан ба хушӣ ва меҳрубонӣ Анварӣ аз сарваре шароб талаб мекунад:

Сарваро аз майи саховати ту
Оламе шоду хурраму мастанд.
Ҳар ки ҳастанд дар нишемани хок,
Ҳама бар бӯи ҷуди ту мастанд.
Банда бо шоҳидеву мутрибаке,
Ин замон аз се қалтабон частанд.
Ба умеди тамом баъди аллоҳ,
Ҳар се ҳимат дар он қарам бастанд (4.568).

Ё дар ин қитъа:

Панҷ қалошем дар байғулае,
Бо ҳарифе, к-ӯ рубоби хуш занад.
Чархи мардумхор, гӯи, ҳасми мост,
То чу бар хезем бар ҳар шаш занад.
Бешаробӣ оташ андар мо задаст,
Кист к-ӯ оташ дар он оташ занад (4.570).

Дида мешавад, ки Анварӣ образи шаробро ба дараҷае гузаштагонаш мебардоштанд, дар қитъаҳои Рӯдакӣ, Манучехрӣ, Носири Хусрав ва дигар шоирони гузашта мебинем.

Анварӣ боз, мисли гузаштагонаш дар қитъа сурудани луғзу муамморо раво дидааст, ки мо дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Манучехрӣ, Носири Хусрав ва дигар шоирони гузашта мебинем.

Суннати қитъасароии Анварӣ бештар дар муқаттаоти ӯ, ки ба шеърӯ шоир, қадри сухан бахшида шудаанд, зоҳир мегардад. Шеър барои ӯ, мисли гузаштагонаш Рӯдакӣю Шаҳиди Балхӣ, Даққӣю, Унсурӣ ва даҳҳо суханварони асри X ва нимаи аввали асри XI муқаддас аст. Аммо замонае расидааст, ки сухан, шеър ва шоир хор аст, касе ба қадри он намерасад. Дар девони ӯ қитъаест, ки дар он сухан аз шоири номдори дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавий Унсурӣю балхӣ меравад. Ҳадафи Анварӣ аз ин қитъа паст задани шеър ва мақоми шоирӣю Унсурӣ нест, шикоят аз замона аст, ки зимондорони он ба қадри шеърӯ шоир намерасанд:

Унсурӣ гар ба шеър ме сила ёфт,
На зи абной аср бартариест.
Нест андар замона Маҳмуде,
В-арна ҳар гӯша сад чу Унсурӣю (4.537).

Аз ин қитъа маълум мешавад, ки дар асри Анварӣ ба шеърӯ шоирӣ кам эътибор меодаанд. Худи тарҷумаи ҳоли шоир ҳам, ки ҳамеша дар талаби чизест ва рӯзгори осоишта надорад, гувоҳи ин аст. Ин гуфтаҳои моро қитъаи дигари шоир, ки эҳтимол дар поёни зиндагиаш гуфта бошад, тақвият медиҳад:

Басо сухан, ки маро буд в-он нагуфта бимонд,
Зи ман нахост кас онрою он нухуфта бимонд.
Сухан ки гуфта бувад, ҳамчу дури суфта бувад,
Маро равост, гар ин дури ман насуфта бимонд?! (4.566).

Аз шеъри Анварӣ чунин маънӣ бармеояд, ки яъне ноумедӣ дар ӯ бештар таъсир кардааст. Ӯ мисли Рӯдакӣ мубориз нест. Рӯдакӣ:

Ҳало, Рӯдакӣ, аз кас андар маталаб,
Бикун, ҳар чи қарданист бо мудом.
Ки фарғул барнадорад он рӯз,
Ки бар тахта туро сиёҳ шуд фом (1.134).

Анварӣ қудрату шӯҳрати суханашро хуб медонад. Дар қитъаи дигаре мегӯяд:

Шеърӯ ба ҳама ҷаҳон расидаст,
Монанди қабӯтарони маъраш (4.596).

Аз баррасии муқаттаоти Анварӣ равшан мешавад, ки ӯ давомдиҳандаи суннатҳои гузаштагонаш буда, он ганҷи маънавие, ки онҳо ба даст овардаанд, эҳтиром мекунад ва қӯшидааст, ки

ашъораш дар зинае болотар бошад. Аз нигоҳи шакли шеърӣ дар китъа навоварие наовардааст, аммо аз нигоҳи мазмуну мундариҷа дастовардҳои зиёде дорад. Дар муқаттоташ васфи маъшуқа, табиат дида намешавад. Аксаран ин навъи шеърӣ ба мақсади мадҳ, танқид, ҳаҷв, талаб, насиҳат истифода кардааст.

АДАБИЁТ

1. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор. Душанбе: Адиб, 2007.-416с.
2. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XI-XIV. Душанбе: Дониш, 1976.- 348с.
3. Анварӣ. Девон, ҷилди 2, муқаттаот, газалиёт, рубоӣёт. Бо муқаддима ва эҳтимоми Мухаммад Тақӣ Мударрисӣ Разаӣ. Техрон, 1340.-667с.
4. Анварӣ. Девон. Бо муқаддимаи Саид Нафисӣ. Бо эҳтимоми Парвизи Бобой. Техрон, 1376.- 744с.
5. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Душанбе: Адиб, 2007.-480с.
6. Девони Анварӣ. Таҳияи нашр бо тасҳеҳ ва тавзеҳоти Р. Ҳодивода. Душанбе: Ирфон, 1971.- 216с.
7. Мирзо Муллоаҳмадов. Суннатҳои пайдори даврони пурбори адабиёт. Душанбе: Дониш, 2008.- 320с.

КИТЪА И ЕГО МЕСТО В ТВОРЧЕСТВЕ АНВАРИ

При рассмотрении поэтических отрывков выясняется, что Анварӣ являлся продолжателем традиций предков и относился с уважением к духовным и нравственным ценностям, которые нам достались от предыдущих поколений. В сочинении своих произведений он всегда старался достичь наивысших ступеней поэзии своего времени. Он не внес ничего нового в форму стихосложения китъа, но его поэтические сочинения отличаются своим содержанием и значением. В данной статье автором подвергнуто изучению использование жанра китъа (поэтических отрывков) в творчестве Анварӣ.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: поэтический отрывок, стихосложение, поэтическое творчество Анварӣ, китъа, форма стихосложения.

QIT'A AND ITS PLACE IN CREATIVITY ANVARI

By consideration of poetic fragments it is found out that Anvari was the continuer of traditions of ancestors and was respectful to spiritual and moral which have got to us from the previous generations. In the composition of the products he always tried to reach the highest steps of poetry of time. It hasn't brought anything new in the form verse addition qit'a, but its poetic compositions differ the maintenance and value. In given article the author subjects studying genre use (poetic fragments) in creativity of Anvari.

KEY WORDS: a poetic fragment, a verse addition, poetic creativity of Anvari, qit'a, the form verse addition.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Шермухаммад Ёрмухаммадов* - соискатель кафедры современной таджикской литературы факультета таджикской филологии Таджикского национального университета.

УМУМИЯТ ВА ТАФОВУТИ МАЪНОИ МАСАЛ, ЗАРБУЛМАСАЛ ВА ТАМСИЛ

Г. Нозимова

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони баён ва ифодаи ғушқо дар осори адабию бадеӣ аз мақоми истифодаи масал, зарбулмасал ва тамсил дар осори ниёконамон шаҳодат медиҳад. Ба ҳам хӯрдани ин се вожаи маъмул дар аҳди қадим ханӯз аз Авесто дар ибораи «рафтори нек гуфтори нек ва пиндори нек» мунъакис шуда, бо арзишҳои судманду мондагор то ба мо омада расидаанд, ки сарчашмаи масал, зарбулмасал ва тамсил аз он манша мегирад ва умумияти баёнро миёни ин се вожаи мухталиф ба ҳам меорад. Ҳадафу асли маънии ҳар яки ин мафҳум побарҷо ва муассир расонидани сухан ва ба ин васила ислоҳ ва беҳдошти рӯзгори мардум ба воситаи хирад мебошад. Аммо дар асл масал, зарбулмасал ва тамсил дар мавриди истифода ва корбурд, куллан аз ҳам тафовут доранд, ҳарчанд ҳадафшон ягона мебошад.

Масал гуфтан ва масал задан чи тавре ки дар Куръони карим Худованд ба хотири рӯшан гаштани ҳақиқат ва аҳли ақлу тафаккур гаштани мардум онро мутаносибан фармудааст, дар луғат ба маънои монанд, шабех, ҳамто, дoston, ҳадис, далел ва ғайри ин кор фармуда шудааст. Дар забони тоҷикиву форсӣ масалро дар дигар қолабҳо низ зиёд истифода мебаранд, аммо худи истилоҳи масал бештар дар забони назм маъмул буд ва то кунун нақши худро аз даст надодааст. Нуктаи муҳиму ҷолибро дар шинохти масал осори пурарзиши шоирону адибон ва мутафаккирони гузашта фароҳам меорад ва қобили зикр аст, ки истифодаи масал дар асарҳои ирфонӣ зиёд ба чашм мерасад.

Сируси Шамисо масалро ҳамчун як навъи тамсил – поробл ифода намудааст: «Поробл ривояти кӯтоҳест, ки дар он шабоҳатҳои заминӣ, аммо муфассал ва дақиқ ва чузъ ба чузъӣ бо аҷзҳои як ақида ё омӯзахое вучуд дошта бошад. Яъне хамин, ки ривоятро мехонем, худ ба худ мутаваҷҷеҳи як асл ё ақидаи ахлоқӣ мешавем». (13.287)

Муаллифи китоби «Масалҳои Крилов» Степанов, масалро яке аз қадимтарин жанрҳои адабиёт маънидод намуда, баромади масалҳои Эзопро ҳанӯз ба қарнҳои V-VI-и пеш аз мелод мутааллиқ медонад.(10.12)

Нуфузи беандоза пайдо намудани масал ҳанӯз дар Ҳинду Юнони қадим ва Шарқ мушоҳида мешавад ва «Панчатантра», «Калила ва Димна» ва маҷмаъуламсоли қадимаи ҳинд, бо навиштаҳои пири хирад Пилпаю, масалҳои Эзоп ва Фёдр аз намунаҳои беҳтарини масалҳои аҳди қадим ба шумор мераванд, ки дар худ ҳикмати халқро фароҳам оварда, бад-ин тариқ ба наслҳои ояндаи масалсаро як қатор суҷаҳоро бо жарфияти олиӣ муқаддимаи худ, муқаммалӣ ва мӯъҷазбаёнӣ, дар таҷассуми хушобуранг ба ёдгору гузоштаанд. Таърихи масалҳои русӣ низ аз ин ҷо сарчашма мегиранд.

Белинский менависад: «Масал тамсил нест ва набояд тамсил бошад, агар масали назми хуб бошад; аммо вай бояд бо симо ва маниш достони хурд, драмаи ба назм ҷудокардашуда бошад. Таҷассум худ дар масал бояд зинда, бо образҳои назмӣ бошад».(1. 13) Махз хос будани ҳодиса дар суҷаи масал арзиши онро муайян менамояд.

Решаи калимаи масал аз забони арабии мусул **مَسَال** (аз ҳарфҳои арабии **م**, **س**, **ل** ва **ا**) буда, бар вазни уқул омадааст ва баъди ворид шудан ба забони форсӣ табиқ ба масал **مَسَال** (**م**, **س**, **ل** ва **ا**) намуда, тафсири он дар «Ғиёсуллуғот» ба таври зайл омадааст: мисл **مَسَال** ба маънии монанд; ва ба фатҳатайн (яъне масал) монанд; ва васфи ҳол ва дoston ва қисса, ки машҳур шуда бошад; ва қисса ва ҳикояте, ки барои эзоҳи матолиб оранд (аз «Мунтахаб»); ва дар «Шарҳи Маснавий» навишта, ки мисл (билқаср) мусовӣ дар ҷамеи сифотро гӯянд; ва мисолро мусовот дар ҷамеи сифот шарт нест (9. 231) ва Пурномдориён Тақӣ низ дар таъкиди ин маънӣ масалро дар иборати арабии «Ал масал: ал-мисл вал мусовӣ. Тааққул: ҳазо масалу ҳазо, камо тааққул: ҳазо мислу ҳазо» шарҳ дода, гуфтааст: «Ин калимаи арабиро дар форсӣ гоҳе ба дoston ё дoston, наmun, сон, ҳол ва сифат тарҷума кардаанд».(16. 111)

Дар «Фарҳанги форсӣ»-и Муин Муҳаммад шакли ҷамъи масал-«амсол» - **amsāl**, ҳаммонандҳо, монандҳо, мисолҳо ва дар маънои дуном - дostonҳо, мисолҳо - оварда шудааст.(8.350)

Шарҳи баёнӣ масал дар «Луғатномаи Деххудо» масал-монанд. Амсол (Мунтахаюалараб). Шабех, назир (аз Ақрабалмаворид). Ҳамто (Нозимулутабо). Ҳамчунин ба маънии сифат, ҳадис, далел, дoston, ояи Қуръон. (4. 400)

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» масал чунин шарҳ ёфтааст: 1) ҳикояи воқеии ибратомез, қисса ва афсонаи кинояомез, сухани ҳикматноки маъмул дар байни халқ. 2) ҳикоя, ривоят. 3) машҳур, вирди забоншуда. (17. 639)

Афсаҳзод масалро дар қомусномаи «Адабиёт ва санъат» ба «як намуди қадимии ҷинси адабии лиро-эпикӣ» нисбат дода, онро қисса ва дoston мегӯяд.(20. 454-455)

Дар Қомусномаи советии тоҷик бошад, масал чунин маънидод шудааст: «Масал (ҳикоят, ривоят, ҳикояи воқеии ибратомез, қисса ва афсонаи кинояомез) як намуди ҷинси эпикӣ, асари хурдест, ки ба назм ё наср навишта мешавад. Масал ба санъати ташхис асос меёбад»(21. 228), ки ин тавзеҳот бо шарҳи Донишёр дар «Фарҳанги форсии Фаронса» қаробат дорад, «масал - **masal**

1) ривоят, дoston; 2) афсона; 3) намуна сармашқ; 4) нақлу қавл; ва дар маънии дигар, мисл – **mesl**
1) шабех, назир; 2) монанд, ҳамчун».(18. 601)

Масал оварданро дар «Фарҳангномаи шеърӣ» доктор Раҳим Афифӣ чунин шарҳ додааст: масал нақл қардан, ҳаммонанд сохтан.

Он масал овардани он ҳазрат аст,

Ки ба илми сирру ҷаҳрӯ оят аст. (Мавлавӣ, Маснавий). (19. 2307)

«Масал дар воқеъ фишурдаи афкори ҳар қавмест», ба андешаи муаллифи китоби «Маънӣ ва баён» Хумой. Ва боз тақя бар Қуръони қарим намуда, аҳдофи масалро ҳамчун расидан ба ҳақиқат, ки Худованд дар сураи «Анкабут» ояи 43 фармуда:

«و تلك الآيات تضرّيتها للناس وما يعقلها إلا العالمون»

«Ин масалҳоро барои мардум меорем ва онро ҷуз доноён дарнамеёбанд» (15. 42-43) ба ниҳояти шарҳи масал хоҳем расид, ки дигар тақозои маънӣ нахоҳад кард.

Зарбулмасал ба асли маънӣ масал ишорат мекунад ва онро бешак барои изҳори ақоиде, ки дар он ҳикмати халқ ғунҷидааст, меоранд. «Сухани урён, – мегӯяд Дал, – зарбулмасал нест. Зарбулмасал – сухани ғайри муқаррарӣ, ки дар шакли фишурда, бо мӯҳтавои рушан муҳокима, хулоса, панду андарзи мардумиро дар бар гирифтааст ва аз қабри дили халқ бунёд ёфтааст». (2. 18). Дарвоқеъ, зарбулмасал фишурдаи маъниест, ки аз ҳикмати халқ берун омадааст ва ҳанӯз аз даврони қадим онро ҳамчун василаи роҳнамо истифода мебарданд ва дар тобиши маъноии он одамон панаҳ меҷустанд. Ҷамъоварандаи қўхантарин маҷмуаи масалҳои форсӣ Муҳаммадалии Ҳибларӯдӣ дар шарҳи ҷӣ гуна мураттаб намудани «Маҷмаъуламсол»-и худ аз қадимтарин зарбулмасалҳо ёдовар шудааст, ки хеле ҷолиб аст ва сарчашмаи пайдоиши масалро дар афкори инсонӣ бозгӯ менамояд. (12. 12) Яке аз нахустин маҷмуаҳои зарбулмасалу мақолҳои халқӣ бо унвони «Ҷамъоварии 4291 қадимтарин

зарбулмасалҳои рус» ба таъб расида буд ва онро бо таваҷҷӯҳ ба забону гӯиши зарбулмасалу мақолҳои халқӣ М.В. Ломоносов дар доираи бехтарин зарбулмасалҳои рус омода намуда буд, аммо бо сабаби нашр нашудан ҳамааш махфӯз намонд ва танҳо баъди ғавти ӯ шогирдаш профессори Донишгоҳи Маскав А.А. Барсов соли 1770 онро мураттаб намуда, аз ҷоп баровард. Ин якумин ва калонтарин маҷмӯи зарбулмасалҳо дар асри XVIII ба ҳисоб мерафт. (3. 15) Баъд аз Ломоносов И.Богданович, Д.М.Княжевич, И.М.Снегирев, Ф.И.Буслаев, В.Дал, М.А.Дикарева, А.С.Ермолов, И.И.Иллострова, маҷмӯи зарбулмасалу мақолҳои ҷамъовардаи худро аз ҷоп бароварданд, ки дар миёни онҳо бехтарин мураттибон Снегирев, Дал ва Буслаев махсуб меёфтанд. Бояд гуфт, ки сарчашмаи зарбулмасалу мақолҳои динӣ аз маҷмӯаи таҳиянамудаи Снегирев манша мегирад ва бештар афкори мардуми рӯхониро дар бар гирифта, маҳбубияти ӯро миёни ашрофзодагон беш аз пеш намуда буд. Ба ақидаи Белинский: «Мақолу зарбулмасалҳои мардумӣ худ асосу пойдевори назм ва ё бехтараш саршавии якумин марҳилаи ибтидоии назм мебошад; вале масал дар муқоиса бо мақолу зарбулмасалҳо – мегӯяд ӯ, - баландтарин офарида, назми олий ва ё мақолу зарбулмасалҳои мардумие мебошанд, ки ба ташаккули ниҳой расидаанду дигар волотар аз ин рафтани имкон надорад». (1.13)

Дар фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикино форсӣ, аслан ягон мушаххасоти иттилоӣ дар бораи ҳуди истилоҳи зарбулмасал дида намешавад. Фақат дар мавриду коршоҷам истифода намудани зарбулмасалу мақолҳо таъкидан оварда шудааст: «Барои ин ки фикре тасдиқ ва ё рад гардад, ё амали ношоистае маҳкум карда шавад, зарбулмасал ва мақолҳоро оварда фикри худро асоснок менамоянд» ва ё дар натиҷагирӣ аз фароҳам овардани ба қавле, ҳамчунин як фарҳанги бузурге менигорад: «Зарбулмасал ва мақолҳо чун яке аз бехтарин эҷодҳои халқ ба худ диққати махсусро талаб мекунанд. Онҳо дурдонаҳои гаронбаҳо мебошанд, ки дар давоми қарнҳо сайқал ёфта, фалсафаи ҳаёти аҷлодонии гузаштаи моро дарбар гирифтаанд». (7. 9-16)

Зарбулмасалро профессор Водовозова ҳикмати мухтасар-кӯтоҳ ва ё ақоиди фасех, бештар рамзнок, мутобиқ ба самтҳои ҷудоғонаи ҳаёт маънидод намудааст, ки воқеан ҳам метавон гуфт, ки зарбулмасал маҳз бо мухтасарбаёнӣ аз масал фарқ мекунанд. (5. 3)

Зарбулмасалро Муҳаммад Ғиёсуддин чунин шарҳ медиҳад: зарбулмасал – задани масал, яъне овардани масали чизе дар калом. (9.17)

Шарҳи зарбулмасал аз фарҳангномаи **Деххудо**: «зарбулмасал – дoston задан, рӯҷӯ ба зарби масал шавад. (4. 940)

Дар қомусномаи адабиёт ва санъат мафҳуми зарбулмасал чунин оварда шуда аст: жанри фолклорӣ, сухани мӯъҷаз, ҳикматнок, барҷаста, образнок, вирди забон гардида. Дар қомусномаи адабиёти советӣ низ айнан ҳамин шарҳ омадааст. Истилоҳи зарбулмасал дар фарҳанги забони тоҷикӣ: 1) овардани масал барои чизе; 2) масал, мақол – тафсир шудааст. (20. 454)

Яке аз ҷамъоварандагони масал, зарбулмасал ва ҳикматҳои халқӣ М.Раковский низ дар ин маврид мефармояд:

«Зарбулмасалҳо панду ҳикмати пурраи дар як лӯнда ғалгондашуда мебошанд. Маҷмӯаи зарбулмасалҳо бошад, дар умум маҷмӯи ҳикматҳои халқиянд. Ин оҳу нола, гиряву зорӣ, хушино хурсандӣ. Дар онҳо меҳнати одамон, мубориза барои ҳаёти шахсӣ, садоқат ба Ватан, панди таҷрибаи рӯзгор, мақсад ва ақидаи зиндагӣ, мубориза барои сулҳ, илму дониш ва ғайра ҳақиқатнигорона инъикоси худро ёфтаанд». (6. 4)

Албатта он чиро, ки Раковский дар боби зарбулмасал изҳор доштааст, умумияти ҳосе бо масалу тамсил низ дорад, аммо аз ҳама муҳим дар муайян намудани тафовути байни онҳо кӯмак мерасонад. Яке аз нуқоти пурарзиш дар шинохти масал, зарбулмасал ва тамсил, тафсили баёни ҳолату замонро дар бар мегирад, ки дар омӯзиши санъати масал яке аз омилҳои асосии таҳқиқот ба шумор рафта, гузаштгаро ба оянда мепайвандад ва роҳи афзалтареро барои расидан бар ҳадаф рӯшан месозад.

Аз суханони ҳикматангези Максим Горкий: «Зарбулмасалу мақол тамоми таҷрибаи ҳаёти иҷтимоӣ таърихӣ халқӣ меҳнаткашро чун намунаи ибрат инъикос менамояд» (20.) дарки воқеиятро рӯшан месозад ва аз ин гузашта бо таноби омиёна ба тори ҳаёл бофтани зарбулмасалҳоро, ки дар он умеду армонҳои мардуми оддӣ дида мешавад, зарбулмасалро метавон масали ба забони омиёна сурудашуда маънидод намуд. Яъне нуқтаи мӯътамадро барои расидан ба ҳадафи олии онҳо бозгӯ менамояд.

Тамсил ҳам бо хусусиятҳои ҳоси худ, аз қабилӣ ҳикматофаринӣ ва таъсирангезӣ бо масалу зарбулмасал умумияти вижае дорад, аммо бо тамоюли баён, ки шарҳи дostonеро менамояд, фарқ мегузорад миёни ину он. Ҳарчанд тамсил ҳам монанди масал ва зарбулмасал мисолеро дар либоси панду андарз мепӯшад, аммо дар худ як образи мӯъҷазеро мегунҷонад, ки масалу зарбулмасал аз ин чиз орианд. Яъне агар масал ҳамчун жанри бештар анъанавӣ, ки дар худ тамоми маҳаки қонунҳои бадеии озмудашударо дар тӯли қарнҳо махфӯз медорад шинохта шавад, «тамсил жанри нақлии хурдест, ки дар он хулосаи ҷудоғона хислати пандомезиро мегирад ва исрори насихатҳои динию

ахлокист. Таъсири тамсил мантиқан ва асоснок ба он равона шудааст, ки барои баёни ақоиди ахлоқӣ, мисоли мутамаркузонидашуда ба вучуд орад».(14. 12)

Тамсилро Сирусӣ Шамисо равияе хондааст, ки «дар он аносирӯ авомил ва аъмолу луғот ва гоҳе заминаи асар на танҳо ба хотири худ ва дар маънии худ, балки барои аҳдоф ва маъноии сонавӣ ба қор мераванд. Ба иборати дигар, бархе аз аносир ва вожагон, аносир ва вожагони дигарро муқаммал мекунанд». (13. 283) Ҳамин тавр, ӯ тамсилро ба ду навъ ҷудо намудааст: тамсили таъриҳӣ ва сиёсӣ ва тамсили оро ва ақоид. Тамсили ҷонваронро аз навъи маъмултарини тамсилот қаламдод намудааст.

Тамсил дар фарҳанги Деххудо чунин шарҳ ёфтааст: масал овардан (Мунтаҳюалараб, Нозималутабо), ташбеҳ қардани як чиз бо чизи дигар (Нозималутабо), (аз Ақрабалмаворид). Сураи бастани пайкари касеро ба нигоштану ҷуз он ба ҳаҷде, ки гӯё мебинад (Мунтаҳюалараб, Нозималутабо), (аз Ақрабалмаворид). Масалу мисолу дoston ва афсона ва киноя. Тақлид ва даровардани шабеҳ. (4. 940)

Шарҳи тамсил аз фарҳанги забони тоҷикӣ:

1). Мисол овардан, ташбеҳ қардан. 2). Дostonеро ҳамчун масал нақл қардан. Ва дар мавриди тамсил гуфтан аз забони Шоҳин оварда:

Чанд бошам дар ҳавояш заррапаймои ҳазиз,
Дар қиёс ороиши тамсил истиқро қунам.(17.639)

Дар «Фарҳанги форсӣ»-и Муъин Муҳаммад мафҳуми тамсил чунин ташреҳ гардидааст:

«тамсил» - tamsil

1. мисол овардан, 2. ташбеҳ қардан, монанд қардан, 3. сураи чизеро мусаввир қардан, 4. дostonеро ё ҳадисеро ба унвони мисол баён қардан, дoston овардан.

Ва «тамсол» - tamsal –

1. масал задан, масал овардан, 2. чизеро шабеҳи чизи дигаре қардан.(8. 1139)

Ва тамсил дар фарҳанги форсии Фаронса: «тамсил» - tamsil

1. ҳаммонанд, мисол 2. ҳикоят, намод.(18. 172)

Муаллифи китоби «Хунари масалнависи Крилов» Степанов Николай Леонидович масалро дар анбанаҳои ҷаҳони масал ғолибан тамсили ахлоқӣ ҳисобидоаст, ки воқеан моҳияти таъриҳӣ дорад, яъне то масалнависи бузурги асри XVIII – Крилов, масал ба ҷузъиёти аслии худ нарасида буд ва ӯ тавонист, масалро аз тамсили атиқа ва масалҳои классикӣ бо тасвирҳои воқеӣ ва ончунон мушаххас, ки қаҳрамонҳои масалҳои ӯ маниши хосу воқеъбинона доштанд, тафриқа гузорад. (11. 10)

Далоили ин маънӣ худ таъвил бар он дорад, ки масал ҳанӯз аз замони ҳоҷе, ки инсон хатро намедонисту тасаввуроти шеърӣ надошт, арзи вучуд дошт ва мардум ҳамчун маншаи ахборот ва муҳовара аз он истифода мебарданд ва кӯҳантарин масалҳо, ки маъноии аслии худро гум накарда то ба мо омада расидаанд, шаҳодати ин маънианд.

Адабиёти паҳновари форс-тоҷик бо намунаҳои беҳтарини осори гузаштагон аз қабилӣ «Ёдгори зарирон», «Дарахти осуриқ», «Артақ Виразнамақ», «Пандномаи Зардухшт», «Қорномаи Ардашери Бобакон», «Маздакнома» ва як қатор асарҳои дигари панду ахлоқӣ, ки бозгӯи ғояи аслии масалу зарбулмасал ва тамсилот ҳастанд, бо гузашти қарнҳо боз ҳам густурдатару муътамадтар гашт ва намояндагони барҷастаи он чун Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Анварӣ, Манучехрӣ, Саной Ғазолӣ, Носири Хусрав ва Низомӣ, маҳз бо нашта аз ин мероси бузурги қадим рисолати ҳикматгӯиро дар худ мучассам намудаанд.

АДАБИЁТ

1. В.Г.Белинский. Дар бораи Крилов (О Крѣлове). «Нашриёти давлатии адабиёти бадеӣ». Москва, 1944. 72с.
2. В.Дал. Зарбулмасалҳои халқии русӣ. Москва. 1957.
3. Г.Нагорний. Ҳақиқати гуиши зарбулмасалҳо. Нашриёти адабиёти сиёсӣ. Москва. 1964. 104с.
4. Лугатномаи Алиакбари Деххудо. Донишгоҳи Техрон. Техрон, 1352.
5. Мақолу зарбулмасалҳои халқӣ. Мурағиб: А.И.Соболев. Москва, 1961. 328с.
6. Мақолу зарбулмасалҳо ва сухани ҳақимона. Мурағиб: М.Раковский. Душанбе, Ирфон, 1909.
7. Муллоҷон Фозилов. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикино форсӣ. Ҷ.1. Нашриёти «Ирфон». Душанбе, 1975.368с.
8. Муҳаммад Муъин. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.1. «Ҷоғхонаи Сипехр». Техрон, 1375. 1472с.
9. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсулуғот. Ҷ.2. Нашриёти адаб. Душанбе, 1988. 416с.
10. Н.Л.Степанов. Масалҳои Крилов (Басни Крѣлова). «Нашриёти адабиёти бадеӣ». Москва, 1969. 112с.
11. Н.Л.Степанов. Хунари масалнависи Крилов (Мастерство Крѣлова баснописца). Нависандаи шуравӣ. Москва, 1956. 292с.
12. Раҳим Аққӣ. Масалҳо ва ҳикматҳо дар осори шоирон. «Суруш». Техрон, 1371. 898с.
13. Сирусӣ Шамисо. Анвои адабӣ. Техрон. 1370–1992. 400с.
14. Тамсил – масалҳои қадимаи рус. (Древнерусская притча). «Русияи Шуравӣ». Москва, 1991. 528с.

15. Тафсири мухтасари Хатлонӣ. Дар се китоб. Китоби саввум. Гирдоварӣ ва таҳияи Муҳаммадикболи Садриддин. Душанбе, 2006. 678с.
16. Тақии Пурномдориён. Рамз ва достонҳои рамзӣ дар адаби порсӣ. Техрон – Эрон, 1364-1367. 527с.
17. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1-2. Москва, 1969. 950-саҳ.
18. Фарҳанги форсӣ – фаронсаи Донишёр. Комрӯз Порсой. Техрон, 1375. 824с.
19. Фарҳанномаи шеърӣ. Бар асоси осори шоирони қарни саввум то ӯздаҳуми ҳиҷрӣ. Таълифи доктор Раҳими Афифӣ. Ҷ.3. Суруш. Техрон, 1376.
20. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.1. Абай-Калим. Сарредактсияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик. Душанбе, 1988. 544с.

ОБЩНОСТЬ И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ПОНЯТИЯМИ ПРИТЧА (МАСАЛ), ПОСЛОВИЦА (ЗАРБУЛМАСАЛ) И АЛЛЕГОРИЯ (ТАМСИЛ)

Статья посвящена анализу лексического и литературоведческого значений терминов классической персидско – таджикской традиционной поэтики масал (притча), зарбулмасал (пословица) и тамсил (аллегория). Автор на основе анализа данных средневековых и современных лексикографов и теоретиков литературы таких как Мухаммад Гиясуддин, А.Деххудо, С.Шамисо, В.Белинский, В.Даль, Н.Л.Степанов и других и их обобщений определяет семантические общности и терминологические различия между указанными понятиями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: масал (притча), зарбулмасал (пословица), тамсил (аллегория), таджикская традиционная поэтика, терминологические различия, семантические общности, анализ лексического и литературоведческого значений.

GENERALITY AND DISTINCTIONS BETWEEN CONCEPTS PARABLE, PROVERB AND ALLEGORY

Article is devoted the analysis lexical and литературоведческого values of terms classical Persian – the Tajik traditional poetics parable, proverb) and allegory. The author on the basis of the analysis of the given medieval and modern lexicographers and theorists of the literature such as Muhammad Giyasuddin, A.Dehkhudo, S.Shamiso, V.Belinsky, V.Dal, N.L.Stepanov and others and their generalizations defines semantic a generality and terminological distinctions between the specified concepts.

KEY WORDS: parable, proverb, allegory, the Tajik traditional poetics, terminological distinctions, semantic a generality, the analysis lexical and литературоведческого values.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Г. Нозимова* - аспирант факультета таджикской филологии Таджикского национального университета

ТАСВИРИ БАДЕИИ АСПОНИ РАЗМӢ ДАР ҲИКОЯИ Ҷ.ФАЙЗИЕВ «АСПИ ЧАНГОВАРИ МАН»

Ҳасани Муродиён
Донишгоҳи давлатии Қурғонтеппа ба номи Носири Хусрав

Аз қадимулайём асп на танҳо воситаи саворӣ ва савлату шукӯҳу шаҳомати ҷавонмардон, балки «ҳамчун рамзи устувории давлат ва осудагии кишвар» (1.,56) низ эътироф шудааст. Махсусан, аспҳои размовар барои мардуми мо чун дӯсти бародари ҷонӣ дилқарину муаззам мисли нигини ангуштгарин буданд, зеро онҳо баробари оғози хавфу хатари аҷнабиён «дар сафи ҷаҳонпахлавонон барои ҳифзи кишвар талош меварзиданд» (1.,56). Хусусан хизмати аспҳо дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ барои ҳар як сокини собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ фаромӯшношуданист. «Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ, - таъкид мекунад нависандаи ҷанговар Ҳазраткул Файзиев, - хизмати аспҳо ниҳоят калон буд. Аз ҷое, ки мошину танк намегузашт, асп мегузашт. Аспҳо аробаи пур аз лавозимоти ҳарбӣ, хӯрокворӣ ва ярадоронро ба манзил мерасониданд. Бо асп ба разведка ва ба ҷустуҷӯи одаму қисмҳои гумроҳшуда мерафтанд. Асп тӯпу миномётҳо, қуттиҳои пур аз снаряди минаҳо ва аробаи дегҳои сайёри солдатиро мекашид. Асп чун ҷанговар ҳамроҳи соҳибаш дар муҳорибаҳо, задухӯрдҳои тан ба тан, дар таъкиби душман иштирок мекард. Соҳиби ярадор ва ҳалокгардидаашро аз майдони ҷанг мебаровард. Хатарро зуд ҳис карда, ба пешгири намудани он ёри мерасонид. Чун ҷанговар ярадор ва қаҳрамонона ҳалок мегардид. Дар ҷанги зидди Германияи фашистӣ ҳафт миллион сар аспии мамлакатамон нобуд гардид. Аспони вафодор дар хоҳири кас то абад боқӣ мемонанд» (2., 3).

Ҳазраткул Файзиев дар ҳикояи воқеии «Аспи ҷанговари ман» аз мушоҳидаҳои худ, чун иштирокчии Ҷанги Бузурги Ватанӣ, воқеоти мароқангезеро аз қисмати одамон ва хизмати мушқили

аспро дар симои Орлик ном саманди бодпои баромади зотиаш осиемиёнагӣ дар набардҳои хунин тасвир месозад.

Муаллиф ҳикояро аз соли мудҳиши 1942, аз даме, ки ўро разведкачии артиллерия таъин карданд ва дар взводи идоракунандаи батарея хизматро ҳамроҳи 11 солдати аспдор идома дод, оғоз менамояд. Ба ў Орлик ном аспи тавсанро супурданд, ки рому саворӣ бикунад. Муаллиф аз лаҳзаҳои аввали хонандаро бо Орлик рӯ ба рӯ кардан сифатҳои неки «туруқи гарданборики пешониқашқа» - ро, ки аз аспони дигар баландтар буд ва чашмони тезу хушераш атрофро наззора мекард, гӯшзад менамояд. Ба солдат тарҳи сари камоншакли асп, ёли сиёҳ, ду пойи пешу як пойи ақби аз зону то болои сум сафеди он низ писанд афтада буд. Ба савора нақли батафсили ромкунии асп, соатҳои дароз бо асп машғул шудан, ба сараш лачом задан, бо зӯри ба даҳонаш сулуқро даровардан, аз ин дилтанг шудани асп ва худро ба тарафи рост ҳаво додани ў, аз чунин амали ногаҳонӣ пуштнокӣ афтадани аскар ва ғайра хеле мароқовар буд. Аз ин ҳам ҳодисаи тамошобоб аспро зин зада, айтро зери шиками тарангаш маҳкам бастан ва ба ёрии рафиқон савор шудани аскар буд.

«Вақте ки ба пойҳои ақибаш чуфтак мезад, ман қариб ки аз болояш парида мерафтам, - ба ёд меорад савора, - вале пойҳоямро бо рикоб таранг карда, бо як дастам аз ақби зин даст гирифта, худро базӯр нигоҳ медоштам. Ҳамин ки пойҳои пешашро боло мебардошт, аз ёлаш медоштаму ба гарданаш мечаспидам. Аз бардору партои аспӣ қайсар дилам беҳузур шуда, сарам гирд гашт, ронҳои поям ба дард даромаданд. Бо ҳазор азоб худро дар болои зин нигоҳ доштам. Агар аз зин меафтадам, асп ба ин одат мекарду ҳар бор саворашро ба замин мепартофт. Ба ғайр аз ин, дар назди рафиқонам шармсор мешудам» (2., 8).

Нависанда Орлики баъди даву пари зиёд мондашуда ва бо зину афзор қантаршударо бо аспӣ чирани синафароҳи пойҳояш ғафси сӯр, ки ҷавобан ба шихаи Орлик шиха мекашид, ба сухан медарорад: бардошт кун, бародар, - меғӯяд ў ба Орлик, - давраи сайру гашт ва муфтхӯрии мо гузашт, мо ба ин одамон, ки дар ҳаққи мо ғамхорӣ мекунанд, бояд хизмат кунем. (2, 9). Ин насихати ҷиран гӯё ба Орлик асар кард: Орлик баъди ташнагии тӯлонӣ об нӯшида, хурсандона шиха кашид, вақте ки пойҳояшро наъл карданд, тоқат кард. Ба савора махсусан насихатҳои падаронаи наългар саҳт таъсир намуд:

- Медонӣ, асп барои мард болу пар барин аст, барои ҷанговар бошад, рафиқи вафодор (2., 10).

Ҷанговарро, агарчи Орлик ўро дар ғафлат монанда афтонида бошад ҳам, баргашта омада ўро бӯй карданаш хеле хурсанд намуд. Аз ҳама шодиовараш он буд, ки асп бо ишораи савораш хоб мерафт ва боз бо ишораи ў аз ҷо мехест. Ҳатто ҷанговар рӯи аспро аз хурсандӣ мебусид. Ҳатти минбаъдаи сужети ҳикояро ба сабаби бо аспӣ худ Орликро иваз кардани комбат, ҳодисаи гурехтани Орлик ва қаҳр кардани ў, дар майдони ҷанг зери борони тир вохӯрдани ҷанговар бо Орлик метезонад.

Нависанда Орликро дар оворагӣ, дар ҷанг бо муқобилонаш низ ҳамеша дастболову музаффар қаламдод мекунад:

«Орлик ноҳост аз ёли айғири сиёҳ газида, пойҳои пешашро ба гардани вай партофта, паҳш кард. Айғир раҳой ёфтани шуда, ақибнокӣ рафт ва худро нигоҳ дошта натавониста, якпахту афтад. Орлик аз болои аспӣ сиёҳ ба он тарафаш парида рафту худро нигоҳ дошт. Ҳамин ки вай аз ҷой хест, Орлик бо пойҳои ақибаш пайҳам чуфтак задан гирифт. Аспӣ сиёҳ гурехта, 20 - 30 метр дуртар рафта истоду бо ҳайрат чашм ба сӯи гала дӯхт. Вай мағлуб шуда буд» (2., 16).

Ҳодисаҳои минбаъдаи ҳикоя вохӯрии Орликро дар зери борони тир бо саворааш тасвир мекунанд. Ҷанговар пас аз вохӯрӣ бо Орлики сӯяш шитобанда ва ба оғӯш кашидани ў сари суханҳои ҳамяроқаш Қодирбек як бори дигар андеша кард:

- Падарам нақл карда буд, ки аспҳои хушзот кучое нараванд, соҳибашонро кофта меёбанд. Аспи ту ҳам туро кофта гаштагист. (2., 22).

Нависанда вохӯрии Орлику соҳибашро зайле тасвир кардааст, ки гӯё дӯстони қарин баъди ранҷиши муваққатӣ якдигарро ба оғӯш гирифта, бӯсаборон мекунанд ва беовоз, бо нигоҳи меҳрбор гуноҳи якдигарро мебахшанд:

«Орлик сарашро ҳаму боло мекард. Аввал бечуръатона, баъд тез - тез қадам монда, ба истиқболам шитофт. Ман Дастанахро кӯдаквор ба ду тараф ёзонда, ба сӯяш давидам. Гарданахро оғӯш карда, ёлу гарданахро сила кардам. Вай биниашро ғаҳ - ғаҳ карда, сару гардан ва Дастанахро мебӯид» (2., 23).

Рафти минбаъдаи тасвири муаллиф гувоҳи онанд, ки ҳақиқатан ҳам Орлик ба ҳама гуна оғӯшқушоӣҳо ва бӯсидану меҳрубониҳои соҳибаш арзанда аст, чунки ҳангоми ба разведка ҳамроҳи панҷ нафар савора сӯйи ғарб роҳ пеш гирифтанд, вақти аз мобайни деҳа гузаштан Орлик хатарро пеш аз ҳама ҳис кард: «... Орлик биниашро фих - фих карда, гӯшқояшро сих намуда, худро ба ҳар тараф задан гирифт» (2., 23). Ин имконият дод, ки онҳо аввалин шуда ба немисҳо тир қушоянд ва ба ҷуз лейтенанти хурду аспаш дигар ҳамсафаронро наҷот доданд. Орлик дар ин ҷанг аввалин маротиба ишпирок кунанд

хам, диловарӣ нишон дод: тибқи нишондоди чанговар хоб рафт ва бо ишораи ӯ аз ҷо хеста, соҳиби рӯйи зинашро бо як ҳаллос аз корзор, аз зери борони тир берун баровард. Маҳз фармонбардорӣ, гӯши суханшунав доштан ба Орлик имконият дод, ки чанд маротиба аз монеа гузарад, комбати маҷрӯхро ба штаб аз зери борони тиру тарқиши бомба беосеб расонад. Аммо ин ҷоғишониҳо ба Орлик гарон афтод: ба гардан ва рони чапи асп минапорае чуқур даромад, ки баъди амалиёти ҷарроҳии духтур аз он халос шуд.

Нависанда рафти минбаъдаи воқеоти ҳикояро тавре сохтааст, ки дар миёни аспҳо Орлик чун беҳтарин чанговари корзор намоён шуда меистад. Орлик дар ҳамаи лаҳзаҳо мисли саворааш хушёру бедор аст. Ҳангоме ки самолёти фашист онҳоро таъқиб мекунад, тамоми ҷораҳоро мебинад, ки аз ин бало халос шавад: гоҳо ӯро чағғалат медиҳад, гоҳо ба замин хобида, худро аз чаҳми бад панаҳ месозад. Ҳангоми аз Оксой гузаштан ҳам аз ҳама пешсаф ӯст. Орлик чун чанговари пешсафи майдон кӯшиш мекунад, ки аз майдони муҳосираи фашистон барояд. Вале бомбарборони самолёти фашистон Орлику савораро аз пой меафтаонад ва Орлик дигар абадӣ сар намебардорад.

«Маро санитарҳо ба замбар бардошта бурданд, - ба ёд меорад савораи маҷрӯх. Чашмам ба аспе афтод. Аспи бечора пойҳояшро дароз карда мехобид. Гардану сараш ба болои дарахти решаканшудае афтода, ду пойи ақибаш то зону дар зери хок монда буд. Сараш хунолуд. Чашмонаш нимроғ ва бенур буданд. - Орлик! - гуфта фарёд задаму овози худамро нашунидам, гӯшҳоям руст буданд. Орлик овози маро нашунид.» (2., 60).

Орлик чун афсонаи зебо ва чун рӯё аз пеши назари савораи маҷрӯш мегузашт. Ба қавли савора гӯё «Орлик, асп чанговару забондону дидадарою меҳрубон оҳиста - оҳиста ба замин даромада рафт» (2. 61).

Месазад, ки барои чунин аспони чанговар мисли саворагони нотарсу бебокашон пайкарае чун рамзи меҳру муҳаббат ва ишқу садоқат гузорем.

АДАБИЁТ

1. Эмомали Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. - Лондон, 1999, 240с.
2. Файзиев Ҳазратқул. Асп чанговари ман. - Душанбе: Маориф, 1981, 64с.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ БОЕВЫХ КОНЕЙ В РАССКАЗАХ Х. ФАЙЗИЕВА «МОЙ БОЕВОЙ КОНЬ»

В этой статье говорится об образе коня Орлика в рассказе бойца Хазраткула Файзиева «Мой боевой конь». В рассказе Х. Файзиев как участник ВОВ раскрывает тяжелую ношу коней в образе Орлика Средне-Азиатского потомства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: образ коня, верные кони, художественное изображение боевых коней, Орлик, фашист, Оксой, санитары, красивая сказка.

THE ARTISTIC REPRESENTATION OF SYMBOLIC HORSES IN THE STORY OF H. FAYZIEV "MY HORSE WARRIOR"

In the given article the speech is about the artistic representation of symbolic horses in the story of poet warrior Hazratqul Fayziev in his story speaks about his impression as the participant of Great Patriotic War, he also speaks about hard service of horses to people in the image of Orlik, horse originated from Mediterranean.

KEY WORDS: an image of a horse, faithful horses, the art image of fighting horses, Orlik, the fascist, Oksoy, hospital attendants, a beautiful fairy tale.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Хасан Муродиён* – доцент кафедры таджикской литературы и журналистики Курган-Тюбинского государственного университета имени Носира Хусрава. **Телефон:** 907-76-80-16

ПАЙВАНДИ ҶУЗЬИЁТ ВА ТАСВИР ДАР ДОСТОНИ «ТАҲИ ШАБ»-И МАҲМУДИ ДАВЛАТОБОДИ

Сурайё Тохирзода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Миёни нависандагони муосири форсӣ Маҳмуди Давлатободӣ ҷойгоҳи арзишмандеро ишғол мекунад. То кунун аз ин нависандаи номвар роману достонҳои пуршуморе мунташир гашта ва агар бигӯем, ки номбурда яке аз пурхонандатарин нависандагони адабиёти муосири Эрон аст, хато нахоҳем кард.

Вале он чи ки қабл аз ҳама ҷалби назар мекунад, ин пурсиш аст, ки иллати маҳбубияти бепоёни ин нависанда бо чи далоиле пайванд меҳӯрад? Нигоштаҳои ӯро чи шохисҳои ҷаззобест, ки моли ӯро аз

дастрани дигарон мутавафит месозад? Ба ин пурсишҳо метавон аз зовияҳои мухталиф посух гуфт. Гузашта аз ин адабиётшиносон ва пажӯҳишгарони осори вай дар арзёбиҳои хеш ба гунае ба ин суолҳо посух гуфтаанд.

Вале ба андешаи мо мазияти аслии кори ӯ дар инъикосу бозтоби хунармандонаи воқеиятест, ки аз зиндагии мардум, фарҳангу тамаддуни дерсол сарчашма мегирад. Равшан аст, ки қисмати зиёди навиштаҳои нависандагон аз нигоҳи маконӣ тарсими мазохирӣ зиндагии мардум дар рустову шаҳр аст, ки Маҳмуди Давлатободӣ аз ин радиф мустасно нест. Ӯ дар инъикоси тарзи зиндагӣ, расму русуми мардуми рустонишин дасти расову чашми ҳамабин дорад. Дар ин мухтасар мо бар онем, ки чанд андешаеро дар атрофи достони ӯ «Таҳи шаб» баён намоем.

Ҳар як дoston ё ҳикоят фарогири маҷмӯае аз руҳдодҳои шахсиятҳост, ки ба сари худ руҳдоду саҳнаҳоро месозанд ва гузашта аз ин, ин маҷмӯа дар замону макони муайян шакл мепазирад.

Маҳз бо баракати хангомии ин аносир таъсире дар хонандаи дoston сурат мегирад. Ин хангоме ба хонанда имкон медиҳад, ки саҳнаҳои мавҷуд дар дostonро ба таври комил эҳсос намояд. Аз ин рӯ тасвир ва чузбӣ дар як дoston нақши калидиرو иҷро менамояд. Зеро тавсиф хонандаро барои дарку шинохти дақику саҳеҳи як мочарои дostonӣ омода месозад. Дар паҳнои як ҳикоят ҳеҷ унсуре набояд дувумдараҷаву нобачо бошад. Зикри номе аз шабӣ ё вучуди дигаре бояд дарои аҳамияти қобили мулоҳизае бошад. Зимни иншои як дoston шояд як калима ё иборае дар мавридҳои мухталиф баён шавад, вале ин амр бояд на ноҳудоғоҳ, балки аз рӯи нияту нақшаи аз пеш таъиншудае сурат бигирад. Бояд миёни чузбӣи мунъакис дар як дoston пайванди ногустаиӣ бошад.

Қолиби қайд аст, ки «Таҳи шаб» нахустин дostonи нависанда мебошад, ки барои аввалин бор соли 1962 дар маҷаллаи «Аноҳито» ба таъ расидааст. Мазкур дар дostonҳои нахустинаш перомуни зиндагии мардумони шимоли шарқи Эрон ҳикоят менамояд.

Натиҷае, ки дар як нигоҳи иҷмолий аз баррасии осори вай ба зехн мерасад ин аст, ки тавачҷӯаш ба шарҳу баёни маҷарову низоъҳои дoston ва заминаҳои психологии он бештару муҳимтар аз фазоест, ки бар дostonи мавриди назар тасаллут дорад.

М.Давлатободӣ дар ҷодаи нависандагӣ пайрави воқеъгароён аст, ва сабку нигориш ва дидгоҳҳои вижаи худро дорад.

Ӯ замоне, ки ба муаррифии шахсияте аз дoston мепардозад аз ҳеҷ чузбӣе сарфи назар намекунад. Ҳеҷ шабӯ мавҷуде ӯро бетарафу бетафовут намегузорад. Хулласи калом дар дostonҳои М.Давлатободӣ миёни тамоми чузбӣ, ҳар як чумлаву ибороти хос пайванду иртиботи тангтанг мавҷуд аст, ки дар маҷмӯ дар тарҳи комили дoston корсоз меафтанд.

Ба андешаи муҳаққиқ Манико Вуд «тавсиф худ шаклҳои гуногуне ба худ мегирад ва барои таъсиргузори танҳо ба сифат ва қайдҳо муттақо нест. Иборате ба содагии «марде гирифт» мумкин аст ҳамон тавсифе бошад, ки Шумо барои як саҳнаи хос ба он ниёз доред. Он чи дostonеро поёнфатар, «воқеитар» ва «зиндатар» аз дигар дostonҳо месозад, сифатҳои ҳар чумла нест, балки «диққат»-у «иртибот»-и ҳамаи тавсифҳое аст, ки ба кор мебаред.»[5,12]

Нависанда дар муқаддимаи «Корномаи Сипанҷ» [2], ки шомили дostonҳои ӯ, аз чумла «Таҳи шаб» аст, чунин иброз мекорад: «Аммо... дар боби дostonҳои «Сипанҷ». Дар ҳеҷ яке аз онҳо тағйири асосӣ дода нашудааст. Зеро мехостам ин роҳи пуруфту хез бо ҳамаи каму котиҳояш пеши чашми хонанда, бавижа хонандаи пажӯҳманд воғушода бимонад.» [2,6]

Маҷмӯаи «Корномаи Сипанҷ» бо дostonи «Таҳи шаб» шуруъ мегардад. Достоне, ки борҳо мавриди тавачҷӯи муҳаққиқон қарор гирифтааст. Худи нависанда дар ҷое перомуни дostonи мазкур назари қолиберо баён месозад.

Ӯ мегӯяд: «Таҳи шаб» аввалин кори мавриди қабул ва ҷопшудаи ман аст ва шояд бо талаққи Шумо бишавад онро санаде шумурд аз роҳе, ки нависанда интиҳоб мекунад ва боре, ки мехоҳед бардорад. [2,24]

Бояд зикр намуд, ки дoston бо тавсифи як шаби сарди зимистонӣ оғоз мешавад: «Шаби сард буд. Боди нарме рӯи гунаҳо ва гӯшҳои тақраҳавони охири шабро месӯзонд. Гузаргоҳҳо хилват шуда буд ва шаҳр дар оромиши сангине хуфта буд.» [3]

«Таҳи шаб» дostonи кӯтоҳе аст, ки аз зиндагии ҷавоне ранҷдидаву фақир дар домони як шаби сарди зимистонӣ ҳикоят мекунад. Ҷавоне, ки дар хилвати кӯчаҳои язда, ҳамроҳи боди хунук ва нигоҳи ситораҳои камнур дар ҳаракат аст. Зиндагӣ ба гунае ба шонаҳои нозуки ӯ фишор оварда, ки интиҳои масири ҳаракаташ маълумаш нест. Роҳравон перомуни масоили зиёде андеша мекунад. Масоиле, ки дар маҷмӯ ҳастиро бо тамоми шукӯху шаҳоматаш, моҳияташ ташкил медиҳад.

Карим исми ин ҷавон аст. Мазкур бо талҳии андӯҳборе рӯ ба рӯст. Маъмулан дар чунин вазъе инсон ба як мусоҳибе ниёзманд аст.

Мусоҳибе, ки битавонад дарди дили ӯро бишнавад. Ин орзуи як нафар марди фақрзада аст, ки метавонад дар рӯзгори ҷамъе дигаре низ хузур пайдо кунад. Тасодуф ё амри саранавишт аст, ки ӯро ба

чунин мусохибе дучор месозад. Дар лахазоти поёнии шаб Карим меҳмони хонаводаи пирсоле мегардад ва гуфтугӯе миёни Кариму пирзану пирмарди маризи он хонавода сурат мегирад. Дами субҳ меҳмони ғайриинтизор аз хонаи он ду пир берун мешавад, вале бо эҳсоси шукуфта дар қалбаш, ки ўро дигар аз ин мусохибони хошиянишин раҳоиву чудой нест. Вай соҳиби падар шуда ва ба ин манзили ҳақир боз хоҳад гашт.

Он чи ки баён шуд онро метавон бозгӯи мухтасари дoston ҳисобид. Зеро зимни нақду баррасии як асари хунарӣ чунин баёне муҳим набошад. Шояд муҳимтар аз ин шеваи тасвиру бозтоби руҳдодҳо, пайванду иртиботи чузъиётест, ки тадричан рохро барои расидан ба ҳадафи ниҳой ҳамвор месозанд.

Барои равшан гаштани масъала ба андешаи мо нахуст бояд нигоҳе ба унвони дoston андохт. Перомунӣ интихоби ин баҳши замон, яъне «шаб» андешид. Мумкин аст бардоштҳо аз дostonи мазкур мухталиф бошанд, вале ба гумони яқин интихоби вожаи шаб беиллат нест. Зеро табиати «шаб» ҳамчун рукне аз замон худ андӯҳзову фишорофарин аст. Ҳангоме ки як инсон да оғӯши шаб танҳо мемонад беихтиёр ғамҳои дерин, мушкилоте, ки дар зиндагии рӯзмарра гиребонгири он аст, пеши назар меояд.

Фазои тираву зулмонии шаб ҳамчунин гоҳо инсонро ба сарзаминҳои мекашонад, ки шояд дар мавриди дигаре дар ҳеч ғӯшае аз зехнаш орзуи дидану дар атрофи онҳо тааммул намудан набуд.

Қабл аз он ки ба мисолу намунаҳо рӯчӯ кунем, лозим аст ба як нуқтаи муҳими дигар таъкид шавад. Гап дар ин аст, ки нависанда ба зикри калимаи «шаб» дар оғози дoston иктифо намекунад, балки дар мавриди дигар ба ин фазои замонӣ ҷилваҳои нав медиҳад. Бо ҳар баргаште аз ҷониби нависанда чехраи абӯси шаби торикдил ва таъсири он ба мавҷудоти домани он возеҳтар мегардад.

Масалан дар ҷойҳои дигар менависад: «шаби ширгуна дар тангнотарин завоё раҳна карда буд» [2,3].

Ё ки: «дар он шаб андӯҳе хуфтаву дарҳамфушурда рӯи ҷонаш сангинӣ мекард.» [2,4]; «дар он шаб аз пудару сурхобҳои, ки хутути дарҳам шикастаи чехраи фоҳишаҳои пирро пур мекунад бадаш намеомад.» [2,7]

«Факр ин падидаи нақбатзо ҳамеша дар ҳамӯшиву сукути шабҳои сард бештар худнамоӣ дорад ва бештар дар он шаб нафасҳои Карим факролуд шуда буд» [2,7]

Тавре ки дида мешавад бо гузашт аз як вазъ ба вазъияти дигар шаб чехраи хешро возеҳтар менамоёнад, вижагиҳои он маълумтар мешавад ва гузашта аз ҳамаи ин қаҳрамони дoston парда аз руҳ бармегирад, чехраи воқеии дунёи андешаҳо, ҷаҳони буруну даруни хешро нишон медиҳад.

Дар мисолҳои мазкур дар ҳар ҷумлае ба чузъиёти шаб афзуда мешавад.

Маълуман «чузъиёти дуруст, ки дар замони муносибе қарор гирифтааст ба хонандагон имкон медиҳад ба дурнамоӣ дохилии шахсияти дoston, вижагиҳо, тарҳҳои васвосҳои ӯ, ки ба осонӣ қобили шарҳ нестанд, даст ёбад.» [5,203]

«Бод» унсурӣ дигарест, ки дар батни шаб хузур дорад. Бод низ нисбати қаҳрамон бемехрӣ ва ҳатто хушунату зулм эҷод мекунад. Маҷбураш месозад, ки вучуди хешро бо кӯмаки болопӯшаш ҳифозат кунад: «Бод рӯи сурат, биниву ғӯшҳояш мевазид ва туй мӯйҳои паси гарданааш фуру мерафт. Худашро дар полтуйи баланду сиёҳе пӯшонда буд.» [2,3]

«Бод»-ро ба майдон кашидани нависанда низ бесабаб нест. Маҳз дар иртибот бо ҳаракати бод аст, ки ровии асар ба симову сурати қаҳрамон хира мешавад ва симои физикии вайро тарсим менамояд: «қади нисбатан кашиде дошт, ки каме пушташро хамида нишон медод, чехрааш сафеду камгӯшт буд. Димоғи кашидаву нӯгтезу пешонии софу мураттабе дошт, ки дар вазиши бод қисмате аз онро мӯяш мепӯшонд. Ҳолати чашмонашон ором буд ва дар қаърашон мавҷе аз ғам дар оромие ногувор аз ях баста буд. Ҷонаи устухониву софе дошт, ки даҳонашро зеботар ҷилва медод. Мӯйҳои баландаш, ки даври ғӯшҳову гарданашро пӯшонда буд, қадре тиратар аз ранги соқаҳои даравшудаи гандум буд. Дар канори лабҳояш ду чини мулоим намуд дошт, ки нишонҳои хашми пинҳону маҳоршудаи ӯ буд ва дар пушти абрӯвони орастааш чанд шаёри ҷавон ба чашм меҳурд, ки дар худандешӣ ўро гувоҳӣ медод.» [2,3-4]

Ровӣ пас аз тасвири симои берунии қаҳрамон ҳолати равонии ўро тарсим мекунад. Дар чехраи ӯ ғаму андӯҳро омехта ба нафрат мебинад. Нафрате ғализ мисли обҳои гилолуд. Ба андешаи ровӣ қаҳрамони дoston бо ин ҳолат аз замони кӯдакӣ ошно гашта ва бо ӯ бузург шудааст. Ва дар чунин шаби сарду сӯзнок ягона хоҳишаш ин аст, ки ҳама ғаму андӯҳро дар худ маҳтул кунад то «шояд битавонад аз маҳтули онҳо шодии кӯтоҳе биофаринад» [2,4]

Шеваи шинохту ошноии қаҳрамон аз ҷониби нависанда ба таври тадриҷӣ, гом ба гом бо зикри чузъиёте, ки дар нигоҳи аввал гуё рабте миёнашон мавҷуд нест сурат мегирад.

Мулоҳиза кунед: шаби сарду кӯчаҳои яхбаста, боди хуноки ҷонсӯз, торикии ғамфзо ва раҳпаймоие, ки ҳадафу интихояш равшан нест. Дар чунин вазъу ҳолате инсон чи ҳолу ҳаво метавонад дошта бошад?

Дар бисёре аз маворид тавре ки аз таҷриба дида мешавад, инсонҳо домани ҳаёлу андешаро мегиранд ва зиндагии ҳешро аз нав мезиянд. Дур аз иҷтимои мардум ба ҷаҳон ва аносири созандаи он менигаранд ва миёни ин ҳама мушкилоти ҳастӣ, ҳамроҳу муттақо барои ҳеш ҷустуҷӯ менамоянд.

Карим қаҳрамони ёдшуда низ чунин вазъе дорад. Вай дар синаи ҷодаҳои сарди махуф паҳлуи худ содиқтарин пайванди ҳеш, андешаро мебинад, ки бидуни ҳастагӣ дилаш бо ӯ метапад.

Вайро ба макону ҷойгоҳе мекашонад, ки садҳо ва ҳатто ҳазорҳо километр фосила доранд. Гоҳҳо ба ӯ роҳҳои тозаро нишон медиҳад. Ӯ ин ки саҳнаҳои мухталифе аз рӯзгори сипаришудаашро ба маърази намоиш мегузорад, натиҷа мегирад, умед мебахшад, ба оянда дилгарм месозад: «дар дунё як чизро дар сурате, ки соҳибаш онро шинохта ва ба аҳамияташ огоҳ бошад, наметавон рабуд ва Ӯ ба навъе ғораташ қард. Он андеша аст. Зеро андеша бидуни иродаи инсонӣ дар хорич аз вучуди соҳибаш наметавонад бошад. Андешагароиро низ наметавон гуноҳ шумурд ва хунсо қард. Карим низ дар паноҳи ҳамин қонун ба дарунаш паноҳ мебурд. Даруне ки анборе аз норизойи шуда буд» [2,4]

Дар ин қисмат масъалаи муҳим ин аст, ки ин «анбори норизой» бояд шинохта шавад, бояд дороии он мавриди баррасӣ қарор бигирад. Қуфли дари ин анборро ба ҷуз қадҳудои он ҳеч каси дигарре наметавонад боз қунад. Моли анбошта дар ин анбор хусусист, вале умумиятҳои бо доштаҳои дигарон дорад.

Калиди ин анбор андешаи фардист, ки дар замону фурсати муносиб бо ҷунбиши ангеае ба ҷархиш меафтад, парда аз руҳи қолаи мавҷуд бар медорад, онҳоро навъбандӣ мекунад ва дар сурати лозим бо ҳар яке аз онҳо ба таври инфиродӣ ворида гуфтугӯ мешавад. Ва гоҳҳо ба андозае маҷзубу ғарқи мусоҳибат мегардад, ки ҳешро побанду асиру гирифта мебинад ва дар чунин авзоест ки равонаш ба ҳузуру вучуди дигаре мӯҳтоҷу ниёзманд мегардад. Қаҳрамони дoston Карим низ қолаи анбошта дар анбори дарунашро боз намудаву таку рӯ сохта ва дар ҳар гушае бо ғаму андӯх ранҷу азоб рӯ ба рӯ шудааст. У низ дучори чунин ҳолатест. «Ҳолате, ки ҳар инсонии дақиқеро ба андешаву таассур во медорад. ҳолате, ки бештар дар танҳои ба суроғи одам меояд» [2,6]

Дар боло зикр қардем, ки қаҳрамон роҳрави танҳои ҷодаи барфолуду сард, дар маҳалаи фақрзада, муштоқи ҳамдамест, то рози дил бигӯяд. Муҳим нест розишаву дардошноӣ вай қист. Бигузур мусоҳибаш як деҳқон, як қорғар, як зиндонӣ ва ҳатто як фоҳиша бошад. Фарқ намекунад, муҳим ин ки бошад. Ба андешаи ӯ «дар ин вақти шаб ҳолати як гадо хеле дидани ва ғамгафзост ва ҳарф задан бо ӯ одамро аз андӯхи табхиршуда нашта мекунад» [2,7]

Афсӯс дар чунин вазъе ҳатто «моҳтоб» ҷузъи дигаре аз пайкари шаб руҳ намоён намекунад, то қаҳрамонро ба манзилаш, ки шояд онҷо мусоҳиби хостани пайдо шавад хидоят намояд: «моҳтоб боли худро барҷида ва кӯча дар торикии софӣ фуру рафта буд» [2,7]

Замон мегузарад, торикии бо суръат ҳама роҳҳои дидро масдуд менамояд ва вазъ ваҳимтар мегардад, вале Карим дар қиблаи ноумедӣ муқовимат мекунад, то худро ба он мусоҳиби таъби дил бирасонад. Саъю талоши ӯ ба ҳадаи намеравад. Нобаҳангом «садои барҳӯрди шайъе бо замин ба ӯ шодӣ бахшид ва ҳис қард садои зиндагиро шунидааст» [2,7]

Садо аз хонаи ҷолу кампире бурун омада буд, ки дар боло аз онҳо зикри ном қардем. Баёни муфассали вуруди Карим ба ин хонадони камбизоат ва ҷузъиёти сӯхбати онҳо шояд лозим набошад, вале хотирнишон сохтани чанд нуқтаи муҳим ва тасовире аз маъҷари зиндагии қонуни як хонаводаи ҳақиру фақрзада, ки аносири калидии дostonро шакл мебахшанд, аз фоида холи нахоҳад буд.

Дар офариниши як асари бадеӣ ва махсусан дostonфаринӣ на диду баёни ҳабаӣ – иттилоотӣ, балки шарҳу тафсири тавсифӣ - ҳунарий нақши қорсозеро ифо мекунад.

Ровӣ тавассути Карим ҷазои хонадони пирзану пирмард, асбобу анҷоми мавҷуд ва кайфияти равонии эшон, барҳӯрди онҳоро бо меҳмони тозаворид тарсим менамояд.

Вале он чи ки дар ин назорагарию Карим ҷалби тавачҷӯх мекунад ҳамсониву мушоҳиботе аст, ки миёни зиндагии онҳо дида мешавад.

Ӯ дар вучуди наҳифу пиронаи пиразан тасаллуту қомили ғамро мебошад. Ғаме ки худӣ ӯ ҳамгому ҳамроҳаш аст: «Дар ҳаволии ниниҳои қаҳваранги чашми зан партаве аз малолате доим афшонда шуда буд ва дар зерӣ пусти сурату дастҳояш ғами ҳарисе раҳна қарда буд.» [2,11]

Сабаби вуруди Карим барои ҷолу кампир маълум набуд. Худӣ Карим низ намедонист чаро бидуни ошноии пешин меҳмони ноҳондаи ин хонадон гашт. Пурсишҳои ғаё пайи пирмард низ гирех аз масъалаи вуруди ноҳонӣ боз нақард. Аммо эҳсос қард ки «нерӯи ношиносе дар рағҳояш медавад. Ҳис қард, ки беҳуда ба ин ҷо ворид нашудааст». [2,12]

Ин нерӯи ношинос эҳсоси баланди ҳамдигӣ, ҳамдардӣ, сарнавишти ҳамсону ягона буд, ки дар вучуди вай нишоту шодқомӣ эҷод менамуд. Ӯ ба ин натиҷа расида буд, ки ҳеч қасе ӯро ба ин хона нафариствода аст, аз онҳо ҳеч таваққӯе надорад, вале аз дилу қон меҳост ёвару муттақои пирон бошад. Меҳост тарсу бим ва шубҳаи муҳамеро ки аз вуруди ғайриинтизорӣ ӯ дар ҷазои ин хонадон соя афканда буд, пароканда созад.

Карим ба хотири рафъи ин мушкил оқибат гоми нахустинро мебардорад ва андешаеро ибраз медорад ки худ аз шарҳи бештараш очиз аст: «дар одамхое назири мо як чизе хаст, ки ба ҳамдигар наздикамон мекуне ва мо ҳар вақт онро бишносем, дар ҳар кучо ки бошем, бидуни воҳима ба ҳам наздик мишем» [2,15]

Танҳо баъд аз сукути тӯлонӣ, замоне, ки Карим бо нияти рафтган мецоҳад аз хона берун равад, марди пири бемор аз ӯ суол мекунад – Гуфти я(к) чизе дар мо хаст, ки ба ҳам мебандамун? Ун чие?

Карим бидуни таъхир посух мегӯяд: - «Ранч» [2,17]

Дар лаҳазоти поёнии шаб қаҳрамони достон ба мақсади ниҳоии худ мерасад. Мусоҳиби мавриди назари худро дар симои ҷолу кампири барҷомонда пайдо мекунад. Ғаму андӯҳи хешро ба онҳо қисмат менамояд ва чи шодкому бонишот бо дили пур аз умед аз хона берун меояд.

Дар поёнии достон нависанда боз аз ҷузъиёти нахусти достон ва дигар аносири изофаашуда ба он, шабу маҳтобу ситорагон ва ҷеги хурус, ки худ рамзе аз равшаниву умед ба оянда аст, сухан дар миён мегузорад: «ситораҳо хилват карда буданд ва осмон ба ранги дарё даромада буд. Маҳтоб аз баданаи деворҳо барҷида шуда ва ба осмон гурехта буд ва чанд хурус так ба так бар бомҳои маҳалла бонг мезаданд.» [2,18]

Тавре ки дида мешавад, шинохти шахсият, дарунмояи як асар аз тариқи ҷузъиёте сурат мегирад, ки нависанда зимни таълифи онҳо аз онҳо кор мегирад. Миёни онҳо таносубу пайванди вижае мегузорад, ки онҳо дар маҷмӯъ шакли комили достонро месозанд ва дар зимн муҳтаво ва ҳадафи аслии онро муҷассам менамоянд, ки намунаашро дар достони мазкур баррасӣ намудем.

АДАБИЁТ

1. Амирхасан Чихилган. М. Давлатободӣ. Нашри Қисса. Техрон, 1382
2. Давлатободӣ М. Корномаи Сипанҷ. Фарҳанги муосир. Техрон, 1378
3. Давлатободӣ М. Нуни навиштан. Нашри Чашма. Техрон, 1387
4. Доктор Хурмуз Раҳимиён. Адвори насри форсӣ. Техрон, 1387
5. Моника Вуд. Тавсиф дар достон. Нашри Расиш. Техрон, 1388
6. Таслимӣ Алӣ. Нақди адабӣ. Шобак. Техрон, 1388

СВЯЗЬ ДЕТАЛЕЙ И ОБРАЗОВ В ПОЭМЕ «ТАХИ ШАБА» МАХМУДА ДОУЛЯТАБАДИ

Среди писателей современного Ирана Махмуд Доулятабади занимает одно из почетных мест. Из творчества этого знаменитого писателя публикуются много поэм и романов, которые имеют большую популярность и вызывают большой интерес у читателей современной литературы в Иране и за её пределами. Данная статья посвящена анализу художественных особенностей поэм писателя.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: М. Доулятабади, писатель, поэма, самосознание личности, связь деталей в поэме, связь образов в поэме.

COMMUNICATION OF DETAIL'S AND IMAGES IN THE POEM

Among writers of modern Iran of M.Doulatabadi occupies one of places of honor. From creativity of this well-known writer many poems and novels which have great popularity are published and cause a great interest in readers of the modern literature of Iran and behind its limits. Given article is devoted the analysis of art features of poems of the writer.

KEY WORDS: M.Doulatabadi, the writer, the literature, poem, consciousness of the person, communication of details in a poem, communication of images in a poem.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Сурайё Тоҳирзода* - соискатель кафедры иранской филологии факультета востоковедения Таджикского национального университета. Телефон: 907-50-40-91

БОЗТОБИ АНОСИРИ ЗАМОН ВА ЗИНДАГӢ ДАР АШӢОРИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВИ

Нуралӣ Нуров

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафуров

Адабиёт пайваста дар заминаи бархӯрд бо аносири замони маконӣ таҳаввул пазируфта, ба гунаи дигар дар таҷассуми муҳимтарин воқеоти давр саҳим хоҳад буд. Аз ин рӯ, барои шинохти андеша ва афкори адибон мурур ба муҳимтарин падидаҳои сиёсату иҷтимоӣ ва фарҳангии рӯзгори онон амри муҳим маҳсуб мешавад. Ин махсусияти маърифати адабӣ барои Бедилӣ Деҳлавӣ низ хос мебошад ва ба ибораи дигар яке аз нуктаҳои муҳиме, ки хангоми маърифати ашъори Бедил бояд дар назар гирифта шавад, баррасии авзои замон ва инъикоси рӯзгори худӣ шоир дар шеър мебошад. Зеро Бедил пеш аз ҳама инсон буд, ки дар фазову вақти муайян зиста аз рӯзгор баҳраҳо бардоштааст. Ӯ ҳам

шабеҳи дигар инсонҳо рӯи замин қадам мезад, аз ҳавои он нафас мекашид ва аз моҳияти ҳаводиси рӯзгор ва воқеоти зиндагӣ нашъа мегирифт. Ҳатто бардоштҳои рӯзонаи ӯ мӯҷиби тавлиди андешаҳои афзуни фалсафии ирфонии вай гардидаанд. Аз ин хотир, чунин афкор заминаҳои воқеӣ ва ҷанбаҳои мушаххасу рӯшани заминӣ дошта, мифтоҳи маърифати матолиби мазбууро метавон аз воқеият пайдо намуд. Ба ибораи дигар, ашъори Бедил аз ҳаводиси рӯзгор ва воқеоти замони ҳеш баҳраи зиёд дорад ва бидуни огоҳӣ аз авзои рӯзгори шоир ва ҳаводиси замонаи ӯ, ашъ ва русуми роиҷ, ки бо мурури замон бархе аз онҳо аз миён рафтаанд, имкони фаҳми пурраи матолиби Бедилро пайдо карда наметавонем. Дар тасбити ин гуфтаҳо бар чанд намунаи ашъори шоир рӯҷӯ хоҳем намуд. Аммо қаблан шоистаи ёдоварӣ аст, ки пажӯҳишгари эронӣ Карими Начавӣ дар мақолаи худ «Нигоҳе ба авзои таърихии асри Бедил» қисман ба ин баҳс рӯҷӯ намудааст, вале бештари мабоҳиси вай рӯи таъсири вазъи сиёсӣ ба шеърӣ шоир аст, ки чӯзье аз ин баррасиҳои моро ифода мекунад. (6, 74-85)

Қаблан зикр намудан айнӣ муддаост, ки барои фаҳми ашъори ҳомили ҳодисаву воқеаҳои давр асари мансури Бедил “Чаҳор унсур” хеле кӯмак менамояд. Чун ин асар ифодаи зиндагии худӣ шоир мебошад. Хусайни Оҳӣ низ дар тасбити ин гуфта, дар муқаддимаи Девони Бедил чунин навишта: “Чаҳор унсур” дар ҳақиқат калиди маърифати ҳама осор ва афкори Бедил аст...” (1. 7).

Барои муназзам чараён гирифтани андешаҳои ҳеш мо таҳқиқи матолибро дар ду бахш идома хоҳем дод:

1. Ҷилваи ҳодисаву воқеаҳои замона ва лаҳзаҳои рӯзгори шоир.
2. Зухури моҳияти ашъву русуми ҷорӣи замона, ки аглаб аз байн рафтаанд.

1. **Ҷилваи ҳодисаву воқеаҳои замона ва лаҳзаҳои рӯзгори шоир.** Бедил муддати умри ҳешро ба рӯзгори Шоҳ Шучоъ писари Шоҳи Чаҳон сипарӣ намудааст. Ҳатто ба рӯзгори салтанати вай чанд муддат хидмати сарбозӣ адо кардааст. Бар ин вачҳ, инъикоси воқеоти замони сарбозӣ дар ашъораш хеле зиёд ба ҷашм мерасанд. Масалан, вақте ки Аврангзеби Оламгир Дехлиро тасарруф намуд ва тахтро аз падар гирифта ӯро ҳабс кард, ба истилоҳи Бедил “Шури растахезе алам афрохт ва хуни куштаҳо бар ҳинои панҷаи шафак дастӣ тасаллут ёзид” (2. 294). Мирзо Бедил ин манзараро дар қитъаи ҳеш чунин ба қалам оварда:

Ҳеч касро дар бисоти орамидан ҷо намонд,
Гарди ваҳшат бол зад, чандон, ки нақши по намонд.
Бар табоеъ танг шуд ҷавлонгаҳи саъи чихот,
Он қадар майдон, ки кас мижгон кунад боло намонд. (1.295)

Бидуни огоҳӣ аз ҳаводиси таърихии замони Бедил мо имкони фаҳми саҳеҳи ин китъаро пайдо карда наметавонем. Аз тарафи дигар, ин ҷо чун инъикоси ҳодисаи мазбур сарҳ нест, барои дарёфти ҳақиқати ишорати шоир ба ҳаводиси таърихии замони шоир “Чаҳор унсур” кӯмак менамояд. Бо назардошти ин амр, зимни таъсири ашъори марбут ба рӯзгори Бедил рӯҷӯ ба “Чаҳор унсур” намудан айнӣ муддаост.

Бедил бар марги падари ҳеш марсияе гуфта, ки танҳо маълумоти “Чаҳор унсур” онро метавонад, ки ба ҳақиқат тафсир намояд. Марсияи мазкур чунин оғоз меёбад:

Хуршед хиромиду фуруге ба назар монд,
Дарё ба канори дигар афтоду гуҳар монд.
Оташқадае рафту аз ӯ реҳт шароре,
Дил об шуду қатраи хуне зи ҷигар монд.
Он соя гузашт аз асари дастӣ навозиш,
Ин нақши қадам доғ шуду пой ба сар монд. (4.5)

Вақте қабл аз оғози ин марсия сатрҳои зерини муаллифро меҳонем, ҳамон вақт ба ҳақиқати марсия будани он боварӣ ҳосил мегардад. Вагарна аз услуби баъни шоир дақиқ намудани марсия будани он имкон надорад: “Ба андак таҳриқи насими фурсат волиди маҷозӣ ба сайри гулшанӣ ҳақиқат шитофт ва аз шикасти хумори касрат хузури нашъаи ваҳдат ёфт, ошуби гарди ятимӣ ҷавҳари оинаи иштихор гардид...” (4. 5)

Бедил ғазале дорад, ки чанд байти он чунин садо дода:

Эй пунба чида бар худ аз тору пудӣ ҳастӣ,
В-онгаҳ ба рӯи оташ чуръоти гармосӣ.
Эй мойат кафи хун, в-он ҳам зи пӯст берун,
Хондӣ ба худ чи афсун, к-аз тег бехаросӣ (3.31).

Агар ба заминаи тавлиди ин ғазал тавачҷӯх намоем, рӯшан мегардад, ки он ба Асад ном шахсе бахшида шудааст, ки ба ибораи худӣ Бедил “маймуни бозичаи бединӣ” буд. Ин шахс мутобики нақли “Чаҳор унсур” ба камолоти Шоҳ Камол мункир гардида, каромоти авлиёро инкор менамуд. Ҳамеша ба унвони эшон хуруфи носазо мегуфт. Боре дар даромадҳои шахр савори асп бо ёрони ҳеш мерафт, ки ногоҳ “соиқа аз пардаи ғайб хурушид ва зитзила аз замин бичӯшид”. Аз болои асп ба замин

биафтод. Лаҳзае дар зери талотуми маҳшари ба вучудомада ҳама мутаҳайир шуданд ва чун ба худ омаданд аз Асад нишоне наёфтанд. Пас аз тафаҳхуси зиёд ӯро диданд, ки аз андаруни партобгоҳи шаҳр бо либосҳои жулидаву рӯи сиёҳ бархоста меояд, вале садояш садои мушобехи садои сағ аст. Ҳарчанд кӯшиш карданд, вале ӯро сихат карда натавонистанд (4.31).

Аз бардошти ҳикмати ин ҳикоят Мирзо Бедил ин қитъаро сурудааст:

Мункири инсонӣ комил ҳар кучо омад ба чашм,
Бетаамул шуд яқин, сағ буд ё хар будааст.
З-он ки дар ҳамчунс натвон ёфтган бӯи ҳасад,
Табъҳои мухталиф аз ҳам муқаддар будааст (1.31).

Бар ин гуна мисолҳо, ки инъикоси рӯзгори шоир ва воқеоти марбут ба он мекунад, аз ашъори Бедил бо тақия ба маълумоти “Чаҳор унсур” хеле зиёда метавон афзуд. Вале ба андешаи мо он чи ин ҷо мастур намудем, нуктаҳои асосии ин ҷанбаи маърифати ашъори Абулмаъониро рӯшан менамояд. Аз дигар тараф, омӯзиши амиқи ин масъала дар бозтоби рӯзгори аслии Бедил роҳи тозае хоҳад гузошт.

2. **Зухури моҳияти ашъу русуми ҷорӣи замона, ки ағлаб аз байн рафтаанд.** Ҳар як давру замон вобаста ба худ русуми муайянеро доро мебошад, ки онҳо бо баробари тавлиди русуми тоза дар давраи дигар аз байн мераванд. Вале дар ашъори шоирон, нигоштаҳои муаррихону нависандагон ҳамеша боқӣ хоҳанд монд. Ашъи маъмули замонҳо низ ҳамин мухтасотро соҳиб мебошанд. Дар иртибот ба ҳамин андеша ҳаст, ки Шамси Лангрудӣ дар таҳқиқоти хеш “Калими Қошонӣ ва сабки ҳиндӣ” менависад: “Ҳар вожа ё истилоҳ ё иборат дарбардорандаи “бор”-е ҳаст ва арзиши он ва ё истилоҳ ба вучуди он баробар аст” (5. 49). Аз ин нуктаи назар, ҳангоми маърифати ашъори шуаро ба назар гирифтани ин мушаххасот айни мақсад аст. Чунки бе фаҳми моҳият ва арзиши он ашъ ва русуми ҷорӣ моро кашфи ҳақиқии мақсад муяссар намегардад. Барои ба субот расонидани ин гуфтор ба ашъори Бедил мурочиат менамоем.

Маълум аст, ки вожаи “оина” дар шеъри Бедил басомади зиёд дорад. Вале Оинаи замони Бедил аз Оинаи замони мо мутафовут аст. Аз ин рӯ, барои фаҳми дақиқи маъниҳои манзури шоир аз вучухоти табиӣи оина дар замони шоир бояд огоҳӣ ёфт.

Аз маълумоти таърихномаҳо ва фарҳангҳои замони гузашта бармеояд, ки ойина дар замони Бедил аз сайқал задани сафҳои филизӣ ё оҳан таҳия мегардаст. Аз ин рӯ, ҳангоми зиёда расидани об вай занг мезад ва онро бо хокистар ё чизҳои дигар сайқал меоданд. Ба ҳам омадани оина бо зангор ва хокистар дар ашъори Бедил ба ҳамин нисбат аст. Масалан, ӯ мефармояд:

Бедил ба чурми он ки чу ойина соддаем,
Ҳокистар аст, он ҷӣ ба сар мекашем мо (1.34).

Бедил дар ин маврид ашъори зиёд дорад ва тафаҳхуми моҳияти ойина дар замони шоир гирехи ҳамаи ин гуна абътро мекушояд.

Бедил ҷои дигар мефармояд:

Чу адӯ занад дузону, нахӯрӣ фиреби ачзаш,
Ки ба қасди ҷон туфанге ба сари ду по ништаста (1. 876).

Барои фаҳми маънии ин байт дарёфти асолати туфанги дупо хеле муҳим аст. Манзур аз ин туфанги дупо милтиқи қадимии ду по, яъне ду шох аст, ки пойҳои вайро дар вақти тирандозӣ ва ҳам дар мавриди тир ҷой кардан дар замин ҳам мегузоштанд.

Дар байти зер бошад, ибораи сод афкандан ишора ба расме мекунад, ки дар гузашта, агар ҳангоми хондани ин ё он девон байте хонандаро писанд меафтод, рӯи он харфи “сод”-и форсӣ мегузошт:

Ноқадрдони маънии асрор нестам,
Бар ҳар ҷӣ чашм мефиканам, сод мекунам.
Дар мавриди дигар низ ба ин маънӣ гуфта:
Интиҳоби фитрати девони Бедил кардаем,
Маъниашро ғайри сифри пуч дигар сод нест (1.116).

Роҷеъ ба ин ҷабҳаи таҳқиқи ашъори Мирзо Бедил метавон истидлоли зиёде бозҷӯӣ намуд, вале баррасии муфассали ин масъала дар ҳавсалаи рисолаи мо ғунҷоиш надорад. Гуфтори ғавқ далели он аст, ки огоҳӣ аз авзои замон, рӯзгори шоир, русуми ҷорӣ ва ашъе, ки асолати худро аз даст додаанду дар шеъри шоир ҳанӯз зиндагӣ доранд, барои маъниқушо дар фаҳми андешаи Бедил ёвари хуб хоҳад буд. Аз сӯи дигар, ин матоби ба нигоҳи мушоҳидакоронаву шоиронаи Бедил ишорат мекунад, ки дар таҷаллии аносири рӯзгор, муҳимтарин падидаҳои зиндагонӣ нақши муассир гузоштаанд.

АДАБИЁТ

1. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Девон. Бо муқаддимаи Ҳусайнӣ Оҳӣ. -Тоҳрон: 1371 х.
2. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Қуллиёт. Матбаъи Сафларӣ. 1299 х.

3. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Осор. ҷ. 5. Душанбе. Адиб, 1993.
4. Бедил, Мирзо Абдулқодир. «Чаҳор унсури». Якҷоя бо Қуллӣёт. Матбаъаи Сафдарӣ. 1299 х.
5. Лангрудӣ Шамс. Сабки хиндӣ ва Калими Қошонӣ. - Техрон: нашри Марказ. 1366 х.
6. Начафӣ Карим. Нигоҳе ба авзои таърихӣ асри Бедил// Фаслномаи «Қанди порсӣ», шумораи 39- 40, зимистони 1386, баҳори 1387. Виҷаномай Бедилӣ Дехлавӣ. Дехли нав.

ОТРАЖЕНИЕ ФАКТОРОВ ВРЕМЕНИ И ЖИЗНИ В ПОЭМЕ БЕДИЛА ДЕХЛАВИ

Данная статья посвящена отражению проблем периода жизни Бедила и специальных факторов этого периода. Автор на основе исследования проблемы впервые обращает внимание на отражение политического, экономического и социального положения периода жизни поэта, потом рассматривает использование тех вещей, которые в период жизни поэта были широко применяемы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Бедил Дехлави, зеркало, ружье, отражение, поэма, значительные связи. поэзии.

REFLECTION FACTORS OF TIME AND LIFE IN SING BEDIL DEHLAVI

This article reflects an enlightened period of life issues Bedil and special factors in this period. The author is based on the study of the problem in the first drew attention to the reflection of political, economic and social space of the period of life are singing, and then examines the use of that things that during the poet's life have been widely accepted. On this, both the author of the article examines the poetry Bedil as preserving the trading period, the poet and the other time and the real life of the poet as an important aspect for understanding poetry discusses the importance of poetry Bedil.

KEY WORDS: Bedili Dehlavi, a mirror, a gun, reflection, poem, a large bunch of poetry,

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Нуралӣ Нуров* - докторант Худжандского государственного университета им. Б. Гафуров **МАҚОМИ ОСОРИ САОЛИБИИ НИШОПУРӢ ДАР ШИНОХТИ АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК**

Абдусайд Амонов

Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Б. Гафуров

Саолибии Нишопурӣ на танҳо бо таълифи осори гаронмояи адабиву илмӣ дар адабиёти араб шӯҳрати тамои дорад, балки дар осораш аз пайванди хеш ба адабиёти форсу тоҷик низ мужда додааст. Ин амр ишорат бар он дорад, ки осори Саолибиро метавон ба ҳукми сарчашмаҳои боэтимодӣ омӯзиши адабиёти форсу тоҷик, хоса бахши арабизабони он дар асрҳои IX-X номзад намуд, ки дар ин миён ҷойгоҳи ду асари ӯ «Симору-л-қулуб фи-л-музофи ва-л-мансуб» ва «Ятимату-д-даҳр фи маҳосини аҳли-л-аср» махсус мебошад. Чунин ҷойгоҳи осори ин адиби номвар бештар дар заминаи қорбандии намунаҳои шеърӣ дар ҳар ду китоб ва манзур қардани иттилоот роҷеъ ба номаи рӯзгори шоирон дар «Ятимату-д-даҳр фи маҳосини аҳли-л-аср» равшан мегарданд. Дар ҳар ду асар Саолибӣ ба ду гуруҳи шоирони форсу тоҷик - адибони арабизабон ва форсисаро ё зулфисонайн тавачҷӯх зоҳир намудааст. Аз ин рӯ, ҷойгоҳи осори вай ба ҳукми сарчашмаҳои боэтимодӣ омӯзиши адабиёти ин давра муҳим мебошад.

Қобили зикр аст, ки мо дар «Симору-л-қулуб» бештар ба асомии шахсиятҳои шаҳри адаби арабӣ чун Ибни Румӣ, Бухтурӣ, Асмаъӣ, Абутаммом, Соҳиб ибни Аббод, Мутанаббӣ, Абунувос, Абулатоҳиё, Абулфатҳи Бустӣ, Имруулқайс, Тарафа ибни Абд, Ибни Бассом, Санавбарӣ, Абубақри Хоразмӣ, Ҷарир, Башшор, Фароздақ, Ибни Таботабой, Аъшо, Абӯсаиди Рустамӣ, Қушочим, Ахтал, Зухайр, Ҷохиз ва дигарон дучор меоем, ки баъзе аз эшон суҳанварони арабизабони форсу тоҷик ҳастанд. Ҳарчанд Саолибӣ дар алоҳидагӣ мақому манзалати онро ёдрас нашудааст, аммо дар ин асар вобаста ба тақозои равиши таълифи хеш асосан абёти шохидро аз эшон вобаста ба манзури худ зикр намудааст. Ба таъбири дигар, бо овардани намунаҳои ашъори ин суҳансароёни номвари арабизабони форсу тоҷик каломи хешро муассиру ҷазоб гардониди, андешаҳои муфассиронашро дар мавриди вожагону истилоҳоти мавриди назар собит сохтааст.

Фузун бар ин, Саолибӣ аз осори шоирони форсу тоҷик низ истифода кардааст. Ҳарчанд намунаи ашъори ин гуруҳи шоирон дар «Симору-л-қулуб» кам ба назар мерасад, аммо тавачҷӯхи махсуси Саолибӣ ба осори суҳанварони форсисаро дар таъкираи машҳури ӯ «Ятимату-д-даҳр фи маҳосини аҳли-л-аср» аён аст. Доктор Забехуллоҳи Сафо арзишу аҳамияти «Ятимату-д-даҳр»-ро дар шинохти адабиёти форсӣ-тоҷикӣ чунин баён мекунад: «... аз осори машҳури ӯ «Ятимату-д-даҳр фи маҳосини аҳли-л-аср» дар шарҳи аҳволи шуароӣ бузурги аҳди муаллиф аз Шом то Мовароуннаҳр аст, ки ҳам аз ҳайси иншо балеғ ва аз боби иштимол бар аҳволу ашъори бисёре аз шуароӣ он аср, хоса шуароӣ тозигӯи Эрон, ки ғолибан аз вузаро ва ричоли бузурги аҳд буданд, аҳамияти бисёр дорад [1]»

Муҳимтарин арзиши илмӣ «Симору-л-қулуб» дар адабиётшиносии тоҷик дар он зухур

мешавад, ки Саолибӣ дар ин китоби судманди хеш аз намунаҳои ашъори шоирони гузаштаи худ истифода карда, роҷеъ ба онон маълумоти мухталиф манзур кардааст. Қобили таъкид аст, ки ӯ дар ин маврид аз шуарое ёд кардааст, ки шеър ва номаи рӯзгори онон дар адабиётшиносии тоҷик мастур ва ё, ба таъбири дигар, мафқуд мондааст. Аз мутолиаи сарчашмаҳои марбут ба таърихи адабиёти форсу тоҷик равшан мегардад, ки қабл аз устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ва рӯзгори вай як идда шоирони дигаре низ умр ба сар бурдаанд, ки осори эшон то ба замони мо омада нарасидааст. Дар ин росто сарчашмаҳои қадима, ки ашъори Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯро фаро гирифтаанд, ба ҳукми манобеи мӯътамади дарёфти ашъори ин суҳанварон хидмат кардаанд, ки ба ин қатор мегавон «Лубобу-л-албоб»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ, «Луғати фурӯ»-и Асадии Тӯсӣ, «Тарҷумону-л-балоғ»-и Муҳаммад Умарӣ Родуёӣ, «Ҳадоиқу-с-сеҳр»-и Рашидуллоҳи Ватвот, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арузии Самарқандӣ ва осори дигареро, ки тӯли асрҳои XI-XIII ба қалам омадаанд, шомил намуд, ки қисме аз осори ҳамасрони Рӯдакӣ ҳам дар ин кутуб сабт шудаанд. Ҳамзамон кутуби Аҳмади Идорачии Гелонӣ «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ», Маҳмуди Мудаббирӣ «Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон», «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» дар таҳияи Абулғанӣ Мирзоев ва нашри ҷадиди он дар таҳияи Худой Шарифов ва Абдушуқри Абдусаттор ва асари арзишманди устод Саид Нафисӣ «Мухити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ», ки асосан бар мабной манобеи ёдшуда таҳия гардидаанд, ҳамин хидматро барои адабиётшиносии имрӯз анҷом медиҳанд.

Дар радифи сарчашмаҳои ёдшудаи форсӣ теъдоде аз кутуби дигар ҳам дар давраи мавриди таваҷҷӯҳи мо ба қалам омадаанд, ки ба ҳукми сарчашмаҳои бозғимоди адабӣ ҷиҳати омӯзиши осори суҳанварони форсу тоҷик, вижа суҳанварони қуруни IX-X (манзур Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ) хидмат мекунад. Чунонки гуфта омад, осори Саолибии Нишопурӣ, хоса тазкираи «Ятимату-д-дахр фи маҳосини аҳли-л-аср»-и ӯ яке аз чунин осори арзишманд маҳсуб мешавад. Саолибӣ дар ин китоби пурмоҷаи худ, ки онро дар чор бахш ба қалам дода ва ҳар қадам муштамил бар абвоб ва фусули хос мебошад, дар бахшҳои сеюм ва чоруми он дар бораи шуарову удабое, ки ба адабиёти форсу тоҷик мутааллиқанд, иттилоъ додааст ва ин матлаб аз унвони бобҳои мазкур ҳам равшан мегардад. Ҳамин гуна, бахши сеюми китоб дар маҳосини шуаро ва ашъори аҳли Ҷабал, Форс, Чурҷон, Табаристон ва руасои Даёлима ва гузидаи ашъори нависандагону донишмандон унвон дорад. Бахши чорум дар шеърҳои шуарои Хуросон ва Мовароуннаҳр дар аҳди Сомониён ном гирифта, ҳамзамон ба номаи рӯзгор ва ашъори суҳанварони ҳамасри худ низ таваҷҷӯҳ зоҳир намудааст. Арзиши илмӣ ин бахши китоб барои адабиётшиносии тоҷик дар он ҷиҳат ҳам ҷилвагар мешавад, ки Саолибӣ бо таваҷҷӯҳ ба ашъори сирф арабии шоирон дар ин қисмати асараш дар бораи суҳанварони арабизабони форсу тоҷик ва зулISONАЙН маълумоти судманд ва дорой қимати адабӣ додааст. Масалан, ӯ дар «Ятимату-д-дахр» ба шоири шўҳратманди замони салтанати Сомониён - Абулҳусайн Муҳаммад ибни Муродӣ Бухорӣ таваққуф кардааст.

Қобили тазаккур аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷик дар бораи ин шоир танҳо дар робита ба марсияе, ки бар марғи вай устод Рӯдакӣ сурудааст, ҳамин қадар иттилоъ ба даст омадааст, ки ҳамасри Одамушшуаро Рӯдакӣ буда, қабл аз вай фавт кардааст. Ин аёб аз он марсия аст.

Мурд Муродӣ на ҳамоно, ки мурд,
Марғи чунон хоча на корест хурд.
Ҷони гиромӣ ба падар боз дод,
Қолбади тира ба модар супурд[2]...

Дар бораи Муродӣ ва осори ӯ дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» дар таҳти таҳрири Абулғанӣ Мирзоев чунин омадааст: Муродӣ аз шоирони соҳибдевон буда, ба арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ шеър месароид, вале ҳоло аз шеърҳои тоҷикӣ-форсии ӯ бештар аз 4 мисраъ боқӣ намондааст[3].

Ҳамин гуна маълумот дар нашри ҷадиди китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» такрор шудааст ва ин амр боз ҳам ба камбудии маълумот дар мавриди Муродӣ ишорат мекунад[4]. Дар асари маъруфи «Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон»-и Маҳмуди Мудаббирӣ ҳам як ҷумла ишорат ҳаст ва дар он аз ҷумлаи шоирони фозили ҳамасри Рӯдакӣ будани ӯ суҳан рафта, боз ба ҳамин марсияи Рӯдакӣ ишорат шудааст[5].

Аммо таъкиди ин муаллиф ба ҷойгоҳи «Ятимату-д-дахр»-и Саолибӣ дар мавриди шинохти осори арабии ин шоири мавриди назари мо ишорат бар он дорад, ки осори Саолибӣ ба ҳукми сарчашмаи бозғимоди омӯзиши рӯзгор ва осори ин шоир хидмат мекунад. Ҳамин гуна, дар «Ятимату-д-дахр» Саолибӣ 54 мисраи арабии Муродиро зикр намуда, дар қанори ин роҷеъ ба паҳлуҳои рӯзгори вай маълумот додааст. Фузун бар ин, Саолибӣ дар «Симору-л-қулуб» 10 мисраи арабии Муродиро хангоми ташреҳи иборот ҳамчун санад ба қор бурдааст.

Аҳамияти ин ду асари Саолибӣ дар адабиётшиносии тоҷик аз он ҷиҳат ҳам хувайдо мегардад, ки аз онҳо мо дар қанори пайдо кардани намунаҳои ашъори номақшуфи шоирони форсу тоҷик роҷеъ ба зиндагинома ва ҳаёти адабии даврон маълумот ба даст меорем. Масалан, зикри аёби зерини Муродӣ,

ки хангоми зери тасарруфи Бақр ибни Молик гузаштани лашкари Хуросон сароидааст, аз он дарак медиҳад, ки шоир худ бевосита шоҳиди ин ҳодисот будааст. Дар ин маврид суруда.

هو جيش على حده
ويد الله واحده

قلد الجيش سيد
يد بكر وسيفه

(Тарҷума: Лашкарро сарваре ба даст гирифт, ки ӯ худ як лашкар аст. Дасти Бақру шамшери ӯ ва дасти Худо низ бо ӯст[5]).

Саолибӣ дар «Ятимату-д-дахр» аз тақарруб ва ҳадоёи салотин ба Муродӣ ёдовар шуда, барои тасбиhi назари хеш лаҳзаеро бад-ин гуна тазаккур медиҳад.

«... ва хабарҳои машҳури ӯ (манзур Муродӣ - А.А) ин ки Амири Саид Наср ибни Аҳмад рӯзе барои чавгонбозӣ ба маркаб савор шуд. Борон омад ва замин тар шуд ва чун Амир ба хона рӯй овард, Муродӣ назди ӯ рафту гуфт:

يختمه الغيث والسحاب
يؤذيه في الموكب التراب
العز والملك والشباب

أشهد أن الأمير نصرا
رش تراب الطريق كي لا
لا زال يقى له ثلاث

(Тарҷума: Гувоҳӣ медиҳам, ки амир Насро борону абр ҳама дар хидмати ӯст. Хоки рохро пош зад, то чизе ӯро дар роҳ озор надиҳад. Ҳанӯз се чиз бар ӯ боқист, иззату мулк ва чавонӣ[6]).

Пас, амир ба ӯ сесад ҳазор дирҳам ҳадя фармуд ва гуфт: Агар меафзудӣ, ман низ меафзудам».

Аз ин маълумот равшан мегардад, ки Муродӣ ба рӯзгори салтанати Наср ибни Аҳмад умр ба сар бурда ва пайваста мавриди икромии ӯ қарор доштааст. Ҳамзамон, ин санад ба мадҳиясароии Муродӣ дар мавриди Наср ибни Аҳмад ишорат мекунад. Зимнан, ин ду маълумот тақрибан муайян мекунанд, ки Муродӣ Наср ибни Аҳмадро мадҳ кардаву дар замони салтанати ӯ умр ба сар бурда бошад, худуди зиндагонии Муродӣ солҳои 914-943-ро фаро мегиранд, зеро аз маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки ҳамин солҳо амири саид Наср ибни Аҳмад сарвари давлати Сомониёнро ба ӯҳда доштааст.

Дар ҷои дигари таъкираи худ Саолибӣ дар мавриди ба Нишопур сафар кардани Муродӣ хабар медиҳад ва абётеро низ меорад, ки Муродӣ дар мазаммати аҳли Нишопур гуфтааст:

الا و جلك موصول بسلطان
يجلى و لا حرمة زعى لانسان

لا تزلن ببساوير مغتريا
او لا فالادب يغنى و لا حسب

(Тарҷума: Ба Нишопур танҳо дар сурате мусофир шав, ки магар бо султон алоқае дорӣ. Вагарна адабу насаб ва ҳурмати ту суде надоранд[7]).

Ва ё дар абёти дигар чунин мегӯяд:

والصح ماكان من ذى اللب مقبول
ان الغريب ببساوير محنول

قال المرادى قولاً غير منهم
لا تزلن ببساوير مغتريا

Тарҷума: (Муродӣ сухане дуруст гуфт ва насихат низ аз шахси соҳибхирад мақбул аст. Ба Нишопур мусофир нашав, зеро шахси муофир он ҷо хору залил аст[8]).

Ин хабари Саолибӣ барои мо бозгӯ аз он мешавад, ки Муродӣ дар фурсати зиндагии худ ба минтақаҳои муҳталифи Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрон сафарҳо доштааст ва ин порчаи шеърӣ аз мусофирати вай ба Нишопур дарак медиҳад. Ҳамзамон муҳтавои шеър мағлабери равшан месозад, ки ӯ аз аҳли Нишопур икром ва қабули хуше надида ва ин амр боис шудааст, ки мардуми Нишопурро мавриди мазаммати худ қарор диҳад.

Ҳамин тавр, аз рӯи маълумоти Саолибӣ дар «Ятимат уд-дахр» маълум мегардад, ки вай ашъори фаровоне ба забони форсӣ сурудааст ва ҳатто шоири соҳибдегон ҳам буда, аммо мутаассифона он девони ашъор то ба замони мо нарасидааст.

Тавре қаблан зикр гардид, Саолибӣ хангоми ташреҳи калимаву иборот дар «Симору-л-кулуб» асосан ба ашъори шоирон таъя намудааст. Мулоҳизаҳо нишон медиҳад, ки Саолибӣ аксаран ашъори шоирони араб ва арабизабонро овардааст. Танҳо дар як маврид ӯ ба ҳукми шоҳид байти форсиеро овардааст, ки ба Аббоси Урхасии Бухорӣ нисбат дорад ва ин аст:

سنتق و يكم بر تو مبارك بانا
مهتر بار خدایا ملك بعمادا

Меҳтаро, бор Худоё, малики Бағдодо,
Сазаку яқум бар ту муборак Бодо[9].

Аммо ин байт дар китоби «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» (таълифи Аҳмади Гелонӣ), ки дар он роҷеъ ба рӯзгор ва осори зиёда аз панҷоҳ шуарои ҳамасри Рӯдакӣ маълумот фароҳам омадааст, бо каме тағйирот ба номи Абулаббос Рабинҷани Бухорӣ ва дар таҳрири зерин омадааст.

Меҳтаро, бор Худоё, малики Бағдодо,
Садаи сивуякум, бар ту муборак Бодо[10].

Маҳмуди Мудаббирӣ ҳам дар «Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон» ин байтро ба ҳамин шакл дар зикри номи Абулаббоси Рабинҷанӣ овардааст.

Саид Нафисӣ дар китоби «Мухити зиндагӣ ва ахволу ашъори Рӯдакӣ» аз Абулаббоси Рабинҷанӣ ёд карда, ўро ҳамасри Рӯдакӣ номидааст, вале ба ин байт ишорае накардааст[11].

Аз ин хабар сарехан маълум мешавад, ки Аббоси Урхасии Бухороӣ ва Абулаббоси Рабинҷанӣ ҳамон як нафар ҳастанд. Дар пайванд ба ин ахбор маълум мешавад, ки ў то соли 943, яъне то соли охири умри Наср ибни Аҳмад зинда буда ва яке аз шоирони дарбори Сомонӣ маҳсуб мегардидааст.

Бино ба маълумоти Аҳмади Гелонӣ дар «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» ин байт танҳо дар «Симору-л-қулуб» ба назар расидааст ва дар соири маохизи форсӣ дида намешавад. Нуктаи муҳими дигари маълумоти Саолибӣ он аст, ки вай ба шарҳи мафҳуми чуғрофии Урхас ҳам пардохта ва дар натиҷа муқаррар намудааст, ки Урхас номи деҳе аз деҳоти Самарқанд мебошад, ки асли Абулаббос аз ҳамин ҷо мебошад ва ба ҳамин хотир Саолибӣ ўро ҳамчун Абулаббоси Урхасӣ зикр намудааст.

Иттилои дигари судманди марбут ба ин тавзеҳи Саолибӣ он аст, ки вай қабл аз зикри ин байт таъкид мекунад, ки Аббоси Урхасӣ барои Амир Наср ибни Аҳмад шаби садаи сиву яқум қасидаеро сароид, ки матлааш чунин аст.

Меҳтаро, бор Худоё, малики Бағдодо,
Садаи сивуяқум бар ту муборак Бодо[12].

Ин санад нуктаеро ошкор месозад, ки байт матлаи қасидае будааст, ки ба тамомӣ то ба мо омада нарасидааст ва ба шарофати ин асари Саолибӣ фақат матлаи он, ҳамагӣ як байт маҳфуз мондааст. Аз сӯи дигар, аз мӯхтавои ҳамин як байт маълум мешавад, ки он ба шарафи иди Сада суруда шудааст. Ин равиши сурудани ашъори ба истилоҳ тавсифи чашну маросимҳо минбаъд дар адабиёти форсу тоҷик ҳам ривож пайдо намуда, ҳатто метавон гуфт, ки омилҳои муассири ба вучуд омадани навъи қасидаи баҳория гардид. Дар миёни ашъори шоирони қасидасарои даврони баъд чун Фарруҳии Систонӣ, Манучехрии Домгонӣ, Унсурӣ ва дигарон мо ба қасоиде дучор меоем, ки ба васфу баёни нуқоти марбут ба чашнҳои миллии Садаву Меҳргон, Наврӯз ва монанди ин суруда шудаанд. Аз ҷумла, Манучехрии Домгонӣ фармудааст:

Омад эй саййиди аҳро! Шаби чашни Сада,
Шаби чашни Садаро хурмат бисёр бувад[13].

Шоири қарни XI Унсурӣ дар қасидае дар мадҳи Наср ибни Носируддини Сабуктегин ба ҳамин равиш сурудааст:

Сада чашни мулуки номдор аст,
Аз Афредуну аз Чам ёдгор аст.
Замин ин шаб гуё Кӯҳи Тур аст,
К-аз ў нури таҷаллий ошкор аст[14].

Ҳамин тавр, аз ин чанд нуқот маълум мешавад, ки осори Саолибӣ, ба вижа ду китоби мӯътабарӣ вай - «Симору-л-қулуб фи-л-музофи ва-л-мансуб» ва «Ятимату-д-даҳр фи маҳосини аҳли-л-аср» дар радифи сарчашмаҳои бозғимод дар шинохти адабиёти форсу тоҷик қарор доранд, зеро маҳз бо шарофати ин ду китоби пурарзиш дар баробари ҳифзи намунаҳои ашъори арабӣ ва форсии шоирони мо маълумоти муҳим дар бораи мушаххасоти рӯзгори ин суҳанварон боқӣ мондааст, ки ҳамагӣ аз қимати адабӣ ва илмӣ бархурдор мебошад.

Аҳамияти таҳқиқи шинохти осори шоирону нависандагони арабизабони эронинаҷод, аз ҷумла таҳқиқи осори Саолибӣ на танҳо барои шинохту бозсозии адабиёти арабизабони форсу тоҷик муҳим ва зарур аст, балки он метавонад як равангаи дигарро ба олами маънавиёту фарҳанги гузаштаи мо боз намояд.

Таҳқиқи таҳлили осори адабиву илмии Саолибӣ барои омӯзиши таърихи диди илмиву адабии ниёкони мо замина фароҳам меоварад, зеро дар он айём байни донишмандони араб ва форсу тоҷик ҳадҳои чуғрофиву сиёсӣ вучуд надошт, балки фазои ягонаи илмиву фарҳангӣ густариш ёфта буд. Калидвожаҳо: Саолибӣ, адабиёти арабизабон, арзиши адабӣ, шинохти адабиёт, «Симору-л-қулуб фи-л-музофи ва-л-мансуб»

АДАБИЁТ

1. Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. 1.-Техрон: Интишороти Фирдавс, 1387. с. 230.
2. Рӯдакӣ, Абуабдуллоҳ. Ашъор. Таҳияи Р. Ходизода ва А. Хуросонӣ. - Душанбе: Нашриёти Адиб, 2007, с. 79.
3. Мирзоев А. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ, - Сталинобод, 1958.
4. Ҳамон ҷо.
5. Мудаббирӣ, Маҳмуд. Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевор, Техрон. Интишороти Тӯс. - 1370, с. 53.
6. Саолибии Нишопурӣ. Ятимату-д-даҳр фи маҳосини аҳли-л-аср, ҷ. 4. с. 87
7. Ҳамон ҷо. С. 85.
8. Ҳамон ҷо. С. 86.
9. Ҳамон ҷо. С. 86.

10. Саолибии Нишопурӣ. Симору-л-кулуб фи-л-музофи ва-л-мансуб, - Қоҳира: Дору-л-маориф, 1980, с. 188.
11. Гелонӣ, Аҳмад Идорачӣ. Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ, - Техрон, 1380, с. 95.
12. Нафисӣ, Саид, Мухити зиндагӣ ва ахволу ашъори Рӯдакӣ. Ба кӯшиш ва таҳияи Чаъфари Ранҷбар. – Душанбе: Нодир, 2008, с. 552.
13. Саолибии Нишопурӣ. Симору-л-кулуб фи-л-музофи ва-л-мансуб, - Қоҳира: Дору-л-маориф, 1980, с. 188.
14. Девони Манучехрии Домгонӣ. Ба кӯшиши доктор Муҳаммад Дабири Саёқӣ. - Техрон: Интишороти Заввор, 1385, с. 30.
15. Дурчи З. Китобхонаи электроники шеърӣ форсӣ (дар лавҳи фишурда - CD ҚОМ). - Техрон: Ширкати Меҳраркоми роёна, 1384.

ЗНАЧЕНИЕ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ САОЛИБА НИШОПУРИ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КЛАССИЧЕСКОЙ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Статья посвящена проблеме изучения роли и значения творческого наследия арабоязычного писателя и литератора Абу Мансура Саолиби в изучении истории классической персидско-таджикской литературы. Автор уделяет особое внимание выявлению значения тезкире Саолиби под названием «Ятимату-д-даҳр» в качестве достоверного источника по изучению не только арабской литературы, но и персидско-таджикской. Труд Саолиби подвергается исследованию, как в плане его значения для определения литературного наследия персидско-таджикских литераторов, так и его влияния на дальнейшее развитие традиции составления тазкире. В статье также рассматривается другой труд Саолиби «Симору-л-кулуб» в качестве источника по изучению персидско-таджикской литературы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: творческое наследие Саолиба Нишопури, творческое наследие, традиции составления тазкире, арабская литература, изучение персидско-таджикской литературы.

VALUE OF THE CREATIVE HERITAGE OF SAOLIBA NIŠOPURI IN STUDYING OF HISTORY OF THE CLASSICAL PERSIDSKO-TADJIK LITERATURE

The article devotes problem of role and meaning art's heritage of Arabian writer and literaturian Abu Mansur Saoliby classic of Persian – Tajik literature learning history. The author pays special attention to the meaning of Saoliby tezkire by name “Yatimatu-d-dahr” in the capacity authorized recourse of learning not only Arabian literature, but also Persian – Tajik. The work of Saoliby needs to the research, for definition of literature heritage of Persian – Tajik literatures, and influence to farther improvement of mating traditional tazkira. The article also reviews another work of Saoliby “Simou-l-kulub” in the capacity of resources to learn Z Persian – Tajik literature.

KEY WORDS: a creative heritage of Saoliby Nishopuri, a creative heritage, traditions of drawing up poems, the Arabian literature, studying of the persidsko-Tajik literature.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Абдусайд Амонов* – соискатель кафедры арабской филологии Худжандского государственного университета им. Б. Гафурова. ТЕЛЕФОН: 92-770-34-97

МАВҶЕИ САНЪАТҶОИ ТАШБЕҲ ВА ИСТИОРА ДАР «ХУСРАВНОМА» И ШАЙХ АТТОРИ НИШОПУРӢ

С.З. Зикаева

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Яке аз хусусиятҳои муҳими каломӣ манзум, ки маҳорату истеъдоди шоирро дар ҷодаи шеър муайян менамояд, истифодаи бамавҷеи санъатҳои бадеӣ ба ҳисоб меравад. Шайх Аттор аз шоирони баркамолест, ки бо истифодаи дурусти санъатҳои бадеӣ «Хусравнома»-ро ба қатори бехтарин асарҳои классикӣ ворид намудааст. Дар рафти омӯзиши асар муайян гардид, ки дар «Хусравнома» бештар санъатҳои бадеии *ташбеҳ, истиора, тавсиф, муболиға, талмеҳ, тақрор ва лабрас* мавҷеи намоён доранд. Аммо санъатҳое, ки истифодаи нисбатан васеъ доранд, санъатҳои ташбеҳ ва истиора мебошанд.

Сайри таърихӣ санъатҳои мазкур исбот менамояд, ки истифодаи ташбеҳу истиора аз маъмултарин санъатҳои шеърӣ осори шоирони классик аст. Тамоми шоирони баркамол аз зумраи устод Абуабдуллои Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Дақиқиву Фирдавсӣ, Низомиву Носири Хусрав, Шайх Аттору дигарон нуҳати шеърӣ худро маҳз дар истифодаи бамавҷеи ин навъи санъатҳо дарёфтаанд.

Ҳанӯз, адабиётшиноси барҷастаи шарқ Шамси Қайси Розӣ бобати тавсифи санъати ташбеҳ чунин оварда буд: «Ташбеҳ чизе ба чизе монанд кардан аст ва дар ин боб аз маъние муштарак миёни мушаббаху мушаббахуну чора набувад. Ва чун чанд маънӣ ба якдигар афтад ва ташбеҳ ҳамаро шомил шавад, писандидатар бувад ва ташбеҳ комилтар бошад. Ва бехтарин ташбеҳ он бувад, ки маъкус (акс) тавон кард, яъне, мушаббаху мушаббахумбихиро ба якдигар ташбеҳ метавон кард. Чунон ки шабро ба зулфу зулфро ба шаб ва наълро ба ҳилолу ҳилолро ба наъл» (1,118).

Туракул Зехнӣ мегӯяд, ки ташбеҳ монанд кардан аст. Нависанда ва шоир барои равшантар тасвир намудани чизе гоҳо ягон хусусияти онро ба ягон хусусияти предмети дигар монанд мекунад. Вале дар миёни монандшаванда ва монандкунанда аз роҳи сифат ё хусусият ё кирдору атвор аз ягон ҷиҳат бояд як навъ монандие мавҷуд бошад(2,32).

Санъати ташбеҳ дар ашъори тамоми шоирони классик бо тарзу усулҳои хоса истифода гардидааст. Шайх Аттори Нишопурӣ низ бо истифода аз ин санъати бадеӣ маҳорати суҳанофаринии худро хеле барҷаста нишон додааст. Чунончӣ, шоир даҳони кӯчаки Гулро ба тангии даҳони писта монанд кардааст, ки хеле зебо ба назар мерасад:

Даҳоне дорад аз тангӣ чу писта,
Ду уннобаш шарми доя баста... (3,21),

Ташбеҳ дар илми адабиётшиносӣ ду навъи маъмулӣ дорад, ки онҳоро чун ташбеҳоти пӯшида ва равшан мешиносанд. Ташбеҳоти равшан ҳамин гуна ташбеҳҳое мебошанд, ки дар онҳо калимоти ёридиҳанда ва вачҳи ташбеҳ хеле равшан инъикос мегарданд. Мисли:

Даҳоне чун даҳони ҳамза як ним,
Чу иқлиме шакар дар чашми як мим... (3,56).

Дар ин мисраъҳо Аттор симои Ҳусноро тасвир намуда, зимни ин даҳони ўро ба даҳони якними ҳамза монанд кардааст. Ва ё тасвирро идома дода, мегӯяд, ки даҳони Ҳусно он қадар танг аст, ки аломати нуктаи харфи мимро менамояд.

Дар байтҳои зерин Аттор ҳолати ошиқ шудани Гулрухро тасвир намуда, аз ҷумла ашқи ўро ба абри навбахорӣ ва уфтодану бархостанашро ба гулбарге, ки аз зарбати сабо меуфтад монанд қадааст:

Чу абри навбахорӣ ашкрезон,
Чу гулбарг аз сабо афтону хезон... (3, 24).

Дар ин ҷо симои ҷаззоби Ҳусноро бо истифода аз ин навъи санъат хеле моҳирона таҷассум намудааст. Аттор қомати ин персонажро ба сарви ҷӯйбор, ланҷиданашро ба кабки кӯҳсор, руҳсорашро ба моҳ, зулфашро ба анбар, барашро ба шир, лаълашро ба шаккар, кӯчакии даҳонашро ба чашми сӯзан, борикии миёнашро ба ришта, хандаи лабонашро ба ду ёқут ва даҳонашро ба бутони оби дандон монанд кардааст, ки чунин ифода ёфтааст:

Яке чобук канизак дошт кӯчак,
Ки Ҳусно буд номи он канизак.
Ба боло ҳамчу сарви ҷӯйборе,
Ба ланҷидан чу кабки кӯҳсоре.
Руҳе чун моҳу зулфе ҳамчу анбар,
Баре чун ширу лаъле ҳамчу шаккар.
Чу чашми сӯзанаш кӯчак даҳоне,
Ба сони риштае ўро миёне.
Лабаш карда ба ду ёқут хандон,
Даҳон банди бутони оби дандон... (3,32).

Намуди дуоми ташбеҳ ташбеҳи пӯшида аст, ки ин навъ низ дар осори Аттор хеле зиёд истифода гардидааст. Чунин навъи ташбеҳ бе ёридиҳандаи монандӣ бо ёрии калимаҳои таносубӣ ташкил меёбад.

Дар мисраъҳои зайл Шайх Аттор зулфи Гулрухро ба каманди ҷону тан, лабашро ба лаълу балои марду зан, руҳсораашро ба лаъли дар пӯст ва барашро ба сими дилдӯст монанд кардааст:

Сари зулфаш каманди ҷону тан буд,
Лаби лаълаш балои марду зан буд...
Руҳи ширин-ш лаъле буд дар пӯст,
Бари симинаш сие буд дилдӯст... (3,12).

Дар байти зерин ҳолати ошиқии Гулрухро тасвир намуда, ғами ишқи ўро ба савдои бесуд ва лаби лаъли Ҳурмузро ба ҳалвои бедуд монанд кардааст:

Ғами ишқаш зихӣ савдои бесуд,
Лаби лаълаш зихӣ ҳалвои бедуд... (3,37).

Дар мисраъҳои зайл шоир ташбеҳоти хеле ҷолиб истифода бурдааст, ки дар шакли таркибӣ омадаанд. Аз ҷумла, ин ташбеҳот дар тасвири симои Гулруху Ҳурмуз ва канизакони Гулрух (парирӯёни дигар) бо калимаҳои гулбую суманбӯӣ, парирӯёну зӯҳратабъ, симинтану гулгунаҷехра ва бурғуӣю суманораз ифода ёфтаанд.

Аз ҷумла, дар қисмати аз ҷониби Гул ба назди Ҳурмуз фиристода шудани доя шоир дилёбии Гулрухро дар назди дояш тавассути ин санъат бо калимаҳои таркибии гулбӯӣ ва суманбӯӣ хеле моҳирона таҷассум кардааст:

Манам гулбую он дилбар суманбӯӣ,

Бузургӣ кун миёни мо, сухан гӯӣ. . .(3,112).

Шоир бо тасвири як манзараи идона, ки аз ҷониби Гулрух бо мақсади ба даст овардани висоли Хурмуз барпо гардида буд, канизакони шохдустарро бо истифодаи ин санъати шеърӣ парирӯён хеле ҷолиб чунин ба қалам додааст:

Парирӯёни дигар ҳамчу лола,
Гирифта шишаву чому пиёла. . .(3,78).

Дар ҳамин маҷлиси идона Аттор симои Хурмузро аз забони муаллиф тавассути ташбеҳи таркибии зӯҳратабъ хеле ҷолиб инъикос кардааст:

Ҳарифе зӯҳратабъу обдандон,
Чу хуршед оташин чун субҳ хандон. . .(3,77).

Ҳамчунин, дуздиди шудани Гулрух аз ҷониби шоҳи Исфаҳон ва ба Хузистон баргаштану тахти шохдустарро холи дидани Хурмуз маҳз тавассути ташбеҳофаринии шоир ранги ҷолиб гирифтааст. Чунончи калимаи таркибии симинтан тавонистааст тавачҷӯҳи хонандаро ба умқи воқеа нигарон созад:

Чу тахти зар зи симинтан тixӣ дид,
Сароча бе руҳи сарви сixӣ дид. . .(3,67).

Ҳамчунин, дар қисмати оғози дoston Аттор бо истифодаи ташбеҳи таркибии гулгунаҷехра диққати хонандаро ба сӯи кушодани қисса мебарад.

Чунончи:

Гули гулгунаҷехра дояе дошт,
Ки дар хурдашиносӣ мое дошт. . .(3,51).

Истифодаи бамавқеи санъати мазкур дар инъикоси симои Гулруҳи ошиқ низ мавқеи намоён дорад. Дар ин ҷо аз дасти ишқи ҷонсӯз бечора мондани шохдустар бо истифодаи ташбеҳи таркибии бутруӣ чунин ифода ёфтааст:

Чу гардонид рӯӣ аз рӯӣ Хурмиз,
Зи дасти дил шуд он бутруӣ очиз. . .(3,18).

Ҳамчунин, шоир аз забони муаллиф васфи зебоии Гулро бо ташбеҳи таркибии суманбӯӣ дар қисмати пеши доя сухан кушоданааш аз ишқи Хурмуз чунин ба қалам додаст:

Забон бикшод гулбарги суманбӯӣ,
Ки гар аз сад забон гардам сухангӯӣ. . .(3,34).

Истифодаи мохиронаи санъати мазкур дар қисмати афғориву ранҷурии Гулрух аз ишқи Хурмуз аз забони дояи Гул бо калимаи суманораз хеле таъсирбахш ифода ёфтааст:

Ба Гул гуфт: «Эй суманораз чӣ дидӣ,
К-аз ин олам бад-он олам расидӣ. . .»(3,90).

Шайх Аттор дар истифодаи ин навъи санъати бадеӣ маҳорати касбӣ зоҳир намудааст. ӯ тавонистааст, ташбеҳотеро истифода барад, ки шакли мураккабро доранд. Яъне, танҳо як мисраъ ва ё як байтро монандкунанда ва як мисраъ ва ё як байти дигарро монандшаванда созад. Аз чумла, дар мисраи аввали байти зерин, ки монандкунанда аст, шоир дил задани Хурмузро дар ишқи Гулрух ба пар задани мурғ монанд кардааст, ки чунин ифода ёфтааст:

Дилаш дар бар чу мурғе пар ҳамезад,
Даме аз дил бар он дилбар ҳамезад. . .(3,91).

Ҳамчунин, бо истифода аз ин навъи ташбеҳ ҳолати беҳобӣ кашидани Гулро дар ишқи ҷонсӯзи Хурмуз ба барги заъфарон монанд кардааст, ки дар инъикоси симои ошиқи ранҷур мавқеи намоён дорад.

Чунончи:

Гули бедил зи беҳобӣ чунон буд,
Ки аз зорӣ чу барги заъфарон буд. . .(3,92).

Ҳамчунин, дар қисмати аз ишқи Хурмуз бегоқатӣ кашидану ба хотири дидани рӯи ӯ сӯи бом рафтани Гулро ба мурғи пеши дом рафта монанд карда, ба ин минвол симои ӯро чун ошиқи сода, ки андешаи пасу пешро надорад, таҷассум кардааст. Аз чумла:

Ба охир беҳ шуду бар бом шуд боз,
Чу мурғи хаста пеши дом шуд боз. . .(3,33).

Дар мисраъҳои зерин шоир тасвири ҳолати беҳудии Гулро идома дода, дар ду мисраи аввал ҳолати ошиқро инъикос карда, дар ду мисраи охир онро ба мурғи канори бом гашта ва ба пой хеш гирди дом гашта монанд кардааст:

Чу буд мурғи дилаш париди аз бом,
Ба сӯи бом зад бори дигар гом.
Чу мурғе бар канори бом мегашт,

Ба пой хеш гирди дом мегашт... (3, 55).

Хамчунин, Агтор дар ишқи Хурмуз дили аз орзу бархостаи Гулрухро ба мурғи аз чорчӯби сина бархоста чунин ташбеҳ додаст:

Дилаш дар орзуи чина бархост,
Чу мурғ аз чорчӯби сина бархост... (3,56).

Шоир тавассути санъати ташбеҳи мураккаб дил баршикофидани Гулро аз ғами дурии маъшук бо забони худи персонаж ба ҳолати зери кӯхи Қоф будан монанд кардааст, ки дар инъикоси симои ошиқи беқарор мавқеи барҷаста дорад:

Ба доя гуфт: «Дил бармешикофам,
Ки гӯй зери бори кӯхи Қофам... (3,79).

Дар қисмати оғози дoston шоир қудрати суханро васф намуда, баъдан сухани дар қафас бастаро ба тухми мурғи баста хеле мохирона монанд кардааст:

Сухан то дар қафас пайваста бошад,
Ба сони тухми мурғе баста бошад... (3,97).

Дар баробари истифодаи санъати ташбеҳ шоир санъати истиораро низ хеле зиёд корбаст кардааст. Санъати мазкур аз ҷониби Т.Зехнӣ чунин тавсиф ёфтааст: «Истиора – дар луғат ба маънии ба орият гирифтани чизе меояд, вале дар адабиёт як намуди маҷоз буда, ба ҷои як калима истифода шудани калимаи дигар мебошад» (2,36).

Аз ҷумла, дар байти зерин Агтор ба ҷои истифодаи ҷашми Гулрух сифати онро, ки ба наргиси тар монандӣ дорад, истифода бурдааст:

Чу Гулро наргиси тар бар маҳ уфтод,
Дилаш чун моҳтобе дар раҳ уфтод... (3,65)

Ваё аз дидағони Гулрух ҷорӣ гаштани ашкро хеле зебо, яъне дар шакли аз наргисҳои махмур берун шудани марвориди мансур овардааст.

Бигуфт ину зи наргисҳои махмур,
Фуру борид марвориди мансур... (3,77).

Хамин гуна истиороти ҷаззобро дар тасвири табиату офтоб низ хеле мохирона корбаст кардааст. Дар боби ҳамди Худо шоир ҷихати тавсифи таъсирбахши қудрати Худованди беназирро бо истифодаи ин навъи санъат хонандаро ба ҷаҳони андеша ворид месозад. Аз ҷумла, ӯ ба ҷои офтоб товуси фалак, ба ҷои нурҳои он ҳазорон донаи зарринро хеле зебову рангин корбаст кардааст:

Чу товуси фалакро зарфишон кард,
Ҳазорон донаи заррин аён кард (3,31).

Дар хамин боб Агтор идомаи таъриф намуда, тавассути санъати мазкур қудрати Худовандро дар ба вучуд овардани зимистону тирамоҳ дар шакли ба ҷои яхи рӯи об нукра ва ба ҷои барғҳои зардгаштаи тирамоҳ зар маҳорати офарандагии худро хеле ҷолиб ба қалам додааст:

Зи обе дар замистон нукра ангехт,
Зи боде дар ҳазон зар бар замин рехт... (3,55).

Дар мисраъҳои зерин шоир воқеаи дил бохтани шоҳи Туркистонро нисбати Гулрух бо истифодаи истиораҳои шаст, ки ишора ба ишқи Гулрух, ва маҳаш, ки ишора ба рухсори Гул мебошад, ранги ҷолиб бахшидааст:

Хирад дар шаст ӯ сармаст монда,
Маҳаш чун моҳие дар шаст монда (3,113).

Чунин истиораҳои зебо дар тасвири симои Хурмуз бо ибораҳои думи товуси нар дар акси хуршед ба ҷои нурҳои офтоб, каманди анбарин ба ҷои абрӯвони Хурмуз, моҳ ба ҷои руҳи Хурмуз ва гули садбарги ӯ ба ҷои рухсори Хурмуз омадаанд:

Хати чун тӯпияш дар сояи бед,
Думи товуси нар дар акси хуршед.
Хирад бар гарди моҳи ӯ нишаста,
Арақ бар гирди моҳи ӯ нишаста.
Каманди анбаринаш ҳам гирифта,
Гули садбарги ӯ шабнам гирифта... (3,32).

Дар мисраъҳои зерин шоир барои тасвири ҷолиби ҳусни Хурмуз дар қисмати ошиқ шудани Гул хангоми дидани ин зебоиҳо санъати мазкурро бо ифодаҳои тӯпии хат, мушки моҳ, хатти сиёҳ ва бутро хеле ҷолиб корбаст кардааст.

Чунончи:

Буте, к-ӯ тӯпии хатташ бидидӣ,
Дилаш дар бар чу мурғе метапидӣ.
Чу зери хат нишаст он мушки моҳаш,

Фигон бархост аз хатти сиёҳаш. . .(3,45).

Ҳамчунин, дар боби ҳамди Худо барои тасвири табиат ва қудрати Худованд дар офариниши он бо истиораҳои шоҳи субҳ ва чағри зар, ки ба ҷои офтоб ва нурҳои офтоб омадаанд, шоир қудрати сухани худро чунин нишон додааст:

Чу шоҳи субҳро зарринсипар дод,
Ба мулки нимрӯзаш чағри зар дод. . .(3,69).

Аттор дар мавриди истифодаи истиороти пӯшида низ маҳорати баланд инъикос намудааст. Чунин навъи истиораҳо дар барҷаста, равшан, зебо ва нишонрас баён намудани фикри Аттор роли калон бозиданд.

Шайх Аттор бо истифодаи орифонаву оқилонаи ин истиораҳо хонандаро ба ҷаҳони андеша бурда, ба ин васила сухани худро низ хеле таъсирбахш ба қалам додааст. Чунончӣ, истиораҳои пӯшидаи теғи забон, дурри сухан, дасти зӯҳра, назарҳои кавокиб ва амсоли ин аз ҷониби шоир хеле зебо ва бамаврид корбаст гардидаанд.

Аз ҷумла, шоир нишонрас ва таъсирбахш будани сухани худро ба таври шоирона теғи забон гуфта, илҳами худро ба кушодани роз даъват кардааст, ки дар ин бора дар боби «Оғози достон» ишора шудааст:

Чу ту теғи забон дорӣ гуҳарбор,
Биё, эй абри рӯҳонӣ гуҳарбор. . .(3,99)

Аттор дар қисмати оғози достон аз забони дӯсташ эҷоди «Хусравнома»-ро дурри сухан номидааст, ки диққати хонандаро ба моҳияти асар ва идомаи мутолиаи он ҷалб менамояд:

Хушӣ дар силк каш дурри суханро,
Ба маънӣ нав кун ин ҷони куҳанро. . .(3,11).

Ҳамчунин, истифодаи ин навъи санъат барои таҷассуми табиате ва ё шоме, ки шоир ба эҷоди «Хусравнома» пардохта буд, бо баёни дасти зӯҳра, ва назарҳои кавокиб ранги ҷолиб пирифтааст. Чунончи:

Ба дасти зӯҳра ҷоми май саросар,
Ситода муштариро дар баробар. . .(3,8).

Кавокибро назарҳои дилафрӯз,
Хавотирро ба ҳикмат мушкіломӯз. . .(3,70).

Дар мисраҳои зерин шоир як манзараи зебои табиатро бо истифода аз ин навъи истиора тавре ба қалам додааст, ки хонандаро ба ҳайрат меорад. Аз ҷумла, торикии шабро мисли марди зангии ба тӯхматафтада ва дар охир беғуноҳ исботшуда ба қалам додааст. Яъне, ҳодисаи воқеии нишастани офтоб, расидани шаб ва дамидани субҳро бо нигоҳи шоирона тасвири ҷолиб бахшидааст. Чунончи:

Чу қаҳраш аз шафақ хуне аҷаб кард,
Ҳама дар гардани зангии шаб кард.
Чу зангӣ беғунаҳ баргашт хандон,
Зи анҷум бин сафедаш кард дандон. . .(3,54).

Дар байтҳои зерин бошад, шоир бахт, фитна ва ишқро мисли инсон ба қалам дода, ба онҳо сифат ва ё хислатҳои бедору пуроб, масти хоб ва забони нуктапардозро ба таври изофат пайваст кардааст. Ӯ ин истиораҳои ҷолибро дар ҳолати моил гаштани Гулруҳ ба ишқи Хурмуз ва тасвири андӯҳи Гул дар фиरोқи дилдодааш ба қалам додааст.

Чунончӣ, аз забони Гул:

Чунон бахтам зи бедорӣ пуроб аст,
Ки фитна зери бахтам масти хоб аст. . .(3,67).

Ва ё

Забон бикшод ишқи нуктапардоз,
Хирадро гӯшмоле дод зи оғоз. . .(3,73).

Шайх Аттор дар истифодаи ин навъи санъат низ маҳорати олии нишон додааст, ки барои адибони имрӯз дарси ибрату омӯзиш аст.

Ҳамин тариқ, Аттор дар «Хусравнома» аз санъатҳои шеърӣ ташбеҳу истиора фаровон истифода бурдааст. Аз ҷумла, бо ин усул тамоми ҷузъиёти образҳои асарро мутобиқ ба характер барои хонанда ибратомӯз ва ё нафратангез ба қалам дода, манзара ва ҳолати воқеаҳои асарро хеле таъсирбахш инъикос кардааст. Ташбеҳоту истиороти шоир сухани ӯро қудрати таъсирбахши ато намуда, хусни «Хусравнома»-ро низ ба шохкориҳои бемисл табдил додааст.

АДАБИЁТ

1. Шамси Қайси Розӣ «Ал-мӯъҷам» (муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп У.Тоиров), Душанбе: Адиб, 1991.

2. Туракул Зехнӣ. Санъати суҳан. – Душанбе: Маориф, 1992..
3. Фаридулло Аттотр. «Хусравнома». Таҳияи Начми Сайфӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990.

МЕСТО ИСКУССТВА ТАШБЕХ И ИСТИОРА В «ХУСРАВНОМЕ» ШАЙХ АТТАРА НИШОПУРИ

В данной статье автор предпринял попытку исследования мастерства Аттара в использовании искусства ташбех и истиора в «Хусравнаме». Он в этом направлении с использованием научно-теоретической литературы разъясняет сущность данных искусств и вместе с этим подчеркивает их место в создании образов «Хусравнаме». Также автор доказывает мастерство Шайх Аттара в использовании данных искусств во время изображения природы и ее пейзажей, поэме.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: сравнения, заимствования, создание образов, изображение природы и ее пейзажей в поэме.

THE PLACE OF TASHBEH AND ISTIORA IN “KHUSRAVNOMA” BU SHAIKH ATTOR NISHOPUR

In her article research the usage of skills of tashbeh and istiora bu Attor in “Khusravnom”. According this she used scientific and theory literature, also she mentioned the place of tashbeh and istiora in creating of images in “Khusravnom”. The athor proved the skill Shaikh Attor in description of nature and other states.

KEY WORDS: comparison, loan, creation of images, the image of the nature and its landscapes in a poem “Khusravname”, comparison, loan.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: С. *Элкава* – соискатель Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

РӮДАКӢ ВА СУННАТИ ФАХРИЯСАРОӢ

Ф.Н. Ҳайдаров

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бунёди фахрияро аслан адабиёти араб ва хоси жанри қасидаҳои мадҳӣ ҳукм кардаанд, ки саҳеҳ аст, вале дар анвои адабии дигар то ҳалди қасида нест. Дар дарки паҳнодори ин ҳадаф фахрияро ҳатто як навъи қасида бо манзури мавзӯ ва мӯҳтави метавон шуморид. Суварӣ ҳаёл дар фахрия бар бунёди муболиға, игроқ ва ғулув аст. Дар қасидаҳои мадҳӣ ҳадаф чалби тавачҷӯхи мамдӯҳ ва пирузӣ дар сабқати доираи адабии дарбор буда, ҳадафи интиҳой ғановати моддист. Яъне бо назардошти он ки аслан харидори шеърӣ шоирони дарборӣ ҳокимон ва вазирон будаанд, табиист, ки эҷодкорон таъингари арзиши офаридаҳои худ ҳокимонро қарор дода, ҳадафи асосии эҷодии эшон ба даст овардани манфиат ва таъмини эҳтиёҷоти моддӣ буд. Аз ин рӯ, ба намоиши ошкоро гузоштани истеъдод, донишу маҳорат, малакаву салиқа, таъбу тавон, нерӯи зехнӣ, ҷавлони андеша, хунари эҷодӣ, гироии фикрӣ, иртифои тафаккур, зақои эҷод ва назарияи маърифат аст. Шоирони дарборӣ барои касби мартабаҳои баланд бояд ба шарту дархост ва русуми дарбор мувофиқат мекарданд. Шоир наметавонад ба истодагарӣ ва ғурур аз мамдӯҳ талаби эҳтиёҷ кунад. Шамси Қайс дар ин бора менависад: «Ва аммо адаб дар суолу истеътоф (меҳрубонӣ) он аст, ки аз мамдӯҳ ба илҳоқ (илтимос ва илтиҷо) ва ибром (исрор, истодагарӣ) чизе талабад ва ҳештанро ба фунуни адаб ва анвои хунар биситояд ва истехқоқи (лаёқату қобилият) ҳеш ба анвои авотиф (меҳрубониҳо) ва аснофи (хелҳои) аворифро (тӯҳфаҳоро) бознамояд, он гоҳ тақсир дар риояти ҳақ ва адои фазл ба мамдӯҳ нисбат кунад...

Албатта, бо маънии томи қазовати фавқуззикр дар таърихи адабиёт фахрияро қасе дар пояи Афзалиддин Бадил Ҳоконӣ Шарвонӣ дунболагирӣ накардааст. Ҳатто ин ҳолат дар ашъори ӯ то ба ҳаддест, ки зуҳури се таҷдиди матлаъ дар қасоиди ӯ пеш омадааст. Фаразан, ӯ худро эҷодкори бемонанд ҳукм карда мегӯяд:

Суварнигори ҳадисам, вале дар ин сурат,

Ки ҷон дар он натавонам ниҳод, нангорам.

Воқеан, дар таърихи адабиёт ба муқобили фахрия шикастнафсӣ ва фурутанӣ меистад, ки асосан ихтисос ба адабиёти ирфонӣ дорад. Ба ақидаи Абӯсаиди Абулхайр:

Аз мардумаки дида бубояд омӯхт,

Дидан ҳама касрову надидан худро.

Мавлоно Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ҳам дар бораи Ҳоконӣ ақидае изҳор кардааст, ки лозим ба ёдоварист, мегӯяд: Афзалиддин Бадил ал Ҳақоикӣ ва Ҳоконӣ раҳимаху оллоху таъоло, ҳарчанд вай шогирди Фалакий шоир аст ва ба шеър шӯҳрати тамом ёфта, чунин гӯянд, ки вайро варои таври шеър таври дигар буда аст, ки шеър дар ҷанбаи он кам буда, ҷунончи, ҳазрати Мавлавӣ қудиса сируху гуфтааст:

Шеър чӣ бошад барии ман, то ки аз он лоф занам,
Хаст маро фанни дигар, ғайри фунуни шуаро.
Ва сухани вай бар ин маънӣ шохид аст, чунон ки мегӯяд:
Сурати ман ҳама ӯ шуд, сирати ман ҳама ӯ,
Лочарам кас ману ман нашнавад андар суханам.

Ва аз ин қабил дар сухани ӯ бисёр аст ва аз онҳо бӯи он меояд, ки вайро дар машраби софии суфиён қуддасуоллоху таъолло асрора ҳам шарбате тамом будааст.

Тавре мушоҳида мешавад, бузургтарин симои эҷодӣ дар адабиёти ирфонӣ Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мутлақо аз эҷоди бадеъ ва хоса шеър ифтихор надорад. Ӯ шеърро ҳарфу савту гуфтро барҳам мезанад, ки ҳадафаш илми ҳол аст, на қол.

Пас арзиши фаҳрия чист?

- фаҳрия - фарогири хусну кубҳи эҷоди бадеъ мебошад;
- фаҳрия - баёнгари симои зоҳирӣ ва ботинии эҷодкорон мебошад;
- фаҳрия – ҷамъбасти хунарӣ-эҷодӣ ва ҳалди волотарини маҳорати эҷодии шоир аст;
- фаҳрия – ҷаҳонбинии махсусаи шуарост;
- фаҳрия – худшиносии эҷодии эҷодкор аст;
- фаҳрия – арзиши илмӣ-адабиётшиносӣ дорад, зеро назари инфиродии эҷодкор роҷеъ ба назарияи эҷоди бадеъ аст;
- фаҳрия – нуқсу кубҳи каломи манзумро низ фаро мегирад, ки шоир ба шуарои гузашта ва ё муосири хеш ишора мекунад...

Илова бар он ки гуфта шуд, фаҳрия арзиши илмӣ-адабӣ ва бадеъ-эстетикӣ дорад. Арзишҳои номбурда дар таърихи адабиёт як шохай илми адабиётшиносиро тавлид карданд, ки бо номи доварҳои шоирона маъруф аст.

Албатта, Шамси қайси Розӣ инро назари муғризна ҳукм мекунад, зеро шоир ҳатман ҷонибдори васфи шеъри худ, таъбу тавонии эҷодии хеш аст, мегӯяд. Чунки шеър фарзанди маънавии шоир аст, пас чӣ гуна ӯ фарзанди худро наҳ мезанад?

Муфохираҳои шоирона аз рӯи моҳияти худ чи дар ғазал ва чи дар қасида ва анвои адабии дигар умдатан барои изҳори фазилатҳои хунариву эҷодӣ раво доништа мешуданд.

Дарвоқеъ, фаҳрия дар шароите зухур меёбад, ки шоир бо қаноатмандӣ аз пахлуҳои назарраси маҳсули эҷоди худ афзалияти ашъорашро дарк менамояд. Назар ба моҳияту тарзи гузориши мавзӯи муфохираҳо бо сабабҳои гуногун зухур меёбанд ва на ҳамаи онҳо дорои хусусияти маъмур мебошанд.

Сабаби аввали худситоии шоирон, ки бештар мутааллиқи шоирони дарборист, вобаста ба расмест, ки миёни ҳам шуарои араб ва форс роиҷ буд. Ин муфохираҳо ба мақсади қаробат чустан ба мамдӯҳ ва бедор кардани инояти мамдӯҳ зухур меёфтанд. Дар ин ҷода ҳатто шоирони дараҷаи миёна низ пояи хунар ва мартабаи хешро бар фарқи шеъру хунари дигарон ниҳодаанд.

Сабаби дуюм вобаста аст ба ҷиғунагии муносибати ҷомеа ба афкор ва маҳсули эҷодии шоир. Ин гуна худситоӣҳо ба он сабаб рух медиҳанд, ки муҳит ба афкор ва маҳсули эҷодии шоир баҳои дуруст дода наметавонад. Албатта, хунари воло ба ситоишу муаррифии худӣ муаллиф ниёз надорад ва эҷодкори асил ҳақиқати маҳораташро метавонад тавассути натиҷаи офаридаҳои ба маърази муаррифии дигарон вогузорад. Аммо дар гузаштаи адабиёти форсӣ тавре маълум аст, гузориши масъалаи арзиши хунар вобаста ба ҳадафҳои эҷодӣ ва ғоявии суҳанварон ба таври худситоӣ ироа гаштааст.

Ба андешаи адабиётшинос Б. Мақсудов, дар илми шарқшиносии соҳаи адабиёт донишмандоне чанд мисли И.Ю. Крачковский, Ханна-ал-Фахури, И.М. Фильштинский, Е.Э. Бертельс ва дигарон доир ба мавҷудияти фаҳр дар шеър баъзе ишораҳо кардаанд. Аммо онҳо ҷосе, ки аз фаҳр суҳан гуфтаанд, зимни сӯҳбат танҳо аз қасида гуфтаанд. Ба таърихи адабиёти форсу тоҷик назар афканем, мебинем, ки фаҳр на танҳо дар қасида, балки дар ғазал, рубоӣ, қитъа, маснавӣ ва дигар жанрҳои шеърӣ низ ба назар мерасад.

Ин нуқта боиси дастгириест ва дар фарҳангу луғот низ, ки фаҳрия аз ҷониби шорехон чун қисмати қасидаи мадҳӣ баҳогузори шудааст, ин сифати онро метавон танҳо хоси адабиёти араб шуморид. Дар адабиёти тоҷику форс шурӯъ аз Одами шоирони Аҷам - Рӯдакӣ шуаро на танҳо дар қасидаи мадҳӣ, балки дар қасоиде, ки фарогири мавзӯҳои дигар низ мебошанд, аз камолоти худ дар сурудани шеър ва фасоҳату балоғати ашъори хеш худситоӣҳо карда, фаҳрияҳо сурудаанд.

Дар сурудани фаҳрияҳо Рӯдакӣ аз доираи дурустию ростӣ берун нарафта, танҳо воқеияти рӯзгор ва мартабаи худро дар замони худ, аз ҷумла дар қасидаи «Гирӣ» чунин ба қалам додааст:

Дилам хизонаи пурганҷ буду ганҷ - суҳан
Нишони номаи мо - мӯҳру шеър - унвон буд.

Басо дило, ки ба сони ҳарир карда ба шеър
Аз он сипас, ки ба кирдори сангу сандон буд.
Ҳамеша чашмам зӣ зулфакони чобук буд,
Ҳамеша гӯшам зӣ мардуми суҳандон буд.

Мувофиқи андешаҳои А. Абдуллоев, устод Рӯдакӣ суннатҳои неки адабиёти қадим ва ғурмоияи моро дар замони нав ва сатҳи дигар идома дод, балки забону адаби форсии тоҷикиро ба зинаи баланди инкишоф бардошт. Дар эҷодиёти ӯ беҳтарин дастовардҳои пешини назм ҷамъбаст гардид ва такмили ташаккул ёфт. Шоири нобиға мактаби адабиеро таъсис дод, ки адабиёти форсу тоҷик аз он сарчашма гирифт ва дар заминаи суннатҳои неки он пеш рафт. Ин мактаб барои тамоми муосирони устод сабки бебаҳо буд ва Рӯдакӣ ҳамроҳи онҳо асосҳои сабки хуросониро бунёд ниҳод, ки баъдҳо роҳу равиши шеъри тоҷик гардид.

Ба қавли устод А. Афсаҳзод устод Рӯдакӣ дар таърихи халқи тоҷик аввалин устоди суҳан аст, ки таҷрибаҳо ва муваффақиятҳои гузаштагонӣ худро дар соҳаи адабиёт ҷамъбаст ва нуқсонҳои сустиҳои онро рафъ намуда, адабиёти халқи худро аз ҷиҳати мазмун, ғоя ва шакл ба низом даровард. Устод шеъри форсиро бар тахт нишонд. Бар замми ин, ӯ ба тоҷикӣ чунон шеърҳои офарид, ки суҳансанҷони араб фасоҳат ва балоғати онҳоро эътироф кардаанд.

Ва ба ҳамин васила номи шоир вирди забон гардида, ӯ ҳамчун шоири Хуросон эътироф шуда буд, ки дар ин маврид шоир чунин ишора менамояд:

Шуд он замона, ки шеъраш ҳама ҷаҳон бинвишт,
Шуд он замона, ки ӯ шоири Хуросон буд.

Рӯдакӣ дар ашъори худ на танҳо аз ҳунари волои худ дар эҷоди шеър, балки аз ҳусну зебоии худ меболад:

Ба ҳусни савт чу булбул муқайяди назмам,
Ба ҷурми ҳусн чу Юсуф асиру зиндонӣ.

Фаҳри шоир зоҳиран фаҳри худӣ ӯ нест, балки сазовор будан ба далели вучуди он чашмони сиёҳи маъшуқа аст:

Фаҳри раҳӣ бад-он ду сияҳчашмакони туст,
К-омад падидаи зерӣ ниқоб аз бари ту хад.

Аз ҳама муҳим он аст, ки ҳама гуна шоир ҷанбаи ҷолиби шеъри худро пайдо карда, он падидаҳои меҳонад намоиш диҳад ва зимнан ҷузъиёти наҳифу номақбулу номатлуби ашъори дигаронро меғӯяд. . . Ин аст, ки Рӯдакӣ меғӯяд:

Гар шоирон наванд, манаму навгӯвора,
Як байти парниён қунам аз санги хора.

Ин байт рисолати таърихии Рӯдакиро воқеан дар таърихи эҷоди бадеъ фаро мегирад, зеро то ӯ шоирон будаанд, вале онҳо шоирони маҳаллӣ, қавмианд, ки бо лаҳҷаҳо забони тоҷикӣ – форсӣ эҷод кардаанд. Яъне хонаҳои (байтҳои) сохтаи эшон аз санги хораанд ва суфтаву парниён нестанд. Хонаи парниёнӣ (байти ҳарир), муқтадози бадеъ-эстетикӣ шеърҳои хоси Рӯдакист.

Аз ин рӯ, Рӯдакӣ асосгузори адабиёти форсу тоҷик ва тавҷам ба он асосгузори забони адабии тоҷик аст, ки ҳақим Фирдавсӣ дар асоси ҳамин байт (хона) коҳ(қаср)-и безавол, бегазанд сохт.

Ҳамзамон шурӯъ аз Рӯдакӣ аҳли қалам дар анвои дигари шеърӣ низ аз сурудаҳои худ фаҳр кардаанд ва дар ашъори баъзе аз ин бузургон анвои комили шеърӣ ба назар мерасад, ки танҳо аз худситоӣ ва ё ситоиши ашъори хеш аз ҷониби худӣ онҳо ва ё шоири дигаре иборат аст. Ба ин васила, метавон чунин ҳулосабарорӣ кард, ки Рӯдакӣ аз ҷумлаи шоироне буд, ки фаҳрияро ба адабиёти тоҷик ворид намуд ва доираи истифодаи фаҳрия баъд аз ворид шудан ба адабиёти тоҷикӣ форс хеле васеъ гашта, аз сарҳадоти қасида, аз ҷумла, қасидаи мадҳӣ берун рафта, қариб тамоми анвои шеърӣ фаро гирифт.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев А. Сабақи Рӯдакӣ. Садои Шарқ, 1986, №9, саҳ. 123-125, с. 123.
2. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор. Душанбе, Адиб, 2007.
3. Амиркулов С. Концепсияи мадҳи Рӯдакӣ. Садои Шарқ, 1977, №9, с. 132-137., с. 164.
4. Афсаҳзод А. Соҳибқирони шоири. Садои Шарқ, 1983, №9, саҳ. 108-119, с.108.
5. Афсаҳзод А.. Дар сафи бузургон. – Душанбе, Ирфон, 1986, с. 20).
6. Занд М. Мавзӯи хирад ва дониш дар эҷодиёти Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ. Шарқи Сурх, 1956, №2, с.51.
7. Мақсудов Б. Фаҳр дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ// Аҳбороти АФ РСС Тоҷикистон/ серияи шарқшиносӣ, филология, таърих./ - 1988, №3.

8. Мирчалоллидин Каззоӣ. Рухсори субҳ. Гузориши чомае аз Афзалиддин Бадил Хоконии Шервонӣ. Бар бунёди вожашиносӣ, зебошиносӣ, жарфошиносӣ, бо дебочаи баланд аз зиндагонӣ ва шеваи шоирӣ у. Техрон, 1368, сах. 162.
9. Сатторов А. Шеърӣ Рӯдакӣ ва муаммои тахлили каломӣ манзум, Садои Шарк, 1979, №9, сах. 95-104.
10. Сиддиқов С. Ба равияи устод Рӯдакӣ. Садои Шарк, 1980, №9, сах. 86-90., с. 86.
11. Хусейнзода Ш. Устод Абуабдулло Чаъфарӣ Рӯдакӣ дар китоби Хабдаҳ мақола. Мураттибон: М.Ш.Хусейнзода, С. Имронов, Б. Максудов – Душанбе, Хумо, 2007, 348 сах., сах. 61.
12. Хусейнзода Ш. Офаринандаи шеър ва инсондӯсти бузург дар китоби Хабдаҳ мақола. Мураттибон: М.Ш.Хусейнзода, С. Имронов, Б. Максудов – Душанбе, Хумо, 2007, 348 сах., сах. 65)
13. Хусейнзода Ш. Моҳияти шеър дар ёдгориҳои адабии асри X. Садои Шарк, 1979, №9, с. 91-94., с. 92.
14. Шамс Қайси Розӣ. Ал-муъҷам/Таҳия ва сарсухани У. Тоиров.- Душанбе: Адиб, 1987. -160 сах., сах. 63
15. Шарипов Б.Б. Афкори адабӣ ва танқидии Хоконӣ/рисола барои дарёфтӣ унвони илмӣ н.и.ф., Душанбе, 1995.
16. Шарипов Х. Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои X-XV// Дисс. барои дарёфтӣ унвони номзади илмҳои филологӣ,- Душанбе, 1970, 264сах.
17. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-аҷам, ҷ.1, Техрон, 1316, с. 23.

РУДАКИ И ТРАДИЦИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО САМОВОСХВАЛЕНИЯ

В статье речь идёт об одном из литературных поэтических жанров классического периода - поэтического самовосхваления, которое берёт свое начало в таджикско- персидской литературе с поэтического наследия Рудаки. В поэтическом наследии поэта прослеживаются поэтические строки и бейты, которые содержат значение самовосхваления поэта и данный поэтический жанр можно выявлять в произведениях многих других поэтов последующих эпох. Статья также проливает свет вопросам формирования и развития вышеназванного жанра в таджикско- персидской классической литературе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: таджикско- персидская литература, Рудаки, поэтическое наследие Рудаки, традиция поэтического самовосхваления, литературный язык, вопросы формирования и развития жанра.

RUDAKI AND TRADITION OF POETIC SELF-PRAISE

In article it is a question of one of literary poetic genres of the classical period - poetic self-praise which originates in the Tajik - Persian literature from a poetic heritage of Rudaki. In a poetic heritage of the poet poetic lines are traced and бейты which to contain value self-praise of the poet and the given poetic genre it is possible to reveal in products of many other poets of the subsequent epoch. Article also throws light to questions of formation and development of the above-named genre in the Tajik - Persian classical literature.

KEY WORDS: the Tajik - Persian literature, Rudaki, poetic heritages of Rudaki, tradition of poetic self-praise, a literary language, questions of formation and genre development.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Ф.Н. Хайдаров* – кандидат филологических наук, директор Центра мониторинга и контроля за качеством обучения Таджикского национального университета.

КУТУБИ «ЧИҲИЛ ҲАДИС» - САРЧАШМАИ АХБОРИ ИРФОНӢ

Ф. Камолов

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Фафуров

Адибону муҳаққиқон зимни тааллуми луғату адаб, кутуби ҳадисро, ки беҳтарин намунаи каломӣ фасеҳи арабӣ аст, хондаву дар ҳифз дошганд ва аз қадимтарин аҳд таъсири мазомини аҳодис дар шеърӣ форсӣ намоён гардидааст. Чунон ки қитъаи зерин аз Рӯдакӣ:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз рози дониш бениёз.
Мардумони бихрад андар ҳар замон,
Рози донишро ба ҳар гуна забон.
Гирд карданду гиромӣ дошганд,
То ба санг андар ҳаме бингоштам.
Дониш андар дил ҷароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст. [8 с.75]

Ин қитъа аз ҳадиси ҳазрати Расули Акрам маншаъ гарифтааст:

"الْعِلْمُ نُورٌ يُنْفِئُ اللَّهَ فِي قَلْبِ مَنْ يَشَاءُ!"

Бо заволи фарҳанги зардуштӣ ва густариши фарҳанги исломӣ тавачҷуҳи адибон ба нақли алфоз, аҳзи мазомини оёти қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ фузунӣ гирифт ва бо гузашти замон ваъзу тазкир тавсеа ёфт ва воизони бузурге, ки аксаран адибону муҳаққиқони барҷаста буданд, зухур карданд.

Баъди густариши тасаввуф низ орифону сӯфиён дар заминаи шарҳу тавзеҳи аҳодиси набавӣ як силсила таълифотро боқӣ гузоштаанд.

Агар шариат қонуни дин махсуб шавад, тариқат ин роҳу равиш ва сайру сулуки ориф ба шумор меравад. Ҳадисҳои Расули Акрам чун сарчашмаи шариату тариқат баъди Қуръони Карим ҳамчун рукни дуввуми қавонини исломӣ аст. Сӯфиён ба монанди Имоми Аъзам, Абдуллоҳ ибни Муборақ, Абӯҳомиди Ғаззоли, Саной, Румӣ, Аттор, Саъдӣ, Камоли Хучандӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Мирзо Абдуқодири Бедил ва ғайраҳо будаанд. Сӯфиёни барҷаста осори ғаниро аз худ боқӣ гузошта, адабиёти форсу тоҷикро ба авҷи аъло расонидаанд. Аз машхуртарин осори эшон «Маснави Маънавӣ»-и Румӣ, «Мантикуттайр»-и Фаридуддини Аттор, ашъори орифонаи Камоли Хучандӣ, «Нафаҳотулунс»-и Абдурахмони Ҷомӣ ва амсоли ин мебошанд. Сӯфиён ба тамоми ҳаёти дунявиро ухравӣ тафаккур намуда, эҷодиёти худро рӯи қоғаз овардаанд. Адабиёти арабу аҷам бевосита бо фарҳанги исломӣ робитаи зич дошта, аз Қуръону аҳодис ва аҳволи олимону орифон маншаъ мегирифт. Дар фарҳанги исломӣ як силсила жанру анъанаҳои мавҷуданд, ки ниёгон дар он ҷодаҳо кори худро ба анҷом мерасониданд. Яке аз анъанаҳои таълиф ва мураббаъи чихил ҳадисҳо ё худ арбаинот мебошад. «Чихил ҳадис»-пардозӣ дар заминаи интиҳоби ҳадисҳои Расули Акрам (с) буда, шартӣ интиҳоби он аз рӯи аҷад чихил аст. Арбаин аз калимаи арабӣ гирифта шуда, маънои чихилро ифода менамояд.

«Чихил ҳадис» - сароӣ дар фарҳангу тамаддуни исломиву ирфонӣ тадриҷан ба як анъана табдил ёфт. Масалан, «Чихил ҳадиси ҳаҷ» тамоми масъалаи ҳаҷро баён мекунад, ки аз ҳадисҳои ҳазрати Муҳаммад (с) барои далели катъӣ дар масоили ҳаҷ оварда шудааст. Аз ин рӯ, намоёндогони сайру сулук ва аҳли тариқат барои пайравӣ ва интиҳоби суннати паёмбар эҳтимом варзиданд. Дониши ориф ба донишони қонунияти диниву шаръӣ вобастагӣ дорад, зеро ӯ баъди маърифати қонун сайру сулуки худро муайян месозад.

Дар ирфони исломӣ як даста таълифоте мавҷуд аст, ки аз ҷониби сӯфиёни барҷаста дар мавзӯоти ирфонӣ, ахлоқӣ, таърихӣ, сулуқӣ ва ғайра дар шакли арбаин ё чихил ҳадис ва ё шарҳи он эҷод гаштаанд. Дар ахбори тазкираву кутуб омадааст, ки аввалин «Чихил ҳадис» аз ҷониби Абдуллоҳ ибни Мубораки Марвазӣ (соли вафоташ 181 ҳиҷрӣ) мураббаъ шуда, ки ӯ аз мардони аҳли тариқат ва аз шогирдони Имоми Аъзам, раҳматуллоҳи алайҳ мебошад. [5 с. 141]

«Арбаин»-и дигар аз ҷониби намоёндои барҷаставу тавонои тасаввуф, хучҷатулисом, Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззоли муаррафӣ гардидааст. [1 с.3]

Ҳаминро бояд қайд кард, ки «Арбаин»-и Ғаззоли мавзӯи худошиносиро ифода мекунад. Ин таълиф аз 40 боб иборат буда, дар шакли наср ифода ёфтааст. Баъди хондани ин китоб, хонанда метавонад аз далоили овардаи Имом Ғаззоли сухани худро мусаннад гардонад. «Арбаин»-и Ғаззоли ба забони арабӣ таълиф шуда, баъдан ба дигар забонҳо, хусусан, ба забони тоҷикӣ тарҷума шудааст.

Китоби дигари ба ташреҳи чихил ҳадис бахшида шудааст, «Аларбайн фи шуоииссуфия»-и Абӯсаиди Молиний мебошад. [4 с.3]

Номи пурраи ин шахсияти ирфонӣ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Аҳмад, дар манобеъ соли вафоташро 412 ҳиҷрӣ зикр намудаанд.

Дар «Арбаин»-и Молиний сухан дар хусуси зикри чихил сӯфӣ меравад. Дар асар ҳадисҳои Расули Акрам (с) хеле кам падидор аст. Аммо гуфтори сӯфиёне, ки дар тариқат нақши боризро гузоштаанд, дарҷ гардидааст.

Шумораи аҳвол дар ин асар ба 506 аҷад расидааст. Дар ин китоб суханҳо ва ривоёти сӯфиён ба монанди Ҷунайд, Кархӣ, Гиблӣ ва дигарон оварда шудааст. Хусусияти дигари ин таълиф дар он аст, ки сӯфиёни машхур аз таърих ва гуфтаҳои дигар сӯфиён нақл кардаанд. Масалан, дар иқтибосоти зерин, ки дар боби Ҷунайд омадаанд, чанд усули ифодаи матолиб дар хусуси аҳвол, сифат, зиндагинома ва тафаккури ирфонии ин пешвои мутасаввифа риоя шудааст. [4 с. 5]

Дар ин намуна, мақоми Ҷунайд ҳамчун донанда ва ровии аҳодиси набавӣ муқаррар шудааст:

Абулқосим Умар ибни Аҳмад ибни Муқбил хабар дод. . . Абулқосим Ҷунайд ибни Муҳаммад . . . аз Абӯсаиди Худрӣ ривоят шудааст, ки Расулуллоҳ (с) гуфтаанд: «Фаросати мӯъминро парҳез кунетон, барои он ки ӯ ба нури Аллоҳ аза ва ҷалла назар меандӯзад». [4 с.6]

Дар мавриди дигар, ин ориф ҳамчун ҳикояткунандаи аҳволу авзои равонии машоихи кибори сӯфия маънидод мешавад: «. . . Ҷунайд ро шунидам, ки мегӯяд: Ба назди Сарии Сақатӣ даромадам ва ба ман гуфт: Эй Абалқосим, то кай туро кӯрпаи касалиҳо намелечонад ва то кай аз иёдати ниммурдорӣ истироҳат намекуни ва то кай ба ту доруҳои духтурон ғайба мекунад. Эй Абалқосим, қабратро хазинаат гардон ва ба он қадам гузор, то он даме ки бар он қодир ҳастӣ, то ин ки ба хайрат дохил шавӣ, ки ба он қадам мегузаштӣ». [4 с. 6]

Дар фикраи дигар ровиён ва таҳқияпардозони ирфонӣ аз мартаба ва арҷи маънавии Ҷунайд ва ақволи пурҳикмати ӯ ёд мекунанд, ки ин низ аз усулҳои маъмули китоби Молиний ба шумор меравад:

«Алӣ ибни Иброҳими Басриро шунидам, ки мегуфт: Абуҳасан Аҳмад ибни Зизиро шунидам, ки мегуфт: Ба Чунайд гуфтам: Кӣ дӯсттарин назди ту? Гуфт: «Дӯсттарин назди ман касест, ки сирри Худоро дар ту таъмин намояд». [4 с. 7]

Муаллифи ин китоб, барои он ки зиндагиву рӯзгор ва таърихи умри эшонро мушаххас ва мудаллал гардонад, ба гуфтору машоих ва ровиёни дигар така месозад: «Абӯбакр Муҳаммад ибни Аҳмад, ибни Яъқубро шунидам, ки гуфт: «Чунайд ибни Муҳаммад соли 297 ҳичрӣ вафот кард». [4 с. 7]

Ҳамин тавр, муаллиф аҳволу ақволи сӯфиёноро бо ин усул баён менамояд.

Ин таълифи арзишманд хусусияти сарчашмавӣ дар омӯзиши роҳу равиш ва сайру сулуки тариқат ва таъриху ҳаёти аҳли тасаввуф дорад.

«Чихил ҳадис»-и дигар ба Абӯнаими Исфаҳонӣ мансуб мебошад. Номи пурраи ин адиб Аҳмад ибни Абдуллоҳ (соли вафоташ 430 х.) аст. Номбурда мавзӯҳои тасаввуфро бо далоил аз аҳодис ва қавоид аз амалҳои солаҳи аҳли тариқат зикр кардааст. [2 с. 3] Ҳадисҳо дар ин «Арбаин» барои исботи тариқати сӯфӣ, ки марди ориф дар мақомоти мухталиф чи тавр бояд рафтор намояд, оварда шудаанд. Аҷобати ин асар дар он аст, ки шумораи ҳадисҳо аз чихил зиёда буда ба шаст мерасанду ба чихил боб тақсимбандӣ мешаванд.

Усули баёни матолиб дар ин китоб ба тариқи зайл аст: Аз ҷумла, дар «Боби тақдиму мақомилорифин ало мақомотилмазиддин» мебинем: «Қозӣ Абӯаҳмад Муҳаммад ибни Аҳмад гуфт: Аҳмад ибни Муҳаммад, ибни Абдуллоҳи Мунқарӣ гуфт: Алҳорис ибни Мансури Варроҳ гуфт: Ҳаммод ибни Салама аз собит, аз Анас, ки Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам фармудаанд: «Агар Худованд аввалину охириро чамъ намояд, мунодӣ аз замини васеи арш фарёд мезанад: «Аҳли маърифат ба Аллоҳ, дар кучоянд?» «Мӯҳсинон дар кучоянд»? Гуфт: Пас гурӯҳе аз одамон бархеста назди Аллоҳ рост меистанд ва меғӯяд ва ӯ донотарин ба он аст: «Шумо чи сифатонед»? Сипас, меғӯянд: «Мо аҳли маърифатем, ки ту худат моро медонӣ ва моро аҳли он гардонидӣ. Пас меғӯяд: «Рост гуфтед». Баъд ба дигарон меғӯяд: Шумо чӣ сифатонед? Гуфтанд: Мо мӯҳсинонем, Гуфт: Рост гуфтед, ба набӣ гуфтам. «Мо алал мӯҳсинина минсабил» мо алайкум мин сабилин, ба ҷаннат бо раҳматаш дароед. Сипас, паёмбари Худо салаллоҳу алайҳи васаллам табассум карда гуфт: Дар ҳақиқат Худованд онҳоро аз аҳволи аҳли шарт начот дод, дар рӯзи қиёмат. [2 с. 4] Аз ин ҳадис маълум мешавад, ки ваъдаи Худо ба намояндагони «ирфон» ва мӯҳсинон зикр шудааст.

Аз матолиби кутуби «Чихил ҳадис» бармеояд, ки онҳо вазифаи дастуриро низ барои аҳли ирфон адо менамоянд, зеро бисёри масъалаҳои ирфонӣ ва ташвиқи маърифат дар ин осор баён гардидааст. Илова бар ин, баъзе намояндагони равияи сӯфия ҳамчун ровӣ зикр гардидаанд. Мисоли барҷастаи он Абӯабдурахмони Сулаӣ, Абубакри Варроӣ, Абдуллоҳ ибни Муборак ва дигарон мебошанд.

Аз ҷумлаи сӯфиёни барҷастаи фарҳанги исломӣ Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ, ки ба ғайр аз таълифи теъдоди калони асарҳои илимиву адабӣ ва ирфонӣ, ба тартиб ва шарҳи чихил ҳадис пайравӣ намуда, ҳадисҳои ҳазрати Расули Ақрамро дар шакли манзуми ҷаҳорпораҳо ба сураи жанри қитъа шарҳ додааст. «Чихил ҳадис»-и Ҷомӣ мавзӯҳои бародариву дӯстӣ, тарқи дунёгалабӣ, ки аз муҳимтарин амалҳои сӯфӣ ба ҳисоб меравад, зикр, амонатдорӣ ва ғайраро дар бар мегирад. [5, ҷилди 2 с. 1037] Арзиши ин асар дар он аст, ки шоир санъатҳои гуногуни бадеиву лафзиро истифода бурдааст. Намуна аз ин асар:

قل رسول الله ﷺ: "العين عبد الدينار لعن عبد درهم"

Гарчи ҳаст офтоби раҳмати ҳақ,

Шомили зарра-зарраи олам.

Бод аз он дур бандаи динор,

Бод аз он дур бандаи дирҳам. [10 с.25]

Дар қитъаи мазкур санъати тарҷума истифода шуда, шоир барои фикри ҳешро баён намудан, байти аввалашро худаш эҷод намудааст. Тарҷумаи ҳадис чунин аст: Бандаи динор лаънат шудааст, бандаи дирҳам лаънат шудааст. Аммо шоир ба ҷойи калима «лаънат шудааст» ибораи «Бод аз он дур»-ро дар ҳар ду ҷумла ё мисраъ истифода бурдааст. Дар ин қитъа таҷниси лафзӣ низ истифода шудааст.

Абдурахмони Ҷомӣ дар охири «Чихил ҳадис» қитъаи зеро овардааст:

Арбаинҳои солиқон Ҷомӣ,

Ҳаст баҳри вусули садри қабул.

Нест аз фазли ҳақ ачибу ғариб,

Ки бад-ин арбаин расӣ ба вусул. [10 с.37]

«Чихил ҳадис»-и Ҷомӣ аз намунаи беҳтарини осори бадеии шоир ва асари ирфониву маърифатии асри XV ва анъанаи чихилҳадиснависӣ маҳсуб меёбад.

Намунаҳои чихил ҳадисҳои ирфонӣ хели зиёданд, ки мо баъзеи онҳоро дар ин мақола меорем, то хонандаи ин сатрҳо аз вусъати анъанаи мазкур огоҳӣ ёбад:

«Чихил ҳадис»-и Абуабдуррахмони Суламӣ, ки ӯ Муҳаммад ибни Абдуррахмони Суламӣ (соли вафоташ 412 ҳиҷрӣ); [5 с. 134]

«Моулмубин фӣ ҳадисиларбаин»-и Иброҳим ибни Абдуллоҳ ибни Абдуллатифи Хучандӣ, ки ӯро «Мунийятуссоликин ва бағятулорифин» меномиданд; [5 с.138]

«Аласмоуларбаун»-и Шайх Шаҳобуддини Сӯҳравардӣ (соли вафоташ 632 ҳиҷрӣ); [8 с. 520]

«Мифтоҳулкунуз»-и Хусайн ибни Аҳмад ибни Муҳаммади Табрэзӣ, шомили чихил ҳадиси қудсӣ буда, асрори ирфонӣ ва улуми ладуниро дар бар мегирад. Ин китобро муаллиф мутамоил ба таълимот ва афкори сӯфия навиштааст; [8 с. 519]

«Чихил ҳадис»-и Муҳаммад ибни Маҳмуди Аксароӣ бар машраби сӯфия шарҳ додааст; [5 с. 143]

«Чихил ҳадис»-и Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ (713-784х.), ки ҷузъи «Арбаин»-и Ибни Арабӣ аст; [8 с. 517]

«Чихил ҳадис»-и Сонӣ ибни Муҳаммади Тошкандӣ ки аз кутуби сикоти баргузида ва тарҷума карда ва бо ҳар як ҳикояте овардааст; [8 с. 516]

«Шарҳи чихил ҳадис»-и Ҳисомуддин ибни Алоуддини Рӯҳободӣ, шогирди шайх Бурҳониддин ба дастури «шайхи ориф ва ошиқи содиқ ва мушфиқи муҳаққиқ шайх Ҳасан»; [8 с.518]

«Чихил ҳадис»-и сӯфиёна Абдулваҳҳоб Сайид Челонӣ (соли вафоташ 1214х.); [8 с. 519]

«Тарҷуматулаҳодис» чихил ҳадиси манзум (соли вафоташ 899х.), аз Абдуллатиф ибни Сулаймони Турбатӣ, ки чихил ҳадиси сӯфиёна аст. Ба таври густурда дар қолаби маснавий шар шудаанд; [8 с. 518]

«Аррисолатуалийя филаҳодисуннабавийя» (910 х.) аз Мулло Ҳусайни Кошифии Байҳақии Сабзаворӣ шомили чихил ҳадиси марвӣ аз паёмбар. [9 с. 168]

«Ҳадятулхайр» аз Баҳоуддавла Ҳасан ибни Қосими Нурбахш шомили чихил ҳадиси ирфонӣ аз гуфтаҳои паёмбар ва шарҳи мухтасари онҳо; [8 с. 121]

Ҳамин тавр, метавон ба ин натиҷа расид, ки кутуби «Чихил ҳадис» ё «Арбаин» маъмулан барои ташреҳи суннати ҳазрати Пайғомбар (с) ихтисос доранд, ба ҳайси сарчашмаи ирфон шинохта шудаанд. Пайванди ин анъана бо тасаввуфи исломӣ ба чанд омил иртибот дорад. Нахуст, он ки аввалин «Чихил ҳадис»-пардозон худ намояндагону пешравони мутасаввифа буданд. Дигар, он ки ба василаи зикру ташреҳи аҳодис нависандагону ровиёни сӯфия шарҳи аҳвол ва нуктаҳои таълимот ва ҷаҳоншиносии машоихро овардаанд. Шояд зикри мақому мартабаи орифон аз он ҷиҳат сурат гирифтааст, ки муаллифон барои собит сохтани сароҳат ва дурустии ҳадис шахсияти гуяндаро муаррифӣ созанд ва аз донишу фазилат ва резгорӣ ё далели муътамад биёваранд.

Масъалаи дигар доир ба анъанаи ёдшуда қолаб ва тарҳи ин осор ва забони онҳост. Бояд гуфт, ки ин навъ асарҳо асосан ба забонҳои арабиву форсӣ таълиф гардида, дар асрҳои минбаъда ва замони муосир ба забонҳои олам тарҷума гардидаанд. Шаклу сохтори ин кутуб низ аз нигоҳи қорбасти жанрҳои адабӣ гуногун буда, бархе дар қолаби ҳикоят, маснавий, қитъа, рубоӣ ва амсоли ин эҷод шудаанд.

Ниҳоят, месазад тазаккур дод, ки кутуби «Чихил ҳадис» дар ҳифзи ахбор ва гуфтору таърихи машоихи қибори сӯфия ва нигориши пайванди шарияту тариқат нақши муҳим доранд.

А Д А Б И Ё Т

1. Абӯҳомид Муҳаммади Ғазолӣ. Китобуларбаин, тарҷумаи Бурҳониддини Ҳамдӣ, Техрон, 1381 ҳиҷрӣ. Иборат аз 288 с.
2. Исофаҳонӣ, Абунаим Аҳмад ибни Абдуллоҳ. (Эзоҳ; ин таълиф дар шакли электронӣ мавҷуд буда, шумораи саҳифаҳои охириин ва соли таълиф маълум нестанд.)
3. Китобуларбаин, тарҷумаи Бурҳониддини Ҳамдӣ, Душанбе, 2002. Иборат аз 322 с.
4. Молиний, Абусаид Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Аҳмад «Ал-арбаин фӣ шувоиссуфия». (Эзоҳ; ин таълиф дар шакли электронӣ мавҷуд буда, шумораи саҳифаҳои охириин ва соли таълиф маълум нестанд.)
5. Мустафо ибни Абдуллоҳ. «Кашфузуннун», бахши «Кутубуларбаинот».
6. Умеда Ғаффарова. Қиссаҳои Қуръон дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ», Душанбе, 2004. Иборат аз 351 с.
7. Фарҳангномаи адаби форсӣ. Калимаи «Ҳадис». с. 514-523.
8. Ҳалабӣ, Али Асғар. Таъсири Қуръон ва ҳадис дар адабиёти форсӣ. Интишороти асотир-1371х.
9. Ҳидоятуррифин. Иборат аз 747 с.
10. Ҷомӣ Арбаин. Муассисаи чоп ва интишороти Остони Қудси Разаӣ. Иборат аз 38 с.

КНИГА «СОРОК ХАДИСОВ» ИСТОЧНИК НОВОСТЕЙ СУФИЙСКОГО ТЕЧЕНИЯ

Данная статья посвящена традиции написания «Сорок хадисов» («Чихил ҳадис») одной из тем суфийско-исламской персидской и таджикской литературы. Исследователь в начале своей статьи рассматривает и анализирует ступень возникновения суфийской литературы, где показывает её структуру и историю. Из содержания статьи можно сделать такой вывод, что такие произведения в литературе средневековья были написаны на персидско-арабском языке и в последствии были переведены на мировые

языки. В книгах «Чихил хадис» не только существуют стихотворные комментарии сказаний пророка, но и даются информации по вопросам учения и жизни мировоззрения суфийского общества. Для подтверждения своих мыслей исследователь проанализировал и перевёл множество литератур.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: возникновения суфийской литературы, суфийское чтение, суфийское общество, суфийско-исламская персидская и таджикская литература, стихотворные комментарии сказаний пророка, книга «Сорок хадисов».

“THE BOOKS OF “FORTY HADITH” ARE QUARRY OF IRFON’S NEWS”

The given article is devoted to the tradition of writing «Chihil hadith» which is one of the themes of Sufi - Islamic Persian and Tajik literature. The researcher at the beginning of his article considers and analyses the way of the beginning of Sufi literature where he shows its structure and history. From the content of the article one can make such conclusion that such kind of works in the middle age literature were written in Persian - Arabic languages and in future were translated into the world languages. There are not only poetic comments said by prophet in the books of «Chihil hadith», but also are given information's on the problems of training, life and outlook of Sufis society. To confirm his thoughts the researcher analyzed and gave a lot of literature.

KEY WORDS: occurrence Sufism literatures, Sufism reading Sufism a society, the Sufism -Islamic Persian and Tajik literature, poetic comments of legends of the prophet, the book «Forty events».

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Ф. Камалов* – соискатель кафедры арабской филологии Худжандского государственного университета им. Б. Гафурова. **ТЕЛЕФОН:** 919 95 05 45

ЧАНБАҲОИ НАМОИШИИ ДОСТОНҲОИ «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ

Хусейнзода Катюни Салмосӣ

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Садо ва симои Ҷумҳурии Исломии Эрон

Устураҳо ва афсонаҳои кӯҳани форсӣ манобеи ғании адабиёти намоишӣ ба шумор мераванд. Ишқ, нафрат, ҳасад, хашм, оз, покдоманӣ, олудагӣ, хабосат, содадилӣ ва ғайра асрҳост, ки мавзӯи умумии ҳамаи асрҳо ва ҳамаи наслҳо будааст ва ҳаст. Дарвоқеъ рамзи мондагории ин осор, навиштагӣ аз дарди муштараки ҳамаи инсонҳост. Аммо илова бар таваҷҷӯҳ ба масоиле, ки дар зарфи замони ҳос намегунҷад, шеваи баён ва сохтори ин навиштаҳо низ аз муҳимтарин авомили мондагории онҳо маҳсуб мешавад, ки дар миёни ин мероси арзишманд, достонҳои «Шоҳнома» аз қобилиятҳои намоишии шигарфе бархӯрдоранд.

Аз ин рӯ, беҳуда нест, ки таи қарнҳо достонҳои «Шоҳнома» раванқбахши маҷолиси наққоли буда ва наққошон ҳазорон тарҳро бо илҳом аз он ба девори қаҳвагонаҳо ва авроқи китобҳо нақш задаанд ва бешак, аз миёни се давраи устурай, паҳлавонӣ ва таърихии «Шоҳнома», достонҳои паҳлавонӣ саҳми басазое дар баёни Ҳакими Тус доштааст. Бар ин асос, бахши устурай ӯ пешдодии «Шоҳнома» аз зуҳури Каюмарс оғоз шуда, ба поёни давраи Фаридун хатм мешавад. Давраи паҳлавонӣ низ аз поёни давраи устурай шуруъ мегардад ва бо марги Рустам ба дасти Шағод ва салтанати Баҳман хотима мепазирад. Давраи таърихии «Шоҳнома» низ пас аз таҳаввули низоми паҳлавонӣ, пайдоиши назми таърихӣ ва тағйири лақаби Баҳман ба Ардашер (Ардашери дароздаст), оғоз мешавад ва то поёни «Шоҳнома» идома меёбад.

Шинохти амиқи арзишҳои мутафовути достонҳои кӯҳан ва тасаллут бар чанбаҳои мутафовути ин осор нишон медиҳад, ки бисёре аз достонҳои кӯҳани эронӣ ва аз ҷумла, қисмате аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дорои чунин бандубасте ҳаст, ки бо ҷобачоии нуқтаи оғоз ва поёни онҳо, ӯ тағйири мизони ширкати ашқоси достон ва ғайра намоишномаҳо ӯ филмномаҳо бо дарунмояҳои мутафовут ҳосил хоҳад омад. Лиҳозо, дар ин мақола роҷеъ ба чанбаи намоишии достонҳои паҳлавонии «Шоҳнома» сӯҳбат хоҳем кард.

Пеш аз он ки ба асли масъала бипардозем, ба таври кӯтоҳе ба чигунагии осори драмавӣ (намоишӣ) ишорта менамоем, ки аз вожаи юнонии «drama» гирифта шудааст, ба маънии намоиш додан, амал, тақлиди инсон дар ҳоли анҷом додани коре ва ҳамчунин ба маънии намоишномаҳо, ки поёни шод ва ғамангез дошта бошанд, мебошад. Пайдоиши драма марбут ба давраи пеш аз мелодии масеҳ аст. Арасту менависад: «Хуммер аввалин касе буд, ки роҳу русуми комедиоро ба шоирони баъд омӯхт ва ҳазлро ба сурати дром даровард» [Арасту 1353, с.27].

Аз қарни нуздаҳум аврупоиён вожаи дромро барои намоишномаҳо ба кор бурданд, ки ба зиндагии мардумони мутаваассит мегардохт. Имрӯз вожаҳои дром ва намоиш, дроматик ва намоиширо ба як маъно ба кор мебаранд. Онҳо тафовутҳои зарифе низ доранд. Вожаи дроматик («dramatique»), ба он чизе атлоқ мешавад, ки марбут ба театр ва ӯ барои театр аст. Масалан, асари

дроматик, сабки дроматик ва амсоли ин. Аммо вожаи намоиш ҳамаи он чиро, ки дроматик илқо мекунад, шомил намешавад. Усулан вожаи намоиш ба забони форсӣ мафҳуми васеътаре дорад.

Масалан, рақс, овозхонӣ, амалиёти акробатик ва ё намоишгоҳҳои гуногун ва ғайра. Дар ҳоле ки дром ҳолати ихтисоситареро дорад. Аз ин рӯ, дар осори адибон истилоҳи унсури дроматик низ ба кор меравад. Мурод аз унсури дроматики адабиёти дostonӣ ин аст, ки асари адабиро ҷолиби тавачҷӯх, мутаҳаррик ва намоишӣ месозад. Пас, қадом вижагиҳо қобилияти мубаддал шудан ба асари намоиширо ба дostonҳои «Шоҳнома» мебахшанд?

Ҳамин ки дар дostonҳои «Шоҳнома» дар бораи паҳлавонон, мочаро ва сарнавиштгашон суҳан ба миён меояд, мӯҷиб мешавад, ки ҳар дostonаш қобилияти табдил ба асари дроматикро дошта бошад. Чаро ки ҳар паҳлавон аз ҳайси сохтори шахсиятӣ, зарфияти шахсияти дроматик буданро дорост. Паҳлавон одаме аст, ки талошгар барои расидан ба инсон ва инсоният. Ҳамин доштан ва надоштан беҳтарин омил барои эҷоди кашмакашӣ миёни паҳлавон бо мавқеият, бо худ, бо дигарон ва бо ҷомеа ва бо табиат мешавад.

Қасоне авсоф ва ҳисоли ба даст омадаро дарк намекунанд ва дар мақоми муқоисаи ӯ бо худӣ хештан бар меоянд ва ин мӯҷиби тазод ва даргирии миёни онҳо мешавад. Мисол, вақте ки Исфандиёр мавқеияти ҳоси Рустамро ба худ муқоиса карда, гумон мекунад, ки Рустам ҳозир мешавад, дасти ӯро бибандад. Аммо посухи Рустам чунин аст:

Кӣ гуфтат бар-ӯ, дасти Рустам бибанд,
Набандад маро даст чархи баланд.

[Мисолҳо аз «Шоҳнома»-и нашри Маскав аст]

Ва тазоду кашмакаш авҷи дигар мегирад. Қасоне авҷи ба даст омадаро дарк мекунанд ва дигар авсоф ва ҳасоилро аз ӯ интизор доранд, ки набуд ва камбудӣ он авсоф ва ҳасоили дигар дурушт ҷилва мекунад. Онон, ки аз паҳлавон тавакӯъ доранд, инро бар наметобанд ва ҳамин боиси даргирӣ ва кашмакашии онон бо паҳлавон мешавад. Авсофи ба даст наёмада, боиси кашмакашии паҳлавон бо худаш мешавад, зеро ду гуна авсофаш бо ҳам дар ҷидол ва ситезу рӯё қарор мегирад. Мисол, вақте ки Рустам бо тамоми ростӣ ва покӣ ва садоқаташ, пас аз шикаст аз Сӯҳроб ба ӯ дуруғ меғӯяд: «Расми мо ин аст, ки се бор гӯшти бигиред».

Аз сӯи дигар, ҳасоили хуби паҳлавон барои бархе қасон ҳасадангез мешавад ва барои забунон ва пастҳимматон мӯҷиби тарс. Ин ҳасодату тарс ононро ба тавтеа алайҳи паҳлавон таҳрик мекунад, ки худ мӯҷиби эҷоди кашмакашӣ мегардад. Мисол, Исфандиёр ба далели тарс ё ҳасад, ки нисбати бартарҳои ӯ вучуд дорад, ба ҷанг бо Рустам барангехта мешавад, то ба дасти Рустам аз миён бардошта шавад. Ин ҳамон нерӯи мутазоде аст, ки вақте ба арсаи амал дарояд, боиси кашмакашӣ мешавад. Кашмакаш, ки аз дидгоҳи муҳаққиқи дигар аз назари самту сӯ ба берунӣ ва дарунӣ ба лиҳози аҳамият ба фаръӣ ва асли аз назари анвоъ ба ҳафт навъ тазоди фард бо худаш, фард бо фарди дигар, фард бо ҷомеа, фард бо ҳастӣ, ҷомеа бо ҷомеаи дигар, ҷомеа бо табиат ва поре аз ҷомеае бо пореи дигари худ тақсим мешавад [ниг.: Коҳӣ 1374, с.32].

Ба уновни мисол, нерӯи паҳлавон боиси тазоди ӯ бо табиат мешавад ва нерӯҳои табиӣи фавқулода ё нерӯҳои мофавқиттабиӣ бар сари роҳаш қарор мегиранд. Мисол, Рустам ва Сӯҳроб барои ёфтани аспӣ муносиб ба ранҷ меафтанд, чохи Шағод низ аз дигар намунаҳост; Исфандиёри Рӯинтан, ки дар баробари Рустам қарор дода мешавад, бо аждаҳо, дев ва ғайра даргир аст. Ба таври кулӣ ба далели қудрати рӯҳӣ ва ҷисмӣ паҳлавон, ҳамвора зидди қаҳрамонҳо нерӯҳои табиӣ, инсонӣ, иҷтимоӣ ва равонӣ низ дар муқобили ӯ интиҳоб мешаванд. Маҷмӯи инҳо мӯҷиб мешаванд, ки паҳлавон мудом дар кашмакашҳои мухталифи дроматик даргир шавад. Намунаи ҷамъи ҳасоили нек ва бад дар паҳлавонони «Шоҳнома» чунин аст:

Сӯҳроб -далеру ҷангҷӯву қудуратманд, аммо хом ва бетадбир. Дорони отифа, аммо фоқиди андеша.

Тус -далеру ҷангозмуда, аммо камхирад, кинадор ва камтадбир.

Исфандиёр -мубориз, ҷангозмуда, фаррехта, қудратманд, диёнатхо, аммо қудуратпараст ва ғайра.

Бо далели барҷаста будани шахсиятҳо дар «Шоҳнома» ҳасоили паҳлавон ва зидди қаҳрамонҳо низ ба таври кулӣ намунавор ҳастанд. Бинабар ин, ба таври истисноӣ ва дар айни ҳол ҳар замоне чанд, тавонмандии лозим барои зеҳнҳо ва замониҳои дигарро ҳам доранд. Ба далели ҳамин, воқеаҳо, ки паҳлавонони «Шоҳнома» дар он ширкат доранд, дурушту қалон ва дар кашмакашҳо буда, барои ҳар зеҳну замон ҷаззоб аст. Масалан, дар чоҳ шудани Бежан, ҳафт хони Рустам, ҳафт хони Исфандиёр, мочарои Сиёвуш, кушта шудани Сӯҳроб, трагедияи Исфандиёр, Золу Рудоба, Симурғ ва Зол, Симурғ ва Рустам, Рустам ва Ашкбӯс, Таҳмина ва Рустам ва ғайра.

Аввалан, Фирдавсӣ муваффақ шудааст, ки асли дроматики тавозуни нерӯҳои миёни қаҳрамонон ва зидди қаҳрамононро ба хубӣ риоят кунад; сониян, навъи кашмакашӣҳо ва ҷидани

мавонеъ ба сари роҳи қахрамонро қудратмандона, равонкорона ва чомашиносона анҷом додаст; солисан, мавзӯот, мазомин ва дарунмояҳо, чунон ки ишора рафт, фарогир ва ҳамешагианд ва кӯхнаву воғасу монда дар замони худ нестанд. Инҳо иборатанд аз ишқи поки дилдодагон, ишқи палиди номодарӣ ба писархонд, чоҳталабӣ, қудуратхоҳӣ, ҷидоли падару писар, ситез бар сари дин, таассуби ифротӣ, хирадварзӣ ва таодул, имтиҳоне пас додан барои эҳрози шоистагӣ ё бегуноҳӣ, гуноҳ, тавба, итҳом, динпарварӣ, ростӣ, покӣ, некандешӣ, шучоат, ҳасодат, разолат, ҳаё, гузашт, шодхорӣ ва шодзистӣ ва ғами замонаро ба ҳеч гирифтагӣ, ғайрати ҷавонмардӣ, ватандӯстӣ, тачовуз, дифоъ, ҷаҳобинии ирфонӣ ва ғайра.

Чунон ки мулоҳиза мешавад, тамоми дарунмояҳо, мазомин ва мавзӯоти матраҳшуда дар «Шохнома» дағдағаҳои ҳамешагии абноӣ башар (ҳар ду даста неку бад) буда ва ҳаст, ки ин, албатта, ношӣ аз ҷаҳонбинии Фирдавсӣ аст. Медонем, ки ҷаҳонбинӣ мӯҷиби дилмашғулии инсон ба тафаккур миёни дуруст ва нодуруст ва тарҷеҳи хайр бар шар мешавад.

Аз дигар сӯ, ин ки Фирдавсӣ барои қахрамон нуқоти заифе дар назар гирифта ва ҳатто баргарин паҳлавонони асари ӯ ҳам як заъф доранд, қорашро аз дидгоҳи фанни драматик барҷастатар кардааст. Доштани нуқтаи заъф яке аз усулҳои трагедӣ аст, то қахрамони барҷаста ва нек дар асари ӯ ба уфул ва нузул расад. Ҳамин уфулу нузули ӯ боиси тарсу шафқат дар муҳотаб шавад. Тарс аз ин, ки мабодо худ ба сарнавишти қахрамон дучор ояд ва шафқат ба хотири ин ки хайфаш ояд, ки одамӣ ин ҳама нек уфул кунад. Ин тарсу шафқат, тавба аст, ки боиси задухӯрди муҳотаб хоҳад шуд, чаро ки ӯро ба баррасии нақд ва ислоҳи худ вомедорад. Масалан, қудуратпарастии Исфандиёр ва ҳамчунин ҷашми осебпазираш (ки аввалӣ, боиси фиреб хӯрдан ва дуввумӣ, боиси нобудиаш мешавад) мӯҷиби марги дилхароши ӯ мегардад. Ӯ дар «Шохнома» ҳамтое надорад, магар Рустам, ки абарпаҳлавони «Шохнома» аст.

Исфандиёр тамоми қудратҳои рӯҳӣ ва ҷисмиро дорад, вале ҳамин ду нуқтаи заъфи дарунӣ ва беруни ӯро нобуд мекунад ва тарсу шафқати бисёр қавино муассир дар муҳотаб эҷод мешавад.

Дар «Шохнома» кашокашиҳо дар он воҳид чандгонаанд ва ин аз хоси як драма хуб аст. Масалан, дар достони «Рустам ва Сӯҳроб» ду навъи кашмакаши айни (чанги ду неруи қавӣ, яъне Рустам ва Сӯҳроб) ва кашмакаши зехнӣ (талаш барои шинохти тарафи муқобил) вучуд дорад. Ба иловаи кашмакаши фард бо фард (дар шакли кашмакаши Сӯҳроб бо модараш, Сӯҳроб бо Гурдофарид, Сӯҳроб бо Ҳачир, Сӯҳроб бо Рустам, Рустам бо Кайковус ва ғайра) кашмакаши ҷамъ бо ҷамъ (сипоҳи Эрон ва Турон) ва кашмакаши фард бо табиат ё моваротабиат (заъфи Рустам дар баробари Сӯҳроб, заъфи Сӯҳроб дар баробари тадбири Симуғ ва ғайра)-ро яқҷо мушоҳида мекунем ва бо дақиқтар шудан дар достон, кашмакашҳои дигаре низ кашф мешавад.

Дар «Шохнома» бисёре аз гуфтушунидҳо драматик ҳастанд. Аз сӯи фазосозӣ, мавқеият, сохтори шахсияти афрод, мизони аҳамият ва воқеа ва ҳиссу ҳол гӯяндаро илқо мекунад ва аз дигар сӯ, револи гуфтор чунон аст, ки эҳсос намешавад, шарфи каси дигар (соҳиби асар) дар ҳамон гӯянда гузошта шудааст:

Рустам ба Ашқбӯс:

Маро модарам ном марги ту кард,
Замона маро пугки тарги ту кард.

...

Пиёда маро з-он фиристода Тӯс,
Ки то асп бистонам аз Ашқбӯс.
Касоне пиёда шавад ҳамчу ман,
Бад-ӯ рӯйи хандон шаванд анҷуман.

Сӯҳроб:

Пайи коми ӯ тоҷ бар сар ниҳам,
Ҳама кишвар эронӣро диҳам.
Туро бонуи шаҳри Эрон кунам,
Ба зӯру ба дил чанги шерон кунам.

Таҳмина:

Зи ганҷу зафармону ройи сипоҳ,
Ту дорӣ, бар-ин бар фузунӣ махоҳ.
Яке тоҷ дорад падар бар писар,
Ту дорӣ дигар лашкару буму бар.
Чу ӯ бигзарад, тоҷу тахташ турост,
Бузургию аврангу бахташ турост.

Суханони Рустам бар сипоҳ пеш аз пирӯзии сипоҳи Турон:

Кунун гар ҳама пешӣ Яздони пок,

Биғалтем бо дард як-як ба хок.
Сазовор бошад, ки ӯ дод зур,
Баландахтару бахши кайвону хур.
Мабодо, ки ин кор гирад нишеб,
Мабодо, ки ояд ба мо бар нишеб.

Пас аз пирӯзӣ, дар мавриди сипохи шикастхӯрдаи Турон:

Ба ганҷу ба анбӯх буданд шод,
Замоне зи Яздон накарданд ёд.
Сипаҳ буду ҳам ганҷи обод буд,
Сиголаш ҳама кор бедод буд.

Дар «Шохнома» васф ва нақл низ қувваи таҷассум ва тасаввурро ба шиддат таҳрик мекунад ва қобилияти дар хидмати амали ҳаракату тасвир даромданро ба мизони болое доро ҳаст:

Яке танг майдон фуру сохтанд,
Ба кӯтоҳ найза ҳаме бохтанд.
Гирифтанд 3-он пас амуди гарон.
Ҳаме қуфтанд он бар ин, ин бар он.
Ба зех барнамуданд ҳар ду камон,
Зи килку зи пайкон наёмад зиён.
Ғамӣ шуд дили ҳар ду аз якдигар,
Гирифтанд 3-он пас деволи камар.

Васфи нақл дар ин ҷо айнан ба масобаи дастури сахнаӣ сарех, мӯъҷаз ва саҳеҳ аст, ки аввалан, мавқеият ва фазои сахнаро мучассам мекунад ва сониян, мӯҷиби эҷоди чанд дақиқа амали сахнаӣ (амали драматик) мешавад.

Бархе аз нависандагон барои нишон додани қобилиятҳои намоишӣ доштани достонҳои паҳлавонии «Шохнома» даст ба офаридани филмномаҳо ва намоишномаҳо бо илҳом аз ин достонҳо задаанд. Ин даста аз нависандагон дар ҳақиқат аносурӣ драматикӣ достонҳои «Шохнома»-ро дар амал ба намоиш гузоштаанд.

Пажӯҳишгарон барои нишон додани аносурӣ драматикӣ яке аз достонҳои «Шохнома» чунин саволро матраҳ кардаанд, ки оё усулан достони «Рустам ва Сӯҳроб» зарфияти бозофаринӣ ба сурати трагедиро дорад? Бале, достони «Рустам ва Сӯҳроб» дорои ин вижагиҳо аст. Яъне, ду паҳлавони номӣ бо тамоми фузунҳо ҳаҷҷишон рӯ ба рӯи ҳам қарор мегиранд, фоҷиае ба дасти тақдир тақвин меёбад ва кушта шудани писар ба дасти падар эҷоди таъсиру ҳайҷон мекунад ва амсоли ин.

Ба ҳамин тариқ, ҳангоме, асарро дорои аносурӣ драматик медонем, ки табиатан хусусиёти як асари намоиширо дар худ ғунҷонида бошад, масалан, достони мавриди назар, бояд дорои як ё чанд қаҳрамон ва зидди қаҳрамон бошад, ки зидди қаҳрамон дар як инсон мумкин аст, ҳатто нерӯҳои мовароутгаба бошанд. Як асари намоишӣ дорои як замони таърихӣ мушаххас аст (дар «Шохнома»-и Фирдавӣ замони устурай ироа мешавад). Доштани як макони ҷуғрофӣ хос, заминаҳои зуҳури бӯҳронӣ, кашмакашӣ, таълиқ, гиреҳафкани, гиреҳкушоӣ аз дарунмояи муносиби хусусиёти як асари драматик аст, ки ҳамаи ин вижагиҳоро дар «Шохнома» метавон дид.

АДАБИЁТ

1. Арасту. Фани шеър/Тарҷумаи А.Зарринқуб. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1353 ҳиҷрӣ.
2. Ислонӣ Надӯшан, Мӯхаммадалӣ. Достони достонҳо. Техрон: Тӯс, 1356.
3. Коҳӣ, Абулқосим. Чанбаҳои намуришӣ дар адабиёти куҳан (маҷлиси пажӯҳиши мунташирнашуда). Техрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди ислонӣ, маркази пажӯҳишҳои бунёдӣ, 1374.
4. Оҷанд Яъқуб. Намоишномаи навиҷӣ дар Эрон (Аз оғоз то 1320 х.к.). Техрон: Нашри най, 1374.
5. Проғп В. Рехшиносӣ қиссаҳои парӣён./Тарҷумаи Фаридун Бадрӣ. Техрон: Тӯс, 1368.
6. Фирдавӣ Абулқосим. Шохнома/Таҳти назари Бергелс. М., 1966.

ПОСТАНОВОЧНЫЕ СВОЙСТВА ПОЭМ «ШАХНАМЕ»-ФИРДОУСИ

В данной статье речь идёт о постановочных свойствах поэм «Шахнаме» Фирдоуси. Автор на основе примеров из поэм «Рустам и Сухраб», «Исфандиёр» и т.д. доказывает возможность написания постановочных произведений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: поэмы «Шахнаме», постановочные свойства поэм «Шахнаме» театральные постановки поэм «Шахнаме», драматическое произведение.

PRODUCTION PROPERTIES OF POEMS "SHAHNAMA"-FIRDOUSI

In given article it is a question about постановочных properties of poems "Shahnama" of Firdousi. The author on the basis of examples from poems «Rustam and Suhraб», and т.д. proves to "Isfandiyo" possibility of a writing of production products.

KEY WORDS: poems "Shahnama", production properties of poems "Shahnama" theatrical performances of poems "Shahnama", drama product

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Хусейнзода Катоқони Салмоӣ* - соискатель факультета таджикской филологии Таджикского национального университета.

ТАРҒИБИ ИЛМУ ДОНИШ ДАР АШЪОРИ СОМЕИ ОДИНАЗОДАИ ХАТЛОӢ (*бахшида ба ҷашни Соли маориф ва фарҳанги техники*)

З. Холиқова Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мавзӯи илму дониш ҷӣ дар эҷодиёти адибони гузаштаи тоҷику форс ва ҷӣ дар ашъори муосирон мавқеи калон дорад. Ин аст, ки устод Рӯдакию Фирдавсӣ, Ибни Синову Хайём, Аттору Саной, Ҷалолиддини Румӣ, Саъдию Ҳофиз, Ҷомию Бедил, Биною Ҳилолӣ, Сайидо, Аҳмади Дониш ва дигар шоирони классик илму донишро мавзӯи асосии эҷодиёти худ қарор додаанд. Шоирону нависандагони муосири мо давомдихандагони суннату анъанаҳои неки аҳли адабу фарҳанг мебошанд. Устод Айнӣ, А. Лоҳутӣ, Сайид Зӯфархони Ҷавҳарӣ, Пайрав, Абдулҳайи Мучахарфӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, Б. Раҳимзода, Мӯъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Ашӯр Сафар, Гулрухсор, Фарзона ва дигарон аз ҷумлаи онҳоянд.

Донишманди маъруф ва суҳанвари намоён Сомеи Одиназодаи Хатлоӣ (1907 - 1995) аз зумраи ҷунин шоиронест, ки мавзӯи илму донишро дар маркази диққат гузошта, дар ашъораш пайвасти рӯ ба мактабу китоб оварда ва аз худ намудани илму донишро талқин намудааст. Дар шеърӣ «Даъват» (1948) шоир дар хусуси мактаб суҳан ронда, ҳамаро ба ин макони илму дониш даъват мекунад. Ӯ мегӯяд, ки акнун ҳангоми илм омӯхтан фаро расид ва шумо дар ин «боғи фунун» барои омӯхтану аз худ намудани илму дониш маъво бигиред.

Ҷунончи:

Дӯстон, хезед акнун, боби мактаб во кунем,
Бо гулон боғи дабистонро ҳама зебо кунем.
Саф ба саф аз ҳар ҷавониб сӯи мактабҳо равем,
Нағмаҳои аргунун аз пардаи боло кунем.
Эй хушо, омад ба мо ҳангоми илм омӯхтан,
Ҳамчу дарсомӯз дар боғи фунун маъво кунем! (1, 180).

Ё ин ки дар шеърӣ «Хитоб ба фарзанд» низ Сомеъ ба сӯи мактаб рӯ овардан, илму дониш омӯхтан, хӯрду хоб кам қарданро ба фарзандон таъкид кардааст. Шоир мегӯяд, ки бо пулу мол дил равшан намешавад, инсонии соҳибхирад бояд қалбашро тавассути илму дониш равшан намояд:

Фарзанди арҷманд ба мактаб шитоб кун!
Бо нури илм мулки дилат моҳтоб кун!
Нахли мурод пурсамар аз ғайзи мактаб аст,
Такрор кун ҳамеша каме хӯрду хоб кун.
Бо молу ҷоҳ қалби ту равшан намешавад,
Қалбат ба нури илму хунар моҳтоб кун! (1, 186).

Дар ҷои дигар Сомеи Одиназода ҷаҳлу нодонӣ ва гумроҳиро ба қалби одамӣ монанди мор ва таънаи душманро дар ҷигар монанди хор ба қалам додаст:

Ҷаҳлу нодонӣ ба наздики хирад ор асту ор,
Заҳри гумроҳӣ ба қалби одамӣ мор асту мор,
Таънаи ағёр доим дар ҷигар хор асту хор,
Сомеи шӯрида муштоқи руҳи ёр асту ёр,
Ғар суҳан некӯ набошад, лоиқи такрор нест,
Меҳрубониҳои бечо камтар аз озор нест. (1, 251).

Ба ақидаи Сомеи Одиназода, танҳо илм омӯхтан шахсро обрӯманд мегардонад. Аз ин ҷост, ки шоир хонандаро боз ба илм омӯхтан даъват менамояд. Ҷунончи:

Илм омӯз, эй оқил, алам дар баҳру бар бошӣ,
Ба нури илму дониш шӯълаи шамсу қамар бошӣ.
Ба ҳар ҷониб, ки рӯ ори, азизу мӯътабар бошӣ,
Ба алфози лазизат манбаи шаҳду шакар бошӣ.
Суҳан озод гӯ, озод гӯ, озодтар бошӣ,
Баҳори бахти инсонро ниҳоли пурсамар бошӣ. (1, 251).

Дар банди дигари ин мусаллас шоир илмро ба гулзор ташбех дода, меғӯяд, ки агар ба ин гулзор саёҳат кунӣ, ба мақсад мерасӣ. Адиб аз ҷаҳлу нодонӣ канорачӯи карданро ҳамона таъкид намуда, меғӯяд:

Ба гулзори маонӣ гар сайёҳатро раво дорӣ,
Ба мақсад мерасонад дар дилат гар муддао дорӣ.
Сухан омӯз, доно шав, агар майли само дорӣ,
Бикун аз ҷаҳлу нодонӣ ҳазорон бор безорӣ.
Сухан озод гӯ, озод гӯ, озодтар бошӣ,
Баҳори бахти инсонро ниҳоли пурсамар бошӣ. (1, 251).

Албатта, бе китоб аз худ намудани илму дониш ғайри имкон аст. Аз ин рӯ, Сомеи Одиназода дар шеърӣ «Китоб» ҳазинаи донишу ҳикмат– китобро манбаи илму дониш ва ҳунар доништааст. Чунончи:

Манбаи илму ҳунар, меҳри дурахшон аст китоб,

Дар саводи кишвари дил моҳи тобон аст китоб.
Кошифи ҳар ганчи пинҳонист ӯ бешаққу райб,
Ҳам ҷароғи шӯълавар бар аҳли инсон аст китоб. (1, 251).

Ба гуфтаи Сомеъ аз хондану такрор кардани китоб ақл меафзояд, дил сайқал меёбад ва толибилмонро китоб дар воқеъ «роҳати ҷон» аст, таъкид менамояд шоир:

Ақл афзояд зи такрори китоб, эй хушманд,
Сайқали дил, толибонро роҳати ҷон аст китоб. (1, 207).

Китоб, ба ақидаи шоир, бӯстони беҳазонро мемонаду конеро, ки дар қаъри он ганҷҳо ниҳонанд. Ҳеч гоҳ дар ин бӯстон ҳазон зафар намеёбад, ҳамеша тозаву тар ва монанди «садбарги хандон аст» гуфтани адиб ҳар як шахсро ба хондани китобу аз худ намудани илму дониш даъват менамояд:

Бӯстони беҳазон, оинаи пешиниён,
Ганҷҳо дорад ниҳону кони ирфон аст китоб.
Кай зафар ёбад ҳазон дар гулшани зебои ӯ,
Тозаву тар доимо, садбарги хандон аст китоб.
Бӯи мушқу анбар аз авроқи ӯ ояд бурун,
Бар машоми олимон монанди райҳон аст китоб. (1, 207).

Шоир низоми ҷомеа ва рафоҳияти мулкро дар моҳияти пурмуҳтавои ҳидояткунандаи китоб мебинад. Нури маърифат, ки аз китоб сарчашма мегирад, ҳар як ҷои торикро равшандиҳанда аст, таъкид менамояд адиб. Ба ин маънӣ, чунонки шоир муқарраран хотиррасон мекунад:

Аз китоб аст интизоми мулк дар рӯи ҷаҳон,
Ҳар кучо торик бошад, партавафшон аст китоб.
Ҳалли мушқил аз китобу илми тиб андар китоб,
Бар машоми дардҳо бешубҳа дармон аст китоб. (1, 207).

Гул бо тамоми зебӣ ва бӯю наҳати зиёд доштаниш, – меғӯяд Сомеъ,- пас аз чанд рӯз пажмурда мешавад, аммо китоб бо муҳтавои ғояҳои олиаш гулзори ҷовидонӣ аст.

Сомеи Одиназода дар рубоӣташ низ дар боби илму дониш таваққуф намудааст. Ӯ айёми ҷавониро аз ҳама чиз боло гузоштааст, ҳатто аз подшоҳиву вазири ҳам. Шоир меғӯяд, ки ҷаҳлу кӯшиш намо, то илму дониш омӯзӣ ва донишманд шавӣ. Танҳо шахси донишманд метавонад, ҳамаи занҷирхоро кушояд.

Дар рубоии дигар шоир донишқадаро маъдани ирфону донишҷӯёнро ба булбулони хушилҳон ташбех додааст. Ӯ дар ҷавонӣ илму дониш андӯхтану таҳсил дар донишқадаҳоро талқин намудааст, чунки дар пирӣ афсӯс хӯрда пушаймон мешавӣ, меғӯяд Сомеъ:

Донишқадаҳо, ки маъдани ирфонанд,
Он ҷо ҳама булбулони хушилҳонанд.
Бар одами пир кай муяссар гардад,
Афсӯскунон ба ҳеш саргардонанд. (1, 388).

Дар ҷои дигар низ шоир ҳамин нуктаро таъкид намуда, меғӯяд, ки ҳар як сонияи ҷавониро бояд қимат шумурд, чунки умри ҷавонӣ мисли барқу бод зуд даргузар аст. Хондани донишқада ва дар ҷавонӣ илму дониш андӯхтанро барои худ давлат бояд шумурд, меғӯяд, шоир.

Хулоса, тарғиби илму дониш дар ашъори Сомеи Одиназодаи Хатлонӣ мавқеи муҳим дорад. Шоир хонандаро ба китобхонӣ ва рӯ овардан ба мактабу аз худ намудани илму дониш раҳсипор менамояд. Ашъори дар мавзӯи тарғиби илму дониш эҷоднамудаи шоир ҳам барои имрӯзиён ва ҳам барои ояндагон арзиши баланди маърифатӣ ва тарбиявӣ ахлоқӣ доранд.

АДАБИЁТ

1. Сомен Одиназодаи Хатлонӣ. Дафтари сабз. Матни илмию интиқодӣ (Бо сарсухан, таҳия, танзим, шарҳи луғот, тавзеҳот ва феҳрастҳои Абдулҳай Маҳмадаминов). Душанбе: - Сино. 2004, с. 575.
2. Сомен Одиназода. Дили садпора (Маҷмуаи шеърҳо) (Таҳияи Сайид Раҳмон). Кӯлоб: Сада, 2003, с. 76

ПРОПАГАНДА НАУКИ И ЗНАНИЙ В ПОЭЗИИ СОМЕН ОДИНАЗАДЕ ХАТЛОНИ

Тема науки и знаний имеет очень важное значение как в творчестве персидско-таджикских поэтов прошлых столетий, так и в творчестве современных авторов. В данной статье автором подвергнуто изучению и рассмотрению пропаганда науки и знаний в творчестве современного таджикского поэта Сомен Одиназаде (1907-1995).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: наука, знания, поэзия Сомен Одиназаде, тема науки и знаний в поэзии Сомен Одиназаде.

ПРОПОГАНДА THE SCIENCE AND KNOWLEDGE IN POETRY OF SOME ODINAZADA KHAKTLONI

The theme of a science and knowledge has very much great value as in creativity of the Persian-Tajik poets of last centuries and in creativity of modern writers. In given article by the author it is subjected studying and consideration propagation of a science and knowledge in creativity of modern Tajik poet Same Odinezade (1907-1995).

KEY WORDS: a science, knowledge, poetry of Same Odinezada, a theme of a science and knowledge in poetry of Same Odinezada.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *З. Холликова* – соискатель кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы Таджикского национального университета.

БАРРАСИ ВА ТАҲЛИЛИ МУСИҚИИ ДАРУНӢ ДАР АШӢОРИ ОЗОДИ МАҲДӢ АХАВОӢИ СОЛИС

Лайло Карими Валучой
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Инсон насхустин саъӣ мекунад ниёзмандӣҳои эҳсосоти худро бо осоти мавзун ба дигарон бифаҳмонад. Бар ин асос, уламои фан ҳамвора ба ин бовар ва ақида ҳастанд, ки калом ва савт тавбаам ҳастанд. Зеро омехта шудани шеър бо мусиқӣ асарашро дучанд мекунад. Дар воқеъ, мусиқӣ каломии ҳамзамон бо таваллудӣ шеър тақвину ёфтааст. Хегел мӯътақид аст, ки «Шоир пайваста ба кумаки мусиқӣ бар меҳзад, пас, агар мусиқӣ набошад, шеър комил нахоҳад буд». (Қадқанӣ, 1370, саҳ.326)

Дуктур Ҳабиб Набавӣ дар бораи мусиқӣ чунин мегӯяд «Мусиқӣ он ҷое ба зухур мерасад, ки вожагон ва каломот аз абзори эҳсосоти тӯфонӣ ва амиқии инсонӣ очиз ояд».

Агар бихоҳем аҳамаияти мусиқиро аз диди Ахавон бингарем, бояд донист, аҳамияти мусиқӣ аз диди ӯ ба андозае аст, ки ҳамвора мавриди тавачҷӯҳи ӯ будааст. Ҳарчанд ӯ дар худуди солҳои 1355 ҳичрии шамсӣ қитъаоти бе вазн сурудааст, аммо баъдҳо ин шеваи номавзунро нарасонид ва шеърро «Ҳамон тағаниии маълуф ва маънус донист, ҳамон сир ва суруди ношинохта, ҳамон ҷорӣи мутарранами арвоҳ ва кароҳии мавзун, ки ритми малфуз, ритми муқолим ва мутаккалим аст аз маъноии рақсҳои руҳи одамӣ, рақси андӯҳон ва марғи шодӣҳо ва шури зиндагӣ ва ҳаяҷони ҷон бо калима ва оҳанги ошноӣ каломот; рақси калом ва каломоти дидан ва доништан» (Ахавони Солис, 1338, с.7). Бо ин таъриф мебинем, ки мусиқӣ аз диди Ахавон дар тӯли таърихи ҳар шоире, ки бо мусиқӣ ва оҳанги калом ошноӣ дошт, дар қораш муваффақтар будааст. Маҳдӣ Ахавони Солис низ аз ҷумлаи шуарое аст, ки аз мусиқӣ ба таври васеъ ва ҷашмигире дар ашъораш баҳра бурдааст.

«Ахавони Солис дар соли 1307 ҳичрии шамсӣ дар Туси Машҳад дида ба ҷаҳон гушуд. Ва дар ҳамон шаҳр дарс ва мусиқӣ омӯхт ва саранҷом дар соати 10³⁰ шаби якшанбе 4-уми шаҳривар дар бемористон меҳри зиндагиро падруд гуфт ва бо ин буму бар видоъ кард. Ва дар қанори оромгоҳи Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ ба хок супурда шуд». (Ланғули 1370 ҷ.-2, саҳ.296)

Зиндагии Ахавон дар маҷмӯъ дар давраи пурталотуме аз ҳаракатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ гузаштааст. Аз ин рӯ, шаҳри Ахавон моро бо даврае аз таърих ошно мекунад. Таърихе, ки ривоятгари он Ахавони Солис аст ва меҳода бо яб ва навмедӣ ва нафрату исён тасвиргари он бошад.

Нависандаи инсон дар шеъри муосир мегӯяд: «Дугонагии фарҳангӣ як бор ӯро ба дигаргун қардани сарнавишти инсон мегароёнад ва як бор низ ӯро ба нафӣи ҳар гуна қоре дар инсон ва дар натиҷа беҳудагии ҷаҳон мекашонанд. Ин исбот ва пазиришу инқор, ҳатто ӯро во меҳорад, ки роҳи ҳалли илликоте пешниҳод кунад ва гузаштаву акнунро оштии диҳад». (Мухторӣ 1376, саҳ.434)

Оқои Муҳаммад Омӯли мегӯяд: «Агарчи Ахавон бо сурудани газалиёт ва қасоиди хеш шоирӣ бузург нашуд, аммо бояд бовар кунем, ки ӯ зотан шоир буд ва ҳатто бо Нимо ошно намешуд, ин таҳаввул дар шеъри мо сурат намегирифт, Ахавон дар газал ва қасида, бешак, аз саромадони рӯзгор мешуд. Аммо ошноияш бо шоир «Подшоҳ Фатҳ» ва «Афсона» масири шеърсароии ӯро иваз кард ва

ӯро то бад он чо бурд, ки тавонист поягузори сабки чаҳид дар шеъри нимоӣ бошад». (Муҳаммад Омӯлӣ 1370, сах.39)

Дарвоқеъ басомади болоӣ аз ашъори озоди Аҳавони Солисро мусиқии дарунӣ ва аносири ҷузъии он ташкил медиҳад. Ӯ чун дигар шоирони бузург ҳамчун Мавлавӣ ва ғ. сахт талош мекунад то қудрат ва маҳорати худро дар мусиқӣ, бавижа, мусиқии дарунӣ нишон диҳад. Бавижа, дар се маҷмӯа: «Зимистон», «Охири «Шоҳнома»», «Аз ин усто» ин мусиқӣ бисёр пуррагтар мешавад.

Дуктур Шафъии Қадқанӣ дар бораи мусиқии дарунӣ дар шеъри Аҳавон чунин мегӯяд: «Ин мусиқӣ дар шеъри Нимо зиёд мавриди таваҷҷӯҳ набуда, вале шогирдонаш, ба хусус, Аҳавони Солис аз он дар шеър бисёр истифода кардаанд». (Шафъии Қадқанӣ, 1380, сах.122)

Бо таваҷҷӯҳ ба аҳамияти мусиқии дарунӣ, ки дар таърифи он бояд гуфт: «Ба абзоре, ки ҷанба дорад ва мусиқии каломро аз назари равобити овой ба вучуд меоваранд ва ё афзун мекунанд ва боиси эҷоди мусиқии дарунӣ ва ҳамоҳангиҳои савтӣ мешаванд, мусиқии дохилӣ гӯянд». (Шамсиё, 1383, сах.24)

Ашъори Аҳавонро аз лиҳози мусиқии дарунӣ ба бахшҳои зер метавон тақсим кард:

1. Бо бақоргирии самтҳо ва мусаватҳо ва ороишҳои лафзӣ дар ашъораш симфонии ҳосеро, ки ҳосили нағмаи хуруф аст, ба вучуд овардааст.
2. Хузури калимоти ҳамхон ва муштаракулхуруф ё ҳамон вожагон ба таври густурда дар ашъораш дида мешавад. Албатта, лозим ба зикр аст, ки ин ду мавриди боло бештарин ҳаҷми ашъори озоди Аҳавонро ба худ ихтисос додааст.
3. Ба коргирии анвои ҷинос ва қофияи дарунӣ.
4. Такрори бо савти як калима ё ҷумла, ё ба қавли ҳуди Аҳавон «Ҷудоии ғаъли такрор» дар сатҳи васеъ, ба тақвият ва ғинои мусиқӣ афзудааст.

Ҳамон тавр, ки мебинед, мусиқии дарунӣ ҳам қавоиде дорад, ки бо шинохти комил аз овоҳо ба даст меояд ва дар ҳақиқат дар шеъри нимоӣ мусиқӣ аз байн намеравад, балки амиқтар ва печидатар мешавад. Барои дарки он наметавон ба завқ ва қароҳа басанда кард.

Он чи боиси ташҳиси вожаҳо ва растохези калимаҳо мешавад, авомили шинохташудае мисли вазн, қофия, радиф, ҷинос, такрор вочорой ва ғ. мебошад, ки худ гуруҳи мусиқиро ташкил медиҳад. Ашъори озоди Аҳавон низ дар ҳақиқат аз раҳгузари ҳамин низоми мусиқӣ аст, ки аз забони оддӣ ва рӯзмарра ҷудо мешавад ва дар муқоиса бо бисёре аз ашъори дигар ошиқон, дар сатҳи болотар қарор мегирад. Ва ин дақиқан ҳамон чизе аст, ки метавон тавфиқи ҳамаи шохкориҳои адаби ҷаҳонро ба мизони наздикии онҳо ба ин ҳавза аз мусиқӣ донист.

Дар ин мақола ба асоси манбаи аслий, яъне се маҷмӯа: «Зимистон», «Охири «Шоҳнома»», «Аз ин усто» ашъори озоди нави нимоии Аҳавон дар ҳайтаи мусиқӣ, мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифт ва мушаххас шуд, ки эшон гироиши ҷиддии мусиқии дарунӣ дорад.

Лизо, нахуст, боризтарин мусиқии дарунӣ, ки шомили вочорой, такрор, калимоти муштаракулхуруф буд, истихроч ва ҷамъоварӣ ва фишбардорӣ гардид. Сипас, барои ҳалли шавоҳиди шеърӣ сабт ва забт шуд.

Дар поён мафҳуми абёт бо таваҷҷӯҳ ба мутолиот ва манобеи китобхона мавриди таҷзия ва таҳлил қарор гирифт.

Равиши таҳқиқи тавсифӣ – таҳлилий аз навъи таҷзия ва таҳлили мӯҳтаво ба сурати кӣфӣ мебошад.

Дар луғатномаҳо маънии вожаи «оҳанг»-ро бештар дар вазни шеър медонистаанд. Аз ҷумла, дар фарҳанги форсии дуктур Мӯин оҳанг ба маънии сурати мавзун ва таносуб омадааст. (Мӯин, 1375, сах.107) Аз қадимтарин таъриф барои «назми муайяне аст дарозмана» ва ё комилтар бигӯем «вазн навъе аз таносуб аст». (Нотилии Хонларӣ, 1345, сах.23)

Бо ин таъриф аз вазн, бояд бигӯем, манзур аз оҳанг фақат вазни шеър нест, балки ҳар равише, ки шоир ба қор мегирад, то каломро аз равиши табиӣ наср дур созад ва дар он ба навъе таносуб эҷод кунад, оҳанг дар шумори мусиқии шеър аст. Бо чунин густурдагӣ аз мафҳум, мусиқии шеър, дорои ҷаҳор ҷашмандоз аст, ки иборатанд аз: -мусиқии берунӣ; мусиқии канорӣ; мусиқии дарунӣ; мусиқии маънавӣ.

Аҳавон мисли ҳар шоири дигаре шеъри хуб ва мутаваҷҷӯб дошт. Аммо дар ивази шеърҳои хеш воқеан хуб ва ғайри қобили тақлид аст. Ин шоир, ки ба унвони яке аз сайёрағони бузург ва мондани манзумаи рангин ва пур бори шеъри нимоӣ шинохта шудааст, бо мусиқии миллӣ ва эронӣ ошноӣ ва ба ин ишқ меварзад. Ҳамвора ба он таваҷҷӯҳ дошта ва дар таърифааш аз мусиқӣ чунин мегӯяд: «Гоҳе фикр кардам, ки мусиқии мо чи қадар амиқ ва олий, инсонӣ ва маъсум аст, чи шавқҳо ва нолаҳову ғамҳо ва аҳёнан гоҳ-гоҳ чи сурур ва тарабҳо, ки ҷашмандози дунёи мо онро сохта ва чи қадар ин мусиқӣ пурлутф, наздик ба ҷон ва сафову осудагии одамӣ аст ва таъсираш дар мо аҷиб ва инқорнопазир аст». (Аҳавони Солис, 1373, сах.149)

Ливо, ба таваччӯҳ ба аҳамияти мусиқӣ дар диди Ахавон пас аз баррасиҳои баамаломата дар ҷой-ҷойи ашъораш мусиқии ҷаҳоргонаи берунӣ, канорӣ, дарунӣ, маънавӣ ба ҷашм меҳӯрад, аммо дар ин миён асоситарин мусиқӣ дар байни мусиқӣҳои ҷаҳоргона, мусиқии дарунӣ аст.

Дар воқеъ, яке аз розҳои зебоии шеъри Ахавон ба коргирии саҳеҳи дастгоҳи мусиқии шеър аст, ки аввалан бар пояи истифода аз авзони нимой шакл гирифта, аммо дар онҳо баст ва густариши хунармандона ба вучуд овардааст. Дар ин дастгоҳ имконоти тавликунандаи мусиқӣҳои ҷандгона мисли вазн, қофия, радиф ва бакоргирии соمتҳо ва мусавватҳо ва овои хуруф ба хубӣ ба кор гирифта шудааст.

Ахавон бо дунёи вожаҳо ҷунон маънус ва ошно аст ва калимотро дақиқ ва санҷида бар мегузинад, ки ҳар калима бар мадори зеҳни ӯ, ҷуз ҳамто ва ҳамчинси худро аз назари вазн ва ҳамовой ва ишпироки хуруф ҷазб намекунад. Ин хусусияти бориз ва ошкор дар ашъори нимии Ахавон боиси ташхис ва барҷастагии шеърҳояш шудааст.

Барои нишон додани ин воқеъият намунае аз шеърҳояш оварда мешавад, то маҳорати Ахавонро дар мусиқии калом бо истифода аз танини вожаҳо ва эҷоди сукун ва қатъу васлҳои каломӣ нишон диҳад.

Ахавон мисли як хатиб бо садои расо ва бо калимоти равшан аз хушоҳангии вожаҳо ва мусиқии вазну чиниши вожагон истифода мекунад. Ва шеърро саршор аз гирой ва ҷаззобият мекунад.

Ин шикаста ҷанги бе қонун,
Роми ҷанги ҷангии шурида ранги пир,
Хешро дар боргоҳи пурфурӯғи меҳр,
Турфа ҷашмандози шоду шохиди Зартушт,
Бо паризоде ҷамон сармаст. (Охири «Шоҳнома», сах.70)

Намунаи дигар:

Саломатро намехоҳанд посух гуфт,
Сарҳо дар гиребон аст.
Касе сар бар наёрад қард посух гуфтгану дидори ёронро,
Ниғаҳ ҷуз пешии поро дид натвонад.
Вагар дасти муҳаббат суи кас ёзӣ, ба икроҳ оварад аз бағал берун,
Ки сармо саҳт сӯзон аст. (Зимистон, с.108)

Дар ин шеър мо илова бар қофияи аслии ва қофияҳои дигар, аз мусиқии гӯшнавоз ва асаргузорӣ лаззат мебарем, ки ҳосили мусиқии дарунӣ ва овои хуруф мебошад. Дарвоқеъ, вучуди ин гуна ашъор дар ин се маҷмӯаи номбурда гӯё ин ҳақиқат ва гуфтаи худӣ Ихвон мебошад, ки мӯътақид аст, бо ҷодуи саҳҳор қофия ва бо каманди радиф ва ҷодуи такрор шеърро ғайриқобили дастрас ва тақлид қарор додааст:

На садое ҷуз садои розҳои шаб,
Ва обу нармои насиму ҷиру ҷиркҳо.
Посдорони ҳарими хуфтағони боғ ва садои ҳайрати бедори ман (ман маст будам, маст)
(Аз ин Авесто, с.23)

Дар ин ҷо Ихвон бо истифода аз мусиқии дарунӣ ва бакоргирии мусиқии калимоти оромиш ва сукунӣ фазоро ба зебӣ тасвир кардааст.

Бегумон мусиқӣ таъсири босазое дар ҷовидонат ва латофати осори адабӣ дорад, ба тавре ки аз дер боз шоире, ки бо мусиқӣ ошноӣ дошт, муваффақияти бештаре доштааст. Ихвон низ бо завқ ва салиқае ҳоси худ ва бакоргирии ороишҳои лаҷӣ мусиқии дарунӣ шеърро тақвият ва бар ғиноӣ он афзудааст ба тавре, ки мусиқӣ зарбате ва симфонияи ҳосеро, ки ҳосили авҷорӣ ва калимоти ҳамхон ва муштаракулхуруф мебошад, дар ашъораш эҷод кардааст ва бад-ин тартиб пӯёии шеърро дучандон кардааст.

А Д А Б И Ё Т

1. Ихвони Солис Маҳдӣ. Зимистон, Техрон, 1335.
2. Ихвони Солис Маҳдӣ. Охири «Шоҳнома», Техрон, 1388.
3. Ихвони Солис Маҳдӣ. Аз ин Авесто. Техрон, 1366.
4. Ихвони Солис Маҳдӣ. Дар ҳаримисоҳҳои сабз (маҷмӯаи мақолот), ҷ.1. Техрон, 1373.
5. Печо Хусайн. Баррасии сабки Ихвон бар меҳвари мусиқии шеър. Техрон, 1383.
6. Шафъӣ Кадканий, Муҳаммад Ризо. Мусиқии шеър. Техрон, 1370.
7. Шамисо Сирус. Нигоҳе тоза ба бадеъ. Техрон, 1383.

ИЗУЧЕНИЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ ВНУТРЕННЕЙ МУЗЫКИ В ТВОРЧЕСТВЕ ОЗОД МАХДИ АХАВОНИ СОЛИСА

Поэзия и музыка находится в постоянном соединении. В данной статье автором подвергнуто изучению и анализу значение музыки с точки зрения великого иранского поэта Ахвана Солиса, который очень широко использовал музыку в своей поэзии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: поэзия, музыка, поэзия Ахвана, внутренняя музыка, внутренняя музыка и поэзия.

STUDYING AND RESEARCH OF INTERNAL MUSIC IN CREATIVITY OF OZOD MAHDI AHAVON SOLIS

The poetry and music is in constant connection. In given article the author plunges to studying and the analysis value of music from the point of view of great Iranian poet Ahvan Solis who very widely used music in the poetry.

KEY WORDS: poetry, music, poetry of Ahvan, internal music, internal music and poetry.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Лайло Карими Валуджон* – соискатель Таджикского национального университета.

ТАБИАТ ДАР ШЕЪРИ ФАРЗОНА

Суҳайло Ҳусайнӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Фарзонаи Хучандӣ ситораи пурфурӯғи шеър ва адаб дар кишвари дӯсту ҳамсоя- Тоҷикистон аст. Ин шоири гаронқадр дар хонаводае андешаманд, ки хамагӣ аҳли илму адаб буданд, парвариш ёфт. Қареха ва истеъдоди шоир дар канори зиндагӣ дар минтақаи хушобу ҳаво ва кӯхистонии Хучанд бо табиати бикру ноби он ва пайравӣ аз асотиди гаронқадр ҳамчун Лоик Шералии маҷмуаи авомиле аст, то сабаб шуда, ӯро шоире табиатгаро муаррифӣ кунем. Тасвирсозиҳои ӯ аз табиат ҳамроҳ бо ироаи мазомини гуногун аз гулҳо, фаслҳо, гиёҳон, парандагон ва ... ба ашъораш латофате хос додааст. Шеъри Фарзона оинаи андешаи ӯст. Бакоргирии унсурӣ ранг, бавижа, рангҳои шод нозукандешии хосе ба шеъри ӯ бахшидааст. Намунаҳое пуртароват аз шеърҳои ӯ дар заминаи табиат рӯи ҳар шунавандасро ҷило мебахшад ва бо мо, ки ӯро шоире табиатгаро муаррифӣ кардаем, ҳамақида мегардонад.

Яке аз куҳантарин мавзӯоте, ки шоирон аз оғоз ба сурудани он ҳиммат ғумоштаанд, тавсифи табиат ва мазохири он аст. Даврони нахустин шеъри форсӣ дар авохири қарни чаҳор нашъунамо ёфт, ки бо ашъори падари шеъри форсӣ- Рӯдакии Самарқандӣ ҷилвагарӣ кард. Шоир дар ин сабк бурунгарост ва монанди наққоше моҳир ба тарсими табиат ва аносири дунёи беруни худ мепардозад. Рӯдакӣ дар шеъри классик як шоири табиатгаро аст. Дар идома шоироне суннатгаро ҳамчун Унсурӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Кисой ва Фирдавӣ заминаи эҷоди шеъри табиатгароиро беш аз пеш ҳамвор карданд. Тасвирсозиҳо дар сабки хуросонӣ бисёр сода ва бо ороияи ташбеҳ аст:

Омад баҳори хуррам бо рангу бӯи тийиб,
Бо сад ҳазор нузҳату ороиши аҷиб. (Рӯдакӣ)
Бар дасти бед баст зи пирӯза дастбанд,
Дар гӯши гул фиканд зи бечода гӯшвор. (Фаррухӣ Систонӣ)
В- он қатраи борон, ки баруфтад ба гули сурх,
Чун ашқи арӯсест баруфта ба руҳсор. (Манучехрӣ)

Бо мурур ва бо гузашти ҳаводис ва вақоеи таърихӣ мутафовит, тавсифҳо низ тағйир ва таҳаввул меёбад. Шоирон дар сабки ироқӣ ҳамчун Мавлавӣ, Ҳофиз, Саъдӣ дар васфи табиат аз унсурӣ ташхис бисёр баҳра мебаранд:

Боғ салом мекунад, сарв қиём мекунад,
Сабза пиёда меравад, гунча савор мерасад. (Мавлавӣ)

Арғувон чоми ақиқӣ ба суман хоҳад дод,
Чашми нарғис ба шақоиқ нигарон хоҳад шуд. (Ҳофиз)

Барги дарахтони сабз дар назари хушёр,
Хар варақе дафтаре, маърифати Кирдигор. (Саъдӣ)

ва ё аз аносири табиат барои баёни намодин ва ё андешаҳои ирфонӣ ва динӣ баҳра мебаранд.

Аз оғози сабки ҳиндӣ қарни даҳум тасвирсозӣ аз табиат гоҳе ба авҷ мерасад ва гоҳе низ ба самти ибтизол ва калишай шудан пеш меравад. Дар миёни шоирони сабки ҳиндӣ Бедили Дехлавӣ беш аз дигарон аз унсури ранг дар тавсифҳои худ баҳра мебарад ва дар шеъри муосир баҳрагирӣ аз унсури табиат барои баёни мафҳуми намодин ва тарҳи масоили иҷтимоиву сиёсии ҷомеаи худ аст.

Шоирони тоҷик дар сурудани ашъори худ ибтидо ҳамонанди сабки хуросонӣ ба тавсифи таҷрибиёти воқеӣ ва аносири наздик ба худ мепардохтанд. Мумкин аст шеъри шоирони тоҷик дар оғоз ва дар тавсифи табиат ба маъноӣ воқеии он калишай ва тақроришуда бошад. Ба мурур навъе таҳаввул ва навоарӣ дар шеъри шоирон эҷод шуд. Рушду густариши шеъри табиатгаро дар Тоҷикистон ба воситаи авомили мухталифе аст. Истеъдод ва хушқарихагии шоирони ин сарзамин ва обу ҳавои муназзаҳ ва хуррам дар канори таъсирпазирии онон аз шеъри шоирони эронӣ ва тавачҷӯҳ ба мактабҳои адабӣ ва бавижа, осори шоирони рус ҳамчун Пушкин, Есенин ва . . . , ки ашъоре дар тавсифи табиат доранд, тамоили зиёде дар онон барои сурудани шеър дар бораи табиат ва тавсифи он эҷод кардааст. Яке аз мунтақидон дар бораи табиатгароӣ дар шеъри «Тоҷикистон» мегӯяд: «Дар шеъри мо ба ашъе ва ҳодисаҳо ва мавҷудоти табиат сифатҳои одамии бастан, яъне ташхисонидани онҳо анъана(суннат)-и ғаний ва намунаҳои олии дорад. Ин анъана дар бехтарин шеърҳои манзараии шоирони имрӯз бо мазмунҳои фалсафӣ ва иҷтимоӣ давом ёфта, рангу тобишҳои замона мегирад.»

Падидаҳои табиат: кӯх, дашт, дарё, дарахт ва . . . вақте вориди коргоҳи хиёли шоир мешавад, тағйири шакл меёбад, гоҳе ба сурати намод ба манзури баёни афкор ва ақоид ва ё интиқод аз авзоъ ва аҳволи ҷомеа дармеояд. Узро Пунд мӯътақид аст: «Тасвирҳо ҳалқа задани ду чиз аз ду дунёи мутағойир аст, ба василаи калимот дар як нуқтаи муайян. Ин ду ё чанд чиз мумкин аст зарфиятҳои отифӣ ё фикрӣ дошта бошанд ва низ, маъмулан, ба замонҳо ва маконҳои мухталиф тааллуқ доранд, ки ба василаи тасвир бар дари як ҷо ҷамъ мешаванд. Қудрати тасвирсозӣ муҳимтарин қисмати қудрати тахайюл аст.»(Ризо Бароханӣ)

Намунае аз ин тавсифҳои зебо дар шеъри «Борон»-и Бозор Собир дида мешавад. Бакоргирии унсури ранг бисёр дар тасвирсозии шоирон истифода мешавад. Гулрухсор гоҳе дар шеъраш аз маҷмӯае аз рангҳо истифода мекунад: лочвардӣ, сурх, сиёҳ ва сафед. Шоирон ба мурур ва бо фазосозии шеърӣ дар канори табиат ба тавсифҳои дигар мепардозанд. Намунаи шеъри «Бачагӣ»-ии Лоик Шералӣ, ки ҷудо аз тавсифи табиат нест:

Шаст меандоштам бар рӯди маст,
То бияфтад моҳии тилло ба шаст.
Бачагӣям бо умеди моҳии тилло гузашт.

Ба мурур, дарунмоии сиёсӣ, иҷтимоӣ, мазҳабӣ, иқлимӣ ва, ҳатто, фардӣ дар ашъори шоирон даҳолат мекунад. «Суруди Истолинград»-и Муъмин Қаноат дар канори тавсифи табиат намое аз ҷанг ва масоибҳои онро баён мекунад. Он чи дар ин тасвирсозӣ бисёр ба чашм меҳӯрад, ба қор бурдани санъати ташхис аст. Ҳама чиз дар табиат қон мегирад. Намунаи шеъри Бозор Собир:

Лонаҳо чун чашми гирён,
Чашми гирёни дарахтон.
Аз алафҳо мечакад об,
Мисли ашки нӯки миҷгон.
Баргҳоро меканад бод,
Ҳамчунон авроқи тақвим.
Баргҳоро бурда боде,
Мекунад бо бод тақсим. (Баргузидаи ашъори Бозор Собир)

Дар ин ҷо бар худ лозим медонем, пеш аз он ки номи таъдоде аз шоиронро, ки ба мавзӯи табиат пардохтаанд, бибарем, аз ҷанг тан аз шоирони фарҳефта ҳамчун Садриддин Айний, Пайрав Сулаймонӣ, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар ва Ҳабиб Юсуфӣ ва дигарон ёд кунем, ки бо ҳиммати онон шеъри тоҷик тавонист гомӯро ба самти камол бардорад. Марҳалаи ҷадида дар таърихи адабиёти Тоҷикистон бо зуҳури устодоне ҳамчун Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Сафия Гулрухсор, Камол Абдуллоҳ ва Қутбӣ Киrom эҷод шуд. Дар шеъри ин даста аз шоирон тароват ва зебоии калом, ба хусус дар тавачҷӯҳ ба табиат, вучуд дорад. Ба таври мисол, Муъмин Қаноат дар шеъри «Дарёи хурушон» ва «Гули бодом», Лоик Шералӣ дар шеъри «Ману дарё», «Назми сармо»-и Сафия Гулрухсор, «Рӯди Зарафшон»-и Қутбӣ Киrom, ҳар кадом аз завоёи хоси худ ба табиат нигоҳ мекунанд. Намунае аз шеъри Лоик:

Ин субҳи баҳор чун дили болида,

Хуршед ба мисли чехраи хандида.
Хар сабза хатти сабзи ҷавони ошиқ,
Хар гунча лаби ханӯз нобӯсида. («Гулчин»-и Лоиқ Шералӣ)

Насли ҷавони Тоҷикистон монанди Салими Хатлонӣ, Рустами Ваҳхобниё, Сиёвуш ва Фарзона ҳамагӣ дар канори эҳтиром гузоштан ба шоирони пеш аз худ ва ба гузаштаи пурифтихоршон ба дунболи пӯёӣ ва навгароӣ дар мазомини шеърӣ, бавижа, тавачҷӯҳ ба табиат ва тасвиросозиҷост. Дар ин мақола зимни эҳтиром гузоштан ба тамоми шоирон ва андешамандони Тоҷикистон, ба муаррифии Фарзонаи Хучандӣ мепардозем. Шоири ҷавон ва навгароӣ тоҷик, Фарзонаи Хучандӣ шоире табиатгарост, ба баёни саҳеҳтар: бо тавачҷӯҳ ба танаввуи мазомине, ки дар осори ӯ вучуд дорад, ӯ низ ҳамчун таъдоде аз шоирони тоҷик ба тавсифи табиат аз завоёи гуногун пардохтааст.

Қолибҳои шеърӣ. Решадортарин қолиби шеърӣ ибтидо қасида ва дар идома ғазал аст. Шоирони тоҷик дар заминаи қасидасароӣ ашъори зебое сурудаанд. Қолиби ғазал ҳамроҳ бо мазомини иҷтимоӣ, сиёсӣ, ирфонӣ, ошиқона ва, ҳатто, тавсифи табиат аст. Лоиқ Шералӣ дар заминаи ғазал боби ҷадидеро ба номи ғазали нав эҷод кард, ки баъдҳо шогирдаш Фарзонаи Хучандӣ аз ӯ пайравӣ намуд. Яке дигар аз қолибҳои мавриди истифодаи шоирони муосири тоҷик ҷаҳорпора (дубайтиҳои пайваста), ки номи дигари он мураббаъ аст, мебошад. Дар ин қолиб тасовир ва тоблӯҳе рангоранг аз табиат бо алфозе зебо ва хушоҳанг баён мешавад. Фарзонаи Хучандӣ ибтидо дар қолиби қлосик ва суннатӣ шеър суруд. Пас аз муддате, бо ошноӣ бо шеърӣ нав ва мутолиаи ашъори шоирони навгароӣ эронӣ ба самти қолибҳои навин тамоил нишон дод. Ашъори Фарзона бештар дар қолиби ғазал, ҷаҳорпора (дубайтии пайваста) ва шеърӣ нимоиӣ озод ва сапед аст.

Аз миёни қлинҳои шеърӣ қолибҳои эронӣ, ки бештарин қорбурд бо мавзӯи табиат дар он ба қор рафтааст, ба тартиб мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор медиҳем:

1. Шеърӣ нав ва шеърӣ сапед. Шеърӣ сапед ба дунболи эҷоди таҳаввул дар шеър ва насри адабӣ аст. Бо илҳом аз насри қуҳан ва тарҷимаи ашъори ғарбӣ, бавижа, аз лиҳози шаклбандӣ дар мисраъҳо, қушиш дар ҷиҳати эҷоди ритм ва оҳанг дар шеър аст. Фарзона дар шеърӣ нав ҳар бор ба завоёе аз зиндагӣ мепардозад. Зехни нуқтабини ӯ аз ҳар ҳаракате ҳар ранг, ҳар садое ва ҳар бӯе маънии ҷадид ва тозаеро истиҳроҷ мекунад. Тасовир рангоранг ва пурҳаракат ҳастанд. Ба зебоӣ метавон дар ашъори ӯ ба навъе гираҳхӯрдагӣ, ки байни табиат ва эҳсоси шоир вучуд дорад, пай бурд:

Зиндагиро дӯст бояд дошт,
Зиндагиро ба хогири ёсуманҳояш,
Ба хогири лолаи арӯсаку настанҳояш,
Ба хогири хандаҳои нуқрагуни субҳи фарвардинаш,
Ба хогири кӯчае,
Ки гулбаргҳои булҳавасӣ
Ба самти зебоии гул
Бол мезананд,
Дӯст бояд дошт.

2. Ҷаҳорпора ё дубайтии пайваста. Ин қолиб мавриди истифодаи бисёре аз шоирони навгарост ва дар асл онро қолиби тамрини вазн меноманд. Шоир бо овардани авзони сабук ва бо таъвиҷи қофия дар ҳар ду байт андешаҳояшро баён намояд. Сохтори ду ба ду ва қофиядор будан ба он ҳаёте суннатӣ дода ва наҳваи баёни масоили рӯз ва тавачҷӯҳ ба баёни тавсифӣ ва ташреҳӣ онро бо шеърӣ нимой ҳамонанд қардаст. Шоирони навгароӣ Эрон ва кишвари ҳамсояи Тоҷикистон ба воситаи густариши вазнии ин қолиб ва баландии мисраъҳо ва қофиябандиҳои мутанавви он бисёр ба он рӯи хуш нишон додаанд, то ҳадде ки ҳар шоир ибтидо таҷрибаи қорпорасароиро дарк мекард, баъд дар қолибҳои дигари шеърӣ таъъозмӣ менамуд. «Ҷаҳорпора пулест барои расидан ба шеърӣ нимой ва сапед. Қолиби ҷаҳорпора қолиби мутадовиле аст барои қасоне, ки ханӯз намехоҳанд ҳарими тақлиди суннатҳоро бишқананд» («Муסיқии шеър», 219)

Хобе ба об мегуфт
Ин субҳ абри танҳо.
Пур шуд зи гавҳари ашк
Чашми кабудӣ дарё.
Бинҳод шоҳи бодом
Дар сар гулолаи гул.
Рақсид бодӣ сармаст,
Дар каф пиёлаи гул.

3. Ғазал иборат аз чанд байти муттаҳидулвазн аст, ки аз назари шакли зоҳирӣ ду мисраи байти аввал бо мисраҳои дувум дар абёти баъд ҳамқофия ҳастанд. Ҳеч қолибе ба андозаи ғазал наметавонад ин гуна густарда ва амиқ байни андешаҳои моддӣ ва маънавии мардум иртибот барқарор кунад. Лизо,

ғазалхли Фарзона дар канори баёни табиат бо бунмояҳое ҳамчун: баёни дилмашғулиҳои даврони кӯдакӣ, танҳои ва ғурбат, содагӣ ва зудбоварӣ, навмедӣ ва яъс ва ё нигоҳҳои ҳасратомезонаи гузашта ҳамроҳ аст. Ғазалҳои Фарзона бо таваҷҷӯҳ ба дарунмоя ва андеша ва фурм ва отифа ва эҳсос ва мусиқии хосси худ метавонад таҳаввули азимеро фароҳури инғизори мардум эҷод кунад. Намунае аз ғазали Фарзона:

Қасам ба номи баҳорон, ки ман аз они туам,
Ба ҷони ман мазани ханҷаре, ки ҷони туам.
Қасам ба ашки ситора, ки ман гули себам,
Чу шабнам о ба канорам, ки ошиёни туам.
Ту охирин асари нур дар ғуруби манӣ,
Ман охирин нафаси сабз дар баҳори туам.

Роҳе, ки шоирони тоҷик дар таваҷҷӯҳ ба ғазал намуданд, ин буд, ки миқдоре аз аносири шеъри навро дар он дахил созанд, то ҳам ҷанбаи суварии он ғазал бошад ва ҳам мутобиқатҳое чи аз назари забон ва чи аз назари мазмун бо шеъри нав дошта бошад.

Муаррифии шоир. Фарзона яке аз дурахшонтарин чеҳраҳои адабии муосири Тоҷикистон аст. Номи аслии эшон Иноятхочаева ва ё, ба таъбире, Фарзонаи Хочаниё аст. (Алиризо Қазва, 1376) Эшон дар соли 1964 баробар бо 1342 ш. дар хонаводае фарҳангӣ дар шаҳри Хучанд ба дунё омад. Пас аз тайи даврони муқаддамоти таҳсил, ворида донишқадаи забон ва адабиёти давлатии Хучанд шуд. Ҳузури Фарзона дар нимаи аввали даҳаи 1980 дар арсаи шоирӣ навидбахши таҳаввуле азим дар ҳавзаи шеъри муосир аст. Хонаводаи ӯ ҳамагӣ аҳли илму адаб ҳастанд. Фарзона дар ашъораш ҳамвора аз онон ба некӣ ёд кардааст. Вусъати андешаҳои шеърӣ Фарзона сабаб шуд, дар замоне кӯтоҳ ашъораш ўро дар садри шоирони муосир ва хушноми тоҷик дароварад.

Зодгоҳи Фарзонаи Хучандӣ дар шаҳри бостонии Хучанд воқеъ шудааст. «Хучанд ё Хучанда ноҳияе дар Осиёи Миёна ва аз шаҳрҳои Чумхурии Тоҷикистон аст. А.А. Кушокинович, нахустин сардори иёлати Хучанд, он ҷоро шаҳри тоҷикон номидааст. Дар канори он, Мир Иззат Уғли, ҷаҳонгарди ҳиндӣ, ки дар соли 1812 аз Хучанд дидан кард, дар бораи мардуми Хучанд мегӯяд: ... зирак ва хушфаҳм, ҳаракоташон зебанда, хулку хӯйи сокинони он хуб ва некӯ аст ва лафзи эшон порсӣ аст». (Ҳасан Анӯша)

Қареха ва истеъдоди шоирӣ Фарзона дар канори волидаине андешаманд ва асотиди бузургворе ҳамчун Лоик Шерали, аз як сӯ, муҳити зебо ва босафои Хучанд ҳамроҳ бо гӯйиши маҳаллии он, аз сӯи дигар, беш аз пеш ўро шоири табиатгаро муаррифӣ кардааст. Дар ин мақола ба иҷмол ба ин мавзӯ мепардозем.

Вижагиҳои шеърӣ Фарзонаи Хучандӣ дар бораи табиат. Дар шеъри шоирон гоҳе ба луғот ва истилоҳоте бармеҳурем, ки нисбат ба кулли вожагон мавриди истифода ҷанбаи калидӣ ва меҳварӣ доранд. Гӯйӣ, шоир барои баёни ин калимот рисолати хосе дорад ва бори сангини он бар души шоир аст, ки ба ҳар баҳонае онро тақрор кунад. Бояд изъон дошт, бо кӯмаки ин вожаҳо метавон ба сабки шоир пай бурд. Ба таври намуна, оина дар шеъри Бедили Деҳлавӣ бозтобе хос дорад ва ўро «шоири оинаҳо» меноманд.¹⁰ Бо вусъати ашъори Фарзонаи Хучандӣ ба дунболи калимоте мегардем, ки ҳомили паёми аслии ва андешаҳои ӯст. Шоир бо бакоргирии вожаҳои хос ҳамчун: шабнам, офтоб, субҳ, борон ва ... нигариши мусбат нисбат ба онон дорад. Гӯйӣ, ин калимот садои зехни шоир аст ва ўро бояд шоири покиҳо(субҳ, шабнам ва офтоб) номид. Дар таъбире аз шоир омадаст:

Ғарқи мавҷи сурур мечӯшам,
Шираи офтоб менӯшам.

Ва дар таъбире дигар шоир мухотаби худро мамлу аз нуру сурур мекунад:

Меҳрубоно, баҳри ман тӯмор соз,
Аз донаҳои шабнаму аз торҳои мӯйи хуршед,
То ба банди дил биниҳам онрову қалби ман
Хуш метапад ҳамвора дар паҳлуи хуршед.

Бояд гуфт, тарҳҳои хуршед, шабнам, себ ва ҳар он чи мазҳари покӣ ва сафост, дар шеъри Фарзона танини хосе дорад:

Ёри мо рӯйид аз пайванди субҳу офтоб,
Ман нагӯям кист ӯ, оина бубину худ биеб.

Гоҳе бакоргирии калимаи субҳ дар канори аносири мазҳабӣ (хутбаи марг хонадан, фотиҳа, дуо кардан) шеърро ба ин сӯ мекашад:

Субҳ

¹⁰ Номи китобе аст аз устод Шафеии Кадкани ба номи «Шоири оинаҳо», ки дар бораи Бедили Деҳлавӣ аст.

Хутбаи марги ситорахоро хонд.
Боди савобчӯ
Ба расми фотиҳа дасти дуо ба рӯй кашид.
Субҳ мазҳари покии ахурой аст ва худ мӯътариф аст вожаи субҳро барои пур шудан аз нуру маънавият борҳо такрор мекунад:

Забони ман такрори вожаи субҳро дӯст медорад.
Субҳ чист?

Субҳ дар ниҳоди мо
Тулӯи нури ахурой аст дар ин сиёҳистон.
Биё, ба субҳи ахурой оварем имон.

Шоир дар шеърӣ «Дар бирез, субҳ» дар оғоз аз нур ва рӯшаниӣ суҳан мегӯяд. Ӯ худро дар оби нур ғул медахад, мехоҳад аз тамоми сиёҳҳои замона дур шавад; пайваста ба ин менозад, ки:

Ман тифли ховарам,
Бояд ки субҳ созаму хуршед офарам.
Дар ман бирез, субҳ,
Ту зи таркиби шаб субҳро шинос.

Рӯҳи латиф ва шоиронаи Фарзона дар миёни намодҳои покӣ аз себ, бо таъбири меваи себ, дарахти себ, гули себ ёд мекунад. Дар фарҳанги сумбулҳо себ рамзи маърифат ва дониш аст ё орзуҳои заминӣ. Аз тарафи дигар, дарахти себ дар баъзе аз манотиқи Тоҷикистон марсум будааст, ки дилдодагон барои ибрази муҳаббат қабл аз амри хостгорӣ ва иҷрои маросими издивоҷ, бидуни он ки ханӯз ҳарфе аз ишқу муҳаббат бар забон биёваранд, ба якдигар себ ҳадя медаханд ва себро намоди нахустини меваи муҳаббати ошиқон медонанд. Ин табири гуногун дар шеърӣ Фарзона омадааст:

Таъбири шоир аз себ ин аст:

Ваҳ- ваҳ, гули себ чи шамими малакутӣ дорад.

Истифода аз ин аносир дар осори Сӯҳробӣ Сипехрӣ ва Фуруғ низ вучуд дорад. Дар ҷое дигар Фарзона бо истифода аз ҳамин калима дар қолибе намодин ба нақди иҷтимоӣ мепардозад. Вақте рӯзмаргиҳо гиребони мардумро гирифтааст ва зебоӣҳоро намебинанд, мегӯяд:

Вақте гули себро ба забон меорам,
Мардум ба ханда мегӯянд:
Себро бигзор, зардолу гӯ,
Дар ӯ лаёқаташ бештар аст.

Дар ин миён хуршед низ дар канори таъбироте монанди: хуршеди хунранг, талогӯ хуршед, нигоҳи офтобӣ, ҳарфи офтобӣ, офтоби шабнамнӯш, овардани ҷумалоте бо нигоҳи мусбат: Дили ман дар нигоҳи офтоб аст ва ё: Ман ба офтоб ишқ меварзам, ҳамчунин: Диламро, ки бӯйи андӯҳи зимистон мекард, офтоб додам. Дар андешаҳои ӯ тавачҷӯҳ ба хуршеди ирфон болотар аз ҳар чиз аст. Бо ирфон метавон бар андешаҳои рокид ва азмиёнафта пируз шуд. Пас:

Нақб бояд канд то гул,
То сахар, то ишқу имон.
Нақб бояд канд то фазли Худо,
Бар тафаккурҳои мустафӣи мо нозил шав,
Эй хуршеди ирфон.

Аз Худованд мехоҳад, то дар вучодаш таҷаллий кунад, вучуди шоир омодаи дарёфти лаззати нури илоҳӣ аст. Ашъори ӯ таҷрибаи тозае аст аз дарки зиндагӣ ва булуғ ва пухтагии хунармандона, бо нигоҳи тозаи худ ба зиндагӣ, ба таҷрибаҳои навине даст меёбад. Гоҳе таъбироте комилан манфӣ нисбат ба офтобу хуршед пайдо мекунад, ба гунае ки:

Дигар ба хандаи хуршед эътимодам нест,

Ки офтоб чу чашмест сарду хуношом.
Намешавад, ки дар оғӯши шаб паноҳ барам,
Ки бесабаб бикӯшад теги баркро зи ниём.

Вожаи шабнам низ борҳо дар ашъори Фарзона такрор мешавад. Гӯйӣ, дар назари эшон инсон намуде аз шабнам аст, ки ҳарчанд умри кӯтоҳ дорад, лекин дар оғӯши гул ва аз ханҷари хуршед ҷон медахад. (Сафар Абдуллоҳ, 1385 ш.) Дар осори шоир шабнам намуде аз худи инсон аст:

Кӯфри ман навниҳолакони гулафшонро
Ҷавонмарг хоҳад намуд.
Ва утуфати шабнамҳоро дар шабистони гул
Дашном хоҳад дод.

Тасвирозӣ аз табиат. Дар ашъори шоири навгарои мо- Фарзонаи Хучандӣ ҳама чиз ҷон мегирад: об, гиёҳ, дарахт, сабза, сахро, хуршед, борон ва ... Дар ҳақиқат, каломаш зинда, вожаҳо

латиф, аносир дар ҳаракат ва инбисотанд. Ашъораш бо рӯшаниҳои табиати рангоранг пайванде ногустастанӣ дорад. Таваҷҷӯҳ ба табиат ва зебоиҳои он ҳамроҳ бо васфҳои ҷондору рангоранги ӯ моро ба ёди ашъори Манучехрӣ ва Кисой меандозад. Тасовири ӯ бештар гарму пурхароратанд. Пайванди ӯ бо табиат ба гунае аст, ки шоир бо баҳрагирӣ аз аносир як ҳормуне зебо тартиб додааст ва ҳар бор уфуқи тозаеро ба рӯи хонанда мекушояд. Дар ҳар як тасовир, авотиф ва эҳсосоти худро ба кор мебарад. Намунаи шеъри зерро таваҷҷӯҳ кунед:

Шираи сабз менӯшад боди ташнаи сохил,
Теги қулларо хӯрда офтоби хуниндил.
Меҳазам ба сустии рӯд ҳамчу масти хоболуд,
Шоми лочвард омад, офтоби ман, бадруд.
Сабзаҳои наврасро чун ҷавона бӯйидан,
Охувони ваҳширо ошиқона бӯсидан.
Шабнами ёди ту атрафшон аст,
Дар шабистони маҳолудаи ман.

Фарзона дар канори бакоргирии орояҳои таҷассум, ки дар он ҳар мисраъ ё байте ҳолати тоблӯи наққошӣ ҳамроҳ бо тасовире ғариб дар зехн пайдо мекунад, аз табиат барои баёни аносири ирфонӣ ва мазҳабӣ баҳра мебарад, ки ёдовари шеъри Сӯхроби Сипехрӣ аст:

Чун шаб овози азонро бишнӣд,
Нур дар шохи уфук чилчила ба ст.
Бо хиёли Ту вузӯъ бояд кард,
Ба намози Ту бибояд биншаст. (Фарзона)

Дар шеъри «Пиряхи кӯҳи вулқон» дар канори муаррифии ин кӯҳи оташфишон аз забони ин кӯҳи яҳии пур аз барфу дама, ба тасвиросозиҳои зебо мепардозад: осмон ҳар лаҳза ҷомаи нав бар тан мепӯшад ва абрҳо ба ин суву он сӯ мераванд. Аз даҳони моҳи фарвардин бӯи хуши гули сурӣ меояд, бод бо нафаси масеҳии худ тамоми боғҳоро сабзу мушачҷар мекунад; ҳар гоҳ занги раъд ба садо дармеояд, қофилаи абр дар осмон ба роҳ меуфтад. Шоир худро мухотаб нишон медиҳад:

Ту ҳам аз хоби зимистонӣ хез,
Рӯҳи ман, рӯҳи гурубудаи ман.
Малакулмавт агар ин ҷо ояд,
Нафасе сабз кашу аз раҳ зан.
Аз вучудам нахарос, эй ҷуё,
Пиряхҳои кӯҳи вулқонам.

Гоҳе аз фазосозии биёбон баҳра мебарад:
Ин қофиларо боз бояд хонд,
Аз дохили ҳар вожа садои ҷараси ман.

Ашъори ӯ бештар тасвири аст, то ҳарфӣ, яъне тасвир асоси шеъри ӯро ташкил медиҳад. Гоҳе ин тасовир монанди риштае пушти сари ҳам меоянд ва дар нуқтае бо ҳам талақӣ мешаванд:

Хандаи ӯ
Рангҳоро рӯшани дод, тапиш доду забон дод.

Дар шеъри «Дугонаи мо», ки як вожаи тоҷикӣ аст ва ба маънои дӯсти муаннаси зан, яке аз мавориде аст, ки ишора ба ҷинси муаннаси шоир дорад. Дар ин тасвиросозии латиф ва пурэҳсос дар бораи даврони ҷавонии худ ва ҳамдами танҳоинаш сухан мегӯяд:

Сабзина баҳор буду дар он
Дӯшиза ноздона будам.
Дар шаҳри хамӯшакони пирӣ,
Ман тозатарин тарона будам,
Бо моҳи навин дугона будам.

Фарзона мӯътақид аст, касе ки фақру душвории зиндагӣ гиребонгираш аст, қодир нест зебоиҳои табиатро бубинад ва вучуди ӯ ҳамчун саллае ночур менамояд:

Сари бараҳнааш намефаҳмад силии боронро,
Кафши даридааш дар ҳавзҳои борон
чу ду заврақи ҳақир аст,
Куртаи садҷокаш чун тамомии вучудааш
сиришта аз ҳазор тақсир аст.

Шоҳкори Фарзона бештар марбут ба ашъоре аст, ки баргирифта аз таҷриби шахсии ӯст, ӯро шоири замонаи худ меноманд. Фарзона, он чиро дар атрофаш руҳ медиҳад, дар ҳолае аз эҳсос ва ишқ ва дар қолиби шеър баён мекунад. Ӯ зиндагиро маҷмӯае аз умури сода ва қобили дарк медонад:

Зиндагӣ бепарвост,

Зиндагӣ меҳоҳад
Рӯзу шаб ором- ором
Аммо, умри якрӯза гуле дар даруни гулдон,
Мерасад бар фарҷом.
Ман намехоҳам.
Ман ба гӯши гулҳои кавкабу довудӣ
Сухане дорам.

Ман бо гӯши ту...

Тасвирсозӣ аз гулу дарахт. Дар назари шоир гули лола мазҳари кӯтоҳумрӣ аст:

Лолаи беҳабар аз салтанати якрӯза,
Чеҳра афрӯхт зи девори гиландудаи мо.

Лолаарӯсақ навъе гули баҳорӣ аст шабехи лола, бо номҳои лолаҳасақ ё лоласурҳақ. Шоир номи гулҳоро бо лаҳҷаҳои маҳаллии он меоварад:

Ба бомҳои гилии лолаарӯсақи киштӣ

Ва ё:

Зиндагиро ба хотири ёсуманҳояш,
Ба хотири лолаҳои арӯсақи настанҳояш.

Ва ё аз гиёҳон бо номи маҳаллии ном мебарад. Шоир дар шеъри худ номи навъе дарахт ба номи арҷаро меоварад. Ин дарахт ҳамон дарахти қоч аст, ки бо забони маҳаллии худ омадааст ва навъе дарахти сӯзанишакл монанди шамшод аст. Ва ё гули садбарг, ки ҳамон гули муҳаммадӣ аст. Анорқӣ навъе анор аст. Хорҷ ҳамон форҷ аст. Ҳамчунин:

Бар шодии қоқуҳо,
Бар ҳурмати ҳулбуҳо(наъно),
Бар хотири нилуфари бемори ...

Гоҳе низ номи гулҳо дар канори якдигар оварда мешавад: абир, ёсуман, раёҳин, лола, савсан, ривоч, майса(сабза).

Шоир аз гузаштаи пурифтихори Эрон бисёр ёд мекунад ва дар миёни ашъораш ба суратҳои мухталиф аз тамаддуни деринай ва бостонӣ меғӯяд:

Тӯсҳои сиҳикади канори барзанҳо
Сарвҳои равони Ҳофизро шодбод меғуфтанд.

Тасвирсозӣ аз фаслҳо. Бо фаро расидани фасли баҳор шоир ба тавсифи манозирӣ дилкаши табиат ва зебоии он мепардозад. Дар шеъри муосир ва, аз ҷумла, ашъори Фарзона аз зоҳир по фаротар меғузорад ва бо баёне намодин ба васфи авзоъ ва аҳволи сиёсиву иҷтимоии рӯзгор мепардозад:

Эй урдубиҳишти босаховат,
Ту ба дастони ҳама раҳгузарон,
Як кулабор ривоч ҳадя кардӣ,
Ба чамани гулбарг бахшидӣ.
Омаданҳои баҳор

Ба зиндагонӣ мазмуни тоза мебахшад,

Паёми субҳ паёми таваллуди нур.

Ва шоир омадани баҳорро бо инояти Худованд ҳамроҳ бо хушбинӣ ва пирӯзӣ медонад ва ин гуна мужда медиҳад:

Бовар кун, ки баҳори хаста
Боз меояд.

Ва ту дар вучуди хастаат
Лағзишҳои панҷаи оби абри наистонро
Чун навозишҳои ангушти Худованд

Мепазирӣ.

Шоир бо борон ва баҳор ва сарсабзӣ ва марғзор ба гуфтугӯ менишинад ва аз ӯ меҳоҳад:

Баргҳо каф мефишоранд, оби раҳматрез боз
Гавҳари ҳар қатраро дар гӯши гул овоз боз.
Бо рағам пайванд кун шарёни худро, эй баҳор,
Дар дили фарсудаи ман хуни нав ангез боз.

Гоҳе шоир баҳорро ворона мебинад. Шеъре бо унвони «Баҳори сиёҳ» суруда, ки мавзӯи шеърии ӯ мутафовит аст. Ин маҷмӯа ба сурати намодин ҷомеаро сиёҳ ва торик медонад, ки дар он бод ба ҷойи он ки паёмовари хуррамай ва шодӣ бошад, шукуфаҳои зеборо аз рӯйи дарахтон ба пойин мерезад. Дар ин баҳор, ки дигар дилангез нест, ҳама чиз дигаргун шудааст. Абрҳо бераҳманд, қатароти борон тозиёнаи дардноки худро бар сари тифлакони гуруснаи пажмурда мезанад, ба ҳадде ки

устухонҳои замин аз шиддати сӯзаш нола сар медиханд. Хол дар ин баҳори куфролуди сиёҳ, он чи беш аз хама шоирро озор медихад, ин аст, ки:

Мардум офтобро надиданд,
Он чи диданд, офтоб набуд,
Балки гиёҳи хуни сиёвушон буд
Дар сари ғури офтоби шахид.

Омадани фасли тобистонро бо чунин баёне тасвирсозӣ мекунад:

Чироғи себ фурузон шуд,
Танини тобистон меояд,
Суруди шашмақоми шаршараҳо
Навозишест, ки бар ғуши субҳ мерезад.

Тасвирсозии ӯ аз фасли сармо ва дамову бӯрон низ дар ҷойи худ зебост:

Яхпораҳои тез зи кунҷи бом
Ҳамчун дандони мӯсафедон меуфтанд,
Зоғе ба устухони урёне нӯк мезанад.

Тасвирсозӣ аз ғуруб ва шаб. Таваҷҷӯҳ ба ғуруб дар ашъораш монанди бисёре аз шоирони муосири эронӣ таъбире ҳамроҳ бо марғ дорад, ки намоди завол ва нобудӣ аст. «Чун насиме ба ғуши хар гулбарг» ба ғуш мерасад. Гоҳе дар тасвирсозихо ҳамонанди дигарон аз ғуруб ва торикӣ ва, дар фазои густардатар, бо унвони ғуруби ҷомеа ибрази инзичор мекунад, бо овардани аносири имоҷӣ ин андӯҳ ва ғамро бештар тасвирсозӣ мекунад:

Осмони ғурубаш
Чашмест хун гирифтаву хунмаст.
Чӯйборонаш
Навоӣ марсияи сӯтвории шуҳадо.

Намунае аз тасвирсозии Фарзона аз шаб:

Шаб чун аҷузаест, ки бо хандаи сиёҳ
Аз чашмиҳои шиша ба ман мекунад нигоҳ.

Фарзона дар бораи шаб ва торикӣ низ аз таъбироти мухталифе истифода мекунад. Дар ин миён шеърҳои ӯ моро ба ёди таъбирсозихои шоирони табиатгарои давраи сабки хурсонӣ ва ироқӣ меандозад:

Шаб ғул менамуд
Дар ҳавзи шири маҳтоб.
Дар хонаи булӯрии дарё
Зангула мезад об.

Унсури ранг. Дар шеъри муосир таваҷҷӯҳи шоир ба табиат ва унсури ранг сабаб шудааст, то ӯ андешаҳои интизоӣ ва таҷридиро ба ҳавзаи маҳсусот бикашонанд. Ранг омилӣ иртибот миёни тасовир аст, тасовире, ки бо ранг сохта мешавад, аз тариқи ҳисомезӣ метавонад мафохиме дилнишин ва гоҳе ғариб аз калимот биёфаринад ва бо нозукандешӣ барои хонандаи ашъор ҷаззоб мешаванд:

Ба ғор хушбахт зи танҳои мунаввар зард дошт,
Обҳо атласиву кӯчаву кӯ алвонӣ.

Дар шеъри муосир гоҳе танҳо ранг омилӣ иртибот миёни ду сӯйи тасвир аст. Унсури рангро дар ибороти зер метавон комил ҳис кард:

Нигоҳ кун бар тахайюли рангини баҳор,
Ба субҳбӯсии суруди ҳазорон.
Бар зиндагии гулобии садбаргҳову раъноҳо,
Ба ҷавонии чаманҳо,
Ба наврасии даштҳову сахроҳо.

Санг ҳам мекунад эҳсоси саодат
Зи нишоти рез- рези борон.

Фарзона мӯътақид аст, олами вучудаш пуррангу паррон ва пурнакшу нигор аст:

Оламе дорам зи ранги сабзу ниливу гулоб.

ӯ дар ашъораш фалсафаи зиндагии худро шарҳ медихад ва ба оянда уммедвор аст:

Қосиде дами дарвозаи шаҳр бо номае пур аз таҳният
Субҳу рӯшани дар даст, мунтазири ман аст.

Шеърҳои уммедворонаи Фарзона бисёр аст, уро шоири хушбин ва уммедвор меноманд:

Шодам, ки рӯҳи нурпараси ман
Бо рӯшани субҳ шавад пайваст.

Барои бад дидан,
Бад гуфтан,
Бад кардан, ҳақ надорӣ.

Фарзонаи Хучандӣ, шоири чавон ва навгарои тоҷик дар девони шеъраш бо бақоргирии аносири табиат: офтоб, хуршед, борон, абр ва ...омили навъе зебой ва пӯёӣ дар каломаш мешавад. Тасвире, ки шоир аз ҷаҳон пиромуни шеъраш медиҳад, ривояти замони ўст. Фарзона шоире тасвиргар аст, ирояи тасвирҳои тоза аз шаб ва рӯз ва ё баёни фаслҳои сол ҳамроҳ бо рангомезии хоси худ зебоии дилкаше ба ашъораш бахшидааст. Ў дар баёни матолиби шеърии худ бо баҳрагирӣ аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ аз мафохиме нав ва таркиботи тоза истифода мекунад. Тасвирсозии шеърии ӯ харгиз тазаӣ нест, ҳамагӣ ҳосили илқои мафохими зеҳнии шоир аст.

Дар сохти вожаҳо Фарзона ҳамроҳ ба дунболи эҷоди маъноӣ ҷадид аст. Ў дар вожасозӣ исрор мебарзад, ки ин кор дар ҳини заҳмати фаровон доштан, сабки хосеро барои ӯ эҷод кардааст. Шоир дар бақоргирии калимоти нарм ва хушоҳанг диққат ва васвоси бисёре аз худ нишон медиҳад. Аз тарафи дигар, шоир бо ёрӣ аз табиат ва намодҳои он ба тарҳи масоили дарунӣ мегардозад. Он чи шеъри Фарзонаро дилнишин ва ҷаззоб намудааст, барқарории иртибот миёни инсон ва табиат аст. Гӯйӣ, забони табиат забони одамӣ аст ва аҷзое табиат нигарони инсон ва ояндааш ҳастанд. Забони табиат забони Фарзона аст. Ў бо корбурди вожаҳои, ки аз табиат мегирад, мазомини иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, мазҳабӣ ва ирфонӣ, ҳатто, хусусияти фардии худро баён мекунад. Фарзона дар қолибҳои шеърӣ аз аносири табиат ва тасвиргарӣ ба тартиб дар шеъри нав ва сапед, ҷаҳорпора(мураббаъ) ва газалҳои худ истифода мекунад.

АДАБИЁТ

1. Ҳасан Ануша. Фарҳанномаи адабии форсӣ.- Тоҳрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, с. 1381, ҷ. 2, с. 682.
2. Абдурраҳмон Абдулманнонов. Нуқтаи назар.- Душанбе: «Адиб», 1990.
3. Алиасғари Шердӯст. Чашмандозии шеъри имрӯзи Тоҷикистон.- Тоҳрон: «Алхудо», 1376.
4. Алиасғари Бундшахриёрӣ. Робитаҳои адабии Эрон ва Тоҷикистон ва таъсири он бар шеъри нави Тоҷикистон.- Тоҳрон: пажӯҳишномаи «Улуми инсонӣ», шум. 54, 1386.
5. Алиризо Қазва. Мақолаи муқаддимаӣ бар шеъри Тоҷикистон.- Тоҳрон: маҷаллаи «Шеър», шум. 23.
6. Алиризо Қазва. Хуршедаҳои гумшуда.- Тоҳрон: Ҳавзаи ҳунарии Созмони таълимоти исломӣ, 1376.
7. Гулҷини ашъори Гулназар. Забони ошиқӣ.- Тоҳрон: «Сурӯш», ҷоми аввал, 1378.
8. Ғулмуҳсаини Дехбузургӣ. Адабиёти муосири Эрон.- Тоҳрон: «Завор», ҷоми аввал, 1384.
9. Дарбори Тоҷикистон ва шеър. Мусоҳиба бо устод Умар Сафар.- Тоҳрон: маҷаллаи «Фарҳанг ва пажӯҳиш», шум. 166.
10. Ён Рипко ва дигарон. Таърихи адабиёти Эрон. Тарҷумаи Кайхусрави Кишоварзӣ.- Тоҳрон: «Гутумбург», 1370.
11. Иржи Бачко. Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон. Тарҷумаи Маҳмуд Уббодиён ва Саид Ибонаҷод.- Тоҳрон: «Маркази мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангии байнулмилалӣ», 1372.
12. Мустафо Алипур. Сохтори забони шеъри имрӯз.- Тоҳрон: «Фирдавс», ҷоми аввал, 1387.
13. Пруфиссур О. Ҷ. Орбири. Шеъри ҷадиди форсӣ. Тарҷумаи Фатхуллоҳ Мучтабой.- Тоҳрон: «Амири Кабир», 1366.
14. Рустам Оймаҳмадов(Аҷамӣ). Фуруғи тоҷикон.- Тоҳрон: «Ҳамшахрӣ», 1386.
15. Сайид Али Мусавии Гарморудӣ. Аз соқа то садр.- Тоҳрон: «Қадёнӣ», ҷоми аввал, 1384.
16. Сайидмуҳаммад Бокӣри Камолиддинӣ ва Сафар Абдуллоҳ, Мақолаи «Хурии нилуфарии шеъри муосири форсӣ.- Тоҳрон: «Донишгоҳ».
17. Фарзонаи Хучандӣ. Сӯзи ногамом.- Тоҳрон: «Расониш», ҷоми аввал, 1385.
18. Фарзонаи Хучандӣ. Паёми ниёкон.- Тоҳрон: «Сурӯш», ҷоми аввал, 1375.
19. Ҳасан Ануша. Донишномаи адаби форсӣ.- Тоҳрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, ҷ. 1 ва 2, 1381.
20. Хушманди Исфандиёрпур. арусони сухан.- Тоҳрон: «Фирдавс», ҷоми аввал, 1383.
21. Шафеии Қаджани. Суварии хиёл дар шеъри форсӣ.- Тоҳрон: «Марворид».

ПРИРОДА В ПОЭЗИИ ФАРЗОНЫ

В данной статье автором подвергнуто рассмотрению и исследованию изображение природы в поэзии современной таджикской поэтессы Фарзона.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Фарзона, природа, элементы природы, изображение природы, элементы цвета.

THE NATURE IN POETRY FARZONA

In given article the author subjects consideration and research the image the nature in poetry of modern Tajik poetess Farzona.

KEY WORDS: Farzona, the nature, nature elements, the nature image, color elements.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Сухайло Хусейни* – соискатель факультета таджикской филологии Таджикского национального университета.

БОЗТОБИ УСУРА ДАР ДОСТОНИ “ЗОЛ ВА РУДОБА”

Нодира Ашӯрова
Донишгоҳи милли Тоҷикистон

Оид ба мафҳуми “усура” чи дар адабиётшиносии хорич аз кишвар ва чи дар адабпажӯҳии тоҷик баҳсҳои зиёде ба миён гузошта шудаанд. Бо мақсади дарки моҳияти ин мафҳум ва дунболагирӣ аз шеваи тасвирҳои асотирӣ дар достони “Зол ва Рудоба” ба чанде аз онҳо ишора мешавад.

Китоби аввал “Адабиёти татбиқӣ” унвон дошта, аз ҷониби донишманди франсуз Э.Шуврил дар заминаи баҳси адабиётшиносии татбиқӣ таълиф шудааст. Ин китобро устои Донишгоҳи Техрон Таҳмураси Сочидӣ тарҷума ва chop кардааст [9]. Фасли чоруми ин китоб ба “Усураҳои адабӣ” бахшида шудааст. Аз назари мавзӯи баҳси мо муҳим он аст, ки ин донишманди фаронсаӣ усураро аз ҷиҳати дастабандии мавзӯи баррасӣ намуда, дар мисоли адабиёти фаронса бахшҳои мавзӯии зеринро номбар мекунад, ки аз лиҳози татбиқӣ барои мо низ муҳим мебошад: “... Саранҷом ин, ки савои завҷи усура / мазмун дар забони фаронса як ришта аз иборатҳоро зикр мекунанд, мисли мавзӯ, иллат ва ангеа, афсона, тасвир, намоя, гуна..., ки як маҷмуаи иборатшиносии печидаро ташкил медиҳанд. Иборатҳои “фаннӣ” ҳам зоҳир шудаанд, мисли усураи таҳлилий, усураи интиқодӣ, усураи такчӯзӣ (= кӯчактарин воҳиди марбут ба маънишиносӣ дар як усура)...” [9, 98].

Дар адабиётшиносии тоҷик перомунӣ мавзӯи усура ва шинохти он, агарчи баҳсҳои зиёде мавҷуданд, ҷомеатарин кори таҳқиқиро академик Абдучаббор Раҳмонов ба анҷом расонидааст. Дар “Пиндорҳои асотирӣ дар адабиёти тоҷикӣ” ном китоби устод А.Раҳмонов масъалаҳои зиёди марбут ба таҳқиқ ва шинохти паҳлӯҳои ҷудогонаи усура баён шудааст [1]. Баҳусус, фасли аввали китоб, ки бо тадқиқи масъалаи “Баҳси усура дар адабиётшиносии муосири тоҷикӣ” унвон дорад [1, 5-49], ба таври муфассал масъалаҳои таҳқиқи мавзӯи усура ва саҳми донишмандони ҷудогона баррасӣ шудааст. Бинобар ҳамин аз такрори онҳо моро бениёз мегардонад.

Дар фасли мазкур аз донишмандони зиёде ёд шудааст, ки дар асарҳои худ мавзӯи усура ва ҷанбаҳои ҷудогонаи онро ба риштаи таҳқиқ даровардаанд. Мо низ ба корҳои чанде аз онҳо, аз ҷумла донишмандони рус, шинос ва аз равишҳои таҳқиқнашон огоҳ шудем [2; 3; 5].

Шариф Шукуров аз ҷумлаи муҳаққиқоне мебошад, ки дар чандин паҷӯхишоти хеш [6; 7; 8] “муаммои усураро дар ҷаҳони Фирдавсӣ ва адабиёти эронизабонон таҳқиқ кардааст ва моҳияти поэтикии усураро дар матн ва таркиби адабиёт ва санъат аз ҷумла осори Фирдавсӣ арзёбӣ кардааст” [1, 41].

Дар миёни баҳсҳои ин муҳаққиқ масъалаҳои назарие, аз қабили “доир ба ҷой иваз кардани усураҳо, қонунмандии инкишофи онҳо, таъсири усура дар таркиби дохилии матни асари адабиву санъат ва хусусиятҳои таркибии монандии генетикии монандии усураву ҳамсаҳоро дар адабиёт ва фарҳанги эронӣ” [1, 41-42] таъкид шудаанд, ки барои идомаи мавзӯи мушаххас ва таҳқиқи ҷамъҷонибаи унсурҳои асотирӣ он ёрӣ мерасонад.

Бо тавачҷӯх ба андешаҳои муқаддимоти, ки баён гардид, метавон гуфт, достони “Зол ва Рудоба” аз маҷмуи тасвирҳои асотирӣ, афсонавӣ ва достонӣ иборат буда, ин хусусият аз манбаҳои асосии достон сарчашма мегирад. Нуктаи дигар ин аст, ки чунин тасвирҳо дар адабиёти халқҳои мутамаддини олам ҳам ҷойгоҳи хосе дорад. Дар асотирӣ афсонаҳои халқҳои ҷаҳон метавон зиёд ба қиссаҳои дучор омад, ки ғолибан қаҳрамони оянда дар тифлӣ аз ҷониби шох, шаҳбону ва ё ашхоси дигари соҳибмартаба, ба дасисаи душманон ё бадхоҳону бадрашкони тахти подшоҳӣ, аз хонаводаи худ ронда мешаванд, ё барои тўмаи ҳайвоноти ваҳшиву лошахорон ба бодия фиристода мешаванд. Ин бадкорӣ маъмулан аз тарси дар оянда соҳиб шудани он тифл ба салтанат сурат мегирад. Дар аксари ин ривоятҳо кӯдакон бо сабаби пешгӯии ситорашиносону пешгӯён ва ё хирадмандони соҳибтаҷриба аз шаҳру хонаводаҳо ҷудо карда мешаванд. Ҳароси онҳо аз қудрате мебошад, ки ин кӯдакон дар оянда соҳиб хоҳанд шуд. Баъд аз он ки чунин кӯдаконро аз ҳаёти иҷтимоӣ ва муҳити одамизод ҷудо мекунанд, онҳоро ё ҷупонзодае парвариш мекунад, ё гов, сағ ва ё бузе онҳоро бо шири худ бузург мекунад.

Масалан, дар асотирӣ румӣ Раом ва Румулро Омолиус, ки ғосиби тоҷу тахти Нумитур буд, ба рӯди Тибр меафканад ва модагурге онҳоро шир медиҳад ҷупоне бузург мекунад. Ё худ, Крунус - худои замон дар усураҳои Юнон медонад, ки яке аз писаронаш ўро нест мекунад, аз ин рӯ, аз пайи аз байн бурдани вай мешавад. Пас, Зевсро модараш Рао аз ў пинҳон медорад ва ба кӯҳи Ойдо мебарад ва бузе ба номи Омолита ўро шир медиҳад...

Аз ин ҷо бармеояд, ки тасвирҳои устуравии монанд ба ҳолатҳои мазбур дар адабиёти дигар халқҳо кам нест. Дар адабиёти мо низ чунин устураҳо доманаи густурда доранд: Фаридун дар муқобили Заҳҳок ба кӯҳи Албурз бурда мешавад, ки дар навбати худ ин кӯҳ низ хосияти устурай дорад, ва гове ба ӯ шир медиҳад. Муҳаммади Мухторӣ дар “Устураи Зол” ҷанбаи устурави Албурзкӯхро чунин тавзеҳ додааст: “Дар “Бундаҳишн” нахустин кӯҳе, ки пас аз юриши Аҳриман падидор шуд, Албурз ва пас аз он дигар кӯҳҳо ба ҳаҷдаҳ сол падидор шуд. Бад-ин ривоят ин Албурз, ки дар “Шохнома” дар Шарқи Эрон қарор дорад, ҳаштсад сол болид ва пас аз дувиств сол ба ситораи поя, дувиств сол баъд ба Хуршед ва дувиств соли дигар ба фарози Осмон расид...” [12, 98].

Кайхусрав ба хотири осеб надида аз Афросиёб ба шубонон супорида мешавад. Курушро низ аз бими Остиёк ба хонаводаи ҷўпоне месупоранд. Мўсо(б) аз тарси Фиръавн ба рўдхона партофта мешавад.

Зимнан, ба хотири ба ҳам омезиш наёфтган ва дарки дурусти моҳияти устурай ва афсонавӣ тасвирҳои ҷудоғонаи достони мавриди назар, аз ҷумла, масъалае, ки ҳоло баррасӣ карда истодаем, тафовути устура ва афсонаро тибқи назарияи мавҷуд таъкид кардан мехоҳем. Дар ин хусус то ин замон муҳаққиқони зиёде андешаҳои хешро баён кардаанд. Ба назари мо, дар он миён рушантарин баён таърифи зерин мебошад: “Устура ба сифати жанр нақле мебошад, ки дар он пайдоиши ашёву табиат, оламу одам ва силсилаи ойнҳои қабилавӣ, мазҳабӣ, миллӣ таҳқия ё тасвир мешаванд. Аммо афсона сужети мукамал, сохти композитсионии комил дошта, тафсири он ба ровии афсонапардоз мансуб мебошад” [1, 43].

Дар “Шохнома” тасвирҳои устуравии монанд ба гуфтаҳои болоиро дар мисоли тақдири қаҳрамонҳои баъзе достонҳо, аз ҷумла, Фаридун, Зол, Кайхусрав, Куруш ба мушоҳида гирифта мумкин аст. Аммо мочарои мазкур дар мавриди шахсияти устуравии Зол аз дигарон фарқ дорад. Агарчи дар ронда шудан аз ҷомеа Зол ба онҳо монанд аст, қабл аз зода шудан мунаҷҷимон дар ҳақаш пешгуи баде накардаанд ва касеро аз вай барҳазар ҳам надоштаанд. Ба дунё омадани Зол ҳодисаи ғайриоддӣ дар хонавода буда, ҳанӯз атрофиён дарк намекунанд, ки вучуди ӯ ахурой аст ё аҳриманӣ. Сабаби дур кардани вай аз ҷомеа, пеш аз ҳама, ба нанг ва ори инсонӣ бастагӣ дорад. Ин ҷо, ба назари мо, кӯтоҳии маърифати инсон дар баробари ба сурати Зол мавҷуде офаридани Холиқ иртибот дорад. Ҷунонки донишманди Эрон Муҳаммади Мухторӣ ба мушоҳида гирифтааст: «Ин мавҷуди сапеди аҳриманӣ ё муқаддас, ин омезаи ваҳшату хурмат аз ҷомеа ронда мешавад, зеро ҳанӯз ҷомеаро ёрои он нест, то дар миёни ин ду буъди мутақод(д) мавҷудеро мучассам кунад ва дар миёни хеш бипазирад” [12, 66].

Устураи Зол дар қиёс ба дигар афсонаву устураҳо аз ин ҷиҳат ҳам тафовут дорад, ки дар наҷот ва парвариши навзоди бесоҳиб партофташуда нақши наҷотдиҳанда ва парваришкунанда ба ўҳдаи мурғи ғайриоддӣ - Симуғ воғузур шудааст. Симуғ аз оғоз то фарҷоми зиндагии Зол ҳузурӣ чашмрас дорад ва дар душвортарин лаҳзаҳои зиндагии ӯ чун фариштаи пайқрасон ҷорагар намудор мегардад.

Макони ҳузурӣ Симуғ - Албурзкӯҳ низ, ҷунонки дар боло таъкид шуд, ғайримукаррарӣ буда, ба устура пайванд дорад. Золро ба ҳоли худ партофтаган дар ин кӯҳи устурай дар назари аввал маъноӣ дурӣ ҷустан аз ўро дорад, аммо воқеияти устурай чизи дигар аст: ба ҳоли худ партофтани Зол маъноӣ аз миён бурдани ўро надорад. Зол дар ҷойи шоистаи барои ӯ аз тақдир муайян шуда - дар оғуши табиат, дар байни кӯҳҳои баланд ва ҳавои кушод парвариш меёбад. Хусусиятҳои фавқулодае, ки дертар дар рафтору муносибатҳои Зол ба мушоҳида мерасад, бешак таъсири ҳамин муҳити парваришёнӣ аст. Дар ин маврид ёдоварии андешаи зерини муҳаққиқи эронӣ Фотима Ғафурӣ шоиста аст: “Албурз ва Симуғ... макону мавҷуде дуру бегона бо иҷтимоӣ башарианд, аммо интиҳоби ин ду аз сўйи ҳамоса ва асопир ба манзури дигаре аст. Агар ин ду барои тафакқури суннатӣ ва оддӣ дастнаёфтани ва ғарибанд, барои таҳлили навгарой, ки чунин мавҷудеро пардохта ду мавзъ ва ду мавҷуди ормонӣ ва муқаддасанд” [11, 182]. Яъне, ҷиҳати аҳриманӣ, ки ба назари атрофиён намуд, кўдакро аз суннат меронад, аммо ормони асопирӣ ўро ба асли худ бармегардонад.

Сабаби аз ҷомеа дур гардидани Зол сапедии мўйи сар ва сурати ғайриоддӣ доштани ўст, ки ин ҷиҳат ҳам ҳақиқати устурай ва ҳам воқеияти иҷтимоӣ дорад: сафедии либоси рўҳонии зардуштӣ рамзи покист, ки ба гунае дар сарулибоси баъзе рўҳонии ҷомеаи мо низ ба мушоҳида мерасад. Ё худ, ба ҳамин рамзу маъноӣ либоси саросар сафеди наварўсон, ки аз фарҳанги ғарб вориди ҷомеаи мо шудааст.

Дар мисоли устураи Зол ва ҳадиси сурати ғайривоқеии ӯ яке аз нахустин маъноҳои, ки аз роҳи рамз ба зеҳн менишинад, бархўрди нерўҳои ахурой ва аҳриманӣ дар симои Зол, ҳамчун қаҳрамони асосии асар бадеӣ, мебошад. Зол бо нахустин таҷалли худ бо ранги сафед дар миёни нерўҳои эзодӣ ва аҳриманӣ қарор гирифтааст, ҳаёти ғайриоддиаш вобаста ба Симуғ ва кӯҳи Албурз марбут ба тазодест миёни суннатҳои ҷомеа, ки мавҷудияти Аҳрамаздо ва Аҳриман, яъне муборизаи қувваҳои некӣ ва бадӣ асоситарин аҷзои он ба ҳисоб мерафт.

Вобаста ба дарозумрии Зол Муҳаммади Мухторӣ андешаи ҷолибе овардааст, ки он ҳам марбут ба сафедии мӯй аст: “Сафедӣ дар бисёре аз ашёи табиат боиси таъолии зебӣ аст...” [12, 67].

Яке аз унсурҳои дostonии “Зол ва Рудоба” марбут ба ҳодисаи хоббинӣ ва таъбири он хобҳо мебошад, ки ин унсур аз роҳи устура вориди дostonҳо шудааст. Доир ба хобу хоббинӣ, нерӯи бузурги хоб ва эътиқоди одамон ба хобу хобгузори дар асарҳои бадеӣ, баҳусус ҳамосаҳо лаҳзаҳои зиёде дучор мешаванд, аз ҷумла дар бахшҳои зиёде “Шоҳнома”, баҳусус дар дostonи “Зол ва Рудоба”. Барои мисол ду хобе, ки Сом дар мавриди Золи Зар мебинанд ва ин хобҳо ба навъе тақдирӣ минбаъдаи фарзанди вайро муайян мекунанд.

Дар дарбори подшоҳон хобгузoron ба фаъолияти доимӣ машғул буданд. Муҳаққиқон низ дар ин хусус андешаҳои ҷолиб баён кардаанд. Ба андешаи Маҳваши Ваҳиддӯст, нерӯи хоб бахши дурахшонӣ вучуди инсонӣ буда, решаҳои қадима дорад: “Дар оини зардуштӣ, - менависад муҳаққиқ, - хоб як падидаи содаи табиӣ нест, балки чиҳате, ки дар дарунмоияи вожа нуҳуфтааст. Бояд дарк шавад, ки аз ин тариқ хоб олудагӣ ба он чи дар оянда аст, дар оянда мерасад, ки дар он ҳолате мучассам мешавад, ки чиҳои оянда ошкор мешаванд: ё дар хоби маъмулӣ, ё дар олами шухуд” [13, 248].

Дар асарҳои динии зардуштӣ оварда шудааст, ки хобро “Худои рӯз” меконданд. “Худои рӯз”, яъне Аҳурамаздо мебошад. Рӯз замоне аст, ки дар он инсон метавонад, кори худро тартиб диҳад. Шаб замоне нест, ки нерӯ аз инсон дур буда, ӯ ба нерӯҳои хатарнок супурда шудааст.

Дар хусуси пешгӯӣ ва хабар додан аз муғайибот, ки дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ дучор мешаванд, Забехулло Сафо чунин овардааст: “Яке аз масоили муҳими “Шоҳнома” ҳадиси пешгӯиҳои гунагунест, ки дар он шудааст. Пешгӯӣ ва хабар додан аз муғайибот дар асотиру дostonҳои ҳамосии ҷаҳон амре роиҷ аст ва ҳеч як аз ҳамосаҳои табиӣ ва миллиро аз он ҳолӣ намеёбем. Дар “Шоҳнома” бисёре аз вақоеи бузурги таърихӣ ба ёрии мубадону ситорашиносон ва пешгӯёну хобгузoron маълуми раъйӣ подшоҳону паҳлавонон шудааст ва дар ин боб эронӣ ва турку румӣ ва араб ҳам яқсонанд. Заҳҳок аз сукути подшоҳии худ ба дасти Фаридун ба тариқи рӯё ва гузорише, ки мубадону хобгузoron кардаанд, огоҳӣ ёфт. Сом аз вучуди Зол ба Албурзкӯҳ дар хоб бохабар шуд ва ба ҷустуҷӯи ӯ то пойи куними симурғ рафт...” [10, 255].

Беҳуда нест, ки Сом гуноҳи худро дар баробари рафтори ба фарзанд кардааш маҳз дар хоб ҳис мекунад.

Сарнавишти Зол ва пайвастанӣ ӯ ба ҷамоаи инсонӣ хусусияти афсонаӣ дорад. Лаҳзае, ки симурғ дар болҳои худ Золро гирифта ба поён, ба назди ҷаҳонпаҳлавону ҳамроҳонаш мефурорад, дар ягон ҳамосаи дигар ба назар намерасад. Фирдавсӣ ин лаҳзаро хеле муассир тасвир намуда, унсурӣ афсонавиरो ба дostonӣ пайваस्ताаст.

Дар дostonи “Зол ва Рудоба” тасвирҳои ҷузъии ҷолибе ҳам ба мушоҳида мерасанд, ки реша дар устура ва ё афсона дошта, дар таркиби асар хусусияти дostonӣ пайдо кардаанд. Масалан, маросими гулгардонӣ, ки дар лаҳзаи рафтани канизакони Рудоба ба дидани Золи Зар тасвир шудааст. Гулгардонӣ дар фасли баҳор, тӯҳфаи гул ва сайри гул байни мардуми ориёитабор, баҳусус занону духтарон аз гузаштаи дур рафтори маъмулӣ ва дӯстдошта ба шумор мерафт. Онҳо пероҳанҳои зебову шинам ба бар намуда, ба сайру тамошои баҳори зебову мунаққаш мерафтанд.

Доир ба ин расми хуби мардуми ориёӣ ва пайванди он бо устура донишманди олмонӣ Улрих Марзулф чунин андеша дорад: “Зан ҳамеша дар асотир ҷойгоҳи маҳсуси худро дошт. Он рафторҳои асотирии зан, ба монанди гулгардонӣ дар баҳор, ихлосмандона бӯйидани аввалин гули баҳорӣ, тӯҳфаи гул боиси рамзи маҳсус ва ғайра нишонаҳое аз устураҳои бostonӣ аст, ки баъдан маъмул шудааст. Агар имрӯз ҳам дар миёни занҳо роҷеъ ба ин гуна расму оинҳо устураҳое баён гарданд, ҳатман бояд сабт шаванд, ки барои илм ҳамчун санади илмӣ муҳим аст” (4, 5).

Эронӣ дар тӯли таърихи худ, аз қадимулайём то кунун, ҳамеша бо ду душман - дарунӣ ва берунӣ даргири набард будаанд, ки ин ду қувва дар ҳар даври замон бо номҳои гуногун ёд шудаанд. Дар асотири Эрон душманони берунӣ деу ҷоду ва аҳримансифат хонда шудаанд, ки Заҳҳок низ дар шумори онҳост. Заҳҳок дар дostonи “Зол ва Рудоба” дар симои Меҳроби Кобулӣ ва духтари ӯ Рудоба намудор мегардад, аммо дар ин ҷо ин ду шахсияти дostonӣ аз хӯйи аҳримани Заҳҳок бархӯрдор нестанд, онҳоро Фирдавсӣ бо сифатҳои неқ ёд мекунад. Нуктаи заъф дар ин дoston пайванди хунии хонадони шоҳи Кобул бо Заҳҳок асту бас. Ҳамин андеша дар ҳалли мочароҳи ишқии қаҳрамонони дoston таъсиргузор мебошад.

Ба ҳар сурат, симои аҳримани Заҳҳок, ки пешорӯйи баъзе қаҳрамонҳои дostonи “Зол ва Рудоба” намудор мешавад, реша дар асотир дорад. Забехулло Сафо, бо таваҷҷӯҳ ба матолиби дар китоби “Авасто” ҷой дошта, дар боби Заҳҳок матолиби зайлро овардааст: “Номи Заҳҳок дар “Авасто” “Ажи Даҳок” аст ва ин ном дар мутуни паҳлавӣ низ зикр шуда. “Ажи”, яъне ҷузъи аввали ин ном дар “Авасто” ба маънии “мор” ва мурод аз “Даҳок” маҳлуқи аҳриманӣ аст... Дар дostonҳои баъдӣ ва “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ “Ажи Даҳок” ба сурати қасе даромадааст, ки ду мор бар шонаи ӯ руस्ताаст.

Шояд ин шаҳси дostonӣ бар асари бераҳмӣ, хунхорию осеби фаровони худ дар “авасто” ва дostonҳо ба мор ё махлуқи аҳримани хатарноки дигаре ташбеҳ шудаву чунин ном ёфта” [10, 444-445].

Ҳамин тавр, аз баррасиҳои мазбур бармеояд, ки унсури устура дар дostonи “Зол ва Рудоба”-и Ҳаким Абулқосим Фирдавси мавқеи устувор дошта, шоир дар офаридани чеҳраи қаҳрамонҳои асосӣ ва пайванди лаҳзаҳои дostonӣ аз ҷузъиёти устура ба таври моҳирона истифода кардааст.

АДАБИЁТ

1. Абдуҷаббор Раҳмонов. Пиндорҳои асопирӣ дар адабиёти тоҷикӣ.- Душанбе: Диловар - ДДМТ, 1999.- 196 саҳ.
2. Иванов В.В. К истории птичьего мифологического эпоса // От мифа к литературе.- М.: Российский университет, 1993.- С. 21-24.
3. Коровина В.Я., Коровин В.И. Введение // Мифы народов мира в 2-х частях. Часть 1.- М.: Рост, Скрин, 1996.- 256 с.
4. Марзулф Улрих. Устура ва афсона манбаи муҳими шинохти чома аст // Адабиёт ва санъат.- Душанбе, 2008.- № 5.
5. Топоров В.Н. Миф ритуал, образ. Исследования в области мифопоэтического. Избранное.- М.: Издательская группа «Прогресс»-«Культура», 1995.- 624 с.
6. Шукуров Ш. “Шах-наме” Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция.- М.: Наука, 1983.- 175 с.
7. Шукуров Ш. К проблеме внутренней организации текста “Шах-наме” Фирдоуси // Проблемы исторической поэтики литературы Востока.- М.: Наука, 1988.- С. 189-197.
8. Шукуров Ш. Искусство средневекового Ирана.- М.: Наука, 1995.
9. ايو شورل، ادبيات تطبيقي، ترجمه طهمورث ساجدی.- تهران، مؤسسه انتشارات امير كبير، 1386، 202 صج.
10. صفا، ذبيح الله، حماسه سرایی در ايران از قديمی ترين عهد تاريخی تا قرن چهاردهم هجرى.- تهران: فردوس، 1387، 672 صج.
11. غفوری، فاطمه، شاهنامه از دیدگاه داستان شناسی (کتاب یکم).- قم: استاد مطهری، 1388، 344 صج.
12. مختاری، نجم، اسطوره زال: تبلور تضاد و وحدت در حماسه ملی.- تهران: طوس، 1379، 280 صج.
13. واحد دوست، مهوش، نهادینه های اساطیری در شاهنامه فردوسی.- تهران: سروش، 1387، 509 صج.

ОТРАЖЕНИЕ МИФОВ В ПОЭМЕ “ЗОЛ И РУДОБА”

В данной статье автором подвергнуты исследованию проблемы отражения мифов в поэме “Зол и Рудоба” с акцентом на элементы построения сюжета и мифической действительности. Также основное внимание уделено мифическим сторонам горы Эльбрус, мифическому образу Зол и необычайной птице Симуург (Золотая птица).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: миф, отражение мифов, мифические образы в “Шахнаме”, поэма “Зол и Рудоба”, мифический образ Зол.

REFLECTION OF MYTHS IN A POEM «ZOL AND RUDOBA»

In given article by the author are subjected research of a problem of reflection of a myth in a poem «Zol and Rudoba» with accent on elements of construction of a plot and the mythical validity. Also the basic attention is given the mythical parties of mountain Elburs, a mythical image Zol and an extraordinary Gold bird.

KEY WORDS: a myth, reflection of myths, mythical images in «Shakhsname» Firdausi, in a poem «Zol and Rudoba», a mythical image Zol.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Нодира Ашурова* - соискатель кафедры истории таджикской литературы факультета таджикской филологии Таджикского национального университета. Телефон: 93-600-12-29

РҶДАКӢ ДАР ТАСВИРИ СОТИМ УЛУҶЗОДА

Сирочиддини Эмомалӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Пушида нест, ки дар ҷаҳони фарҳангу тамаддун ҳар қавму миллатро ба воситаи адабиёту фарҳанги он мешиносанд ва қадриносии мекунанд. Хушбахтона, дар асрҳои IX-X шоҳони Сомонӣ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон ба сари қудрат омаданд ва бо омезиши фарҳанги гузаштаву замони худ забону адабиёти навро ба вучуд оварданд, ки сабаби пайдории фарҳанг ва бақои миллати тоҷик гардад. Яъне, асри X-ро ба муболиға метавон давраи тиллоии тамоми соҳаҳои ҳаёти илмӣ ва адабии тоҷикон номид.

Дарбори шоҳони Сомониро аҳли фарҳангии мамлакат нуру зиё мебахшиданд. Дурахшонгарин чеҳраи фарҳангии ин дарбор, ки бо эҷодиёташ роҳи асосии инкишофи ин адабиёти форсро муайян сохта, ба адабиёти асрҳои баъдина низ таъсири бузург расонид Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ буд. «Таъсири шеърӣ содда, вале устодонаро руҳнавоз ва ҳаяҷонбахши «Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме» ба Амир Насри Сомонӣ намунаи эҷоди сеҳрофарини сухани бадеъ (Рӯдакӣ – С.Э.) мебошад» (1, 15).

Дар баррасӣ ва муаррифии адабиёти асрҳои IX–X форс-тоҷик, омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти эҷодии устод Рӯдакӣ хизмати олимони хоричио ватанӣ: Амеде Журден, Ҳаммер – Пурпшгал, X, Эте, Шеффер, Дармстетер, Ян Рипка, А.Е. Кримский, Е.Э. Бертелс, А.А. Семёнов, И.С. Брагинский, Шиблий Нуъмонӣ, Забехуллоҳи Сафо, Саиди Нафисӣ, С. Айни, С. Улуғзода, А. Дехотӣ, М. Мирзоев, Ш. Хусейнзода, X. Мирзозода, А. Афсаҳзод назаррас аст. Ва яке аз шахсиятҳои фарҳангии, ки адабиёту фарҳанги асрҳои X–XI тоҷик, махсусан зиндагинома ва осори устод Рӯдакиро ҷиддан мавриди баррасӣ қарор додааст, Сотим Улуғзода мебошад. Бидуни шубҳа дар таърихи адабу фарҳанги асри XX адибе, ки баъд аз устод Айни дар инъикоси бадеии таърихи халқи тоҷик, масоили миллий, худшиносии худогоҳӣ, ғаму дард, шодию нишот ва бурду бохти миллати тоҷик саҳми арзанда дорад, Сотим Улуғзода мебошад. «Ин чехраи адабӣ, - таъкид мекунад профессор X. Асозода, - дар рушду камоли адабиёти нави тоҷик, бахусус соҳаи насри бадеии он, хизмати арзандаеро ба ҷо овардааст» (2, 4).

Тақдирӣ таърихии халқи тоҷик тавачҷӯҳи Сотим Улуғзодаро ҳанӯз хангоми таҳсил дар Дорулмуаллимини шаҳри Тошканд (1925-1929) ба худ кашида буд ва баъдтар ин масъала дар эҷодиёташ беш аз пеш мавқеъ пайдо карда, минбаъд барномаи эҷодиаширо ташкил намудааст.

Нависанда дар «Халқи худро шинос» ном боби қиссаи тарҷумаиҳолӣ «Субҳи ҷавонии мо» аз дарси худшиносии профессори рус М.С. Андреев бо сипосгузори чунин ёдовар шудааст: «Профессор ба мо аз таърихи Бухоро ва ривоятҳои оид ба пайдоиши ин шаҳр баъзе чизҳоро нақл кард. Баъд аз он аз талабаи бухорӣ боз пурсид:

- Рӯдакӣ – мӣ? Аз одамҳо шунида будам: дар қадим ҳамин хел як вайи гузашта будааст.

Профессор лабханде карду гуфт:

- Не, вай вайи набуд. . . Рӯдакӣ ҳамватани бузурги туст, вай бисёр одами аҷоиб буд. . . Вақте ки ту дар ин ҷо хонда кӣ будани Рӯдакиро донистӣ, вайро дӯст хоҳӣ дошт» (5, 269).

Тавре ки аз ишораи худӣ адиб ва осори ҷопии ӯ бармеояд, ин шинохти устод Рӯдакӣ минбаъд мавриди баҳрабардорӣ муфассали нависанда қарор гирифтааст.

Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба поён расид. Марҳилаи наво бо номи марҳилаи барқароркуниву ободкорӣ, бедор намудани ҳисси ватандӯстиву ифтихори миллий ва худшиносӣ худогоҳӣ оғоз гардид. Роҳбарияти ҳамонрузаи ҷумҳурӣ ба ҳамин мақсад тасмим мегирад, ки 1100-солагии устод Рӯдакиро ҷашн бигиранд. Ин мароми ба тасвибрасидаи ҳукумат аз ҳама бештар писанди Сотим Улуғзода гардид. Нависанда дар «Единение» ном маҷмуаи очерку мақолаҳои ин нуқтаро чунин таъкид мекунад. «Зиндагӣ ва эҷодиёти Рӯдакӣ тавачҷӯҳи маро (С.Улуғзодаро –С.Э.) ҳанӯз аз овони ҷавонӣ ба худ ҷалб намуда, дер боз орзу доштам, ки дар бораи осори ӯ чизе навишта образи ӯро ба тасвир биёрам. Ҳангоме ки соли 1956 дар хусуси Рӯдакӣ навиштани киносенария супориш баромад, ман бо хушнудӣ барои ин филм сенария навиштам» (4,124). Ин сенария «Қисмати шоир» ном дошта, ба муносибати 1100-солагии устод Рӯдакӣ эҷод гардидааст. Филмномаи мазкур соли 1960 дар кинофестивали кишварҳои Осиё ва Африқо дар шаҳри Қоҳира сазовори мукофоти олии «Уқоби тилло» гардид.

Ҳарчанд ки зиндагӣ ва шахсияти Рӯдакӣ сараввал дар осори илмӣ устод Айни ба тасвир омада бошад ҳам, вале дар эҷодиёти Сотим Улуғзода ба дараҷот мукамал гардидааст. Образи Рӯдакиро Сотим Улуғзода қариб дар ҳамаи навъҳои санъату адабиёти тоҷик, аз ҷумла, сенария, киноповест ва драма ба тасвир овардааст.

Рӯи сахнаи театри тоҷик омадани драмаи «Рӯдакӣ» ба С. Улуғзода ба осонӣ муяссар нагардидааст. Аз як тараф набудани сарчашмаҳои илмӣ, аз сӯи дигар, тадқиқоти ками илмӣ оид ба ҳаёт ва эҷодиёти устод Рӯдакӣ нависандаи масъулиятшиносро ба ҷустуҷӯҳои пуршиддат водор менамуд. Ва пас аз омӯхтани мероси адабии шоир ва заҳматҳои зиёди фикрӣ, образи Рӯдакӣ дар драмае бо номи «Рӯдакӣ» соли 1958 офарида шуд.

Драма аз 4 парда ва 13 намоиш мураттаб гардида, «нависанда ӯро (Рӯдакиро –С.Э.) аз ҷавонӣ, хини ба дарбори Сомониён омаданаи то давраи пирӣ, аз дарбор ронда шуданаи нишон медиҳад» (4, 177), яъне дар маркази драма образи Рӯдакӣ ва ақидаҳои адолатпарварии ӯро чи дар гуфтор ва чи дар кирдори шоири тавоно ба қалам додааст.

Ҳангоме ки сухан дар бораи мақому манзалати Рӯдакӣ дар тасвири С. Улуғзода, махсусан дар драмаи «Рӯдакӣ» меравад, оид ба забони асар тавачҷӯҳ накардан имкон надорад. «Асар, -қайд мекунад адабиётшинос М. Шукуров, -асосан ба забони тоза ва софи имрӯза навишта шудааст, унсурҳои архаистӣ, ки драматург истифода намудааст, чунин унсурҳои нестанд, ки ба қонунҳои забони имрӯза тамоман зид ва ба тамошбин номафҳум бошанд» (6, 37). Дар ҳақиқат, забони «Рӯдакӣ» содаю раво, образнок, шевою гуворо буда, ба рӯҳи таърихии асар ва замону макони воқеаҳо иртиботи комил дорад. «Амир ба шарафи ғатҳи Нишопур маҷлиси зиёфат тартиб медиҳад. Вакили халифа ва дигар сафирони хоричӣ ҳозир хоҳанд шуд. Амир мунтазири қасидаи нав аст. Бояд бузургии давлати Сомонӣ,

бузургии подшоҳи моро васф кард, ба илова ин ки Бухоро аз Бағдод камтар нест ва билохир дувоздаҳ шоирро ба сари коғазу қалам нишондам, пагоҳ боз теша бар пахлуи андеша мезананд, аммо натиҷае нест» (3, 202).

Хулоса, мақсади асосии Сотим Улуғзода дар драмаи «Рӯдакӣ» тасвир намудани шахсияти Рӯдакӣ ба сифати шоири тавоно мебошад, ки нависанда бо тамои дар офариниши он ба комбӣ ноил гардидааст.

АДАБИЁТ

1. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор. Душанбе: Адиб. 2007. 415с.
2. Асозода Х. Устод Айни дар шинохти С. Улуғзода. Душанбе: Деваштич. 2001. 115с.
3. Мусулмонқулов Р. Дар боғи Фирдавси // Эҷозии хуна. Душанбе: Адиб. 1992. с. 177–182.
4. Улуғзода С. Единение. Душанбе: Нашрдавтоҷ. 1963.
5. Улуғзода С. Субҳи ҷавонии мо. Душанбе: Ирфон. 1982. 447с.
6. Шукуров М. Сотим Улуғзода: Нашрдавтоҷ. 1961. 60 с.

РУДАКИ В ИЗОБРАЖЕНИИ САТИМА УЛУГЗАДЕ

В исследовании и изучении персидско-таджикской литературы IX-X вв, изучении жизни и творческой деятельности основоположника персидского - таджикской литературы Абуабдулло Рудаки велика роль и заслуга отечественных и зарубежных ученых, таких как Али-де Журден, А.Е. Крымский, Забехулло Сафо, С.Айни, С.Улуғзаде и др. Вне великого сомнения в истории литературы и культуры XX столетия после С.Айни неопределима роль Сатима Улуғзаде в литературном изображении истории таджикского народа. В данной статье автором рассмотрена тема изучения жизни и творчества Рудаки Сатимом Улуғзаде.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Рудаки, Сатим Улуғзаде, литература, история, жизнь, творчество, поэзия Рудаки.

RUDAKI IN THE IMAGE OF SATIM ULUGZADE

In research and studying of Persian-Tajik literature IX-X of centuries, studying of life and creative activity of the founder Persian - the Tajik literature of Abuabdullo Rudaki of a bicycled a role and a merit of domestic and foreign scientists, such as Ali-de Zhurden, and, E.Krymsky, Zabehullo Safo, S.Ayni, S.Ulugzade etc. Out of great doubt in the history of the literature and culture of XX century after S.Ayni the role of Satim Ulugzade in the literary image of history of the Tajik people is invaluable. In given article the author considers a theme of studying of life and creativity of Rudaki Satim Ulugzade.

KEY WORDS: Rudaki, Satim Ulugzade, the literature, history, life, creativity, poetry of Rudaki.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Сироджиддин Эмомали* – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы Таджикского национального университета

ЖУРНАЛИСТИКА

МАВҚЕИ ШАҲРВАНДИ ВА МАСЪУЛИЯТИ ИҶТИМОИИ РЁЗНОМАНИГОРОН

Б.С. Қосимов

Академияи иртиботи омма

*Чумлае зарроти олам дар ниҳон,
Бо ту мегӯянд рӯзону шабон.
Мо самъему басирему хушем,
Бо шумо номаҳрамон мо хомушем.
(Мавлоно Чалолиддини Румӣ)*

Бӯҳрони иқтисодӣ дафъатан барои ҳама нуктаеро возеҳ ва равшан намуд, ки ҳаёти ҷамъиятии тахайюлӣ, ки истифодаи сохтакориҳои фаъолияти воқеиро дорад (ҳам дар истеҳсолот ва ҳам дар молия), метавонад оқибати гаронеро барои ҷомеа ба бор орад.

Ҳамчунон лозим ба ёдоварист, ки ҷонибдорони гетигароӣ [1] нуктаи дигареро ба ҳамагон бор менамуданд, ки гӯё ба туфайли ин тамоюл давлатҳои олами саввум ба қаламрави арзишҳои тамаддуни пешрав ворид шуда, рушд мекунад. Аз нуктаи назари фалсафӣ мафҳуми гетигароӣ тафсирҳои мухталифи зиёдеро дорост, ки, албатта, паҳлӯҳои гуногуни моҳияти онро равшан мекунад. Агар, аз як тараф, гетигароӣ иттиҳоди аносири мухталифи иқтисодиву иҷтимоиву фарҳангиро фаро гирад, аз ҷониби дигар, чараёни аз ҳамбошидагиро метезонад, баҳусус, ба чараёни ниғаҳдошти хувияти миллӣ таъсири манфӣ мерасонад, зеро ба махсусиятҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳатто шахсӣ асар намуда, онҳоро зери фишор қарор медиҳад ва побанди фарҳанги бонуфуз мекунад.

Ҷонибдорони тамоюли мазкурро бӯҳрони иқтисодӣ каме ба худ овард ва эшон (албатта, на ҳама) ҳоло нуктаи назари худро ба паҳлӯҳои гуногуни он тағйир медиҳанд. Аз чумла, дар анҷумани Давос [2] (28 январ - 1 февралӣ соли 2009) бархе аз иқтисоддонҳо даъват менамуданд, ки ба арзишҳои консервативии пешин, яъне сарфакорӣ, покдилӣ ва шаффофият баргаштан лозим аст, ҳол он ки ин арзишҳо ба моҳияти иқтисоди либералӣ зидданд, зеро ба зиёд намудани истеъмолу даромад монеъ мешаванд.

Маҳз дар чунин шароити иқтисодиву иҷтимоие, ки дар арсаи байналмилалӣ ба вуқӯъ пайваст, масъулияти иҷтимоиву мавқеи шаҳрвандии рӯзноманигорону кормандони васоити иртиботи омма (ВАО) [3] бори дигар аҳамияти махсусеро касб намуд. Бояд гуфт, ки назарияи масъулияти иҷтимоӣ ҳанӯз солҳои 40-ми асри гузашта аз ҷониби комиссияи озодии матбуоти ИМА пешниҳод шуда буд ва ба ҳайати он олимони сиёсатшиносон ва пешсафони созмонҳои ғайридавлатӣ дохил буданд.

Ҳоло мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм паҳлӯҳои мухталифи масъулияти иҷтимоии ВАО-ро ба таври фарох меомӯзанд, ки ин қабил тадқиқотҳо омилҳои гуногуни рушди иртиботи фарҳангиву ҷамъиятиро фаро мегиранд [4]. Зеро ВАО як ҷузъи фарҳанги маънавии ҷамъият аст.

Мафхуми **мавқеи шахрвандӣ** дар фаъолияти рӯзмарраи ВИО амалӣ намудани ӯҳдадории касбиро дар назар дорад, ки дар хизмат намудан ба манфиати тамоми шахрвандони ҷомеа, муносибат ва муҳокимарониҳои рӯзноманигорон ба ҳодисаҳои гирду атроф зохир мешавад. **Мавқеи иҷтимоии ВИО** бошад, дар он зохир мегардад, ки хангоми фаъолияти ҳеш ВИО манфиати кадом гуруҳи иҷтимоиро ҷонибдориву дар худ таҷассум менамояд.

Маълум аст, ки дар шароити кунунӣ дар сатҳҳои гуногуни ҳокимият ва дар ҷаҳорҷӯбаи қонун, ишпироки бевосита ва дастҷамъонаи шахрвандон дар ҷараёни қабули қарорҳо ва ҳаллу фасли масоил на танҳо бо шаклҳои анъанавӣ, яъне ширкат дар маърақаҳои интиҳоботӣ, намоишу гирдиҳамоиҳо ва ё дигар ҷорабиниҳои сиёсиву хочагидорӣ сураат мегирад, балки ба туфайли рушди технологияҳои иттилоотиву иртиботӣ ишпироки мардум ба таври виртуалӣ низ имконпазир гаштааст. Бинобар он дар иртиботшиносӣ диққати мутахассисонро бештар масъалаи масъулияти иҷтимоии рӯзноманигорон ва имконоти фароҳамоварии ишпироки мардум аз ҷониби ВИО дар ҳаёти сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии ҷомеа ҷалб мекунад.

Муошират яке аз талаботҳои асосӣ ва моҳияти ҳар гуна сохтори иҷтимоист. Аз ин рӯ, зарурати дуруст ва дақиқ дарк намудани аҳамияти ҳамкорихои дастҷамъонаи мардуми тамоми ҷаҳон баҳри бунёди ҷомеаи иттилоотӣ озоду дастрас ба миён меояд, ки он дар навбати худ бояд дар шаклҳои гуногуни ҳамкорихои тарафайни сохторҳои давлатӣ, хусусӣ, байналмилалӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ сураат гирад.

Ногуфта намонад, ки солҳои авали асри 21 вакилони ҳамоиши байналмилалӣ доир ба масоили ҷомеаи иттилоотӣ (Женева, 2003), дар баёноти мароми бунёди ҷомеаи иттилоотӣ ба тафоҳуми рақамӣ дар сатҳи милливу байналмилалӣ даъват намуда, мутобикӣ меъёрҳои эътирофшудаи ахлоқӣ ва касбӣ риояи масъулияти дастҷамъонаро хангоми истифодаи иттилоот ва мубодилаи он тарғиб мекарданд. Вале риояи масъулияти муштарак ҳини истифодаву мубодилаи иттилоот дар ҷомеаи кунунӣ, мутаассифона, назираш кам андар кам пайдост, зеро фаъолияти рӯзноманигорӣ дар ҷомеа ҳам ба шакли тичоратӣ ва ҳам иҷтимоӣ амали мегардад. Аз ин рӯ, масъалаи масъулиятшиносӣ дар ВИО низ хусусияти духӯра дорад, вале аксар маврид мо чунин ҳолатро мушоҳида менамоем, ки дар сурати ба суду бурд моил будани ВИО манфиати умум қурбони манфиати гуруҳӣ мегардад. Дар ин ҳолат масъулияти иҷтимоӣ ва дифоӣ манфиатҳои ҷамъиятӣ на омил зарурӣ ва ҳатмии шеваи кори рӯзноманигор аст, балки зохирист ё ба ибораи дигар шакл аст ва на мундариҷаи амал.

Бинобар он масоили озодӣ ва масъулияти ВИО дар ҷомеаи иттилоотӣ навин пурпечуб буда, аҳамият ва зарурати хоссаеро касб менамоянд. ВИО дорои имконоти фароҳамоварӣ муассир, ки метавонад мардумро таҳти нуфузи худ қарор дода, ба тамоми соҳаҳои зиндагии мардум ва ҷомеа асар намояд. Бидуни шубҳа, матбуот, телевизион ва радио имрӯз дар ҳаёти ҷомеа нақши муҳимро мебозанд ва торафт таъсиршон ба шуури ҷамъиятӣ меафзояд. Илова бар ин рушду нумӯи технологияҳои иртиботиву иттилоотӣ, аз ҷумла тарзи ҷамъоварӣ, таҷзияву таҳлил ва паҳн намудани иттилоот боиси босуръат, фаврӣ ва пуршидат гаштани кори рӯзмарраи рӯзноманигор аст. Дар натиҷа мафхуми ҳирфият дар иртиботи омма марақабтару серчанба гаштааст. Бар замми гуфтаҳои боло пурпечубии муносибати муҳаррир ва рӯзноманигор, идораи ВИО ва муассис, ҳокимият ва мардум гувоҳи ҷӯр наомадани манфиатҳои гуруҳҳои гуногуни иҷтимоист. Дар навбати худ ин ҳолат истехсол ва паҳн намудани маводро тавассути ВИО побанди омилҳои пурихтилоф мегардонад, ва чун натиҷа, ҷараён ва сифати кори рӯзноманигор аз ҷониби гуруҳҳои мухталифи касбӣ ва бевосита худ мардум баҳои мубҳам мегирад. Дар сатҳи кунунӣ рушди иртиботи омма ин арзиш масоили озодӣ ва масъулияти ВИО-ро дар бар гирифта, таҷассуми рушди ҷомеаи шахрвандӣ, демократия ва маҳорати касбии рӯзноманигорон аст. Бидуни шубҳа, бо мурури замон, вобаста ба рушди низоми давлатдорӣ, мукамал намудану мавриди истифода қарор додани қонунгузорӣ масъулияти иҷтимоии ВИО низ торафт меафзояд.

Ҳарчи бештар вазифаҳои гуногуни воситаҳои иртиботиву сохторҳои иҷтимоӣ мавриди пажӯҳиш қарор гиранд, ҳамон андоза хусну қубҳи маводи ВИО ва сифати инъикоси воқеият ба мо равшантар мегардад. Дар навбати худ зарурати мукамал намудани тарзи кор ба миён меояд ва ба қоромӯзон ва мутахассисони соҳаҳои мухталиф барои гузоштани ҳиссаи ҳеш ба назарияи мурағабӣ, ки ҷомеаи кунуниро чун низоми иҷтимоӣ тавсиф менамояд, ки дар мавриди ҷудогона ба тағйирот дучор мегардад, мавриди муносиб пайдо мешавад. Аз ҷумла, Ронда Брейт аз донишгоҳи Квинсленди Австралия дар мақолаи ҳеш, ки ба танзими рӯзноманигорӣ бахшида шудааст, даъват менамояд, ки аҳли ҷомеа бештар ба масъалаҳои масъулияти рӯзноманигорӣ ҷалб карда шаванд, то ин ки кафолати гирифтани иттилооти бозғимод, мутобикӣ меъёрҳои баланди ахлоқиву касбӣ таъмин гардад [5]. Албатта, имрӯз воситаҳои ҳамаамал дар кори ВИО вучуд доранд, ки имконияти баҳо доданро ба сифати кори рӯзноманигорон фароҳам меоранд. Вале кунун замона дигар гашту зарурати таҳаввулоти шакл ва беҳ гаштани низоми муштаракӣ танзими фаъолияти ВИО ба вучуд омадааст, ки дар он

шаклҳои гуногуни худтанзимшавӣ бо ҳам омада, назорати арзишу аҳамият, дақику дурусту беғилу ғаш будани иттилоотро хангоми инъикоси ҳодисаҳои ҷамъиятӣ ва ба талабот ҷавобгӯ будани он таъмин гардад. Танҳо ин ҳолат дар хусуси масъулияти муштараки ниҳод ва сохторҳои ҷамъиятӣ нисбат ба тақдирӣ ВАО гувоҳӣ хоҳад дод.

Шабакаи Интернет, чун гунае аз васоити иртиботи омма, диққати иртиботшиносон, мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм ва аҳли ҷомеаро кайҳост ки ба худ кашидааст. Рушди технологияҳои иттилоотӣ саноати хидматгузори шабакавиро ба вучуд овард, ки густариши иттилоот ва гуфтугӯи мардуми сайёра ба маротиб осон намуд. Аз ин рӯ, шабакаи Интернет диққати мутахассисонро торафт бештар ба худ ҷалб менамояд. Зеро тарзу усули муоширати мардум ва ташкили минтақаҳои гуногуни гурӯҳҳои иҷтимоии шабакавӣ босуръат инкишоф меёбанд ва масъулияти муштараки иҷтимоӣ аз болои иттилооти дастрас дар арсаи гетӣ меафзояд. Номукамал ва мавҷуд набудани назорати кофӣ аз болои Шабака муҳаққиқонро каме ба ташвиш овардааст ва эшон аз он изҳори нигаронӣ менамоянд, ки кафолати таҳрифи воқеият, роҳ надодан ба тўхмат, шикастани меъёрҳои ахлоқӣ ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳо имрӯз вучуд надорад [6]. Аз ин рӯ, ҳамкориҳои якҷояи мутахассисоне, ки дар сатҳи байналмилалӣ имконоти ҳамоҳангсозии қонунҳои давлатҳои гуногунро меомӯзанду мақсади эҷоди тафохум ва яқдилиро дар мавриди ҳуқуқвайронкуниҳои шаҳрвандӣ дар шабакаи Интернет ҳоҳонанд, кайҳост, ки пайдост.

Мутахассисони иртиботшинос дар тадқиқотҳои хеш мардумро бар он ҳидоят менамоянд, ки сулҳу оромӣ дар минтақаҳои пурнизогу носозгор истиқрор намоянд, ВАО аз силоҳи тарғиботи тачовузу зӯрӣ ба воситаи эҷоди тафохум, муоширати ҳамкорӣ табдил ёбад ва «васоити иртиботи омма чун қисми таркибӣ ва муҳимми ҳамзистии осоишта бояд хувайдо гардад» [7]. Бинобар он дар шароити бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонӣ мавқеи шаҳрвандии ВАО бояд дар он зоҳир гардад, ки, аз як тараф, манфиатҳои иттиҳодиявиро, ки бо манфиатҳои ҷомеа созгор намеоянд, пешгирии кунад ва, аз тарафи дигар, нерӯҳои ақлониро баҳри ҳалли фасли мушкilotи ба амал омада сафарбар кунад.

Эҷоди ҷомеаи пешрафтаву устувор чараёнест, ки муносибати инсонпарваронаи иҷтимоиро ҳоҳон аст, ҳамчунин таъмини назорати қатъии ҷомеаи шаҳрвандиро бар истеъмоли босамари захираҳои моддиву табиӣ, дифои ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон, риояи адолати суду бурд ва кам намудани тафрикаи дорони мардумро металабад. Аз ин рӯ, ВАО ва ҷомеаи шаҳрвандӣ бояд қовишу ҷустуҷӯи ташаққул ва тақомули намунаи тозаи сохти ҷамъиятиро, ки дар он ниҳодҳои ҷамъиятӣ масъулияти иҷтимоиро бар дӯш дошта бошанд, бигиранд. Зеро чунин сохтор танҳо дар он сурат босамар хоҳад буд, ки бунёди онро яқдилӣ ризоияти мардум ва огоҳии қомили иттилоотии ҷомеа ташкил диҳад. Дар натиҷа тағйироти арзишҳои маънавии умуминсонӣ ба вуқӯъ пайваста, ташаққули афкори умум ва шуури ҷамъиятии нав сурат хоҳад гирифт. Масалан, мавқеи босамари шаҳрвандии ВАО нисбати тичорат бояд дар он зоҳир гардад, ки ҳадафи тичорат на даромаду ғолиби рақибӣ хеш, балки нафъи ҷамъиятист. Ҳол он ки рақобату даромад, чун омилҳои муҳимми иқтисодӣ бозаргонӣ, бояд зери назорати ҷамъиятӣ қарор гиранд. ВАО бошад, дар ин ҳолат ҳам субъект ва ҳам объекти чунин назоратанд. Маҳз чунин тасаввурот мавқеи шаҳрвандии ВАО муайян менамояд.

Ҷаъолияти касбии соҳаҳои гуногуни ҳаёт, мисли рӯзноманигорӣ, тичорат ва ғайра, бояд побанди манфиатҳои ҷамъиятӣ гарданд (на шахсиву гурӯҳӣ!) ва ба ин васила ба беҳ гаштани муҳити сукунати моддиву маънавии мардум мусоидат намоянд. Зеро маҳз дарку фаҳмиши ноқисӣ масъулияти иҷтимоӣ ба зуҳури одоби ғайри қобили қабул оварда, инсониятро дар фазои ноустувори рушд қарор медиҳад.

Дар конференси муҳити зист ва рушди СММ, ки дар Рио-де-Жанейро 3-14 июни соли 1992 гузашта буд, намояндагони илму фарҳанг ва раҳбарони давлатҳои гуногун ба ҳулосае омада буданд, ки муҳолифати рушди иқтисодӣ ва аҳамияти маънавии он сабабгори асосии садди роҳи рушди босуботи инсон ва, аз ҷумла, ҳамоҳангсозии манофеи геополитикист. Чунон ки имрӯз мо мавқеи Ўзбекистонро дар мавриди бунёди нерӯҳои Роғун мушоҳида менамоем. Ин гуна муҳолифат тадричан, бо роҳи таҳлил, дарки бурду бохт, пайваста ва босубот паси сар хоҳад шуд.

Аҳли илму фарҳанг яқдилона ҷалби нерӯи эҷодкоронаи ҷомеаи шаҳрвандиро дар бунёди ҷомеаи устувору босубот даъват ба амал меоранд, ВАО-ро чун васоити иртиботи иҷтимоӣ ва тичорате, ки дорони масъулияти иҷтимоист, чун бунёди иқтисодии он меҳисобанд.

Яке аз ҷоизадорони мукофоти сулҳи Нобел Алберт Гор дар китобаш «Мувозинати замин: муҳити зист ва инсон» (Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit) менависад, ки «таъмини ҳуқуқи иттилоотӣ ва фароҳам овардани огоҳии қомили шаҳрвандон нисбати маълумоти сиёсиву тақдирсоз беҳтарин усули қабули қарор дар мавриди толеи минбаъдаи миллат аст» [8]. Дар ин сурат назорат аз қониби ҷомеаи шаҳрвандӣ ва озодандешие, ки ВАО таъмин менамоянд, воситаи неқдошт ва нерӯи рушди устувори ҷомеа хоҳад буд. Бинобар он васоити иртиботи омма на ба манфиати тичоратӣ ва ё гурӯҳӣ мутамоил, балки ба манфиати умум, ба рушди устувори ҷамъиятӣ мусоидат

намуда, чун омили пайвастанмо байни ҳокимият, тичорат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши ниҳоят бузургро адо хоҳад кард.

Бархе аз мутахассисон тахмин менамоянд, ки дар ҷараёни таҳаввулоти касбии кормандони ВАО рӯзноманигории шакли нав шояд зуҳур кунад. Аҷаб нест, ки онро «рӯзноманигории муштаракамал» (participant journalism) номанд, яъне рӯзноманигорие, ки на танҳо диққати мардумро ба ҳодисаи ғирду атроф ҷалб менамояд, балки фаъолона дар ислохоти куллии он иштирок мекунад. Шояд, аҷаб нест. Вале ҳоло гунаи навини иртибот – иртиботи муштарак (participatory communication) [9] дар дунё реша медавонад, ки табодули мутақобилаи иттилоотро дар назар дошта, мардуми бештареро ба мувоҳида даъват менамояд ва ба ин васила иштироки баробарҳукуки одамонро дар фаъолияти ВАО таъмин месозад.

Фаромӯш набояд кард, ки ВАО ягона низоми иртиботие мебошад, ки робитаи кулли ҷомеаро таъмин менамояд. Танҳо тавассути ВАО сохторҳои ҷамъиятӣ ва ҳокимиятиро метавон ба татбиқи таҳкими арзишҳои анъанаҳои демократӣ ҳидоят кард. Рӯзноманигор имрӯз илова ба масъулияти касбии ба мардум дастрас намудани иттилооти воқеӣ оид ба ҷомеа боз масъулияти вазифаи муҳимми ҷамъиятӣ низ дорад - дар ҷомеа татбиқи қардани анъанаҳои демократии ҷомеаи маданӣ, дар ҳамватанон тарбия намудани талабот нисбат ба ин арзишҳои анъанаҳо ва ба сохторҳои ҳокимият талқин қардани зарурати пайгирии ин арзишҳои анъанаҳо. Гузашта аз ин, рӯзноманигори воқеӣ бояд ҷиҳати дар ҳамаи ҷойҳои соҳаҳо амал қардани низоми ҳуқуқӣ, барои ҳалли ҳуқуқии низоъҳо, хусусан дар муносибатҳои халқ - ҳокимият, бикӯшад. Ин кӯшиш лоақал то вақте зарур аст, ки ҳокимияти судӣ дар амал қомилан мустақил шавад.

Хулоса, мавқеи мушаххас ва пайгирионаи шаҳрвандии ВАО яке аз омилҳои муҳимми ин институти бонуфузи иҷтимоӣ дар рушди устувори ҷомеа мебошад. Ҳамзамон бояд зикр намуд, ки ин ё он ҳодисаву воқеа ва ё манфиатҳои ҷудогона дар ҷомеа зуҳури тамоюли умумианд, вале ҳаллу фасли он дар ҳамохангсозии мановфеи ҷамъиятист. Ҷараёнҳои гетигарой, ки ба шароити маҳаллӣ таъсири ғайри қобили қабул доранд, метавонанд хусусиятҳои минтақавиро доро бошанд, вале ҳаллу фасли вазъияти баамаломата бояд дар таҷрибаи шоистаи одамият асос ёбанд. Аз ин рӯ, гетигарой мардумро хоҳу ноҳақ ба қовишу ҷустуҷӯи дастҷамъонаи васоити бартараф намудани мушкилоти моддӣву маънавӣ водор менамояд, зеро ҳимояи манфиати миллии дар ин ҷараён ҳимояи манфиати инсон аст.

АДАБИЁТ

1. Мафҳуми англисии «globalization» аз гунаи фаронсавии «mondalisation» тафовут дорад. Калимаи англисӣ тафсири ҷуғрофиро дорост, вале фаронсавӣ пеш аз ҳама сохторҳои иҷтимоиро дар бар мегирад. Глобалӣ ба тамоми гетӣ тааллуқ дорад. Мондалӣ фарҳанги ҷаҳонӣ ва муносибати мардумро фаро мегирад. Баъзе донишмандони тоҷик, аз ҷумла устод Шакурӣ «ҷаҳонишавӣ» навишта истодаанд, ки ба назари қамина ҷандон саҳеҳ нест. Феъли «шудан» иллати дарунӣ дорад, на берунӣ, ҳол он ки глобализация бештар иҷборӣ ба амал мебарояд. Устод Акбари Турсон «ҷаҳонигардонӣ» меӯянд, ки қобили қабул ва шояд бештар аст. Вале мо дар ин матн калимаи «гетигарой»-ро истифода бурдем, ки дар навишту талаффуз сабуқтар аст.
2. <http://www.weforum.org/en/events/ArchivedEvents/AnnualMeeting2009/Programme/index.htm?date=ALL>
3. Бояд гуфт, ки васоити иртиботи оммаро дар мо бо истилоҳи ВАО/ВАУ (васоити ахбори омма/умум) ифода менамоянд, ки аслан қалат аст. Мафҳуми «ВАО» ба забони тоҷикӣ дар напичаи тарҷумай тахтлафзии истилоҳи забони русӣ (СМИ – «средства массовой информации») ва ба забони русӣ бошад, дар напичаи тарҷумай тахтлафзии таъбири фаронсавии «moyens d'information de masse» омадааст, ки ҳамзамон таърих бо он «ҳазли бадкина» қардааст. Гап дар сари он аст, ки истилоҳи маъмур ба тарихи фармоиш аз ҷониби Шӯъбаи тарғиботии КМ ҲҚИШ дар нимаи аввали солҳои 70-ум мавриди истифода қарор гирифт. Мутаассифона, он мафҳуми «васоити иртиботи омма»-и аз ин пеш ба қардани ворид намудани ҷомеашиносони советиро, ки ба муқолаҳои васеи ҷамъиятӣ нигаронида шуда буд, танг қарда баровард. Мафҳуми ВАО ба омма муносибати ҳукмравоиро дар назар дорад, ки мувофиқи тасаввуроти муаллифони ин истилоҳ, одамон «маҳсули вазъияту тарбия»-анд ва «ВАО» эшонро бояд «аз мавқеи баланд» «тарбия» кунад. Бояд тазаққур дод, ки ҳар ду мафҳум (ВАО ва ВАУ) шеваи гуногуни идориро дар назар доранд. Қолиби тавачҷӯх аст, ки фаронсавӣ баъд аз тағйиротҳои куллии соли 1968-ум зери таъсири баромадҳои мардумӣ дар амал диданд, ки онҳо «маҳсул» набуд, таърихашонро худашон месозанд. Бинобар он дар Фаронса мафҳуми ВАО (васоити иртиботи омма) ҷойи истилоҳи ВАО-ро тадриҷан ғирра гирифт. КМ ҲҚИШ бошад, бо баҳонаи навоҳарӣ ба мардуми советӣ маҷбуран анахронизмро бор қард, гарчанде эшон тасаввур қарда ҳам наметавонистанд, ки истифодабарони истилоҳи ВАО муддати тӯлонӣ, ҳатто пас аз барҳам хӯрдани ин сохтор, онро меписанданд. Чун имрӯз мо ба сайёраи хурдамон нигариста савол диҳем, ки оё ҳоло ҳам дар ягон кишвар истилоҳи ВАО истифода мешуда бошад, ҷавоб гуфта ба он ҷандон душвор нахоҳад буд: дар қаламрави собиқ ИҶШС ва шояд дар қаламрави баъзе аз собиқ ҳампаёмонон. Истилоҳи ВАО на танҳо анахронизмest бо гуноғиши маънии он, ки одамон «маҳсули вазъияту тарбиянд» ва мавқеи ҳукмравоиро ишғол намуда эшонро бояд «тарбия» қард, балки мафҳумest азизу қарон барои инҳисоргарони ВАО, зеро барояшон аз он даст қашидан амрест маҳол. Бисёриҳо ҳоло ҳам истилоҳи ВАО-ро аз сабаби нафаҳмидани моҳияти маъсала истифода мебаранд.
4. <http://gaz.sagepub.com/content/70/6.toc>

5. Rhonda A. Breit. Journalistic Self-Regulation in Australia: Is it Ready for the Information Society? // International Communication Gazette, December 2008; 70 (6): (418 – 562) P. 508-510.
6. Abah A. L. Trends in International Internet Defamation Suits. Targeting a Solution? // International Communication Gazette, December 2008; 70 (6): P. 530-547.
7. Bratic, V. Examining peace oriented media in areas of violent conflict // International Communication Gazette, December 2008; 70 (6): (418 – 562) P. 501.
8. Gore, Al. Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit, 1992, Houghton Mifflin, Boston, MA, 416 pages.
9. Tufte, Th., Mefalopoulos P. Participatory Communication, A practical Guide. The Word Bank, Washington DC, 2009. 62 pages.

ГРАЖДАНСКАЯ ПОЗИЦИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЖУРНАЛИСТИКИ

В теории и практике массовой коммуникации социальная ответственность журналистов обсуждается на всех этапах ее развития. В статье впервые рассматриваются различные аспекты функционирования СМК, вызванные значительными социальными изменениями общества начала XXI века и процессами глобализации и информатизации. Благодаря бурному развитию информационно-коммуникационных технологий, данная тема находится в центре внимания многих ученых, работающих в различных отраслях науки и в сфере массовой коммуникации, фокусируя внимание на совершенствовании различных сфер общественной жизни мира, учитывая культурно-информационные взаимодействия. Эта тенденция отражается в акцентировании важной роли междисциплинарных сравнительных системно-исторических подходов к анализам информационных факторов прогресса.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: социальная ответственность, гражданская позиция СМК, демократия участия, информационное общество, гражданское общество, совместная коммуникация, устойчивое развитие, междисциплинарный подход.

CIVIL POSITION AND THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF MASS MEDIA

The social responsibility of the mass media has been discussed in the theory and practice of mass communication on all stages of its evolution. The article discusses the various aspects of mass media functioning caused by the considerable social changes of a society of the beginning of the 21-st century and processes of globalization and information. Today thanks to rapid development of information and communication technologies this subject brings attention of many scholars working in various branches of a science and in mass communication. Scholars focus attention to perfection of various aspects of public life and cultural information interactions. This tendency is reflected in accentuation of a crucial role of multidisciplinary comparative-historical theoretical approaches to the analysis of information factors of human development.

KEY WORDS: social responsibility, civil position, participatory democracy, information society, civil society, participatory communication, sustainable development, multidisciplinary approach.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Қосимов Баҳодур Сабурович* - кандидат филологических наук, директор ОО «Академия массовой коммуникации».

ИНЪИКОСИ СУЛҶИ ТОҶИКОН ДАР ПУБЛИТСИСТИКА

Д. Махкамова

Донишгоҳи давлатии Қурғонтеппа ба номи Носири Хусрав

Мавзӯи ҷанг ва қаҳрамонони он дар журналистика ҳамчун мавзӯи муҳим ва анъанавӣ баррасӣ мегардад. Ҷанг ҳодисаи таърихист ва чун факти руҳдодӣ ҳаёти ҷомеа дар мадди назари сиёсатмадорон, таърихшиносон ва ҳар як шаҳраванди мамлакат қарор дошта, ҳеҷ касро бетараф намегузорад. Журналистон ба ҷанг ҳамчун ҳодисаи муҳими ҳаёти ҷомеа, ҳамчун факти таърихӣ ва иттилоотӣ муносибат намуда, барои инъикоси он диққати хоса медиҳанд. Ҷанг фӯҷиа ва қувваи бузурги тағйирдиҳанда аст, чунки он раванди низою муҳолифат, талафоти инсонҳо, хисороти ҷониву маънавӣ ва моддӣ, вайрон шудани сохтор ва ба сари қудрат омадани ҳокимони дигарро дар бар мегирад.

Дар журналистикаи солҳои аввали соҳибистиклолии Тоҷикистон ва матбуоти имрӯза низ мавзӯи ҷанги граждании кишвар ва қаҳрамонони вай мавриди тасвир ва шарҳу андешаронии рӯзноманигорону сиёсатмадорон гардидааст. Дар радифи иттилооти журналистии воситаҳои ахбори омма – матбуот, радио ва телевизион публитсистиқа низ дар инъикоси ҳодисаҳои мудҳиши ҷанг ва раванди сулҳи тоҷикон мақоми хоса дорад. Махз дар давраи истиқлолияти давлатамон чехраҳои сиёсӣ ба майдон омаданд, ки онҳоро мардум на танҳо чун роҳнамоёни сиёсӣ давлатӣ, қумондонҳои ҳарбӣ, балки ҳамчун муаллифони публитсистиқаи сиёсии давр мешиносанд.

Муҳаққиқони илми журналистика онро публитсистиқаи сиёсӣ-китобӣ номида, «асоси ҷунини публитсистиқаро воқеаҳои сиёсии вақт ва шарҳи онҳоро аз тарафи иштирокчиёни воқеаҳо» ҳисобидаанд.

Публицистика ҳамеша барои бозгӯ ва таҳлил намудани санаҳои бузурги таърихӣ воситаи бехтарин ба ҳисоб меравад. Публицистика минбарест, ки сухан ба омма нигаронида шудааст ва ба василаи он аҳли ҷомеа метавонад моҳияти зиндагӣ, инкишофи ҷомеа ва муаммоҳои онро дарк намояд.

Олими барҷастаи илми журналистика, профессор Иброҳим Усмонов нақши публицистикаро дар интиҳоб ва тасвири воқеият чунин баҳо додааст, ки «публицистика он факти навро истифода мебарад, ки аҳамияти иҷтимоӣ дошта бошад, яъне аз ҳаёти ҷамъият бошад ва ба ҳаёти ҷамъият таъсир расонда тавонад».

Публицистика вобаста ба талаби замон ва вазъият рӯҳияю набзи он айёмро инъикос мекунад. Тарзи баррасӣ шудани ҳақиқат метавонад ошкорову ниҳонӣ, соддаву мураккаб бошад. Аз ин лиҳоз, публицистикаи шохидони бевоситаи воқеаҳо, аз диди онҳо тасвир ва тафсиру ташреҳ ёфтани руҳдодҳо барои иттилоъ гирифтани ва омӯзиши он давраи таърихи давлатамон манбаи муҳим аст.

Ҳар гуна ҷанг омилҳо ва сабабҳои воқеаи худро дорад, вале ҳама гуна ҷанг ҳоҳ хурду ҳоҳ қалон, ҳоҳ шаҳрвандию байнидавлатӣ бошад, барои мардум мусибат аст. Куштору тазйик, вайрониву бадбахтӣ, хисороти моддӣ, азоби рӯҳӣ, фирори одамоне, нобаробарию беадолатӣ, ки одамоне оддӣ аз ин бештар зарар мебинанд, барои амалӣ шудани сиёсати гурӯҳи мансабталошони ҳокимиятҳо ва баҳри ба сари қудрат омадани онҳо аст.

Тоҷикистон дар раванди ба даст овардани истиқлолияти худ бо душвориҳои мочароҳои сиёсии иддае аз мансабталабон ва ба ҷанги шаҳрвандӣ кашаида шудани мардуми кишвар рӯ ба рӯ гардид. Дар таърихи Тоҷикистони соҳибистиқлоли мо саҳифаи тираву нангини ҷанги бародаркуш моро такрор ба такрор хушдор мебахад, ки ин сабақи таърихро фаромӯш накунем. Қаҳрамони фарзандони содиқи Ватанро бидонем ва ба қадри имрӯзи соишта бирасем. Ҷароҳатҳои ин ҷанги хонумонсӯзи ҳаммиллатон дар дили ҳазорҳо одамоне захмҳои ҷонгудоии ҷудой аз пайвандон, шаҳид шудани одамоне бегуноҳ, гирифтори ғаму андӯх ва ғарибӣ гузошта, шифои он то ҳақде ба оштии тарафҳои даргир, сулҳи ногузир, ваҳдати миллат ва оромии соиштагии кишвар вобаста буд.

Ваҳдати миллии тоҷикон, таҷрибаи сулҳофарии миллати тоҷикро, ки имрӯз ҳамчун намунаи таҷрибаи бемислу нодири мусолиха муаррифӣ менамоянд, ба ивази қурбонии зиёд, қаҳрамонию талошҳои мардони миллатдӯсту ватанпараст, дурандешу бофарҳанг ба даст омадааст.

Дар таърихи публицистикаи тоҷик аз тарафи иштирокдорони воқеаҳои сиёсии давр, инкилобхору ҷангҳо эҷод шудани асарҳои ҷолиби публицистӣ ба назар мерасанд. Публицистикаи Садриддин Айни, Абулқосим Лоҳутӣ, Бобочон Ғафуров, ки ҳамчун арбобони намоёни давлатию сиёсӣ таҳаввулоти ҷомеа, мубориза ва музаффарияти халқи озодихоҳу ватандӯстро дар давраҳои Инқилоби Октябр ва Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба қалам додаанд, намунаи воқеънигории публицистӣ дар мавзӯи ҷанг ва сулҳ мебошанд.

Ба гуфтаи Жарко Петан публицистика «дар бораи ояндаи дурахшони сиёсатмадорон, дар бораи гузаштаи дурахшони таърихшиносон ва дар хусуси имрӯзи дурахшони журналистон ғамхорӣ менамоянд». Воқеан, аҳли ҷомеа оид ба ҳодисаҳои таърихӣ, аз ҷумла муқовимати сиёсии дохили кишвар, пеш аз ҳама, тавассути воситаҳои ахбор, публицистика ва баъдтар бо мутолиаи асарҳои таърихӣ бадеӣ ва офаридаҳои навҳои дигари санъат ошно мешавад. Дар инъикоси ҷанг, рафти он, қорнамоиву қурбонии сарбозон, мавқеи роҳбарони сиёсӣ ва ҳарбӣ маҳз вазъияти ҷанг эҷоди публицистикаро тақозо мекунад. Давраи ҷанг, ки ҳассос ва айёми сухани буррову муассир аст, рисолати сафарбарқунандагии воситаҳои ахбори омма ва нигоҳи публицистӣ намоён мегардад.

Профессор И.Усмонов иртиботи воситаҳои ахбори омма бо сиёсати давлат чун баёнқунандаи сиёсат ва рӯи хоси ҷомеа муайян намуда, қайд мекунад: «Яъне ҳар гоҳ мо қудрати ҷорум меғӯем, ҳар гоҳ роҳу нақши бисе муассири ВАОТ-ро дар ҳодисаҳои муҳими сиёсӣ суроғ мекунем, ҳамин ҳислатро дар назар дорем. Пас публицистика сиёсат аст.

Пайванди журналистика ҳамчун соҳаи мушаххаси фаъолият бо ҳама дастҳои нашаротиаш-ҷопӣ ва электронӣ бо сиёсат пеш аз ҳама, дар равобиташ бо халқҳои муҳиму гуногуни сиёсӣ иҷтимоӣ ба амал меояд.»

Иброҳим Усмонов ҳамчун публицист ва сиёсатмадоре, ки вижагиҳои ҳамкории журналист ва сиёсатмадорро хуб медонад, вазифаи таблиғу ташвиқ ва созмондиҳии матбуотро зикр намуда, ба робитаи сиёсатмадор ва журналист чунин баҳо додааст: «Журналистҳо сиёсатмадоронро ҳамчун манбаи ахбор истифода мебаранд, сиёсатмадорон бошад, василаҳои журналистиро ҳамчун василаҳои паҳн кардани ақидаи худ, василаи ба омма робита барқарор кардан истифода менамоянд.

Ҳамкории публицист бо сиёсатмадор бозгӯяндаи равиши ҳаёти иҷтимоӣ аст. Аз ин сабаб публицист ба сиёсатмадор ва сиёсатмадор ба публицист табдил ёфта, ҳарду дар ВАОТ чун журналист табориз мекунаанд».

Дар ҳақиқат, дар шароити ҷанг, ки фазои иттилоотӣ ҳолӣ мемонаду дастрасии иттилооти воқеӣ барои ҳама душвор мегардад, сухани публицистӣ нақши муҳим мебозад. Сухане, ки халқ шунданашро нигарон аст ва меҳода ҳарчи тезтар ҳақиқатро донад, аз вартаи ноумедӣ барояд ва ҳақиқате, ки ба гумону нобовариҳо хотима бахшад, сухане, ки метавонад ба дили халқ марҳам шавад ва ба роҳи ошпино сулҳ ҳидоят намояд.

Яке аз муҳаққиқони илми низоъшиносии тоҷик Қурбон Расулов низ ба таълифоти иштироккунандагони фаъоли ҳодисаҳои Тоҷикистон чун яке аз манбаъҳои муҳими омӯзиши ҷанги шаҳрвандӣ баҳо дода менависад; Аксарияти кулли ин таълифот аз асарҳои тарҷумаиҳолӣ ва ёддоштҳои эшон роҷъ ба низоъ ва раванди ҳалли он иборат мебошад. Намунаҳои назарраси онро асарҳои зерин ташкил мекунанд; Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикистон; Даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ Иборат аз 3 ҷилд.- Душанбе, 2001; Кенчаев С. Табадуллотӣ Тоҷикистон Иборат аз 3 ҷилд.- Душанбе, 1993; Сайид Абдуллоҳи Нури. Ошпинома, Душанбе, 1998; Иброҳим Усмон. Соли Набиев, Душанбе 1995, Сулҳнома.-Душанбе., 2001; Дустов Н. Заҳме ба ҷони Ватан.-Душанбе, 1995; Каримов Б.Қ. Қурбонии дузахма.-Душанбе, 1992 ва ғ.

Бояд зикр намуд, ки дар бораи сабабҳои ҷанг ва сулҳи тоҷикон қумондонҳо ва лидерон, роҳбароне, ки мардум начоти худ ва кишварро аз ақлу заковат ва сиёсатмадорӣ онҳо медонист, дар солҳои 1993-95 дар давраи тадриҷан ба даст омадани муросо, пурра хомӯш нагаштани алангаи ҷанг асарҳои гуногунҳаҷм таълиф шуданд. Ин асарҳо хонандагони зиёд доштанд, чунки мардум ба донишани сабабҳои ҷанги бемаъниву хонумонсӯз ва мақсади давлату муҳолифин дар он давраи тақдирсоз ниёз дошт. Дар қатори таълифоте, ки ба мавзӯи ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон бахшида шудаанд, нигоштаҳои Амиршоҳи Хатлонӣ ва Абдувалии Истравшани «Тӯфони Сангаки Сафар ва Файзали Саид», Ҳикматулло Насриддинов «Таркиш», Аслиддин Соҳибназаров «Субҳи ситорақуш», Файзбахш «Қургонтеппа: сентябри хунин» ва дигаронро номбар кардан бамаврид аст.

Ин маводҳо кӯшишҳои аввалини тасвири ҳақиқати сабабҳои ҷанги шаҳрвандӣ бошанд ҳам, муносибати муаллифон то дараҷае яктарафа буда, таърифу тавсифи як тараф ва танқиду айбонии тарафи муқобил ба назар мерасад.

Дар воситаҳои ахбори ҳам маҳаллӣ ва ҳам хориҷӣ иттилоот оид ба ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон хеле зиёд ба таъ расида бошанд ҳам, асарҳои публицистии ҳодимони намоёни давлатӣ, роҳбарони ҳизбҳои пешвоёни дин-иштирокчиёни бевоситаи ҳодисаҳо хонандагони худро ёфт. Муаллифоне, ки ёддошту андешаҳои худро доир ба масъалаҳои ҷангу сулҳ рӯи қоғаз овардаанд, бевосита дар гирдоби ин воқеаҳо буданд ва ҳалту фасли тақдирӣ миллати тоҷик аз онҳо вобастагӣ ҳам дошт. Ҳар яке аз ин асарҳо барои таърихи давлати мо, дарки қадри истиқлолият ва ҳифзи сулҳи тоҷикон қимати хос доранд. Тавассути ин асарҳо роҳи муборизаи мардум, фарзандони ватандӯсту фарзона барои мустақилияти миллӣ, зиндагии бехтари халқ чилвагар гардида, ҳисси арҷгузори ва ифтихори миллиро меафзояд.

Эмомалӣ Раҳмон чун сарвари давлат дар асарҳои худ ба таҳлилу баррасии масъалаҳои давлатдорӣ, роҳҳои ҷустуҷӯи сулҳи тоҷикон ва ояндаи кишвар диққат дода, роҳи душвори тайкардаи сиёсии худ ва ҳамфикронашро барои озодию ободии Тоҷикистон тасвир кардааст. Сафаралӣ Кенчаев ҳамчун Райси Шӯрои Олӣ дар таълифоти худ табаддулоти давлатӣ, оғози мочароҳои сиёсӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ ва ташкили Фронти халқии Тоҷикистонро ба қалам дода, аз маводҳои зиёди бойгонӣ ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ истифода намудааст. Сайид Абдуллоҳи Нури дар «Ошпинома» ҷаҳду талошҳои Комиссияи ошпи миллиро дар таҳкими сулҳ дар Тоҷикистон тасвир намуда, саҳми ин созмонро барои ба ҳаёти осоишта баргаштани мардум таъкид кардааст. Абдулмачид Достиев дар «Мавқеъ» таърихи ҷанг, иқдомро барои мусолиҳа ва таъсири Ҳизби халқии демократии Тоҷикистонро инъикос намудааст. Дар публицистикаи сиёсии муаллифон қарору созишнома ва лоиҳаҳо пешниҳодҳои муҳими давлатӣ, муҳолифин ва байналмилалӣ оварда шудаанд. Аз муаллифони публицистикаи сиёсии он давр - Эмомалӣ Раҳмон, Абдулмачид Достиев, Иброҳим Усмонов давлати соҳибистиқлоли тоҷикро намоёндагӣ карда буданд. Онҳо ҳамчун намоёндагони ҳукумати дар воҳӯрихову музокираҳо бо муҳолифин, сулҳ бастанӣ тоҷикон иштирок намуда, дар ин роҳ иродаву субот, дурандешӣ ва муросову мадуро нишон додаанд. Сайид Абдуллоҳи Нури, Акбари Тураҷонзода намоёндагони баландпояи муҳолифин буданд ва ҳалли мушкилоти ошпиви сулҳу салоҳ аз ин сиёсатмадорон низ вобастагии зиёд дошт. Ҳамон гузашту сулҳҳои, ки дар он рӯзҳои тақдирсоз барои Ватану мардуми тоҷик чун обу ҳаво зарур буд, дар саҳифаи таърихи давлати мустақил навишта мешуд. Роҳи сулҳ барои ҳарду тараф ҳам, ки фарзандони як миллатанд, осону ҳамвор набуд. Таълиф шудани китобҳои онҳо, ки маълумотҳои наву иловагӣ доранд ва паҳлуҳои нокушодаи воқеаҳо равшан менамоянд, боиси эътимод ва тавачҷӯи бештари хонанда ба фактҳои тасвиршуда мегардад.

Публицистикаи сиёсии ин даврро аз рӯи мундариҷа ва инъикоси мавзӯ ба публицистикаи манфиати ҳокимиятро ифодакунанда ва муҳолифин ҷудо намудан мумкин аст. Дар ҳамаи асарҳои

муаллифон сиёсат, ки бо масъалаҳои дигари ҷамъият робитаи ногусастани дорад, дар алоқамандӣ нишон дода шудааст. Муаллифони публитсистикаи сиёсии ибтидоӣ асри ХХ тоҷик асосан мувофиқи манфиати қадом ҳизбу ҳаракатҳоро ифода карданашон иброи ақида намуда, кӯшиш намудаанд, ки ҳақиқати ҳешро пеш оваранд, яъне диди худро ба хонанда пешниҳод намоянд. Аз мутолиаи публитсистикаи сиёсии он давра ба хулосае омадан мумкин аст, ки тарафдорони ҳокимияти давлатӣ ва бунёди давлати соҳибистиклону демократию дунявӣ бештар буданд. Матбуот ва публитсистикаи сиёсии муҳолифин, ки берун аз Тоҷикистон нашр мегардид. Ба мардум дастрас набуд ва дар он давра ба он таваҷҷӯҳ хеле кам зоҳир мешуд.

Бояд таваққуф дод, ки муаллифон мувофиқи маҳорату таҷриба, пазириш, тавзеҳи реалистии руҳдорҳо ва мавқею вичдони худ ҳодисаву воқеаҳои ҷомеаро ба қалам дода, дар доираи таъбу завқ ва ҷаҳонбинияшон андешаронӣ менамоянд. Фаҳмиши онҳо, аз ҷумла, донишҷӯи ҷараёнҳои сиёсӣ, таҳлил ва хулосабарории ҳар яке аз онҳо субъективӣ аст. На дар ҳама ҳолатҳо фикри фардӣ ба афкори мардум созгор мешавад. Гоҳо ин диди шахсӣ бо таъсири манфӣ ё мусбат ақидаи аъзоёни ҷомеаро низ ташаққул медиҳад. Дар натиҷа пажвоқ, яъне акси садо ё аксуламали сухани публитсист ба вучуд меояд.

Журналистика метавонад, ҳамагуна афкору ақидаҳо таблиғ намояд, чунки ҳама гуна идеология ва сиёсат ба таблиғ ниёз дорад. Бо ин роҳ на танҳо ҳизбҳои созмонҳо, ташкилотҳо, балки шахсон алоҳида, ки дар арсаи сиёсат мақсади манфиат доранд, худро ба омма муаррифӣ менамоянд.

Майдони сиёсати солҳои навадум аз муноқишаву баҳсҳои сиёсӣ пуропур буд. Доир ба ҷеҳраҳои сиёсии Раҳмон Набиев, Қаҳҳор Маҳкамов, Акбари Турҷонзода, Абдуллои Нурӣ, Н.Хувайдуллоев,

А.Соҳибназаров, М.Ҳимматзода, Д.Худоназаров, Т. Абдучҷаббор, С. Кенҷаев, Сангак Сафаров, Ш. Юсуф, Н. Дӯстов, Қ.Аслонов ва дигарон дар ВАО маводҳои зиёд таҳия шудаанд.

Симои барҷастаи сиёсии Эмомалӣ Раҳмонов, ки ба Тоҷикистон сулҳ овард, дар байни шахсиятҳои дигари сиёсии давр мақоми хоса дошт. Ҳамаи ин андешаҳои ходимони сиёсии он давра дар публитсистикаи сиёсӣ ботафсилтар баён гардиданд.

Маводи иттилоотии давраи ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистонро, ки аз хабар ва шарҳу тафсир иборат медонанд, низоъшиносон аз рӯи ду вижагӣ баҳо додаанд. Ба ақидаи онҳо сатҳи иттилоотии он давра, ғалаёни ҳиссиёт ба муаллифон имкон наметод, ки матлабро дар сатҳи қазой таҳлилу баррасӣ намоянд.

Олимону муҳаққиқони тоҷик дар мавзӯи ҷанги шаҳрвандӣ ва мусолиҳаи миллӣ мақолаву рисолаҳо таълиф намуда, кӯшидаанд, ки ба роҳҳои пурпечутоби сиёсӣ муносибати давраи гузариш ба давлатдорӣ мустақили миллии тоҷик равшанӣ андозанд. Таҳлилҳои илмӣ Ҳақимов Р.М., Хидирова М.У., Олимов М., Олимова С. Имомов А., Расулов К. Маҳмадов А. ва дигарон доир ба паҳлӯҳои гуногуни низоъ ва сулҳи тоҷикон бахшида шуда, моҳият ва сабабҳои муқовимат ва оштии миллиро дар Тоҷикистон баррасӣ намудаанд. Коршиносон ва олимони хоричӣ низ аз диди худ ба масъалаи ҷанги шаҳрвандӣ ва созишномаи истиқрори сулҳро дар кишвари мо таҳлил намуда, асару мақолаҳои илмӣ нигоштаанд, ки барои омӯзиш аҳамияти қалон доранд.

Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ ба муносибати Рӯзи Ваҳдати миллӣ 27 июни соли 2009 дар шаҳри Хучанд ба дувоздаҳсолагии имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ ҳамчун санади тақдирсози миллати тоҷик баҳо дода, таъкид намудааст, ки «дарки моҳияти истиқлолият ва қадру манзалати давлатдорӣ миллӣ, ки омилҳои муҳими ҳастии миллат мебошад, барои ҳар фарди огоҳу бедордори кишвар рисолати шаҳрвандӣ ва қарзи муқаддаси фарзандист.

Имрӯз мо шукрона ва ифтихор мекунем, ки тавонистем тамоми душвориҳо дар роҳи эҷоди сулҳу ваҳдати миллӣ баргараф созем. Арзишҳои бузурги умумимиллӣ -соҳибистиклони, давлату давлатдорӣ миллӣ ва ягонагии марзу буми Ватани азизамонро аз манфиату ғаразҳои гурӯҳиву ҳизбӣ боло гузорем, тадриҷан пойдорӣ сулҳу субот ва оромиву амнияти кишварамонро таъмин намоем.

Маҳз гароиши азалии миллати тоҷик ба сулҳу салоҳ ва муросову мадуро буд, ки кӯшишҳои бо роҳи зӯрӣ ҳал намудани мушкилоти сиёсӣ иҷтимоӣ даст кашада, музокироту созишро чун роҳи ягонаи расидан ба сулҳ ва начоти миллӣ пазируфтём».

Публитсистика дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти ҷомеа. Аз ҷумла, сиёсат дар ҳама давру замон мавқеи устувор дошт ва кӯшидааст, ки зарурати ҷомеаро нисбати иттилооти сиёсӣ ҷавобгӯ бошад.

Ба гуфтаи И. Усмонов «ду зарурати давлат мавҷуд аст-яке сулҳ ва дигаре қалам. Ин ду муқобили ҳамдигаранд, гарчи вучуди давлат аз дуи онҳо вобаста аст. Пирӯзии сулҳ ва осоиш аз кори қалам вобастагӣ дорад. Яъне, вазифаи таърихӣ ва иҷтимоии хабарнигор таъмини адолату осоиш бар зулму ҷанг мебошад».

Публитсистикаи сиёсии давраи мазкур ҷанги шаҳрвандии солҳои навадум ва раванди сулҳофарии миллати моро инъикос менамояд. Он барои омӯзиш муфид буда, саҳифаҳои таърихӣ

давлату қаҳрамони миллатамонро барои ворисон боз менамояд. Ба умеде, ки аз он сабақ гиранду ҳеч гоҳ дар Ватани мо дигар ҷанг нашавад ва ваҳдати миллат поянда монад.

АДАБИЁТ

1. Усмонов И. Назарияи публицистика, Душанбе; Шарқи озод, 1999.
2. Иброҳим Усмонов. Таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиқлол, Хучанд; 2003.
3. Усмонов И.К. ВАО ва сиёсати хориҷии Тоҷикистон Душанбе. Сино; 2003.
4. Муқаддимаи низоъшиносӣ Душанбе; Эр –граф, 2006.
5. Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикистон; Даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ. Иборат аз 3 ҷилд.- Душанбе, 2001.
6. Кенчаев С. Табадулоти Тоҷикистон. Иборат аз 3 ҷилд, Душанбе, 1993.
7. Абдулмачид Достиев. Мавқеъ.- Душанбе; Шарқи озод, 1999.
8. Иброҳим Усмон. Сулҳнома.- Душанбе; Матбуот, 2001.
9. Сайид Абдуллоҳи Нурӣ. Ошпинома.- Душанбе; Нодир, 2001.
10. И. Усмонов. Лаҳзаҳои сулҳи ботадбир.- Душабе; Ирфон, 1999.
11. Рузномаи «Ваҳдат» №13(117) июли соли 2009/Ҷилои тозаии ғитҳои миллат/.

ОТРАЖЕНИЕ ТАДЖИКСКОГО МИРА В ПУБЛИЦИСТИКЕ

Публицистика в зависимости от требований времени и его нравственного состояния отражает действительность. Тема войны и ее героев рассматривается в журналистике как важная и традиционная тема. Война является историческим событием и как свершившийся факт общественной жизни всегда находится в поле зрения политиков, историков и каждого гражданина страны. Журналисты относятся к войне как к важному событию в жизни общества, как к историческому и информационному факту и придают особое внимание его отражению. В данной статье автором подвергнуто рассмотрению и изучению тема отражения таджикского мира в публицистике.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: публицистика, таджикская публицистика, отражение таджикского мира в публицистике, тема войны.

REFLECTION OF THE TAJIK WORLD IN PUBLICIST

The publicist depending on requirements of time and its moral condition reflects the validity. The theme of war and its heroes is considered in journalism as an important and traditional theme. War is historical event and as they come true fact of public life always is in sight of politicians, historians and each citizen of the country. Journalists concern war as to important event in society life as to the historical and information fact and give special attention to its reflection. In given article by the author it is subjected consideration and studying a theme of reflection of the Tajik world in publicist.

KEY WORDS: publicist, the Tajik publicist, reflection of the Tajik world in publicist, a war theme.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Д. Махкамова* – соискатель кафедры международной журналистики факультета журналистики Таджикского национального университета.

ИНФОРМАЦИОННАЯ СТОРОНА ТАДЖИКСКОЙ ТРАГЕДИИ

Т.Г. Хасанова

Таджикский национальный университет

В девяностых годах прошлого века в Таджикистане произошли трагические, но вместе с тем весьма значимые для новейшей истории государства события, и первые страницы этой истории были написаны кровью наших соотечественников. Именно Таджикистан был единственной среднеазиатской республикой на постсоветском пространстве, которая сполна хлебнула все горести гражданской войны в самом начале своего пути к независимости и демократии. Цифры и факты, которые приводят эксперты и исследователи ужасают: около 100 тысяч погибших наших граждан, более миллиона беженцев и вынужденных мигрантов, разорённые сёла и города, разрушенная экономика и инфраструктура в целом, которая отбросила республику на несколько десятилетий назад.

Ссылаясь на материалы СМИ того времени, хронологию событий можно представить в следующем порядке: обострение общественно-политической ситуации в республике, начало противостояний политических сил и продолжительных митингов, многочисленные перестановки и частые смены лиц в правительстве, вооружённые конфликты, которые переросли в гражданскую войну, попытки различных политических сил прекратить вооружённое противостояние, усилия нового законного правительства и обновлённого Маджлиси Оли в восстановлении стабильности, стремление оппозиции и правительства к установлению мира и

начало межтаджикского переговорного процесса, подписание Общего соглашения о мире и национальном согласии в Таджикистане, создание Комиссии по Национальному Примирению, в целях укрепления долгожданного мира и решения внутренних политических, правовых, военных и социальных проблем в послевоенном Таджикистане. Необходимо отметить, что именно период функционирования КНП (1997 - 2000гг.) подразумевает под собой активизацию миротворческого процесса в республике.

Все эти и другие события, связанные с таджикским вооружённым конфликтом уже ушли в историю, но вопрос о виновниках таджикской трагедии до сих пор остаётся открытым. Несмотря на то, что в документах о таджикском мире, подписанных в июне 1997 года, сказано, что искать виновных тех событий недопустимо, время от времени появляются политики, которую всю вину за таджикскую трагедию возлагают на журналистов. Существует мнение, что именно СМИ развязали войну в Таджикистане. Некоторые эксперты считают, что если СМИ и не затевали гражданскую войну, то в полной мере способствовали её наступлению. Хотелось бы более подробно рассмотреть несколько аспектов данного вопроса.

В начале 1990 годов отмечалось создание целого ряда новых газет и печатных изданий различных идеологических направлений. Как нам известно, СМИ занимают далеко не последнее место в общей государственной системе Таджикистана, поэтому они не могли быть сторонними наблюдателями этого зарождающегося противостояния в стране. Их профессиональная обязанность состояла в том, чтобы изложить в прессе достоверную информацию о событиях в республике. А потом уже, в свою очередь, именно читатель, сравнивая материалы СМИ различных направлений (правительственное (официальное), оппозиционное, независимое), делает выводы и определяет свою приверженность к тому или иному идеологическому лагерю. Таким образом, выявляется тот факт, что СМИ - это лишь общественный орган информации, средство информации, а не разжигатель межтаджикского вооруженного конфликта. Материалы СМИ лишь отражали политическую действительность тех лет.

Некоторые эксперты считают, что независимых СМИ, не смотря на то, что их принципы были схожи с мнением оппозиции, являлись правдивым отражением современной им действительности и отмечают их "небоязнь" говорить и обсуждать самые актуальные и злободневные на то время темы, а доминирование негативной информации в этих СМИ списывают на приметы того смутного времени, но ни в коем случае не на сознательную политику этих редакционных коллективов.

По мнению некоторых социологов и журналистов, в частности, автора книги "Пресса и межтаджикский конфликт" Нори Хамрокуловой, материалы независимых частных изданий являлись на тот момент самыми правдивыми, и их публикации отличались своей актуальностью. Создатели подобных газет стремились выбирать для каждого номера самые острые вопросы и насущные проблемы, проводили собственные расследования и без страха анализировали всё происходящее. В то время как правительственная (официальная) печать через такие печатные издания, как "Вечерний Душанбе", "Народная газета", "Бизнес и политика", "Джумхурият" в своих публикациях старались давать только факты, не демонстрируя своего негативного отношения к своим идеологическим противникам, при этом, помогая поддерживать стабильность в республике.

Но мне кажется, что каждая из газет, защищая свою позицию, отражала действительность ровно настолько, насколько это было возможно для освещения именно собственных стараний.

В первой половине 90-х годов в СМИ преобладала подача негативной информации, особенно в этом "преуспели" оппозиционная и независимая печать. Главным образом, печатные издания республики функционировали в условиях "информационной войны". Также отмечается обострение позиций изданий: более агрессивной становится их лексика. В публикациях делается акцент на эмоциональные моменты. Своим "оптимизмом" отличалась лишь правительственная пресса, акцентируя внимание читателя на позитивной информации. Таким образом, выявляется тот факт, что СМИ становятся своеобразной ареной политической борьбы.

Относительно вопроса о виновниках таджикской трагедии, как уже было упомянуто выше, некоторые исследователи утверждают, что именно СМИ развязали гражданскую войну в республике. Да, присутствует тот факт, что СМИ, в особенности печатная пресса, грешила односторонним освещением всего происходившего, то есть оппозиционная, правительственная (официальная) и независимая печать писала о событиях достаточно активно, но при этом комментировала эти же события не вполне объективно, основываясь на своей приверженности к тем или иным политическим структурам. Это в свою очередь доказывает, что приверженность

СМИ определенного направления к какому-либо идеологическому лагерю и обуславливала одностороннее освещение событий.

Плавная и более корректная подача информации прослеживается в период прохождения последних раундов межтаджикского переговорного процесса. В какой-то степени, это объясняется, тем, что в республике были запрещены издания независимых СМИ.

Известно, что подача, форма и содержание - всё это в совокупности определяет жанр публикации (информационный, аналитический и художественно-публицистический). Необходимо особо подчеркнуть, что коренным образом изменились представления о жанровых особенностях публикаций, ведь неоспорим тот факт, что в начале политического противостояния и на первичном этапе переговорного процесса в СМИ преобладал информационный жанр - интервью и беседы. Позже, с 1996 до 2000 года более востребованным становится аналитический жанр - статьи, обозрения и тому подобное. Суть подобного перехода заключается в том, что обществу было необходимо понять и проанализировать происходящие события в стране.

Естественно, со временем, возросли требования к правовой, этической и психологической культуре журналиста, так же определяется степень ответственности журналистов за распространённую информацию и за их беспристрастное отношение в освещении уже миротворческого процесса.

Наверное, вопрос о виновниках межтаджикского гражданского противостояния ещё не раз будет подниматься и обсуждаться, ещё не раз эта тема станет объектом многочисленных исследований, но с уверенностью можно сказать лишь одно - не СМИ начали гражданскую войну в Таджикистане, хотя в некотором смысле способствовали затяжённости этого конфликта. Но и это "обвинение" можно опровергнуть, как известно, профессиональная обязанность журналиста: показать, написать, озвучить. Ведь журналист - это слуга общественности, и если происходит что-то из ряда вон выходящее, если громят, убивают, мародёрствуют, оскверняют кладбища, ломают памятники культуры - разве может он - журналист, промолчать - не написать и не сказать об этом? И таджикские журналисты писали, может быть порой некорректно, необдуманно, необъективно, но они делали своё дело - доносили информацию до аудитории. А уже аудитория, будь то зритель, читатель или слушатель, делала свои выводы, предпринимала какие - то шаги или действия. Хотя иногда, в некоторых отдельно взятых печатных изданиях, выдаваемая информация была искаженной и (или) заведомо ложной.

По истечению времени, может показаться, что о роли СМИ во время гражданского противостояния в Республике Таджикистан, написано и показано всё возможное: многочисленные публикации в прессе, документальные фильмы, документально-мемуарная литература, иногда художественного направления, так же существует ряд научных трудов, связанный с этой темой. Но, несмотря на это, опыт освещения СМИ событий последнего десятилетия прошлого века в Таджикистане является по своей сути уникальным.

ИНФОРМАЦИОННАЯ СТОРОНА ТАДЖИКСКОЙ ТРАГЕДИИ

Данная статья рассматривает проблемные аспекты освещения СМИ событий периода 1990-2000гг. Основной целью этой статьи является определение созидательной или разрушительной роли СМИ в таджикской трагедии, попытка определить степень виновности всех видов СМИ в событиях 90-х.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Средства массовой информации, виновники, газета, независимые СМИ, оппозиционные СМИ, правительственные СМИ, гражданская война.

THE INFORMATION SIDE OF THE TAJIK TRAGEDY

This article examines problem aspects of coverage the events of the period 1990 - 2000 by Mass-media. A main purpose of this article is definition of a creative or destructive role of Mass-media in the Tajik tragedy, and also there is the attempt to define degree (level) of Mass-media's guilt in these events.

KEY WORDS: Mass-media, culprit, newspaper, the independent mass-media, oppositional mass-media, the governmental mass-media, civil war.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Т. Г.Хасанова* - ассистент кафедры иностранных языков факультета журналистики Таджикского национального университета

ЧУМЪА ОДИНА ВА «ТЕҒИ ОДАМКУШ»

Н. Усмонова

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чумъа Одина дар адабиёти Шӯравии тоҷик бо ақидаву мавзӯи навоаронааш фарқ дорад. Вай ба воқеаҳои давраи эъмори ҷомеаи сотсиалистӣ ба чашми дигар нигариста, дар онҳо танҳо пешравиҳо, бунёдкориро суроғ накард. Балки ҳамчунон тарафҳои манфии он замонро низ дид ва ба риштаи тасвир кашид. Ин аз бисёр ҷиҳат вобаста ба он буд, ки вай дар замони нисбатан нав ба адабиёт дохил шуд ва ин замоне буд, ки бо мақсади нишон додани бадкорихои замони сталинӣ барои гуфтани баъзе камбудихо имконият меод. Ин давра аз осори асри хрушёвӣ - мавҷи аввали «демократия» дар СССР маншаъ мегирифт. Аммо ҳанӯз қулфҳо пурра нашикаста буданд, махсусан дар гушаю канорҳои СССР, мисли Тоҷикистон ҳанӯз садои ҳақиқатгӯи мичози орому хомӯш дошт, тарс дар дили зиммодорон мустаҳкам буд.

Ҳамин сабаб аст, ки насри публитсистисохти ӯ, аз ҷумла романи «Гузашти айём» чунон сарусадое ба вучуд овард, ки то ва баъди он ҳеч асари дигаре чунин шӯр ба вучуд наовард. Дар атрофи роман, дар атрофи адиб, дар атрофи коргоҳи ӯ суханҳои рости дурӯи бисёре пайдо шуданд, баҳсҳои тулоние ба миён омаданд. Ҳар касе худро зиёи медонист, сухани гуфтание дошт ва гуфтан мехост ва баъзеҳо ҳамон замон гуфтанд ва баъзеҳо акнун мегӯянд ва ҳастанд онҳое, ки он замон нуки гапро бароварданду имрӯз онро ҷиддитар иброз медоранд. Аз зумраи ин гурӯҳ, яке, шоира Ҳадиса Қурбонова мебошад.

Порсол, соли 2008 дар Москва китоби «Теги одамқуш» нашр шуд, ки он аз рӯзгори ҳамкорихои муаллиф «бо нависандаи соҳибғурури шучоъ, марди асилзодаи яқруву яқзабон ва дар ақидаи ҳеш устувору пойдор, шодравон Чумъа Одина ҳикоят мекунад».[1]

Албатта, дар ин асар мавзӯҳо, баҳсҳо ва ёдҳои аз бузургони адабиёти мо, шахсиятҳои маъруфи адабиёт ва фарҳанги тоҷик, арбобони давлатӣ ҳаст. Аммо шиносонидани Чумъа Одина, қиссаи рӯзгори ҷоҷаборои ӯ мақсади аслии муаллиф аст.

Адиб дар бораи адаб аст, мӯхтавои ин асар. Аз ин ҷиҳат ҳам вай барои хонандаи оддӣ арзиши бештар дорад. Зеро сухани шоирона муассир аст, бештар бовар мекунонад, зеро бо бовари навишта шудааст. Муҳаққиқ ҳамкасбу ҳамдил ва ҳамфикр аст, лиҳозо, бехтару нақтар ҳадафашро муаррифи карда метавонад.

Ҳадиса Қурбонова Чумъа Одинаро чи гуна шинохтааст, осорадро аз чи писанд мекунад, ҷоҷаборо дар чи мебинад ва сиёсати замонаро чи хел фаҳмидааст-аз китоб возеҳ дида мешавад.

Чумъа Одина дар шароите ба воя расид ва ақидаронӣ кард, ки ба сиёсати он давру замон созгор намеомад. Баъзеҳо аз ин шароит истифода намуда, шахси нописанди худро зери бӯхтону дасиса гирифта, ба он фишор меоварданд, ӯро мағлуб месохтанд. Ана, Чумъа Одина низ аз зумраи ин ҷабридагон гардида буд. Соли 1977 Чумъа Одинаро мудирӣ шӯъбаи тарҷумонӣ ва чанде баъдтар мудирӣ шӯъбаи адабиёти нашриёти «Ирфон» таъин намуданд. Дар ин маврид Ҳадисаи Қурбон чунин ёд мекунад: «Адиби пухтакор пеши роҳи асарҳои сустро баста, монеи чопи ҳар гуна осори адибон гардид, ки боиси бардоштани ғавғои дигаре дар гирди Чумъа Одина шуд. Ҳатто дар ҷаласае мудирӣ шӯъбаи пропаганда ва агитатсияи Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон Искандар Қаландаров бо ҳар гуна баҳонаи беасос адибонро танқид ва мазаммат мекунад. Ҳама хомӯш буданд. Танҳо Чумъа Одина чурбат карда мегӯяд, ки «ҳоло замон замони мутахассис аст ва бояд ба адабиёт на шахси тасодуфии аз кӯчаи адабиёт нагузашта, балки шахси мутахассис баҳо диҳад. Вале, мутаассифона, дар ин ҷо ашхоси адабиётшиносро намебинам».

Шоҳидони воқеа бар онанд, ки яке аз сабабҳои ба бало гирифтӣ шудани Чумъаи Одина ва чоп нашудани романи ӯ «Гузашти айём» маҳз ҳамин ҳодиса мебошад. Ин қадар тақризҳои хуб дар рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ навишта шуда баҳои арзандае гирифта буд, вале ногоҳ гирди романи «Гузашти айём»-и Чумъа Одина миш-мишҳо оғоз шуданд, бо нути сӯзан аз он айбҷуӣ мекардагӣ шуданд. Ӯро дар ҳар қадам, дар ҳар коре, ки оғоз мекард, шикаст андар шикаст меоданд. Аз ҷониби ҳамин Комитет бо муҳокима ва қарори махсус асарро саҳт маҳкум карданд, қисми чопшудаашро сӯзонданд, ҳатто Чумъа Одина онро дар Москва чоп кардан хост, вале дар он ҷо низ асарро чоп накарданд, аниқтараш чурбат накарданд, зеро бо Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон мувофиқат намуда буданд.

Ҳадиса Қурбонова бошад, сабаби онро бар дӯши котиби КМ ҲК Тоҷикистон, Гулҷаҳон Бобосодиқова бор мекунад. Вале дар ҷавоб ба ин суол рӯзноманигор Абдулқаноми Қаномзод ҳанӯз дар соли 1992 дар рӯзномаи «Ҳафтанҷ» аз Гулҷаҳон Бобосодиқова чунин посух гирифта буданд:

«Осори кадоме аз адибони тоҷикро хондаед. Мегӯянд, ки шумо чопи «Гузашти айём»-и шодравон Чумъа Одинаро боздошted?

- Ман аксари навиштаҳои адибони тоҷикро хондаам. Бо адибон муносибатам хуб буд. Бисёри онҳо китобашонро бо соядаст ба ман тақдим намудаанд. Дар мавриди «Гузашти айём» бошад...

Вақте дар гирди он гапу ҳарфи ҳархела бисёр шуд, бо ӯ танҳо ба танҳо тӯли се соат сӯхбат доштам. Инсони хуб буд. Аз рӯи супориш хоҳиш кардам, ки се лаҳзаи онро партояд. Розӣ нашуд.

- Бубахшед, кадом лаҳзаҳоро?

- Лаҳзаи аввал, котиби райком маст, ки дар кӯча афтидасту сару рӯяшро саге мелесад;
Лаҳзаи дуввум, ҳоли зори тоҷикони Ӯзбекистон ва забунии забони тоҷикӣ дар он ҷумҳурӣ;

Лаҳзаи саввум, таҷовузи зани рус дар қабристон.

- Магар инҳо воқеият надоштанд?

- Медонед, ростӣ гап вақте ба ӯ ин гапҳоро мегуфтам, дилам дигар чиз мегуфт. Вале сиёсат маҷбур мекард, ки бар рағми дил ҳулоса барорам.

- Худатон асарро хонда будед ё ягон кас «справка» дод?

- Худам ҳам хонда будам. Ҳамчунин ду шӯъбаи КМ справка дода буд ва Иттифоқи нависандагон низ маҷмаи Комитети Марказиро пуштибонӣ мекард.

- Имрӯз дар чӣ ақидаед?

- На танҳо имрӯз, балки дирӯз низ афсӯс меҳӯрд. Бисёр афсӯс меҳӯрд. Аз арвоҳи Ҷумъа Одина узр меурсам. . .».[2]

Ҷумъа Одина дар романи «Гузашти айём»-аш ҳодисаву воқеаҳои солҳои сиё аввали чиҳилро ба қалам додаст. Ӯ дар колхоз бо персонажҳои асари худ кору фаъолият карда буд. Аз ин рӯ шохиди ҳамаи он воқеаҳо мебошад, гарчи персонажҳо тили кунонида шудаанд. «Ӯ ҷаҳони зебову пурнақшунигоре, ба таҳаюлотӣ рангине дар нақши қахрамонони асараш меофарид. Метавонист чандин ҳикояву повесту роман эҷод кунад, аз зиндагӣ нашта барад. Тӯи арусии духтаронаш Нурия, Зулфия, Умедаро бубинад. Бобо шавад. . . Узр аз арвоҳи Ҷумъа Одина?»

Агар мӯҳтарам Гулҷаҳон Бобосодиқова, китобро меҳондед, медонистанд, ки котиби райком Қосим Бобоевич на дар кӯча, балки дар ҳавлии худ, масту аласт буд ва аз фарти мастӣ ба пояш рост намеистод» - бо ҳасрат ба ёд меорад Ҳадисаи Курбон.

Гарчанде роман дар он солҳое, ки адиб онро чоп кардан мехост, чоп нашуд, вале Ҷумъа Одина онро қисм-қисм, дар маҷаллаи «Садои Шарқ» чоп намуд. Вақте ки асар дар маҷалла чоп гардид, эълон карданд, ки ин асар асари зиёновар аст ва қатъиян супориш доданд, ки барои чопи он сармуҳаррири маҷаллаи «Садои шарқ»-ро ҷазо диҳанд. Дар натиҷа асари Ҷумъа Одинаро бо қарори бюрои Комитети Марказӣ ва баъдан қарори пленуми КМ ҲК Тоҷикистон (апрели соли 1979) чун асари зиддисиёсӣ, зараровар ва бадномкунандаи воқеияти сотсиалистӣ эълон карданд.

Дар он қарори «таърихӣ» КМ ҲК Тоҷикистон аз ҷумла омада буд:

«Как вредную, прочашую нашу действительность, книгу в таком виде в свет не выпускать, Правлению Союза писателей Таджикистана дать принципиальную оценку действиям У.Раджабова – главного редактора журнала «Садои Шарқ», опубликовавшего вредный, аполитичный роман Д.Одинаева «Бег времени».[3]

Ҳамин тавр, Ҷумъа Одинаро ҷазои охири дода, аз кор сабукдӯшаш карда, ҷор тарафат қибла гуфтанд. Ин ҳамчун намунае гардида буд дар пеши чашми адибони дигар барои сиёсати ҳамагон давру замон. Гуё кадом адибе худсариро якрави кунад, оқибаташ, ана ҳамин мегардад, чун Ҷумъа Одина. Ин ҳодиса то ҳаде ба атрофиён таъсир расонда буд, ки ҳафт моҳ Ҷумъа Одина аз як идора ба идораи дигар мурочиат намуд, вале ба коре қабулаш намекарданд, аниқтараш чурът намекарданд, зеро касе аз курсияшон маҳрум шудан намехостанд, метарсиданд.

Билохира, шахси шучоъ, нотарсу боғайрате пайдо шуд, ки ӯро баъди ҳафт моҳи бекорию сарсону саргардонӣ, гапу андӯхи зиёд ба кор гирифт, ки ин шахс зан-Буринисо Бердиева-сармуҳаррири рӯномаи «Маориф ва маданият» буд.

«Ҷумъа Одина марди содаву хомхаёлу бепарво набуд, ӯро дар байни нависандагон яке аз беҳтарин мутолиакунандагони адабиёти Фарбу Шарҳ гӯям, хато намекунам. Ӯ рӯҳи бузурге дошт. Гарчанде ҳама медонистанд, ки ду сактаи дилро аз сар гузаронидааст ва бояд ба кори майда ҷӯйдаи гирду атроф аҳамият надихад, барои зиндагӣ мубориза барад. Ӯ забони русиро, ба мисли забони модарӣ хуб медонист, ҳар замон мегуфт:

«Жизнь – это не то, чтобы поле перейти. Жизнь- это вечная борьба за существование. Надо не сдаваться перед мелочами жизни, а бороться!»[4] - ёд меорад Ҳадисаи Курбон.

Пас аз гуфтаю мушоҳидаҳои ин зани нуктасанҷ чунин фикр дорам, ки Ҷумъа Одина барои зиндагӣ, барои ному шараф мубориза мебарад, дар гапаш устувор аст, пеши роҳи ӯро барои ба мақсадаш расидан касе ё чизе монёш шуда наметавонад, то он даме, ки ҷон дошт талош мекард.

Табиатан адиб, шоир, нависанда, умуман шахси эҷодкор дили ҳассос ва нозук дорад, ки маҳз ҳамин хислатҳои Ҷумъа Одинаро Ҳадиса Курбонова ёдовар мешавад: «Ҷумъа Одина дили нозук дошт, ҳар гапу кинояҳо ба дилаш мехалид. Баъзан чунин суханҳо на танҳо ба гӯши мо, балки ба гӯши худи Ҷумъа Одина мерасид: «Кулакбача ҳеҷ гоҳ ба сохти ҳокимияти советӣ розӣ шуда

наметавонад».[5] Чунин суҳанон чун наштар буданд, ки ба дили Чумъа Одина мехалиданд. Шароити номусоиду нооромии кор, се фарзанди ноболиғу ҳамсари хонашин ва бисёр масъалаҳои дигаре буд, ки он касро асаби менамуданд. Аз ин рӯ, моҳи августи соли 1973 ба сактаи дил гирифторм шуда, 46 рӯз дар беморхонаи №3 ва моҳи октябри соли 1976 бори дуюм боз ба сактаи дил мубтало шуда, дар беморхонаи пушти бои маркази 50 рӯз бистарӣ буданд. Ба ин касалии вазнин нигоҳ накарда, соли 1976 романи «Гузашти айём»-ро ба поён расондааст.

То он ҷое ки ман маълумот гирифтам, ҳаминро фаҳмидам, ки Чумъа Одина шахси ҳақиқатгӯ, устувор, дилсӯз ва саҳтпир меҳрубон аст. Чаро ман маҳз саҳтпирӣ меҳрубон гуфтам, зеро бо атрофиён бениҳоят меҳрубону бо ҳамсӯҳбатонаш нармгӯфтор, вале барои иҷроӣ супорише ё кори дигаре бошад, саҳтпир буданд.

Шоҳмотбозиро, махсусан дӯст медоштанд, зеро шоҳмотбозӣ ин машқи барангехтани фикр аст, майнаро маҷбур мекунад, то ки танбал нашавад, дақиқу амиқ кор кунад-таъкид мекард Чумъа Одина.

Чумъа Одина дар давоми ҳаёти на он қадар дуру дарози худ зинаҳои зиёдеро тай намудааст. Ӯ соли 1948 омӯзишгоҳи педагогии шаҳри Панҷакентро тамом карда, соли 1950 факултети филологияи шаҳри Самарқандро бо баҳои аъло хатм намуд, соли 1956 бошад, шӯъбаи тарҷумонии факултети таъриху филологияи Донишгоҳи давлатиро ба итмом расонида, аз солҳои шаст асархояш ба ҷоп аллакай мерасиданд. Зиёда аз бист номгӯи китобҳои адабии русу хоричиро аз русӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума намуда буд. Вақте ки тарҷума гуфтам, ҳикояти аҷибе, ки Чумъа Одина ба ҳамкорашон Ҳадиса Қурбонова дар ҷавоби суоли ӯ, ки «Чаро Чумъа-ако солҳои дароз шумо ба тарҷума машғул будеду акнун ба навиштани асарҳои худатон сар кардаед, чунин нақли аҷоиб мекунанд, ки ин лаҳза ба хотирам омад:

«Ин гапат хоҳарам ҷон дорад. Боре ба қишлоқ рафтам. Аз байни ин китобҳои калони тарҷумакардаам: В.Сабко «Кафолати сулҳ», В.Луис «Писари моҳигир», И.Шамякин «Дил дар кафи даст», Георгий Марков «Сибирь», Г.Кирх «Пули ҳаром»-ро, ки аз ду китоб иборат буд, ду-се китобро бурда ба рафики давраи кӯдакиам, ки дар мактаби деҳа муаллим аст, тӯҳфа карда гуфтам:

- Биё, зиёфат диҳам, ӯ не гуфт. Пурсидам, ки магар шод нестӣ ки чунин китобҳоро тарҷума мекунам?

Вай дар посух гуфт:

- Шодам, вале дар ин китобҳои ғафс номи шумо чун тарҷумон омадааст. Меҳнати зиёде сарф кардед, аммо шумо муаллифи он не. Ман мецоҳам, ки китоби хурдак бошад, вале муаллифи китоб шумо бошед. Охир шумо, ки аз кӯдакӣ дар колхоз ҳисобчӣ

, тракторчӣ будеду устухонатон ба меҳнат шаҳ шудааст, навод, ки як китоби худатонро навишта, ба ман тӯҳфа карда натавонед?

Ана, ин барке буд, ки дар рӯзи равшан ба сарам зад».[6]

Асарҳои навиштаи Чумъа Одина аз солҳои 60-ум ба ҷопшавӣ шурӯъ гардид. Соли 1964 дар моҳномаи «Садои Шарқ» повести аввалинаш «Авроқи рангин» ва соли 1968 повести «Иншо дар мавзуи озод»-аш ба таъби расиданд. Соли 1970 ҳар ду повест бо номи «Авроқи рангин» дар шакли китоб аз ҷоп мебарояд. Соли 1973 маҷмӯаи ҳикояҳои «Ҷанбари оташ» ҷоп шуд.

Соли 1978 романи «Гузашти айём»-ро менависад. Рӯҳия ва мундариҷаи роман ба сиёсати ҳукумати давр ин қадар созгор набуд. Романро нашриёти «Ирфон» ҷоп карда бошад ҳам, ба дасти хонандагон нарасид. Соли 1989 роман бори дигар аз тариқи нашриёти «Адиб» ба таъби расид ва ба муаллиф пас аз маргаш соли 1990 ҷоиҳои адабии давлатии Рудакӣ дода шуд.

Пас аз вафоти нависанда бобҳои романи «Искандари мақдунӣ»-аш дар «Маориф ва маданият» ҷоп шуданд. Ин роман дар ҷойи хеле ҷолиб нотамои мондааст.

Фаъолияти Чумъа Одина тарҷумаи бадеӣ буд. Соли 1977 Чумъа Одина ҳамчун мудирӣ шӯъбаи тарҷума ва баъди муддати кӯтоҳе, мудирӣ шӯъбаи наср ва нашриёти «Ирфон» ба кор таъин намуданд. Адиби пухтакор пеши роҳи асарҳои сустро баста, монети ҷопи ҳар гуна осори адибон гардид, ки боиси бардоштани ғафои дигаре дар атрофии Чумъа Одина шуд. Аз ин рӯ, бо ҳар баҳонае уро паҳш мекарданд ва бадбахтӣ дар он буд, ки ба романи ӯ «Гузашти айём», аниқтааш мазмуни он часпиданд.

Ҳол он ки муаллиф воқеияти зиндагиро навиштааст. Ӯ дар колхоз бо персонажҳои асари худ қору фаъолият карда буд. Аз ин рӯ, шоҳиди воқеаҳо мебошад. Чумъа рӯзгор ва зиндагии мардумро на ин ки ба тарзи таҳаюл, балки воқеӣ инъикос намудааст. Бехтарин образи характерҳои романи «Гузашти айём» дар симои Мерган, Ҳалима, Адолатбиби, Асад, Бузургхон, Барҷук, Маша-ҳола, Қосим Бобоевич ва дигарон моҳирона тасвир ёфтааст. Барои буррою таъсирбахш баромадани сухани адиб дар ҳар як ҷумлаи ибора оҳанги махсусро ҷойгир сохтааст, ки ҳангоми мутолиаи он ҳуби эҳсос мешавад. Ҳамаи ин ҳислатҳо далел аз комёбии ӯ буда, адабиёти тоҷикро аз ин ҷиҳат бой гардониданд. Аммо афсӯс, ки Чумъа Одина бо дили хунин ва ҳоли парешон 14 сентябри соли 1982 ин дунёро падруд

гуфт. Ба ин мазмун Бӯринисо Бердиева мегӯяд: «Ҷ шаҳиди роҳи адабиёт гардид. Сад афсӯс суханаширо бар лабаш тамғай хомӯшии таҳмилиро заданд. Тамғай марғ. Афсӯс, сад афсӯси истеъдод. Сухани рostaш ба ӯ тире синон шуд». [7]

Қалами тақдир сарнавишти ҳар инсонро ба таври хос навишта, дар саҳифаҳои хотироти таърих ва одамон ба таври ҷудогона сабт месозад. Вале сарнавишти инсонҳои нек аз пеши назари одамон дур ва фаромӯш намешаванд. Сарнавишти нависандаи тоҷик Ҷумъа Одина сарнавишти талхест. Ва ин аз кӯдакияш оғоз ёфт.

Тирамоҳи соли 1931 масъалаи аз кулакони боён тоза кардани деҳаҳо ба миён омад ва дар рӯйхати ин бюро номи падари Ҷумъа Одина низ дарҷ гардида буд. Ҳамзамон, баъзе гурӯҳи одамон дар ин замон ёфт мешуданд, ки аз ин шароити мусоид барои онҳо истифода намуда, аз «душманони» худ қасд мегирифтанд ва дар рӯйхат номи онро сабт месохтанд.

Ана, оилаи Ҷумъа Одина низ ба чунин бӯхтону дасиса қарор гирифт ва як сухани ночову ноҳақи нафаре волидону пайвандони Ҷумъа Одинаро дар ба дар карду солиёни дароз мубталои ғарибиву гурбат сохт.

Ҳангоме падари Ҷумъа Одинаро «кулак» эълон карданд, омада хонаи фарсудаю вайрони онҳоро кофтуков карданд ва дар натиҷа, танҳо се сӯм аз ҷайби падараш ёфтанд ва ҳамонро низ рабурданд. Падари Ҷумъа Одина ҳам деҳқонӣ ва ҷупонӣ карда нони ҳалол мехӯрд.

Лекин Ҷумъа Одина ва хонаводаи онҳоро аз деҳаи Некот ба кишлоқи Никола-Александровский ноҳияи Арзгирский кишвари Ставропол бадарға карданд. Дар баробари оилаи Ҷумъа Одинашон боз оилаҳои дигар низ бадарға шуданд. Он вақт Ҷумъа Одина як сол, бародараш Гулбой ҳафт сол ва апааш шаш сол доштанд. Дар он сардию гуруснагӣ апаи Ҷумъа Одина ҳалок мегардад ва минбаъд падару модари Ҷумъа Одина бо дигар бадарғашудагон дастҷамъона муттаҳид шуда, колхоз ташкил карданд, гарҷанде онҳо гуногунзабон буданд, вале ҳамқисмату ҳамтақдир гӯён бо забони русӣ муошират мекарданд, барои аз марғ начот ёфтанд мубориза мебарданд. Соли 1946 Ҷумъа Одина, волидонаш ва бародараш Гулбой ба Ватан баргаштанд. Пас аз баргаштан ӯро доимо «кулакбача» гӯён киноя мезаданд, таҳқир мекарданд, ки борҳо ин суханон ба гӯши худӣ Ҷумъа Одина низ мерасиданд. Ба болои ин, дар ҳаёти эҷодии ӯ низ доимо далолат мекарданд, ба рӯи китобаш хатти бутлон кашиданд, ки Ҳадисаи Қурбон ин лаҳзаҳоро хеле моҳирона ба риштаи тасвир додаст: «... Бале, ба рӯи китобаш хатти бутлон кашиданд. Тамоми 14 ҳазор китобе, ки бо тасодуфе чанд нусхааш аз анбори комбинати полиграфӣ берун шуда буд, дигараш дар зери теғ пора шуда, дар ҳавлии даруни комбинати полиграфӣ аз болояш қарасин рехта, оташ заданд. Китобҳо ба мисли Ҷумъа Одина аланга мезаданду дуд мекарданд, хокистар мешуданд. Оре, китоб бо дуди ғализ бод доду оҳу фиғони қаҳрамонхояш оташ гирифта буд, ки аз он нишоне намонад» ё дар ҷойи дигар, ҳар як ҳаракати Ҷумъа Одинаро хеле муассирона тасвир кардааст, чунончӣ: «Муддате хомӯш монд, сигоре ба даст гирифта, молиш дод, гуғирд зад. Чашмони мешиашро нимдӯхт карда, ба нуктае нигарист. Сигорро оҳиста дуд меод. Дуди ғализ занҷира мебаст ва ба сару рӯяш парешон мешуд. Ин занҷира ҳоло ба пеши дидагонам занҷираеро мемонд, ки ба гардани ин шахси қадмиёнаи ботану тӯш, ки мӯи печони сиёҳаш дар муддати кӯтоҳе ба ранги дуди ин сигораш шабоҳат пайдо карда буд, мепечид. Ӯ худ акнун ин сигори дуддодаро мемонд, ки оҳиста-оҳиста лоғару хокистарӣ мешуд». [8]

Дар китоби «Теғи одамқуш»-и Ҳадисаи Қурбон чунин тасвирҳо пур андар пуранд, суханони дилҷаспу тасвирҳои шоиронаи хубе овардаанд, ки ба хусну қубҳи китоб таровати тозае мебахшад. Нивисанда дар ин китоб то ҳадди имкон қӯшиш намудааст, ки ҳақиқатро, ҳамаи он чизеро, ки бо чашми сар дидааст ва шоҳиди он гардидааст, тасвир намояд, аз суханони бемавқею муболиға сарфи назар кардааст.

АДАБИЁТ

1. Ҳадисаи Қурбон Теғи одамқуш. – Москва, 2008, с.8.
2. Ҳадисаи Қурбон Теғи одамқуш. – Москва, 2008, с.5.
3. Ҳадисаи Қурбон Теғи одамқуш. – Москва, 2008, с.12.
4. Ҳамон ҷо.
5. Ҳадисаи Қурбон Теғи одамқуш. – Москва, 2008, с.20.
6. Ҳадисаи Қурбон Теғи одамқуш. – Москва, 2008, с.22.
7. Ҳадисаи Қурбон Теғи одамқуш. – Москва, 2008, с.30.
8. Ҳадисаи Қурбон Теғи одамқуш. – Москва, 2008, с.35.
9. Адибони Тоҷикистон. Маълумотнома. – Душанбе, 2002.
10. И.К.Усмонов. Назарияи публицистика. – Душанбе, 1999.
11. Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1989.
12. Энциклопедияи адабиёт ва санъат. – Душанбе, 1989.

13. Чумба Одинаев Гузашти айём. – Душанбе, 1989.

ДЖУМА ОДИНА И «ТЕГИ ОДАМКУШ»

В этой статье речь идёт о развитии творческой личности Джумы Одина и его современников. В частности, в ней отражается его жизненный опыт и творческая деятельность.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Джума Одина, справка, «Бег времени», Ставрополь, «Теги одамкуш», СССР, Союз писателей Таджикистана, Гулджохон Бобосадькова, газета «Хафтанч», апрель, 1979 год, Буринисо Бердиева, 1990 год.

JUMA ODINA AND «TEGI ODAMKUSH»

The author of present article gives a brief information about improving of literary creature of Juma Odinas and his wife's opinion about it. The article cast a light on Juma Odinas life and literary creation.

KEY WORDS: Juma Odina, справка, «Guzashti Iyom», Stavropol, «Tegi odamkush», USSR, Union writers of Tajikistan, Guljahon Bobosodiqova, newspaper «Haftganj», april 1979, Buriniso Berdieva, 1990 year.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Наргис Усманова* – соискатель кафедры международной журналистики факультета журналистики Таджикского национального университета. ТЕЛЕФОН: 93-545-00-36

БОЗТОБИ МАСОИЛИ ТОЧИКИСТОН ДАР РАСОНАҲОИ ХАБАРИИ РУСИЯ

Х. Сафаров

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Агарчи давлати Русия мустақилияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соли 1991 яке аз аввалинҳо шуда эътироф карда буд, ифодаи ин мавзӯ ба таври зарурӣ то дер боз дар расонаҳои хабарии рус чандон ба назар намерасид. Журналистон хаводиси Тоҷикистонро баъзан тавре шарҳу тафсил меоданд, ки гуё дар мавриди қадом яке аз губернияҳои Русия менависанд. Дар баъзе ҳолатҳо фактҳои бардурӯғ ё санҷиданошуда то расонаҳои ҳукумати роҳ меёфт. Тазаккур бояд дод, ки дар он солҳое, ки дар Тоҷикистон ҷанги шаҳрвандӣ идома дошт, ҳар хабари иғвоангезона метавонист вазъро нооромтар созад. Ханӯз дар солҳои аввали ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон, аниқтараш 4 майи соли 1993 дар барномаи «Вести»-и телевизиони марказии Русия хабаре пахш гардид, ки дар он аз ҷумла гуфта мешуд: «Дирӯз (3-юми майи 1993, -Х.С.) дар қаламрави Тоҷикистон гурӯҳи низомии Ҳизби наҳзати исломӣ ҳавопаймои мансуб ба қушунҳои зиддиҳавоии Ҷумҳурии Узбекистонро ба замин афтонданд...» Дар робита ба ҳодисаи мазкур Вазорати мудофиаи ҚТ бо паҳши як баёния номувофиқии факти хабарро бо асли воқеа эълом дошт. Ҳамчунин муовини аввали раиси Шӯрои Олии ҚТ А.Достиев зимни як нишастии матбуотӣ мансубияти ҳавопаймои «СУ-24»-ро ба Ҷумҳурии Узбекистон таъкиб карда, иброз дошт, ки ҳавопаймои мавриди ҳамла қароргирифта моликияти хусусии армияи Тоҷикистон мебошад[1].

Аз сӯи дигар, мавзӯи муҳочирати муҳочирони кории тоҷик ба Русия, ки аз солҳои навадуми асри гузашта сар карда, яке аз мавзӯҳои баҳсталаби ВАО-и Русия ба ҳисоб меравад, дар аксар маврид ҳамчун падидаи хавфнок арзёби мегардад ва ба таври манфӣ тасвир карда мешавад. Нашрияти «Аргументы и факты» 27 сентябри соли 2000 дар матлабе зери унвони «Духтарони Москва чашмони танг хоҳанд дошт» таъдоди муҳочирони кории тоҷикро дар Русия ҳудуди 30-40 ҳазор нафар нишон дода, навишта буд, ки аксарияти муҳочироне, ки ғайриқонунӣ ба Русия ворид мешаванд аз Тоҷикистон ва Осиёи Миёна мебошанд[2].

Дар ҳамин ҳол ба иттилои ОИ «Азия-Плюс» хабаре, ки рӯзи 29-уми январи соли 2009 дар рӯномаи «Коммерсант» дар мавриди даъват шудани А. Достиев, сафири Тоҷикистон дар Русия ба Вазорати қорҳои хориҷии ФР ба нашр расидааст, дуруғ аст. А.Достиев дар сӯҳбати телефонӣ ба хабарнигори ОИ «Азия-Плюс» гуфтааст, ки хабари мазкур ягон асоси воқеӣ надорад[3]. Ба гуфтаи сафири Тоҷикистон рӯномаи «Коммерсант» ҳамеша вазъро муташанниҷ месозад, зеро касе ўро ба ҷое даъват накардаасту чизе ҳам нагуфтааст. «Ҳарчанд фикр мекунам, -гуфтааст сафир, - рӯзҳои наздик чунин хоҳад шуд».

Мавриди ёдоварист, ки ҳодисаи мазкур дар пайи супурда шудани нотаи эътирозии Вазорати қорҳои хориҷии ҚТ ба кафили сафири Русия дар Тоҷикистон Вячеслав Светличний ба амал омада, дар он нисбат ба изҳороти Президенти Русия Дмитрий Медведев дар Тошканд дар мавриди бунёди иншооти гидроэнергетикӣ дар кишварҳои болооби Сирдарё ва Амударё изҳори нофаҳмӣ карда мешуд. Президенти Русия Д.Медведев зимни бозиди расмӣ аз Узбекистон бо ишора ба мушкилоти оби минтақа изҳор дошта буд, ки «иншооти гидроэнергетикӣ бояд бо назардошти манобеи ҳамаи

кишварҳои минтақа бунёд гарданд ва агар ба чунин тасмим ҳама ҷонибҳо мувофиқ набошанд, Русия аз ширкат дар сохтмони чунин иншоот худдорӣ мекунад[4]». Дар хабари интишорнамудаи рӯзномаи «Коммерсантъ», ки сафири Тоҷикистон дар Русия онро дуруғ хондааст, гуфта мешавад: «Маскав нотаи Тоҷикистонро чун даъват ба муколама қабул надошта, онро рафтори густохонаву беасос арзёбӣ намулдааст[5]».

Гуфтан мумкин аст, ки аз моҳи январи соли 2009 инҷониб расонаҳои хабарии Русия дар инъикоси ҳодисоти Тоҷикистон ғайриқатъ шудаанд. Барои мисол, аввалин бор рӯзномаи «Комсомолская Правда» ба матолиби баъзе рӯзномаҳои тоҷикӣ бо мақолаи «Таджикская пресса в панике: Россия готовит переворот» (Матбуоти тоҷик воҳима мекунад: Русия табaddулот гузарониданист) воқуниши саҳт нишон дод[6]. Ҳамчунин дар бисёр ҳолатҳо расонаҳои ғайриҳукумати рус кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки ба масъалаҳои дохилии Тоҷикистон даҳлат карда, мавзӯҳои баррасишавандаро тобиши сиёсӣ бахшанд. Бахусус, дар рӯзи 22-юми июли соли 2009 баъди мурочиати телевизионии президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати рӯзи 20-солагии қабули Қонуни забони ҶТ ва лоиҳаи нави қонун «Дар бораи забони давлатии ҶТ» расонаҳои хабарии Русия яқбора ба ҳуҷуми иттилоотӣ гузаштанд. Аз рӯзи 22-юми июл то 24-уми ҳамин моҳ расонаҳои хабарии Русия зиёда аз 70 матлаби интиқодӣ ба нашр расониданд. Номгуи баъзе аз мақолаҳои эътирозӣ аз ҷумла инҳо буданд: «Таджикистан запрещает русский язык», (Тоҷикистон забони русиро мамнӯъ мекунад, -Газета.ru), "Только на родном языке" (Танҳо бо забони модарӣ, - Gorodfm.Ru), "Президент Таджикистана наступает на русский язык" (Раиси ҷумҳури Тоҷикистон ба забони русӣ ҳамла мекунад, -«Голос России»), "Президент Таджикистана призывает граждан не общаться по-русски" (Раисҷумҳурии Тоҷикистон аз шаҳрвандон мехоҳад, ки бо русӣ ҳарф назананд, - Oboz.net), "Таджикистан показал язык" (Тоҷикистон забонашро нишон дод, -www.mk.ru), "Раҳмон изгоняет русский язык из Таджикистана" (Раҳмон забони русиро аз Тоҷикистон бадар мекунад, - www.zavtra.com), "Глава Таджикистана призвал запретить русский язык" (Раҳбари Тоҷикистон хостори мамнӯияти забони русӣ шуд, -Каспаров.ru), "В Таджикистане ограничат использование русского языка" (Корбурди забони русӣ дар Тоҷикистон маҳдуд мешавад, -Lenta.ru), "Не говорим по-русски" (Бо русӣ ҳарф намезанем, -Радиостанция "Эхо Москвы").

Дар зимни баррасии мавзӯи лоиҳаи нави қонун, ки аз ҷониби Президенти ҶТ ба парлумон пешниҳод гардид, АИ «Регнум» рӯзи 23-юми июли соли 2009 аз қавли раиси Кумитаи умури кишварҳои муштаракулмановфӣ дар Думаи давлатии Федератсияи Русия Алексей Островский овардааст: «Амалӣ сохтани қонуни нави забон дар Тоҷикистон, ки мувофиқи он забони русӣ мақоми забони муоширати байни забонҳо буданашро аз даст медиҳад, сабаби ба миён омадани шӯру исён дар ҷумҳурӣ хоҳад гашт». Аммо дар ҳуди лоиҳаи нави қонуни забон, ки дар расонаҳои дохилӣ ба ҷоп расида буд, дар мавриди манъ ва ё маҳдуд гардидани доираи истифодаи забони русӣ ва ҳеҷ як забони дигар чизе гуфта намешуд. Зиёда аз ин, дар моддаи 2 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври равшан омадааст: «Забони давлатии Тоҷикистон забони тоҷикӣ аст. Забони русӣ ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо амал мекунад».

Бояд тазаққур дод, ки дар даҳаи охири моҳи июли соли 2009 нишастии сарони давлатҳои Русия, Покистон, Афғонистон ва Тоҷикистон дар шаҳри Душанбе дар назар дошта мешуд ва радиои «Эхо Москвы» дар иртибот ба мавзӯи лоиҳаи қонуни забон бо назардошти сафари Президенти Русия ба Тоҷикистон тахмин зад: «Шояд ин ташаббуси Эмомалӣ Раҳмон дар бораи забон ба сафари Дмитрий Медведев ба Тоҷикистон муносибати бевосита дошта бошад[7]».

Аз ҷониби дигар, гуфтан мумкин аст, ки барасии лоиҳаи қонуни забон дар расонаҳои Русия муттафיקии расонаҳои ҳукумати ва хусусии Тоҷикистонро ба амал овард. Аз ин рӯ, коршиносони ватанӣ воқуниши матбуот ва сиёсатмадорони русро доир ба ин мавзӯ «даҳлат ба корҳои дохилии кишвари бегона», «иттиҳому таҳдид» ва «чанги иттилоотӣ» унвон карданд. Зафар Абдуллоев, сармуҳаррири ҳафтаномаи «Факты и Комментарий» дар ҷавоби мақолаҳои интиқодии матбуоти рус навиштааст: «Онҳо (расонаҳои хабарии Русия, коршиносон ва сиёсатмадорони рус, -Х.С.) лоиҳаи нави қонуни забонро ҳамчун азбайнравии забони русӣ, аз таъсири Русия дур рафтани Тоҷикистон ва таҳдид ба манфиатҳои Русия қабул карданд. Ин бори аввал нест, ки онҳо чунин муносибат мекунанд[8]».

Рӯзномаи «Ҷумҳурият» дар робита ба ин мавзӯ изҳороти ҷавобии роҳбари дастгоҳи қорӣи Комиссияи татбиқи забони назди Ҳукумати ҶТ (муовини раиси комиссия), профессор Ғаффор Ҷураевро ба ҷоп расонд, ки дар он аз ҷумла гуфта мешуд: «... тамоми ин шӯру валвала ва ҳангома зарбулмасали машҳури «Ду пула ғавғо»-ро ба хотир меорад[9]». Изҳороти мазкур дар чандин нашрияҳои хусусӣ низ бо забони русӣ ба нашр расида буд.

Аммо дар рафти бархӯрди матбуоту доираҳои сиёсӣ ва иҷтимоии Русия ба лоиҳаи қонуни забони давлатии Тоҷикистон хабаргузории Интерфакс аз қавли Алексей Островский изҳор дошт: «... аз ин иштибоҳи ҷиддӣ раисҷумҳури Тоҷикистон, пеш аз ҳама он муҳожирони тоҷик ранҷ хоҳанд кашид,

ки барои кор ба Русия меоянд[10]». Ҳамчунин вакили мардумӣ ва раҳбари Ҳизби либерал-демократи Русия, Владимир Жириновский мувофиқи гузориши РИА новости гуфтааст, ки дар посух ба маҳдуд кардани корбурди забони русӣ дар Тоҷикистон, Русия метавонад барои шаҳрвандони Тоҷикистон низоми раводид роҳандозӣ кунад[11].

Лозим ба ёдоварӣ аст, ки Маҷлиси намоёндагони Тоҷикистон рӯзи 1 октябри соли 2009 баъди таътили тобистона дар аввалин нишастии худ «Қонун дар бораи забони давлатии Тоҷикистон»-ро қабул намуд ва расонаҳои хабарии рус ба он воқуниши саҳт, аммо беасос нишон доданд[12].

Бояд қайд намуд, ки дар баробари баррасии мавзӯоти марбут ба ҷомеаи Тоҷикистон дар расонаҳои Русия муаллифони аксаран ба мавзӯи муҳочирати кории тоҷикон ишорат мекунад. Зиёд эҳсос мешавад, ки муаллифони матолибе, ки дар саҳифаҳои матбуоти рус дар робита ба муносиботи давлатҳои Тоҷикистон ва ФР мавриди пажӯҳиш қарор мегирад, новобаста ба мавзӯи баррасишаванда, бо даҳолат ба шароити зисту зиндагонии муҳочирони кории тоҷик масъаларо тобиши сиёсӣ медиҳанд. Гуфтан мумкин аст, ки муҳочирати корӣ аз асоситарин омилҳоест, ки моро ба Русия вобаста кардааст ва матбуоти рус онро ҳамчун фишанг барои иттиҳом истифода мекунад.

АДАБИЁТ

1. Д. Назриев, И. Сагторов. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-й. Том III. –Душанбе: «Ирфон», 2006, с. 225-226.
2. Светлана Кольчик. У москвичек будут раскосые глаза. //АиФ Москва. №39 (377), 27 сентябри соли 2000.
3. Олга Тутубалина. А.Достиев рӯзномаи «Коммерсантъ»-ро дурӯнӯ мехонад. www.asiaplus.tj, 29 феввали соли 2009.
4. Ҳамон ҷо.
5. Ҳамон ҷо.
6. Журналистикаи байналхалқӣ (маҷмуи мақолаҳо). Сафаров Х. Мавқеи ВАО-и Русия дар фазои иттилоотии Тоҷикистон. с. 39.
7. //Чумхурият, №94. -аз 28 июли соли 2009.
8. Зафар Абдуллоев. Мой язык. //Факты & комментарии. № 15 (155). 29 июли соли 2009.
9. Гаффор Ҷураев. Туфон дар пиёла. //Чумхурият, №94. -аз 28 июли соли 2009.
10. www.gan.ru: Ограничение русского языка в Таджикистане – ошибка, считает Островский, 23.07.2009.
11. Таджикистан избавился от русского языка. //Коммерсант, № 183 (4238).
12. РИА НОВОСТИ: Душанбе укрепляет статус таджикского языка в ущерб русскому, 02.10.2009., ИНТЕРФАКС: Русский язык может потерять статус языка межнационального общения в Таджикистане.

ОТРАЖЕНИЕ СОБЫТИЙ ТАДЖИКИСТАНА В РОССИЙСКИХ СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Статья анализирует отношение российских средств массовой информации в отражении событий Таджикистана в период независимости. Автор подает некоторые примеры об уровне совпадения событий с их отражением в российских средствах массовой информации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: медиа, посол, государственный язык, новости, газета, Таджикистан, Россия, закон, глава государства.

THE REFLECTION OF TAJIKISTAN EVENTS IN RUSSIAN MASS-MEDIA

The article analyzes the attitude of Russian mass-media in reflection of Tajikistan events in the period of independence. The author sets some examples about the level of coincidence of events with their reflection in Russian mass-media.

KEY WORDS: media, emlessador, news, newspaper, Tajikistan, Russia, cau, head of guement.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Хуршид Сафаров* – аспирант кафедры международной журналистики факультета журналистики Таджикского национального университета.

ХУСУСИЯТҶОИ ПУБЛИТСИСТИИ ОСОРИ ИЛМӢ - АДАБИИ С. АЙНӢ ВА МАСЪАЛАҶОИ ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ (солҳои 20-30-юми қарни XX)

М.А. Абдуллоев
Донишгоҳи славянии Русия ва Тоҷикистон

Поягузори фарҳангу адаби тоҷик дар садаи XX устод Садриддин Айни дар як мақолааш бо номи «Тақдирӣ як халқ», ки танҳо дар тарҷумаи русӣ нашр шудааст, оид ба моҳияти эҷодиёти худ чунин менигорад: «Дар муддати ҳаёти худ ман китобҳои зиёде навиштаам ва ҳамаи онҳо ба як мавзӯ

бахшида шуда, аз як мавод фароҳам омадаанд. Ҳамаи ин китобҳо – дар бораи тоҷикон ва Тоҷикистон, дар бораи кишвари кӯхистонии ман, дар бораи кишвари азизам, ки дар замони гузашта ӯрдуҳои сершумори аҷнабиён поймол кардаанд, дар бораи фарзанди ин сарзамин мебошанд, ки дар қарни VIII-уми эраи мо ба худ номи тоҷикро гирифт».[1]

Аз ин дидгоҳ, устод С. Айни дар айни замон поягузори худшиносии нави миллии тоҷикӣ дар қарни XX буда, дар ҳама мароҳили инкишофи он чи бо эҷодиёти бадеӣ, чи публицистика ва чи фаъолияти сермаҳсули илмии худ нақши муассире гузоштааст.

Фаъолияти илмии С. Айни асосан дар ду риштаи таҳқиқ чараён гирифтааст: таҳқиқи илмии адабӣ ва таҳқиқи илмии таърихӣ. Бо таълифи осори сершумор ва пурмуҳтавои илмӣ С. Айни на танҳо пойдевори илми таърихшиносӣ ва адабиётшиносии навини тоҷикро гузоштааст, балки ба василаи онҳо худогоҳии миллии тоҷикиро асоснок, тарғиб ва ташвиқ намудааст.

Ба ин маънӣ, қариб кулли осори илмии ӯро рӯи публицистӣ фаро гирифта, онҳо бо сабку услуби публицистӣ таълиф ёфтаанд. Яъне, осори илмии С. Айни ҳам ба илми академӣ ва ҳам илми публицистӣ тааллуқ доранд. Ин вижагии осори илмии ӯро ханӯз айнишиносони варзида И.С. Брагинский ва М. Шақурӣ қайд намуда буданд. И.С. Брагинский хосияти публицистии асарҳои илмии адабии Айниро ба назар гирифта, навишта буд, ки «эхсоси робитаи қатънопазири адабиёт бо ҳаёти халқ бунёди тадқиқоти илмии Айниро оид ба адабиёти тоҷик ташкил мекунад».[2] М. Шақурӣ сабку услуби публицистии асарҳои илмии С. Айниро, ки бо аҳдофи муаллиф созор буданд, боз ҳам возеҳтар баён намудааст: «Аксари асарҳои илмии вай шакли академӣ надошта, бештар ба очерки публицистии пурҳиссиёт монанд мебошанд. Шакли публицистии ҳиссиётomez, аҳамияти илмии тадқиқоти Айниро ҳаргиз кам накарда, ба онҳо қувваи азими ҷамъиятӣ бахшидааст».[3]

Ҳарчанд муҳаққиқони мазкур бештар сабку услуби публицистии осори илмӣ - адабии Айниро дар назар доштаанд, бояд зикр намуд, ки осори илмӣ - таърихӣ ӯ, ба монанди «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» (1918), «Таърихи инқилоби Бухоро» (1920), «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» (1923), «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (тақриз - 1948) ва ғайра низ дорои рӯҳу равони публицистӣ буда, дар айни ҳол пояҳои таърихшиносии навини тоҷикро гузоштаанд.

Соҳаи сермаҳсули фаъолияти илмии С. Айни, ҷунонки зикраш рафт, таҳқиқи илмӣ-адабии ҳаёту эҷодиёти намоёндоғони бузурги адабиёти классики форсу тоҷик ва ба ин васила тарғиби ифтихори миллии таърихӣ будааст. Нахустин мақолаи адабиётшиносии Айни, ки ба ҳаёту эҷодиёти Мирзо Абдулқодирӣ Бедил бахшида шуда буд, ханӯз дар оғози асри XX дар маҷаллаи туркии «Шӯро» ба таъ расидааст.[4] Мақолаи нахустини адабиётшиносии Айни дар жанри публицистӣ, яъне жанри мактуб навишта шудааст. Мақола, посух ба номаи шарикдарси С. Айни – Олимҷон Идрисӣ мебошад, ки баъди хатми мадрасаҳои Бухоро ба Истанбул рафта, дар он ҷо мезист. О. Идрисӣ ба С. Айни бо мактуб дар хусуси ҳаёту эҷодиёти Бедил суоле кардааст ва С. Айни низ ба суол ба воситаи мактуб ҷавоб додааст.

Фаъолияти ҷиддии илмию адабии С. Айни аз солҳои 1925-1926 оғоз шуда, солҳои 30- юму 40-ум инкишоф ёфта, баъдан то айёми ҷавонӣ идома пайдо кардааст.

Оғоз шудани фаъолияти ҷиддии илмию адабии С. Айни бо воқиаҳои бузурги таърихӣ дар ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна, бавижа халқи тоҷик мусодиф омад. Ин воқиаи бузурги таърихӣ тақсимооти худуди миллии дар минтақа буд ва мебоист сарнавишти ояндаи миллатҳои Мовароуннахрро муайян менамуд. Чи дар арафа ва чи баъди ташкили ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистон муборизаи пантуркистон зидди халқи тоҷик авҷ гирифт. Сабаби авҷ гирифтани ғояҳои пантуркистӣ дар он буд, ки тоҷикон ҷун миллии алоҳида эътироф шуданд ва гузашта аз ин, ташкил шудани ҷумҳури, ки дар таркибаш этноними тоҷикро дошт, ғояи «халқҳои тӯронӣ»-и пантуркизм-пантӯронизмро пучу бемаънӣ сохт. Аз ин сабаб, ҳукумати навташкили Тоҷикистони худмухтор қарор дод, ба ақидаҳои пантуркистӣ ҷавоби қотеи мафкуравӣ бидиҳад ва барои ин кор С. Айни ҷалб шуд. Қарор шуд, то ин гуна ҷавоби мафкуравӣ ба василаи тазкираи адабие рӯи кор ояд ва ин тарик, тазкираи «Намунаи адабиёти тоҷик» ба вучуд омад, ки ба гувоҳии муаллифи он «бо фактҳои таърихӣ пардаи он иғвогаронро дарронид ва ба даҳони онҳо мӯҳри хомӯшӣ зад».[5] Принципи бошӯруонаи ҷуғрофии интихоби адибони классики форсу тоҷик, ки аз Мовароуннахр, яъне аз худуди Тӯрони таърихӣ буданд, ё дар қаламрави он эҷод мекарданд, беасосии идеяи марказии ғояи пантӯронистӣ, яъне назарияи «халқҳои тӯронӣ»-ро аз дидгоҳи илмӣ қатъан собит намуд. Маҳз аз ҳамон давра ба пояҳои ғоявии пантӯронизм, чи дар Осиёи Миёна ва қитъаи паҳновари Авросиё раҳна ворид гардид.

«Намунаи адабиёти тоҷик» асари илмӣ адабӣ аст ва шаклан ба тазкираҳои кӯҳан шабоҳат дорад. Аммо моҳиятан он аз тазкираҳои кӯҳан тафовут дошт, зеро на танҳо аҳдофи соф илмӣ адабӣ, балки қабл аз ҳама, дорои аҳдофи миллии ва иҷтимоӣ буд. «Фарқи муҳим ва ҷиддии ин асари С. Айни - навиштааст Х. Мирзозода – аз тазкираҳои пешина дар он аст, ки нависанда ба китоби худ шуур ва худшиносии миллиро дохил кардааст, ки дар тазкираҳои гузашта ин шуурро намебинем».[6]

Ин шуур ва худшиносии миллӣ дар мақола - сарсухани тазкира, ифода ёфтааст, ки сабку услуби ҳиссиётомези публитсистӣ дошта, аз он мақсадҳои миллӣ, иҷтимоӣ, сиёсии ҳукумати Тоҷикистони худмухтор ва шахсан С. Айниён мегардад.

Муҳимтарин аҳамияти тазкираи мазкур дар баробари илман собит ва тасдиқ намудани мавҷудияти халқӣ тоҷик дар Осиёи Марказӣ, ба назари мо дар он аст, ки вай нахустин ҷавоби кавии илмӣ алайҳи мафкураи пантуркизм-пантӯронизм аз ҷониби равшанфикри мусулмон буд (чунки пантуркизм, ҳарчанд мафкураи дунявӣ-секулярий буд, аммо исломро яке аз пояҳои он медонист; яке аз идеологони шинохтаи пантуркизм Зиё Гёк Алп моҳияти онро бо формулаи «туркисозӣ, исломисозӣ ва навсозӣ» ҷамъбаст намуда буд).[7] То устод Садриддин Айниён бар зидди пантуркизм асосан насронийён – русҳо ва арманҳо муборизаи ғоявӣ сиёсӣ мебарданд, вале аксари зиёиёни мусулмони тоҷик чанд муддат зеро таъсири ин мафкура қарор доштанд. Баъди ҷопи «Намуна...» дар симои равшанфикрони тоҷик қувваи сеюми муқовимати ғоявӣ аз дохили худ мусулмонон алайҳи пантуркизм ба вучуд омад. Аз ин ҷиҳат, тазкираи «Намунаи адабиёти тоҷик» на танҳо аҳамияти миллӣ, балки аҳамияти минтақавӣ дошт. Инро ҷонибдорони пантуркизм ба хубӣ дарк ва эҳсос намуданд. Ба ин сабаб, пас аз ҷопи «Намуна...» онҳо тамоми қувваи худро сарф карданд, то ин китобро манъ намоянд ва ба ин кор муваффақ ҳам гаштанд, ки дар ин ҳусус худ С. Айниён хабар додааст.[8] Аммо дигар «Намуна...» ба ҳадафи аслии худ расида буд ва нақши таърихияшро пешроӣ миллати тоҷик адо намуд.

С. Айниён аз нимаи солҳои 20-ум, аз замони таълифи «Намуна...» на фақат чун муаррихи адабиёти классикӣ, балки ба ҳайси мунаққид низ баромад мекард. Вай ба фаъолияти эҷодӣ ва ҷамъиятии адабони давраи нав, махсусан Абулқосими Лоҳутӣ диққат дода, оид ба ҳаёту эҷодиёти ӯ ду мақола навиштааст. Мақолаи аввалро дар жанри тақриз Айниён соли 1926 ба маҷмуаи ашъори Лоҳутӣ, ки бо унвони «Адабиёти сурх» соли 1925 дар Душанбе, пойтахти навбунёди Тоҷикистони навтаъсис ба таъъ расида буд, таълиф кардааст.

Ба эҷодиёти А. Лоҳутӣ, ки барҳақ дар радифи С. Айниён яке аз саромадону устодони тоҷики аҳди шӯравӣ мебошад, диққат додани устод, албатта, беасаб нест. Айниён ва Лоҳутӣ, аз замони нахустин шиносӣ то охири умр ба ҳамдигар дӯстони наздик буда, робитаҳои адабиву шахсӣ доштанд. «Намуна...» маҳз бо кӯшишу эҳтимоми Лоҳутӣ ва бо сарсухани пурмазмунӣ ӯ ба таъъ расидааст, ки аз хидматҳои бузурги Лоҳутӣ дар таърихи навини тоҷикон аст.

Ба таври маҷмӯъ, аз рӯзиҳои нахустини таҳқиқи эҷодиёти А. Лоҳутӣ «... диққати Айниёро, пеш аз ҳама, мазмунӣ баланд, чушу хуруши он давраро хеле хуб акс карда тавонистани Лоҳутӣ ва санъати дилписанди ашъори ӯ ба худ ҷалб кард. Устод Айниён барои пеш бурдани афкори ҷамъиятӣ роли калон бозидани шеърҳои Лоҳутиро дарк намуд».[9] Дар тақризи мазкур С. Айниён ба ду ҷиҳати ашъори Лоҳутӣ тавачҷӯх мекунад: а) ба қимати эстетикӣ, таъсир ва ҳусни дилрабои шеъри Лоҳутӣ, ки онро бо ибораи «шеъри ҳақиқӣ» тавсиф намудааст.[10] б) ба нақши фарҳангиву иҷтимоии маҷмӯаи ашъори Лоҳутӣ. Дар мавриди дуном, сабку услуби публитсистии С. Айниён ҳам возеҳтару равшантар ифода ёфтааст: «Техникаи ин китобча мувофиқи мундариҷааш нест, фақат мо бояд инро фаромӯш накунем, ки ин китобча дар Лондон, Париж, Берлин ва Маскав, ҳатто дар Тошканд ё Самарқанд таъъ нашудааст, балки дар як гӯшаи кӯҳистони Тоҷикистон (дар шаҳри Душанбе), ки то ҳол номи матбааро надида ва матбуотро нашоида буд, аз тарафи нашриёти фақри Тоҷикистон ба таъъ расидааст. Ҷумҳурияи мухтори Тоҷикистон ба ин китобчааш ҳақ дорад, ки ифтихор кунад».[11] Чунонки мебинем, устод Айниён дар ин ҷо ба дур афтодани тоҷикон аз марокизи фарҳангиву сиёсии худ ишора намуда, аз ҷониби дигар, дар як гӯшаи дурдасти Бухорои Шарқӣ, моҳиятан дар ҷои ҳолӣ бунёд шуда истодани маркази нави сиёсиву фарҳангиро зикр намуда, нестангории миллиро инкор карда, халқӣ тоҷик ва ҷумҳурияи ҷавони тоҷиконро ба ифтихор ва ҳудогоҳии миллӣ даъват намуда, рӯҳияи шахсии худро аз ин воқеаи муҳими фарҳангиву адабӣ бо ибораҳои пурэҳсоси «дар як гӯшаи кӯҳистон, дар шаҳри Душанбе ба таъъ расидани ин китобча» ифода намудааст.

Ин мавзӯ дар мақолаи дигари ӯ бо унвони «Шеърҳои тоҷикистонӣ» идома ёфтааст. Ин мақола низ ба эҷодиёти Лоҳутӣ бахшида шуда, соли 1940 ба ҳайси сарсухан ба маҷмӯаи ашъори А. Лоҳутӣ навишта шудааст, ки ҳамон унвони «Шеърҳои тоҷикистонӣ»-ро дорад. Ин сарсухан низ молмоли ҳиссиёт ва даъватҳои публитсистӣ мебошад. С. Айниён эҳсоси ифтихори баланди миллиро тавҷам бо ҷонфидоҳои ҳамарӯзаи аҳли зиё тарғиб намуда, дар симои А. Лоҳутӣ ва фаъолияти вай, ки бо азобҳои сангин, бо аспу арроба аз Деҳнав то Душанбе нахустин мошини ҷопро оварда ва сари роҳ ба лойдон фуру рафтани ӯ, чи гуна Лоҳутӣ либоси худро бадар карда, «бо як трусӣ ва майка ба лойдон даромада» дастгоҳи ҷопро аз нобудӣ начот додани ӯро, бо як эҳсосоти воқеии публитсистӣ тасвир намуда, боз афзудааст: «Рафиқ Лоҳутӣ дар ҳамон сол аввалин бор ба Тоҷикистон омада, мудирӣ Нашриёти Давлатии Тоҷикистон шуда буд, ки ин нашриёт дар ҳамон вақт, аз ходимон илмӣ, адабӣ ва маъмурий танҳо ба ҳамин Лоҳутӣ ва аз асбоби техникӣ ба ҳамон машинаи дар лой мондагӣ соҳиб буд».[12]

Соли 1934, устод Айни асари дуввуми калонҳачми адабиётшиносии худро бо унвони «Дар бораи Фирдавси ва «Шохнома»-и ӯ таълиф кард. Дар худӣ ҳамон сол дар баробари рисолаи мазкур мақолаи ӯ «Муносабати адабияи Осиёи Миёна бо Эрон» ба таъб расид. Ин асарҳои худро С. Айни ба муносибати 1000-солагии зодрузи Фирдавси навишта буд. Чашни Фирдавси дар Эрон ИҶШС барои Айни имкони мусоиде фароҳам овард, ки ба таълифи рисолае дар бораи ӯ иқдом намояд. Аз вақти таълифи рисолаи оид ба Фирдавси муаллифи он имкони воқеие пайдо намуд, ки диди фарроҳи илмиву адабӣ ва вусъати тафаккури худро дар осори адабиётшиносиаш татбиқ намояд. Аз он замон садди сунъии ҷуғрофӣ, ки солҳои 20-ум дар рафти мубориза барои мероси фарҳангӣ ба миён омада буд, бардошта шуд. Гузашта аз ин, ба ақидаҳои якҷонибаи ибтидоии шарқшиносони рус оид ба ин масъала раҳна ворид гардид.[13] Рисолаи мазкури Айни нахустин гом дар ин ҷода буд ва садди мафқуравӣ дар қазияи принсипи ҷуғрофият солҳои тӯлонӣ, то охириҳои солҳои чилум (ҳатто баъди нашри «Намунаҳо...») идома доштааст, ки ба ин мактуби устод Айни ба М. Турсунзода аз 14-уми апрели соли 1949 далолат мекунад.[14]

Бахши асосии рисоларо муаллиф аз як муқаддимачае оғоз намуда, дар он мухтасаран истилои араб, интишори Ислом ва натиҷаҳои таъсири манфии истилоро дар ду қарни аввали исломият гуфта гузаштааст. Сипас, устод Айни ба сари қудрат омадани сулолаҳои нави миллии исломиро мисли Саффорӣну Сомониён зикр намуда, пайванди маънавии ин ду сулоларо қайд карда, махсусан, ба тавсифи сулолаи Сомониён «порсинаҷод» диққат додааст. Муаллиф ҷо-ҷои рисолааш таъкид мекунад, ки «Дақиқии Марвӣ аз тарафи Сомониён ба назм кардани «Шохнома»-и мансур маъмур шуд».[15] ё «Фирдавси ин корро ба умеди Сомониён сар карда буд».[16] Ин ҳамаро устод Айни ба ду мақсад боисрор таъкид мекунад: а) барои аз ҷиҳати илмӣ рад кардани он ҳаёти тазкиранависони гузашта, ки султон Маҳмудро чун фармоишгари «Шохнома» тавсиф мекарданд; б) барои бештар ба тоҷикони асри XX, ки дар дохили империяи ИҶШС ба як ҷумҳурии миллии соҳиб гашта буданд, дар мисоли замони бошукӯҳи давлатдорӣ миллии Сомониён, ки маҳз онон ба «Шохнома» барин ҳамосаи бузурги миллии манфиатдор буданд, тарбия ва талқин кардани ҳудогоҳӣ ва ифтихори миллии буд. Профессор М.С. Имомов ин хусусияти фаъолияти нависандагӣ ва илмии С. Айниро ба мушоҳида гирифта, навиштааст: «Саҳифаҳои пурифтихор ва тираи мардуми тоҷик ҳам дар асарҳои илмӣ ва ҳам осори бадеии ӯ нақши босазои худро ёфтаанд. Айни қариб дар ҳама асарҳои таъриҳӣ ва китобҳои таълимиаш, хангоме ки сухан аз ҳудогоҳии миллии ва давлати намунавӣ меравад, ёд аз аввалин давлати тоҷикон – Сомониён мекунад».[17]

Дар як вақт бо навиштани рисолае дар бораи «Шохнома» ва Фирдавси, С. Айни аз имкони фароҳамномада босамар истифода намуда, оид ба пайванди дирузу имрузи адабиву фарҳангиву миллии тоҷикону эронӣ асри XX мақолаи «Муносабати адабияи Осиёи Миёна бо Эрон» - ро нигоштааст. Дар ин мақолаи хурдҳаҷм, ки сар то по тарғиби ҳудогоҳии миллии, андешаҳои устод Айни оид ба ин қазия боз ҳам возеҳтар баён шудаанд. Муаллиф бо маҳорати тамоми илмӣ ва сабки пурҳиссиёти публицистӣ тавонистааст дар як мақолаи кӯчак панорамаи ягонагии тамаддуни форсизабонро нишон диҳад. Аҳамияти ин мақола дар талқин ва тарғиби ҳудогоҳии миллии дар ду нукта зоҳир мешавад: Аввалан, устод Айни, аз аввал то охири мақола ба таъриҳи фарҳанги ғании ду миллат таъя оварда, он ҷиҳатҳоеро таъкид месозад, ки эҳсоси миллии хонандаро бедор месозанд. Сониян, ин мақола доираи шуур ва ҷаҳонбинии миллии тоҷикро, ки низ бо принсипи ҷуғрофӣ маҳдуд шуда буд, вусъат бахшид ва пас аз ин мақола ва рисолаи оид ба Фирдавси доираи худшиносии миллии тоҷикӣ фарохтар гардида, бо роҳи дарки ягонагии забону фарҳангу адабиёти муштараки ду халқ чараён гирифт.

Ҳамин тариқ, устод Айни бо таълифи рисолаи «Дар бораи Фирдавси ва «Шохнома»-и ӯ» ва мақолаи адаби-публицистии «Муносабати адабияи Осиёи Миёна бо Эрон» ҳарчанд садди мафқуравиро аз миёни тоҷикон ва мероси адабиву фарҳангии онҳо билкул баргараф карда натавонист, вале садди сунъии ҷуғрофиро дар ин масъала то андоае раҳна намуд ва бо ин, дар руцди адабиётшиносии тоҷикӣ гардиши кулӣ ворид овард.

Баъд аз итмоми рисолаи оид ба Фирдавси ва «Шохнома» таваҷҷӯҳи устод Айниро ҳаёту эҷодиёти мутафаккири бузурги тоҷик Абӯали ибни Сино ба худ кашид. Вай феввали соли 1937 дар рӯзномаи «Газетаи муаллимон» дар бораи Ибни Сино мақолае нигошта, худӣ ҳамон сол рисолаашро низ таълиф кард, ки соли 1939 аввалин маротиба ба таъб расид. Баъдан, ин рисола соли 1941 бо иловаи намунаи ашъор ва осори фалсафии мутафаккир ба ҳайси китоби алоҳида нашр гардид. Ҳамчунон, устод Айни оид ба ҳаёту эҷодиёти Ибни Сино дар нашрияҳои мухталиф то соли 1952 мақолаҳои зиёде ба таъб расондааст. Масалан, мақолаи «Абӯали ибни Сино», ки соли 1951 дар маҷаллаи «Шарқи Сурх» чоп шудааст, махсус ба истиқболи ҳазораи Ибни Сино, ки дар бораи ҷашнгирии он моҳи ноябри соли 1951 Шӯрои умумиҷаҳонии сулҳ қарор карда буд, бахшида шудааст. Ин мақола аз ҷанд

чихат як асари нав дар бораи Ибни Сино буда, аз рисолаи пешинаи С. Айнӣ бо баъзе ҷиҳатҳо фарқ мекард.

Рисолаи асосии Айнӣ оид ба Ибни Сино, ки «Шайхурраис Абӯалӣ Сино» ном дорад, соли 1937 таълиф ёфта, аз ду бахши калон иборат аст: «Абӯалӣ ибни Сино» ва «Намунаҳо аз асарҳои форсӣ-тоҷикии Абӯалӣ Сино». Айнӣ аз оғоз қабл аз таҳқиқи тарҷумои ҳоли мутафаккири бузург вазъу ҳолати сиёсии даврро баён намудааст. Аз аввалин сатрҳои таъкидӣ дар ин давра «ташқил ёфтани ҳукуматҳои феодалии миллӣ» ва ба сари қудрат омадани сулолае, ки ирқан аз «форсҳои Балх» буданд, ҷунонки академик М. Шақурӣ менависад, ба ҳубӣ аён месозад, ки «он на ба шакли тадқиқи илмӣ, балки ба шакли як рисолаи таърихӣ публитсистӣ навишта шудааст». Акад. М. Шақурӣ ба фикри худ идома дода, менависад, ки ҷунин «шакли публитсистӣ ва алоқамандии саҳт бо умдатарин масъалаҳои иҷтимоии рӯз кам ё беш қариб ба ҳамаи тадқиқоти илмии Айнӣ хос аст, лекин дар китобчаи «Шайхурраис Абӯалӣ Сино» ва дигар мақолаҳои вай, ки ба ин бузургвор бахшида шудаанд, бештар ба назар мерасад».[18] Ва ин, албатта, бесабаб нест, зеро муборизаҳои солҳои бистум баъдан дар тамоми тӯли таърихи навини тоҷикон ба худ шакли дигар гирифта, махсусан, дар атрофи шахсияти Абӯалӣ Сино хеле тезтунд ҷараён ёфт.

Оғози рисоларо муаллиф бо тавсифи шаҳри Бухоро – маркази адабиёту забони нави форсӣ, ки «дар замони шавкати Сомониён ранги Бағдоди дуҷумро гирифта», пойтахти нахустин давлати тоҷикон буд, анҷом додааст. Умуман, мавзӯи тавсифи шаҳри Бухоро, «ватани маҳбуби»[19] нобигағони илму адаби форсу тоҷик, ки дар замони нав тоҷикон аз заҳоири ғании зиёдтар аз ҳазорсолаи он маҳрум шуда буданд, дар эҷодиёти С. Айнӣ, аз ҷумла осори илмии адабии ӯ ҳамеша мавқеи муҳим дошт.

С. Айнӣ, бавижа сари «Донишномаи улоӣ» таваққуф намуда, таъкид ба таъкид гӯшзад кардааст, ки асари мазкурро Ибни Сино ба забони модарии худаш таълиф намудааст. Аз ҷумла, ӯ барои нишон додани забони салису равони Ибни Сино як пораеро аз ин асар иқтибос намуда, ба ҷунин ҳулоса омадааст: «... вақте ки хостааст (яъне Ибни Сино – А.М.) ба забони модарии худ китобе таълиф кунад, чи қадар қобилияти забони илмӣ шудан доштани ин забонро – забони форсӣ ва тоҷикиро нишон додааст».[20] Дар ин маврид он нуктаро ба мулоҳиза гирифтани зарур аст, ки Айнӣ на танҳо нисбат ба мероси муштараки адабӣ, балки нисбат ба забони ягонаи тоҷикону эронӣ дар он замон ишора намуда, истилоҳи «забони форсӣ-тоҷикӣ»-ро ба қор бурдааст. Пас аз ҷандин сол дар очерки «Исёни Муқаннаъ» (с. 1944) нуктаи назари худро дар ин ҳусус боз ҳам инкишоф дода, на танҳо умумияти адабиву забонӣ, балки умумияти қавмӣ тоҷикон ва эронӣни онрӯзаро ошкор сохта, барои ифодаи он умумияти таърихӣ истилоҳи «тоҷикон-эронӣ»-ро ба қор бурдааст.[21]

Махсусан, мақолаи «Абӯалӣ Сино», ки ба шарафи ҳазораи Ибни Сино (тибқи солшумории ҳиҷрӣ) навишта шудааст, молмомол аз тавсифу таъкидот дар ин ҳусус аст, ки Ибни Сино «ифтихори халқи тоҷик», «бобой пуришарафи халқи тоҷик» ва ғайра мебошад. Дар мақолаи «Олими бузург» («Гениальный ученый»)[22] ки ба хонандаи умумииттифоқӣ нигаронида шуда буд, устод Айнӣ ин тавсифҳоро оид ба мансубияти миллии Шайхурраис боз ҳам мушаххастар баён сохтааст. Мақолаи мазкур шакли ихтисоршудаи мақолаи мақолаи тоҷикӣ мебошад, вале бо баъзе ҷузъиёти муҳим фарқ мекунад ва аз ин ҷиҳат аҳамияти алоҳида дорад. Масалан, агар дар мақолаи «Абӯалӣ ибни Сино» вай тоҷик будани волидайнӣ Ибни Синоро таъкид накарда бошад, дар мақолаи «Олими бузург» ин нуктаро мушаххасан таъйид менамояд: «Наш великий соотечественник родился в селении Афшана, близ города Бухары. Его отец таджик Абдулло (дар мақолаи тоҷикӣ – «Абдулло, марди балхӣ») был чиновником в одной из сельских округ Саманидского государства. Матерью ученого была дочь таджика – дехканина. Ее звали Ситорабону (дар мақолаи тоҷикӣ – «модараш аз деҳаи Афшана, Ситорабону ном як духтари деҳқон аст»). Дар баёни ба Бухоро кӯчида омадани падари Ибни Сино низ ҷунин тафовутҳо мавҷуданд. Дар мақолаи тоҷикӣ омадааст: «Дар вақти панҷсолагии Абӯалӣ падараш Абдулло аз Афшана кӯчида ба шаҳри Бухоро даромада, манзил кардааст»... Дар мақолаи русӣ менависад (айнан): «Когда Абу Али Сино было пять лет, его отец переехал на жительство в город Бухару. Бухара была столицей Таджикского централизованного государства Саманидов. В то время, как известно таджикский народ был объединен в едином государстве общностью культурных интересов и общим самостоятельным национальным языком»... .

Ин ҳама «тавсифҳои олиӣ дар ҳаққи Ибни Сино», ки устод Айнӣ аз онҳо дар арафаи ҳазораи ин нобигағи бузург «ҳеч худдорӣ наварзидааст», албатта, бесабаб набуда, мақсаду аҳдофи муайяни иҷтимоӣ доштанд.[23] бавижа, ба иртифоъ бахшидани худшиносии миллии таърихӣ ва фарҳангии тоҷикон равона шуда буданд.

Ҳуллас, осори илмии адабии устод Айнӣ ҳам ҷанбаи академӣ ва ҳам ҷанбаи публитсистӣ дорад. Ба ин сабаб, онҳо баробар ҳам ба илми академӣ ва ҳам илми публитсистӣ тааллуқ мегиранд. Ҷанбаи публитсистии осори илмии адабии Садриддин Айниро, ҷунонки аз гуфтаҳои боло ҳулоса

мешавад, аҳдофи муайяну мушаххаси иҷтимоии муаллифи он муайян месозад, ки қабл аз ҳама, дар тарбия ва талқини хуввияти миллии тоҷикӣ зоҳир мегардад.

АДАБИЁТ

1. Айни С. Судба одного народа // Новое время, 1951, №45. с. 7.
2. Брагинский И.С. Проблемы творчества Садриддина Айни. – Душанбе: Ирфон, 1974. с. 138.
3. Шукуров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо. Душанбе: Ирфон, 1982. с. 8.
4. Шукуров М. Бақозода Ҷ. Аввалин фикру мулоҳизаҳои устод Айни дар бораи Бедил // Чашномаи Айни. Ҷузъи III. – Душанбе: Дониш, 1966. с. 151-158.
5. Айни С. Акнун навбати калам аст. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1977. с. 95.
6. Мирзозода Х. Аввалин адабиётшиноси советии тоҷик // Аҳбороти АФ РСС Тоҷикистон (шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ). – Душанбе: Дониш, 1960, № 3. с. 24.
7. Гасанова Э.Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции. – Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1966. с. 123.
8. Айни С. Акнун навбати калам аст. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1977. с. 95–96.
9. Отахонова Х.А. Лоҳутӣ ва Айни // Чашномаи Айни. Ҷузъи III. – Душанбе: Дониш, 1966. с. 23.
10. Айни С. Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби дуюм. – Душанбе: Ирфон, 1964. с. 340.
11. Ҳамон асар. с. 341.
12. Айни С. Куллиёт. Ҷ. 11. Китоби якум. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. с. 215.
13. Айни К. Як сина сухан барои гуфтан дарам // Адабиёт ва санъат, 1993, № 38, 16 сентябр.
14. Мақтуби устод ба устод (хазирқунандаи ҷоп А. Абдуллоев) // Тоҷикистон, 1991, № 11. с. 6.
15. Айни С. Куллиёт. Ҷ. 11. Китоби якум. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. с. 16.
16. Ҳамон асар. с. 28.
17. Имомов М. Сужет ва тасвир дар насри Садриддин Айни. – Душанбе: Адиб, 2007. с. 113.
18. Шукуров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо. Душанбе: Ирфон, 1982. с. 14-15.
19. Айни С. Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби дуюм. – Душанбе: Ирфон, 1964. с. 237.
20. Айни С. Куллиёт. Ҷ. 11. Китоби якум. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. с. 72.
21. Айни С. Куллиёт. Ҷилди 10 – Душанбе: Ирфон, 1966. с. 215.
22. Айни С. Гениальный ученый // Известия, 1952, 17 июля.
23. Шукуров М. Ҳамон асар. с. 14

ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫХ РАБОТ С. АЙНИ И ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В истории таджикской культуры XX века С. Айни является также основоположником нового таджикского литературоведения. Особенностью научно-литературной деятельности С. Айни было не только исследование сугубо научных проблем, но также решение важных задач имеющих социальное и национальное значение. Поэтому его научные работы больше похожи на публицистические очерки, нежели на академические исследования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: научно-литературное наследие Садриддина Айни, проблемы национальной идентичности, публицистические особенности, публицистическая наука.

PUBLICISTIC FEATURES OF SCIENTIFIC - LITERARY JOBS OF S. AYNI AND PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY

In a history of the Tajik culture of the XX century S. Ayni was a founder of new Tajik literary criticism, also. Feature of scientifically literary activity of the S. Ayni, was not only research of especially scientific problems, but also decision of the significant tasks having social and national importance. Therefore his scientific jobs is more similar to publicistic sketches, rather than on academic researches.

KEY WORDS: scientifically-literary heritage Saдрiddin Ayni, problems of national identity, publicist features, a publicist science.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *М.А. Абдуллаев* – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры истории и теории журналистики и электронных СМИ РТСУ. ТЕЛЕФОН: 988-06-86-01

ПЕДАГОГИКА

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ДИДАКТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ЛИТЕРАТУРЕ ФУТУВВАТ-РЫЦАРСТВО

З.К.Ахмедова

Институт экономики Таджикистана

В таджикско-персидской поэзии X-XV вв. главным образом нашли отражение две стороны джавонмарди-рыцарства: нравственная и социальная. Возникнув ещё в доисламскую эпоху, в период распространения ислама, оно испытало его влияние и претерпело некоторые внешние изменения, хотя цели и задачи оставались неизменными.

Это течение оказало громадное воздействие на умы таджикско-персидских поэтов и прозаиков и отразилось на их творчестве, оставив в нем глубокий след.

Налет джавонмарди наблюдался в движении Абумуслима Хорасани, в мятеже Сумбата Гебра, освободительном восстании Ширака, героической борьбе патриотов своей родины Муканны и Бабека, в политических борениях Якуба ибн Лайса и многих других. Об этих движениях написано большое число исследований, в которых нередко анализируются этические принципы и социальные мотивы упомянутых движений. Имена и деяния их предводителей нередко воспевались в стихах таджикско-персидских поэтов XI-XV вв.

В стихах Рудаки нашли отражение некоторые положения этики джавонмардов, например, необходимость подавления гнева, оказание помощи обездоленным и несчастным, воздержание от греховных соблазнов и соблюдение внутренней духовной чистоты :

Ещё подсказала жизнь : «Ты сдерживай свой гнев».

Кто развязал язык, тот связан цепью бед. [4;49]

Или :

Слепую прихоть подавляй и будешь благодарен !

Калек, слепых не оскорбляй и будешь благодарен !

Не благодарен, кто на грудь упавшему наступит,

Нет ты упавших поднимай и будешь благодарен ! [5;54] (Перевод В.Левина)

Взаимоотношения с людьми строятся джавонмардами на основе доброжелательности, снисходительности к недостаткам и умением ужиться даже с противниками. Джавонмард-рыцарь не должен обнаруживать своей неприязни к недругу и своими поступками должен заставить его изменить отношение к себе :

С тем, кто является моим врагом,

И от всего сердца желает мне зла,

Я все же иногда ищу дружбу,

Хотя говорю с ним настороженно и вдумчиво. [5;126]

Малоизвестный поэт Турции Кашан Айлаки по этому поводу пишет :

Знаешь ли ты, что такое мужественность

и кто есть настоящий мужчина ?
Сказать тебе, кто самый разумный среди людей ?
Это тот, кто с друзьями умеет обходиться,
Это тот, кто с врагами умеет ужиться.[1;132]

Дакики также проявляет симпатии к подобным людям и обуславливает бытие и бессмертие человека свершениям добрых дел, благородных поступков и достойным поведением :

На всякое зло ответом быть должно добро,
На всякое зло ответом должна быть молчаливая
снисходительная улыбка.[1;17]

В одном своем бейте Рудаки выводит образ джавонмарда в его чисто терминологическом плане:

Ты – джавонмард и богатство твоё – молодость,
Вино, к счастью твоему, также стало юным.[6;170]

Абулкасим Фирдоуси в «Шахнаме» обильно использовал термины и образы джавонмардов-рыцарей. На художественное мышление поэта оказал огромное воздействие образ совершенного человека, воплощенный в личности джавонмарда-рыцаря. Красота и величие его определяют по Фирдоуси, духовной и моральной чистотой, физическим совершенством. Гармоничное сочетание этих трех качеств в джавонмардах-рыцарях возвышают их в глазах поэта и их беззаветное служение Родине и народу, отвага, бесстрашие, способность идти на самопожертвование в интересах доброго дела порождают у него чувство гордости. Близость поэта с кругами джавонмардов-рыцарей, глубокое знание их нравственных принципов и общественных идеалов способствовала большой выразительности в отображении противопоставления добра со злом, воплощению образов джавонмардов в героях своей гениальной эпопеи о Рустаме, Сухрабе, Сиявуше и других. Например:

Отважен и молод, к словам старца
Прислушивался он, хотя они не возымали
На него, воздействия потому наверное, что
Во-первых, из-за смелости, во-вторых, от времени,
В-третьих, потому, что он не ведал о (мужестве) своем джавонмарди. [7;287]

Правдивость, почитались джавонмардами-рыцарями превыше всего. Эта черта (у Платона - *aletheia* в «Авесте» – *vispavahu*) стала как бы олицетворением новых основ добра. Созвучие и однозначность индоиранского *awasa pita* (правдивость) и греческого слова «справедливость» хорошо показал Ф.М. Кориферд.[12;172-177]. Эти понятия довольно часто встречаются в назиданиях Фирдоуси :

Ради прихоти своей не говори лжи –
Джавонмарду не к лицу быть лыгуном.[8;11].

Несомненно, Фирдоуси были известны взгляды древних предков на «правдивое поведение» и другие, заключенные в священной книге зороастрийцев, мысли о правде и о правдивом правде. Надпись на троне Джамшида гласит : «Если хочешь испытать радости в жизни, будь всегда правдивым и честным, свято чтя учение Ахурамазды и честно соблюдай его. Зардушт также говорит о делах праведного мужа, чья душа исполнена правдивости (*artava*) и считает ниву правдивости (*asahyavastra*) местом, где совершаются добрые дела».[3;219]

Фирдоуси призывает человека блюсти честность и правдивость :

Во всяком деле будь правдив и честен,
Коль не хочешь навлечь на себя позор.
Обо всем, что я спрошу, ответь правдиво,
Не криви душой и не пытайся лукавить.
Нет в мире вещи прекраснее, чем правда.
Нет в мире вещи хуже кривды, лжи.[9;255]

Как уже выше было отмечено одним из элементов церемонии посвящения в джавонмарди-рыцарство являлось опоясывание, символизировавшее готовность к свершению великих и благородных дел. Фирдавси об этом говорит:

Я талию опоясал с гордым намерением
и сел на это слоноподобного коня.[10;303].

В «Шахнаме» Фирдоуси большое значение придается патриотизму и гуманизму. Поэтому он воспел мужественность, благородство и высокую честь человека.

Фирдоуси отрицательно относится к отрицательным качествам личности, особенно к скупости, стяжательству, насилию над людьми.

Необходимо отметить, что эпика и поведения джавонмардов рыцарей отображены в «Шахнаме» Фирдоуси с особой тщательностью. Не случайно исследователь французского рыцарского эпоса Э.Делеклюз ещё в 1845 г. выразил мнение, что на внешнюю форму западного рыцарства в некоторой степени оказали

влияние образы и принципы течение джавонмарди описанные в «Шахнаме» Фирдоуси и арабского рыцарского романа «Сират Антара» (Жизнь и подвиги Антары).[11-426-427].

С этическими принципами течения джавонмарди-рыцарства неразрывно связана и гуманистическая концепция величайшего таджикско-персидского ученого, мыслителя и поэта Абуали Ибн Сино (Авиценна). В годы его юности в крупнейших городах Хорасана и Мавереннахра, Бухаре, Самарканде, Шаше, Нохшабе, Мерве, Нишапуре, Тусе, Хорезме и Сиистане сконцентрировались многочисленные группы джавонмардов-рыцарей, принимавших активное участие в социальных движениях той эпохи.

Он воочию наблюдал трудный рост течения джавонмарди-рыцарство и сталкивался с джавонмардами. Поэтому Ибн Сино отразил важные и ключевые нравственной программы джавонмардов-рыцарей :

Десять вещей не к лицу истинному мужу.
Но шесть из них он должен особенно избегать:
Завидовать, высказывать низость и лгать,
Показывать раболепие, бессилие и боль.
Коль имеются богатства, то для друзей
Ты должен их щедро раздавать и употреблять.
Но если испытываешь муку, не ищи жалости и сочувствия,
Живи, стиснув зубы даже если лицо пожелтеет от боли. [2;35]

Ибн Сино не мог быть в стороне от идеалов джавонмарди-рыцарства, поскольку он был приверженцем течения «Ихван-ус-сафо» (Братья чистоты), широко распространенного наряду с течением джавонмарди-рыцарства и тесно соприкасавшегося с ним.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашъори хамасони Рудаки-Сталинобод.Нашрдавточик.1958.С.132.
2. Ибни Сино Абуали.Мачмуаи шеърхо.-Сталинобод.Нашрдавточ.1953.С.-35.
3. Мучтабо Фатхулло.Афлотун ва ойини Зардушт//Сухан №3.С.-219
4. Поэты Таджикистана//Сост.Р.хошим,М.Л.Левин-Л.Сов.писатель.Ленинград.Отделение,1972.С.-49.
5. Рудаки//Мукаддима,тартиб ва тавзехи У.Каримов ва С. Саъдиев-Душанбе.Ирфон,1974.С.-54
6. Рудаки// Дар зери тахрири А. Мирзо.-Сталинобод.Нашрдавточ.1958.С.170
7. Фирдавси А. Шохнома.-Душанбе:ирфон.1964.Чилди 2.С.-287.
8. Фирдавси А. Шохнома.-Душанбе:ирфон.1964.Чилди 3.С.-11.
9. Фирдавси А. Шохнома.-Душанбе.Т.2.Ирфон.1964.С.-255.
10. Фирдавси А. Шохнома.-Душанбе.Т.2.Ирфон.1964.С.-303.
11. Delectus E.J. Poland ou la chevelavie.Т.2. Paris.-426-427.
12. Comtarb.M.From Relegion of philosophy-New York-1975-t-172-177

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ДИДАКТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ЛИТЕРАТУРЕ ФУТУВВАТ-РЫЦАРСТВО

В таджикско-персидской поэзии X-XV вв. главным образом нашли отражение две стороны джавонмарди-рыцарства: нравственная и социальная. Возникнув ещё в доисламскую эпоху, в период распространения ислама, оно испытало его влияние и претерпело некоторые внешние изменения, хотя цели и задачи оставались неизменными. Это течение оказало громадное воздействие на умы таджикско-персидских поэтов и прозаиков и отразилось на их творчестве, оставив в нем глубокий след.

В данной статье автором рассмотрены особенности выражения педагогических и дидактических идей в литературе футувват-рыцарство.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: таджикско-персидская поэзия X-XV вв., педагогические и дидактические идеи, литература футувват-рыцарство, нравственная и социальная сторона джавонмарди-рыцарства.

FEATURES OF EXPRESSION OF PEDAGOGICAL AND DIDACTIC IDEAS IN THE LITERATURE KNIGHTS

Two parties mainly have found in the Tajik-Persian poetry X-XV century's reflection knights: moral and social. Having arisen during a pre-Islamic epoch, in Islam distribution, it has tested its influence and has undergone some external changes though the purposes and problems remained invariable. This current has had enormous influence on minds of the Tajik-Persian poets and prose writers and was reflected in their creativity, having left in it a scar. In given article the author considers features of expression of pedagogical and didactic ideas in the literature футувват-knights.

KEY WORDS: the Tajik-Persian poetry in the X-XV centry's, pedagogical and didactic ideas, the literature knights, the moral and social party knights.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: З.К.Асмедова - преподаватель кафедры языков Института экономики Таджикистана

РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Хонали Курбонзаде

Курган-Тюбинский государственный университет им. Носира Хусрава

Язык - основа науки. Каждый народ и каждую народность познают прежде всего через их языки. Таджикский народ тоже стал известен миру благодаря своему языку, имеющему достаточно древнюю историю. И очень хорошо, что в нашем государстве действует Закон о языке и таджикский язык обрел роль государственного. Когда заходит речь о таджикском языке и литературе, мы можем сказать: Применение Закона о языке лишь тогда будет эффективным, когда преподавание таджикского языка и литературы в школах, вузах и училищах начнет опираться на их высокие основы, то есть, изменится стиль этого преподавания.[1]

Как конкретно проходило преподавание этих предметов в 40-60-х годах? Как проходил этот процесс в школах республики, в том числе в Вахшской долине, на что опирались, какие тут были достоинства и недостатки?

В послевоенные годы изучению таджикского языка и литературы уделялось особое внимание. Преподаватели на этих уроках прививали школьникам чувство национальной гордости и патриотизма. Для повышения уровня их знаний, обогащения словарного запаса и обучения самостоятельности в изложении полученных знаний использовались самые различные методы преподавания. В частности, ученики писали сочинения по прочитанным произведениям. А также сочинения творческого характера по темам, связанные с окружающей жизнью. Это способствовало успешному усвоению программы, развивало устную и письменную речь.

Многие преподаватели таджикского языка и литературы были подлинными мастерами своего дела. Они хорошо готовились к занятиям, составляли планы уроков в нужных рамках: использовали тематику занятий в воспитательных целях: вели уроки в определенной последовательности, связывая их с грамматикой и художественными произведениями. Тут можно упомянуть С. Бахманову - учительницу таджикского языка и литературы в 5-7-х классах семилетней школы имени С.М.Кирова Октябрьского района. Постоянно повышая уровень своих педагогических знаний, она не пропускала ни одного новшества, успешно применяла его на занятиях и давала ученикам глубокие и точные знания. Кроме того, она преподавала таджикский язык в русском седьмом классе. И дети успешно усваивали язык, свободно разговаривали по-таджикски.

В последние годы преподавание таджикского языка и литературы заметно улучшилось. Этому прежде всего способствовало издание программ и учебников, в том числе - по грамматике для младших и старших классов, хрестоматий для 8-10 (классов общеобразовательных школ. Всестороннюю помощь преподавателям оказывала Академия наук республики. Выпуск таких книг, как «Очерки о таджикской советской литературе» и введение -при содействии университета -курса грамматики таджикского языка для высшей школы также оказало большую помощь учителям со стороны.

Исследователи, работающие в сфере педагогической науки, тоже немало сделали, опираясь на методы преподавания таджикского языка и литературы. Они подготовили ряд наглядных пособий по грамматике и предложили методы преподавания языка в разных классах, что было с одобрением встречено учителями. Это оказало огромную помощь в повышении качества преподавания языка и литературы и способствовало успешному усвоению знаний школьниками.[2]

Исследование архивных материалов показало, что в школах Вахшской долины преподавание таджикского языка и литературы проходило на достаточно высоком уровне. Так, число передовых учителей возрастало из года в год. Педагоги добивались того, что у ребят повышался уровень грамотности и культуры речи, они хорошо усваивали программу и стали грамотно общаться на таджикском языке. Преподаватели точно и ясно излагали правила; использовали различные виды практических занятий; постоянно работали над ошибками, над развитием устной и письменной речи учеников. В ходе занятий неизменно обогащался словарный запас школьников. В воспитательных целях использовались художественные произведения в ходе обучения: теоретические темы связывались с практическими упражнениями. Школьники хорошо владели устной и письменной речью.

Причина успехов достигнутых передовыми учителями, заключалась в том, что они могли раскрыть перед школьниками сущность любой темы; хорошо знали каждого ученика, ежедневно наблюдая за ним, вели со школьниками индивидуальную работу. С 1951 по 1960 годы в школах Вахшской долины количество преподавателей таджикского языка и литературы, имевших высшее образование выросло вдвое по сравнению с 1946-1950 годами. И это дало возможность повысить качество уроков.

Учитывая важность изучения русского языка для таджикского народа, правительство нашей республики постоянно уделяло и по сей день продолжает уделять этому делу серьезное внимание. Нужно

отметить, что изучение русского языка во всех учебных заведениях Таджикистана, включая Вахшскую долину, началось, в основном, в 1939-40 годах прошлого столетия.

Русский язык считается у таджиков вторым родным языком, что имеет жизненно важное значение. В его изучении огромная заслуга принадлежит преподавателям русского языка в национальных школах.

Таким образом, невзирая на некоторые недостатки, в школах Вахшской долины преподавание русского языка и литературы в последующие годы намного улучшилось; ученики заканчивали школу с хорошими знаниями русского языка. В обучении ребят этому предмету основное место занимала внеклассная работа, осуществлявшаяся преподавателями школ и вузов. Они создавали литературные кружки, в которых проходили занятия по русскому языку и литературе, читали доклады на различные темы. Устраивались также литературные вечера, читательские конференции, внеклассные чтения, беседы по прочитанному. Выпускались стенгазеты на русском языке. В 50-90 годах хорошо была поставлена внеклассная работа в школах Макаренко, имени А.М. Горького, Н.К. Крупской, имени И.В.Мичурина Курган-Тюбинского района имени И.В. Ленина Куйбышевского района. В этих школах постоянно работали кружки русского языка и литературы. Ученики выступали там с докладами, устраивали праздничные вечера. В этих школах имелись хорошо оборудованные и красиво оформленные кабинеты русского языка и литературы. Там можно было увидеть портреты писателей, наглядные пособия, альбомы и т.п.

Для дальнейшего улучшения изучения русского языка и литературы в национальных школах, для точного и глубокого оснащения ребят знаниями в районах Вахшской долины вместе с опытными преподавателями принимали все меры, помогавшие молодым и малоопытным преподавателям в распространении опыта передовых педагогов. В школах долины существовали постоянно действовавшие методические объединения преподавателей русского языка и литературы. Там предлагались и обсуждались методы преподавания. Постоянно работали городские и районные секции, где читались и обсуждались доклады, носившие методический, педагогический и теоретический характер. Благодаря таким мерам уровень преподавания русского языка и литературы в начальных школах Вахшской долины относительно повысился. Вся эта работа освещалась на страницах газет и журналов, а также транслировалась по телевидению.

Уместно также вспомнить, что в русских школах долины ребята с большим интересом изучали таджикский язык. Это давало им возможность как можно лучше познакомиться с историей, бытом, культурой таджикского народа, среди которого немало появилось интернациональных семей. Кроме всего прочего подобные меры играли большую роль в воспитании подрастающего поколения в духе товарищества и дружбы.

Знание русского языка - важное средство подготовки национальных кадров для сфер народного хозяйства и культуры. Ученики национальных школ с огромным интересом постигали и постигают русский язык. Этот интерес и эти старания надо всемерно поддерживать, еще больше повышая качество преподавания русского языка в таджикских и других национальных школах.

В вышеупомянутый период особое внимание уделялось преподаванию в школах иностранных языков. Ведь их знание дает нам широкие возможности знакомиться с произведениями иностранной литературы, достижениями науки и техники других стран, с жизнью их народов. Органы народного образования Вахшской долины - при поддержке местного руководства - принимали все меры для улучшения преподавания иностранных языков. 2 ноября 1951 года Министерство просвещения издало постановление за номером 74 «О мерах по улучшению преподавания иностранных языков в школах республики». Его успешное выполнение заметно улучшило этот процесс. Передовые учителя вели занятия на высоком уровне, добиваясь положительных результатов.[3]

Хорошо было поставлено преподавание иностранных языков в Курган-Тюбинской средней школе имени Л.М.Горького, где изучались два языка - английский и немецкий. Преподаватели этих предметов Р.П. Масона, П.П.Говорков и В.П.Шеффер, стремясь повысить свою квалификацию, систематически читали соответствующие газеты и журналы. На занятиях они использовали наглядные пособия, благодаря чему ученики овладевали навыками письма и перевода. В школе постоянно действовали кружки иностранных языков, что способствовало успешному усвоению программы. Члены кружков выпускали стенгазету и устраивали литературные вечера.

Преподаватели иностранных языков на практике применяли опыт передовых педагогов. Они использовали на уроках столь же полезные, сколь интересные формы и средства обучения: языковые игры, песни, стихи, беседы, упражнения «вопрос-ответ». Вели переписку с зарубежными сверстниками. Создавались клубы интернациональной дружбы.

В законе об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии народного образования особое внимание уделено упорядочению преподавания иностранных языков в общеобразовательных школах и подчеркнута важность повышения его качества. В школах страны, говорилось в законе, необходимо резко улучшить преподавание иностранных языков. Ни один предмет не представляет таких огромных

возможностей для воспитания учеников в духе гуманизма, как иностранный язык. Знание иностранных языков способствует укреплению международных связей трудящихся.[4]

Жизнь подтверждает: историческая наука занимает особое место в общественном прогрессе. Именно с ее помощью мы узнаем об очень далеком прошлом жизни общества, о происходившей борьбе, о ненужных бессмысленных войнах, о благих делах человечества по охране окружающей среды; можем давать оценку сегодняшнему дню и тому, что ждет нас завтра. История может воспитывать людей и в том числе - полное понимание в духе благородных идей гуманизма; направлять слабых на верный путь; указывать злонамеренным дорогу к исправлению; устанавливать определенный порядок в общественном строе. Да! История обладает такой великой силой. И не зря на всех ступенях обучения этой науке придают первостепенное значение. В процессе своего исследования мы наблюдали за тем, как изучают историю в школах Вахшской долины; эти занятия занимали видное место в формировании мировоззрения детей и юношества. Преподаватели рассказывали им о прошлом нашего народа, о его борьбе за независимость; о всемирном значении Октябрьской революции и победы в Великой Отечественной войне; о самоотверженном труде человечества на благо общественного прогресса. Это воспитывало школьников в духе преданности родине, в уважении к нашему прошлому.

Передовые учителя истории с честью выполняют поставленную перед собой задачу. Каждый урок прививает ученикам чувство патриотизма, гордость за родную страну.

По преподаванию истории, как и других наук, к 1954-55 учебному году были выпущены новые программы и планы.[5]

Однако, следует особо отметить: в ходе последовательного преподавания истории отводилось слишком мало часов для изучения истории таджикского народа, что можно было обнаружить в программе, утвержденной Министерством просвещения СССР. А потому школьники не могли полностью изучить историю своего народа. Особенно это касалось истории религии, истории культуры, уроков риторики. Отчего в деятельности сферы образования слабо отражались традиции и обычаи великой таджикской нации. Кроме того, в исследуемый период печатались мало книг по истории таджикского народа и почти не показывалось соответствующих телевизионных фильмов.

В период исследования уделялось также серьезное внимание преподаванию в средних школах точных и естественных наук - математике, физике, химии, биологии, географии. Их изучение вносит свой вклад в развитие народного хозяйства страны. Потому в Советском Союзе, в том числе в Таджикистане вопрос этот находился в центре внимания деятелей народного образования.

В результате высококвалифицированного преподавания точных и естественных наук у школьников росло чувство ответственности и тяготение к производству. Это давало возможность для того, чтобы многие из них внесли свою долю в народное хозяйство. Наконец, такое преподавание усиливало у учеников трудолюбие. В период исследования (1946-1961 годы) колхозы и совхозы, предприятия и учреждения Вахшской долины были почти полностью обеспечены специалистами со средним образованием. Если в четвертой пятилетке в колхозном и совхозном производстве было занято 37 процентов молодых специалистов, то в конце 1960 года они составляли уже 76,2 процента.[6] Это свидетельствует о том, что в средних школах этому делу уделяли первостепенное внимание.

В период независимости Таджикистана был принят закон о государственном языке который ежегодно отмечается как большой праздник таджикского народа. Во всем мире поднялся статус таджикского языка. Больше стало выпускаться печатных изданий на государственном языке.

Кроме этого в Таджикистане повысился интерес к изучению не только других языков народов мира. При поддержке президента страны Э. Рахмона стало больше внимания уделяться изучению иностранных языков, как английский, русский, китайский, форси и других языков. Это создает хорошие условия в общении с другими народами мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адабиёт ва санъат. 26 феврал 1998 г.
2. ЦГА Таджикистана. Ф.360 по 11 д.164 л.4.
3. ЦГА Таджикистана. Ф.360 по 11 д.394 л.12.
4. Правда. 25 декабря 1958 г.
5. ЦГА Таджикистана. Ф.360 по 11 д.608 л.36.
6. Коммунист Таджикистана. 8 января 1959 г.

РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

В данной статье автором подвергнута рассмотрению и изучению роль гуманитарных наук в формировании мировоззрения школьников на примере общеобразовательных школ Вахшской долины Республики Таджикистан в 50-90-ых годах прошлого столетия.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гуманитарные науки, изучение гуманитарных наук, формирование мировоззрения школьников, изучение русского и таджикского языков.

ROLE OF THE HUMANITIES IN FORMATION OF OUTLOOK OF SCHOOLBOYS

In given article by the author it is subjected consideration and studying a role of the humanities in formation of outlook of schoolboys on an example of comprehensive schools of the Vahshs valley of Republic Tajikistan in 50-90-s' years of last century.

KEY WORDS: the humanities, studying of the humanities, formation of outlook of schoolboys, studying of Russian and Tajik languages.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ: *Хонили Қурбонаде* – кандидат педагогических наук, доцент, Курган-Тюбинский государственный университет им. Носира Хусрава

МАҲОРАТҲОИ ЗАРУРИИ НУТҚИ МУРАТТАБ

Шарифа Котибова, Лутфия Иmatoва

Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

Икишофи нутқи мураттаби хонандагон – яке аз масъалаҳои муҳими методикаи таълими забони модарӣ мебошад. Ин масъала дар талаботи умумии методика, «Чиро омӯзонем» равшан ифода ёфтааст. Масалан, муайян гардидааст, ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар иншои худ қадом маҳоратҳоро ҳосил намоянд.

1. Маҳорати **фаҳмидани мавзӯ**, фикр қардан дар бораи он, дарк намудани ҳудудҳои он, маҳорати пурра кушодани мавзӯи иншо. Агар ба хонандагон мавзӯи иншо «Дар боғ» пешниҳод шуда бошад, онҳо метавонанд, ки дар бораи қадом боғе, ки бошад нақл кунанд, вале агар мавзӯи иншо «Чӣ хел мо ба боғ рафтаем» бошад, пас бояд лаҳзаи воқеӣ ба монанди сайру гап дар боғ тасвир гардад.

Фаҳмидани мазмуни матн ҳангоми нақл намудан ва таҳлили образҳо маълум мегардад, аммо мустақилона кушодани мавзӯ дар навишти иншо амали мешавад. Хонандагон ба ҳикоя намудану иншо навиштан тайёри дида маводро мувофиқи мавзӯи иншо интихоб мекунанд.

2. Маҳорати **васл намудани иншо дар атрофи меҳвари ақидаи муайян (асосӣ)**. Албатта, дар иншои хонандагони хурдсол идея пешниҳод намудан душвор аст. Бо вучуди он дар ин иншоҳо ҳамеша як фикри муайян ба назар мерасад, ки ин хушҳолона қабул қардани манзараҳои зебои табиат, ифтихор аз ҳаёти хушбахтонаи худ, эҳтиром ба меҳнат ва шахси меҳнатдӯст мебошад. Ин ғояҳо дар панду зарбулмасалҳо, воқеаҳо, истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ ифода мегарданд. Бисёр вақт идея дар хулосаҳо пешниҳод мегардад, ба мисли: «Ман кӣ будан меҳоям?».

3. Ҳам масъалаи яқум ва ҳам масъалаи дуғом маҳорати **ҷамъ намудани мавод** барои ҳикоя намудан, иншо ва ё дигар матнҳои алоқанокро тақозо мекунанд. Зарур аст, ки он чӣ ба мавзӯ ва барои кушодани он тааллуқ дорад гирифт ва он чӣ ки дуҷуминдараҷа буда ба мавзӯ дахл надорад ва ба матлаб ҷавобгӯ нест бояд партофт. Ҷамъ намудани мавод баъзан муддати тӯлонӣ давом меёбад. Масалан, ба ҳикояи «Моҳи феврала соли чорӣ ҳаво чӣ хел буд?» маводҳо дар тамоми моҳи феврал аз аввал то охири ин моҳ ҷамъ мешаванд. Ҷамъи мавод мушоҳидаҳои тӯлонӣ ва баъзан қайдҳоро низ талаб мекунанд. Ҷамъи мавод натавонанд барои иншо, инчунин барои дигар намуди машқҳо низ зарур аст. Ба мисли он ки дар нақли ҳатти мавод дар шакли тайёр дода мешавад, вале онро бояд чуқур таҳлил намуда, дуруст фаҳмида, чизҳои асосиро ҷудо намуда, чизҳои нолозимро партоем, аммо ҳамон тавре ки ба мазмуни матн осеб нарасад.

4. Маҳорати дигар – ба **система даровардани мавод**, мавқеи он дар пайдарпаии лозимӣ, маҳорати **тартиб додани нақшаи** матни алоқанокӣ мавҷуда ва навиштани он бо пайдарпаии ишорашуда. Хонандагон худашон аввал чӣ гуфтан ва баъд чӣ хел ба анҷом расонданро ҳал мекунанд.

5. Маҳорати **истифодаи воситаҳои бадеӣ** дар мувофиқа бо меъёрҳои адаби ва масъалаҳои нутқ, яъне маҳорати дар мавқеи худ истифода бурдани воситаҳои тасвири бадеӣ ва забонӣ. Барои ин зарур аст, захираи луғавии кифоя, маҳоратҳои наҳви ва ғайраро дошта бошем. Ба ин системаи машқҳо бо калимаҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳо, инчунин аз худ намудани матнҳои намунавӣ кӯмак қарда метавонанд.

6. Маҳорати **навиштани иншо**, тартиб додани матни шифохӣ ё хаттӣ натиҷаи ҳамаи қорҳои тайёри мебошад. Таркиб намудани ҳамаи мавод – маҳорати асосӣ, қуллаи маҳоратҳо дар инкишофи нутқ аст. Бисёр муҳим аст, ки ба хонандагон бо матн тез қор қардан, маҳорати қорқарду ҷобачо намудан, дар муҳлати муайян ба ҳикоя гардонидани нақли хаттӣ ва иншоро дар дарсҳо омӯзонем.

7. Маҳорати **муқаммал намудани чизи навишташуда ба истилоҳ «таҳрир»-и матни худ**, ҳатто дар синфҳои ибтидоӣ ҳам дар шаклҳои оддӣ лозим меояд. Аз ин рӯ дар қатори маҳоратҳои ҳатмӣ номбурда мешавад.

Озмоиши махсус нишон дод, ки хонандагони синфи 3 дар натиҷаи омӯзишҳои махсус ва тайёриҳои пешакӣ дар матнҳои навиштаи худ (ба ҳисоби миёна) 3-4 ислоҳ мебароранд. Табиист, ки ҳамаи маҳоратҳоро яқин ба даст овардан ба ҳар як зина омӯзонидан имкон надорад. Бинобар он ҳамаи машқҳо дар матни алоқанок, истифодаи ҳамаи онҳо дар ин ё он зина ба назар гирифта мешавад. Вале ҳамаи маҳоратҳоро яқин ба даст овардан ба ҳар як зина омӯзонидан имконият надорад.

Муаллим хонандагонро ба навиштани иншо, ҳикояи навбатӣ тайёр кардан, аввалан чӣ гунагии мақсадҳои педагогӣ машқро (он ба бачаҳо чиро меомӯзонад ва чӣ гуна тафаккур ва нутқи онҳоро бой мебарорад, дар қатори дигар машқҳо қадом мавқеъро ишғол менамояд) андеша мекунад. Масалан, нақли шифохӣ аз рӯи расми мазмунноки «Барфи аввал» пешниҳод кардан мешавад. Вазифаҳои таълимии ин ҳикоя: омӯзонидани мушоҳидаи расм; истифодаи калимаҳои тасвирӣ ва ифода намудани онҳо. Албатта, муаллим метавонад вазифаҳои дигари ҳикояи мавҷударо, ба монанди тартиб додани ҳикояи мазмуннок аз таҳаюлотӣ худро низ муайян кунад.

Хонандагон маҳоратҳоро аз худ намуда, охишта – охишта аз сода ба мураккаб гузашта байни онҳо алоқамандӣ барқарор менамоянд. Дар қардани алоқа ва вобастагии байни воқеаҳо, рӯйдодҳо, ҳодисаҳо, падидаҳо тафаккури бачаҳо инкишоф медиҳад. Муваффақияти қор ҳамон вақт таъмин мебарорад, ки ҳар як машқ, ҳар як маҳорати наво, ки хонандагон аз худ мекунанд, дар худ як гурӯҳи муҳимро дар занҷираи машқҳо ва дар системаи онҳо ба назар гирад. Зарурияти дида баромадани охишта-охишта васеъшавӣ ғайр қардани тамоми он маҳоратҳо мебошад, ки дар боло гуфта шуданд.

Аз ин рӯ инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагонро дар муҳлатҳои тӯлонӣ, масалан, як сол ба нақша гирифта лозим аст. Дар ин шароит дар нақша намудҳои гуногуни машқ, мавзӯҳои гуногун, ташаккули маҳоратҳои гуногун дар назар дошта мешавад. Нақша бояд мувофиқи синну соли хонандагон ҳама чиз: намудҳои гуногуни иншо, нақли хаттӣ, ҳикоя, ва дигар намудҳои машқҳо дар бар гирад. Ин имконият медиҳад, ки нутқи мурағабӣ хонандагонро ҳаматарафа инкишоф диҳем.

Хеле муҳим аст, ки таносуби намунавӣ намудҳои машқҳо муайян намоем. Масалан, машқҳои шифохӣ бештар гузаронида мешавад назар ба машқҳои хаттӣ.

Ин афзалият аз ҳисоби нақли мазмуни маводи хондашуда, нақл аз рӯи мушоҳидаҳо, сахнаҷаҳо, тасвири шифохӣ ва ғайра ба даст овардан мешавад.

Ҳамин гуна машқҳо, ба монанди иншо, нақли хаттӣ давомнокиашон як-ду дарс дар муқоиса дертар (2-3 маротиба дар як моҳ), аммо машқҳои нутқи хаттӣ хурд тез-тез гузаронида мешавад (3-4 маротиба дар як ҳафта, ҳатто аз ин ҳам зиёдтар).

Муқаммал аст, ки қисматҳои асосии нутқи моро овоз ва ҳарфҳо, калима, ибора, ҷумла ва пайвастшавии ҷумлаҳо (нутқи алоқанок) ташкил диҳанд. Методикаи забони модарӣ ҳамаи ҷанбаҳои забонро бо назардошти мундариҷаи таълим дар бар мегирад. Дар нутқи шифохӣ ба монанди нутқи хаттӣ ба меъёрҳои муайяни забони адабӣ риоя мекунем. Маҷмӯи меъёрҳо талаффузи адабии дурусти як шохай илми лингвистиро, ки бо номи орфоэпия (талаффузи дуруст, сахҳ) маълум аст, ташкил медиҳад. Яъне як соҳай забони адабист, ки тарзи ба меъёри забони адабӣ даромадани талаффузи калимаҳо ибора, таркиби ҷумлаҳо меомӯзад.

Калима, ибора ва ҷумла – қисматҳои гуногуншакл ва гуногунсифати забон мебошанд, ки байни худ муносибатҳои душвору ҷиддий ба низомдаровардашудаҳо ба меъёри муайянқардани асосан барои нутқи алоқанок хизмат мекунанд.

Ҳамин хел калима ба қисми ташкилкунандаи ибора, ибора дар маҷмӯи онҳо байни худ алоқаманд шуда ҷумларо ташкил мекунад ва ин маҷмӯъ дар навбати худ нутқи мурағабӣро ташкил мекунад.

Ин нуқтаро методисти тоҷик С. Шербоев дар китоби худ «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» чунин шарҳ додаст: «Дарси инкишофи нутқи мурағабӣро аз дарсҳои муқаррарӣ, ки зимни онҳо таърифу қоидаҳои грамматикӣ, фонетикӣ, лексикӣ ва орфографияро пунктуатсия дар заминаи калима, ибора ва ҷумлаҳои интихобшуда таълим дода мешаванд, фарқ бояд намуд. Албатта, ба хонандагон дар алоқамандӣ бо мисолҳои мувофиқи аз услубҳои гуногуни забони адабии хаттӣ ғайрдароварда таълим додани ҳодисаҳои забон – назария, пеш аз ҳама, таърифу қоидаҳои грамматикаи забони тоҷикӣ барои инкишофи нутқи шифохӣ хаттӣ, ба хусус, тафаккури мантиқӣ онҳо манбаи асосӣ ҳисоб мебаранд» (6,437).

Нутқи мурааттаб ба монанди ибораҳои ҷудогона, алоқаи хусусиятҳои хоси амалишаванда механикӣ набуда, балки тамоми тарафҳои забонро дар бар мегирад. Барои ҳамин ҳам вай мурааттаб аст ва он чи ки дар вай вучуд дорад байни қисматҳои ӯ алоқаи мантиқии дохилӣ аст. Ин ҷо дар назар дорад алоқаи байни ҷумлаҳои на танҳо як ҷо буда, инчунин мазмунан аз якдигар ҷудобуде, ки байни онҳо алоқаи мантиқӣ бо роҳи гузариши бисёрзинагӣ аз як қадами мантиқӣ ба дигараш барқарор мегардад. Ин илми томест, ки онро хонанда бояд амалӣ ва назариявӣ аз худ намояд.

«Ду ва зиёда ҷумлаҳои мантиқан ба ҳам алоқаманд, ки дар як мавзӯи муайян гуфта шудаанд, - таъкид мекунад олими тоҷик М. Лутфуллоев, - нутқи мурааттаб мебошад». (2, 415)

Нутқи мурааттаб бетартиб, бемазмуну мундариҷа, бетаъсир буда наметавонад, агар он бо луғати бой ва фразеологияи хонандагон, бо малакаҳои истифода карда тавонистани таркибҳои гуногуни нахвӣ (синтаксисӣ), бо маҳорати фарқ карда тавонистани хусусиятҳои услубӣ ва обуранги маъноии гуногун аз рӯи сохти ибора ва ҷумла асоснок гардида бошад.

Нутқи мурааттаб ҳамин гуна тарзи баён аст, ки сафарбар ва истифода намудан, яъне дар намуди маҷмӯи маҳорат ва малакаҳои нутқии гуногуни пештар аз худнамудаи хонандагон, аз ҷумла нутқи аз ҷиҳати имло дуруст ва аз ҷиҳати интонатсия таъсирбахш (ҳангоми шифоҳӣ баён намудан), аз ҷиҳати имло ва пунктуатсия дуруст ва мукамал бударо (ҳангоми хаттӣ баён намудан) дар назар дорад. Образнокӣ ва рангинӣ, эҳсосотӣ ва тартиби мантиқии нутқ ҳам дар ҳолати аввал (нутқи шифоҳӣ) ва ҳам дар ҳолати дуом (нутқи хаттӣ) ба назар гирифта мешавад.

Ҳар як таърифу қоидаи дар асоси чанд мисоли махсус интихобшуда танҳо нишонаи аз ҷиҳати назариявӣ забондон будани хонандагонро далолат мекунаду бас. Чунки забондонӣ маҳдуд ва соҳавӣ буда, танҳо дар мавридҳои зарурӣ дар синфи аудиторияҳои гуногун барои ҷавоб додан ба саволу супоришҳои, ки марбут ба масъалаҳои гуногуни грамматика (ҳамчунин доир ба фонетика, лексика, орфография, аломатҳои китобат ва ғ.) аз тарафи муаллим ё худ фардҳои дигар дода мешаванд, лозим аст. Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки дар хонандагон нутқи шифоҳиву хаттӣ ҳаматарафа инкишоф ёфта тарбия карда шавад. Яъне онҳо ҳангоми муошират бо ҳамаи ашхоси касбу корашон гуногун мувофиқи меъёрҳои забони адабии ҳозираи тоҷик мутғасилу пайдарпай, фаҳмову саҳеҳ, ифоданок ё худ буррову нишонрас гуфтугӯ карда тавонанд, тарзи баёншон дар нутқи хаттӣ низ дар заминаи талаботи меъёрҳои забони адабӣ, вале бо риояи қоидаҳои қабулшудаи имлову мавридҳои маъмули истифодаи аломатҳои китобат сурат гирифта бошад. Барои ҳамин ҳам, мавзӯҳои дарси инкишофи нутқи мурааттабро на баррасии таърифу қоидаҳо аз тарафи муаллим ва ё аз тарафи хонандагон пурсидани, масалан, таърифи ҳиссаҳои нутқи аъзоҳои ҷумла ва ё қоидаҳои имлову аломатҳои китобат ва ғайра ташкил медиҳанд, балки онҳо масъалаҳои ба қору фаъолияти касбию ҳунарии одамон, тасвири воқеаю ҳодисаҳои табиат, ҳаёти олами ҳайвоноту наботот алоқамандро фаро мегирад. Аз ин рӯ, дарсҳои инкишофи нутқи мурааттаб аз рӯи мазмуну мундариҷашон доир ба ҳамаи услубҳои зерини забони адабӣ – гуфтугӯӣ, оммавӣ (публиксистӣ) ва коргузорӣ (ё худ услуби қоғазҳои кор) таъсис дода мешаванд, ки ин яке аз талаботҳои фасли «Нутқи мурааттаб»-и барномаи нави забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

Мувофиқи барнома инкишофи нутқ бояд дар се самт амалӣ гардад.

1. Ғанӣ гардонидани захираи луғавии хонандагон, ки ба воситаи корҳои луғавӣ таъмин мегардад.
2. Аз худ намудани меъёрҳои забони адабии тоҷик (талаффуз, ташкили сохти калимаҳо, сохтани ибора ва ҷумлаҳо; шиносӣ бо имкониятҳои услубии ҳиссаҳои нутқ ва таркиби нахвӣ, муродифҳои лексикӣ ва пасванду пешвандҳои муродифӣ).
3. Ташаккули маҳорат ва малакаҳои алоқанок баён намудани фикр дар шакли шифоҳӣ ва хаттӣ.

Методисти машҳур Т.А. Ладиженская нутқи алоқанокро қисмати махсуси илми методика дониста, онро дар инкишофи нутқи хонанда муассир шуморида, нақши онро дар ҳаёт ва ҷомеа хеле ҳам муҳим меҳисобад. «Нутқи алоқанок, мегӯяд ӯ, - қисматест, ки методика онро ҳамеша ҳамчун соҳаи махсуси кор бо инкишофи нутқ ҷудо мекунад. Ин бо он мазмуне, ки нутқи алоқанок дар ҳаёти инсон ва ҷамъият нақш муҳим дорад фаҳмида мешавад» (1, 187).

Аз нуктаи назари илми забоншиносӣ нутқи мурааттаб – «як пораи нутқи дорои мазмуни дароз ва каму беш ба гурӯҳи мустақили ба охиращеда ҷудошаванда мебошад».

Дар методика дар зери мафҳуми нутқи мурааттаб се маънӣ истифода мешавад.

1. Нутқи мурааттаб – чараён, фаъолияти гӯянда ва нависанда (масалан, истифодаи калимаҳо: дар чараёни нутқи мурааттаб хонандагон аз худ мекунанд);
2. Ҳосил, натиҷаи ин фаъолият, матн, баён (масалан, истифодаи калимаҳо: таҳлили нутқи мурааттаб, яъне баён кардани хонанда);
3. Номбар намудани қисмҳои кор оид ба инкишофи нутқ.

Дар тақвияти гуфтаҳои боло ҳаминро илова кардан мумкин аст, ки барои пайдарҳамии баёни фикр воситаи асосии кор дар ин соҳа нақшасозӣ мебошад, ки асосан дар дарсҳои забони модарӣ

гузаронида мешавад. Ба қисмҳо ҷудо кардани матн, сарлавҳаҳои тайёро ба қисмҳои матн гузоштан, ба қисмҳои матн муस्ताқилона сарлавҳа гузоштан ва ниҳоят, барои иншо муस्ताқилона нақша тартиб додан – инчунин нақли шифохӣ аз рӯи ин нақшаҳо пай дар ҳам баён кардани фикрро меомӯзанд. Аммо барои таъмин кардани нутқи пай дар пай нақли шифохӣ кифоягӣ намекунад, ба нақли хатгӣ ҳам диққати махсус додан лозим аст. Зеро ки нутқи шифохӣ аз нутқи хатгӣ фарқ мекунад, талабагон на танҳо дар нақли шифохӣ, инчунин дар нақли хатгӣ ҳам бояд пай дар пай баён кардани фикри худро ёд гиранд.

Ба тарзи ташкилу гузаронидани дарсҳои инкишофи нутқи мурағаб эътибори ҷиддӣ бояд дод. Чунин машғулиятҳо бояд тавре ташкил намуд, ки ҳар як дарси он ба амалӣ гардидани маълумотҳои назариявӣ оид ба ин ё он мафҳумҳои забон, ки хонандагон аз дарсҳои пешина аз худ намудаанд, мусоидат намояд. Хусусан дар чунин дарсҳо бояд хонандагон ҳар чӣ бештар ба навиштани қорҳои хатгӣ (нақлу иншоҳои гуногун) сафарбар карда шаванд, аммо ташкили нақли шифохӣ ин ё он мавзӯи мавриди баҳс (масалан, доир ба мавзӯҳои «Модари ман», «Қасби дӯстдоштаи ман», «Қадри нон», «Қаҳрамони дӯстдоштаи ман». «Иди модарон», «Наққорӣ чист?», «Дустӣ чист?», «Забони модарии мо» ва ғ.) низ дар мадди назари омӯзгор бошад. Хуб мешуд, агар хонандагон баъзан фикрашонро доир ба мавзӯи нақл ё иншо шифохӣ баён намуда, баъд хатгӣ ба қалам диҳанд. Аз ин лиҳоз, мавзӯҳои навбатии чунин дарсҳо ҳатман дар ҳамон дарси марбут ба инкишофи нутқи мурағаб бахшидашуда эълон карда мешавад, то ки мувофиқи дастури муаллим хонандагон ё дар хона хатгӣ иҷро кунанд, ё худ мавод ҷустуҷӯ намуда, барои дар синф дар ҳузур ҳамсинфон нақл кардан ё хатгӣ навиштан пешақӣ омодагӣ гиранд.

Инчунин шарт нест, ки дар дарси ба ном инкишофи нутқи мурағаб хонандагон дар бораи мавзӯҳои нав ба нав нақл ё иншо нависанд. Балки хуб мешуд, ки баъзан доир ба ҳамон як мавзӯ дубора қори хатгӣ иншо кунанд. Зеро бартарии чунин амал дар он аст, ки онҳо ин дафъа кӯшиш мекунанд, ки нусхаи аввал навишташонро тағйир диҳанд, аз ҳисоби маълумоту далелҳои нав мазмунро пухтатар намоянд, бадеияти онро тавассути истифода аз қолабҳои нави забон баландтар бардоранд, ки дар маҷмӯи рафти иҷроии чунин амалҳо нутқ ва тафакқури гарамматикии онҳо низ инкишоф хоҳад ёфт. Ба ифодаи дигар, нутқи бой, дуруст ва зебо насиби шахсе мегардад, ки дар рӯҳияи нутқи намунавӣ тарбия ёфта бошад ва худ зиёда муқаллиди чунин гуфтор бошад. Аз ин рӯ, дар ин бобат «машқи навиштани нақлу иншоҳо» аз ҷумлаи методҳои асосӣ ба шумор мераванд».

АДАБИЁТ

1. Ладъженская Т.А. Методика развития речи на уроках русского языка, Москва «Просвещение» 1980.
2. М. Лутфуллоев. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ, Душанбе–2007.
3. М. Лутфуллоев. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ, Душанбе–1985.
4. М. Шуқуров, А. Эшонҷонов, М. Раҳмонов. Методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаби ибтидоӣ, Сталинобод–1956.
5. Т.Г.Рамзаева, М.Р.Львов. Методика обучения русскому языку в начальных классах, Москва «Просвещение» 1979.
6. Шербоев С. Методикаи забони модарӣ, Душанбе–2009.

ОСНОВНЫЕ УМЕНИЯ В РАЗВИТИИ СВЯЗНОЙ РЕЧИ

В статье говорится о том, как развивать связную речь школьников – это значит прививать им ряд конкретных умений. Общий вопрос методики «Чему учить?» в области связной речи решается путем определения, какими именно умениями нужно овладеть школьникам. На основе научных исследований выявлено что школьники должны овладеть следующими умениями в написании сочинений:

1. Понять тему (раскрывать тему); 2 Подчинить свое сочинение определенной (основной) мысли; 3. Собирает материал для рассказа; 4. Систематизация материала (составлять план); 5. Использовать средства выразительности языка; 6. Умение писать сочинение.

В конце автор предполагает что правильное написание изложений и сочинений способствует развитию связной речи школьников.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: развитие связной речи, умение, навыки, текст, рассказ, изложение, сочинение, учитель, устная и письменная речь, родной язык, упражнение, средства выразительности языка.

BASIC SKILLS IN DEVELOPMENT OF COHERENT SPEECH

In article is spoken about how to develop coherent speech of schoolboys is means to impart it a number of concrete abilities. The general question of a technique «That what to learn?» In the field of coherent speech dares by the definition, which abilities need to be seized schoolboys. On the basis of scientific researches it is revealed that schoolboys should to seize following abilities in a writing of compositions:

1. To understand a theme (to open a theme); 2. To subordinate the composition of certain (basic) thought; 3. To collect a material for the story; 4. Material ordering (to make the plan); 5. To use means of expressiveness of language; 6. Ability to write the composition.

In the end the author imagine that a correct writing of statements and compositions promotes development of coherent speech of schoolboys.

KEY WORDS: developments of coherent speech, ability, skills, the text, the story, a statement, the composition, the teacher, oral and written speech, the native language, exercise, means of expressiveness of language.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ: *Шарифа Котибова* - старший научный сотрудник Института развития образования Академии образования Таджикистана. ТЕЛЕФОН: 918-82-17-89.

Л.М.Имтоева – кандидат педагогических наук, заведующий отделом дошкольного и начального образования Института развития образования Академии образования Таджикистана.

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ЗАБОНШИНОСӢ

ТАФСИРИ МАФҲУМИ «ИСТИЛОҲ» ДАР ПАРТАВИ ПАЖӢҲИШҲОИ МУҶАДДАДИ ИЛМӢ <i>Ширин Ҳайтова</i>	3
ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ С МОДАЛЬНЫМИ ГЛАГОЛАМИ ХОСТАН И WILL В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ <i>Исмоилзода Эрадж</i>	7
МАТН, БАНДИ СИНТАКСИСӢ ВА ДИСКУРС <i>Зайнидин Мухторов</i>	11
МУРОДИФОТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА ЗАБОНИ АРАБӢ <i>З. Шарипова</i>	13
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ПОДТЕКСТ ТОПОНИМИКИ ХУДЖАНДА <i>Г.Х. Ибрагимова</i>	16
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ <i>Н. Имомъёрова</i>	20
ШАРҲИ ИЗОФАТ ДАР ФАРҲАНГҲОИ ТАФСИРӢ <i>Фирдавс Мирзоёров</i>	22
ТАРКИБУ ИБОРАҲОИ РЕХТАИ ФЕЪЛИИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА ИФОДАИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (<i>дар асоси маводи рӯзномаҳон «The Times» ва «International Herald Tribune»</i>) <i>Б. Наврузшоев</i>	24
ТАШАККУЛИ ТОПОНИМҲО БО ВОЖАИ ОБ ВА МУРОДИФҲОИ ОН <i>Д.Ҳомидов</i>	26
ЛЕКСИКАИ ИФОДАГАРИ УЗВИ БАДАН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ <i>Н. Туйғунов</i>	34

ПЕРЕВОД КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ СЕМАНТИЗАЦИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ДВУЯЗЫЧНОМ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ <i>Г.М.Ходжиматова</i>	38
НАХУСТИН ФАРҶАНГНОМАҶОИ АРАБӢ БО ТАРТИБИ АЛИФБОӢ <i>М. Иброҳимов</i>	41
КИНОЯ ДАР ФРАЗЕОЛОГИЗМҶОИ СОМАТИКИИ «ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ» <i>М.А. Собирова</i>	43
ЗАИМСТВОВАННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ <i>П. Чорикулова</i>	46
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ГЛАГОЛОВ РЕЧИ МИКРОПОЛЯ «ГОВОРЯТ В РУССКОМ ТАДЖИКСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ» <i>Н.Р. Ганиева</i>	50
НЕКОТОРЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛНЫХ КОНСТРУКЦИЙ С МОДАЛЬНЫМИ ГЛАГОЛАМИ ТАВОНИСТАН И САН В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ <i>Исмоилзода Эрадж</i>	52
ДАР ИФОДАИ МАФҶУМИ ҶАМРОҶӢ ОМАДАНИ ФЕЪЛИ ҶОЛИ ЯК ШУДА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК <i>Ш. Ҷабборова</i>	57
МУРОДИФОТИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР «ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО»-И С. АЙНӢ <i>М.М. Мирзоева</i>	61
СИСТЕМА ОСНОВНЫХ ПРИЗНАКОВ РУССКО-ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ <i>А.Ю. Фомин</i>	64
БИЛЛИНГВАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ <i>Г.М.Ходжиматова</i>	67
МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ НОРМАЛИЗАЦИЯ НЕКОТОРЫХ ГРУПП СЛОВОФОРМ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА <i>Ш.О. Пулатова</i>	71
ИФОДАИ ҶАМРОҶӢ ТАВАССУТИ ТАРКИБИ БО ҶАМ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК <i>Шарофат Ҷабборова</i>	75
СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЯ ЛИЦ ПО ПРОФЕССИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ) <i>Т.</i>	79

<i>Муҳиддинова</i>	
ГЕНЕЗИС ПРИЧАСТИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ <i>К.У. Усмонов, Р.А. Ибрагимова</i>	82
ФОРМИРОВАНИЕ ХИМИЧЕСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ <i>Р. Киматов</i>	85
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ <i>Ф.М. Хамрокулов</i>	90
ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЧЕНАҚҲОИ «ВАЗН» ВА «ТЎЛ» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ-ШУҒНОӢ ВА АНГЛИСӢ <i>Т.Д. Шозимова</i>	94
ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ <i>В.Ю. Салохиддинов</i>	96
НИШОНАҲОИ МУҲИМТАРИНИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ <i>Г. Зоғакова</i>	100
УНСУРҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ТУРКӢ ВА РУСӢ ДАР ДОХИЛИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ <i>М. Муслимов</i>	105
ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ (СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ И ПРОИЗВОДНЫЕ ОТ НИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ) <i>А.Т. Салоев</i>	108
ПОРЯДОК СЛОВ В ТИПОЛОГИЧЕСКОМ ПЛАНЕ <i>А.М. Ниязов</i>	112
БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ФАРҚКУНАНДАИ ЗАРБУЛМАСАЛ АЗ МАҚОЛ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ <i>О.Ш. Иқболов</i>	116
ТАРЗИ ФОИЛ ВА МАФЪУЛИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ <i>А.Ю. Тошов</i>	120
ИБОРАҲОИ МАСДАРИИ ВОБАСТАГӢ ДАР РОМАНИ «ДОХУНДА»-И С. АЙНӢ <i>М. Мирзоева</i>	122
КАЛИМАИ «ДАСТ» ДАР ТАРКИБИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ФЕЪЛИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА УСУЛҲОИ ТАРЧУМАИ ОН БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ (дар асоси маводи матбуот)	

<i>Б.Х. Наврӯзшоев</i>	125
ТОПОНИМИЯИ ЧАҒОНРӮД ДАР АСАРИ «ТАЪРИХИ ҲУМОЮН» - И ГУЛШАНИ	
<i>Д. Ҳомидов, З. Шукурова</i>	127
К ВОПРОСУ О СОПОСТАВЛЕНИИ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ	
<i>Н. Имомъёрова</i>	130
МУРОДИФОТИ ЛУҒАВИ ДАР «ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО»-И С. АЙНИ	
<i>М.М. Мирзоева</i>	133
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В КОНТЕКСТЕ ИННОВАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
<i>Мустафа Алтун</i>	137
БАЪЗЕ АЗ ВОЖАҲОИ МУРАККАБИ КӮҲНАШУДАИ ФОРСИ ВА ТОҶИКИ ДАР «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚИ»	
<i>Ҷ. Абдулҳадов</i>	141
СОВЕТСКАЯ ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ	
<i>Т. С. Шокиров</i>	145
БОЗҒӮИ ЭРОНШИНОСИ ДАР БОРАИ ЗАБОНИ ФОРСИИ ДАРИ	
<i>Муҳайиддин Маҳдӣ</i>	148
<u>АДАБИЁТ</u>	
МАОРИФПАРВАРОНИ ТОҶИК ВА НАХУСТКИТОБҲОИ ДАРСИ	
<i>Д. Хоҷаев, П. Гулмуродзода</i>	156
ТАСВИРИ ФОҶЕАИ АСПИ ХАТЛИ АЗ ДИДИ ҲАҚНАЗАР ҶОИБ	
<i>Ҳасани Муродиён</i>	164
И.С. БРАГИНСКИЙ ВА АДАБИЁТШИНОСИИ ТОҶИК	
<i>З.А. Сайфуллоева</i>	167
ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ЛИРИКЕ ЛОЙКА	
<i>Бибихаво Шарофова</i>	170
ҶИТӢА ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ЭҶОДИЁТИ АНВАРИ	
<i>Шермуҳаммад Ёрмуҳаммедов</i>	175
УМУМИЯТ ВА ТАҶОВУТИ МАӢНОИ МАСАЛ, ЗАРБУЛМАСАЛ ВА ТАМСИЛ	
<i>Г. Нозимова</i>	184

ТАСВИРИ БАДЕИИ АСПОНИ РАЗМӢ ДАР ҲИКОЯИ Ҳ.ФАЙЗИЕВ «АСПИ ҶАНГОВАРИ МАН» <i>Ҳасани Муродиён</i>	188
ПАЙВАНДИ ҶУЗЪИЁТ ВА ТАСВИР ДАР ДОСТОНИ «ТАҲИ ШАБ»-И МАҲМУДИ ДАВЛАТОБОДӢ <i>Сурайё</i> <i>Тоҳирзода</i>	190
БОЗТОБИ АНОСИРИ ЗАМОН ВА ЗИНДАГӢ ДАР АШӢОРИ БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ <i>Нуралӣ</i> <i>Нуров</i>	194
МАҚОМИ ОСОРИ САОЛИБИИ НИШОПУРӢ ДАР ШИНОХТИ АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК <i>Абдусайд</i> <i>Амонов</i>	197
МАВҶЕИ САНЪАТҶОИ ТАШБЕҶ ВА ИСТИОРА ДАР «ХУСРАВНОМА»И ШАЙХ АТТОРИ НИШОПУРӢ <i>С.З. Зикаева</i>	201
РӢДАКӢ ВА СУННАТИ ФАХРИЯСАРОӢ <i>Ф.Н.</i> <i>Ҳайдаров</i>	206
КУТУБИ «ЧИҲИЛ ҲАДИС» - САРЧАШМАИ АХБОРИ ИРФОНИ <i>Ф.</i> <i>Камолов</i>	209
ҶАНБАҶОИ НАМОИШИИ ДОСТОНҶОИ «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ <i>Ҳусейнзода Катоюни</i> <i>СалмосӢ</i>	213
ТАРҶИБИ ИЛМУ ДОНИШ ДАР АШӢОРИ СОМЕИ ОДИНАЗОДАИ ХАТЛОНӢ (<i>бахшида ба ҷашни Соли маориф ва фарҳанги техникӢ</i>) <i>З.</i> <i>Холиқова</i>	216
БАРРАСИ ВА ТАҲЛИЛИ МУСИҚИИ ДАРУНӢ ДАР АШӢОРИ ОЗОДИ МАҲДӢ АХАВОНӢ СОЛИС <i>Лайло Каримии Валучой</i>	219
ТАБИАТ ДАР ШЕЪРИ ФАРЗОНА <i>Суҳайло Ҳусайнӣ</i>	222
БОЗТОБИ УСТУРА ДАР ДОСТОНИ “ЗОЛ ВА РУДОБА” <i>Нодира</i> <i>Ашӯрова</i>	231
РӢДАКӢ ДАР ТАСВИРИ СОТИМ УЛУҶЗОДА <i>Сирочиддини</i> <i>Эмомалӣ</i>	235

МАВҚЕИ ШАҲРВАНДИ ВА МАСЪУЛИЯТИ ИҚТИМОИИ РЪЗНОМАНИГОРОН <i>Б.С.</i> <i>Қосимов.....</i>	238
ИНЪИКОСИ СУЛҲИ ТОҶИКОН ДАР ПУБЛИТСИСТИКА <i>Д. Махкамова.....</i>	242
ИНФОРМАЦИОННАЯ СТОРОНА ТАДЖИКСКОЙ ТРАГЕДИИ <i>Т.Г.</i> <i>Хасанова.....</i>	246
ҶУМЪА ОДИНА ВА «ТЕҒИ ОДАМКУШ» <i>Н.</i> <i>Усмонова.....</i>	248
БОЗТОБИ МАСОИЛИ ТОҶИКИСТОН ДАР РАСОНАҲОИ ХАБАРИИ РУСИЯ <i>Х.Сафаров.....</i>	253
ХУСУСИЯТҲОИ ПУБЛИТСИСТИИ ОСОРИ ИЛМӢ – АДАБИИ С. АЙНИ ВА МАСЪАЛАҲОИ ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ (солҳои 20 – 30-юми қарни XX) <i>М. А.</i> <i>Абдуллоев.....</i>	255
<u>ПЕДАГОГИКА</u>	
ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ДИДАКТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ЛИТЕРАТУРЕ ФУТУВВАТ-РЫЦАРСТВО <i>З.К.Ахмедова.....</i>	261
РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ <i>Хонали</i> <i>Курбонзаде.....</i>	263
МАҲОРАТҲОИ ЗАРУРИИ НУТҚИ МУРАТТАБ <i>Шарифа Котибова, Лутфия Иmatoва.....</i>	267
МУНДАРИҶА.....	271

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

В научном журнале «Вестник Таджикского национального университета» печатаются статьи, содержащие результаты научных исследований по естественным, гуманитарным и экономическим наукам.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи не должен превышать 10 страниц компьютерного текста, включая текст, таблицы, библиографию, рисунки и тексты аннотаций на русском и английском языках.

2. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Одновременно с распечаткой статьи сдается электронная версия статьи. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj 14, формат А4, интервал одинарный, поля: верхнее - 3см, нижнее – 2,5см, левое – 3см, правое – 2см;), все листы статьи должны быть пронумерованы.

Сверху страницы по центру листа указывается название статьи, ниже через один интервал инициалы и фамилии автора (авторов). Ниже название организации, адрес, e-mail. Далее через строку следует основной текст. В конце статьи приводятся ключевые слова на русском и английском языках (до 10 слов).

Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится общим списком после ключевых слов (под заголовком «литература») в порядке упоминания в тексте.

3. К статье прилагается резюме на русском и английском языках с указанием названия статьи. Текст резюме приводится в конце статьи после списка использованной литературы.

4. Научные статьи, представленные в редакцию журнала, должны иметь направление учреждения, экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.

5. Плата за опубликование рукописей аспирантов не взимается.

Редколлегия оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения статьи. Статьи, не отвечающие настоящим правилам, редколлегией не принимаются.

Масъули чоп: **М. Ибодова**
Муҳаррирон: **И. Ҳакимова, М. Муродов**
Хуруфчини компютерӣ: **Д. Назарова**

Ответственный редактор: **М. Ибодова**
Редакторы: **И. Хакимова, М. Муродов**
Компьютерный набор: **Д. Назарова**

ДМТ, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17, бинои асосӣ, утоқи 37
ТНУ, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17, главный корпус, каб. 37
Тел: 227-74-41 E-mail: [vestnik - tnu@mail.ru](mailto:vestnik-tnu@mail.ru)
Сайт ТНУ: www.tgnu.tarena.tj

Ба чоп 02. 09. 2010 таҳвил шуд. Қоғаз аз чопи офсет.
Андозаи 60x84 1/16. Теъдод 1000 нусха.